This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

LSoc3061.20.

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received DEC 11 1891

BUCHB
JUL.E

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Negende Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1865.

~~IX .169~~
LSoc3061.20
HARVARD COLLEGE
DEC 11 1891
LIBRARY.
Minot fund

GEDRUKT BIJ W. J. DE ROEVER KRÖBER.

INHOUD

VAN HET

NEGENDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	op	den	9den	Januarij	1865.	blz.	91.
"	"	"	"	13den	Februarij	"	"	104.
"	"	"	"	13den	Maart	"	"	119.
"	"	"	"	10den	April	"	"	141.
"	"	"	"	8sten	Mei	"	"	155.

VERSLAGEN.

Verslag der Commissie, benoemd tot beoordeeling der Latijnsche Gedichten, ingezonden in 1865 ter mededinging naar den Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFT . . . . . blz. 109.

MEDEDEELINGEN.

L. J. F. JANSSEN. Oudheidkundige Ontdekkingen in Nederland. (*Met twee Platen*). . . . . blz. 1.

J. C. G. BOOT. Opmerkingen over eenige plaatsen van het XXIste Boek van LIVIUS . . . . . " 23.

L. A. TE WINKEL. Over eene Klasse van uiterst bedorvene uitdrukkingen in onze taal, die gemakkelijk tot haar vroegeren onberispelijke vorm kunnen teruggebracht worden . . . . . " 33.

G. ACKER STRATINGH. Marken in Friesland . . . . blz. 49.

J. E. GOUDSMIT. Bijdrage tot Kritiek en verklaring van Ulpiani. Reg. I, § 12 . . . . . „ 95.

L. J. F. JANSSEN. Over den Amethist met het opschrift ΑΑΑΙΩΝ, in het Koninklijk Kabinet van gegraveerde Steenen te 's Gravenhage . . . . . „ 126.

S. VISSERING. Over een drietal Handschriften van HUGO GROTIUS . . . . . „ 145.

J. VAN LENNEP. Over de spelling van sommige woorden, meest van uitheemschen oorsprong. . . . . „ 160.

C. LEEMANS. Over het algemeen Letterschrift volgens het stelsel van LEPSIUS . . . . . „ 171.

F. CHABAS. Sur l'étude de la langue Égyptienne. . . „ 195.

T. ROORDA. Over de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden, en de wijze, waarop die eenvoudig en duidelijk in Europeesch schrift met Romeinsche Karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden . . . . . „ 205.

OUDHEIDKUNDIGE ONTDEKKINGEN

IN

NEDERLAND.

BIJDRAGE VAN L. J. F. JANSSEN.

I.

HET RONDEBOSCH, ONDER HOUTHEM, IN 1864.

Het kan wel niet anders dan overeenkomstig zijn met den aard onzer Akademie, dat hare aandacht van tijd tot tijd bepaald wordt bij de belangrijkste oudheidkundige ontdekkingen, die op nederlandschen bodem plaats vinden. Dit schijnt in onzen tijd van te meer belang, nu men in Nederland geen geschikt orgaan meer heeft waarin zulke ontdekkingen spoedig aan de wetenschap dienstbaar gemaakt en aan de belangstelling van het grootere publiek kunnen aanbevolen worden. Vooral echter schijnt zulks wenschelijk wanneer het ontdekkingen geldt, die door vreemden op onzen bodem gedaan worden, en waardoor het den schijn kon hebben dat men van nederlandsche zijde nalatig of achterlijk geweest was, door aan den vreemdeling den oogst over te laten, dien wij zelve hadden behooren in te zamelen. Dit laatste kon schijnen het geval te zijn met eene ontdekking, waarover ik u in de eerste plaats wensch

te onderhouden. Zij heeft dezen zomer plaats gevonden in de Prov. Limburg, digt bij de belgische grenzen, maar op eene plek, die nog op nederlandsch grondgebied gelegen is en waar Belgen het onderzoek begonnen hebben en thans misschien nog voortzetten. Ik bedoel de ontdekking in een oud kamp, genaamd *Ronde bosch*, onder Houthem, tusschen Valkenberg en Maastricht gelegen.

Volgens berigten der Dagbladen van Julij l.l. (o. a. *Leidsche Courant*, dd. 27 Julij 1864) zouden „bij Valkenberg de overblijfselen van een romeinsch legerkamp ontdekt zijn en de opsporingen (van belgische zijde in het werk gesteld) zouden tot de ontdekking geleid hebben van een aantal beenderen, wapenen en andere voorwerpen, die voor de oudheidkunde van belang zijn, terwijl er ook een kostbare ring met een robijn gevonden is."

Dit berigt noopte mij den heer burgemeester van Valkenberg te verzoeken (bij missive van 27 Julij) om verificatie en nader berigt over eene ontdekking, die mijne belangstelling te meer had opgewekt, omdat ik in de jaren 1850, 1853 en 1856 in diezelfde streeken wetenschappelijke onderzoekingen en opgravingen had gedaan, tot nadere bepaling van de romeinsche Maaswegen en van de ligging van Cortovallio (bij Valkenberg). Het bevreemde mij eenigzins, dat een schijnbaar zoo gewigtig overblijfsel der oudheid als de dagbladen vermelden mij toen geheel ontsnapt zou zijn. Na ongeveer vier weken ontving ik van den burgemeester van Valkenberg een zeer welwillend antwoord. Het hield in, dat de bedoelde opgravingen door belgische deskundigen niet in zijne gemeente maar in die van Houthem gedaan werden; dat evenwel door een vriend de voorlichting ingeroepen was van een geestelijke, den Heer HABETS, te Bergh (nederlandsch grondgebied), die bij deze opgravingen veel tegenwoordig was geweest, en dat deze hem een berigt had gezonden, dat

hij nu aan mij overmaakte, daar het met dit oogmerk was opgesteld.

Uit dat berigt bleek:

1) Dat de ontdekkingsplaats was, het *Ronde bosch*, gelegen te Houthem, $\frac{1}{4}$ uur ten westen van dezelfde hoogte, waar in 1850 door mij opgravingen waren bewerkstelligd.

2) Dat de opgravingen geschiedden op kosten van het belgisch Gouvernement, onder de leiding van de twee belgische heeren, SCHUERMANS, procureur des konings te Hasselt, en BORMAN, advocaat en burgemeester te Schalkhoven.

3) Dat de berigtgever (kapellaan HABETS) door het Limburgsche Genootschap aan evengemelde heeren was „ter zijde gesteld."

4) Dat er gevonden was: een kamp, of versterkte *villa*, van p. m. 2 bunders oppervlakte, cirkelvormig en omgeven van eene drooge gracht en van wallen, eertijds eigendom van de Abdij Gerlach, thans van den heer DE MATTHYS, te Hoesselt, bij Tongeren. Voorts: grondslagen van een groot gebouw; eene zinkput met beenderen, scherven enz.; een stukje mozaïk en eene zaag, en dat dit een en ander (en al het nog te vindene) naar Brussel aan het Belgisch museum van Oudheden verzonden werd. — Ten slotte drukte de berigtgever de hoop uit, dat het nederlandsch Gouvernement, ten behoeve van het Limburgsche museum eene geldelijke ondersteuning tot voortzetting dier opgravingen verleenen mogt.

Dit berigt was mij te meer welkom, omdat het mij de lokaliteit volkomen herinnerde. Dat *Ronde bosch* toch was mij reeds in het jaar 1850 bij autopsie bekend geworden; er was toen zelfs op het belang van een door opgravingen te bewerkstelligen onderzoek door mij gewezen, in een *Rapport* aan den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken over de onderzoekingen in Limburg ingezonden, terwijl onder de motieven tot voortzetting van

de opgravingen van oudheden in dat gewest, bepaaldelijk het *Ronde bosch* omschreven was, hoewel met de opmerking, dat die plek (toen) wegens digt geboomte, struiken en doorens, bijna ondoordringbaar zijnde, eerst na eenige jaren eene opgraving zou gedogen, namelijk bij eventuëel vellen van het hout- en struikgewas. Ik meende den geachten berigtgever HABETS afschrift té moeten zenden van het toen door mij over het *Ronde bosch* geschrevene, opdat zijne belgische vrienden weten mogten, dat van nederlandsche zijde die plek niet was voorbijgezien, maar integendeel tot een bepaald onderzoek voorbehouden. Ik gaf hem te kennen, dat het mij nu wel eenigermate speet, dat zij door belgische en niet door nederlandsche krachten geëxploiteerd en het gevondene niet naar Leiden maar naar Brussel gezonden werd, maar dat ik toch vertrouwde, dat de wetenschap daarbij niet zou verliezen; dat de belgische heeren het onderzoek wel op wetenschappelijke wijze zouden inrigten, d. i. met oogmerk om den aard, den ouderdom en de bestemming van dat gedenkstuk te doen kennen, en niet, gelijk wel eens het geval is, óm slechts zeer vele voorwerpen te vinden. Dat met welgevallen door mij vernomen was, dat het Limb. Oudheidk. Genootschap zich die zaak had aangetrokken, en hem „aan de belgische commissie had ter zijde gesteld," ofschoon mij uit deze uitdrukking niet duidelijk was gebleken welke betrekking hij bij die commissie bekleedde. Daar, volgens zijn schrijven, alles wat gevonden werd naar Brussel werd gezonden, scheen het mij toe, dat hij aan die commissie misschien wel diensten bewees, maar niet in regten deelde die voor het Limb. Genootschap vruchtbaar konden worden; dat het mij dan ook eenigzins bevreemde, dat hij voor dit genootschap eene subsidie van onze Regering tot opgraving verlangde; want als alles wat gevonden werd naar Brussel ging, en de

Belgen de vergunning hadden tot exploitatie van den bodem, wat nut zou er dan voor Nederland voortvloeijen uit eene subsidie van wege ons land verleend? Of zou het mogelijk zijn dat beide Regeringen op dat kleine terrein lieten graven? Zou dat voor de wetenschap wel eenige vrucht opleveren? Daarbij kwam de vraag op: waarom eerst nu, nadat reeds zoo lang van belgische zijde gegraven is, waarom eerst nu, nadat opzettelijk door mij om berigten over die ontdekking gevraagd is, aan ons vaderland gedacht, en wel bloot om van Nederland eene subsidie te erlangen, zonder eenig uitzigt te geven van de resultaten der werkzaamheden zich te kunnen toeëigenen? Waarom niet terstond, toen de eerste ontdekking plaats had, aan de bevoegde nederlandsche autoriteit er kennis van gegeven, en b. v. voor het Limburgsch Genootschap om eene subsidie laten verzoeken. In het gegeven geval moest ik het er voor houden, dat onze Regering geenerlei subsidie tot opgraving op die plek verleenen zou, vooral niet, wanneer haar niet vooraf duidelijk gebleken was, dat dit *Ronde bosch* door de belgische heeren onvoldoende onderzocht werd, en dat er volkomen vergunning zou verleend worden tot opgravingen aldaar van nederlandsche zijde. Intusschen bleef mijne aandacht met belangstelling op dit onderwerp gevestigd, en was mijn voornemen, aldaar in het laatst van September een bezoek te brengen, om het ontdekte op te nemen; het zou mij inmiddels aangenaam zijn door hem in bijzonderheden op de hoogte gebragt te worden van hetgeen door de belgische commissie verrigt en gevonden was, zoo mogelijk door eene specifieke opgave, die door hem, als aan de commissie „ter zijde gesteld," wel zonder veel moeite zou te erlangen zijn.

Deze letteren (van den 25sten Aug.) bleven een weinig lang (immers tot op den 4den Oct.) onbeantwoord. Inmid-

dels had ik mij reeds op den 18den Sept. op reis begeven om, gezondheidshalve, in de hoogere streken van Gelderland en Limburg eenige dagen door te brengen, en vertoefde bij die gelegenheid te Valkenberg, in welks nabijheid het *Ronde bosch* gelegen is. Een oudheidkundige vriend uit Roermond, de Heer CH. GUILLON, lid der Prov. Staten van Limburg, wenschende met mij gelijktijdig de ontdekking op te nemen, kwam mij te Valkenberg afhalen.

Hier zij mij vergund op te merken, dat deze oudheidkundige zich omtrent de oudheden en geschiedenis zijner Provincie zeer verdienstelijk gemaakt heeft, o. a. door het aanleggen eener oudheidkundige verzameling, waarvoor hij sedert meer dan 20 jaren geen moeite of kosten gespaard heeft, en die, wat voorwerpen uit de vaderlandsche steenperiode betreft, zoo rijk is, dat zij met het Leidsche museum van oudheden mag vergeleken worden; zoodat ik ieder, wiens weg naar die Provincie leiden mogt, ten zeerste kan aanbevelen die verzameling te gaan bezigtigen. Dezelfde oudheidkundige heeft mij in het jaar 1850 en later door raad en daad krachtig ter zijde gestaan, bij het opsporen der romeinsche Maaswegen, waaromtrent door hem reeds vroeger belangrijke ontdekkingen waren gedaan; de resultaten hiervan wachten op eene goede gelegenheid ter uitgave.

Ziet nu hier wat wij op die plek met eigen oogen van de ontdekkingen gezien, en dienaangaande vernomen hebben van den boschwachter, die, daar woonachtig, met het opzigt over de werklieden en over het opgegravene belast was. Men had toen juist (het was 26 Sept.) de werkzaamheden gestaakt, omdat de verleende subsidie ten einde, en de nieuw aangevraagde nog niet verleend was. Hierdoor hebben wij ook geen der heeren van de belgische commissie kunnen ontmoeten. Dit was wel een gevoelig gemis, maar heeft misschien deze lichtzijde, dat ons oor-

deel over het ontdekte geheel onafhankelijk kon blijven.

Het *Ronde bosch* was toen niet meer als bosch te erkennen; alle boomen waren gekapt, al het hout- en struikgewas verdwenen; het terrein geleek op eene woeste heide; men zag slechts een aarden rondeel, van 140 el middellijn, omgeven van eene dorre, vale gracht en wal, alles sterk afstekende bij het rondom gelegene vruchtbare akkerland. Het uitzigt echter van die hoogte was verstrekkend en schilderachtig, vooral naar de valei der Geul, die er p. m. 3000 el zuidelijk van verwijderd is.

Het kappen van het hout had het eerst en toevallig tot de ontdekking van oud muurwerk geleid. Bij het rooden van een boom had de boschwachter op een ouden muur gestoken, en had dezen verder nagegraven. Van die ontdekking was door hem kennis gegeven aan den heer SCHOEMAKERS, zwager van den heer DE MATTHYS (eigenaar des lands) en digt bij die plaats woonachtig. Door den heer SCHOEMAKERS werd de ontdekking bekend gemaakt aan voornoemde belgische heeren, en de vergunning tot opgraven bij den belgischen eigenaar verworven; daarop werden bovengemelde heeren door de belgische Regering in staat gesteld om er voor 's lands rekening opgravingen te doen, vooreerst met eene subsidie van fr. 500. Men had de opgravingen blijkbaar op zuinige wijze ingerigt; met slechts zeven werklieden waren zij geleid, en bijna uitsluitend had men de ontdekte muurfundamenten gevolgd. Het was gebleken, dat er twee afzonderlijke gebouwen gestaan hadden, in grootte en vorm duidelijk te onderkennen (namelijk, voor zoo ver de fundamenten reeds ontbloot waren); beide gebouwen waren langwerpig vierkant geweest; het ééne, p. m. 100 el zuidelijk van het andere gelegen, had bestaan uit eene zaal, die, zuid-noord gelegen, 25 el lang en 10 breed was; het andere, uit vier, vijf of meer kamers bestaan hebbende, had de rigting

gehad van noord-oost en zuid-west, en de kamers waren oorspronkelijk welligt nog meer in getal geweest; hetgeen bij voortgezette opgravingen zal moeten blijken. Deze kamers waren klein, vier van 6 el en één van 15 el lengte; de breedte was 5 tot 7 el. Opmerking verdient, dat laatstgenoemde kamers ter helft buiten den wal van het *Ronde bosch* uitsprongen, waaruit bleek, dat men bij het opwerpen van den wal de fundamenten van het gebouw had doorgebroken en er zich, bij het maken van den wal, in het minst niet om bekreund had. Een duidelijk bewijs (zoo dit nog noodig mogt zijn), dat de wal en de gracht van veel later tijd waren, dan de gevonden grondslagen van muren. Deze grondslagen waren alle tot op een paar palm van den grond afgebroken; zij hadden de dikte van 45 tot 75 duim, en bestonden uit gehouwen mergelsteen; zij hadden geene afzonderlijke fundamenten maar waren uit den kleibodem opgetrokken. De verwoesting dier gebouwen, door brand en spolieering, was zoo volledig geweest, dat men in de tusschenruimten tusschen de muren, d. i. in de kamers, weinig meer ontdekt had dan ruwe bevloeringen, die uit steenbrokjes en grind, met kalk vermengd, bestond; alsmede eenige brokjes beschilderden muurkalk, zijnde een bruine streep op witten grond.

De huisselijke bestemming van dit gebouw was o. a. gebleken uit de overblijfselen van een kleinen, geïsoleerd staanden bakoven, met ronden boog. Puin was er weinig gevonden, zoodat de afbraak grootendeels naar elders vervoerd moest zijn. Tusschen het puin had men eenige vierkante vloertegels (*laterculi*) en omgebogen pannen (*imbrices*) gevonden, alsmede fragmenten van warmtebuizen. Uit deze laatste kon men besluiten, dat er ook een *hypocaustum* moest geweest zijn, tot verwarming van het gebouw of van badkamers. Men heeft grond om te hopen dat dit *hypocaustum* nog zal ontdekt worden.

Een el of zeven zuidwestelijk van dit gebouw, maar nog binnen den wal, was eene zoogenoemde zinkput; die put had toen van boven p. m. 8 el middellijn en men had ze reeds tot 16 el uitgediept; dáár had men nog geroerden grond, vermengd met eenige beenderen, potscherven enz. gevonden. De bestemming van dezen put kan niet bepaald worden; men was voornemens hem nog dieper uit te graven. Aan eene drinkwaterput te denken viel bezwaarlijk, omdat er geen overblijfsels van metselwerk, of ook maar van houten vaatwerk, in gevonden waren. Voorts had men tusschen gemelde constructiën gevonden: brokstukken van handmolens, meerendeels van andernachschen tras, enkele van rooden zandsteen; een rond kolommetje van zandsteen, en een groot vierkant voetstuk, of dekstuk, van zandsteen (?), waarop oorspronkelijk wel een beeld kon gestaan hebben. Voorts, eenige stukken zeer geoxydeerd ijzerwerk, als: bouten, haken, spijkers enz., alles te zamen op éene plek; vooral echter scherven van aardewerk en van glas. Het aardewerk was bijna zonder uitzondering verbrijzeld, evenwel kon men zien dat het van wijn- en waterkruiken, bekers, borden, schotels en kommen afkomstig was. Van het fraaije roode aardewerk, dat onder den naam van *terra sigillata* bekend en wegens zijne beeldwerken en opschriften vermaard is, en dat niet zelden tusschen romeinsche overblijfselen gevonden wordt, waren er slechts 5 stuks ontdekt, die van opschriften (ingedrukte naamstempels) voorzien waren; dit waren de eenige opschriften, die men tot dus ver gevonden had, maar die over de oudheid en bestemming van het gebouw niet het minste licht verspreidden. De opschriften bestonden in de namen van fabriekanten. Voor zoo ver ik uit de aanduiding van den boschwachter kon opmaken (want de oorspronkelijke stukken waren reeds naar Brussel verzonden), schenen zij te zijn: CARPVS, AMABILIS en MONTANi *Officina*, benevens een aller-

zonderlingst, stellig verkeerd geschrevene of gelezene: CANVACOV. Van den fabriekant CARPUS heeft men ook aardewerk gevonden te Xanten, van AMABILIS te Voorburg, Vechten, Nijmegen, Mainz en Heddernheim, en van MONTANUS te Nijmegen, Voorburg en St. Nicolas, bij Nancy.

Weinig in getal waren ook de gevonden versierselen geweest. Van een kostbaren ring met een robijn (door de Dagbladen vermeld) wist de boschwachter niets; hij droeg alleen kennis aan een driekleurig steentje, wit, blaauw en bruin (denkelijk pâte), waarin de *steenbok* scheen gegraveerd te zijn (een beest, van voren hert en van achteren visch, gelijk hij het beschreef); voorts noemde hij een koperen ring, voorzien van een rond schild, waarop: een man in een wagen met vier paarden bespannen (misschien *Sol*) en boven zijn hoofd de letters PRA; eindelijk, een ronde knoop, voorzien van twee stiftjes (denkelijk de schijf eener *fibula*), met fijn mozaïek overdekt. Onder de 2 of 3 later gevonden muntjes heeft er zich één als van keizer CONSTANTIJN *den Groote* doen kennen (volgens Couranten dd. 27 Oct. 1864).

Ten aanzien van het zuid-oostelijk hiervan gevondene, langwerpig vierkante muurwerk, is opmerkelijk, dat de constructie van dit gebouw ruwer en uit later tijd scheen te zijn, dan de andere; tusschen de daarin ontdekte overblijfselen zagen wij eene massa middeleeuwsch aardewerk, van den tijd der Ottonen af tot op de XIVe eeuw toe. Tot dat latere tijdvak scheen ook de aarden wal en de gracht van het *Ronde bosch* te behooren. De bestemming evenwel van deze laatstgenoemde, hoewel waarschijnlijk strategisch, bleef ons nog onzeker; zij zal zich misschien bij voortgezette opgravingen ophelderen.

Het is uit het aangevoerde duidelijk, dat in het *Ronde bosch* de overblijfselen eener romeinsche *villa* gevonden

zijn, en aangezien eenige andere romeinsche *villa's* bij Trier, Bonn, Keulen, Manderscheid en elders aan den Rijn en Moesel ontdekt, tot den tijd van CONSTANTIJN *den Groote* behooren, en er van dezen zelfden keizer een muntje te *Ronde bosch* gevonden is, ligt het vermoeden nabij, dat deze *villa* mede uit dien tijd zou kunnen dagteekenen.

Niet onbelangrijk echter mag de ontdekking geacht worden: 1) omdat, bij de zekerheid dat er in ons land vele romeinsche *villa's* geweest zijn, er tot hiertoe nog geene zoo zekere overblijfselen van ontdekt waren; want de overblijfselen van huizen en hypocausta te Voorburg, Vechten, Groesbeek en zelfs in het nabijgelegen Schimmert, zijn niet met zekerheid als van *villa's* afkomstig te houden; 2) omdat zij een nieuw punt aanwijst voor de rigting, die de romeinsche weg van Tongeren over Maastricht op Gulik genomen heeft; want het was blijkbaar dat deze *villa* nabij dien weg gelegen heeft. Hiervoor pleitte, dat p. m. 200 el van het *Ronde bosch*, in de rigting van Maastricht, eene geplaveide straat in het land gevonden werd als overblijfsel van dien romeinschen weg, en dat op p. m. 15′ van het *Ronde bosch*, in de rigting naar Valkenberg een romeinsch kerkhof ontdekt is (op den akker van den heer GUASCO te Valkenberg), waarop men, ter diepte van p. m. 1 el, omstreeks twintig urnen en kruiken heeft opgegraven, en welk kerkhof aan den romeinschen weg moet gelegen hebben; 3) omdat, wanneer het onderzoek, gelijk tot hiertoe, met omzigtigheid wordt voortgezet, er nieuwe bijdragen uit mogen verwacht worden voor de kennis van den aanleg en de inrigting der romeinsche landhuizen in onze noordelijke streken.

Bovendien bevindt zich vermoedelijk nu reeds onder het opgegravene en naar Brussel vervoerde iets opmerkelijks, uit het huiselijk-maatschappelijk leven der Romeinen, wat elders nog niet is voorgekomen. Met belangstelling zien wij

daarom het verslag van de werkzaamheden der belgische Commissie te gemoet, dat vermoedelijk eerlang van haar zal uitkomen. Na mijn vertrek uit Limburg, in het laatst van September, mogt ik niets naders meer over die opgravingen vernemen, dan dat zij voor belgische rekening werden voortgezet. Het jongste mij bekend geworden berigt, aan Dagbladen ontleend, dagteekent van den 27 October en luidt: „De ontgravingen onder de gemeente Houthem, ter opsporing der overblijfselen eener aldaar weleer bestaan hebbende romeinsche *villa*, worden sints de laatste dagen met ijver voortgezet. Reeds kan men de afdeeling en inrigting van het gebouw geregeld volgen. Vele oude dakpannen zijn reeds gevonden. Ook heeft men den kelder ontdekt, en men hoopt ook de badinrigting te zullen opsporen. Eene munt van Keizer CONSTANTIJN, op dit terrein gevonden, bewijst genoegzaam dat de *villa* reeds onder zijne regering heeft bestaan."

12 Dec. 1864.

NASCHRIFT.

Na afloop der vergadering, waarin bovenstaande mededeeling gedaan werd, ontving ik een welwillend schrijven van den heer HABETS, te Bergh (dd. 11 Dec.), waaruit ik vermeen het volgende, als tot het onderwerp in zeer naauw verband staande, bij wijze van toevoegsel nog te moeten medeelen:

„De opgravingen zijn geëindigd. De Belgiërs hebben zich alleen bepaald bij de plaats zelve, en hebben de vraag: of de *villa* alléén of in de gebuurt van meerdere gebouwen stond, onopgelost gelaten. De eer die UEd. toekomt,

als eersten ontdekker dezer romeinsche standplaats, zal worden regt gedaan door de publicatie van uw rapport van 1852, mij welwillend toegezonden. Mijnheer SCHUERMANS zal het opnemen in zijne publicatie over den Rondenbosch. Mijnheer SCHUERMANS heeft mij een afdruk in lak bezorgd van den aldaar gevonden ringsteen, hetwelk ik UEd. bij deze overzend."

Gemelde afdruk vertoonde, gelijk naar de uitduiding des boschwachters reeds vermoed was, den steenbok (*capricornus*), doch van zeer middelmatig werk.

II.

OVER TWEE ROMEINSCHE OPSCHRIFTEN IN CURSIEFSCHRIFT, OP TEGELS UIT HOLDEURNT, ONDER GROESBEEK.

Het gehucht Holdeurnt, gemeente Groesbeek (boven Nijmegen), behoort tot de rijkste vindingsplaatsen van romeinsche gedenkstukken in geheel ons vaderland. Daar werden gedurende meer dan twee eeuwen overblijfselen gevonden van tempels, woonhuizen, fabrieken, waterleidingen; men vond outaren en grafsteenen met opschriften voorzien; huisgereedschap, wapenen, versierselen, munten, als zoo vele sprekende getuigen van langdurige bewoning en van een bedrijvig maatschappelijk leven. Niet zonder grond mag men daarom aannemen, dat op die plaats eene aanzienlijke

romeinsche standplaats geweest is, vooral, omdat die overblijfselen over eene uitgestrektheid gevonden worden van 600 el lengte en 400 el breedte; eene standplaats intusschen, die in de oude schrijvers niet genoemd is, noch ook met zekerheid in de romeinsche itineraria kan aangewezen worden *).

Tot de merkwaardigste voorwerpen, die er in de laatste jaren gevonden zijn, behooren drie tegels of roode aarden baksteenen, met romeinsche opschriften voorzien, gelijk er van elders nog geen bekend waren, en die dus in hunne soort eenig mogen heeten. Twee daarvan bevinden zich thans in de verzameling op het raadhuis te Nijmegen, de derde in het museum van oudheden te Leiden. Men zal zich herinneren, dat één dier steenen een romeinsch *abcdarium* bevatte in duplo in unciaalschrift geschreven, en vermoedelijk te houden voor de schrijfoefening van een scholier †); de beide andere, voorzien van de aanteekening in cursiefschrift, van een opzigter eener steenfabriek, inhoudende, dat op zekeren dag een bepaald getal gevormde steenen aan hem afgeleverd was §). Het behoeft naauwelijks aangestipt te worden, dat vooral de twee laatste belangrijk zijn, als nieuwe bijdragen bevattende voor de kennis der nijverheid gedurende het verblijf der Romeinen

---

*) Over deze plek en de daar gevonden overblijfselen zie meer uitvoerig onze *Oudheidk. Mededeelingen*, IV, bl. 323 (Leiden 1846, 8°.); vergel. onze verhandelingen: *Beschreibung eines röm. Ziegels mit zwiefachen lat. Alphabet.* Leiden 1841, en *Een rom. tegel, voorzien van lat. cursiefschrift.* 's Gravenhage 1844.

†) Uitgegeven in voormelde *Beschreibung* enz.

§) Uitgegeven in voormelde verhandeling *Een romeinsche tegel* enz., en in het opstel: *Nieuwe ontdekkingen van romeinsche Oudheden te Holdeurnt, onder Groesbeek*, in NIJHOFFS *Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh.*, Dl. VIII. (1850).

hier te lande en tevens voor die van het romeinsche cursiefschrift *).

Nu heeft onlangs weder een gelukkig toeval twee dergelijke tegels met cursiefschrift aan het licht gebracht, opgegraven in hetzelfde Holdeurnt en even als de vroegere voor vaderlandsche verzamelingen bewaard gebleven. Beide werden gevonden door denzelfden werkman, die de vroeger uitgegevene ontdekt had. Men zal zich uit vroegere berigten aangaande Holdeurnt herinneren, dat de werkman VERSTEEGEN, die zich voor ruim 25 jaren aan den hollen weg in de Holdeurnt, met zijn gezin had nedergezet, bij het delven van een kuil, om dien te bewonen, toevallig romeinsche tegels aan het licht bracht, en wel in zulk een aantal, dat hij er zich van lieverlede een huisje van bouwen en daarenboven nog vele aan rondsomwonende landlieden voor bouwsteenen verkoopen kon. In dat merkwaardig huisje woonde hij sedert, zijn brood verdienende door vlijt en nijverheid, terwijl de voortdurend door hem opgegraven romeinsche steenen, althans de merkwaardigste, zoo als de voormelde en de met legioen-merken voorziene, in vaderlandsche verzamelingen overgingen †). Dezen man trof

*) Vóór p. m. 50 jaren wist men nog niet eens met zekerheid of er wel romeinsch cursiefschrift bestaan had; zie kortheidshalve PFEIFFER, *über Bücherhandschriften*, S. 143 (Erlangen 1810). Thans heeft men daarvan een schat van overblijfselen, dank zij vooral de oudheidkundige onderzoekingen op muren en pilaren te Pompeji, van de wastafeltjes uit Abrud-Banya en van verschillend romeinsch aardewerk. Aangaande de bekendmaking van dat cursiefschrift hebben zich vooral verdienstelijk gemaakt GARUCCI, in zijn geschrift *Les graffiti de Pompeji*, en MASSMANN en EEDY in hunne uitgaven van *Tabulae ceratae*.

†) Zie daarover de *Beschreibung* enz. S. 5—6, en *Een rom. tegel* enz. bl. 9—10, en de bovenaangevoerde verhandelingen. Over VERSTEEGEN is uitvoeriger berigt in ons opstel: *Oudheidk. ontdekking tusschen Beek en Wielderen*, in *Konst- en Letterbode* 1840. N°. 8; en door HELDRING, in den *Geld. Volksalmanak* van 1843, bl. 158, in een opstel getiteld: *De Holledeurn* enz.

erleden jaar de ramp, dat zijn huisje afbrandde, en bij het opruimen van het puin daarvan, merkte hij onder de romeinsche baksteenen er 66n die voorzien was van dezelfde „ingekrabde teekens als hem op de vroeger gevondene waren voorgekomen," maar op wier belangrijkheid hij eerst later opmerkzaam was gemaakt. Van deze ontdekking kennis gegeven hebbende aan de hh. Dr. SCHEERS en KRUL VAN STOMPWIJK, leden van de commissie voor plaatselijke oudheden te Nijmegen, werd gemelde steen voor de stedelijke verzameling te Nijmegen verworven. De heer SCHEERS had de vriendelijkheid mij van die ontdekking kennis te geven, onder toezending van eene goede door hem vervaardigde teekening, in natuurlijke grootte (zie Pl. I), en met verzoek om verklaring van het opschrift, dat, even als bij de vroeger gevonden tegels het geval was geweest, er met een puntig werktuig op ingekrabd was, toen de klei nog week was. Hoe zorgvuldig die teekening ook bewerkt scheen, werd zij toch, wegens het geheel vreemde van enkele teekens, eenigzins door mij gewantrouwd; in elk geval kwam mij, tot verklaring van het raadselachtige opschrift, autopsie van den oorspronkelijken steen wenschelijk voor, waartoe een bezoek te Nijmegen in Sept. 1864 mij gelegenheid zou geven. Hier bleek mij, bij autoptische vergelijking, dat de gezonden teekening inderdaad zeer getrouw was, maar tevens dat zonder kennis van het oorspronkelijke het opschrift waarschijnlijk niet met genoegzaam vertrouwen door mij zou zijn kunnen ontcijferd worden. Daartoe droeg echter nog eene nieuwe ontdekking bij. Te Nijmegen, zoo nabij de vindingsplaats, bekroop mij de lust het sedert jaren bekende Holdeurnt en de afgebrande woning van VERSTEEGEN te bezoeken, met oogmerk vooral om te vernemen, of er misschien nog soortgelijke steenen gevonden waren. De voormelde nijmeegsche oudheidsvrienden kwamen mijn wensch

vriendschappelijk te gemoet, door mij derwaarts te vergezellen. Wij vonden de afgebrande woning weder grootendeels herbouwd, hoewel nu niet met romeinsche tegels. Romeinsche tegels waren alleen nog in de keuken te vinden, waar er de in stand gebleven bevloering uit bestond. Op de vraag, of hij in den jongsten tijd weder steenen met ingekrabde opschriften gevonden had, gaf VERSTEEGEN een bevestigend antwoord, voor zoo ver hij het vermoeden uitte, dat daartoe een tegel kon behooren, die nog in den keukenvloer bevestigd was. De daar aangewezen plek werd afgewasschen, en het bleek, tot onze hoogst aangename verrassing, dat een der tegels inderdaad van een ingekrabd opschrift voorzien was. Deze werd terstond met omzigtigheid uitgebroken, en bevindt zich sedert in het museum te Leiden. Zie de afbeelding op Pl. II.

Bij eene vergelijking van het opschrift op dezen tegel (die in grootte aan den vorigen gelijk is) ontwaart men ligt, dat de tweede regels van beide steenen zeer met elkaâr overeenkomen. Deze overeenkomst is van dien aard, dat zij ter verklaring van beide opschriften veel bijdraagt, wanneer men tevens raadpleegt de vroeger daar gevondene bovenaangevoerde tegels, die met soortgelijke opschriften voorzien en reeds ontcijferd zijn.

Beginnen wij met het minst moeijelijke van beide tegelopschriften. Het is dat van den tegel afgebeeld op Pl. I.

De letters en cijfers zijn deels in unciaal- deels in cursiefschrift; wij lezen:

XV KIV[N]

DCXVI. d. i. XV *Kalendas* IVN*ias*, DCXVI.

Wij zien alzoo wederom eene aanteekening voor ons van een opzigter eener steenfabriek, aangaande de leverantie van 616 gevormde steenen, hem op den 18den Mei gedaan. Deze inhoud is zeer overeenkomstig met dien van

den Holdeurntschen tegel, uitgegeven en opgehelderd in NIJHOFFS *Bijdragen*, Dl. VII en ten opschrift hebbende:

XVII KIVN

DCLXXI. d. i. XVII *Kalendas* IVN*ias*, DCLXII.

Slechts twee dagen verschilt de tijdsbepaling, en ten aanzien van het getal der opgeleverde steenen bestaat er een verschil van slechts 56 stuks.

Het is niet onwaarschijnlijk dat beide tegelopschriften van een' en denzelfden steenbaas afkomstig zijn.

Tot staving onzer lezing, of veelmeer tot wegneming van bedenkingen die daaromtrent mogten gemaakt worden, nog een enkel woord.

Het eerste teeken van regel 1 is geschonden, maar kan onzes inziens niet anders dan voor eene X gehouden worden, zoo het althans, gelijk behoort, eene beteekenis zal hebben. Daartoe noopt vooral het volgende teeken, dat zonder twijfel eene V is, ofschoon zeldzaam van vorm. Dezelfde komt soms elders voor, b. v. bij BUONARROTTI, *Osservazioni sopra frammenti* etc. p. XVIII, aangevoerd door MASSMANN, *Tabulae ceratae*, p. 39. Het derde teeken, door ons als K gelezen, zou, geïsoleerd beschouwd, eer voor eene F kunnen gehouden worden; maar het zoo even aangevoerde gelijksoortige opschrift laat geen twijfel over, dat het als K moet beschouwd worden. De eenigzins vreemde vorm zal aan het zeer haastige schrift moeten toegeschreven worden. Op denzelfden grond meenen wij het laatste teeken van regel 1 voor eene geschondene N te moeten houden; het eene been der N is nog duidelijk, en de rigting daarvan laat niet toe er eene andere letter in te zien.

Op regel 2 is het eerste teeken blijkbaar eene cursieve *d*, waarvan alleen het oog niet geheel volledig is. In denzelfden vorm komt de cursieve *d* voor in de romeinsche wastafeltjes van Abrud-Banya (zie MASSMANN, *Tab. cerat.*

p. 42, 43) uit den tijd der Antonijnen; maar hare oudheid klimt veel hooger op; zij wordt reeds onder de *grafitti* van Pompeji gevonden, die ten minste van vóór 79 na CHRISTUS (het jaar van Pompeji's ondergang) dagteekenen.

Het hierop volgende teeken wordt door ons voor eene C gehouden, ofschoon zij van boven vreemd van vorm is, zoodat iemand er bij den eersten opslag wel eene *l* in zou kunnen vermoeden. Maar de romeinsche cursieve *l* had zoowel van boven als van onderen eene andere rigting als deze. Bovendien komt ons teeken vrij wel overeen met de C van den laatstgenoemden gelijksoortigen tegel; het hoofdzakelijke onderscheid bestaat alleen hierin, dat ons letterteeken in éénen trek gegrift is, en dat van den anderen steen in twee zetten. De som eindelijk der op één dag opgeleverde steenen, vergeleken met die van den laatst aangevoerden tegel, pleit ook meèr voor eene C dan voor eene *l*.

De aanteekenaar heeft door de letter ∂ eene streep gehaald toen hij de C in één zet grifte; die streep door de ∂, schijnt ons enkel toe ornamenteel te zijn, zich nagenoeg aansluitende aan de streep die boven de volgende getalteekens getrokken is. Voorbeelden van zulke strepen boven getalmerken zijn in opschriften niet zeldzaam.

De drie laatste teekens maken vrij duidelijk het getal XVI uit. Zeer opmerkelijk is daarin evenwel, dat de schrijver de getalmerken V en I in éénen zet getrokken heeft, even als hij vroeger de streep door de ∂ in eenen zet met de letter C grifte. Daardoor sluiten beide getalmerken aan elkaâr op eene wijze, waarvan elders, zooveel wij weten, geen voorbeeld bekend is.

Eenigzins moeijelijker te lezen en te verklaren is het opschrift op den anderen tegel; zie Pl. II.

Beginnen wij met het minst moeijelijke, met regel 2.

Bij vergelijking van dezen regel met dien van den zoo even behandelden tegel valt duidelijk in het oog, dat op dezen in regel 2 eveneens een getal te zoeken is, en wel eenigzins overeenkomstig met dat vorige. Is onze lezing van het getal op Pl. I goed, dan mogen wij in de beide eerste teekens van regel 2 het getal DC lezen. De eerste letter, ∂, is hier meer volledig en in twee zetten gegrift. Het derde teeken houden wij voor eene X, hetzij onvolledig gegrift of na de griffeling, bij het nog weeke leem, geschonden; want ofschoon dit teeken in zijn tegenwoordigen vorm meer gelijkt op eene cursieve *a* dan op eene X, is niet in te zien welke beteekenis hier eene *a* zou kunnen hebben; terwijl het zeer bekend is, dat op soortgelijke tegels de opschriften soms verduisterd of geschonden zijn door toevallige drukking, ten tijde dat het leem nog week was; men zie b. v. het Holdeurntsche opschrift, uitgegeven in de verhandeling *Een romeinsche tegel.* Ook zijn er op dezen zelfden tegel meer sporen van eene beschadiging door drukking, en wel juist nabij dit teeken, tusschen dit en het slotteeken I.

Een gelijksoortig verschijnsel werd ook opgemerkt op tegel Pl. I, waar het eerste teeken, naar wij meenen op goede gronden, voor eene X gehouden is.

Of nu echter tusschen deze X en het slotteeken I nog een getalmerk onderdrukt is, kan betwijfeld worden, maar het komt ons toch waarschijnlijk voor; en wel op grond van nog aanwezige fijne trekken, die doen vermoeden dat er eene V gestaan heeft. Is dit vermoeden juist, dan heeft men het getal in regel 2 te lezen: DCXVI.

Dat hier wederom aan het getal gevormde en aan den steenbaas opgeleverde tegels te denken is, zal na het boven aangevoerde wel geene nadere opheldering behoeven. Dit aangenomen zijnde, mag men verder veronderstellen, dat de beteekenis van regel 1 met dit getal in naauw

verband staat en ongeveer dezelfde zal zijn als van de vroeger vermelde tegels. En deze vroeger vermelde te rade nemende, meenen wij in de eerste letter van regel 1 eene N, en daarin de verkorting te zien van N*umerus*. Als zoodanig komt die letter ook voor op twee der bovengemelde tegels; zie *Een rom. tegel* enz., en *Nieuwe ontdekkingen van rom. oudheden te Holdeurnt*, in NIJHOFFS *Bijdragen*, Dl. VIII. Wel heeft deze letter N hier een vreemden vorm, wegens den haak aan het boveneinde van haar tweede been; maar die haak behoort als overtollig beschouwd te worden; hij behoort niet tot de letter, maar kan ontstaan zijn door vergissing van den zeer haastigen schrijver, of is mogelijk te beschouwen als een overblijfsel van een vroeger ingekrabd en daarna weêr uitgevaagd opschrift, waarvan op dezen zelfden steen nog twee andere voorbeelden schijnen voorhanden te zijn, te weten: de streep tusschen de N en de daaropvolgende T, en de dubbele buik der letter M. In de letters T en M lezen wij de verkorting: T*egularum* M*inorum*. Even als op een der vroeger uitgegeven tegels stond: *Laterclos N*umero etc., (zie *Een rom. tegel* enz.) meenen wij hier het gelijksoortige T*egularum* N*umerus* te zien. Inderdaad behoort deze soort van tegels, wat grootte betreft, tot de kleinste. Van de meer dan achttien in grootte verschillende romeinsche tegels, die te Holdeurnt opgegraven en door ons gemeten zijn (zie *Een romeinsche tegel*, bl. 7) behoort de onderwerpelijke tot op een na de kleinste soort.

Wat aan deze verklaring nog meer waarschijnlijkheid bijzet is, dat bij vergelijking van de vroegere tegelopschriften er niet wel plaats is voor eene andere opvatting. Er zouden, op grond van die andere opschriften, nog slechts twee andere gissingen in overweging kunnen komen; de eene, dat in de letters NMT de naam van den steenvormer, de andere, dat er eene dagteekening door zou uitge-

drukt zijn. Maar de letters NMT laten onzes oordeels niet toe er eene van deze gissingen uit te wringen.

Het eenige bezwaar, dat bij ons zelven tegen de gegeven verklaring is opgerezen, bestaat hierin, dat de benaming *tegula*, zoo veel wij weten, bepaaldelijk gegeven werd aan dak- of dektegels. Die tegels waren langwerpig vierkant en aan de twee lange zijden van een opstaanden rand voorzien, waarmede zij aan elkaâr geschoven werden, terwijl dan de twee aan elkâar sluitende randen met eene gebogen pan (*imbrex*) bedekt werd, om het indringen van den regen te beletten. De muurtegels daarentegen waartoe de onze behoort, heetten *lateres* en *laterculi*, welke benaming ook voorkomt op den Holdeurntschen tegel, afgebeeld in het meergenoemde opstel *Een rom. tegel* enz.

Wanneer deze bepaling van de benaming *tegula* juist mogt zijn, zouden wij tot opheffing der bedenking geene andere kans zien dan te veronderstellen, dat de opzigter der steenfabriek zich hier òf niet streng aan de juiste taalkundige benaming der twee onderscheidene tegelsoorten gehouden had, òf dat hij voor zijne administratieve aanteekening een kleinen, onaanzienlijken, muurtegel gebruikt had, terwijl hem dak- of dektegels geleverd waren.

12 Dec. 1864.

L. J. F. JANSSEN.

J. H. A. Schears del.

VERSL. EN MEDE

T H.

OPMERKINGEN

OVER

EENIGE PLAATSEN VAN HET XXIste BOEK

VAN

LIVIUS' ROMEINSCHE GESCHIEDENIS.

DOOR

J. C. G. BOOT.

De meeste Romeinsche geschiedschrijvers waren tevens redenaars, zoo als CATO, ALBINUS, FABIUS PICTOR, FANNIUS, CAELIUS ANTIPATER, RUTILIUS RUFUS, SISENNA, C. JULIUS CAESAR, of opgeleid in de scholen der rhetoren, als T. LIVIUS en TACITUS. Geen wonder dus, dat op hunne werken een rhetorische tint ligt, noch dat in rhetorische wendingen en oratorische vormen een gedeelte van hun kracht en hun zwakheid, van hunne verdiensten en fouten gelegen zijn. Als CICERO, die er zelf over dacht de geschiedenis van zijn land te schrijven, de kunst van den geschiedschrijver *opus unum maxime oratorium* noemt (*de Leg.* I, 2), drukt hij daardoor niet slechts zijn eigen oordeel, maar dat van het meerendeel zijner landgenooten uit en als CREMUTIUS CORDUS tot lofspraak van LIVIUS dezen noemt *eloquentiae ac fidei praeclarus* (bij TAC., *Ann.* IV, 34), geeft hij duidelijk genoeg te kennen, dat welsprekendheid in den ge-

schiedschrijver geen mindere verdienste geacht werd dan goede trouw. Men behoort dus om billijk te zijn en hunne schriften juist te beoordeelen, zich op dit standpunt te plaatsen.

LIVIUS spreidt zijn redenaarstalent voornamelijk ten toon in die gedeelten van zijn werk, waar hij niet verhaalt, maar de handelende personen sprekende invoert; maar daar ook loopt hij het meest gevaar om bij de ontwikkeling zijner gedachten in overdrijving en onwaarheid te vervallen. H. TAINE heeft in zijn *Essai sur Tite Live* daarvan enkele voorbeelden opgegeven. Zie *Chap.* III, § 2. Vergunt mij een paar andere aan te wijzen, die mij bij eene herlezing van het een-en-twintigste boek in het oog zijn gevallen.

HANNIBAL belegert Saguntum. De Romeinsche senaat zendt op dit bericht twee afgevaardigden naar Spanje, om hem het opbreken van het beleg te gelasten. Door HANNIBAL afgewezen, begeven zij zich naar Carthago en eischen de uitlevering van den veldheer. Zij vinden daar een bondgenoot in HANNO, den erfvijand der Barcassen. Wat deze kan gezegd hebben deelt LIVIUS in het tiende hoofdstuk gedeeltelijk in de *oratio obliqua* mede, maar verlaat spoedig dien toon en voert hem aldus sprekende in: *Juvenem flagrantem cupiditate regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes, ad exercitus misistis.* Als men het min juiste *legionibus* voorbijziet, dan is dit onberispelijk en schoon uitgedrukt. De vergelijking van den van eerzucht blakenden jongeling, dien men naar het leger had gezonden, met het vuur, waaraan brandstof verschaft wordt, is natuurlijk en gepast. Maar nu vervolgt HANNO: *Aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis.* Had hij werkelijk aldus gesproken, ik twijfel of zijne hoorders een glimlach of een teeken van ongeduld zouden onder-

drukt hebben. Want wat beteekenen die woorden, en in welk verband staan zij tot het voorgaande, waarop zij om *ergo* moeten slaan? Wordt met *hoc incendium* HANNIBAL bedoeld? Dit gaat niet om het bijgevoegde *quo nunc ardetis.* Dan de eisch der Romeinsche gezanten? Daarvoor zijn *incendium* en *ardetis* veel te sterke uitdrukkingen. Ik gis, dat LIVIUS niets anders bedoeld heeft dan hetgeen in Spanje toen voorviel en waaruit hij droevige gevolgen voor Carthago voorzag. Hetgeen onmiddelijk volgt geeft steun aan dit vermoeden: *Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones.* Maar dan is blijkbaar *quo nunc ardetis* eene oratorische hyperbole, en HANNO zou zich juister aldus hebben uitgedrukt: *Aluistis ergo incendium, quo nunc ardet Hispania, mox ipsi ardebitis.* Wat LIVIUS hem in den mond legt — want voor het aannemen eener interpolatie bestaat geen grond — is eene zoo groote overdrijving, dat geen redenaar, allerminst een zoodanige die als HANNO zijne zaak voor ongunstige en partijdige rechters bepleitte, zich daaraan mocht wagen.

Het is geheel onberispelijk, als LIVIUS de stad Rome in c. 35 door HANNIBAL *arcem et caput Italiae* laat noemen; maar ik vind niets dan een schoonklinkende phrase in hetgeen hij denzelfden in hoofdstuk 30 tot zijne soldaten laat zeggen, toen zij, een weinig ontmoedigd door eene schermutseling met Romeinsche ruiters aan de Rhone, tegen den moeijelijken tocht over de Alpen opzagen: *Romam, caput orbis terrarum petentibus* cet. Een Romein uit den tijd van AUGUSTUS was zoo gewoon aan dien weidschen titel, dat hij niet bedacht, dat hij nooit over HANNIBALS lippen kon gekomen zijn. Want dat de woorden *caput orbis terrarum* geen vreemd toevoegsel, maar van LIVIUS afkomstig zijn, staat bij mij boven alle bedenking.

In het verhaal van den slag aan den Ticinus in c. 46

staat een woord, dat aan een der laatste uitgevers van LIVIUS aanstoot heeft gegeven. Op het bericht, dat de Consul P. CORNELIUS SCIPIO gewond en door zijn' zoon gered werd, volgen deze woorden: *Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus.* Het oudste en beste handschrift der derde decade, de *Codex Puteanus*, heeft het futurum *erit*. ALSCHEFSKI heeft uit den *codex Colbertinus*, die mede tot de goede handschriften behoort, *erat* opgenomen en ontkent ten stelligsten, dat LIVIUS anders kan geschreven hebben. Hem was de plaats van FLORUS bekend, die J. F. GRONOVIUS tot verdediging van het futurum heeft bijgebracht, uit het verhaal van hetzelfde feit: *Hic erit Scipio, qui in exilium Africae crescit, nomen ex malis eius habiturus* (II, 6); maar hij beweert; dat wat aan FLORUS past, niet aan LIVIUS mag opgedrongen worden. MADVIG, alles behalven een bewonderaar van ALSCHEFSKI, behield *erit* in den tekst, doch prijst in de voorrede p. VIII *erat* aan. Naar mijne meening dwalen beiden door niet te letten op de neiging van LIVIUS om aan zijne uitdrukkingen een oratorische kleur te geven. Hij vond het sierlijker om van hetgeen reeds verleden was, maar dat hij eerst later zal verhalen, in den toekomstigen tijd te spreken, dan het praesens of perfectum te gebruiken, dat bij een meer eenvoudig verhaal door hem zou gebezigd zijn. Evenzoo vangt hij het zevende boek met deze woorden aan: *Annus hic erit insignis novi hominis consulatu* cet, waar GRUTER ook aan het futurum tornde, en geïnterpoleerde handschriften *erat* en *fuit* leveren. LIVIUS schreef *erit*, omdat hij eerst daarna opgeven zal, welk plebejer toen consul, wie toen het eerst praetor en aedilis curulis geworden is. Keeren wij de voorstelling om, zoodat de volgende woorden: *Plebes consulatum L. Sextio dedit, patres praeturam Camillo — ceperunt* voorafgaan,

dan moet noodzakelijk volgen: *Ita annus hic fuit insignis* cet.

Niet overal baat het middel om den tekst steunende op het gezag der beste handschriften door verklaring te handhaven. Er zijn door de uitgevers plaatsen aangewezen, waar door afschrijvers of glossatoren geknoeid is; er zijn anderen, die nog niet tot de oorspronkelijke redactie schijnen teruggebracht. Van deze laatste soort wensch ik een paar voorbeelden te geven.

In het tweede hoofdstuk wordt gesproken van de betrekking, waarin HASDRUBAL tot HAMILCAR stond *flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus*, en dan volgt: *gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus*. Terwijl de vroegere uitleggers aan de mogelijkheid eener aannemelijke verklaring dezer woorden twijfelden en door de meesten de verbetering van LIPSIUS *ob altam indolem provecto annis* werd aangenomen, zijn ALSCHEFSKI en MADVIG tot de lezing der twee beste handschriften teruggekeerd, en de eerste vertaalt: „dann zum Schwiegersohn seiner anderen natürlich geistigen Vorzüge wegen angenommen?" Ik weet niet of MADVIG de plaats ook zoo opvat; mij komt die verklaring zoo gezocht voor, dat ik er mij niet mede vereenigen kan. LIVIUS, die dikwijls *indoles animi* gebruikt — zie de plaatsen door DUKER opgegeven uit IX, 4 en 17; XXIX, 31 — zal wel geschreven hebben: *gener inde ob altam indolem animi adscitus*. Vraagt iemand, hoe dan *profecto* in den tekst is gekomen, dan antwoord ik dat het weglaten van *animi* in een ouder handschrift, misschien aan een vlijtigen lezer van LIVIUS aanleiding gaf om op den kant aan te teekenen *profecto animi*. Met *animi* is te gelijk het exegetische *profecto* overeenstemmend met δηλονότι, δηλαδή, *namelijk*, in den tekst der latere afschriften opgenomen.

Een tweede voorbeeld levert c. 27 op, waar beschreven

wordt, welke maatregelen HANNIBAL nam om de Galliërs van de overzijde van den Rhodanus, dien hij moest overtrekken, te verjagen. Hij zendt eene ruiterbende eenige uren hooger op, om daar de rivier over te steken en den vijand in den rug te vallen. Deze manoeuvre gelukt. Zij bereikten den linkeroever en houden een dag rust. Dan gaat het verhaal aldus voort: *Postero die profecti ex loco prodito fumo significant transisse et haud procul abesse.* Behoort *prodito* bij *loco* of bij *fumo?* Zeker niet bij *fumo;* want zoo als POLYBIUS zegt τῷ καπνῷ σημαίνειν, zoo zegt men in het Latijn *fumo signum dare.* Zie LIV., IV, 27. Nog minder bij *loco;* want *locus proditus* kan niet hetzelfde zijn als *locus editus.* Ook de woorden *ex loco* zijn niet te verdedigen, hetzij men *profecti ex loco,* of wel *ex loco significant* bij elkander voegt. In beide gevallen is het toevoegsel geheel overtollig. CLERICUS gaf eene onberispelijke uitdrukking door te schrijven *ex loco edito fumo significant,* maar het ware heeft hij niet getroffen. Het is gemakkelijk te vinden door eene vergelijking met de woorden van POLYBIUS, wien LIVIUS in dit gedeelte van zijn verhaal volgde. Hij schrijft III, 48: σημηνάντων ἐκείνων τὴν παρουσίαν τῷ καπνῷ κατὰ τὸ συντεταγμένον, dat is, *volgens afspraak, ex praedicto,* zoo als LIVIUS, XXXIII, 6, schrijft: *velut ex praedicto ambo Scotussam petierunt.* Zonder twijfel heeft hij hier geschreven: *Postero die profecti ex praedicto fumo significant transisse* (*se*) *et haud procul abesse. Ex praedicto* is geen overtollig bijvoegsel. Zonder voorafgaand overleg kon HANNIBAL niet weten, wat die rook beteekende. *Praedicto* bij verkorting geschreven *pdicto* werd verkeerd gelezen en gaf zoo aanleiding tot het inschuiven van *loco.*

Even als SALUSTIUS en andere schrijvers geeft LIVIUS aan Rome somwijlen de benaming *Urbs Romana* (zie CORTTE, op SAL. *Cat.* 18, 8). Derhalve twijfel ik niet, dat hij

geschreven heeft: *moenia non Italiae modo, sed etiam urbis Romanae,* zoo als wij nu in c. 35 lezen, maar ik geloof dat hij te veel smaak had om te schrijven: *Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum,* zoo als de handschriften en uitgaven hem in c. 57 laten schrijven. Daar in denzelfden zin *Romam* voorafgaat, zal hij wel eenvoudig *ad urbem* geschreven hebben, even als elders die geijkte uitdrukking door hem voldoende werd geacht. (Vg. DRAKENBORCH op VII, 14, 10.)

Misschien heb ik langer dan noodig was stilgestaan bij plaatsen, in welke het voor den zin weinig afdoet, of men de waarschijnlijkheid eener interpolatie erkennen wil of uit eerbied voor de handschriften de aangenomen schrijfwijze blijft verdedigen. Ik wil beproeven, of ik die schuld kan afkoopen door met geringe verandering den tekst van enkele fouten te zuiveren, die deels niet opgemerkt, deels niet gelukkig verbeterd zijn.

Toen het te voorzien was, dat Saguntum zou bezwijken en volgens het oorlogsrecht van die dagen de inwoners over de kling gejaagd worden, besloot ALCO eene poging te wagen om zijne medeburgers tot de overgave te bewegen. Hij begaf zich naar HANNIBAL, maar vond dezen niet bereid om lijfsbehoud aan de belegerden te schenken, dan onder zeer harde voorwaarden. Zij moesten have en goed prijs geven en de stad verlaten *cum singulis vestimentis,* eene bepaling, die in soortgelijke omstandigheden gebruikelijk was. Ziet de plaatsen door FABRI aangehaald, IX, 4 en 15; XXII, 52; XXIII, 15; XXXI, 17 en 45. ALCO weigerde die voorwaarden in de stad bekend te maken. Daarop belast ALORCUS zich met die taak. Wat hij in eene raadsvergadering te Saguntum zou gezegd hebben, deelt LIVIUS mede in c. 13. Wij vinden daar ook deze woorden: *coniugum vestraque corpora ac*

liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. Zonderling. In plaats van een pak kleeren worden hier aan ieder Saguntijn twee stellen kleeren toegestaan. Men heeft getracht dit verschil te motiveren, maar is daarin niet geslaagd. Had HANNIBAL iets van zijn eisch laten vallen, dan had dit andere punten moeten betreffen; aan menschen, die men alles ontneemt, in plaats van *singula, bina vestimenta* te gunnen, is geen genade. Maar bovendien blijkt uit het voorgaande, vooral uit c. 12, 6 en 13, 1 ten duidelijksten, dat ALORCUS geen gunstiger voorwaarden dan ALCO heeft kunnen bedingen. Derhalve moet *binis* verkeerd zijn. J. LIPSIUS wilde daarvoor *privis* schrijven, dat oudtijds hetzelfde als *singulis* beteekende, zoo als in *privilegium* duidelijk zichtbaar is. Vg. GELL., *N. A.*, X, 20. Maar terecht is daartegen aangevoerd, dat LIVIUS dat verouderde woord niet gebruikt behalve XXX, 43, waar hij de eigene woorden van een oud senaatsbesluit aanhaalt. Vg. MADV., *Emend. Liv.*, p. 32. Veel gemakkelijker en veiliger is de verandering van *binis* in *unis*, die door PERIZONIUS in eene dergelijke plaats van VALERIUS MAXIMUS (IX, 6, ext. 2), hoewel niet zonder aarzeling, is voorgeslagen, en die ook aan DOUJATIUS inviel. *Cum unis vestimentis* is *met een enkel kleed*, zoo als duidelijk blijkt uit deze woorden van CICERO *p. Flacco*, § 70: *affers — purpuram Tyriam, in qua tibi invideo, quod unis vestimentis tam diu lautus es.* Een bewijs hoe licht *binis* en *unis* verwisseld kunnen zijn, bevat de rede *de imperio Cn. Pomp.* in § 9, waar de oudste uitgaven volgens handschriften hebben *ab unis hostium copiis*, terwijl de beste handschriften de ware lezing *a binis hostium copiis* bewaard hebben.

In de woorden, die HANNIBAL tot zijne troepen vóór den slag bij den Ticinus zou gebezigd hebben, in c. 43: *Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum pericu-*

lorumque vestrorum vidistis, schuilt een fout, die tot nu de aandacht der uitgevers ontsnapt is. Stond er *feras consectando*, het kon er even door; maar *pecora consectando* is ongerijmd. Aangenomen, dat het vee in die landen niet in de vlakten, maar op de bergen weidde en dat de soldaten hunne strooptochten daarheen richtten, dan rijst de vraag op, of dat geenerlei voordeel gaf? Maar dit daargelaten; hoe kon LIVIUS, die HANNIBAL bij een vroegere gelegenheid liet zeggen: *Per tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse quam omnes gentes et terrae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent* (c. 30), nu denzelfden veldheer tot dezelfde soldaten het woord voerende, den langdurigen krijg, dien zij gevoerd hadden met verachting eene *pecorum consectatio* laten noemen, en dit vergetend, iets verder hem deze woorden in den mond leggen: *Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam?* hoe kon hij hem zonder bespottelijke grootspraak hun laten wijzen op de overwinningen, die zij bevochten hadden op *tot ferocissimos Hispaniae populos?* Niet *pecora*, maar *decora consectando* past in de aanspraak van HANNIBAL. *Decora* zijn *schitterende daden*, zoo als meermalen bij LIVIUS, b. v. VII, 33. VI, 20, en in ditzelfde hoofdstuk 43: *nemo vestrum est — cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possim decora.* HANNIBAL zegt dan: Gij hebt in Spanje jacht gemaakt op roemrijke daden, maar luttel voordeel behaald; nu is de tijd daar om een voordeeligen en winstgevenden veldtocht te maken.

De laatste plaats, op welke ik uwe aandacht wensch te vestigen, staat in het 47ste hoofdstuk. Na de nederlaag aan den Tessino besloot SCIPIO over de Po terug te trekken en voerde die beweging zoo goed uit, dat hij met het gros zijner armee Piacenza al bereikt had, voordat de vijand zijn aftocht bemerkte. HANNIBAL breekt nu op om

hem in te halen en overrompelt een handvol achterblijvers, die aan de rivier bezig zijn een vlot (*ratem*) los te maken. Want, om dit in het voorbijgaan op te merken, ofschoon voorafgaat: *ratibus, quibus iunxerat* (*Scipio*) *pontem, nondum resolutis*, is het niet noodig met GRONOVIUS vervolgens te schrijven *segniter rates solventes:* het enkelvoud is onberispelijk, als men aan een der *rates* denkt, waaruit de brug was zamengesteld. Ook de volgende zin, waarop het mij aankomt, bevestigt het enkelvoud: *Transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant tota rate in secundam aquam labente.* Na al wat FABRI en ALSCHEFSKI op deze woorden aangeteekend hebben, zeg ik met GRONOVIUS: „*Vix capio*" of liever: *ne vix quidem.* De door dezen grooten criticus en fijnen taalkenner voorgestelde lezing *tota rate vi secundae aquae dilabente* is mij echter te willekeurig, en schijnt ook om andere redenen niet aannemelijk. Mij dunkt er is een betere lezing te vinden. Ik gis, dat LIVIUS geschreven heeft: *Transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant totam ratem secunda aqua rapiente.* Hij kon de brug niet overtrekken, daar de stroom een geheel vlot (d. i. een stuk uit de brug) wegvoerde, zoodra de houwvasten of touwen (die hier *extrema*, elders *retinacula* en *vincula* genoemd worden, zie c. 28) losgemaakt waren. Eene volkomen gelijksoortige voorstelling kan ik uit hoofdstuk 28 opgeven: *ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente.*

Met eenig vertrouwen onderwerp ik mijne opmerkingen aan uw oordeel. Dit althans zult gij mij toegeven, 1°. dat men bij het aannemen van interpolatiën bij LIVIUS behoedzaam moet zijn, en 2°. dat ook na den arbeid door MADVIG aan dezen schrijver besteed nog niet alles zuiver en zonder feil is.

OVER EENE KLASSE

VAN

UITERST BEDORVENE UITDRUKKINGEN

IN ONZE TAAL,

DIE GEMAKKELIJK TOT HAAR VROEGEREN ONBEERISPELIJKEN VORM KUNNEN TERUGGEBRACHT WORDEN.

MEDEGEDEELD DOOR

L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren!

Er bestaat wel geene taal, die niet enkele woorden en spraakwendingen bezit, welke den toets der Logica niet kunnen doorstaan. De oorzaken van het onjuiste in zulke uitdrukkingen waren verschillend: nu eens was het schijnbedrog, dat den waren aard der dingen en verschijnselen voor het oog verborg; dan onkunde aangaande de beteekenis van een vreemd woord, dat men in zijne taal overbracht; een ander maal was het woord oorspronkelijk volkomen goed gedacht, doch werd het later onjuist, doordien de zaak zelve van natuur veranderde; in nog andere gevallen lag de oorzaak in het streven om twee verschillende begrippen als ineen te smelten en door ééne uitdrukking te vertegenwoordigen. Zoo was het b. v. schijnbedrog, dat aan het graphiet den naam van *potlood* gaf, en dat het rijzen van den gezichteinder boven het vlak van de loop-

baan der aarde *ondergang der zon* deed noemen; eene verkeerde opvatting van het Grieksche woord ἄρθρον deed de Latijnsche uitdrukking *articulus* ontstaan, en deze, op hare beurt, de zeker niet verstandigere *lidwoord*; verwisseling van grondstof was de oorzaak, dat de benaming *oorijzer* thans onjuist is. — De uitdrukking *zich inlaten met iets*, waarin het voorzetsel *met* ongepast schijnt, is een gevolg van het streven om de twee begrippen *zich inlaten in iets* en *zich bemoeien* of *bezighouden met iets* te vereenigen en gelijkelijk te vertegenwoordigen.

De uitdrukkingen als de laatstgenoemde, talrijker dan men misschien wel vermoedt, worden veelal verkeerd begrepen en, m. i. ten onrechte, veroordeeld; zij getuigen veeleer van tact dan van gebrekkig denken. — De onjuiste benamingen, ontstaan uit onkunde aangaande de verborgen natuur der dingen, zijn zeer verschoonlijk. De taal is door het volk gemaakt, niet door wijsgeeren en natuurkundigen; de onze is dan ook evenmin vrij van zulke gebrekkige uitdrukkingen als elke andere. — Doch minder of liever geene verschooning, verdienen de zoodanige, die getuigen van eene verkeerde opvatting van hetgeen voor ieders oogen ligt, en door ieder beoordeeld kan worden; zij verraden een scheef en onjuist denken. In dit opzicht onderscheidt onze taal zich gunstig van andere. Bij eene vergelijking van Nederlandsche woorden met de daaraan beantwoordende in vreemde talen blijkt doorgaans, dat de onze òf even juist òf juister gedacht zijn. Zoo is b. v. ons *spoorweg* even goed als het Engelsche *railway* en als het Italiaansche *strada* of *via ferrata;* maar klaarblijkelijk veel juister dan het Fransche *chemin de fer*, het Spaansche *camino de hierro*, het Hoogduitsche *Eisenbahn* en het Deensche *Jernbane*. Gedrochtelijke samenstellingen als Engelsch *handkerchief*, of zelfs wel *neckhandkerchief* (nek-hand-hoofddeksel) bezitten wij gelukkig niet,

en *zich zelven aan iets te herinneren*, d. i. *zich te doen denken aan hetgeen, waaraan men reeds denkt*, zoo iets laten wij aan de philosophisch denkende Duitschers over.

Doch het is thans geenszins mijn voornemen eene lofrede op onze taal te houden, ik wil integendeel eene aanklacht tegen haar inbrengen; niet tegen onze taal in het algemeen, maar bepaaldelijk tegen het Nederlandsch der 19de eeuw. Wij zijn de schuldigen. Wij hebben eene geheele klasse van onberispelijke uitdrukkingen, door het voorgeslacht gevormd en tot aan het einde der vorige eeuw ongeschonden bewaard, op de onverantwoordelijkste wijze bedorven, en er taalmonsters van gemaakt, die misschien bij geen ander volk hunne wedergaden vinden. — Gelukkig dat de zaak niet hopeloos staat, dat de onberispelijke vorm zeer gemakkelijk kan hersteld worden; vooreerst omdat de taal des dagelijkschen levens dien onverminkt heeft behouden; vervolgens omdat de vereischte wijziging zeer gering is te noemen en, om zoo te zeggen, geene verandering in de uitspraak vordert.

De door mij bedoelde uitdrukkingen zijn tijdsbepalingen, die het antwoord geven op de vraag: *hoe laat?*; uitdrukkingen derhalve, die dienen om een punt in de tijdruimte aan te wijzen. — Ten einde over haren aard te oordeelen, moeten wij ons herinneren, dat de menschelijke geest zich den *tijd* als eene *ruimte* voorstelt, en wel als eene *lijn*. De meeste uitdrukkingen, die op den tijd betrekking hebben, zijn dan ook aan de ruimte ontleend. Men zegt: het een of ander gebeurde *in* dien tijd, *op* dien tijd, *omstreeks* (d. i. in de omstreken van) dien tijd, *omtrent* (d. i. in de nabijheid van) dien tijd; — *voor*, *bij*, *tegen*, *over* zevenen; — men spreekt van een *tijdpunt*, een *tijdstip*, eene *tijdruimte*; — men oordeelt van eenen *tijd*, even goed als van eene *lijn*, dat hij *lang* of *kort* is. Het ligt dus klaarblijkelijk in de richting van ons denkvermogen ten opzichte

van den tijd op dezelfde wijze te werk te gaan als ten opzichte van de ruimte; deze is het model, waarnaar men zich richt. Wij hebben derhalve te vragen: hoe bepaalt men de ligging van een punt in de ruimte, in eene lijn? Het antwoord vereischt geen diepzinnig onderzoek, geene omzichtige proefnemingen om der natuur hare geheimen te ontlokken; het ligt gereed. Men neemt een bekend punt als oorsprong, als punt van uitgang aan, en meet de ruimte tusschen dien oorsprong en het punt, welks ligging bepaald moet worden. Is het aantal tusscheninliggende lengte-eenheden geteld, dan is het werkstuk volbracht.

Bij den tijd zal men op dezelfde wijze moeten handelen. Het punt van uitgang, dat als bekend ondersteld wordt, wisselt daarbij echter in een etmaal twee malen af: nu is het de middag, dan de middernacht. De eenheden, waarmede men meet, zijn *uren*, hunne deelen en onderdeelen heeten *minuten*, *secunden* enz.

Is dat alles boven bedenking verheven, dan is ook de natuurlijke vorm bekend, dien de tijdsbepalingen behooren te hebben. Eveneens als men zegt, dat zeker voorwerp *drie* of *vier voeten* van den muur staat, dat een dorp *drie* of *vier mijlen* van de hoofdstad ligt, evenzoo behoort men te zeggen, dat iets *te* of *om drie* of *vier uren* na den *middag* zal geschieden, hetgeen kennelijk niets anders beteekent, dan dat de afstand in tijd tusschen den middag en het bedoelde tijdstip drie tijdseenheden of uren zal bedragen. Het is natuurlijk, dat de meervoudsvorm vereischt wordt, wanneer de maat meer dan éénmaal in den afstand begrepen is, bij bepalingen van tijd evenzeer als bij bepalingen van ruimte. En inderdaad wij handelen zoo en voldoen aan het genoemde vereischte, behalve alleen bij die soort van tijdsbepalingen, waarop ik thans het oog heb. Wij zeggen: *Dit geschiedde twee eeuwen vóór* of *na*

Christus; De koning stierf drie jaren, vijf maanden en zes dagen na zijne troonsbestijging; Het kind werd drie weken na zijne geboorte gedoopt; Hij overleed zes uren na de operatie. — De antwoorden op de vraag: *Hoe laat na den middag of na den middernacht?* zullen dus consequent moeten luiden: *Te* of *om drie uren, vier uren* enz.; en zulke onberispelijke uitdrukkingen hebben onze voorouders, o. a. HOOFT, BRANDT, WAGENAAR, de Dames WOLFF en DEKEN, en zelfs nog BILDERDIJK *) gebezigd; en zijn nog door WEILAND in zijne *Spraakkunst*, en door ons geacht medelid Prof. BRILL in zijne *Nederlandsche Spraakleer* uitdrukkelijk voorgeschreven. Voor ons, zonen der zoo bij uitstek mathematische 19de eeuw, bleef de eer gespaard om die uitdrukkingen te verknoeien; wij schrijven: *ten drie ure, ten half vier ure* enz. Ongetwijfeld geschiedde zulks de eerste maal om voornaam te schijnen; want wie niet pedant is, zegt in het dagelijksch leven, even goed als het volk: *om drie uren* of *om drie uur, om halfvier.* Dat het volk daarbij aan een meervoud denkt, blijkt overtuigend uit de meervoudsvormen *bij tweeën, voor drieën, tegen vieren, na vijven, over zessen.* Opmerking verdient het, dat de wijziging zich tot de uren beperkt heeft; dat de minuten en secunden aan de kunstbewerking ontkomen zijn; en nog merkwaardiger is het, dat men de inconsequentie niet opmerkt, als men schrijft of leest: *Ten drie ure, vijf en veertig minuten en zestien secunden vangt de zonsverduistering aan;* nooit zegt men 45 *minuut* of *minute.*

Veroordeelen wij echter niet te spoedig; laten we zien, of de uitdrukking *ten drie ure* misschien te verdedigen, en mogelijk nog wel beter is dan de verworpene onzer voorouders. Ontleden wij haar te dien einde. Wat is *ten?* wat *ure?* wat kan *ten drie ure* volgens ons spraakgebruik beteekenen?

---

*) Zie *Geschied. des Vaderl.* VIII. 214, 221; X. 28 enz.

Ten is eene samentrekking van twee woorden; hier, in dit geval, van het lidwoord *het*, dat in den 3den naamval *den* luidt, en van het voorz. *te*, dat in zulke samentrekkingen steeds den 3den naamval beheerscht. Wij hebben hier dus een datief, en wel een enkelvoudigen, vermits *ure* volgt, en alle datieven van het meervoud niet alleen nu, maar ook voorheen, het woord mocht sterk of zwak verbogen worden, op eene *n* eindigden. Aan een meervoud valt hier dus niet te denken.

Ure kan, oppervlakkig beschouwd, niet slechts de datief van het onzijdige *uur*, maar ook van het vrouwelijke *ure* wezen. *Ten* toont echter duidelijk, dat wij met den onzijdigen, niet met den vrouwelijken vorm te doen hebben; in het laatste geval toch zou men *ter drie ure* zeggen. De vrouwelijke vorm zou trouwens hier geheel ongepast wezen. *De ure* wordt thans nooit absoluut en als tijdmaat gebezigd, maar als tijdstip, en steeds met betrekking tot hetgeen er in voorvalt: *in de ure der benauwdheid, in de ure des doods, in de ure der verzoeking.* Bij *te dezer ure, te dier ure* denkt men niet aan den tijd, hoe laat; en uitdrukkingen als *ter zelfder ure* behooren uitsluitend tot den plechtigen bijbel- en kanselstijl.

Derhalve bestaat de geheele uitdrukking *ten drie ure* uit het onzijdige *uur*, in den 3den naamval van het enkelvoud, geregeerd door het voorzetsel *te*, en vergezeld van het meervoudige telwoord *drie*.

Hier kan eene bedenking oprijzen. De vorm van het enkelvoud, zegt men, vervangt in vele gevallen bij een bepaald telwoord dien van het meervoud. Men spreekt immers van *drie voet, drie duim, drie pond, drie lood, drie gulden, drie man;* men zegt, dat iets *drie jaar* of *drie uur* geduurd heeft: de vorm is dan wel die van het enkelvoud, maar men bedoelt een meervoud. Kan nu bij *ten drie ure* niet eene dergelijke opvatting moeten plaats hebben? —

Dit vermoeden kan slechts een oogenblik bestaan; bij eenig nadenken blijkt, dat èn de *e* van *ure* èn het lidwoord, dat in *ten* verborgen is, volstrekt verbieden die onderstelling aan te nemen. De uitdrukkingen *drie pond, drie el, drie gulden* behooren tot die soort van schijnbaar niet logische zegswijzen, die het gevolg zijn van het streven om twee min of meer strijdige begrippen te vereenigen, waarvan ik zooeven gewaagde. Hier is het te doen om eene veelheid als eene eenheid voor te stellen. *Drie pond* is en blijft eene veelheid; en de voorstelling daarvan wordt niet geloochend, maar, door het weglaten van den meervoudsuitgang, slechts een weinig naar den achtergrond geschoven. Eene zoo groote zonde tegen de logica als het vereenigen van een waar enkelvoud met een meervoudig telwoord begaat de taal slechts in schijn, niet metterdaad. Dit blijkt bij de woorden als *dag — dagen, slag — slagen, lid — leden, schip — schepen, gemet — gemeten,* die in het meervoud een anderen klinker hebben dan in het enkelvoud. De zoodanige woorden worden bij een telwoord in den regel alleen in den volledigen meervoudsvorm gebezigd. Men zegt wel, dat een oorlog *drie jaar,* dat eene vergadering *drie uur* geduurd heeft, maar niet, dat een regen *drie dag* heeft aangehouden; men spreekt wel van eene bende van 100 *man,* maar niet van eene maatschappij van 100 *lid,* noch van eene vloot van 100 *schip.* Daarom heet het bekende eilandje: *De Tien Gemeten,* niet: *De Tien Gemet;* ofschoon de schijnbare enkelvoudsvorm daar evenzeer gepast zou wezen, als bij *driesprong, vierkant, vijfhoek, achtvlak* enz. *Dag, lid, schip, gemet* zouden als uitdrukkelijke enkelvoudsvormen, tegen de bedoeling aan, den hoorder of lezer dwingen om aan een enkelvoud te denken. De uitdrukkingen een *pak slaag* en *veertien daag,* met den klinker van het meervoud, bewijzen duidelijk, dat men niet met een waren singularis, maar met een verkorten pluralis

te doen heeft. Dit wordt nader bevestigd door de woorden op eene toonlooze *e*. Men spreekt nooit van *drie roede, drie elle, drie once, drie mudde;* men kapt den geheelen meervoudsuitgang en daarmede tevens de *e* af, en zegt: *drie roe, el, ons, mud;* — woorden, die de *e* niet kunnen missen, hebben alleen den vollen meervoudsvorm: *drie secunden, drachmen, maatjes;* en ofschoon men *drie pas* zegt, hoort men nooit van *drie schrede, drie trede,* noch van *drie schree* of *tree*. De taal vermijdt dus in zulke gevallen, onmiskenbaar opzettelijk, alle vormen die noodzaken bepaaldelijk aan het enkelvoud te denken. Wat reden zou er zijn om in *ten drie ure*, met den uitgang van den enkelvoudigen datief, eene uitzondering te zien?

Doch al wilde men luchtig over die zwarigheid heenstappen en onze uitdrukking desniettemin voor eensbeteekenend met *te drie uren* houden, het lidwoord dat in *ten* schuilt verbiedt het volstrektelijk. Het zou dwaas zijn te zeggen: *De kachel staat* de *drie voeten van den muur. Het dorp ligt* de *drie mijlen van de stad*; men zou natuurlijk terstond vragen: welke drie voeten? welke drie mijlen? *Ten drie uren*, d. i. *te den drie uren*, zou tot dezelfde vraag aanleiding geven, waarop men evenzeer het antwoord zou moeten schuldig blijven. — Er rest dus wel niets anders, dan te erkennen dat in *ten drie ure* geen verkort meervoud, maar de verbogen datief van het enkelvoud voorkomt. Die uitdrukking zegt dus ontwijfelbaar zooveel als *te den drie ure*, òf, zoo wij *te* door het synonieme *om* vervangen, zooveel als: *om het drie uur;* hetgeen, in het Latijn overgebracht, neêrkomt op het ongerijmde *tribus horâ;* — eene andere opvatting laat de vorm niet toe, is niet mogelijk.

Ik zal wel niet noodig hebben op de *contradictio in terminis* te wijzen, die er gelegen is in eene verbinding van een meervoudig telwoord met een enkelvoudig zelfst. naam-

woord, waaruit de onverdedigbaarheid van zulk eene uitdrukking voortvloeit; ook weet ik zeer goed, dat niemand haar zóó opvat. Men merkt *drie* niet aan als een hoofdgetal, maar als een ranggetal; en men hecht aan de uitdrukking de waarde van: *ter derder ure, om de derde uur, tertiâ horâ.* Men vergeet echter daarbij, dat een hoofdgetal alleen dàn een ranggetal vervangt, als het achter het substantief staat, b. v. in *hoofdstuk drie, vers drie, psalm drie* enz., waarvoor men nooit *drie hoofdstuk, drie vers, drie psalm* zegt. Men bemerkt dus niet, dat men op die wijze de taal geweld aandoet. Doch nemen wij aan, dat die taalverkrachting er door kan, dat *ten drie ure* voor *ter derder ure* gelden mag; maar zien wij of *ter derder ure* hetzelfde kan beteekenen als het onberispelijke *te drie uren.* — Dit laatste wijst een ondeelbaar punt in de tijdruimte aan, streng genomen, gelijk sterrenkundigen veelal doen, nog kleiner dan eene secunde, en het geeft te kennen dat dit punt op drie uren afstands van den middag of van den middernacht ligt. Doch *ter derder ure* is niet de aanwijzing van een tijdpunt, maar van de ruimte van een heel uur van 60 minuten, van 3 600 secunden, van 216 000 tertiën. Hier is het dus: Leve de vrijheid! we kunnen uit 216 000 punten naar believen kiezen! — Neen, zacht wat; zóó is de meening niet. Het bedoelde punt behoort niet tot dat tweehonderdduizendtal, volstrekt niet; het behoort niet tot het derde uur, evenmin als tot het vierde, het ligt precies tusschen beide in; het is de grens, de afscheiding der twee opeenvolgende uren.

Erger wordt het nog, wanneer er minuten en secunden bijkomen; dan nemen alle grammatica en alle gezond verstand voor goed afscheid. Welke redelijke zin is er toch te hechten aan uitdrukkingen als: *ten drie ure en vijftien minuten? Vijftien minuut* zegt men niet, en zoo men het al zei, dan wees men twee punten aan: 66n ter derder uur,

en één ter vijftiender minuut. Neemt men het woord in het meervoud, dan ontstaat de vraag: bij welke minuut van het derde uur moeten de 15 opgeteld worden? bij de eerste? of bij de tweede? of bij de laatste? bij welke toch? — En wat eene onhandigheid! Wat eene bespotting van alle orde en regelmaat, kortom van hetgeen men stijl noemt!

Er komt nog iets bij, dat verdient in aanmerking genomen te worden. Wij Nederlanders zijn groote puristen; wij verwerpen als barbarisme elke uitdrukking, naar een vreemd model gevormd, al is zij op zich zelve genomen volmaakt goed, wanneer wij reeds eene echt Nederlandsche benaming voor hetzelfde denkbeeld bezitten. *Rijnwijn* b. v. is een deugdelijk woord, even goed als *Moezel-wijn*; en toch wordt het met recht verworpen, omdat wij sinds eeuwen *Rijnsche wijn* gezegd hebben. Bij *ten drie ure* heeft eene verzaking van datzelfde, zeer verstandige beginsel plaats, en dat wel onder de verzwarendste omstandigheden. *Ten drie ure,* dat niet aan het volk, maar aan de geletterden zijn ontstaan te danken heeft, is een latinisme waaraan geen haar deugt, en daarvoor verstooten we eene grammatisch en logisch onberispelijke echt Nederlandsche uitdrukking, die eeuwen lang gegolden heeft!

Laten we nu onze rekening opmaken. De uitdrukking *ten drie ure* is

1°. strijdig met het hedendaagsche spraakgebruik: ook zij, die zóó schrijven, zeggen in het dagelijksch gesprek *om* of *te drie uren* of *uur*;

2°. strijdig met het gebruik onzer vaderen: zij schreven *te drie uren*, en hebben dus ongetwijfeld ook zóó gesproken;

3°. strijdig met het gezond verstand: het is niet maar eene gebrekkige, het is eene geheel verkeerde uitdrukking, die iets anders te kennen geeft dan men bedoelt. Zij noemt een uur, en zij meent een oogenblik; en dat oogen-

blik ligt niet eens binnen dat uur, het maakt slechts de grens uit waar het eindigt. Men drukt zich daarmede niets verstandiger uit, dan wanneer men zeide: *Ge weet, wie Oldenbarnevelt was; nu dien nóém ik u, maar ik bedóél hem niet, ik bedoel zijn dood.*

4°. strijdig met alle regelmaat: want alle andere tijdsbepalingen, mits er slechts het woord *uur* niet in voorkomt, bestaan, naar behooren, uit meervouden zonder lidwoord. Wij zeggen: *Dit geschiedde drie eeuwen vóór Christus; De vorst deed drie jaren, vijf maanden en zes dagen na zijne troonsbestijging afstand van de regeering; Het is tien minuten over zevenen,* en zelfs: *Zij stierf drie uren na de bevalling;* maar niet *de drie eeuw, het drie jaar, het drie uur* enz.

5°. strijdig met de Grammatica: zij verkracht een algemeen erkenden taalregel, die de plaatsing van het telwoord achter het substantief gebiedt. Er heeft eene ongehoorde omzetting van woorden plaats, die, zoo zij meer ingang vond en ook in andere gevallen werd toegepast, tot allerlei verwarring en zelfs tot processen aanleiding geven zou.

6°. strijdig met de zuiverheid onzer taal: zij is een barbarisme van het slechtst allooi, die eene deugdelijke, echt Nederlandsche uitdrukking dreigt te verdringen.

Ik vraag u, Mijne Heeren, of ik de zaak overdrijf, wanneer ik zeg, dat de bedoelde uitdrukking en haars gelijken in alle denkbare opzichten strijden met een goeden stijl, en beweer, dat zij veel erger zijn dan één der woorden, die wij in deze eeuw opzettelijk uit onze taal verbannen hebben?

Er is echter één argument, dat men, ook na alles, voor het behoud onzer onnederlandsche schrijfwijze zou kunnen aanvoeren, en dat, zoo ik mij niet bedrieg, werkelijk wel eens aangevoerd is. Men zou zich namelijk op het Gebruik kunnen beroepen en zeggen: „Wat 50 of 60 jaar in zwang geweest is, moet als gewettigd beschouwd worden." — Men

heeft altijd veel geschermd met „*het Gebruik*", dat men gewoonlijk voor een onweêrstaanbaren dwingeland aanzag en gaarne *den usus tyrannus* noemde, omdat men niet bedacht, dat er van zelf tweeërlei gebruik is: een wettig en een onwettig. Wij bezigen een aantal uitdrukkingen, die niet met de hedendaagsche taalregels overeenstemmen, b. v. *inderdaad*, *blootshoofds*, die thans *in de daad*, *blooten hoofds* zouden moeten luiden. Wij behouden ze, omdat ze wettig zijn; want zij stemmen overeen met de taalwetten, die heerschten in den tijd, toen zij ontstonden. Het Gebruik is daar in zijn volle recht. Doch geheel anders staat het met de hier bedoelde uitdrukkingen; deze waren van den beginne af evenzeer met de toenmalige taalregels als met het gezond verstand in strijd. Zulk een gebruik heeft nooit recht van bestaan gehad, en het is plicht er alle gehoorzaamheid aan op te zeggen. Een misbruik wordt door geen duur van jaren lofwaardig, evenweinig als onzin ooit door den tijd in geest kan veranderen. En buitendien, kan men wel van meer dan van een half gebruik spreken, wanneer het alleen in de schrijftaal bestaat, maar in de spreektaal nooit ingang heeft kunnen vinden? Het beroep op het Gebruik, zoo het hier al den naam van argument verdient, is derhalve in elk geval een uiterst zwak argument, dat de menigvuldige grieven zeker niet kan opwegen en krachteloos maken.

Neem ik nu in aanmerking, dat geene der drie door mij genoemde omstandigheden, die eene onlogische uitdrukking verschoonbaar maken kunnen, hier aanwezig is: geen diep verborgen natuur der dingen of schijnbedrog; geene verandering in den staat der zaken, sinds de zegswijzen ontstonden; geen streven om twee begrippen te vereenigen, dan vermeen ik, Mijne Heeren, dat de bedoelde schrijfwijzen vlekken zijn, die onze taal ontsieren; barbarismen van de ergste soort, waar ieder, die zuiverheid van stijl op

prijs stelt, zich van behoort te onthouden, en die, zoo het doenlijk is, moeten uitgebannen worden. Volstrekt onmogelijk schijnt zulks niet, als men slechts denkt aan *daadzaak*, *daarstellen*, *dezelve*, *eigendommelijk* en meer andere, die men heeft weten buiten gebruik te brengen. Het zou niet bij mij opkomen woorden als *potlood*, *oorijzer* enz. te willen afschaffen om ze door de juistere *ijzerkool*, *oorgoud* of iets dergelijks te vervangen; die uitdrukkingen leven in den mond van het volk, en de nieuwe zouden niet verstaan worden. Doch hier zijn alle kansen anders. Er behoeft geene nieuwe, vreemd klinkende zegswijze uitgedacht, er behoeft niets verkeerds afgeleerd te worden. Het volk bezit de goede, oude uitdrukkingen; het heeft ze ongeschonden bewaard. De taal des dagelijkschen levens, waarvan de schrijftaal eene veredeling, geene verknoeiing behoort te zijn, protesteert ieder oogenblik luide tegen een bederf, dat van de geleerden is uitgegaan, die zich zelven veroordeelen door zelven *om drie uren* (of *uur*) te zeggen. Niemand behoeft dus zijnen mond geweld aan te doen; het is slechts de doode pen, die gedwongen moet worden eene andere gewoonte aan te nemen. — Dat zij, die de wond hebben geslagen, haar ook heelen; dat de geletterden tot het gezonde begrip en tot de zuivere taal terugkeeren, aan hunne inconsequentiën een einde maken, en door hun voorbeeld ten minste eene poging aanwenden om hun blinde navolgers op den rechten weg terug te brengen.

Mocht men kunnen besluiten het ergerlijke misbruik af te schaffen, dan vervalt ook van zelve de uitdrukking *ten half drie ure*, d. i. *ter half derder ure*. Zij is wel minder onlogisch, maar strijdt daarentegen meer tegen de taal en de grammatica; zij voegt eene nieuwe taalfout bij de reeds aanwezige. Het is duidelijk, dat men zou moeten zeggen *ter halver derder ure* of *ter helft der derde ure*.

Te half drie uren is insgelijks af te keuren. Ieder, die

een greintje taaltact bezit, gevoelt dat deze uitdrukking evenweinig deugt als de vorige; en bij eene nadere beschouwing wordt zulks klaar en duidelijk. *Een half dozijn zakdoeken* is niet *elf en een halve doek*, maar *zes doeken*; en zoo kan *te half tien uren* wel niets anders beteekenen dan *te vijf uren*.

Gelukkig behoeven we ook hier geene nieuwe zegswijze te bedenken. Het volk bezit er eene; en het toont ook hier dat het met zijne taal handiger weet om te gaan dan de geletterden: het zegt *halfdrie*, *halfvier*. Volgens ons taaleigen volkomen onberispelijk, mits men die uitdrukkingen goed opvat en goed schrijft, namelijk als composita. Immers onze taal maakt gebruik van samenstellingen ter aanduiding van begrippen, die, wilde men ze zuiver logisch uitdrukken, eene tamelijk lange omschrijving zouden vereischen. Zij noemt dan slechts twee begrippen, en laat het aan den hoorder over er de onderlinge betrekking zelf bij te denken. Hoe verschillend toch zijn de verhoudingen tusschen de samenstellende deelen van *bloeddorst*, *bloedgeld*, *bloedgetuige*, *bloedverwant*, *bloedwraak*, *bloedworst*; van *huisheer*, *huisknecht*, *huislook*, *huismuis*, *huisraad*, *huisvrouw*; de taal drukt dat verschil niet uit, maar laat het er bij denken, en toch iedereen verstaat die woorden. En hoeveel moet er b. v. bij het woord *theeblad* en dergelijke, die ieder evenzeer begrijpt, niet toegevoegd worden! — Dat wij van *halftwee*, *halfdrie* enz. werkelijk composita maken, blijkt uit de uitspraak, welke met die van *halfblind*, *halfdood*, *halfweg* e. a. overeenkomt. De compositie wordt duidelijk gehoord bij eene vergelijking der uitdrukkingen: *Hij is half blind*, heeft maar één oog, en *Hij was halfblind van het schitterende licht*; *De boom is maar half dood*, de eene helft leeft nog, en *Het grauw sloeg den armen man halfdood*.

Doch zijn de uitdrukkingen *halftwee*, *halfdrie*, *halfvier* enz. waarlijk samengestelde woorden, dan strijden zij niet met het gezond verstand; dan behoeft men ze niet op te

vatten als *de helft van twee, drie* enz.; zij zeggen dan alleen, dat men de begrippen van *half* en *twee* op zekere bekende wijze moet verbinden. Het zijn dan eene bijzondere soort van samenstellingen, ter aanwijzing der halve uren opzettelijk gevormd, gelijk ook blijkt uit het eenigszins overtollige *halfeen*, waarvoor men desnoods *om een half uur* (gelijk *op eene halve mijl*) had kunnen bezigen. — De taal eischt dus, dat men zegge: *De kerk begint te halftien, te halfzes*, en dat men de laatste woorden aaneenverbinde. Wien die uitdrukkingen plat voorkomen, die schrijve bij bijzonder deftige gelegenheden: *De plechtige optocht zal te drie en een half uur na den middag plaats hebben.*

Heb ik niet geheel valsch geredeneerd en mij zelven bedrogen, dan heb ik de volgende uitkomsten gekregen: wij handelen in overeenstemming met het voorgeslacht, met het hedendaagsche taalgebruik, met het gezond verstand, met de regelmaat, met de spraakkunst, met de zuiverheid onzer taal, in één woord met alle denkbare eischen van een goeden stijl, indien wij zeggen en schrijven:

te of *om één uur;*

te of *om twee uren, drie uren* enz.; of, in gemeenzamen stijl, met afkapping van den meervoudsuitgang: *te* of *om twee uur, drie uur* enz.;

te of *om halfeen, halftwee* enz.

Een goede stijl eischt gelijkvormigheid in de deelen of leden eener zelfde uitdrukking; dus ook den vollen meervoudsvorm van *uur*, als er *minuten* en *secunden* bijkomen, omdat deze woorden den verkorten meervoudsvorm niet toelaten; derhalve: *te drie uren, vier minuten en vijf secunden.*

Wat de keus tusschen de voorzetsels *om* en *te* betreft, het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat zij door de beteekenis dezer woorden zelve wordt aangewezen. *Om* beteekent *in den omtrek, in de nabijheid*, en laat dus eenige

speelruimte over; *te* bepaalt de juiste plaats. Daarom wordt in het dagelijksch gesprek meestal *om* gebruikt; doch *te* is het gepaste woord, waar nauwkeurigheid vereischt wordt. Wie *om* bezigt, geeft te verstaan, dat het op eene minuut vroeger of later niet aankomt; doch met de nauwkeurigheid eener sterrenkundige opgaaf zou het strijden. Men zal zeggen: *Ik kom om twee uur bij u;* maar: *Te zóó en zóó laat passeert de zon de linie. Precies om vijf uur* behelst eene contradictio in terminis; men moge het zeggen, maar men behoort het niet te schrijven.

MARKEN IN FRIESLAND,

DOOR

G. ACKER STRATINGH.

Geen onderwerp is in de laatste jaren met zulk een voorliefde en zorg behandeld door de oudheid- en geschiedvorschers, dan dat der *marken* of *gemeene gronden*, niet alleen buiten, maar ook in ons vaderland. Men heeft in die marken ook een zeker kenmerk meenen te vinden voor de onderscheiding der oude bewoners van ons land. De marken zouden namelijk alleen of bij uitnemendheid eigen zijn geweest aan de Saksers; niet aan de Franken en Friezen. Zoover men dus nog marken van het oosten tot het westen, noorden en zuiden in ons land vindt of vond, zoover zouden de Saksers zich ook hebben uitgestrekt.

Oppervlakkig beschouwd vallen inderdaad hier en daar de grenzen, die men bij dezen of genen volksstam ook om andere redenen mag aannemen, te zamen met de grenzen der marken, b.v. hier te Groningen en elders de grens van het oude Friesland; en waar de marken die grenzen schijnen te overschrijden, laat zich dit verklaren door aan te nemen, dat de bewoners, Franken of Friezen, de markeninrigting van de naastbij wonende Saksers hebben overgenomen, of wel men meent onderscheid te vinden tusschen deze en gene markeninrigting en die, welke men in de oudtijds Frankische streken, b.v. de Veluwe, de Betuwe,

Utrecht enz. aantreft, niet voor gelijksoortig, niet voor zulke ware marken te moeten houden, als in Overijssel, het Graafschap Zutphen, Drenthe aangetroffen worden en overeenkomen met die in het naburige Munsterland of Westphalen. Men heeft echter ook gevonden, dat de inrigting der marken eene zeer uitgestrekte is, en vooral is geweest, ja, algemeen te houden voor den oorspronkelijken maatschappelijken, maar naar den aard van het land en volk gewijzigden toestand, niet alleen in oud-Duitschland, maar ook in meer landen van Europa, even als zij in vele andere wereldstreken de heerschende was en nog bestaat, waar de invloed der beschaving den natuurlijken staat van land en volk nog niet is te boven gekomen. Bij zulk eene uitkomst, waartoe de ruime behandeling van dit onderwerp geleid heeft, moet die beperking, welke men alzoo aan de markeninrigting in ons land wil geven en hare toepassing op de bevolking, op zijn minst genomen, verdacht voorkomen, en tot nader onderzoek aansporen. Wij hebben, bij eene vroegere gelegenheid dit onderwerp behandelende, ons reeds verklaard tegen deze toepassing van de grenzen der marken op de grenzen der volksstammen en daartegen eenige historische en geographische gronden aangevoerd *); maar wij hadden van het al of niet bestaan der marken in ons land nog niet zulk een punt van onderzoek gemaakt, om ook uit dit oogpunt de waarde van de bedoelde stelling genoegzaam te kunnen beoordeelen. Wij hebben er ons daarom opzettelijk toe gezet, om te weten, of er in Friesland, namelijk in oud-Friesland, al dan niet marken zijn of waren te vinden; en wij deelen hier de vruchten van dit onderzoek mede. Het zijn genoegzaam eerstelingen, en, zoo als wel alle wetenschappe-

*) *Aloude Staat en Geschied. des Vaderlands*, Dl. II, St. 2, bl. 20, 183, 230, enz.

lijke eerstelingen, onvolledig, voor aanvulling vatbaar; maar men zal ze toch reeds als afdoende genoeg voor ons oogmerk mogen beschouwen.

Het is natuurlijk, dat wij ons hier vooral tot oude tijden hebben te wenden; hoe ouder toch, hoe meer kans er zijn zal, om te vinden, wat wij zoeken; en door alleen op den tegenwoordigen tijd te letten, heeft men voorbijgezien, wat vroeger bestond, ja, miskend, wat nog bestaat. Als eene der oudste en zekerste bronnen voor de kennis van ons land en volk hebben wij in de eerste plaats de Friesche wetten opgeslagen en gemeend daarin genoegzame aanwijzing voor het aanwezen van marken of gemeen grondbezit in oude tijden in Friesland te hebben gevonden, en wel inzonderheid in het tegenwoordige Friesland, het midden- en voornaamste deel van geheel het oude. Men treft in die oude wetten menigvuldig aan den naam van *hammerk, hamrik, hemrik* enz., zoo als dit woord meer verschillend gespeld wordt, thans wel het gewoonst *hamrik*, en hier en daar uitdrukkelijk in de beteekenis van *gemeene dorpsmark*. Het is alsnog eene aan vele, vooral op de klei gelegene plaatsen van ouds eigene benaming, die, schoon geen gemeengrond meer, toch den onder dit of dat dorp behoorenden grond geheel of meerendeels aanduidt; en wij zullen zien, in hoeverre de oude gesteldheid van die plaatsen of gronden ook met de eerstgenoemde beteekenis overeenstemt, die woordelijk en oorspronkelijk ook geene andere zal wezen, als zijnde *hamrik* waarschijnlijk zamengesteld uit *ham*, *hem*, zooveel als woonplaats, dorp, en het woord *mark* zelf *). Dat het werkelijk ge-

*) De uitgevers van de *oude Friesche wetten* bl. 421, en DE RHOER, *Aant. op het Stadboek van Groningen* van 1425, bl. 121, zien alleen op het eerste deel van dit woord, *ham* of *hem*, en beschouwen *rik* bloot als een uitgang daarvan, de laatste gelijksoortig als in *aard-rik*, *aardrijk*; maar dat *hamrik* of *hemrik* zamengesteld is uit *ham* of *hem* en

meene gronden, bijzonderlijk gemeene weiden waren, leert men vooral kennen uit het aan het Westerlauwersche Friesland eigene *Schoutenregt* (*Scheltenariucht*), dat opgemaakt is in den tijd, toen de Graven, wier ambtenaren de Schouten waren, onder de Rijksvorsten nog bewind voerden over dit Friesland. Hierin wordt omschreven de werkkring van den schout in het regt- en politiewezen. Daartoe behoorde ook zijn zorg voor de rigtige verdeeling van de dorpshamrikken. Deze werden namelijk onder de gezamenlijke bezitters daarvan telkens om de vier jaren op nieuw verdeeld, als er namelijk klagte zich opdeed over de niet meer rigtige verdeeling daarvan. Zoo meenen wij toch in het algemeen de bepaling te moeten verstaan, die men vindt in § 31 van genoemd Schoutenregt. Wij zullen den inhoud van deze en volgende bepalingen, daartoe ook betrekkelijk, vertaald mededeelen met den oorspronkelijken tekst hieronder: „§ 31. Dit is regt: Dat men de hemrik, daar des Heiligen en des Konings en des huismans land aangrenst en inligt, om het vierde jaar deelen moet,

---

mark, bewijst de volledige vorm daarvan, *hammark*, *hemmerk*, in genoemde en andere schriften ook voorkomende; en schoon thans onzijdig, was het vroeger even als *mark*, vrouwelijk. Zie VON RICHTHOFEN, *Altfries. Wörterb. v. Hamreke.* — *Ham*, *hem* enz. heeft eene verschillende beteekenis en schijnt zelfs een verschillend woord te zijn, zoodat men *ham*, *hem* met de beteekenis van woonplaats, heem enz. hebbe te onderscheiden van *ham*, *hem* met de beteekenis van een door slooten afgezonderd stuk land, ook *hamland* geheeten, eene dergelijke, als in *ham*, voor een schouder- of dijstuk van een varken, en in *boterham*. ARENDS, *Ostfriesl. u. Jever*, II, 29, leidt *hammer-* of *hamrichland*, zoo als de oude kleigrond in het noorden en oosten van Oostfriesland heet, die in het westen *meedland* genoemd wordt, gelijk dit van *maaijen*, af van *hammen*, dat in het Oud-friesch insgelijks beteekent *maaijen*, eigenlijk *houwen*. Het is echter de vraag, of *hamrichland* dezelfde benaming is als *hammerland*. Hoe dit een of ander en welke de oorspronkelijke beteekenis zij van *ham*, *hem* in *hamrik*, *hemrik*, dat dit woord en wel *merk*, *mark* vooral ziet op het onder eene of andere plaats behoorend grondgebied, zal uit het volgende genoegzaam blijken.

voor zooverre er een klager zij, die het op de Heiligen zweert dat het jaartal verloopen is, en hij 't met meer regt zal deelen, dan dat het langer dus ongedeeld zal blijven; dan zal hij in 't gerigt na den twaalfden dag het geding beginnen en zijn land naar regte waarde meten, met zijne dingmannen. Als ze zijnen eed niet willen aannemen, dat hij de gedingen alle vier dingen zal; bij het vijfde geding, is hij nader den eed te zweren en zijn deel te nemen en te verkrijgen, dan dat hij 't missen zal; als het zoo gebeurt, dat hij de vijf gedingen vóór de vasten niet dingen kan, zoo moet hij in de vasten een geregtelijken ban leggen, om eene hemriksdeeling, tot dat het geheel voldongen is." „§ 32. Dit is regt: Dat om eene hemriksverdeeling, welke men bij het vijfde geding begint, na den twaalfden dag de Schout om de zeven nachten wettig gerigt zal houden, tot aan het vijfde geding, totdat de .... eed gezworen is; dan is 't regt, dat de Azing moet wijzen, dat ze van boven af (van het hoofd, d.i. het dorp, af, zoo als uit het vervolg blijkt) zullen beginnen, op lentedag, omtrent St. Benedictus. Op (zeker tijdstip) moeten zij allen gedeeld hebben, omdat de koe in 't veld moet: dit behoort de Schout te bannen, dat ze het alzoo volbrengen. Dan is 't regt, dat de Schout vragen zal, of ze zoo gedaan hebben, als hun de Azing wees; indien ze zoo niet gedaan hebben, dan moet hij ieder huis tot twee schellingen veroordeelen. Dan moet de Schout de boete, waarin ze verwezen zijn, inmanen, bij vier gedingen om de zeven nachten, en bij het vijfde geding aan hun eigen deel en daar den ban voldingen. Dan is 't regt, indien men de acht schellingen er niet uithalen kan, dat de Azing twee ponden aan den Graaf en tien schellingen aan den Schout zal toewijzen. Dan is 't regt, dat hij die boete van ieder met een afzonderlijken eed zal winnen." „§ 33. Dit is regt: Zoo de hemrik ongedeeld is tot aan den zomernacht,

zoo is elk, die het weigert, den Graaf twee pond schuldig."
„§ 34. Dit is regt: Zoo iemand van de lieden onwillig is, dat hij niet wil deelen, zoo zal de Schout voor het deel van den onwillige opkomen en met de gewilligen in 't veld gaan, en de hemrik daarmede deelen" *).

---

*) „§ 31. Dit is riucht, dat oen da himrick, deer dis santis en dis koninges ende des huismannes land oen lenth ende leyt, dat hyt dis fiarda ieris dela moet, alsoe fyr dat di clagere deer se, deer dat oppe dae helgem bringe, dat dyo ieertale om commen se, ende hyt mit mara riucht dela schil, dan hit langera aldus oendeeld staen schil; soe schil hi to da tinge efter toelfta dey tinghes beginna, ende syn land meta mit riuchta wirde, mit sine tinchmanne. Iefse sine eed nellet ontfaen, dat hy da tinge alle fiower tingia schil; to da fyfta tinge soe is hy nyer dine eed to suarane en syn deel to nimane en toe winnane, soe hyt bilia schil; iof hit so comt dat hi da fyf tinge eer dae festa naet tingia moge. so moet hi in der festa aefta ban leda om een hemrickdeel, al ont hit fol betingit is.

§ 32. Dit is riucht, om eenre hemrick deel, deer ma begint itta fyfta tinge efter tolefta dei, dat di schelta moet omme saun nacht aefte ban leda al ti da fyfta tinge, al ont dy mensingheed swerren is; soe is riucht dat di aesgha aegh toe delane, dat hya schillet itta haud bighinna bi euen nacht, by sinte Benedictus. Buppa der clesie schellet hya alle deeld habba, truch dat dyo kw oen den field schil; dat aegh di schelta toe bannen, datset alsoe laste. So ist riucht dat di schelta dat fregia schil, hor hya so deen habbe, als him die aesga deeld; iefse also naet deen habbe, so aegh hi aller husekem tweer schillingen wr to delen. So aegh di schelta dae biwysda bota toe monien, fyouwer tingh om saun nachta ende dat fyfte thingh to hiara fordele, ende deer to tingiane da ban. Soe ist riuchtief ma da acht schillingen naet wt achtia moet, dat di aesgha schel twa pond dae grewa toe dela, ende dae schelta X schellingen. Soe ist riucht dat hi da boete it aller manlikum mit sonderinga eed winna schil.

§ 33. Dit is riucht, iof di hemrick oendeeld is ont sumeris nacht, so is dera aller lyck deer des weygeret da grewa twa pond schieldich.

§ 34. Dit is riucht,ief dae lyoed enich onwillich se dat hi dela nelle, so schil di schelta dis onwilliga deel waria, ende mitta williga an field fara, ende da hemrick deer mede dela." — De beide eerste §§ hebben tot opschrift: „Van helghene en hofguede to delane;" de laatste §: „Van tinge om eerwe to delane."

Zie v. RICHTHOFEN, *Fries. Rechtsq.* S. 391. WIERDSMA en BRANDSMA, *Oude Friesche Wetten*, bl. 42. Wij zijn de vertaling van dezen, doch met eenige uitzondering, gevolgd. Er komen echter in deze bepalingen eenige duistere woorden voor, die wij onvertaald hebben gelaten, zoo als *men-*

De hamrikken waren diensvolgens landen, die in gemeenschap bezeten, doch niet in gemeenschap gebruikt, maar om het vierde jaar tusschen de eigenaars, de dorpsgenooten, en die van wege kerk, klooster of domein daartoe mede geregtigd waren, ten opzigte van het gebruik gedeeld werden. Dit verstaan de uitgevers der oude Friesche wetten er ook onder.

Het is misschien hierbij de vraag, of deze bepaling algemeen gold dan alleen voor die hamrikken, waar, zoo als de aanhef luidt, land van kerkelijke of geestelijke personen en van den koning, den landvorst, zoowel als van de gewone ingezetenen was gelegen; en of zij dus niet om wille der eersten vooral mag gemaakt zijn, opdat die geen schade door ontvreemding of anderzins leden? Hoe dit zij, er laat zich als niet onwaarschijnlijk bij opmerken, dat die verdeeling niet behoefde te geschieden, of althans niet altijd zal geschied zijn, wanneer tegen de bestaande geene klagt opkwam. Er zal alzoo op den duur geene gemeenschap meer bestaan, noch gebleven zijn, waar de eenmaal bestaande verdeeling stand hield. Dit neemt echter niet weg, dat deze gemeenschap oorspronkelijk zal bestaan hebben in deze of gene hamrikken, zoo niet in alle. Tot bewijs en opheldering hiervan kunnen ook nog eenige andere plaatsen uit de Friesche wetten dienen, die ons omtrent de oude gesteldheid der hamrikken licht geven. In het 9de Boek, *over het Weergeld* betiteld, in hetzelfde

---

singheed, clesie. Dit laatste woord zal zeker tijdstip aanduiden, waarop eenig kerkelijk feest of aangelegenheid voorviel, onbekend welke; dat dit tijdstip echter omstreeks Mei inviel is af te leiden uit de reden, waarom dan de verdeeling moest afgeloopen zijn, te weten, dat de koe in het veld moet. *Fordele,* door hen dan eens door *huis* (bl. 44), dan weder door *grondstuk* (bl. 289) vertaald, is volgens hunne gissing, hier niet onwaarschijnlijk, de reeds te voren verdeelde nu eigendommelijke bezitting als eigen erf enz., tegenover de gemeene landerijen, en hiernaar vertaald door *eigen deel.*

Westerlauwersche landregt, maar dat ook politiebepalingen over wegen, zijlen, dijken enz. bevat, leest men: „§ 12. Het is allezins regt, alwaar een dorp is, hetwelk het hoofd (de hoofdplaats) van een hamrik is, dat daar een weg zal omgaan van XXVI voeten breedte. Dien moeten de Schout en de lieden met ban doen onderhouden. Alle die in 't dorp huiszittende zijn, en een huisstede hebben, moeten den weg onderhouden, zooverre de hemrik loopt, van de buitenste sloot af; en die (sloot) moet VIII voeten wijd wezen" *). Deze sloot wordt ook *maar* genoemd en was eene openbare waterleiding die tot scheiding diende: „§ 37. Alwaar een hemmeriks maar is, daar de hemrikken te zamen komen, zoo moet die hetzelve slatten, welke er met zijn land aankomt. Het maar moet acht voeten wijd zijn; dat mag niemand verkoopen of koopen" †). In den naam van *maar* ligt de beteekenis van *grens*, even als in het Friesche werkwoord *meria*, dat *hinderen* beduidt §). *Maar* is dus eene *scheidsloot*. Van daar het menigvuldig

---

*) v. Richthofen, *Fr. R.*, S. 415; *Oude Friesche Wett.*, bl. 294.

„§ 12. Dat is alle riucht, hweerso een torp is deer een hemmerickhaud is, dat deer een wei om schil gaen XXVI foten breed, dyn aegh di schelta ende da lioed mit ban to halden. Alle deer in da torpe sitten ende dyn heemsteed habbet, da agen dine wei to wirtzen, also fyr so dio himmerik to comt fan da wtera slaet, ende di scil VIII foten wyd wessa."

†) „§ 37. Hweerso een hemmerickmaer is al deer da hemmerika gaer commet, so aegh hine to slatene deer, der mit sine lande to comt. Di maer schil acht fotem wyd vessa, dyne aegh nimmen toe sellen ner to capien. V. R., *Fr. R*, S. 419; *O. Fr. W.*, bl. 317. — Het woord *hamrik* komt buitendien voor zonder nadere aanduiding ter eerstgemelde plaats. in het Emsiger wetboek, S. 48, in de Fivelingoer boettaxen, S. 308, in het Westerlauwersche Markregt, S. 421, in de Wilkeuren van de vijf Deelen, S. 476, in de eedformulieren van Wimbritseradeel, S. 490, in de boettaxen van de Hemmen ald. S. 499, in het Rustringer wetboek, S. 541.

§) v. Richthofen, *Altfries. Wörterb.*, S. 916, v. *mar*, en S. 923, v. *meria*.

voorkomen van waterleidingen in dit gewest en naburige, welke den naam van *maar* dragen, nog de dorpen begrenzen en door hare meerdere breedte en uitgestrektheid zich kenmerken en van de gewone slooten onderscheiden. Velen hebben echter, tot afwatering en scheepvaart geschikt gemaakt, eerst later dat aanzien en dien naam verkregen, zoo als nu meer algemeen aan zoodanige waterleidingen gegeven wordt, zonder juist meer de plaatselijke grenzen uit te maken. Men kan evenwel uit het aanwezen der maren nog op vele plaatsen de oude grenzen daarvan opmaken. Zoo was het *Maarvliet* de grensscheiding tusschen Hunzingo en Fivelingo, dus tusschen twee landschappen zelfs. En wanneer men nu dit een en ander te zamen neemt, dan stelt dit vrij voldoende in staat, om zich een denkbeeld te vormen van de geheele maatschappelijke plaatselijke gesteldheid dier Friesche streken in vroegeren tijd. Men vindt hier in die hamrikken een zeker grondgebied, dat behoorlijk, het een van het ander was gescheiden, door eene breede sloot of maar. In dit hammerik onderscheidt men een bewoond gedeelte, het *dorp*, als het hoofd, of de hoofdplaats daarvan met een hoofdweg, die daar omheen gaat, zoo als men dit nog bij de meeste oude kleidorpen ziet, en verder door het geheele hamrik tot aan de scheidsloot loopt. Dat deel, de huizen met hunne erven in het dorp, misschien reeds met de bouwgronden, waar die aanwezig waren, bestond in bijzonder eigendom, het overig grooter deel in de gemeenschappelijke landerijen, die echter afzonderlijk gebruikt werden en in het eerst wel alleen en nog lang meestal als grasland tot hooi- of weideland. Deze hamrikken maken alzoo de grondverdeeling uit van het land en den grondslag van de latere burgerlijke en kerkelijke verdeeling, even als elders de marken, en zij zijn het nog lang, ja, tot heden gebleven in die van den waterstaat, met name

vooral in Groningerland bij de zijlvestenijen of nu waterschappen.

Zoo vindt men ze dan ook nog in andere oude oorkonden vermeld. Tot voorbeeld kan dienen, die van het jaar 1211, inhoudende de uitspraak van OTTO I, Bisschop van Munster, waarbij het dorp en hamrik van Maarhuizen met zijne landerijen en bewoners (*tota villa in Marahusum et tota hemmerca illius villae* cum agris attinentibus et eorum inhabitatoribus) wordt verheven tot eene eigene parochie of kerspel onder de nieuwe aldaar gestichte kerk en afgescheiden van de moederkerk te Baflo *). Men treft hier nog aan de oorspronkelijke benaming van *hemmerca*, als grondgebied van het dorp, en eveneens de onderscheiding tusschen beide, of tusschen het meer bewoonde gedeelte, waar de kerk met andere huizen zich bevonden, en de overige landerijen. Dat deze landerijen niet alleen groenlanden waren, maar ook bouwlanden, en deze dus zoowel als gene onder hamrik oudtijds begrepen werden, mag men daaruit afleiden, dat van ouds hier de landen bij jukken berekend werden. Zoo was het ook met Warfhuister Hamrik en andere hamrikken of dorpen in de Marne, die van ouds ook reeds onder dien naam voorkomen en meerendeels uit bouwlanden even als later zullen bestaan hebben, gelijk de grondsgesteldheid en jukmaat, hier ook gebruikelijk, aanduiden †). Dat Maarhuister Hamrik zal evenwel toen reeds voor vast verdeeld zijn geweest, even als andere oude hamrikken of dorpsgemeenten. Men treft in andere gewestelijke oorkonden en kronijken, zoo als die van EMO en MENCO, geen schijn meer aan van gemeenschappelijk grondbezit, zoodat men hieruit kan

*) DRIESSEN, *Mon. Gron.*, III, 541.

†) DRIESSEN, a. w. II, 296.

afleiden, dat verdeeld bezit reeds in en vóór hun tijd, althans den regel uitmaakte.

Was dit met oud land het geval, en wel op de kleistreken, zoo nog niet met nieuw land. Bij de indijking bleef dit zelfs eerst nog wel onverdeeld. Als zoodanig hebbe men te beschouwen juist die oudste polderlanden, welke den naam van *hamrikken* dragen, aan den Dollard in het Oldambt, zoo als die van *Midwolder*, *Oostwolder*, *Scheemder* enz. *Hamrik*, omdat zij nog eerst gezamenlijk zullen bezeten en ook misschien gediend hebben tot gemeen weide- en hooiland, door en voor de daarop regthebbende bewoners der dorpen, waaronder zij gelegen waren en waarnaar ze genoemd zijn. Bij of na, zoo niet al vóór de indijking, in het laatst der 16de eeuw begonnen, zullen deze landen, deze hamrikken, echter onder hen verdeeld zijn naar de grootte hunner binnenlanden, bij de latere polders naar de zwetten daarvan. Een overblijfsel van gemeen grondbezit ontmoet men echter daar nog in den aanwas het *Munnekeveen*, dat in 1862 met de overige kwelders, welke den thans nieuwen Reiderpolder vormen, is ingedijkt geworden, maar nog voor 't grootste deel onverdeeld is gebleven. En dit zal niet alleen met de aangewassen landen in Groningerland, maar ook met die in de andere naburige Friesche gewesten het geval zijn geweest. Arends (a. w. II, 108) verzekert uitdrukkelijk, dat de bewoners van de daaraan naastliggende dorpen in Oostfriesland den heller of kwelder eerst gemeenschappelijk gebruikten en bij de indijking naderhand het land onder zich verdeelden.

Schoon de naam en inrigting van de hamrikken bijzonder eigen aan den Frieschen bodem zijn, zoo vindt men ze toch ook in het naastaangelegen stadsgebied van Groningen en gedeelte van het Goregt op ouden Drentschen bodem, waar overigens de gewone naam en beteekenis van marken voorkomen. Bekend zijn de beide

Ooster- en Wester-stadshamrikken als de hoofddeelen, waarin het grondgebied of tafel van die stad nog in 't stuk van den waterstaat verdeeld is, alsmede de Noorddijkster, Middelberder Hamrik en andere in het Goregt. Dat *hammerik* hier gelijkluidend is met *mark*, blijkt uit het gelijk gebruik van beide benamingen en hare gelijke beteekenis voor die stadsgronden in de oudste stukken *). Zoo nog in het Stadboek van 1425 duiden de uitdrukkingen „stadt tafele offte stadt marcke" (L. IX § 48), „stadplicht of marcke" (L. V, § 22) aan, dat mark het geheele stadsgrondgebied of dit in 't algemeen beteekent. Er worden nogtans *mark* en *hammerik* ook reeds onderscheiden in de woorden: „onser hemmerke noch an onser marke noch an onsen rechte buten groninghe" (L. VII, § 2); en werkelijk waren zij dat toen ook reeds, gelijk later, met opzigt tot den waterstaat. Oorspronkelijk namelijk, waterde het geheele stadsgebied uit in de beide rivieren, de Hunze en A, die aan de oost- en westzijde daar langs stroomden. Maar door verlegging van deze stroomen, zijn ter bekoming van eene betere afwatering de lagere landen aan weerzijden van den Hondsrug, van dezen of den hoogen grond, tusschen de A of het Hoornsche diep en het Schuitendiep, dat de Hunze bij de stad verving, ten zuiden daarvan gelegen, gescheiden, zoodat alleen die rug, even als de stad zelve in deze diepen is blijven uitwateren, terwijl de andere landen, die den naam van Stadshamrikken behielden, elders een uittogt hebben gezocht en verkregen. Het kan ook zijn, dat de hooge grond op den Hondsrug, welke van ouds de bouwlanden, de *esschen*

---

*) In den brief van 1348 bij Driessen, *Mon. Gron.*, IV, 659, komt *marka origentalis* voor, dat met *Oosterhemmerke* in dien van 1309 en 1332 (hier benevens *Westerhemmerke*), aldaar, III, 594, I, 110, en het later *Stadshamrik* zal overeenstemmen.

der stad uitmaakte, in dit opzigt reeds aan weerzijden van de lagere groenlanden is afgezonderd en als uit de marke gescheiden, alsmede verdeeld is geworden, terwijl gene nog in gemeenschap bleven. Want dat deze hamrikken of marken oorspronkelijk gemeenschappelijke weilanden zijn geweest, is meer dan waarschijnlijk, ofschoon zij, zoo vroeg ze voorkomen, ook alreeds verdeeld zich voordoen, wordende alleen in eene overeenkomst tusschen de stad en de Abtdij van Aduard over het huis en de bezittingen van dit klooster in de stad van het jaar 1346 nog van eene *gemeene marke* (*communis marka*) dier stad gewaagd, zoodat er toen althans nog een gedeelte als zoodanig schijnt te hebben bestaan (DRIESSEN, a. w., I. 171). Doch dit gaat Friesland niet aan, en wij brengen dit alleen vergelijkenderwijs bij, ter bevestiging vooral, dat hamrik werkelijk overeenkomt met mark als gemeene grond. Waarschijnlijk zal gene naam uit Friesland voor dezen hier overgenomen en toegepast zijn op de, even als de hamrikken daar, uit klei bestaande weidelanden aan weerzijden van de stad en genoemde en andere noordelijke dorpen van het Goregt, terwijl overigens de bodem van het Goregt met den Hondsrug tot en door de stad loopende, even als in 't algemeen Drenthe, uit den ouden zandgrond, behalve veengronden, bestaat.

Wij vinden niet alleen gemeenschappelijk bezit, maar ook gemeenschappelijk gebruik vermeld onder den naam van *meenschaar*, aan dergelijke nieuwe en ook nog oude landen gegeven, dit laatste vooral weder in naburig Friesland. In zijne oude wetten wordt mede op een paar plaatsen daarvan gewaagd, namelijk in dat gedeelte, hetwelk getiteld is: *over het Weergeld*. Men leest daar het volgende: „§ 21. Indien een huisman, in een gebannen geregt, aan den Schout in zijn ban klaagt, dat hem uit de *meenscher*, een overscheer (overweiding) gedaan zij, in

zijn eigendomlijk erf, zoo is hij, dien men het te laste legt, indien hij 't niet wil bekennen, nader, om het te ontzweren; tenzij dat men hem overtuigen kan met zeven atten (dijkregters). Indien hij overtuigd wordt, zoo moet hij den ban boeten aan den Schout, met twee schellingen.

§ 22. Indien een huisman een beest uit een *meenscher* ophaalt, en hij niet bewijzen kan, dat het een overweider zij, zoo is 't een roof. Dan moet hij zulks zesërsom ontzweren, en indien hij 't bekent, zoo zal hij 't dubbel boeten *)."

Deze beide bepalingen handelen over de overweiding uit de meenschaar van een beest in iemands eigen land en de aanhouding daarvan. In 't algemeen bewijzen zij dus het bestaan nog van meenscharen in ouden tijd in Friesland, en dat er werkelijk geweest zijn, en niet enkele maar vele, kunnen nog latere gedenkstukken getuigen, zoo als de *Beneficiaal-boeken* van dat gewest uit het laatst der 16de eeuw, waar men bij een groot aantal dorpen nog meenscharen vindt opgenoemd, die, zoo alle toen niet meer, het toch vroeger inderdaad zullen geweest zijn. Men kan er namelijk niet duidelijk uit zien, of en welke van deze meenscharen toen nog als zoodanig, nog onverdeeld, bestonden, of reeds verdeeld waren. Alleen omtrent de *meen-*

---

*) § 21. Ief deer een huisman claghet an bannena tinge da schelta an sine banne, dat him een wrscher deen se oen dera meenscher an syn ainlika eerue, so is hi nier deer met op sprekt to riuchtane ief hyt bikanna nelle, hit ne se dat ma him bitiuga moge mit saun atthem; ief hi bitioged wirt, so aeg hi da ban to beten toienst dine schelta mit tuam schillingen.

§ 22. Ief een huisman een schet oen eener meenscher nimt, ende hi dat naet biwisa ne mei dattet eenich wrscher se, soe ist een raef; so aegh hy dis sexasum toe ontsuarane, ende ief hyt bikant, so schil hyt tuyschet beta." VON RICHTHOFEN, *Fries. Rechtsq.*, S. 417; *Oude Friesche wetten*, bl. 304.

schaar te Deynum wordt aangeteekend, dat dit land wel verdeeld was, maar met weinig scheiding, zoodat de zwetten van de onderscheidene *fennen* of strooken lands niet bijzonderlijk konden opgegeven worden, „overmits een meenschaar is" (bl. 351). Deze enkele opmerking is echter genoeg ten bewijze, dat zij eenmaal onverdeeld of gemeen lagen. Daar zijn er zelfs hier en daar nog overgebleven. Zoo ligt er een weideland met den naam van *meenschaar* onder Hindeloopen groot 20,6800 B. *). Er zullen zeker meer zijn, doch wij zijn met de plaatselijke gesteldheid van dat gewest niet zoo in 't bijzonder bekend, om die te kunnen aanwijzen. Wij verwijzen verder naar de uitgevers van de Oude Friesche wetten, die getuigen dat zulke gemeenschappelijke *hamrikken*, als in die wetten bedoeld worden in hun tijd, het laatst der vorige eeuw, in Friesland, zoo veel zij weten, niet meer bekend waren; maar *meenscharen* waren er toen nog in groote menigte, onder dienzelfden naam en als landen, die aan onderscheidene eigenaars in gemeenschap toebehoorden en door hen beweid werden, naar 't getal der *scherren*, die elk er in had (bl. 304). Deze eigenaars en gebruikers waren wel oorspronkelijk alle de buren of eigenerfden in het dorp, waaronder de meenschaar lag. Dit blijkt of volgt uit den plaatselijken naam, welken die meenscharen meestal vroeger naar het dorp, waar ze lagen, droegen en uit het overgebleven karakter van deze en gene als gemeenteweide. Zoo werden, volgens aanteekening van EV. WASSENBERGH, in 1789 verhuurd of verkocht: „seven scharren in de Beetgumer Buureweide," d. i. het regt, om er zeven koeijen te laten weiden †). Die Beetgumer *buureweide*

---

*) VAN DER AA, *Beknopt aardrijkskundig woordenboek der Nederl.*, bl. 705.

†) *Taalk. Bijdrag. tot den Friesschen tongval*, 1e St. 1802, bl. 85.

staat gelijk met *mienschaar*, en deze was dus oorspronkelijk eene openbare of gemeenteweide, tot algemeen gebruik van de daartoe geregtigde inwoners van het dorp, waar de meenschaar lag, geheel gelijk *mark* in 't gemeen en *schaar* in 't bijzonder elders in Westphalen en aan den Nederrijn aanduiden. En gelijk *schaar* in *meenschaar* dus eene weide in 't algemeen beteekent, zoo geeft *schar*, *scher*, op zich zelf in 't bijzonder eene enkele afzonderlijke koeweide te kennen. In dezen zin komen deze woorden, vooral *meenschaar*, mede in de gemelde *Beneficiaal-boeken* veel voor. Er wordt wijders in Friesland van *scharren dong* gesproken, d. i. ééne schar dong is zooveel als er van ééne koe in één jaar komt *). — De voornaamste Friesche schrijvers leiden dan ook *schaar*, *schar*, *scher* af van *scheeren*, weiden, VON RICHTHOFEN en andere Duitsche geleerden echter van *schaar*, een zeker deel aanduidende, zoo als in het Angel-Saksisch *scearu*, Engelsch *share*, in den uitgang *shire* in *Yorkshire* enz. Hoe dit zij, in het midden gelaten, de werkelijke beteekenis van *schaar*, *scher* is en blijft *weide* en wel van koeijen, als het gewoonste vee, en gevolgelijk het regt daarvan.

Opmerkelijk is of liever was de inrigting op het eiland Ameland, zoo als die beschreven wordt in den *Tegenwoordigen Staat van Friesland*, II, 359: „Weleer" zoo leest men daar „was de uitgebreidheid der landerijen zeer aanzienlijk; doch thans zijn dezelve, door het verslindend zeewater, ten grootendeele vernield, en veele andere dewijl zij niet door dijken bewaard worden, loopen dagelijks on-

---

*) WASSENBERGH, t. a. pl. WESTENDORP geeft in een lijstje van woorden, welke te en om Sebaldeburen bijzonder eigen zijn (achter zijne leerrede aldaar gehouden, Gron. 1809, bl. 182), ook op dat van *dongschar* voor de *plaats, daar de mest zit? Skern* beteekent in 't Friesch ook mest. V. RICHTHOFEN, *Altfries. Wörterb.*, S. 1028.

der, en konnen dan tot niets dan tot eene zeer geringe weiderij van schaapen dienen. Ook zijn de landerijen deezes Eilands niet door slooten van elkander gescheiden. Om de twaalf jaaren worden evenwel in Hollum de landen op nieuws, door zekere merken, verdeeld, welke zij deelen noemen, door welke het gemeene land van dit dorp wordt gescheiden in zes hoofddeelen of Eggen, met naame Foppema, Hillema, Harmana, Denega, Weerts, en Sents Eg, wordende dezelve wederom verdeeld in 576 zogenoemde achtendeelen; doch hoe groot zulk een achtendeel in der daad zij, kan zonder eene algemeene meeting der landerijen niet geweeten worden. Voorts bepaalt zich het recht der achtendeelen voornaamelijk tot de zoogenoemde Miede; en die de meeste achtendeelen in de Miede heeft, heeft ook naar evenredigheid recht om vee daar buiten en in de duinen te doen weiden; doch die niets in de Miede heeft, kan ook geen vee in de Miede jaagen of hij moet voor yder beest betaalen. Wat nu de Miede aangaat, dezelve is een groot veld, dat aan alle kanten met een zoden dijk, ruim vier voeten hoog, omringd en dus genoegzaam voorzien is om 't zeewater af te keeren. Voorts is deze ringdijk aan den buitenkant zeer steil, op dat er geen vee uit de Buitenweiden in de Miede zou konnen komen; ook wordt dezelve zeer zorgvuldiglijk bewaard, om dat in dezelve al het hooy van 't geheele dorp gewonnen wordt. Voorts wordt hier, binnen zekere afschuttingen, Rogge, Gerst, Haver enz. geteeld: ook worden er Erweten, Boonen en andere groenten aangekweekt, die alle van een uitneemenden smaak zijn. Wanneer alles is ingeoogst, worden de schuttingen opengedaan, en dan wordt de geheele Miede wederom eene algemeene weide. Ondertusschen zijn de dijken der Miede ook in achtendeelen verdeeld, en een ieder moet dezelve naar maate zijner gedeelten onderhouden.

Te Ballum is de gansche Miede verdeeld in drie Eg-

gen, genoemd de Foppe Eg, Monniken Eg, en Jelmera Eg. Deeze drie Eggen bevatten 576 achtendeelen, gelijk te Hollum, en daarvan behooren 246 aan Z. D. Hoogheid, als Vrijheer, en de overige aan welgestelde Burgers, van welke de boeren dezelve doorgaans kunnen huuren, voor drie gulden ieder achtendeel.

Ieder Eg heeft een' bijzonderen Rechter, welke alle jaaren verandert, en wiens post het is, op de dijken, sluizen, wegen, hekken en stekken toe te zien, en zorge te draagen, dat alles behoorlijk onderhouden werde door de boeren, die het land gebruiken. Omtrent deeze zaken oeffenen zij eene souvereine magt, en zo iemand nalaatig is in 't zijne te maaken, of te betaalen, vervolgen zij hem in alle zijne goederen met paraate exekutie."

Deze inrigting duidt zoowel op die der Hamrikken als Meenscharen, en is blijkbaar van overouden tijd. De bijzondere naam van *miede*, aan dit veld gegeven, wijst aan oorspronkelijk *maai-* of *hooiland*, even als de *meeden* in dit en andere naburige Friesche gewesten veel voorkomen op de oude kleigronden. En zoo mag men ook deze *meeden*, welke de laagst gelegene landen daarvan uitmaken, meer algemeen voor zoodanige hooilanden houden, welke gemeenschappelijk eerst gebruikt zullen zijn. Men mag dit, behalve uit hunnen tegenwoordigen, doch vooral voormaligen natuurlijken toestand, ook daaruit opmaken, dat, waar men ze vindt, elk dorp veelal zijne meeden heeft en hiervan elke boerenplaats weder een deel in deze meeden bezit, uit hunne latere verdeeling waarschijnlijk daaraan toegewezen, zoo als in Groningerland o. a. met de Adorper, Sauwerder, Wetsinger enz. Meeden het geval is *).

---

*) Westendorp, sprekende over de eerste bewoning van Sebaldeburen en andere naburige dorpen in het Westerkwartier der provincie Groningen, erkent zoo de meeden aldaar voor oorspronkelijk *mandee-*

In Friesland vindt men zulke meeden nog met name aangeduid, volgens de *Beneficiaal-boeken*, bl. 181, zoo als te Holwerd (*gemeyne meden*) en Brantgum (*meen meden*).

Slaan wij verder het oog op den Frieschen bodem van ons gewest, zoo levert dit ook een ander blijk op van dergelijke in gemeenschap niet alleen bezetene maar ook gebruikte landen in vroegere tijden en nog heden ten dage. Als oudste en merkwaardigste blijk is ons daarvan voorgekomen de verzegeling van 't jaar 1424, waarbij op nieuw de verdeeling wordt geregeld tusschen de conventen van Selwerd en Wierum en eenige ingezetenen onder de gemeente 't Zandt van hunnen door nieuwen aanwas toegenomen uiterdijk aldaar. Hierbij werd aan ieder deelgenoot

---

lige landen tusschen de bewoners, die overigens den grond elk voor zich zouden in bezit genomen hebben. Daar, voor zoover wij weten, dit de eenige plaats is, waar deze ijverige geschied- en oudheidvorscher zich omtrent dit punt heeft uitgelaten, schrijven wij haar hier uit: „Nopens de verdeeling der landen in ons dorp ben ik van oordeel, dat de bezitneming daarvan zich aan wederzijden der bewoonde hoogte uitstrekte, naar de breedte van de erve of het heem, 'twelk men bewoonde. Doch dewijl men hetzelfde regt beweerde aan zijde der tegenoverliggende hoogte, zoo heeft men zich wederzijds ten dezen opzigte gevoegd. Somtijds liet men ook eene aanmerkelijke streep lands tusschen beiden liggen, om mandeelige meeden te zijn, waarin elk eenig aandeel bezat, welke naderhand bij meer cultuur zijn verdeeld geworden. Deze gissing schijnt mij allen grond te hebben, zoo vaak ik de verdeeling der landen in ons dorp op onze hoogten en in de naburige dorpen aanschouwe. Indien men hier omtrent deze landen op eene andere wijze, bij verdeeling en het lot, beschikt hadde, zouden dan deze woorden zoowel niet in dit oord, dan in andere hoogerliggende gedeelten van ons Land en naburige Rijken overgebleven zijn? Misschien zijn deze hoogten ingenomen nadat reeds elders de landen in vasten eigendom overgegaan waren." *Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, 1809, bl. 84. — In de noot bekent WESTENDORP, dat deze gissing slechts eene hypothese is, met het heerschende gevoelen in strijd. Wij mogen er ook wel bijvoegen onwaarschijnlijk, als komende zoodanige wijze van inbezitneming ons te willekeurig voor en niet wel overeen te brengen met de geregelde ligging der boerenplaatsen in langwerpig vierkante dusgenoemde opstrekkende heerden, zoo hier als elders in ons gewest.

toegestaan een vijfde *schaar* of *scheer* meer, dan hij te voren had, op dien uiterdijk te gebruiken, en hiernaar hadden nu het Selwerder convent 15 schaar, dat van Wierum 250 en de andere bijzondere eigenaars 6, 15, 16, 13, 1, 5 schaar, d. i. gelijk dat hier ook wel zal beteekenen, het regt om zooveel koeijen daarop te weiden *). — De landen aan de noorderkust, die in 1637 eerst zijn bedijkt door een kadijk, welke later na de inbraak van 1717 de hoofddijk (nu middeldijk) is geworden, werden vóór en nog na die bedijking grootendeels mandeelig door de dorpen, waaronder zij lagen, gebruikt. Zoo wordt in eene Stadsresolutie van den 12den Jan. 1629 gesproken van *mene schaer* en *gemene queller tot Warffum gelegen* †); in die van den 13den Mei 1669 van 110 grazen kwelder, welke voor dezen onafgegraven door eenige provinciemeijers van den Andel *in de mande werden beslagen* (d. i. met vee geweid), maar nu waren gescheiden, doorgegraven en verdeeld §). — Er waren o. a. te Uithuizen voorheen *Schutterechters*, die het opzigt hadden op de *opdrift der meente* in 1653 **). — En wat het oude binnenland betreft, in eene verzegeling van het jaar 1664 eener overdragt van 26½ grazen lands wordt dit land nog gezegd gelegen te zijn bij den Wolddijk op *Noordwolder meenscheer* ††). De *Twiezel* en *Twarmt*, twee stukken lands, het

---

*) Zie die verzegeling bij WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, aant. bl. 38.

†) FEITH, *Beklemregt*, I. 209.

§) FEITH, *Beklemregt*, I. 379. Die verdeeling zal geschied zijn ingevolge sententie van het Provinc. Hof van 28 Maart 1661 in het geschil tusschen die van den Andel en Warffum over den nieuwen uiterdijk en kwelder achter die dorpen en bijgebragt door WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, bl. 24.

**) Volgens M. S. aanteek. op een exemplaar van het *Ommelander Landregt*, B. I, Art. 1.

††) *Reg. v. h. Gron. Arch.* IV, 180, N°. 13.

eerste van 90 grazen en het ander van 50 gr. boven het Damsterdiep te Tjamsweer gelegen, waren vroeger eene soort van *meenschaar* en zijn nog niet lang geleden eerst afgegraven *). De vlakte te Eenrum, de *Aagt* genaamd en meer dan 60 jukken groot, was vroeger eene *meindscheer* en is eerst in deze eeuw verdeeld geworden †). En vond men vroeger, gelijk uit deze voorbeelden blijkt, op de klei in dit gewest ongetwijfeld zulke gemeengronden, er waren er niet alleen, maar er zijn nog op de zand- en veengronden. De *garsten* of *meentescheeren* van Heiliger- en Westerlee in de gemeente Scheemda, zoogenoemd in de Staatsresolutie van 2 Maart 1730 (FAITH, a. w. I, 476), waren toen en later nog heidegronden, die tot gemeene weiden strekten en, even als andere hooge zand- of geestgronden, hiervan den naam hebben van *garsten* of *gaasten*, zoo als die eigenlijk luidt. In den *Staat der onverdeelde markgronden in een gedeelte van de provincie Groningen*, den 1sten Jan. 1846 door G. A. VENEMA opgemaakt, wordt wat oud-Frieschen bodem betreft, alleen de *Westerleester Gast* of *Smagt* genoemd, groot 35 B. 58 R. en 20 E., waarop 73½ *schaar* geweid werden, zijnde elke schaar berekend op eene volwassene koe, of 2 enters, of ¾ paard §). Volgens berigt van hem is deze of de Oos-

---

*) KREMER, *Beschrijv. der Prov. Gron.* 1837, II, bl. 251.

†) H. DIJKEMA, *Proeve van eene geschiedenis der Landhuishouding* enz. *in de Prov. Groningen*, St. II, 1851, bl. 343. Dit en wat hij ook aanvoert van de onverdeelde kwelderlanden, die nog in de 18de eeuw en achter den Andel nog later voorkomen, is genoegzaam het eenige, wat deze Schrijver van dien aard op Frieschen bodem vermeldt. Hij bespreekt daarentegen uitvoerig, in meer bijzonderheden nog dan VENEMA in het hierna te vermelden geschrift, de marken in Westerwolde, bl. 583 en v.

§) Zie *Tijdschr. ter bevord. v. Nijverheid*, 1848, Dl. XII, St. 4, bl. 632—635. De overige opgaven betreffen Westerwolde, dat niet tot Friesland behoorde, evenmin als het Goregt, schoon ook niet als dit tot Drenthe.

tergast bij Westerlee kort daarop verdeeld; de gast van Kloosterholt vermoedelijk 25 jaren vroeger. De Winschotergast is vroeger ook vrij zeker onverdeeld geweest, daar zij nog onder een afzonderlijk beheer staat en door een *gasteheer* voor den goeden staat van wegen, paden en vonders gezorgd wordt.

Men vindt op het jaar 1451 vermeld een overdragt van een erf of stuk grond, genaamd de *meene weerte*, gelegen tusschen Zuidbroek en de Meeden, door de kerspellieden van Zuidbroek *). Het behoorde dus toen nog gemeenschappelijk aan dit kerspel en lag misschien aan het watertje de *Leest*, de oude grens tusschen beide dorpen, en droeg vandaar de naam van *weerte* (waard).

Van het Oldambt tot Fivelingo teruggaande, zoo vindt men in stukken uit het laatst der 15de eeuw van *Scharmeter markt* (mark) en *aandeelen* daarin gewaagd †). Eene streek lagen veen- of dargachtigen grond ten zuiden van het Slochterdiep onder de Harkstede heet nog het *Meenschaar*.

Men had, ja heeft nog werkelijk in het Westerkwartier onder de dorpen Tolbert, Niebert, Oostwolde en Midwolde *meenescheeren* of *meentescheeren*, in het laatstgenoemde dorp nog een, groot 71, 6180 B. §), waarin de *beesteweiden*, even als de meenscharen van Friesland, verhuurd worden. Het zijn meestal lage landen, tusschen de klei- en hoogere zandgronden in gelegen; te Niebert is het heideveld.

Wat ons van marken of gemeene gronden in Oostfriesland is voorgekomen bepaalt zich tot het volgende, ontleend aan het werk van FR. ARENDS, *Ostfriesland und Jever*.

---

*) Zie *Reg. v. h. Gron. Arch.*, I, 115, N°. 9.

†) Zie in hetz. *Reg.* verzegeling van 1467 (I, 189, N°. 3), van 1490 (I, 287, N°. 3), 1493 (I, 246, N°. 1), 1494 (I, 249, N°. 2).

§) Volgens v. D. AA, *Bekn. Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, bl. 705.

Als eene bijzondere gemeenschappelijke bezitting en instelling komen hier in aanmerking de in het ambt Berum gelegene zoogenaamde *Theellanden* met hun *Theelacht*. Deze nog ruim 2000 — vroeger tot 3000 — deimten bedragende en niet allen aan één gelegene, maar in verschillende oorden op de nieuwe en oude marsch of kleistreek aldaar verspreide landerijen behooren aan een gezelschap van Norder ingezetenen, niet aan die der naast aan gelegene dorpen, Hage, Nesse enz., welke deelgenooten of *Theelboeren* die landen in gemeenschap bezitten en verhuren. Deze inrigting wordt voorts naar zekere oude wetten bestuurd. Men is het niet eens over haren oorsprong, doch houdt dien voor overoud. Wij kunnen dien hier, noch den aard dier instelling navorschen — daaromtrent verwijzen wij naar het genoemde werk van ARENDS (I, 440); maar wij meenen haar bij te mogen brengen als een eigenaardig voorbeeld, hoe ook op Oostfrieschen kleibodem gemeenschap van bezit en gebruik van grond tot op dezen tijd heeft voortgeduurd. Zoo bestaat er (vermeldt hij verder) ook nog in datzelfde ambt onder het gemelde dorp Hage eene gemeene weide, die een deel uitmaakt van het ten zuiden van dat en naastgelegene dorpen zich uitstrekkende onvruchtbare veen- of moerland (a. w. I, 451). Bij Velge in Reiderland aan de Eems ligt een groote lage zandige vlakte, die tot gemeene weide dient (a. w. I, 182); dergelijke bij Weener (a. w. I, 192); daartoe dient ook de hooge gast- of zandgrond bij Wenigermoer en Georgiwold (a. w. I, 194). In het ambt Stikhuizen aan de Leda heeft het dorp Filzum nog eene groote gemeenteweide, voor jaren had er ook nog het naburige dorp Ammersum, alsmede Bake en Bremermohr, allen op schralen bodem gelegen (a. w. II, 80 81); verder zijn er nog heden te Remels en tien andere kleine dorpen, die te zamen het kerspel Lengen of Uplengen uitmaken; de gemeenteweiden bestaan hier schier uit

bloote heidegronden (a. w. II, 87). — Wat het bouwland aangaat op den geest of hoogen zandgrond, dat ligt van elke gemeente in ééne vlakte bijeen; de akkers worden alleen door vurgen van elkander gescheiden (a. w. II, 300). Men heeft hier dus gelijke inrigting als bij die der marken op de esschen in Drenthe enz. en ontmoet zelfs zoodanige op kleigrond in het zoogenaamde *Escherland* in het ambt Pewsum. Dit land onderscheidt zich van nature van het omliggende kleiland door zijne meerdere zandigheid en kalkgehalte, alsmede door zijne hoogere, zelfs eenigzins golvende ligging, even als de dusgenoemde zavelgronden aan de noorderkusten van ons gewest. Schoon grenzende aan polder- of nieuw aangewassen land, moet het zeer oud zijn en reeds vóór de oudste bedijking bestaan hebben. Opmerkelijk is daarbij, dat bij ieder dorp van dat ambt een deel daarvan, een *escher*, aanwezig is, waarin elke boerenplaats van deze dorpen aandeel bezit. Het is daarom in ontelbare kleine stukken verdeeld, die ook niet door slooten, maar door smalle gruppen gescheiden zijn en steeds bebouwd worden (a. w. I, 341). De naam van dit land en zijn gebruik doen ons gissen, dat oudtijds ook op kleigrond in Friesland zulke bouwlanden als gezegde esschen niet geheel ontbroken hebben. Tot bevestiging daarvan kan dienen, dat in de voormelde Friesche wetten het woord *terp* voorkomt, onderscheiden blijkbaar, althans hier, in beteekenis, van *thorp*, een dorp, en tegen over *velden* (*fielda*), als weidelanden, zoodat men onder *terp* niet wel anders dan bouwland kan verstaan, gelijk de uitgevers dier wetten het dan ook zoo vertalen *). Dit stemt overeen

*) Zoo als bl. 94 en 99. Von Richthofen keurt dit af, *Altfries. Wörterb.*, S. 1076, v. *thorp*, *therp*, dat bij hem overal *dorp* beteekent. Wij gelooven ook wel, dat het oorspronkelijk één en hetzelfde woord is en door letterverzetting staat voor *trop*, een hoop (troep) beteeke-

met het nog veelvuldig voorkomen van *terp* en *terpland*, als bouwland in het tegenwoordige Friesland op de klei. In dien zin vindt men dit woord dikwijls in de genoemde *Benificiaal-boeken;* ook soms dat van *es*, *ees* *). Men geeft er nog in 't bijzonder den naam van *terp* aan de oude heuvels, die in Groningerland meer *wierden* heeten, en, behalve waar ze tot woonplaatsen hebben gediend en nog dienen van geheele dorpen of meer enkele woningen, nog veelal tot bouw- of teelgrond verstrekken †). Het komt ons daarom niet onwaarschijnlijk voor, dat inderdaad vele van die terpen of wierden niet alleen tot dat einde, tot woonplaats maar ook tot bouwgrond zijn aangelegd geworden, waarop het eerst koren is geteeld, en wel door een of meer dorpen in gemeenschap. Vooral mag men dit van die minder hooge, maar meer uitgebreide terpen en wierden, die in of bij de dorpen zijn gelegen, vermoeden.

Buitendien treft of liever trof men in ons gewest bouwlanden aan met den bijzonderen naam van *Valgen*, (enkelv. *valg*) een naam die ook in 't bijzonder zulk land of eigenlijk *ploegland* van *valgen* d.i. *ploegen* aanduidt. Schoon er thans, zoo ver wij weten, geene gronden meer met dien naam

---

nende — maar dus in *dorp* een *hoop huizen*, in *terp* een *hoop aarde of grond.*

*) Zoo als „Eester Es" onder Swichum (bl. 80) „die Ees" onder Finkum (bl. 100) „Torp en Ees" onder Hyum (zaadland) (bl. 101), „Eessen" onder Hantum (bl. 184) „Noordees," „Rijper ees" te Harlingen (bl. 264), „die Eys" te Schettens (bl. 312), „de Ees" te Wommels en Waadskebayum (bl. 393) enz.

†) De naam *wierd*, evenzoo verschillend verklaard als *terp*, komt ons voor dezelfde (Friesche) benaming te zijn als *waard*, *weerd* enz. elders, af te leiden van *waren* of *weeren* en te beteekenen een door zijne hoogere ligging voor het water beschutten grond, met dit verschil, dat *waarden* alzoo van nature door aanspoeling gevormd zijn, de *wierden* door kunst of met opzet opgehoogd.

voorkomen, dan bij weinige dorpen, zoo als te Leens, Warffum en Heveskes, zoo blijkt toch uit oude stukken, dat vroeger, vooral in Hunzingo op het zoogenaamde *Hoogeland*, bij ieder dorp bijna, zoo als b. v. bij Eenrum, Baflo, Winsum, Tinallinge enz., van die *Valgen* werden gevonden; ja, men mag aannemen, dat ieder dorp zoodanige kampen bouwland heeft gehad, die waarschijnlijk ook eerst gemeenschappelijk dienden voor de teelt van verschillende veldvruchten, welke de dorpsbewoners voor hun levensonderhoud noodig hadden, terwijl het overige land nog groen was. Het zullen de eerste natuurlijke bouwgronden geweest zijn, na de meer kunstmatige op de *wierden*. De hooge en zandige gronden (van daar *zavelgronden* geheeten ter onderscheiding van andere *kleigronden*), die zich hier in het noorden, zoo binnen als buiten den zeedijk van het westen naar het oosten uitstrekken, waren het eerst en zijn nog meer dan de verder binnenwaarts gelegene kleistreken voor den akkerbouw geschikt *).

Wij hebben ons tot dusverre bepaald bij het *oude* Friesland aan deze zijde van het Flie. Steken wij dit over, dan ontmoet men in Holland wel minder sporen van gemeen bezit en gebruik van grond, maar toch enkele die duidelijk genoeg zijn, om dat in voortijden ook hier te mogen aannemen.

---

*) Dr. WESTERHOFF houdt deze *Valgen* ook voor de oudste bouwlanden op de kleistreken van dit gewest, maar leidde den naam af van de *vale* kleur, welke deze omgeploegde gronden vertoonen, in vergelijking van de meer donker gekleurde kleigronden of van de groene graslanden. Zie zijne *Redevoering* gehouden in de Vergadering van het genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam in 1887 in het Tijdschrift van dit genootschap, D. I en II, hier bl. 232. In zijn jongste werk echter: *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen enz.* Gron. 1865, bl. 172, waar hij ook over deze Valgen handelt, heeft hij onze woordverklaring, vroeger daarvan reeds gegeven, aangenomen. Hij meent ook in het naburig Friesland Valgen te vinden.

In eene oorkonde des jaars 14$\frac{3}{3}\frac{3}{4}$ (11 Maart) van PHILIPS VAN BOURGONDIE, Graaf van Holland, beveelt deze, dat schotbaar land in Ouwerschie schotbaar zal blijven en het gebruik van alle landen enz. die gemeen liggen, bij schout en buren te doen bepalen. Dit laatste luidt aldus in den brief: „Voert hebben onse ondersaten voirs. (nam. de huislieden van Ouderschie) ons geclaicht, dat groote geschille onder hemluyden valt in husinge, hofsteden ende lande die gemeyne liggen aldair, dat die luyden daar aff niet eens werden en konnen, die te gebruycken ende te bescharen tydelic alst oirbair sij, twelck wij gerne gebetert sagen, ende hebben dairom geordineert, dat men alle hofsteden, husingen ende landen, die gemeyne liggen jnden Ambachte van Ouderschie, gebruken ende bescharen sal tot des Schouten ende Buren kueren van Ouderschie, en dattet cleyn den groten dair inde volgen sal, tot des Scouten en buyren scattinge, opdat nyemant van den anderen gehindert noch belet en werde jnden sijnen, Ende wair yemant die hier aen niet en genuechde, die mach sijn deel van den huse, hofstede off lande, dat hij aldus heeft, affcauelen mit lote (slote?) off mit grauen, dairmede dat hy van den anderen scheiden wille, als dat van redene wege behoirt." KLUIT, welke deze oorkonde opgeeft, teekent hier bij aan: „De oudheidvorscher mag hier de eerste voetstappen aantreffen, dat de *landerijen* in Holland, die dikwils gemeen lagen, of, gelijk nog, door sloten, heggen of andere geringe teekenen onderscheiden werden, naauwkeurig afgeperkt zijn geworden, daar zij anders, even gelijk nog onbebouwde landen, weinige of geene onderscheiding hadden *)". KLUIT schijnt hier dus niet te denken aan eigenlijke mark- of gemeentegronden — maar deze zijn er immers duidelijk in te herkennen. Wij treffen hier zelfs

*) *Historie der Holl. Staatsregel.* V, 285.

nog hoofdzakelijk gelijke inrigting daarvan aan, als wij uit de oude Friesche wetten van de Hamrikken hebben leeren kennen. Gemeen liggen kan hier niet bloot beteekenen zonder bepaalde grenzen van elkander gescheiden zijn, maar duidt aan: werkelijk ongescheiden liggen ook in bezit en gebruik. Er had eene verdeeling van die gemeene gronden plaats tusschen de hierop regthebbende bewoners bij Schout en buren, waardoor elk zijn aandeel daarvan verkreeg, om dat voor een zekeren tijd te gebruiken, de landen om die te *bescharen*, te beweiden, zoo als het met deze hiervoor eigenaardige uitdrukking daar ook heet; waarna op nieuw eene verdeeling plaats had. Wilde iemand in die verdeeling geen genoegen nemen, zoo mogt hij zijn aandeel behoorlijk van de anderen afscheiden en uit de gemeenschap treden; zoo als trouwens, waar de gelegenheid daartoe maar gunstig was, meer en meer zal geschied zijn. Behalve dit sterk sprekend voorbeeld en bewijs, dat in Holland, en wel Zuid-Holland, in het oude Maasland, nog tot in de vijftiende eeuw gemeenschappelijk landbezit en tijdelijke verdeeling daarvan tot afzonderlijk gebruik heeft stand gehouden, vindt men nog andere aanwijzingen in openbare stukken, welke regt geven, te veronderstellen, dat niet alleen daar, maar ook in andere oorden van Holland weleer gemeenschap van grond heeft bestaan *).

Zoo wordt er van *Schaardingen* gesproken in de costumen van Rijnland †). — Zekere AERNOLD VAN HALEBEKE, Rid-

---

*) Of men een dergelijk voorbeeld als boven ontmoet in de keur van Graaf FLORIS V met overleg van zijn raad, met schepenen van Dordrecht gemaakt in 1284 op den huur en den eigendom van erven, hofsteden en huizen, *die in het gemeen bezeten worden*, volgens het *Register van Holl. en Zeeuwsche oorkonden, die in de Charterboeken van* VAN MIERIS *en* KLUIT *ontbreken*, 1e Afd., Amst. 1861, bl. 98, zal eerst nog uit de nadere inzage van dit stuk moeten blijken.

†) V. LEEUWEN, *Costum. van Rhijnland*, bl. 207.

der, draagt in 1248 over zijn aandeel, dat hij had aan de *gemeene weide*, misschien te 's Hage of in den omtrek gelegen; hier is althans de brief daarvan afgegeven *). — In de Handvesten van Kennemerland en Westfriesland is een gelijkluidend artikel opgenomen van dezen inhoud: „Als een Rechter comt mit eenen claghere in eene ghemeine weide, soe en sal gheen man boetsculdich werden zonder die man, die onrechte scare daer heeft †)".

Er wordt buitendien hier en daar nog gewaagd van gemeene gronden in 's Graven domein, zoo als van zekere *gemeente* in het ambacht van Monster bij Eikenduinen op het jaar 1266; „*die meinte*" in 't Nieuwland aldaar, zoo niet dezelfde, op het jaar 1316; „die *Meente* te Baczen" (d. i. waarschijnlijk te Bacchum in Noordholland) omtrent het jaar 1306 §). Hier heeft men de andere wijze, gemeenschappelijk gebruik, en wel van landen, die aan den Graaf toebehoorden; en zoo zullen er meer geweest zijn. Twee polders in Zuid-Holland dragen nog den naam van de *meent* en aldus de geheugenis van gemeenschappelijk gebruik, zoo niet van bezit, een in de gemeente Leerdam en een in de gemeente Naarden. Zoo is er ook eene buitenplaats in de provincie Utrecht, gemeente de Bilt, met den naam van *de meent* **). Maar deze beide laatste plaatsen kunnen misschien buiten het oude Fries-

---

*) V. MIERIS, *Charterb. v. Holland* enz. I, 595.

†) Zoo luidt het in het Handvest van Westfriesland van 1299, Art. 23, bij V. MIERIS, I, 618, herhaald in het Handvest van 1310 (II, 90) en desgelijks in het Handvest van Kennemerland van 1415 (IV, 332).

§) Zie de oorkonden van die jaren bij VAN MIERIS, die van 1266, I, 343, van 1316, II, 171, van 1306, I, 63. De laatste vermelding van de *meente* te Baczen wordt ook bijgebragt door KLUIT, t. a. pl. IV, 428, en verklaard door *gemeene weiden*.

**) Zie het *Beknopt Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* van VAN DER AA in V. V.

land gelegen hebben. Zoo kunnen wij hier ook niet wel bijvoegen de nog voor een groot deel bestaande gemeene weiden, *meenten* of *gemeenten* en ook *schaarweiden* geheeten, in Gooiland of het oude Naardingland, daar het betwistbaar is, of dit land vroeger tot Friesland heeft behoord. Wij hebben gemeend het daartoe te moeten brengen en blijven daarbij, schoon VAN DEN BERGH het rekent onder Frankenland *). Er is ook verschil daarover, of die gemeenteweiden alleen in gebruik en niet in bezit behoorden aan de daartoe geregtigde ingezetenen van Gooiland. Wij hebben het eerste aangenomen, als zijnde de feitelijke toestand van ouds, en alzoo die gronden onderscheiden van de vrije marken in Overijssel en Drenthe, die ook in gemeenschap werden bezeten en zoo als ook met die in het vrije Friesland algemeen het geval was. Dit onderscheid tusschen beiden belet echter niet, dat men, wat het beginsel of den grondslag betreft, zoodanige schoon heerlijke gronden ook tot de marke- of gemeentegronden rekent †).

Men mag dus uit het bijgebragte besluiten, dat in oud-Friesland voorheen soortgelijke gemeene gronden, als wij elders in de Marken aantreffen, mede aanwezig zijn geweest, ja eenmaal gemeen landbezit en landgebruik den regel uitmaakte, als de natuurlijkste en oorspronkelijkste staat van zaken, en die dan ook volgens de Romeinsche schrijvers eenmaal algemeen was bij de Germanen. Wat zij dus van dezen hieromtrent vermelden, mag men ook

---

*) Zie ons werk: *Aloude Staat en Gesch. d. Vaderl.*, 1852, D. II, St. 2, bl. 76. Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geogr.*, 1852, bl. 195.

†) G. L. VON MAURER, *Gesch. der Markenverfass. in Deutschland*, 1856, S. 80 u. ff.

meer of min van toepassing houden op de Friezen. Wij vonden hoofdzakelijk tweeërlei soort van gemeene gronden in Friesland: 1°. *Hamrikken*, die in gemeenschap bezeten, maar bij verdeeling onder de eigenaren bijzonderlijk gebruikt werden; 2°. *Meenscharen* of landerijen, vooral weidegronden, die in 't gemeen bezeten en ook gebruikt werden. De eersten vindt men meer of min terug in die, welke CAESAR en TACITUS vermelden, en het mag wel der moeite waard geacht worden, om hunne berigten te vergelijken vooral met de bepalingen daaromtrent uit de Friesche wetten bijgebragt, als zeker na hen de oudste bron daarvoor opleverende. CAESAR zegt eerst van de Sueven, het grootste en strijdbaarste volk der Germanen, die honderd gouwen bewoonden, jaarlijks zooveel duizenden ten oorloge uitzonden, terwijl de overigen, die te huis bleven, voor het levensonderhoud van zich en van genen zorgden, om het volgende jaar op hunne beurt uit te trekken: „Zoo wordt noch de landbouw, noch de kunst en beoefening des oorlogs afgebroken. Maar bijzonder en afgezonderd bouwland is er bij hen niet; en het is hun niet langer dan één jaar geoorloofd op dezelfde plek te blijven woonen; ook leven zij niet veel van koornvruchten, maar meest van melk en vee, en zij doen veel aan de jagt *)" enz. Vervolgens meldt hij van de Germanen in 't algemeen hiermede genoegzaam overeenkomstig: „Zij leggen zich niet toe op den akkerbouw, en hun voedsel bestaat groo-

*) CAESAR, *de bello Gall.* IV, 1: „Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus" etc.

tendeels in melk, kaas en vleesch; en niemand bezit eene vaste hoeveelheid bouwgronds noch eigene grenzen, maar de overheid en de hoofden des volks wijzen telken jare aan de geslachten en familiën van hen, die te zamen zijn gaan wonen, zooveel lands toe als en waar dit goed gevonden wordt, en zij doen hen het jaar daarop naar eene andere plaats verhuizen" enz. *). Op de redenen, welke de Germanen zelve, volgens CAESAR, voor deze hunne handelwijze opgeven, komen wij straks terug. — Minder duidelijk en uitvoerig is wat TACITUS van den akkerbouw der Germanen meldt: „De bouwlanden worden, naar het getal der bewoners, gezamenlijk door allen (die hiertoe geregtigd zijn), bij afwisseling, in gebruik genomen, en zij verdeelen die verder onder zich volgens schatting. De groote uitgestrektheid der velden maakt de verdeeling gemakkelijk. Jaarlijks wisselt men van akkerland en er blijft nog bouwland over. Zij toch wedijveren niet in arbeid met de vruchtbaarheid en de uitgebreidheid van den grond, om boomgaarden aan te leggen, weiden af te zonderen en tuinen te bewateren; alleen graan wordt van de aarde gevorderd" †).

*) CAESAR, B. G. VI, 22: „Agriculturae non student, majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas adferunt caussas: ne adsidua consuetudine capti studium belli gerundi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne adcuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat."

†) *Germania*, C. 26. „Agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Facilitatem partiendi camporum spatia praebent. Arva per annos mutant, et superest ager. Nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separent et hortos rigent; sola terrae seges imperatur."

TACITUS geeft niet aan, of jaarlijks nog de afwisseling en verdeeling der bouwlanden plaats had, zoo als CAESAR zegt, dan om de vier jaren, zoo als bij de latere Friezen; een en ander kan toen ook meer onbepaald geweest of verschillend naar de behoeften geregeld zijn. Ook de kring, waarbinnen dat plaats had, wordt door hem niet zoo klaar aangewezen; die kan ook verschillend, een grootere of kleinere, zijn geweest, van eene enkele gemeente, wijk of buurt, of van een uitgestrekter distrikt, zoo als men dit ook onderscheidenlijk bij de latere marken aantreft. Voor *invicem* of *in vices* wordt ook wel gelezen (*ab universis*) *vicis* of *per vicos, in vicis,* en dan zou de verdeeling bij wijken of buurten aangewezen zijn; maar dat woord past hier minder en strookt niet met de daaropvolgende woorden *occupantur* en *mox*. Het eerste kan in verband met het laatste niet zoo zeer in bezit- of gebruikneming in 't algemeen of voor eenmaal te kennen geven, als wel eene herhaalde. Doch hoe dit zij, het denkbeeld, waar het hier op aankomt, dat alle geregtigde bewoners gezamenlijk over het te bebouwen land beschikten, is duidelijk genoeg bij beide schrijvers, ondanks het verschil in hunne uitdrukkingen. CAESAR schijnt meer van al het land in 't gemeen te spreken, TACITUS alleen van bouwland. Volgens den eersten heeft geen bijzonder persoon of gezin eigen land in eigendom noch gebruik. Bij de toewijzing dus jaarlijks aan de geslachten en familiën, die bij elkander behoorden, eene gemeenschap uitmaakten, bleef het land, bouw- zoowel als weideland, verder in gemeen gebruik. Bij TACITUS blijft het de vraag, of de verdeeling niet verder ging tot de huisgezinnen of de hoofden daarvan toe, zoodat bij gemeen bezit door allen, bijzonder gebruik van enkelen kwam, namelijk van de bouwlanden; de weiden, bosschen of dergelijke voor verdeeling en scheiding ongeschikte gronden zullen wel meer of min gemeen gebleven zijn. Men is het ook niet eens of het woord *dignatio* ziet op

de landen, zoo als wij het door *schatting* vertaalden, dan op de personen en alsdan meer de *waardigheid* of den *rang* daarvan zou beduiden. Maar was dit laatste bedoeld, dan zou men voor *dignatio* eerder het woord *dignitas* lezen, en als er eerst land naar het *getal* bewoners in beslag werd genomen, dan kon dit later kwalijk naar *rang* verder verdeeld worden.

Dat er in de 150 jaren, die er ongeveer tusschen de berigten van CAESAR en TACITUS inliggen *), eene en andere wijziging gekomen is in den landbouw even als in de geheele leefwijs der Germanen, zou niet vreemd zijn, is zelfs vermoedelijk. Kan men reeds daaruit verklaren het verschil dat er tusschen beiden bestaat; dit verschil is ook zoo groot niet, of zij komen in de hoofdzaak overeen: gemeen grondeigendom. Er komt althans bij TACITUS zoo min als bij CAESAR ergens bijzonder eigendom voor; integendeel zegt hij uitdrukkelijk (*Germ.* c. 5), dat vee het eenige en zeer geliefde vermogen der Germanen uitmaakte; alleen in paarden en vee werden de boeten en breuken betaald (c. 12 en 21); de gezellen der vorsten ontvingen voor hunne krijgsdienst van dezen paard, wapenen en onderhoud, geen land (c. 14); dit komt ook niet voor onder de echtgeschenken van den man aan zijne vrouw (c. 18); bij vermelding van het bij de Tencteren geldende erfregt, worden als voorwerpen daarvan slechts lijfeigenen, huisraad, paarden opgenoemd (c. 32). — Men heeft daartegen wel aangevoerd de gewoonte der Germanen om aan hunne lijfeigenen, als aan een pachter, voor eene zekere cijns of opbrengst in koorn, vee of kleedingstukken, land ter bebouwing te geven (c. 25); hetwelk zou doen veronderstellen, dat de heer eigen

*) CAESAR schreef zijn werk *de Bello Gall.* ongeveer 50 jaren voor CHR. en TACITUS zijn *Germania*, luidens c. 37, waarschijnlijk onder het tweede consulaat van TRAJANUS, alzoo in het jaar 98 na CHR.

land bezat. Dit volgt er echter niet stellig uit, meer het bijzonder gebruik; en dit kan dan ook voor een tijd geweest zijn, zoo als de afwisseling der landerijen en alzoo ook der bezitters medebragt, al was die niet meer jaarlijks, zooals in CAESARS tijd, maar na meer jaren, gelijk wij ze later en wel bij de Friezen ontmoeten.

Velen hebben de berigten van CAESAR en TACITUS omtrent den akkerbouw der Germanen voor onjuist verklaard of konden op grond daarvan niet aannemen, dat bij hen nog geen vast geregeld grondeigendom gold. Maar meer meer is men daarvan terug gekomen en heeft de uitspraken van die schrijvers overeenkomstig met de waarheid geacht, vooral ook door hetgeen een naauwkeurig historisch onderzoek leerde, dat namelijk gemeenschappelijk bezit van grond en bodem eene van de algemeenste oorspronkelijke inrigtingen van het menschdom moet geweest zijn, aangezien men ze bij zoo vele volken van de verschillende werelddeelen aantreft, hetzij nog volkomen bewaard gebleven, hetzij in meer of min duidelijke overblijfselen te herkennen. Wij zullen die hier niet opsommen, maar willen dit alleen als algemeenen bewijsgrond aanvoeren voor de waarschijnlijkheid, dat die inrigting ook oorspronkelijk bij alle Germaansche stammen en alzoo ook bij de Friezen zal in zwang geweest zijn *).

Opmerkelijk zijn de redenen, welke volgens CAESAR de Germanen zelve daarvoor aanvoerden. Deze waren: opdat zij niet, door de aanhoudende gewoonte verleid, de neiging tot oorlogvoeren met den landbouw verwisselden; opdat zij niet mogten trachten uitgestrekte landen te verwerven en de magtigeren de geringeren uit hunne bezitting

*) Wij verwijzen overigens naar het werk van FR. TUDICHUM, *der Alt-deutsche Staat mit beigefügter Uebersetzung u. Erklär. der Germania des Tac.*, Giessen, 1862. Hij is ook een van de jongste schrijvers over de marken: *die Gau- u. Markverfass. in Deutschl.*, Giessen, 1860.

drijven; opdat zij niet, om koude en hitte te ontgaan, zorgvuldiger bouwden; opdat er geen zucht naar vermogen opkome, waaruit partijen en twisten ontspringen; opdat men eindelijk het gemeene volk rustig hield, als ieder zijne bezitting met de magtigsten gelijk gesteld zag. — Zoo verstandig deze redenen klinken in den mond van den Germaan op zijn standpunt, zoo kunnen ze echter moeijelijk als oorspronkelijk geldig beschouwd worden, maar meer als van achteren uit den bestaanden toestand opgemaakt en daarop van toepassing. Neen, het was wel niet de zucht tot krijg — als de eerste en voornaamste reden, die hier genoemd wordt — die hem het eerst dreef of noopte om geen bijzonder grondbezit te gedoogen. Zij was veeleer het gevolg daarvan; de behoefte, de nood, de natuurlijke omstandigheden der maatschappij, waarin en van den bodem, waarop hij leefde, dwongen hem daartoe. Al mogen wij de Germanen ten tijde van JULIUS CAESAR, en nog minder van TACITUS, niet meer als nomaden beschouwen, zij waren toch nog niet zoo vast aan den bodem, aan een vaderland gehecht, noch zoo rustig gevestigd, of wij zien nog later vele stammen verhuizen. En zoolang geene vaste vestiging stand hield, bleef bijzonder bezit van land moeijelijk en van geen waarde. Eerst ook moest de bodem zelve, zoowel als de maatschappij, tot een zekeren trap van beschaving, van ontginning gekomen zijn, voordat ieder genoegzaam voor zich zelve konde zorgen, het land, elk voor zijn deel, bebouwen, beweiden, enz. Van de stichters der Hunnebedden kan men zulks geheel niet veronderstellen. En zijn dezen voor een half-wild volk te houden, dat vóór de Germanen hun land heeft bewoond; toen dezen dat hebben bezet, zullen zij, schoon al beschaafder, dat nog algemeen in te ruwen natuurstand hebben aangetroffen, om zoo dadelijk tot de onderlinge verdeeling en inbezitneming daarvan te hebben kunnen overgaan. Zij mogen

nu ook later, volgens CAESAR, buitendien bijzondere redenen gehad hebben, om gemeen bezit en gebruik van den grond te verkiezen en alzoo te behouden boven bijzonder; dit laatste is evenwel meer overeenstemmende met de natuur van den mensch. Want ingeschapen is in hem de trek tot eigendommelijk bezit. Men mag daarom gemeenschap, ook en vooral in dit opzigt, beschouwen als een gedwongen toestand, die bestaat en blijft, omdat en zoolang eigendommelijk bezit om deze of gene redenen nog niet tot stand is gekomen of kan komen. Zoodra dan ook de omstandigheden het toelaten, zal de zucht tot bijzonder bezit en gebruik dit in de plaats van het gemeenschappelijke stellen, althans bij een vrij of vrijzinnig volk, als de Germanen waren. Die omstandigheden waren vooral eerst regt daar, nadat de laatste groote volksverhuizingen waren geëindigd en elk volk nu in zijn nieuw zoo wel als oud vaderland voor vast gezeten was. En aldus hing die verandering niet alleen hiervan, maar ook verder van den bodem af. De eene grond was geschikter dan de andere voor verdeeling; de vruchtbaarste en welgelegenste het geschiktst. Zoo munten in dit opzigt zeker de Friesche kleigronden uit; maar zij moesten toch eerst tegen het water — tegen de zee vooral, waarvoor ze, zelfs meer en meer, openlagen — beveiligd worden; men moest alzoo waterkeeringen en waterlozingen aanleggen, zonder welke hier de landbouw, althans zeer moeijelijk en alleen op de wierden of terpen en andere hoog gelegene plaatsen, kon gedreven worden. Dat werk doet ook een reeds gevorderden trap van maatschappelijke beschaving veronderstellen en kon wel niet anders dan meer of min gemeenschappelijk geschieden, door zamenwerking niet slechts van enkele dorpen, maar zelfs van geheele distrikten. En zoo zal bijzonder eigendom en gebruik toegenomen en gemeen afgenomen zijn, naarmate de waterstaat volkomener werd. Men kan die

vereenigingen in den waterstaat dan ook nog werkelijk als een overblijfsel of vervolg der marken beschouwen, in zoo ver de zorg daaromtrent steeds een belangrijk deel daarvan uitmaakte, ja de markenvereenigingen in genoemde streken nu daarin geheel zijn opgelost geworden *).

De bouwlanden zullen algemeen het eerst verdeeld zijn geworden, althans in gebruik. Hunne mindere uitgestrektheid, reeds meer of min afgezonderde ligging en jaren lange ontginning maakten ze boven de wei- en boschvelden, die veelal nog wildernissen bleven uitmaken, daartoe geschikter. Zoo treft men reeds vroeg de bouwlanden verdeeld aan, terwijl de anderen nog in gemeenschap bleven en tot heden hier en daar gebleven zijn. Veel wat de bestelling van den' akker, den oogst, enz. betrof, bleef echter nog gemeenschappelijk. Zoo vindt men dit nog bij de esschen in Drenthe en elders en daarin blijk genoeg, dat de esschen o. a. ook eenmaal mandeelige korenvelden geweest zijn, even als in Friesland welligt de wierden en terpen, de valgen, enz. †). Waar de waterstaat in dit land zoo ver gevor-

---

*) Wij spreken hier slechts in het algemeen van den aanleg der dijken, zonder den tijd daarvan nader te bepalen. Wij hebben — en meer anderen voor ons — gemeend te mogen aannemen, dat de bedijking van ons land eerst voornamelijk en algemeen met de 10de eeuw is tot stand gekomen. *Alouds Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, I, 68. De Heer WESTERHOFF is in zijn boven aangehaald werk (blz. 74) tegen dit gevoelen opgekomen en heeft getracht te betoogen, dat dit reeds veel vroeger heeft plaats gehad, zoodat hij den aanleg der dijken tot in het verre, zelfs onbepaald verledene stelt. Wij hopen echter zoo spoedig doenlijk ons gevoelen te verdedigen en dat van den Heer WESTERHOFF te wederleggen.

†) LANDAU en anderen, welke integendeel aannemen, dat van ouds, al sedert de eerste nederzetting der bewoners in eenige streek, eene verdeeling heeft plaats gehad met den bouwgrond, zoodat elk huisgezin daarvan het zijne verkreeg, kunnen evenwel niet nalaten bij dit bijzonder bezit ook nog gemeenschap te erkennen. Zie G. LANDAU, *die Territorien in Bezug auf ihre Bildung u. ihre Entwickel.*, Hamb. u. Gotha, 1854, S. 62, en G. L. VON MAURER, *Geschichte der Markenverfassung in Deutschl.* Erlangen, 1856, S. 178.

derd was, dat de landen behoorlijk droog bleven liggen, kon de scheiding door slooten en verdere verdeeling gemakkelijk geschieden. Buiten de laagst gelegene en de nieuwe aanwassende gronden, bleef er alzoo op den kleibodem niets gemeens meer over; op zandgrond, ook alleen sommige veen- en heidevelden. Daar Drenthe en verdere streken van ons land voor een groot deel daaruit bestaan en de geheele landhuishouding daarnaar ingerigt is, zoo bleven integendeel die gemeene velden aldaar tot in onzen tijd in wezen.

Zoo vinden wij dan in den Frankischen tijd reeds algemeen in Duitschland eigen, zoowel als nog gemeenschappelijk landbezit in zwang. Uit de oudste oorkonden, die wij uit dien tijd ontmoeten, zoo als daar zijn de goederenregisters van de stiften Werden, Corvei, Fulda, Utrecht enz., zou men alligt kunnen besluiten, wat Friesland betreft, dat hier zelfs geen ander dan eigen landbezit reeds in de achtste of negende eeuw heeft bestaan, daar er oogenschijnlijk alleen van eigen landgoederen in gewaagd wordt *). Maar dit is ook meerendeels het geval met Saksen en andere oorden, waar zonder twijfel toen en zeker nog meer dan later marken bestonden, en daaraan zal wel toe te schrijven zijn, dat alleen de hoofdbezittingen, welke de eigene landgoederen uitmaakten, met name of bepaaldelijk opgenoemd werden, het gemeen landbezit of regt daarop, als gevolg van de eerste, niet of slechts in 't algemeen, zoo als het zal aangeduid zijn in het gewone bijvoegsel: met bosschen, weiden, wateren enz. Deze oorkonden geven dan ook anders geen of weinig licht omtrent ons onderwerp en wij hebben er daarom ook tot dus-

*) Men vindt voornoemde goederenregisters van Fulda, Corvei en Utrecht, de eersten zoo ver ze ons land aangaan, bijeen in het *Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie* van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, bl. 254 enz.

ver van gezwegen. Dit kan men er echter uit ontwaren, dat dezelfde landverdeeling in hoeven of boerenplaatsen, welke men later aantreft, toen reeds aanwezig was en wel met gescheiden gronden, bepaaldelijk in bouw- en grasland, zonder afwisseling, zoo als vroeger zal hebben plaats gehad. En waaraan mag dan wel deze opmerkelijke verandering toe te schrijven zijn? Uit de beschrijving, welke CAESAR en TACITUS ons van den landbouw der Germanen geven, blijkt, zoo niet stellig, dan toch vrij zeker, dat zij nog geen mest gebruikten en buitendien den grond weinig bewerkten, om dien vruchtbaar te maken en te houden. Wij treffen nu dit een en ander wel aan bij hunne nakomelingen, de oude Duitschers, of, waar dit niet uitdrukkelijk aangeduid wordt, mogen wij dit althans opmaken uit hunne wijze van bebouwing. In plaats van, zoo als dat nog ten tijde der Romeinen of van voornoemde schrijvers gebruikelijk was, bij afwisseling, dan eens dit, dan weder dat veld daartoe te nemen en daarbij de akkers of den bouwgrond zelfs jaarlijks nog te verwisselen, ontmoet men later het zoogenaamde drieslagstelsel, waarbij het geheele bouwveld van een dorp of buurt in gebruik werd genomen, maar in drie deelen verdeeld en op die wijze gebouwd, dat beurtelings telkén jare op het eene deel wintergraan, op het andere deel zomerzaad werd geteeld, terwijl het derde deel braak bleef liggen, gelijkerwijs nog later en tot in onzen tijd de bouw op de esschen in Drenthe en elders werd en wordt gedreven, thans met eenige meerdere afwisseling van vruchten en andere wijziging. Hoe was het mogelijk, dat nu dezelfde bouwgrond op die wijze, jaar uit jaar in, zonder andere afwisseling of langduriger rust, dan de braak om het derde jaar, op den duur met vrucht kon gebouwd worden? Dit kon en kan alleen geschieden door behoorlijke herhaalde bemesting en bewerking van den bodem. Men heeft op dit punt, zoover wij weten, niet of althans niet genoeg-

zaam gelet, ter verklaring van de aanmerkelijke verandering, die men in den landbouw bespeurt, ook van den overgang van gemeenschappelijk in meer eigendommelijk landbezit, waartoe voorzeker de bemesting en bewerking van den bodem ook veel moet bijgedragen hebben. Hoe dit zij, zoo veranderde het afwisselende bouwstelsel in het gescheidene bouw- en groenlandstelsel, dat zeker een duizendtal jaren heeft bestaan, niet alleen op de minder vruchtbare zandgronden, maar ook op de kleigronden. Wat eenmaal bouwland was, bleef bouwland, groenland desgelijks. Het werd nog lang schier voor een misdaad gehouden, oud groenland te scheuren en tot bouwland te gebruiken, totdat men in de vorige eeuw door nood gedrongen, ten gevolge van de herhaalde veepesten, die de stallen telkens ontvolkten, hiertoe overging, en zoo vervolgens bij de teelt van meerdere vruchten, ook vooral van voedergewassen, het vruchtwisselend stelsel is opgekomen en nu meer en meer heerschend geworden.

Zoo was het in het algemeen gesteld. Natuurlijk had hierin veel wijziging plaats naar verschil van volk en land. Dit was ook het geval met de marken of gemeene gronden, en tot bewijs hoezeer de markeninrigtingen afhangen van de grondsgesteldheid kan nog dienen het onderscheid, hetwelk men daarin opmerkt, zelfs bij denzelfden landaard. De voorbeelden daarvan kan men bij voornoemde schrijvers vinden. Men moet daarom ook voorzigtig zijn, om hiernaar dezen en genen volkstam of hun gebied te onderscheiden. Instellingen, wel is waar, plegen bij hetzelfde volk een gelijken vorm aan te nemen; elk heeft zijne eigene wetten, zeden en gebruiken; en dit zal in zekere mate ook op de markeninrigtingen van toepassing zijn — waar namelijk geene natuurlijke of andere omstandigheden dit verhinderden of wijzigden. Zoo mogen zich de *hamrikken* in Friesland onderscheiden van de meer gewone

marken in Drenthe en verdere streken, zoo treft men daar geene *esschen* aan als hier, enz. Maar nu wij gezien en betoogd hebben, dat overigens in Friesland ook werkelijk zoodanige inrigting of gemeenschap van grond in bezit en gebruik heeft bestaan, zoowel als in Drenthe en andere oorden binnen en buiten ons vaderland, die al en niet tot het oude Saksenland hebben behoord, zoo kunnen die marken niet wel dienen als bijzonder kenmerk van de Saksers, noch dus als bewijs dat Drenthe en andere streken in Overijssel enz., waar men nog marken vindt of vond, tot dat volk of zijn gebied hebben behoord.

Vervalt alzoo het geographische en wel ethnographische gewigt, hetwelk men aan de marken meende te kunnen hechten, hare belangrijkheid is veeleer toegenomen, naarmate men ze meer heeft leeren kennen als eene tot in de Germaansche oudheid wortelende algemeene maatschappelijke inrigting; — eene stelling, ter bevestiging waarvan wij getracht hebben met deze bijdrage het onze te doen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den JANUARIJ 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, T. ROORDA, G. MEES AZ., L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, N. BEETS, W. MOLL, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., M. DE VRIES, C. LEEMANS, B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, W. C. MEES, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, S. VISSERING, H. C. MILLIES, L. A. TE WINKEL, J. VAN LENNEP, D. HARTING, W. G. PLUYGERS, J. C. G. BOOT, en van de Natuurk. Afdeeling de Heer F. C. DONDERS.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat de Verhandeling, aangeboden door den Heer G. ACKER STRATINGH, door de Kommissie van Redactie eene plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen* volkomen waardig is gekeurd, en verder dat vóór 1 Januarij zijn ingekomen de volgende Latijnsche gedichten: *In scoparum laudem*, met de zinspreuk: *quidni minora?* — *Capitis damnati ultima vitae momenta*, met het vers van TIBULLUS: *Phoebe, fave, novus ingreditur tua templa sacerdos* — eindelijk *de Academiis*, welks maker zich tot zinspreuk koos het bekende *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.* Zij zullen met de twee vroeger vermelde

gedichten aan de Kommissie van beoordeeling gezonden worden.

De Heer DONDERS deelt daarna de resultaten mede van zijn physiologisch onderzoek over spraakklanken. Na eene inleiding over het geluid, de hoogte der toon en meer bijzonder over het timbre der klanken, handelt de Spreker over het mechanisme en de natuur der spraakklanken, en over de wijze om de vokalen en diphthongen in verband met sommige konsonanten door registratie zichtbaar te maken. Hij ontwikkelt het stelsel der vokalen en toont aan, dat naar het mechanisme drie reeksen te onderscheiden zijn, uitgaande van *a* en eindigende in *u*, *i* en *ü*, die ook uit het oogpunt van de toonshoogte van het mondgeruisch en van het aantal en de kracht der boventoonen in gelijke orde zich rangschikken. Hij onderscheidt *u'* en *ü'* (half fluisterend) en *i'* (fluisterend) van de gewone *u*, *ü* en *i*, en wijst er op hoe de tweeklanken der Nederlandsche taal in de richting van *a* naar *u*, *i*, *ü* dalen, niet stijgen, en hoe wanneer zij overspringen uit reeks twee of drie naar reeks een, regelmatig *u'* niet *ü* gehoord wordt. Het stelsel der konsonanten van BRÜCKE, in zijn geschrift *über eine Methode der phonetische Transcription* in de werken der Weener Akademie van 1863 uitgegeven, wordt kritisch toegelicht en de aandacht der letterkundige afdeeling gevestigd op het gewicht van de daar voorgestelde schrijfwijze voor vergelijkende taalstudie.

Verschillende vragen van de heeren ROORDA over de *n* op het slot van het Fransche *non*, van VAN LENNEP over de *ng*, van TE WINKEL over het geruisch der konsonanten, van MILLIES, die meent dat de verschillende uitspraak van dezelfde spraakklanken in den mond van verschillende personen een bezwaar oplevert tegen de physiologische beschouwing der taal, van M. DE VRIES over den klank der *l*,

geven den spreker aanleiding om enkele punten van zijn betoog nader toe te lichten.

De Voorzitter bedankt den heer DONDERS voor zijne belangrijke mededeeling, die de Afdeeling gaarne in hare Verslagen zoude opnemen, als de Spreker het gesprokene in schrift wilde brengen.

De heer GOUDSMIT bespreekt vervolgens de bekende plaats uit *Ulpiani Regularum tit.* I § 12, betreffende de vrijlating van den slaaf, die den leeftijd van 30 jaren nog niet heeft bereikt. Nu opgave van verschillende verbeteringen en verklaringen der woorden: *ideo sine consilio manumissum caesaris servum manere putat*, stelt hij voor die woorden, met verandering van *manumissum caesaris* in *manumissum manumissoris*, over te plaatsen aan het slot van § 13, alwaar zij naar zijne meening even gepast, als in § 12 onverdedigbaar zijn.

De heer LINTELO DE GEER vindt bezwaar in het gebruik van *putat*, waar van eene *lex* gesproken wordt, en helt over tot het gevoelen van hen, die aannemen dat in *caesaris* de naam van een of ander rechtsgeleerde b. v. van CAELIUS SABINUS verscholen ligt.

De heer GOUDSMIT verdedigt *lex putat* door te verwijzen op de voorbeelden, aangehaald door v. VANGEROW, *über die Lat. Juniani*, p. 25, en heeft groot bezwaar tegen den naam van eenig Ictus, omdat hij ontkent dat over dit punt verschil van meening tusschen de rechtsgeleerden kan bestaan hebben.

De bijdrage zal in de *Verslagen* geplaatst worden.

Namens de Kommissie voor de oud-vaderlandsche kunst, deelt de heer LEEMANS mede, dat ingekomen is een bericht van den heer FIJNEBUIK, opzichter van den waterstaat te Arnhem, omtrent de door hem vervaardigde plans

en bouwkunstige teekeningen van de nu gesloopte kerk der Hervormde gemeente te Renkum; en een brief zonder opgave van plaats of dag, van eenen zich noemenden „bewonderaar van de zeventiende eeuwsche architektuur," bevattende het verzoek, dat de Kommissie pogingen zal doen tot behoud van de Witte Poort te Leiden, wier slooping krachtens een besluit van den Gemeenteraad spoedig wordt verwacht. Daar die slooping met reeds vastgestelde bouw- en aanlegontwerpen in verband staat, zou het vruchteloos zijn daartegen vertogen in te dienen. De kommissie heeft echter aan den Raad der stad haren wensch medegedeeld, dat van het gebouw de noodige bouwkunstige teekeningen mogen vervaardigd worden en men niet meene genoeg gedaan te hebben door het nemen van photographische afbeeldingen.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

BIJDRAGE

TOT

KRITIEK EN VERKLARING VAN ULPIANI

REG. I. § 12.

DOOR

J. E. GOUDSMIT.

M. H.

De twaalfde paragraaf van den eersten titel der Fragmenta van ULPIANUS behoort, en wat inhoud en wat vorm betreft, tot de moeilijkste van dat werk. Eene poging tot beter verstand dezer plaats kan in deze vergadering niet ongerechtvaardigd schijnen.

Bekend is het, hoe, op het einde der Republiek, de vrijlating van slaven te Rome op eene voor den Staat onrustbarende wijze was toegenomen. Onderscheidene redenen, zoo ongeveer verhaalt ons DIONYS. HALICARN., *Antiq. Rom.*, (IV. 24) werkten daartoe mede. Vooreerst toch konden bij de steeds toenemende bandeloosheid en wanorde, de slaven door diefstal, braak en prostitutie zich maar al te licht gelden verschaffen, waarmede zij van hun berooide meesters de vrijheid afkochten. Anderen verkregen die na ijverig te hebben deelgenomen aan moord en vergiftigingen, door hun eigenaren begaan, als belooning voor stilzwijgen of medeplichtigheid. Wederom anderen lieten de slaven

vrij ten einde door hen genot te hebben van de periodieke korenbedeelingen, die aan onvermogende burgers werden uitgereikt. Anderen eindelijk niet ongelijk aan onze moderne gierigaards, oefenden milddadigheid ten koste hunner erfgenamen, als zij bij uiterste wilsbeschikkingen een troep slaven vrijlieten, opdat deze, van den pileus, het symbool der vrijheid, voorzien, in een langen trein de lijkstatie volgend, het levend beeld zouden vertoonen van des erflaters onbegrensde menschenliefde. Ἔγωγ' οὖν, vervolgt DIONYSIUS, ἐπίσταμαί τινας ἅπασι τοῖς δούλοις συγκεχωρηκότας εἶναι ἐλευθέροις μετὰ τὰς ἑαυτῶν τελευτάς, ἵνα χρηστοὶ καλῶνται νεκροὶ, καὶ πολλοὶ ταῖς κλίναις αὐτῶν ἐκκομιζομέναις παρακολουθῶσι τοὺς πίλους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχοντες.

Geen wonder dat men er op bedacht moest worden zekere regels te stellen, waardoor de vroeger onbeperkte bevoegdheid binnen meer of min enge grenzen bepaald, en niet alleen voor ieder het aantal der vrij te laten slaven beperkt, maar ook een zekere leeftijd en andere vereischten zoowel in den persoon van den vrijlater als in dien van den vrij te latene werden vastgesteld. „Servos, zegt SUETONIUS in het *leven van Augustus*, cap. 40: „non contentus mul„tis difficultatibus a libertate et multo pluribus a liber„tate justa removisse, cum et de numero et de conditione „ac differentia eorum qui manumitterentur curiose cavis„set, hoc quoque adjecit, ne vinctus umquam tortusve „ullo libertatis genere civitatem adipisceretur."

De twee vroegste wetten, welke deze materie beheerschten, zijn de lex Furia Caninia van het jaar 761 en de lex Aelia Sentia van het jaar 757. Met twee hoofdstukken van de laatste hebben wij hier te doen. Het eene verbood de vrijlating van een slaaf door iemand, die den leeftijd van 20 jaren nog niet bereikt had, tenzij in den vorm der vindicta justa manumissionis causa apud consilium probata. *Ulpianus* I. 13. *Gaj.* I. 38. Het andere bepaalde, dat geen vrij-

gelatene beneden de 30 jaren anders dan met inachtneming van dezelfde formaliteiten het Romeinsche burgerrecht zoude kunnen verkrijgen. *Gaj.* I. 18. *Ulp.* I. 12. DOSITHEUS, *de manum.* § 17. Maar welke was dan zijn rechtstoestand? Was hij, zoo zegt ULPIANUS I. 12, bij testament vrijgelaten, zoo staat hij gelijk met dengenen, die op eene niet plechtige wijze de vrijheid erlangd hebbende vroeger alleen door den Praetor beschermd, later Latinus Junianus werd. Hij daarentegen, die vindicta doch sine consilio was vrijgelaten, *bleef des keizers slaaf*, ideo sine consilio manumissum caesaris servum manere putat. Het zijn deze woorden, die zoo groote moeilijkheid opleveren. Vooreerst toch zijn ze in strijd *a*) met *Gaj.* I. 17, die uitdrukkelijk zegt, dat in een dergelijk geval de manumissus Latinus werd. „Nam in cujus persona tria haec concurrunt, ut major sit 30 annorum, et ex jure quiritium domini et justa ac legitima manumissione liberetur, id est vindicta aut censu aut testamento, is civis Romanus fit; sin vero aliquid eorum deerit Latinus erit. *Gaj.* I. 29. I. 31; *b*) met THEOPHILUS I. V. 4: „si", zoo spreekt deze, „cum vitium nullum esset, non concurrebant tria legitima „(aut enim servus minor erat triginta annis, aut do„minus tantum bonitarius erat neque legitimum quoque „habebat dominium, aut manumissio fiebat per mensam vel „per epistolam vel inter amicos, aut duo interdum deficie„bant legitima aut etiam tria) manumissus fiebat Lati„nus Junianus;" *c*) met DOSITHEUS s. 14. „Is autem qui „manumittitur inter amicos quotcunque est annorum La„tinus fit." Werd toch degeen, die inter amicos was vrijgelaten, Latinus, zoo is het niet denkbaar dat de vindicta manumissus niet minstens de feitelijke vrijheid zoude hebben bekomen. Wat de naakte wil vermag, kan hem immers niet ontzegd worden, als hij zich in een plechtigen vorm heeft geopenbaard.

Onafhankelijk echter van dezen strijd met GAJUS en DOSITHEUS, levert de plaats op zich zelf onoverkomelijke bezwaren op. Of kan het waarschijnlijk geacht worden, dat de Lex Aelia Sentia even strenge gevolgen zoude hebben verbonden met de vrijlating van iemand beneden de dertig, als aan die door iemand beneden de twintig jaren, daar toch doel en strekking van beide bepalingen hemelsbreed verschilden. In het eerste geval gold het volstrekt niet een verbod van vrijlating, maar eenvoudig de ontzegging van het burgerrecht. Door bovendien de feitelijke vrijheid te ontnemen, zou de wetgever voorzeker zijn doel verre zijn voorbijgestreefd. In het tweede geval daarentegen gold het een verbodsmaatregel in het belang van den minderjarige („non ob odium" zegt THEOPHILUS (I. V. s. 4), sed „ob favorem manumittentium. Sciebat enim quam facile qui „hanc agunt aetatem, decipiantur et servorum blanditiis „obsecundent, atque hoc modo suam ipsorum minuant sub„stantiam"), een maatregel die alleen dan doel kon treffen, als men de vrijlating van alle gevolgen beroofde, en toch zou, is de gewone lezing juist, van beide in inhoud en strekking zoo verschillende bepalingen, de werking volkomen dezelfde geweest zijn! Hoe geheel anders JUSTINIANUS, die terwijl hij, toen het „civis Romanus sum" niet meer een schild maar een ijdele klank geworden was, in den vrij te laten slaaf volstrekt geen leeftijd meer vordert, daarentegen het belang van den minderjarigen vrijlater voor oogen hield, ten aanzien van dezen nog steeds de beperking van de Lex Aelia, zij het dan ook gewijzigd, heeft gehandhaafd, s. 4. I. qui et quib. ex caus. manum. non licet. Voeg hierbij, dat het een naauwelijks verklaarbare inconsequentie zou zijn geweest den bij uitersten wil vrijgelatene in een voordeeliger toestand te plaatsen dan den vindicta sine consilio manumissum. Hier toch lag in elk geval in de formaliteit, in de tegenwoordigheid en de leiding van den magistraat, nog

altoos eenige waarborg; niet alzoo in de eenzijdige wilsverklaring van een onbezonnen erflater, die welligt alleen om aan zijn ijdelheid bot te vieren, de manumissie van eene menigte jeugdige slaven voorgenomen had. En men spreke niet van den favor testamentorum. Immers blijkt uit de lex Furia Caninia hoe men voor te menigvuldige vrijlatingen veel meer vrees koesterde, waar het gold testamentaire beschikkingen, dan bij die onder levenden.

Gereedelijk ziet men daarenboven in, dat de woorden van ULPIANUS logisch verband missen. Volgens de L. Aelia Sentia, zegt hij, wordt de minderjarige vindicta manumissus niet civis Romanus, tenzij causa probata. De tegenstelling zal dus moeten zijn sine consilio manumissus civis Romanus non fit. En welke conclusie, trekt de regtsgeleerde: ideo — quia C. R. non fit, lex voluit eum servum manere. Dat eindelijk het woord Caesaris eene corruptie is, hierover zijn het de meeste interpretes eens.

De oudere uitgevers CUJACIUS, SCHULTING en CANNEGIETER schrappen Caesaris weg. Terecht echter merkt VANGEROW (*Ueber die Latini Juniani*, bl. 26) op, dat het moeilijk te begrijpen is, hoe een afschrijver er toe zou zijn gekomen een vreemd, in den zamenhang volstrekt niet passend woord in dier voege in den tekst in te lasschen.

Van hen, die, gelijk PUGGÉ (*Observ. duae de Jur. Civ.* Bonn. 1831), de uitdrukking op dien grond verdedigen, als zou oorspronkelijk de 30 annis minor manumissus aan den populus Romanus vervallen zijn, en ULPIANUS, omdat het aerarium zich in den Fiscus had opgelost, in plaats van P. R. Caesaris zou hebben geschreven, van hen zeg ik, wat reeds SCHULTING, mera commenta et omni auctoritate destituta. Om toch niet eens daarvan te spreken, dat het dan in elk geval moest zijn Caesaris servum *fieri* niet *manere*, zoo is er moeilijk eene reden uit te vinden, waarom eene niet verboden vrijlating ten gevolge zou hebben gehad eene

confiscatie, welke alleen gerechtvaardigd zou zijn geworden door het belang van den Staat als b. v. in het geval der dedititii. *Gaj.* I. 27.

Over de onderscheidene min of meer scherpzinnige conjecturen van HUGO, ZIMMERN, SCHILLING, BETHMANN HOLLWEG, zie VANGEROW t. a. p. Ook die der lateren bevredigen niet, noch die van HERTZ, die voor *Caes.*, *L. Ae. S(entia)* wil lezen, noch die van HUSCHKE, die in de nieuwste uitgave van ULPIANUS heeft *ejus aetatis.* In elk geval zijn daardoor de innerlijke bezwaren niet opgelost. Het zijn dan ook deze voornamelijk, die VANGEROW genoopt hebben zijn toevlucht te nemen tot een ultimum remedium, door namelijk te stellen, dat de woorden „ideo sine consilio manumissum caesaris servum manere putat" een glossema zijn. „Ich bin zwar," zegt hij, „nicht geneigt gleich an „unseren Quellen zu drehen und zu schneiden, wenn uns „etwas anstössig vorkommt; und wie sehr die Urheber „solcher Emendationen beschämt werden können, das „hat uns ja GAJUS in manchen glänzenden Beispielen ge„zeigt. Aber in unserm Falle ist ein wahrer Nothstand „vorhanden und frei bekenne ich, das die vorgeschlagene „Ausmerzung für mich zur festen Ueberzeugung geworden „ist." Men ziet het, de uiterste nood alleen dringt hem tot dit uiterste redmiddel. Hij stelt zich de zaak aldus voor. Iemand die de plaats van ULPIANUS las redeneerde zoo: de L. Ael. Sent. maakt den minor vindicta apud consilium manumissum tot civis Romanus, den testamento manumissum slechts feitelijk vrij; ergo blijft de vindicta sine consilio manumissus slaaf. Zoo schreef hij aan den rand van zijn Codex: ideo sine consilio manum. *L. Ae. S.* servum manere putat. Een afschrijver hield deze randglosse voor den oorspronkelijken tekst en laschte ze daarin, zoo echter dat hij in plaats van l. ae. s. Caes. schreef, waaruit later Caesaris is voortgekomen. Om deze meening waarschijnlijk te

vinden, zal men zich alzoo moeten voor oogen stellen en een lezer die ellendig slecht, en een afschrijver die in het geheel niet gedacht heeft. En toch ligt de waarheid zoo nabij, dat men zich zou moeten verwonderen, hoe men niet reeds lang op het rechte spoor gekomen is, als het niet bij ondervinding bleek, hoe het meest eenvoudige lang verholen blijft. Het lijdt mijns inziens geen twijfel, dat de woorden waarmede wij ons bezig houden niet behooren tot deze maar tot de onmiddellijk volgende paragraaf. In § 12 nam. behandelt ULPIANUS dat caput van de L. Ael. Sent. waarbij de leeftijd van den vrijtelaten slaaf bepaald was, en hier had hij tweeërlei manumissio te vermelden, die per vindictam en die per testamentum (den Census, ten zijnen tijd buiten gebruik, I. § 8, kon hij ter zijde laten). In het eerste geval verleent alleen de causae probatio het burgerrecht. In alle anderen, dit sprak van zelf, had de slaaf daar er geen verbod tot vrijlaten bestond, feitelijk de vrijheid. Alleen moest de testamentaire vrijlating afzonderlijk vermeld worden, omdat men wellicht niet zonder grond kon hebben getwijfeld, of niet de erfgenaam dengene die bij het leven des erflaters alleen krachtens diens persoonlijken wil de vrijheid had ingeademd, na diens dood wederom als slaaf kon behandelen. Daarom moest de wet uitdrukkelijk er bijvoegen: testamento vero manumissum perinde haberi *atque si domini* voluntate in libertate esset *). Nu gaat ULPIANUS over tot de bepaling (§ 13), waar het niet meer geldt de bloote ontzegging van het jus Civitatis, maar een verbod van vrijlating. Eadem lex — prohibet servum manumittere, en nu stelle men eenvoudig de betwiste woorden aan het einde van deze paragraaf, dan krijgt men dezen klaren zin: Dezelfde wet verbiedt de manumissio door iemand beneden de 20 jaar, en *omdat* het een verbod is en niet een bloote beperking

*) Deze woorden krijgen alzoo kracht en beteekenis.

van de civitas, *et ideo*, zoo volgt hieruit dat niet gelijk in het vorige geval alleen het burgerrecht wordt ontzegd, maar alle kracht aan de manumissio onttrokken.

Ik noemde deze transpositie eenvoudig, niet alleen omdat zij de verbroken harmonie in het rechtsysteem herstelt, maar vooral ook, omdat wij bij de twee andere schrijvers, die hetzelfde onderwerp behandelen, volkomen denzelfden gedachtengang terugvinden, dien wij hier bij ULPIANUS aantreffen. Vooreerst bij GAJUS, die, na in het eerste boek § 38 hetzelfde verbod te hebben vermeld, en ontwikkeld, in § 41 daarop laat volgen. „Et quamvis La„tinum facere velit minor viginti annorum dominus, ta„men nihilominus debet apud consilium causam probare „et ita postea inter amicos manumittere." Wat anders zegt GAJUS dan hier ULPIANUS, sine consilio manumissus servus manet? Maar veel sterker nog komt dit uit bij DOSITHEUS § 15, waar wij lezen: Minor viginti annorum manumittere nec vindicta potest nec testamento. *itaque* (kan men iets meer overeenstemmend vinden met het *ideo* van ULPIANUS) nec Latinum facere potest, d. i. uit het *verbod* der manumissio moet het besluit worden getrokken, dat de Lex Ael. Sent. zelfs geen feitelijke vrijheid kan hebben gewild; en zoo verklaart zich bij ULPIANUS het woord *putat*, dat overigens van een wet wel wat vreemd klinkt, ongedwongen.

Tot geruststelling van hen die liever in een onzinnige verklaring berusten, dan zich de geringste afwijking van een Codex zouden veroorloven, meen ik hier nog dit te moeten bijvoegen, dat het thans als zeker vaststaat, dat alle bekende handschriften van ULPIANUS tot grondslag hebben den Codex Vaticanus, en dat deze, gelijk HUSCHKE door een menigte voorbeelden heeft aangetoond, behalve door andere fouten zich juist kenmerkt door verplaatsing van woorden en zinnen van de eene paragraaf in de andere.

En nu nog over het woord Caesaris. Dat het onecht is mag wel als onbetwistbaar worden aangemerkt. Is het geoorloofd bij zoo vele mislukte pogingen een gissing te wagen, die niet van alle waarschijnlijkheid ontbloot is, zoo meen ik te mogen beweren, dat in plaats van *caesaris* gelezen moet worden *manumissoris*. Wegens het voorafgegane *manumissum* kunnen de eerste lettergrepen (manumis) gemakkelijk zijn uitgevallen en de laatste (*soris*) in Caesaris opgelost. Doch vraagt men welligt, waartoe deze bijvoeging? waarom niet eenvoudig *servum manere?* Deze bijvoeging meen ik daardoor te moeten verklaren, dat tegen een ander verbod van dezelfde L. Aelia Sentia, *) als straf bedreigd was de confiscatie ten behoeve van den Staat, hier daarentegen, waar het gold den minor tegen overijlde vrijlatingen te vrijwaren, zou een dergelijke verbeurdverklaring met dat doel in volslagen tweestrijd zijn geweest en moest het veeleer de geest der wet worden geacht, dat de vrijlating volstrekt geen gevolg hebben en de vrijgelatene, als ware er niets gebeurd, des *vrijlaters slaaf* zoude blijven.

---

*) Gaj. I. 27.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den FEBRUARIJ 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT, W. MOLL, T. ROORDA, W. G. BRILL, L. J. F. JANSSEN, J. P. SIX, C. LEEMANS, N. BEETS, M. DE VRIES, G. DE VRIES AZ., J. HOFFMANN, J. H. HOLWERDA, J. E. GOUDSMIT, L. A. TE WINKEL, H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, L. P. CH. VAN DEN BERGH.

Het proces-verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer VISSERING heeft bericht ingezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de Vergadering bij te wonen en de toegezegde bijdrage te leveren.

De Heer ROORDA voert het woord over een algemeen letterschrift. Hij kan zich met het stelsel, ontwikkeld door Prof. LEPSIUS, in diens *Standard Alphabet*, van welk werk eene tweede verbeterde uitgaaf in 1863, op kosten van het Engelsche Zendelinggenootschap uitgegeven en verspreid werd, niet vereenigen; maar acht het doel langs een an-

deren weg zeer goed bereikbaar. De bezwaren tegen het stelsel van LEPSIUS zijn vooral de volgende: 1°. het *Standard Alphabet* is geen Romeinsch letterschrift, maar een door LEPSIUS verzonnen; 2°. het is in de praktijk lastig voor den schrijver en uitgever om de massa verschillende typen, en voor den lezer, althans bij zwak licht; 3°. het is ongeschikt voor eene eenparige schrijfwijze van geographische namen.

LEPSIUS zegt wel, dat zijn stelsel rust op een physiologischen grondslag; maar welke die zij wordt niet opgegeven en daarvan ook geen spoor gevonden. Zelfs heeft hij niet goed gevonden de hem door BRÜCKE aangewezen fout in de benamingen *faucales* en *gutturales* te verbeteren.

In hetgeen LEPSIUS zegt van de enkelvoudige en complexe, de explosive en fricative klanken heerscht veel verwarring en komt de schrijver telkens met zijne eigene stellingen in tegenspraak. Dit punt wordt door den Spreker met verscheidene voorbeelden opgehelderd.

De Spreker wil het door LEPSIUS beoogd doel bereiken door een letterschrift uitsluitend bestaande uit Romeinsche letterteekens, en de wijziging van den klank in vreemde talen aanduiden door diacritische punten. Zoo zal naar zijne overtuiging een alphabet ontstaan, dat noch voor schrijver en drukker, noch voor den lezer groote bezwaren kan opleveren. Het moet rusten op een vasten physiologischen grondslag, waartoe eene naauwkeurige kennis van de natuur zoowel van het spraakorgaan, als van de bijzondere wijze, waarop ieder spraakgeluid gevormd wordt, een vereischte is.

Het gesprokene is eene inleiding tot eene uitvoerige verhandeling over de natuur der verschillende spraakgeluiden en over een algemeen letterschrift met Romeinsche karakters, dat de Spreker ter plaatsing in de Werken der

Akademie aanbiedt, met den wensch, dat het even als het oorspronkelijk in het Hoogduitsch geschreven boek van Prof. LEPSIUS tevens in het Engelsch zal verschijnen.

De Voorzitter benoemt in de Commissie van beoordeeling over het werk van den Heer ROORDA, de Heeren RUTGERS, LEEMANS en TE WINKEL. De beide laatstgenoemden verzoeken van die taak verschoond te worden even als de Heeren M. DE VRIES en BRILL, HOFFMANN en MILLIES. In dezen staat van zaken acht de Voorzitter het raadzaam niet tot aanvulling der Commissie over te gaan, voordat aan de leden gelegenheid gegeven is om over het gehoorde bedenkingen mede te deelen, of vragen tot den Spreker te richten.

Daarop erkent de Heer MILLIES het belangrijke der behandelde vraag, maar twijfelt of de Heer ROORDA zijn doel op de voorgestelde wijze bereiken kan. Er zijn zoovele schakeeringen in de uitspraak van allerlei klanken in iedere taal, dat zij niet te vatten, veelmin door teekens uit te drukken zijn. LEPSIUS, hoewel hij nog vreemde teekens gebruikt, is daarin niet geslaagd; den Heer ROORDA zal het evenmin of nog minder gelukken.

De Heer ROORDA antwoordt, dat niemand ooit aan het schrift den eisch kan stellen, om alle fijne nuances in de klank uit te drukken. Maar hij beweert, dat met behulp van zijn letterschrift, Arabisch b.v. zoo kan geschreven worden, dat wie die taal kent dadelijk ziet, hoe hij die uitspreken moet.

Op eene vraag van den Heer VAN LENNEP, of ook de juiste uitspraak der medeklinkers op die wijze zal kunnen voorgesteld worden, antwoordt de Spreker, dat met behulp van zijn letterschrift zelfs de uitspraak van de tongdraaijingen in het Friesch voor vreemden duidelijk te maken zijn.

De Heer LEEMANS geeft zijn leedwezen te kennen, dat de Spreker niet vroeger zijne bezwaren tegen het Standard Alphabet aan Prof. LEPSIUS heeft medegedeeld, niettegenstaande hij daartoe door den schrijver uitgenoodigd was; dan had deze die kunnen wegen, en daarvan bij zijne tweede bewerking gebruik maken. Hij voor zich heeft het stelsel van den Berlijnschen geleerde zeer bruikbaar voor het Egyptisch bevonden, even als de Heer HOFFMANN zich daarvan tot transscriptie van het Chineesch en Japansch bedient. Hij vindt de aanmerkingen van den Spreker deels overdreven, deels onjuist en beweert, dat de physiologische grondslag niet ontbreekt, maar op eene bijeenkomst van taalgeleerden en physiologen te Londen, waarbij LEPSIUS tegenwoordig is geweest, is vastgesteld.

De Heer ROORDA verklaart, dat het gehoorde hem noch van het aanneembare van het stelsel van LEPSIUS, noch van dwaling in zijne voorstelling van hetzelve, heeft overtuigd.

De Heer TE WINKEL heeft ook bezwaren tegen het alphabet van LEPSIUS. Hij acht aanvulling en verbetering wenschelijk, maar ziet geene behoefte in een letterschrift, dat aanspraak maakt op het geven eener juiste voorstelling van de uitspraak van alle woorden. Tot dat einde acht hij het alphabet van BRÜCKE geheel voldoende.

Na deze uitvoerige gedachtenwisseling verklaart de Voorzitter, dat het nu gebleken is, dat de benoeming van de Heeren LEEMANS en TE WINKEL tot leden der Commissie, terecht geschied is. Ook de Heer ROORDA noodigt die beide Heeren dringend uit, om met den Heer RUTGERS zijn werk te beoordeelen en hunne bedenkingen aan hem mede te deelen. De Heeren LEEMANS en TE WINKEL volharden in hunne weigering. De Heer MILLIES, daartoe op nieuw uitgenoodigd, verklaart zich bereid lid der Commissie van beoordeeling te worden.

De tijd is te ver verstreken om eene archaeologische bijdrage van den Heer JANSSEN te hooren.

De Heer LEEMANS bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen mededeelingen van Jonkheer V. DE STUERS te Leiden en van denzelfden naamloozen schrijver, van wiens schrijven over de Witte Poort te Leiden vroeger gewag is gemaakt. De Heer LEEMANS deelt verder mede, dat met de slooping dier poort reeds een aanvang is gemaakt en dat hij in drie artikels, in de Leidsche Courant geplaatst, zich verzet heeft tegen de verdere plannen tot het sloopen der poorten van Leiden.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

VERSLAG DER COMMISSIE,

BENOEMD TOT

BEOORDEELING DER LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN IN 1864

TER MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS

UIT HET LEGAAT VAN HOEUFFT.

Mocht de taak der Commissie, in uwe vergadering van 9 Januari j.l. benoemd om verslag uit te brengen en van préadvies te dienen betreffende de ingekomen Latijnsche prijsdichten, dit jaar zeer gemakkelijk heeten voor zoo verre de Leden dier Commissie reeds terstond bij een eerste lezing in staat waren, hun oordeel daarover te vestigen, en er tusschen hun beschouwingswijze niet het geringste verschil bestond, zoo was zij van een anderen kant verre van aangenaam. Immers de verplichting om slechte of slechts middelmatige verzen te lezen, zal wel niemand als een genoegen kunnen worden toegerekend; en alleen dwarsche verstanden kunnen er behagen in scheppen te moeten afkeuren waar zij zoo gaarne hadden willen prijzen.

Dat de Commissie tot dat in 't algemeen afkeurend oordeel genoegzame reden heeft, zal aan de Afdeeling blijken als zij kennis heeft bekomen van de gronden, waarop dat oordeel steunt; en tot wier vermelding thans bij achter-

eenvolgende beschouwing der ingekomen gedichten wordt overgegaan.

N°. 1 voert tot opschrift: *De Foedere inter Gallos et Britannos contra Moscos inito anno* MDCCCLIII.

Ofschoon wijlen de Heer HOEUFFT aan de mededingers naar den prijs de keuze hunner onderwerpen heeft vrijgelaten, gelooft de Commissie niet, dat het in zijn bedoeling gelegen heeft, politieke pamfletten uit te lokken, en weinig anders is het bovengenoemde stuk. De schrijver vaart daarin op heftige wijze uit tegen de Engelschen, aan wie hij de schuld geeft van al het kwaad, dat in de laatste jaren over Frankrijk, Italië, het Pausdom, China, Algiers enz. is gekomen. Maar bovendien is het gedicht, blijkens de eigen verklaring van den maker, tien jaren geleden geschreven en heeft dus veel verloren van die actualiteit, welke, bij gebrek van andere verdiensten, belangrijkheid geven kan aan een politiek pamflet. Muntte het gedicht nog uit door schitterende plaatsen of vernuftige gezegden, waardig om in het geheugen bewaard te worden, men zou, om inhoud en vorm, de strekking kunnen voorbijzien, maar ongelukkig is dit niet het geval. Zoo het zich door iets onderscheidt, is het door de keuze van vreemd klinkende en ongewone uitdrukkingen, door toespelingen op lang geleden of ver gebeurde zaken, zoo dat men bij de lezing telkens verplicht is de talrijke aanteekeningen te raadplegen, die bij het stuk zijn gevoegd. Niet iedereen b. v. zal het dadelijk in 't oog vallen, dat door *Lusi arva* „Portugal," door *Lunata Helle* de „Hellespont" moet worden verstaan, en men moet goed op de hoogte zijn om, bij 't lezen der regels

periret
Ne Isacidi mendax syngrapha Pacifico,

te weten, welke Pacificus bedoeld wordt. — Bij 't lezen der regels, in een toespraak aan Napoleon III voorkomende,

Idque placet magis atque magis tibi arundine caeca,
Ne gravis insurgas ultor, adire iecur,

moet men uit den zin opmaken, dat met die *arundo caeca* 't een of ander helsch moordtuig bedoeld wordt; maar welk? Stond er nog *arundo muta*, men zou aan een „windroer" kunnen denken.

Ook wat latiniteit en juistheid van uitdrukking betreft, laat het gedicht veel te wenschen over. Als bewijs voor deze stelling kan het genoegzaam worden geächt, de vier eerste regels aan te halen.

Scilicet ut canibus damae, accipitrique columbae,
Nuper erant Galli sic odio Angligenis,
Bellerophonteam queis fraudem, inlataque Magno
Probra videbatur velle piare Nepos.

Daargelaten de aandoenlijke vergelijking van de Franschen met damherten en duifjes, mag men vragen, of de genoemde dieren een voorwerp van haat zijn voor de honden en gieren? Integendeel mag men aannemen, dat deze twee laatste diersoorten zeer veel van de eerstgemelde houden, t. w. om er haar maal van te doen. Omgekeerd zijn de honden en gieren voorwerpen van afschuw en haat voor de herten en duiven, en dát had de schrijver moeten zeggen. — Of het wegvoeren van Napoleon op het schip *Bellerophon* een *fraus bellerophontea* genoemd mag worden, zou aan twijfel onderhevig kunnen zijn; maar wat stellig afkeuring verdient is 1°. het bezigen van 't woord *Magno* op zich zelf, zonder aanduiding welke *Magnus* er bedoeld wordt, en dat nog wel in tegenstelling met *nepos*. Tegenover *magnus* staat *parvus;* tegenover *nepos*, *avus;* want dat *nepos* hier voor „neveu" wordt genomen, is even strijdig met het Latijnsche spraakgebruik als het bezigen van *piare* in den zin van „doen boeten."

De wensch van den schrijver dat en Russen en Turken

voor de Franschen mogen zwichten, is tot heden niet vervuld en heeft vooreerst geen kans vervuld te worden. Het gedicht moge dus liever tot zoo lang in des schrijvers *portefeuille* blijven.

N°. 2 heeft tot opschrift: *Exsulantem in Corsica Senecam propter calumnias Messalinae Maternus poeta, admodum adolescens, consolatur;* met de zinspreuk: *Saltem tentasse iuvabit.*

Dit is over 't geheel wat men noemen kan „een zoet versje," en dat, ter voldoening aan een opgegeven zangstof bij de hoogste klasse eener Latijnsche school, zeker eenige *bonae notae* zou verdienen. Maar daarmede is ook alles gezegd. — Aan hetgeen het opschrift belooft wordt eigentlijk niet voldaan; want het gedicht is geen troostrede, maar een gezwollen allocutie, met een slot, dat de maker zich blijkbaar vrij wat moeite gegeven heeft te rekken, ten einde het vereischte *minimum* van 50 regels te bekomen. Zeker zou Maternus anders hebben gesproken, althans indien de schrijver van den *dialogus de Orat.* 11 hem met recht liet zeggen: *hodie si quid in nobis notitiae ac nominis est, magis arbitror carminum quam orationum gloria partum.* Ook de uitdrukkingen zijn niet overal onberispelijk, b. v. waar de Muze *virtutis generosa cliens* genoemd wordt. Aan stopwoorden, gebezigd ten einde het metrum te verkrijgen, ontbreekt het niet, en, zoo de Commissie al het vertrouwen moge uitdrukken, dat de schrijver bij meerdere oefening mettertijds iets goeds zal kunnen leveren, is het nu geleverde te onbeduidend om voor eenige bekrooning in aanmerking te komen.

N°. 3 dat „den lof der Bezems" bezingt, is zeker vrij wat vermakelijker dan het vorige: ongelukkig toont de maker, dat hij noch in zijn onderwerp, noch in de regels der versifikatie behoorlijk t'huis is. Wat het onderwerp betreft, hij bezingt in het eerste gedeelte van zijn gedicht de hek-

sen, die naar den Bloksberg rijden; doch hij schijnt niet te weten, dat de Bloksberg in de middeleeuwsche Germaansche legenden t'huis behoort en geenszins in de Scandinavische mythologie, waarin zijn gedicht ons had verplaatst. Voorts twijfelt de Commissie, of iemand, al had hij het kritisch woordenboek der Ned. Mythologie van ons medelid van den Bergh, waartoe de Schrijver verwijst, nog zoo goed bestudeerd, zou begrijpen, dat men door *ungrae* en *cabali*, „eunjers" en „kabouters" moet verstaan, of dat *ranae*, *foddae* en *marae* vertalingen moeten heeten van „vuile druit, zwarte prij" enz.

Na de bezems als voertuigen der nachtrijdsters te hebben besproken, besluit hij dit gedeelte van zijn gedicht met de waarschijnlijk vrij onnoodige vermaning, dat de

Uxores dulces, matres nuptaeque venustae

zich van dat vervoermiddel mogen onthouden, maar dien liever aanmerken als een wapen,

Gloria, sceptrum floribus ornatusque coronae.

Hoe dat echter moet plaats hebben is aan de Commissie niet duidelijk en wordt door den Schrijver niet gezegd.

Van die met bloemen omkranste bezems springt de dichter onmiddellijk over op die, welke door onze zeehelden van den mast werden gehangen. Hij wordt hiertoe gedreven door een *antiquum folium*, dat zeker „een oud foliant" zal moeten beteekenen, misschien wel BRANDTS *Leven van de Ruiter*. Nu volgt de beschrijving van een vloot met haar *spini mortiferi* en *papiliones errantes* (waarmede de Commissie onderstelt dat „kanonnen" en „wappeperende vlaggen of wimpels (*pavillons*)" aangeduid worden), en voorts die van een zeeslag, onder de Ruyter, die zegevierend terugkeert, *flumino verso*, van welk *flumino verso* zelfs met behulp der aanteekening *verso* pro *everso*, de beteekenis nog niet duidelijk is. „Die dagen" gaat de Schrij-

ver voort, „waarin de zee schoon geveegd en de bezem van den mast geheschen werd, zijn nu voorbij, mijn vaderland; maar

artibus autem fructu nunc adolescas",

en met een zegewensch wordt het gedicht besloten.

Aan vinding, aan verbeelding, ontbreekt het den (zeker nog jeugdigen) maker niet; doch er dient nog eenige orde in zijn denkbeelden te komen, en vooral zal hij de eischen van taal en versbouw beter bestudeerd moeten hebben, eer hij iets dragelijks in 't licht zal kunnen brengen. Tot staving van die uitspraak wijzen wij, wat de *taal* betreft, op

vs. 57. *Perdunt naves* — voor „de schepen gaan verloren" op *animo defecto*, op *terrae surrectae ex ulvaque palude*, op *ad mali punctum* en dergelijke barbarismen.

In zijn *verzen* is de Schrijver bijzonder op allitteraties gesteld.

Zoo b. v. vs. 7 *Se* iam *im mersit.*
20 *mente timente.*
26 *curru currere.*

en, wil men voorbeelden van sierlijke poëzy, zoo leze men regels als:

Omnia conticuerunt: Stellae colloquebantur.

Men zou er wel kunnen bijvoegen: *Vates conturbabatur.*

Dan genoeg om een afkeurend oordeel over dit stuk te wettigen.

N°. 4 — *Capitis damnati ultima vitae momenta* — is buitentwijfel van dezelfde hand als N°. 3 en gaat kreupel aan dezelfde gebreken. Het behandelt, na Victor Hugo, de laatste uren eens ter dood veroordeelden, maar in plaats van in sierlijk proza, in onleesbare verzen. Men oordeele:

vs. 4. *Terras/que agros/ syl/ vas flui/di fluvi/i.*

Kent de Schrijver wellicht vloeden, die *niet* vloeibaar zijn?

5. *Omnia vivunt, flores odorant, prata virescunt,*
Arbor crescit, avis carmina concinuit.

Waarom, behalve omdat het zoo in de maat te pas kwam, hier een praeteritum na vier praesentia moet komen, en hoe één vogel *te zamen* kan zingen, is niet zeer duidelijk.

10. *Neque domum matris nec bona cara patris*
en 52. *Martyr foedavi nomina, mi pater, haud!*

zijn ook treffende modellen van pentameters, even als wederom (14) *Querimonia quid* (15) *experrectus, tactus* (16) *infelici felicia* voorbeelden zijn van diezelfde zucht om met klanken te spelen, die in het vorige gedicht op te merken viel.

Het gedicht heeft tot motto: *Phoebe, fave, novus ingreditur tua templa sacerdos.* — Apollo zal zich twee malen bedenken eer hij hem in zijn tempel toelaat: en uwe Commissie zal hem althans toeroepen als Bilderdijk eenmaal aan een *would-be-poet:*

Ga heenen, zit wat op uw kamer,
En oefen u een jaar of tien:
En zijt gy dan misschien bekwamer,
Zoo kom eens weêr, wy zullen zien.

N°. 5 *De Academiis,* met de zinspreuk: *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.* Wij zijn begonnen met een pamflet en wij eindigen met een paskwil; als gedicht zeker het beste van de vijf; doch vrij onbeduidend van inhoud. De dichter neemt het der Afdeeling zeer kwalijk af, dat hij, die tweemalen naar den prijs heeft gedongen, geene dier beide

reizen is bekroond geworden, zelfs met geen zilveren medaille. Zoo iets is ongehoord: zoo iets had geen plaats bij den wedstrijd, geopend door Eneas, door de Romeinen, door de *Académie des jeux floraux* te Toulouse: ook niet bij de Parijsche *Concours*, waarin hij zich met groote vreugde herinnert, vroeger den eereprijs te hebben behaald. Hij richt zijn klacht tot den *Judex atque illustrissimus Praeses, Academiae bonus dux.* Hij schrijft diens ongunstig oordeel toe aan zijn eigen vermetelheid, dat hij met satyrieke kleuren de *Kermess* (een woord dat onvertaald in een Latijnsch vers al heel zonderling klinkt) heeft afgeschilderd; doch vraagt of niet Teniers hoogen lof heeft ingeöogst door hetzelfde te doen. — En dan, 't is niet genoeg voor de Academie, niet te bekroonen, zij veroorlooft zich nog, *convicia dura* naar 't hoofd te werpen van de *victa cohors*: dat is onuitstaanbaar: en de gierigheid der Academie zal nergens toe leiden, al ware het ook — wat niet te verwachten is — dat zich een tweede Homerus of een tweede Virgilius opdeed. — Zeer zeker behoort de verontwaardigde poëet tot de kategorie van geen van beiden, en zelfs valt er op zijn gedicht, wat stijl en latiniteit betreft, nog al het een en ander aan te merken. Zoo b. v. is in vs. 1

Dum chorus et doctae nutrix Academia turbae,

vrij raadselachtig wat met dat woord *chorus* verstaan moet worden, en schijnt aan de Commissie (vs. 2) *omni aetate vigens* een zeer ongepast epitheton voor *academia* toe. Vs. 3:

Cum graeca ante alias pollens, pollente palaestra

is wartaal: geen Romein heeft ooit van een *pollens palaestra* gehoord, en welke *graeca palaestra* bedoeld wordt, blijkt niet. De uitdrukking *tot claris floruit annis* voor *tot annis clara floruit* is niet zuiver. In vs. 17

Quod prius antiquae dederant, ut pignus, Athenae
zijn de woorden *ut pignus*, waar van een prijs in een kampstrijd sprake is, wel niet anders dan als een stoplap te beschouwen. — Vs. 19 en 20

Cum nemo ex numero sane indonatus abiret
Et tunc non etiam deessent sua praemia victis.

zijn aan Virgilius ontleend, alleen een weinigje veranderd, wat ze niet mooier maakt.

Tusschen den aanhef van die strophe, vs. 15

Quod primum Aeneas dedit in certamine prisco,

en hetgeen daarop sluiten moet, vs. 21,

Vos autem audetis palmis frustare palaestram,
Vos autem athletae sua praemia iusta negatis?

wordt alle verband gemist; terwijl bovendien die herhaalde elisie van *em* in *autem* onuitstaanbaar is.

Uit vs. 25

Cum dona argento ferat, aurea munera victor

zou men moeten lezen, dat de overwinnaar zoowel *zilveren* als *gouden* prijzen kreeg: wat stellig de meening niet is.

In vs. 46

Tennierus gaudens et felix auspice terra,

is *auspice terra* een stoplap zonder zin.

Dan genoeg om aan te toonen, dat dit gedicht niet zoo veel voortreffelijker is dan de vorigen van denzelfden maker om aanspraak te maken op eenige bekrooning: welke bekrooning niet, gelijk hij beweert, *nulli Batavo nisi civi*, wordt weggelegd, — hiervan moge de bekrooning van den Italiaan Giacoletti, en de onderscheiding toegekend aan de schrijvers van de *orgia Bacchi pueri* en van de *fraga* getuigen — maar alleen ten deele valt aan hen, die iets

verdienstelijks, die meer dan gewoon werk leveren. Ware de Hoeuftiaansche prijsuitschrijving gelijk te stellen met een Parijsch *concours*, gelijk de schrijver zulks schijnt te gelooven, ware de Academie gerechtigd, het voorbeeld van Eneas te volgen, waar de schrijver op wijst, en *praemia victis* te geven, dan zeker zou zelfs geen *ridiculus mus non donatus* verdienen heen te gaan; maar zoo lang de Academie gebonden is aan de bepalingen bij het legaat voorgeschreven, zal zij zich de diatribe van den schrijver wel moeten getroosten en een *Academia avara* blijven.

De Commissie voornoemd,

G. H. M. DELPRAT.

J. C. G. BOOT.

J. VAN LENNEP.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den MAART 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, N. BEETS, L. J. F. JANSSEN, C. LEEMANS, S. VISSERING, G. DE VRIES AZ., M. DE VRIES, L. A. TE WINKEL, J. E. GOUDSMIT, H. J. KOENEN, J. C. G. BOOT, W. G. BRILL, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, A. KUENEN, R. J. FRUIN, J. H. SCHOLTEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX, en van de Natuurk. Afdeeling de Heer C. J. MATTHES.

Het Proces-Verbaal der vorige Zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede, dat de Heer RUTGERS, bij missive van 15 Februari ll., verklaard heeft, voor de Commissie ter beoordeeling der Verhandeling van den Heer ROORDA te bedanken; dat dit door hem ter kennis van den Heer ROORDA is gebracht, en deze, bij schrijven van 4 Maart ll., zijn voornemen heeft te kennen gegeven om nu voor de *Verslagen* aan te bieden eene Verhandeling over den aard en de natuur van de verschillende spraakgeluiden, en de wijze, waarop die eenvoudig en duidelijk met Romeinsche karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden.

De Voorzitter stelt voor, dat stuk aan te nemen en in handen te stellen van de Commissie van Redactie. De Heer LEEMANS bestrijdt dit voorstel. Volgens zijne meening behooren de *Verslagen* niets te bevatten, dat niet door de Afdeeling gehoord is. De Voorzitter wederlegt die meening, door voorlezing van de art. 5 en 7 van het Reglement van Orde. Ook de Heeren DELPRAT, MOLL en KOENEN, de beide laatsten als leden der Kommissie van Redactie, vinden bezwaar in het voorstel, hetwelk door de Heeren VAN LENNEP en BOOT verdedigd wordt. De vraag wordt daarop aan het oordeel van de Vergadering onderworpen en het voorstel bij meerderheid van stemmen aangenomen.

In antwoord op eene vraag van den Heer VAN LENNEP deelt de Voorzitter mede, dat eene officiele kennisgeving van het overlijden van H. M. de Koningin-Weduwe is ontvangen en door het bestuur der Akademie op de gebruikelijke wijze beantwoord.

De Heer VAN LENNEP leest het rapport over de ingezondene Latijnsche prijsversen. Volgens het oordeel der Commissie heeft geen der vijf gedichten genoegzame verdiensten, om bekroond of eervol vermeld te worden. De Vergadering vereenigt zich met deze uitspraak.

De Heer JANSSEN doet eene mededeeling *over de Griekscke opschriften der gegraveerde steenen van het Koninklijke Kabinet te 's Gravenhage.*

De Spreker wees vooraf in het algemeen op het gewigt van opschriften op antieke gemmen voor de geschiedenis der kunst en die van het maatschappelijk leven der ouden. Hij onderscheidde vier hoofdsoorten: namen van graveurs, namen van bezitters, gelukwenschen, verklaringen der

beeldwerken zelve. Hij herinnerde de moeijelijkheid om over de echtheid dier opschriften te oordeelen, en tevens de noodzakelijkheid daarvan, vooral ten aanzien van de namen; want aangezien er slechts weinige (vier of vijf) graveursnamen uit de geschriften der ouden bekend zijn, is het van bijzonder belang te weten, in hoever dit kleine getal door de gemmen-opschriften vermeerderd kan worden. Vroeger was ten deze weinig of geen kritiek uitgeoefend. Zelfs WINCKELMANN, de groote grondlegger der klassieke kunstverklaring, was ten aanzien van die opschriften nog onkritisch te werk gegaan. Men zag toen in de namen bijna uitsluitend graveursnamen; men was er letterlijk op uit om slechts deze te vinden, en zoo groeide het getal van oude graveurs van lieverlede aan tot meer dan 160. Aan dit gebrek van kritiek werd vooral door KÖHLER een einde gemaakt; hij toog met stoute hand aan het werk tot zuivering van dezen Augiasstal, en kwam tot het resultaat dat er slechts vijf antieke graveursnamen op gemmen voorkomen. Het voetspoor van KÖHLER werd waardig gevolgd door STEPHANI (KÖHLERS opvolger aan het Museum te Petersburg), alsmede door BRUNN, welke laatste, ofschoon conservatiever dan zijne beide voorgangers, toch in zijne *Gesch. der griech. Künstler* verklaard heeft, dat „ het grootste deel der kritische beginselen en regelen, die hij ter beoordeeling der namen op gemmen in zijn evengenoemd werk voorgesteld had, door KÖHLER (en STEPHANI) het eerst in het licht geplaatst of in behoorlijken omvang toegepast waren." Door BRUNN werd het getal echte graveursnamen op gemmen weder uitgebreid tot ruim 20 stuks.

Er werden voorts eenige dier regelen, ter beoordeeling van de echtheid der opschriften, aangevoerd, en Spreker zeide, dat deze ook door hem in toepassing gebragt waren bij zijn onderzoek der klassieke gemmen-opschriften van het haagsche kabinet. Daar de beoordeeling dier op-

schriften naauw zamenhangt met de echtheid van de beeldwerken, en deze wederom met hunne geschiedenis, meende Spreker vooraf een kort overzigt te moeten geven over de geschiedenis dier verzameling, over hare wording en latere uitbreiding, naar aanteekeningen, in het Kabinet zelve voorhanden en hem door den opzigter er van welwillend ter inzage verstrekt. Hij stond stil bij den rijkdom en de betrekkelijke waarde dier verzameling, die volgens zijne telling thans 2792 gemmen bevatte, waarvan hem slechts een derde als niet antiek was voorgekomen; hij merkte op, dat de verzameling zich ten deze gunstig onderscheidde van andere, zelfs grootere buitenlandsche, b. v. de Keiz. Russische te Petersburg, die uit 15000 gemmen bestond, maar waarvan de helft onecht of modern was. Van deze haagsche gemmen behoorden er 1450 tot de klassieke kunst (de overige waren babylonische, persische, phoenicische, oud-aegyptische en gnostieke) en van deze 1450 waren er ruim 140 van opschriften voorzien; te weten 85 met grieksche, 2 met etruskische en 59 met romeinsche opschriften. Overgaande tot de kritiek der grieksche opschriften, was de tijd te ver gevorderd om bij meer dan één opschrift stil te staan, waartoe hij, tevens als proeve zijner kritiek, uitkoos den naam ΔΑΑΙΩΝ, op den bekenden amethist uit de collectie van DE SMETH.

Die fraaije intaille, waarop de naam eveneens *en creux* en van de regter naar de linkerhand gesneden is, heeft zijne eerste beroemdheid te danken aan de verhandeling daarover van FR. HEMSTERHUIS, *Lettre sur une pierre gravée etc. à M. Th. de Smeth* (1762). De verklaring van het beeldwerk er op, door HEMSTERHUIS gegeven, werd door Spreker niet aangenomen, maar aan die van anderen, als C. O. MÜLLER en KÖHLER, de voorkeur gegeven. Het verbeeldt, volgens Spreker, eene half naakte vrouw, met golvende haren

en omhoog fladderenden sluijer, die op een dolfijn gezeten, met de regterhand een zeepaard teugelt en, den regtervoet op den nek van een tweeden dolfijn gezet hebbende, haren linkerarm om den hals van het zeepaard heeft geslagen, dat ten halven lijve uit zee opgekomen en met eene spies gewapend is. Boven de voorpooten van het zeepaard staat het opschrift ΔΑΑΙΩΝ. C. O. MÜLLER en LETRONNE (welke laatste een goed afgietsel van den steen gezien had) hadden beeldwerk en opschrift voor echt gehouden; KÖHLER daarentegen had het aan eene scherpe en veroordeelende kritiek onderworpen. KÖHLER hield het beeldwerk wegens gebreken, door hem opgegeven, in ordonnancie en teekening voor modern, en STEPHANI en BRUNN waren het daarin met hem eens. Spreker, ofschoon niet alle door KÖLHER en BRUNN aangevoerde gronden goedkeurende, was toch na een naauwlettend onderzoek van den steen tot een even negatief resultaat gekomen. Zijn gevoelen over de onechtheid rustte op deze vier gronden: 1°. de onzekerheid waarin men gelaten wordt aangaande het karakter van het paard en aangaande den zamenhang der twee staartkronkelingen met de dolfijnen; 2°. het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der compositie; 3°. de overlading, in verhouding tot de kleine beschikbare ruimte; 4°. een streven naar effekt, zichtbaar in groote aktie, zonder belangrijk of verstandig doel. Spreker wilde evenwel deze gronden beschouwd hebben, als geldig voor zijne eigene overtuiging van de onechtheid, en de mogelijkheid niet ontkennen, dat latere ontdekkingen misschien nieuwe gronden aan de hand konden geven om de echtheid te handhaven. Nu werd overgegaan tot de afzonderlijke beschouwing van het opschrift. Dat opschrift gaf op zich zelf geene aanleiding tot twijfeling; van palaeographische zijde was er niets op aan te merken, noch de grootte, noch de wijze van bewerking, noch de vorm der letters

waren bedenkelijk; alleen van philologische zijde was het misschien verdacht. Een onzer grootste hedendaagsche hellenisten had aan den naam ΔΑΛΙΩΝ het regt van bestaan ontzegd, misschien omdat hij, als persoonsnaam, elders niet met zekerheid bekend is. KÖHLER had vermoed, dat die naam uit de eveneens onechte namen van andere gemmen, ΑΛΛΙΩΝ, ΑΛΛΥΩΝ enz. ontstaan was. Daarentegen had LETRONNE hem als goeden griekschen naam erkend, en uit STRABO als riviernaam in Elis, uit PLINIUS als persoonsnaam aangewezen. Ofschoon nu bij PLINIUS, volgens onzen HULLEMANN, misschien Damon, in plaats van Dalion, moet gelezen worden, blijft toch de riviernaam in Elis onaangevochten, en tegen de gissing van KÖHLER staat die van LETRONNE lijnregt over, te weten, dat de (onechte) namen ΔΑΛΙΩΝ, ΔΑΛΥΩΝ enz., op andere steenen voorkomende, ontleend zouden zijn aan eene slechte lezing van onzen ΔΑΛΙΩΝ. Daar echter Spreker het beeldwerk niet voor antiek kon houden, moest hij natuurlijk ook de echtheid van den naam prijs geven; een naam, waarbij ook voor zoo ver minder te verliezen was, omdat hij, zelfs als de steen echt ware, niet van den graveur maar van den bezitter zou zijn; want de oude graveurs hebben hunne namen op gemmen nooit, gelijk deze, van de regter- naar de linkerhand, maar steeds in omgekeerde rigting gegraveerd.

Op den vraag van den Voorzitter, of een der leden over deze mededeeling het woord verlangt, onderwerpt de Heer VAN LENNEP aan het oordeel der deskundigen zijne gissing, dat het woord *dalion* niet de naam van den graveur, maar van den steen is, met aanhaling van VONDELS *Lucifer* v. 66.

„Hier worden onixsteen en bdellion gevonden,"

en uit *Adam in ballingschap* v. 313.

„Hoe flonkren d'oevers hier van bdellion, turkozen,
Karbonkels, onixsteen en flickrend diamant."

In dit woord kan de *b* voor *d*, die in de uitspraak der westersche volken niet gehoord wordt, zijn weggelaten, even als in het Hoogduitsch in woorden beginnend met *pf* de eerste letter niet gehoord wordt.

Aan den Heer LEEMANS, die ook over de mededeeling van den Heer JANSSEN het woord verlangde, zal daartoe in de volgende Vergadering gelegenheid gegeven worden. Dezelfde kondigt aan, dat hij voornemens is, den physiologischen grondslag van het alphabet van Prof. LEPSIUS te verdedigen.

De Heer VISSERING had wel gewenscht, zijne vroeger aangekondigde bijdrage over een handschrift van H. DE GROOT heden te kunnen leveren, maar, omdat het nu aan tijd ontbreekt, verklaart hij zich bereid, om zulks in eene volgende Zitting te doen.

De Heer LEEMANS bericht, dat bij de Commissie voor de oude Vaderlandsche Kunst mededeelingen zijn ontvangen van de Heeren D. J. ITZ, Architekt der gemeente Zutfen, A. C. BON te Wester-Schouwen en van den ongenoemden schrijver over het sloopen der Witte Poort te Leiden.

De Heer TE WINKEL biedt voor de boekerij aan het 3de en 4de stuk van het zesde deel van den *Taalgids*, en de *Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling*. Leiden, 1865.

De Vergadering wordt om twee uur gesloten om in eene buitengewone over te gaan.

OVER DEN

AMETHIST MET HET OPSCHRIFT

ΔΑΑΙΩΝ,

IN HET KONINKLIJK KABINET VAN GEGRAVEERDE STEENEN TE 'S GRAVENHAGE.

In de rijke Koninklijke verzameling van gegraveerde steenen te 's Gravenhage. munt door fraaiheid van bewerking uit een amethist, vermeld door DE JONGE in zijne *Notice sur le Cab. des méd. et des pierr. gravées de sa Majesté le Roi des Pays-Bas* (la Haye, 1823) p. 153, N°. 18, en *Catalogue d'empreintes* etc. N°. 419. De steen is afkomstig uit de verzameling van THEOD. DE SMETH, in leven president-schepen te Amsterdam, en werd in het jaar 1819 met die verzameling voor het Koninklijk kabinet te 's Gravenhage aangekocht. Maar reeds lang te voren had hij groote vermaardheid erlangd door eene keurige verhandeling van onzen FR. HEMSTERHUIS, onder den titel van *Lettre sur une pierre antique etc. à Mr. Th. de Smeth* (La Haye, 1762. 4°.). Het beeldwerk stelt voor eene half naakte vrouw, met golvende haren en omhoog fladderenden sluijer, die op een dolfijn gezeten, met de regterhand een zeepaard teugelt en, den regtervoet op den nek van een tweeden dolfijn gezet hebbende, haren linkerarm heeft geslagen om den hals van het zeepaard, dat ten halven lijve uit de zee opgekomen en met eene spiets gewa-

pend is. In het veld, boven de voorpooten van het paard staat het opschrift ΔΑΑΙΩΝ, van de regter- naar de linkerhand loopende.

De oppervlakte van den steen heeft door afslijting een weinig geleden, en vooral zijn er beschadigingen te bespeuren aan de bovenranden of contouren van het beeldwerk; die beschadigingen vallen te meer in het oog, omdat de snede van het beeldwerk zoo scherp en zuiver en zoo goed gepolijst is. Men zou daarom ligt genegen kunnen zijn die corrosieën als bewijzen voor de bijzondere oudheid des steens te houden. Onzes inziens evenwel ten onrechte. Want het schijnt dat de beschadigingen der contouren veroorzaakt zijn door opzettelijke punteering, met een metalen werktuig, denkelijk toen men den steen, nadat hij als cachet tot zegelen gebruikt was, heeft willen zuiveren van het taaije en harde lak dat in de diepe sneden was blijven kleven. In geen geval zijn die beschadigingen aan toevallige schuring toe te schrijven, en nog veel minder (gelijk men wel gemeend heeft) aan den graveur, die zijn kunstgewrocht onafgewerkt zou gelaten hebben; mitsdien kunnen zij onzes oordeels niet gelden als bewijzen voor de bijzondere oudheid des steens.

Eer wij het opschrift beoordeelen is het beeldwerk nader in oogenschouw te nemen. HEMSTERHUIS gaf er in bovengemelde *Lettre* eene verklaring van, die door scherpzinnigheid en smaak uitmunt, maar onzes oordeels niet aannemelijk is. Hij meende er DEMARETE in te zien, de kloeke gemalin van GELON, tiran van Syracuse, die volgens de overlevering, haren gemaal overreed had om, na de overwinning van Himera, af te zien van zijn voorgenomen zeetocht tegen de Carthagers. Wanneer wij deze verklaring onaannemelijk achten, geschiedt het in verband met de veronderstelling van HEMSTERHUIS, dat het beeldwerk antiek zou zijn. Want zoo het beeldwerk uit nieuweren

tijd afkomstig was, zouden wij tegen die vernuftige verklaring weinig hebben in te brengen, zóó weinig zelfs dat als HEMSTERHUIS' goede trouw niet boven bedenking verheven was wij vermoeden zouden, dat de graveur naar denkbeelden en gegevens van HEMSTERHUIS zelven gewerkt had. Tegen de verklaring van HEMSTERHUIS staat dit over, dat de Grieken in den bloeijenden tijd der kunst (en daartoe zou onze steen, in geval van echtheid, behooren) niet gewoon waren geschiedkundige feiten op gemmen voor te stellen. Slechts mythologische en mythische tafereelen en personen komen daarop voor *). In het algemeen zijn in den tijd van vóór ALEXANDER den Groote historische voorstellingen in de plastiek der Grieken zeldzaam †).

Van hier dat latere oudheidkundigen, het eerst C. O. MÜLLER, in dit beeldwerk eene mythologische beteekenis gezien hebben. MÜLLER kenmerkt het als Amphitrite, die zich gewapend op een hippocamp werpt („sich schwin-„gend" *Handb. d. Arch. d. K.* S. 502 § 378). Maar MÜLLER schijnt den steen alleen uit de afbeelding in bovengenoemde *Lettre* van HEMSTERHUIS, die hij aanvoert, gekend te hebben, en die afbeelding is niet getrouw genoeg. Hieraan willen wij het toeschrijven, dat hij de

*) Men noemt twee of drie feiten, als op oude grieksche gemmen voorkomende: *de dood van* OTHRYADES (wanneer deze werkelijk door een op vele steenen voorkomenden stervenden held te verstaan is); *de dood van* ALEXANDER *den Groote* (in de collectie Hertz), en SELEUCUS NICATOR, na den dood van ANTIGONUS, *door Phrygie als koning begroet* bij CAYLUS, T. VI, p. 152. Pl. XLIV, N. 1. Indien deze twee laatstgenoemde steenen echt zijn, wat ik bij gebrek aan autopsie en aan afgietsels niet kan beoordeelen, is het nog onzeker in *welken tijd* zij vervaardigd zijn. — Dat voor het overige ten tijde van ALEX. den Groote portretten op edele steenen gegraveerd werden, is zeker, voor zoo ver men weet dat aan PYRGOTELES vergund was het portret van ALEXANDER zelven op gemmen te graveren. *Plin.* VII, 125. *Apul. Florid.* I, p. 410 ed. VULCAN.

†) C. O. MÜLLER, *Handb. d. Arch. d. K.* s. 581, § 419.

spiets aan de vrouw, en niet aan het paard toekent, terwijl zij toch, onzes oordeels, bij het paard behoort. Dat MÜLLER in het half boven de baren opgestegen paard een hippocamp, en niet een gewoon paard veronderstelde, is zeer ligt te begrijpen; want in de klassieke kunst komen bij soortgelijke zeetochten steeds hippocampen, en niet gewone paarden voor *). Zeker is echter dat op onzen steen de vischstaart, die den hippocamp zou moeten kenmerken, niet aanwezig is, wanneer men namelijk met ons de twee vischstaarten aan de twee dolfijnen toekent. Zeer waarschijnlijk heeft MÜLLER een dier vischstaarten aan het paard toegewezen, en wij bekennen, dat men zulks bij den eersten opslag ligt zou kunnen doen, en dat de kunstenaar zelfs (men zou bijna zeggen opzettelijk) aanleiding gegeven heeft om den beschouwer hieromtrent in onzekerheid te laten. Zelfs de goed ziende KÖHLER, die onzen steen (denkelijk naar een afgietsel) scherp onderzocht had, was daaromtrent niet in het zekere. In zijne *Abhandl. über die geschnittenen Steine mit den Namen der Künstler* (St. Petersburg 1851), S. 63, kenmerkt hij het beeldwerk aldus: „eene halfgekleede vrouw, die met de linkerhand een zeepaard bij den teugel houdt," en voegt er bij: „zoo het paard inderdaad een zeepaard is, en de dikste kronkeling van den (visch-) staart daaraan toegekend wordt, gelijk de bedoeling van den kunstenaar *schijnt* geweest te zijn, zou aan het paard het lijf ontbreken en daarom hield HEMSTERHUIS het voor geen zeepaard. Stelt men dit laatste, dan is er tusschen de kronkelingen en staarten der twee dolfijnen voor het paard geene ruimte." KÖHLER hield vooral op grond hiervan het beeldwerk voor niet antiek. Hij zegt, dat de teekening om de genoemde reden en bovendien hierom foutief is, dat het achterge-

*) Zie beneden bl. 180, de noot.

deelte van het paard niet gezien wordt en het niet duidelijk blijkt, op welke wijze de twee staarten met de twee dolfijnen zamenhangen. KÖHLER noemt dit eene zoo groote fout, eene zoo mislukte vinding, als een kunstenaar der oudheid niet zou hebben kunnen maken. Het doet ons leed dat wij, hoewel KÖHLERS motieven niet in allen deele goedkeurende, bij onze onderzoekingen tot een even negatief resultaat aangaande de echtheid van dit beeldwerk gekomen te zijn. Ons oordeel nopens de onechtheid rust: 1° Op de onzekerheid, waarin de beschouwer gelaten wordt aangaande het karakter van het paard en aangaande den zamenhang der twee staartkronkelingen met de twee dolfijnen. Met KÖHLER stemmen wij in, dat een kunstenaar uit de oudheid gezorgd zou hebben, dat ten deze, zelfs bij den eersten opslag, geene onzekerheid voor den beschouwer kon overblijven. Maar hierin zijn wij niet van KÖHLERS gevoelen, dat er geen ruimte genoeg voor het paard zou zijn als de beide staartkronkelingen aan de beide dolfijnen worden toegeschreven. Want onzes inziens is alleen de voorhelft van het paard zigtbaar; terwijl het uit de baren omhoog rijst is de achterhelft nog in de diepte der zee verborgen, en het was geen volstrekt kunstvereischte om het geheele lijf des paards voor te stellen. Maar er zijn méér gronden waarop wij de klassieke afkomst van het beeldwerk betwijfelen.

2°. Er komt bij: het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der geheele compositie, gelijk men van een kunstenaar der oudheid niet mag veronderstellen. Nemen wij b. v. aan dat het paard geen gewoon paard, maar een hippocamp is, gelijk men in oude kunstwerken van deze soort doorgaans aantreft *) (bij de opvatting van een gewoon paard,

*) B. v. THETIS, op een zeepaard gezeten; beeld te Rome in het Vaticaan, zie CLARAC *Mus. de Sculpt.* IV. Pl. 747 N. 1805; NEREÏDE, op twee zeepaarden, kornalijn, bij AGOSTINO, II. tab. 16; AMPHITRITE, op

zou het raadselachtige der compositie nog grooter zijn), dan is het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der kompositie niet zoozeer hierin gelegen, dat zulke voorstellingen uit de oudheid niet bekend zijn, dan wel, dat de bedoeling des kunstenaars te zeer in het duistere blijft. Uitgaande van de vooronderstelling dat er een mythologisch of mythisch feit in moet gezocht worden, vraagt men, welk feit er uitgedrukt wordt door eene halfnaakte vrouw (hetzij NEREÏDE of AMPHITRITE), die op twee dolfijnen gezeten een' uit zee oprijzenden en met eene spiets gewapenden hippocamp bespringt en teugelt? Wil zij hare twee dolfijnen verlaten om den hippocamp te bestijgen, en op dezen haren tocht voort zetten? Maar waartoe dan de lange spiets, waarmeê de hippocamp, niet zij, gewapend is?

Of wil zij enkel den oprijzenden hippocamp breidelen? Dit zou men bijna uit hare levendige actie besluiten. Maar waartoe zou dit breidelen moeten dienen? De hippocamp is nog niet eens ter helft uit zee opgekomen, en men weet niet of zij voornemens is hem te berijden. Op eene camée met den naam van *Glykon* (zie MILLIN, *Gall. Myth.*, I, pl. 42 N. 177 en bij MÜLLER en OESTERLEY, I. N. 175) komt wel eene Aphrodite voor, die omringd en geholpen door Eroten, een' zeestier beteugelt; maar dat beeldwerk is modern, denkelijk uit de 16e ceuw afkomstig*).

Er is in ons beeldwerk geene eenheid van gedachte en geen duidelijk, verstandig doel te ontdekken, tenzij men met HEMSTERHUIS stelt, dat het paard geen hippocamp, maar een gewoon paard is, en dat dit paard, met eene lans voorzien, eene krijgskundige expeditie ter zee verbeeldt, en tegengehonden wordt door eene vrouw, volgens hem DEMARETE.

---

een zeepaard; mozaïk te Napels, zie *Raçolta di piu belli musaïci* etc. Neapoli, 1857, tab. 45; APHRODITE op een hippocamp; gouden munten der Bruttiërs, zie MÜLLER en OESTERLEY, II. N°. 68.

*) Zie BRUNN, l. c. II. 594 en den aldaar aangevoerden KÖHLER.

Ware aan ons zeepaard in plaats van de lange spiets, een drietand gegeven, dan zou men nog eene redelijke oplossing der voorstelling kunnen vinden, maar thans zoeken wij er vruchteloos naar..

Wel vindt men meermalen op oude beeldwerken THETIS of zwemmende Nereïden, met de wapens van ACHILLES, maar dan zijn het niet de hippocampen die ze dragen, maar THETIS en de Nereïden zelve *).

Wanneer men op munten der Bruttiers APHRODITE ziet, met een Eros op den schoot, rustig gezeten op een hippocamp, die een hoorn des overvloeds in zijn éénen poot houdt, dan is er duidelijkheid in die voorstelling. Als eene Nereïde zich neêrgevleid heeft op een hippocamp, dien zij omarmt †), dan ontbreekt het evenmin aan duidelijkheid van gedachte. Maar deze ontbreekt bij onzen steen ten eenen male.

3°. Eene derde reden waarom wij het beeldwerk niet voor antiek houden, is gelegen in eene zekere overlading, met betrekking tot de kleine beschikbaar gelaten ruimte. Wij brengen daartoe de bijzondere grootte der twee dolfijnen en den fladderenden sluijer boven het hoofd der vrouw. Één dolfijn van deze grootte ware op deze kleine ruimte voldoende geweest. Men had er zelfs maar één mogen verwachten, omdat zeegodinnen, zelfs AMPHITRITE, op antieke monumenten steeds voorkomen op éénen dolfijn gezeten, niet op twee tegelijk. De sluijer is uitvoerig, in de manier der vischstaarten, behandeld en vermeerdert bij den vlugtigen beschouwer de onzekerheid der bestemming van de twee staarten.

---

*) Zie b. v. THETIS, of eene Nereïde, met het schild van ACHILLES, op een hippocamp, op munten van Larissa in Thessalië *Arch. Ztg.* 1851, S. 383 en 1848 S. 85, en op den steen in het berlijnsche museum, bij WINCKELMANN, *Descr. Cab. Stosch*, p. 106 N. 473.

†) Waarvan vier, mogelijk meer voorbeelden op gegraveerde steenen bestaan; zie WINCKELMANN, *Descr. de Stosch*, p. 106—107 (N. 475).

Dit brengt ons tot de laatste reden.

4°. Een streven naar effect, blijkbaar uit de bijzonder groote levendigheid van actie, in verband met de symmetrie der onderscheidene deelen; daardoor wordt althans die eenvoud en die adel van stijl gemist, die de klassieke kunst in haren goeden tijd pleegt te kenmerken. Hieraan zal het dan ook misschien toe te schrijven zijn, dat BRUNN, die in zijne *Geschichte der griechische Künstler* waar hij slechts kan de kritische gebreken van KÖHLER tracht bloot te leggen, bij dezen steen verklaard heeft het geheel eens te zijn met KÖHLERS scherpe kritiek ten aanzien van de rangschikking der beeldwerken op dezen steen, terwijl hij er bijvoegt, dat ook op hem, naar de afbeelding te oordeelen, het geheele werk den indruk gemaakt heeft van eene moderne uitvinding te zijn *). „Daar„om," zegt hij, „komt het er strikt genomen weinig op „aan, of het opschrift op den steen, gelijk LETRONNE be„weerde, gelezen wordt ΔΑΑΙΩΝ (*Ann. d. Inst.*, XVII, p. „268), dan wel ΑΑΑΙΩΝ, zoo als R. ROCHETTE (*Lettre à „Mr. Schorn*, p. III) wilde."

Wij zouden deze laatste woorden van BRUNN gaarne onderschrijven en niet verder stilstaan bij dezen naam, wanneer ons de onechtheid van het beeldwerk als volkomen bewezen toescheen. Dit is echter niet het geval. Wij hebben alleen de gronden opgegeven, waarop ons gevoelen over de onechtheid steunt, en ofschoon die sterk genoeg zijn voor onze eigene overtuiging, zijn ze toch niet van dien handtastelijken en aan ieder in het oog springenden

*) l. c. II, 596. Hierbij is in het oog te houden, dat de door BRUNN geziene afbeelding, voorkomende in de voornoemde *Lettre* van HEMSTERHUIS (en die wederom minder of meer goed gevolgd is in de drie latere uitgaven dier *Lettre*, opgenomen in de *Oeuvres* van HEMSTERHUIS) meer den modernen stijl vertoont dan de oorspronkelijke steen. Ik geloof intusschen, dat BRUNN, ook wanneer hij in plaats van die afbeelding, een afgietsel geraadpleegd had, bij zijn gevoelen zou gebleven zijn.

aard, dat zij de gedachte zouden buitensluiten, dat latere ontdekkingen en onderzoekingen niet op nieuw gronden voor de echtheid konden aanbrengen. Daarom hebben wij bij den naam zelven ook nog stil te staan. Die naam is over het algemeen in goede grieksche letters, vrij scherp en diep genoeg gegrift om voor antiek te *kunnen* doorgaan. Ook de grootte der letters, in verhouding tot die van het beeldwerk, komt overeen met de grootte van echte antieke opschriften van dien aard. Deze verhouding toch wordt in het algemeen berekend op 1 : 22 tot 1 : 32; in een enkel geval op 1 : 45; in ons opschrift is zij 1 : 23; zie STEPHANI, *Ueber einige Steinschneider* etc., S. 3.

Geen der kenmerken, door KÖLHER, STEPHANI en BRUNN aangevoerd, om de verdachtheid of onechtheid van opschriften op gemmen te bewijzen, is van *genoegzame* toepassing op het opschrift van onzen steen (zie die kenmerken bij KÖHLER, *Abh. über die geschn. Steine etc.* en daarbij STEPHANI, S. 246 sqq. en BRUNN, l. c. II. 470 sqq.). Men zou misschien alleen kunnen zeggen, dat de letters wat sterk gespatiëerd waren. Dit, wat den palaeographischen vorm van het opschrift betreft. Maar hoe is het gesteld met den grammatischen of taalkundigen vorm?

Is ΔΑΛΙΩΝ, in den eersten naamval, als grieksche naam van elders bekend, is hij als grieksche naam mogelijk? Het spreekt van zelf dat wij niet twijfelen aan zijne juistheid als tweede naamval van Δαλτοί, maar aan die opvatting kan hier, met het oog op het beeldwerk, niet gedacht worden. Er blijft ons slechts over, te denken aan een naam in den eersten naamval van het enkelvoud, hetzij van den graveur of van den bezitter.

Een onzer grootste hellenisten heeft ontkend, dat zulk een naam, als grieksche persoonsnaam, regt van bestaan zou hebben. Tegen het gezag echter van dezen veroorloof ik mij dat van LETRONNE over te stellen. Hier moeten wij

een weinig uitvoeriger zijn; omdat LETRONNE opzettelijk, niet slechts over dit opschrift, maar ook over den steen gehandeld heeft, en het van belang is de niet zeer bekende beoordeeling van een zoo uitstekend oudheidkenner te overwegen. LETRONNE kende onzen amethist niet slechts naar afbeeldingen, maar naar een goed, scherp uitgedrukt afgietsel (zie zijne opstellen in het *Journ. des Savants*, 1845. *Dec.* p. 735 en in *Ann. de l'Instit. arch.*, XVII, 267: *Etude des noms propres grecs*) en het was hem daaruit gebleken, dat de naam moest gelezen worden: ΔΑΛΙΩΝ.

„Un autre nom, qui a été le sujet de beaucoup de discussions, est celui qui se présente avec quatre formes différentes sur quatre intailles, publiés par BRACCI. Ces formes sont ΔΛΛΙΟΝ, ΔΛΛΥΩΝ, ΔΛΛΙΩΝ, ΔΛΛΙΩΝΟΣ. Le nom ΔΛΛΙΟΝ est aussi sur une pierre du musée Worsléen (*Tab.* XXIII, 6). Enfin on trouve sur une autre pierre du musée de la Haye le nom, que Mr. SILLIG écrit ΔΛΛΙΩΝ, et KÖHLER ΔΛΛΙΟΝ *). Il est évident, que tous ces noms ne diffèrent que par la confusion des lettres semblables Δ, Λ et Λ, qu'ils reviennent du même et qu'ils ont dû être tirés de l'un d'eux qui est l'ancien et le véritable. Or il y en a trois qui sont impossibles, ΔΛΛΙΟΝ, ΔΛΛΙΟΝ, ΔΛΛΥΩΝ; les deux premiers par ce qu'il n'y a point de nom propre masculin dont le nominatif soit en ION, et qu'ici ce ne peut être un accusatif; le troisième par ce qu'on n'y est amené par aucune analogie. D'autre part ΔΛΛΙΩΝ est singulier mais possible, comme dérivé de l'ΔΛΛΙΟΣ des medailles. Enfin ΔΛΛΙΩΝ est un excellent nom, d'ailleurs connu, puisque c'est celui d'un médecin (DALION)

*) Dit laatste is niet juist, althans in de uitgave van KÖHLER, *Abh. über die geschn. Steine mit den Namen der Künstler*, door STEPHANI bezorgd (St. Petersburg, 1851), S. 63. staat ΔΛΛΙΩΝ, en niet ΔΛΛΙΟΝ.

qui avoit remonté le Nil jusqu'a Meroë *), comme dérivé de ΔΑΔΟΣ ou ΔΗΛΟΣ.

C'est donc entre ΑΔΔΙΩΝ et ΔΑΑΙΩΝ qu'il reste à choisir. J'ai sous les yeux une trés-bonne empreinte de l'intaille du musée de la Haye; c'est une pièce admirable de toute point, d'une indubitable authenticité. Le nom, gravé en assez grandes caractères, avec beaucoup de finesse dans le trait, est antique; plusieurs lettres échappent à la loupe; il ne vient avec une certitude complète que les lettres ΔΑΛ. ΩΙ. Le Δ initial exclut la leçon ΑΔΔΙΩΝ; il ne peut y avoir que ΔΑΔΙΩΝ; aussi Mr. SILLIG a eu raison de le choisir, et Mr. RAOUL-ROCHETTE †) tort de dire, que la pierre de la Haye, „*porte certainement*" ΑΔΔΙΩΝ §).

„Ce nom doit etre l'original de tous les autres, ΑΔΔΙΟΝ ΑΔΔΙΩΝ, ΑΔΔΙΩΝΟΣ, ΑΔΔΥΩΝ, qui doivent être regardés comme de fabrique moderne, ce qui n'empêche pas, ainsi que je l'ai dit, que les pierres qui les portent ne puissent être antiques. Mais c'est le cas de s'en defier, car il pourroit bien se faire que la pierre du musée de la Haye fut des six la seule antique, et il paraît que ce musée en possède malheureusement fort peu qui soient dan ce cas."

Over deze laatste ongegronde uitspraak zullen wij elders handelen, hier slechts eene aanmerking over LETRONNE's verzekering, dat ΔΑΔΙΩΝ een goede grieksche naam is.

Ten aanzien van den bij PLINIUS vermelden Dalion, door LETRONNE aangevoerd, is in den jongsten tijd door wijlen onzen HULLEMANN vermoed, dat zoowel de naam van den *medicus* Dalion (lib. VI. 35, 39, 48) als die

---

*) PLINE, VI. 29, 35; 36, 31; XX. 18, 73.

†) *Lettre à Mr. Schorn*, p. 110, 111.

§) Probablement ce nom est caché sous les initiales ΔΑΔ et ΔΑΔΥ, sur deux medailles de Metaponte (MIONNET, I. 158) et d'Alinda, en Carie (R.- ROCHETTE l. c. *Supplem.* VI. 557).

van den *herbarius* (lib. XX. 17) behoort gelezen te worden Damon, welke laatste bij denzelfden PLINIUS (lib. VII. 2) voorkomt. Dit vermoeden is vooral hierop gegrond, dat Dalion nergens anders als persoonsnaam voorkomt, zijnde alleen als riviernaam, in Elis, bij STRABO bekend (*Geogr.* lib. VIII cap. 3 § 15), en omdat ATHENAEUS (X. p. 442, C.) een commentarius van zekeren Damon περὶ Βυζαντίου aanvoert, en DIOGENES LAERTIUS (I. 40) een Damon Cyrenaeus noemt, die geschreven heeft over de wijsgeeren (γεγραφὼς περὶ φιλοσόφων); zie HULLEMANN, *de historicis Graecis* in de Misc. Philol. II p. 71 volg.

Gesteld deze gissing van HULLEMANN ware aannemelijk, dan bleef nog altijd de naam Dalion in den riviernaam te Elis onaangevochten; want er bestaat geen grond om te stellen, dat die naam t. a. p. bij STRABO bedorven zou zijn. En wij zien niet in, waarom diezelfde naam niet ook een persoonsnaam zou kunnen zijn, al kwam hij nergens anders voor, dan op één antieken steen.

Er zou dus onzes inziens in het opschrift zelf van palaeographische of linguistische zijde geen genoegzamen grond ontleend kunnen worden, om het voor modern te houden. Men zou zelfs kunnen opwerpen, dat een modern kunstenaar bezwaarlijk zou gekomen zijn op zulk een zeldzamen naam, die in de oudheid slechts ééns (als riviernaam) en nergens als persoonsnaam met zekerheid bekend is. Hiertegen echter redde zich KÖHLER door de gissing, dat ΔΑΛΙΩΝ naar de bekende steenen met de (onechte) namen ΑΛΛΙΩΝ of ΑΛΛΙΟΝ zou gemaakt zijn, misschien door eene verkeerde lezing van den naam ΑΛΛΙΩΝ. Maar eene tegenovergestelde gissing sprak LETRONNE uit, en voor zoo ver met misschien méér grond als men er ligter toe vervallen zou uit ΔΑΛΙΩΝ, ΑΛΛΙΩΝ, dan uit ΑΛΛΙΩΝ, ΔΑΛΙΩΝ te maken, want de dwarsbalk in de tweede letter (Α) kon,

door uitslijting verduisterd, ligt voorbij gezien worden. Tegen KÖHLERS vermoeden komt ook in aanmerking hetgeen HEMSTERHUIS in zijne *Lettre* schreef: „de toutes les gravures d'ΑΑΑΙΩΝ il n'y en a aucune dont le travail ressemble le moins du monde à celui."

Wij achten het in elk geval door niets te *bewijzen* wat KÖHLER meende, dat ΑΑΑΙΩΝ op onzen steen uit ΑΑΑΙΩΝ of aanverwante namen zou ontstaan zijn, en stippen nog slechts aan, dat de vroegst bekende steen, waarop een soortgelijke naam voorkomt, eertijds in bezit was van L. AGOSTINI te Florence (*Gemme*, I. t. 41, 108), zijnde een kornalijn, met het hoofd van een jeugdigen Hercules of van Apollo. Daarop schijnt vrij zeker de naam ΑΑΑΙΟΝ gelezen te zijn, en die steen is, zooveel wij weten, nog niet voor onecht verklaard, maar de bewerking er van is ons niet nader bekend. Het ware dus *mogelijk* dat onze ΑΑΑΙΩΝ uit dezen ΑΑΑΙΟΝ zijn oorsprong ontleend had; zie BRUNN, l. c. II. 594. Wat echter tegen de echtheid van opschrift en beeldwerk nog bijzonder pleit, is de vroegere onbekendheid van onzen steen.

Vóór HEMSTERHUIS hem uitgaf was hij aan geen oudheidkundige bekend, is althans door geen der vele oudheidkundigen die zich met gemmen bezig hielden genoemd, van AGOSTINO af tot op MILLIN en WINCKELMANN toe. Dit stilzwijgen beteekent iets, vooral als men in het oog houdt dat onze amethist een voortreffelijk kunstwerk is, en wegens den fiks en duidelijk gesneden naam, door elken oudheidkundige die hem gezien had, op hoogen prijs gesteld en openlijk vermeld zou zijn. Ten tijde van HEMSTERHUIS bevond hij zich in de collectie THEODORE DE SMETH; dit is alles wat van zijnen oorsprong bekend is. Hoe hij in die collectie kwam? of hij vóór DE SMETH reeds bestond? Op zulke vragen vonden wij nergens antwoord, in weêrwil van vele pogingen daartoe in het werk gesteld.

Over het algemeen hebben wij over de geschiedenis der collectie DE SMETH nergens opheldering kunnen erlangen. Te 's Hage was daarover niets te vinden. In weêrwil dat die collectie in 1821 voor het Kon. kabinet werd, aangekocht, was daarover in het archief van dat kabinet volgens verzekering van den opzigter, geene enkele aanteekening aanwezig. Reeds de vroegere directeur, Mr. J. C. DE JONGE, voor dertien jaren daarnaar gevraagd zijnde, kende er geen bescheiden over. Hij schreef mij: „omtrent de geschiedenis der collectie van DE SMETH is mij niets bekend. Bronnen dienaangaande kan ik u evenmin aanwijzen. De aankoop geschiedde door tusschenkomst van een' koopman in juweelen, die niets van den oorsprong wist, en in mijne papieren, die ik nog eens opzettelijk heb nagezien, vind ik niets aangeteekend (Brief dd. 22 Maart 1852)." Hetzelfde verzekerde mij de hr. CAMPBELL, die daarover in de Kon. Bibliotheek en in het Museum Meermanniano-Westreenianum vruchtelooze nasporingen had gedaan, en even vruchteloos was het onderzoek van den Heer Mr. DE SMETH VAN DEURNE EN ALPHEN te 's Gravenhage, achterkleinzoon van TH. DE SMETH, die op mijn verzoek zijn familie-archief had nagezien. Dit is echter zeker, dat zich in de collectie van DE SMETH verscheidene onechte en nieuwe stukken bevonden hebben.

J. J. DU BOIS, in leven sous-conservateur des antiques du Louvre, schreef in eene noot, uitgegeven door LETRONNE in zijn voormeld opstel in het *Journ. des Savants*, 1845 p. 735, dat de collectie van DE SMETH eertijds door GORI zou zijn uitgegeven. Maar dat berigt berust stellig op eene verwarring van de namen DE SMETH en SMITH; want GORI heeft wél de collectie van SMITH, maar niet van DE SMETH in het licht gegeven.

Hier is dus van toepassing hetgeen BRUNN l. c. II, 457 opmerkt: „Lässt sich die Geschichte eines Steins

„bis über das XVIe Jahrhundert, oder die Zeit des Wie-
„derauflebens der Steinschneiderkunst verfolgen, so ist
„dadurch eine unbedingte Gewähr seines Alterthums gege-
„ben. Von relativen Werth ist er, wenn die Existenz
„eines Steins auch nur über den Anfang des XVII^en Jahr-
„hunderts heraus nachgewiesen werden kann."

Ten slotte hebben wij nog te herinneren dat, ingeval het beeldwerk op onzen steen echt en de naam ΔΑΔΙΩΝ oud mogt zijn, men evenwel dien naam niet als graveurs-naam zou mogen aanzien; omdat de oude graveurs hunne namen op gemmen niet van de regter naar de linkerhand, maar steeds in omgekeerde rigting graveerden. Dit is door de jongste, meest oordeelkundige kenners, een KÖHLER, STEPHANI en BRUNN, als resultaat van opzettelijke onderzoekingen in het licht gesteld.

NASCHRIFT.

Na het afdrukken van het bovenstaande is mij bij de beschouwing van eene goede photographie, die ik van het beeldwerk des steens heb laten vervaardigen, gebleken, dat de vrouw niet enkel met hare regterhand, maar met beide vooruitgestrekte handen de teugels van den hippocamp gegrepen heeft. Hiermede vervalt o. a. ook geheel het door sommigen geuite en door ons bestreden denkbeeld, dat zij in de linkerhand de spiets zou dragen.

Leiden, 26 Mei, 1864.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den APRIL 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, J. DE WAL, A. RUTGERS, W. G. BRILL, J. P. SIX, D. HARTING, L. J. F. JANSSEN, J. A. C. VAN HEUSDE, H. J. KOENEN, N. BEETS, H. KUENEN, J. VAN LENNEP, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT, R. J. FRUIN, C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., W. G. PLUIJGERS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES, J. HOFFMANN, J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL, B. J. LINTELO DE GEER, L. P. C. VAN DEN BERGH, J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat uit Urbino een communicatiebrief is ontvangen van het overlijden van den Heer JOS. GIACOLETTI op den 21sten Maart l.l.

Naar aanleiding der bijdrage van den Heer JANSSEN over gegraveerde steenen, wijst de Heer LEEMANS op moderne cameën, die antieken zoo uitnemend voorstellen, dat zelfs kenners ze voor antieken houden. Voor dertig jaren leefde

te Londen een graveur PISTRUZZI, die een cameo met een Flora-hoofd had vervaardigd, die in de verzameling van R. PAYNE KNIGHT geraakte en voor een ouden steen werd gehouden. PISTRUZZI bewees dat hij de maker was, door zijn naam op de cameo aan te wijzen en door het vervaardigen van eene tweede Flora, die door deskundigen voor niet minder schoon gehouden werd. Sir JOS. BANKS alleen had twijfel aan de oudheid der eerste Flora geopperd, omdat in den bloemenkrans een bloem voorkomt, die hij nooit op een oud monument had gezien.

Nadat Spreker met dit voorbeeld aangetoond had, hoe moeijelijk het zij te bepalen of een gegraveerde steen antiek is of modern, verklaart hij zich te vereenigen met het vonnis, door den Heer JANSSEN over den amethist van DE SMETH geveld. De voorstelling toch is zoo verward, dat zij geen verklaring toelaat. De vreemde houding der nymf, de in de lucht zwevende laus, de dooreen gewarde staarten van den hippocamp en van de dolfijnen, ook de letters wekken het vermoeden op, dat de steen vervaardigd is om als een antiek verkocht te worden.

De Heer JANSSEN acht de vroeger vermelde gissing van den Heer VAN LENNEP onaannemelijk. De steen is een amethist, en kan dus noch Dalion noch Bdellion heeten.

De Heer BOOT verklaart bij de schrijvers over gemmen en edele steenen te vergeefs den naam *Bdellion* gezocht te hebben. Maar bij PLINIUS, *Hist. Nat.*, XII, § 35, komt *Bdellium* voor als een boom, die in Azië gevonden wordt en kostbaar reukwerk oplevert. Hij vraagt of *Bdellion* bij VONDEL ook myrrhe kan beteekenen.

De Heer VAN LENNEP antwoordt, dat VONDEL den naam niet uit PLINIUS, maar uit Genesis zal ontleend hebben, waar de *bedola* voorkomt, en met dezen bijbelschen naam den amethist, dien hij niet noemt, schijnt aan te duiden.

De Heer VISSERING vestigt de aandacht op drie geschriften van de hand van HUGO GROTIUS, die onlangs te 's Hage voor de boekerij der Leidsche Hoogeschool zijn aangekocht. Zij loopen over onderwerpen die in verband staan met het vraagstuk der vrije zeevaart, waarover DE GROOT in 1609 zijn bekend boek *Mare liberum* heeft uitgegeven. Het eene toch is *H. Grotii defensio capitis V maris liberi adversus Welwodium;* het andere *de bello Batavorum cum Lusitanis* is later door den Schrijver als elfde hoofdstuk overgenomen in het derde en meest belangrijke geschrift *de iure praedae.* De Spreker deelt bijzonderheden mede over dit laatste vrij uitvoerig werk, dat volledig in handschrift bewaard is gebleven. Hij onderzoekt, waarom het door den Schrijver niet is uitgegeven, en toont aan, dat dit werk later door DE GROOT verarbeid is geworden, en als het ware den grondslag uitmaakt van het beroemde werk *de iure belli ac pacis.*

De Spreker werpt ook de vraag op, of eene uitgave van het geschrift *de iure praedae* nog wenschelijk zoude zijn, en wijst eenige punten aan, die bij de beantwoording verdienen gewogen te worden. Voor het oogenblik acht hij zich nog niet in staat om een voldoend antwoord te geven.

De Spreker wordt uitgenoodigd een overzicht van het door hem medegedeelde voor de *Verslagen* te leveren, en verklaart zich daartoe bereid.

Over het gesprokene kan geene discussie plaats hebben bij gebrek aan beschikbaren tijd. Indien er leden zijn, die het onderwerp wenschen te bespreken, zal hun daartoe later gelegenheid worden gegeven.

Bij de Commissie voor de oude vaderlandsche kunst zijn, volgens mededeeling van den Heer LEEMANS, opgaven

en mededeelingen ingekomen van de Heeren J. VAN BULTERMAN te Purmerend, J. C. FREDERIKS te Oost-Kapelle, A. H. VAN SLOOTEN te Rauwerd, S. A. FYNEBUIK te Arnhem, W. F. VAN OTTERLOO te 's Gravenhage, J. J. HASSELMAN te Tiel, en van Burgemeester en Wethouders van Goes.

Te twee uren wordt de openbare zitting opgeheven, om in eene buitengewone vergadering der Afdeeling over te gaan.

OVER EEN DRIETAL

HANDSCHRIFTEN VAN *HUGO GROTIUS.*

KORTE INHOUD EENER MEDEDEELING

VAN

S. VISSERING.

In de eerste helft van de 17e eeuw is een pennestrijd gevoerd over *het recht der vrije zee,* een strijd, die zijn aanvang nam met de verschijning van GROTIUS' *Mare liberum sive de jure quod Batavis competit ad Indicana commercia dissertatio,* in 1609, tijdens de onderhandelingen over het twaalfjarig bestand. Dit kleine boekje maakte groot gerucht en had grooten invloed. Het werd weersproken door de Spanjaarden en Portugezen, wier monopolie van de Indische vaart hier voor 't eerst aangetast werd. Maar het vond ook tegenspraak van eene andere zijde, van de Engelschen namelijk, die optraden met hùnne theorie, dat een gedeelte der zee eigendom zijn kan en is van den staat, wiens grondgebied zij omspoelt. Deze theorie werd het eerst verkondigd door WILLIAM WELWOOD in een boekje, in 1613 uitgegeven onder den titel, *An abridgment of all the Sealaws,* later meer bekend geworden door eene Latijnsche vertaling onder den titel *Guil. Welwodi de dominio maris juribusque praecipue ad dominium spectantibus liber.* Tegen dit geschrift gaf in 1636 DIRK GRASWINCKEL

zijn *Vindicatio Maris Liberi adversus Guil. Welwodum* in het licht. Maar reeds het jaar te voren (1635) was een nieuwe bestrijder van „de vrije zee" opgetreden, de geleerde JOHANNES SELDEN, in zijn *Mare Clausum sive de dominio maris Libri* II, die ook later nog eens meer bepaald GRASWINCKEL meende te moeten beantwoorden met zijne *Vindiciae maris clausi contra Graswinckelium.* Een laatsten nagalm van dezen strijd vernemen wij uit het begin der 18e eeuw, toen de Hollandsche O. I. C., met allerlei min of meer ondeugdelijke argumenten, den keizer het recht betwistte, om in de Zuidelijke Nederlanden eene Handelmaatschappij voor de Indische vaart (de Compagnie van Ostende) te stichten. De Brusselsche regtsgeleerde PATTYN schreef toen zijn *de vrij zeebevaringe* (Brugge 1727), waarin hij op geestige wijze de beginselen van GROTIUS tegen de Hollanders zelven keerde.

Met deze twistvraag, die thans gelukkig er geene meer is, staan de handschriften van GROTIUS, waarop ik de aandacht wensch te vestigen, in naauwe betrekking.

Deze handschriften zijn in November 1864 (met nog eenige andere over verschillende onderwerpen) aangekocht op eene veiling, welke door den Haagschen Boekhandelaar MARTINUS NYHOFF gehouden werd. Gelijk men van dezen kundigen man gewoon is, was de *Catalogus* met groote zorg en naauwkeurigheid opgemaakt. Het voorberigt toonde de herkomst dezer geschriften aan en maakte opmerkzaam op de belangrijke stukken, die men hier vinden zou. — Op verzoek van de rechtsgeleerde faculteit der Hoogeschool te Leiden stelden de Curatoren der Hoogeschool met loffelijke mildheid eene aanzienlijke som beschikbaar om te zorgen, dat de voornaamste der hier voorkomende MSS. van onzen beroemden landgenoot voor Nederland en voor de Akademie, wier roem hij reeds als haar kweekeling was, bewaard werden. En door het goed beleid van den

Eersten Bibliothecaris, den Heer PLUYGERS, werden zij voor de Akademische Bibliotheek verkregen.

De hier bedoelde MSS. zijn die, welke op den *Catalogus* voorkwamen onder de nommers:

72. H. GROTII Opus de jure praedae in XVI (moet zijn XV) capita divisum.

77. H. GROTII defensio capitis V *maris liberi* adversus G. WELWODIUM, enz.

11. H. GROTIUS, De belli Batavorum cum Lusitanis, inprimis de rebus per Indiam gestis dissertatio.

In den *Catalogus* was reeds opgemerkt, dat dit laatste HS. bestemd scheen geweest te zijn, om een hoofdstuk uit te maken van het werk de *Jure praedae.*

Ik wensch eerst een woord te zeggen over HS. n°. 77, de *defensio Cap. V maris liberi.* Het is een HS. van 30 halve bladen folio, met eene doorloopende paginatuur 238—268. Tot fol. 258 bevat het de eigenlijke *defensio* zoverre als zij afgewerkt is, want zij is niet voltooid; fol. 259 en 260 behelzen eene schets van de argumenten, die daaraan nog toegevoegd hadden moeten worden, fol. 261—268 zijn losse bladen (meer dan 20 jaren later geschreven en bij de *defensio* gelegd). Zij bevatten eenvoudig excerpten uit SELDENS *Mare clausum.*

De strekking van deze *defensio* is 1° aan te toonen, dat WELWOOD den schrijver van het *mare liberum* niet goed begrepen heeft en hem dus op verkeerde gronden heeft bestreden; 2° te bewijzen, dat de argumenten, door WELWOOD aangevoerd voor Brittannie's eigendomsrecht op zekere gedeelten van de zee, onjuist zijn. In den trant van die dagen wordt dit breedelijk betoogd met aanhalingen uit de Heilige Schrift, uit oude dichters en wijsgeeren, uit de Romeinsche ICti, en eindelijk uit de werken van nieuwere rechtsgeleerde schrijvers. Maar dit laatste gedeelte is niet afgewerkt. — Het opstel moet van 1614 of 15 zijn.

Dit geschrift heeft, volgens mijne meening, voor ons geen belang meer. Het is, gelijk antikritieken gewoonlijk zijn, langwijlig en minutieus. Het heeft echter waarde en zelfs groote waarde, omdat de aanhef ons licht geeft omtrent den oorsprong van het *Mare liberum* en het verband hiervan met het grootere, nooit uitgegeven werk de *jure praedae*. Die aanhef luidt als volgt:

„Ante annos aliquot, cum viderem ingentis esse momenti ad patriae securitatem Indiae quae Orientalis dicitur commercium, id vero commercium satis appareret obsistentibus per vim atque insidias Lusitanis sine armis retineri non posse, operam dedi, ut ad tuenda fortiter quae tam feliciter coepissent, nostrorum animos inflammarem, proposita ob oculos causae ipsius justitia et aequitate, unde nasci τὸ εὔελπι recte a veteribus tradi existimabam. Igitur et universa belli praedaeque jura, et historiam eorum quae Lusitani in nostros saeve atque crudeliter perpetrassent, multaque alia ad hoc argumentum pertinentia eram persecutus amplo satis commentario, quem edere hactenus supersedi. At cum post aliquanto ab Hispanis spes aliqua patriae ostentaretur pacis aut induciarum, sed ab iisdem postularetur res iniquissima, ut Indiae commercio abstineremus, partem ejus commentarii, in qua ostensum erat, nec jure nec probabili ullo juris colore niti hanc postulationem, seorsim edere statui *Maris Liberi* nomine, hoc animo ac spe, ut et nostris animum adderem, ne quid de manifestissimo jure decederent, et experirer an ab Hispanis obtineri posset ut causam non tantum validissimis argumentis sed et popularium suorum auctoritate jugulatam agerent paulo remissius: quorum utrumque successu non caruit. Huic libello nomen meum ideo peperceram adscribere quod tutum mihi videbatur, velut latenti post pergulam pictori, judicia aliorum explorare: et si quid contra ederetur accuratius aliquid meditari, ad quam rem tam mihi defuturum otium

quam nunc deest neutiquam augurabar. Expectabam vero futurum ut Hispanus aliquis ipsi libello rescriberet quod et factum Salmanticae audio: sed librum eum videre mihi nondum contigit. Interea vir eruditus et multi in defendensis paradoxis animi WILHELMUS WELWODUS —" cet.

Waarom deze *defensio* nooit uitgegeven en zelfs niet voltooid is, laat zich slechts gissen. Misschien heeft GROTIUS zelf, toen de eerste aandrift voorbij was, 't niet de moeite waard geacht; waarschijnlijk is hij spoedig, door zijne vele werkzaamheden en toenemende beslommeringen, belet geworden, het stuk af te maken. Wel bleef de kwestie van *de vrije vaart* hem nog lang bezig houden. En in zijne brieven uit latere jaren spreekt hij nog dikwijls over zijn *Mare liberum.* Zoo schrijft hij b. v. in den brief aan zijn Broeder WILLEM 6 Febr. 1627, Ep. 144. p. 796:

„Prodiit in Hispania (Valexoleti) liber editus anno 1625 de *Justo imperio Lusitanorum Asiatico* auctore FRANCISCO SERAPHINO DE FREIRAS, qui liber ordine respondet meo de *mari libero,* cujus auctorem ubique incognitum vocat. Credo, quod primae editiones mei libri, quae illuc solae pervenerunt, nomen meum non praeferunt. Scriptum est satis diligens, et vir dignus cui rescribatur. Sunt qui me incitant. Ego dico quaerendum ex judicibus nostris aliquem, cui id muneris delegatur."

En toen hij nog hoop voedde, om in zijn vaderland te kunnen terugkeeren, toonde hij nog zijnen ijver voor de verdediging van diezelfde belangen, die hij vroeger zoo krachtig en gelukkig had voorgestaan. Zie o. a. den brief aan denzelfden v. 25 April 1629. Ep. 207, pag. 817:

„Mitto tibi scriptum quod feci in causa quadam nobili. „Defendi in eo thesin valde utilem nostris, *aliorum bella „obstare commerciorum libertati non debere,* qua saepe no„bis adversus Anglos, Suecos, alios utendum est, et ma-

„gis utendum erit, si quando ad pacem aut inducias ipsi „pervenerimus. Existiment hinc nostri qualis ego sim „hostis patriae."

Maar toen die hoop na de vruchtelooze poging in 1632 verijdeld was, wilde hij in zijnen spijt er niets meer van weten. Bovendien was het hem onmogelijk geworden, zich voortaan openlijk als verdediger van *de vrije zee* voor te doen, nadat hij in de staatsdienst van Zweden getreden was, dat op de Finsche en Bothnische zeeën gelijke eigendomsregten beweerde te hebben, als Engeland op de Britsche zeeën. Zie o. a. de merkwaardige brieven van 12 en 14 Dec. 1636. Ep. 383 en 384, p. 864, en van 20 Mei 1637, Ep. 765 p. 327.

„Quae GRASWINCKELIUS pro libertate maris scribet, avebo, ubi prodierint, videre, *ut unus e vulgo, non ut maris liberi defensor*, non ut illi controversiae immixtus, quae ad me ultra jam nihil pertinet. Non memini quis fuerim, quando nec illi de quibus optime sum meritus, mei, nisi ut noceant, meminerunt." (Ep. 383, p. 864.)

„Quae pauca GRASWINCKELIO scripsi ad te aperta mitto ut obsignes tradasque; judicium non fero. Cavendum enim mihi ne in controversia detestabili nunc quicquam aut dicam aut scribam quod τοῖς κρατοῦσιν in mari Finnico Botnicoque nocere posset. Deinde stultus sim si et alias amicas mihi gentes offendam illis blandiens, a quibus nihil hactenus nisi inimicum expertus sum." (Ep. 384, p. 864.)

NB. De brief aan GRASWINKEL d.d. 14 Dec. 1636 (Ep. 697, p. 287) bevat enkel eene aardigheid:

„Ik, de verdediger der vrijheid, verloor de mijne, SELDEN, de bestrijder der vrijheid van de zee, won de zijne terug."

Brief aan CAMERARIUS. Parijs, 20 Mei 1637. (Ep. 765, p. 327.)

„Pontanus si de me benigne locutus est, ut scribis,

fecit hoc magis pro amicitia inter nos pervetere, quam pro meis meritis. Fuit enim meum opus de *Mari libero* optimo scriptum in patriam animo, sed aetate juvenili. Nunc et in Dania audio responderi SELDENO, puto non ut disputetur an mare in jus proprium cujusquam posset concedere, sed quanta cuique pars cessura sit. Forte et Suedi in ea positione aliquid reperient sibi utile ad Balticum, Finnicum, Botnicum mare vindicandum. Iis ne vel imprudens adverser, intra silentium me contineo."

Van veel meer beteekenis en waarde dan de *defensio*, is naar mijn oordeel het grootere handschrift *de Jure praedae*. Het beslaat ruim 300 bladzijden folio, deels in fascikels verbonden, deels in losgeraakte of ingelegde bladen bestaande. Er ontbreekt niet één blad. Over 't geheel is het goed geconserveerd; de randen en hoeken der bladen zijn meestal afgesleten en enkele zijn gescheurd, maar met zeer geringe uitzonderingen is daardoor niets van den tekst verloren gegaan. Alles is geschreven met de hand van GROTIUS; grootendeels *uno contextu*, doch met vrij wat doorhalingen en inlasschingen, ook op afzonderlijke, losse of met spelden vastgehechte blaadjes. Deze correcties zijn, blijkens de verscheidenheid van *letters* en van *inkt*, van onderscheidene tijdstippen. De oorspronkelijke tekst is over 't geheel zeer duidelijk geschreven; de renvooijen zijn dikwijls in klein krabbelschrift gesteld.

Wat het HS. N°. 11 (*de Bello Batavorum cum Lusitanis*) betreft, meen ik de juistheid der opmerking daaromtrent reeds in den *Catalogus* gemaakt, te kunnen beamen. Het maakt volgens de bedoeling des auteurs een deel uit van zijn werk de *Jure praedae* en wel het XI^de^ Hoofdstuk, met eene verwijzing op de laatste blz. van het voorgaande Hoofdstuk: *Sequuntur historica*. Maar het vormt een fascikel op zich zelf en onderscheidt zich zelfs in ui-

terlijk voorkomen van het overige. Misschien is het reeds vroeger met een ander oogmerk opgesteld en eerst later bestemd om een deel van het werk *de jure praedae* uit te maken.

Ik kom nu tot de vraag, wat de reden mag zijn, dat G. dit werk *de jure praedae*, dat geheel voltooid en voor de pers gereed was, niet heeft uitgegeven? Zoo als reeds gebleken is uit de eerste bladzijde der *defensio cap. V maris liberi*, had G. dit werk geschreven om zijne landgenooten aan te moedigen om met kracht en moed den voordeeligen O. I. handel uit te breiden en zich door geene ongepaste angstvalligheid te laten weerhouden om ook in Indië hunne vijanden met alle middelen te bestrijden, geweld met geweld te keeren, de vijandelijke schepen te nemen en de vaart der Spanjaarden en Portugezen aldaar op alle wijzen afbreuk te doen. Het boek was ter uitgave gereed, toen de onderhandelingen over het bestand aanvingen. Nu achtte G. het nuttig om met allen spoed alléén dat Hoofdstuk van het werk in het licht te zenden, waarin de aanspraken der Portugezen op het *monopolie* der Indische vaart bestreden werden. Dit geschiedde onder den titel *Mare liberum* enz. Toen nu het bestand gesloten was, was de uitgave van een boek, waarin de Hollanders werden aangespoord, om de Portugezen met alle macht te beoorlogen, overtollig en onvoegzaam geworden. Het bleef dus liggen. En toen in 1621 het bestand afgeloopen was en de oorlog hervat werd, was de uitgave niet alleen door de veranderde omstandigheden onnoodig geworden, maar was zij nu ook voor GROTIUS, na al wat er met hem gebeurd was, onmogelijk.

Maar ik meen ook nog eene andere reden te kunnen aanwijzen, waarom de auteur ook in lateren tijd niet meer aan de uitgave van dit boek, zoo als het daar ligt, heeft kunnen denken. En deze opmerking kan, naar ik vermoed, tevens strek-

ken, om eenig licht te verspreiden over de wordingsgeschiedenis van het beroemde werk van onzen grooten landgenoot, *de Jure belli ac pacis*, welke tot nog toe in het duister school. Dit werk verscheen in April 1625. Maar blijkens G.'s brieven was het reeds in den zomer van 1624 geheel gereed. Wanneer heeft hij dit werk zamengesteld? Wat gaf hem daartoe aanleiding? Hoe was het eerste denkbeeld er van bij hem opgekomen? Op deze vragen nu, tot nog toe geheel onbeantwoord gebleven, kan men wellicht het antwoord vinden in dit Handschrift. Als men den inhoud hiervan met het *Jus belli ac pacis* vergelijkt, vindt men gedeeltelijk dezelfde kwestiën behandeld, dikwijls dezelfde orde van gedachten, somtijds opmerkelijke overeenstemming van denkbeelden en uitdrukkingen. En zoo is de gissing misschien niet te gewaagd, dat hetgeen oorspronkelijk gedacht en geschreven was met een bepaald praktisch oogmerk, later in het brein des schrijvers zich ontwikkeld heeft tot een zuiver objectief wetenschappelijk vertoog over de beginselen van natuur-, staats- en volkenrecht; kortom dat het werk *de jure praedae* geworden is het eerste ontwerp van het werk *de jure belli ac pacis*. Hiervoor pleiten de inhoud van het HS. *de jure praedae*, de volgorde der capita, en talrijke opmerkelijke zinsneden, zoo als (om er maar ééne te noemen) deze, aan het slot van het I^ste^ Hoofdstuk voorkomende: „Etiam illud haud „falso utique affirmaverim, quaestiones juris bellici, quae „perturbatissimae hucusque fuerunt, etiamsi hic omnes ex„pressae non erunt, ex iisdem tamen principiis et eadem „docendi ratione expediri posse atque definiri."

Ten slotte rijst de vraag op, of *nu* nog eene uitgave van het werk *de jure praedae* wenschelijk zoude zijn? Er is tegen en voor. Aan de eene zijde moet in 't oog gehouden worden, dat niet alles wat van de hand van een groot man gevonden wordt behoort gedrukt te worden, een

regel waartegen maar al te veel gezondigd wordt; dat G. zelf zijn MS. ter vergetelheid gedoemd heeft; dat, nu wij in het *Jus belli ac pacis* het *opus absolutum* hebben, de eerste schets nog maar geringe waarde heeft. Maar aan den anderen kant is het niet onbelangrijk na te gaan, hoe GROTIUS reeds in 1608 over die groote kwestiën van publiek recht dacht, die hij later zoo meesterlijk behandeld heeft. Bovendien staat het vast, dat er toch altijd een karakteristiek onderscheid tusschen de twee werken bestaat; immers het eerste, op 24- of 25-jarigen leeftijd geschreven, onderscheidt zich geheel door die frischheid en puntigheid, die ons ook in het daaruit gelichte Hoofdstuk, het *Mare liberum*, zoo bijzonder aantrekken. Het *Jus belli ac pacis* daarentegen is zwaar van geleerdheid en overladen met citaten. Voorts bevat het MS. *de jure praedae* ook nog andere zaken dan de rechtskwestiën, o. a. vele historische bijzonderheden, blijkbaar uit authentieke bronnen geput, en het kan alzoo misschien strekken tot betere waardering van onzen politieken toestand vóór 1609.

Doch de kwestie is niet uit te maken vóór dat het geheele MS. met de grootste naauwkeurigheid gelezen en met andere geschriften van GROTIUS, die het licht hebben gezien, vergeleken is. Daartoe ontbrak mij tot nog toe de tijd. Gaarne beveel ik het onderwerp aan het belangstellend onderzoek mijner medeleden aan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, A. RUTGERS, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. P. SIX, S. VISSERING, N. BEETS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES, J. C. G. BOOT, H. C. MILLIES, L. J. F. JANSSEN, L. A. TE WINKEL.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Aan den Heer MILLIES, die vrijheid verzoekt om op gedrukte notulen aanmerkingen te maken, zal daartoe, na afloop der aangekondigde werkzaamheden, gelegenheid gegeven worden.

De Heer VAN LENNEP verklaart zich te vereenigen met de spelling door de redaktie van het *Nederlandsch Woordenboek* vastgesteld, uitgenomen twee punten, waarover hij nu wenscht te spreken.

Het eerste betreft namen van vreemden oorsprong en bastaardwoorden. Hij wenschte, dat wij in dit opzicht het voorbeeld der Italianen volgden, die, hoewel een Ro-

maansch volk zijnde, overal de *ph* door *f*, de *rh* door *r*, de *th* door *t* hebben vervangen. Deze spelling zou het voordeel opleveren, dat het groote publiek, onbekend met de uitspraak in vreemde talen, de woorden Saffo, filosoof, goeverneur, soeverein, singel, sijfer, koerant, enz. goed zou leeren uitspreken. De Spreker verdedigde ook den uitgang *aadje* voor de Nederlandsche woorden lastaadje, stellaadje, tuigaadje, ontleend aan het Italiaansche *agio*, en wenscht dat voor de Fransche woorden *avantage*, *equipage* en soortgelijken de oorspronkelijke spelling met cursief schrift aangenomen zal worden. Hij wijst met voorbeelden aan, tot welke onregelmatigheid het zou leiden, als men de vreemde spelling voor de fatsoenlijke klasse, de Hollandsche voor het groote publiek gaat aannemen.

Het tweede punt betreft de spelling van eigentlijk, opentlijk, wezentlijk, enz., die naar zijne meening de voorkeur verdient boven de nu aangeprezene zonder *t*. Met den aangenomen regel om na de *n*, volgende op één klinker, een letter of lettergreep in te schuiven is de uitspraak in overeenstemming.

De Heer TE WINKEL verklaart, dat de bewerkers van het Woordenboek het plan hebben gehad in de spelling van vreemde namen en bastaardwoorden het stelsel van den Heer VAN LENNEP te volgen, maar door onoverkomelijke zwarigheden genoodzaakt zijn geworden een anderen weg in te slaan. Hij meent de door hem en den Heer DE VRIES aangenomen regels te kunnen verdedigen. Zoo beweert hij, dat *ou* in gouverneur veel korter is dan *oe* in boek, dat loge, logie, loodje en pelgrimage, pelgrimagie, pelgrimaadje wel in gebruik zijn geweest, maar dat de *dj* niet voldoen aan de klank, die wij willen voorstellen, en dat men dus zoo goed als horloge en logement, ook page, stellage, enz., moet schrijven. De bewerkers van het Woor-

denboek hebben als regel aangenomen, algemeen gebruikte woorden als Nederduitsche te schrijven, b. v. *sigaar*, voor andere de vreemde spelling te behouden, dus *criticus*.

De Heer DE VRIES betuigt met welgevallen gehoord te hebben, dat een letterkundige als de Heer VAN LENNEP bijna alleen in de spelling van bastaardwoorden een anderen weg wil ingeslagen hebben. Vreemde woorden, hoe ook gespeld, zijn alleen verstaanbaar voor hen, die eenigzins met vreemde talen bekend zijn. Het groote publiek verstaat die niet. Meer verschil van gevoelen op dit punt komt hem wenschelijk voor, om daardoor eens van vreemde woorden ontslagen te worden.

De Heer BEETS verklaart zich insgelijks bereid om de aangenomen spelling te volgen. Wat de bastaardwoorden betreft, meent hij dat men de schrijvers geheel vrij moet laten. Vreemde woorden krijgen door langdurig gebruik Nederlandsch burgerrecht, en even als *biscuit* en *comptoir* in beschuit en kantoor zijn overgegaan, zullen denkelijk de *rails* een Nederduitschen vorm aannemen. De Spreker vindt er geen bezwaar in om *koerant* te schrijven, maar verklaart zich tegen de *krant*.

De Heer OPZOOMER vraagt, of de phonautograaf al geraadpleegd is over de betrekkelijke lengte van *ou* in gouverneur en *oe* in boek. De Heer TE WINKEL antwoordt, dat hij over dit punt den Heer DONDERS zal raadplegen.

De Heer LEEMANS vraagt welke regel gevolgd zal worden bij de spelling van vreemde woorden, die van verschillende kanten in meer dan eenen vorm tot ons zijn gekomen. Zal men pacha, paasja of bassa schrijven?

De Heer TE WINKEL zegt, dat hierover nog niets bepaald, maar het aantal van zoodanige woorden gering is.

De Heer LEEMANS betreurt de afwezigheid van den Heer KOORDA, daar hij het woord wenscht te voeren ter verde-

diging van ons buitenlandsch lid LEPSIUS tegen de beschuldiging door genen ingebracht in de Vergadering van Februarij ll. De Heer ROORDA beweerde toen, dat het Standard-Alphabet van LEPSIUS niet alleen weinig bruibaar was, maar ook dat het niet steunde op een physiologischen grond. De Spreker tracht het ongegronde dezer beweering te bewijzen, en treedt daartoe in eene uitvoerige beschouwing van het ontstaan, de ontwikkeling en de vooruitgang van de grondslagen, waarop het werk van den Berlijnschen geleerde rust, en geeft de redenen op, die dezen bewogen hebben om zijn physiologisch betoog niet mede te deelen. Naar zijne meening zou de Heer ROORDA menig verwijt, zoo als dat over de verdeeling der letters in *faucales* en *gutturales*, niet uitgesproken hebben, als hij verschillende verhandelingen van LEPSIUS en BRÜCKE geraadpleegd had. De Spreker wijst aan, welke de bedoeling van die benamingen bij LEPSIUS is.

De Heeren van LENNEP en LEEMANS staan hunne bijdragen voor de *Verslagen* af, waarin ook, volgens het rapport der Kommissie van redactie en het besluit in de Buitengewone Vergadering van heden gehouden, geplaatst zal worden eene aangeboden verhandeling van den Heer ROORDA over den aard en de natuur van de verschillende spraakgeluiden en de wijze, waarop die met Romeinsche karakters beteekend kunnen worden.

De Heer MILLIES beklaagt zich over het verslag van het door den Heer LEEMANS en hem zelven gesprokene in de Vergadering van November 1864, in de *Verslagen en Mededeelingen*, VIII, 3, bl. 292. Hij wordt door den Secretaris beantwoord. De Voorzitter verklaart daarmede deze zaak afgedaan.

De Heer VAN LENNEP biedt voor de boekerij aan zijne Feestrede, gehouden bij de viering van het 75jarig bestaan van het genootschap Doctrina en Amicitia, en van het corresponderend lid B. F. MATTHES te Makassar is ingezonden een exemplaar van het verslag van een uitstapje naar de Ooster-distrikten van Celebes, van 25 September tot 22 December 1864. Beide geschriften in dank aangenomen.

De Heer LEEMANS bericht, dat de Commissie voor de oude vaderlandsche kunst mededeelingen ontvangen heeft van de Heeren F. W. DE VIRIEU te Zaltbommel en D. VAN DER KELLEN, JR. te Amsterdam.

OVER DE

SPELLING VAN SOMMIGE WOORDEN,

MEEST

VAN UITHEEMSCHEN OORSPRONG.

DOOR

J. VAN LENNEP.

Het is niet dan met huivering, dat ik het woord neem. Niemand heeft hoogere achting dan ik voor de bekwaamheid van onze geachte medeleden De Vries en Te Winkel: niemand waardeert meer den moed waármede zij den titans-arbeid hebben ondernomen, om voor hun landgenooten een helderder licht te ontsteken op het duister veld der spelling, en de volharding, die zij daarbij aan den dag leggen: niemand is meer overtuigd, dat zij in alle opzichten voor die zware taak berekend zijn: niemand wenscht minder dan ik, hun struikelblokken op hun weg te leggen.

Daarom dan ook heb ik mij schier in alle punten, waar de spelling, tot heden door mij gevolgd, verschilde van die aan welke zij de voorkeur geven, mij, om een nuttig voorbeeld te geven, naar de hunne gevoegd: immers zoo veel ik kon; want men raakt niet zoo dadelijk oude gewoonten kwijt.

Er zijn echter woorden, waaromtrent ik, met den besten wil van de wereld, hun spelling — immers voor alsnog, niet aannemen kan en het zijn de redenen, waarom ik dit niet doen kan, die ik heden wensch mede te deelen.

Gelukkig — anders zweeg ik misschien — geldt het woorden, die niet met AA beginnen en dus nog niet (dan bij toeval) in de verschenen afleveringen van het Woordenboek staan, ja zelfs geldt het, meerendeels, zoodanige woorden als in 't Woordenboek niet krachtens hun eigen recht voor zullen komen, maar er — vergeeft mij 't germanisme — slechts een *gastrol* in zullen vervullen.

Zij zullen zelfs het aanzien hebben als of zij zich tusschen de overigen alles behalve op hun gemak bevinden.

't Is mij voorgekomen, dat mijn geachte vrienden, die, met betrekking tot die overige woorden, doorgaans zoo uitnemend den knoop wisten los te maken, met de woorden, die ik bedoel, ook niet op hun gemak waren en na vrij wat heen en weêr keeren van de koord, bespeurende, dat de knoop hoe langer hoe ingewikkelder werd, dien dan eindelijk ook maar doorhakten.

Tegen dat doorhakken op zich zelf heb ik niets: ik ben 't volkomen met hen eens, dat er niet anders op zit: alleen kan ik mij volstrekt niet vereenigen met het beginsel waarvan zij daarbij zijn uitgegaan.

Het eerste doel, waarom men schrijft, is: verstaan te worden.

Opdat nu de lezer het schrift versta, moeten de woorden zoodanig gespeld zijn, dat hij, de leek zoo wel als de geleerde, ze behoorlijk kunne uitspreken.

Kan men daaraan voldoen en tevens in het woord het merk van de afleiding daarvan bewaren, des te beter; doch voor het gebruik is het eigentlijk vrij onverschillig: mijn geachte vrienden hebben dit zelve herhaaldelijk bewezen, door b. v. uit *thands* en uit *gantsch* de *d* en *t*, die de

afleiding aantoonde, weg te werpen — al laten zij in 't eerste woord een *h* en achter 't tweede een *ch* staan, die men best zou kunnen missen.

Toch zou er tegen het bewaren van dat karaktermerk der herkomst op zich zelf geen overwegend bezwaar zijn geweest, waar het echt Nederduitsche woorden geldt, omtrent wier uitspraak bij niemand eenige twijfel of zwarigheid bestaat. Maar wel degelijk doet zich twijfel, wel degelijk doen zich zwarigheden op, waar het woorden geldt van uitheemschen oorsprong en waar men daarbij de spelling wil bewaren, welke zij in de taal hadden, aan welke men ze ontleend heeft, in een taal die 999 duizendsten der lezers niet verstaan.

Spel nu	en de meesten lezen:
*) *Demophontes.*	de mophondjes.
Sappho.	Sap-ho.
Pfeiffer (een eigennaam). . .	pijfer.
Philosooph.	pielosoop.
Photographie.	potograppie.
Scaphander.	skap-hander.
Prophaan.	prop-haan.

(waarvan de haan van den schoolmeester zeggen zou:

Prophaan en Snaphaan, gelijk je ziet,
Schrijven hun naam net hetzelfde maar famielje is het niet)

Gouverneur.	(de *ou* als in *gouda*)
budget.	(de *g* als in *git*)

Daar-en-tegen zijn er weêr anderen, die 't mooi willen maken en door die onnatuurlijke spelling van de meeste bastaardwoorden van de wijs geraakt, aan op zijn hollandsch geschreeven bastaardwoorden een uitheems klinkende uitspraak geven. Zoo b. v.

---

*) Dat de woorden, op deze lijst vermeld, door onkundigen meestal verkeerd worden uitgesproken, werd door den spreker met voorbeelden gestaafd.

Kamille als 't Fr. famille.
Portie „ „ porsje.
Societeit „ „ soosjeteit.

Maar, om terug te keeren tot de woorden, door mij in de eerste plaats als voorbeelden opgegeven eener misleidende spelling, zoo vraag ik: waartoe die *ph* behouden, die in ons alfabet niet t'huis behoort, althans nooit iets anders beteekenen kan dan een *p* met een *h*?.

Menschen, die Latijn of Fransch verstaan, mogen weten, dat de *ph* in die talen de waarde heeft van de *f* bij ons; maar de massa der lezers weet het niet, en is volstrekt niet gehouden het te weten.

De Franschen hebben de *ph* behouden: goed; maar in 't Fransch komt het nooit voor (als bij ons), dat, in de samenstelling, een woord, dat op *p* eindigt, een ander achter zich krijgt, dat met *h* begint: die *ph* kan dus daar niemand bedriegen.

Maar, wanneer wij bij den vreemde moeten gaan leeren hoe wij woorden, dié wij in onze taal overnemen, zullen spellen, dan wijs ik u op het voorbeeld van een ander volk, dat in zijn spelmethode verstandiger is te werk gegaan dan de Franschen.

De Italiaan verstaat Latijn: zelfs de man uit het volk heeft in Italiën den mond vol met Latijnsche spreekwoorden.

Hij kent dus de *ph*, de *rh*, de *th*: en toch verwisselt hij in de woorden, die hij uit het Latijn heeft overgenomen, die letters met de *f*, de *r* en de *t*: hij schrijft: filosofo, retorica, teatro.

Heeft die verwisseling plaats in een Romaansche taal, waar zij minder noodig scheen, hoe veel te gepaster is zij dan in een Germaansche taal.

Werpt men nu b. v. de *ph* aan 't slot van de woorden weg — waarom dan de inkonsequentie begaan van die

in 't begin of in 't midden van de woorden te bewaren en met den Heer t. W. te schrijven *philosoof*, maar *philosophie*?

En nu de *ou* (in *gouverneur*, *souverein*). Men moet bepaald Fransch verstaan om te weten dat die *ou* hier moet uitgesproken worden als ons *oe*: de Nederlander kan er nooit iets anders van maken dan *ou*.

Voor het behoud van die *ou* wordt dan ook geen andere reden gegeven dan dat onze *oe* te lang en te zwaar schijnt voor de Fr. *ou*. Ik voor mij hoor er volstrekt geen onderscheid tusschen, en dat deden, naar 't schijnt, onze voorouders ook niet, toen zij in *bouck*, *houck*, *houwe* de *ou* met de *oe* verwisselden. Waarom hun voorbeeld niet nagevolgd? Hebben *gouverneur* en *souverein* niet bij ons sedert eeuwen hetzelfde burgerrecht verkregen als boek?

Ook hier vind ik bovendien, in de spelling *souverein*, dezelfde inkonsequentie als in die van *philosoof*. Is 't een Fr. woord, zoo schrijve men 't op zijn Fr. *souverain*; maar is het bij ons genaturalizeerd, bepaal u dan niet bij 't veranderen van de *ai* in *ei*; maar durf ook de Hollandsche *oe* voor de Fr. *ou* zetten.

En, vraag ik hier in 't voorbijgaan, hoe moet het woord, daar wij van spreken, gespeld worden als 't de Eng. gouden munt beteekent? 't zij gij daar de Fr. *ou* of de Holl. *oe* gebruikt, altijd zal die zwaarder klinken dan de Eng. *sovereign*.

Hoe dat vasthouden aan een vreemde spelling aanleiding geven moet tot bezwaren, wil ik eens aantoonen met het woord *sjaal*. Tot in 1825 schreef men in Frankrijk *shawl*: en wij aapten dat na: later ging men er *châle* schrijven: moeten wij dat nu weêr naäpen?

Te vreemder is die zucht om letters, die een andere waarde in een vreemde taal hebben dan in de onze, te willen behouden, omdat men, in andere opzichten, ten spijt van

alle etymologie, letters, die bij ons volkomen zoo worden uitgesproken als overal elders, door andere wil vervangen hebben. Zoo schrijft men b. v.

singel in weêrwil van *cingulum, cingler.*
sier, sieren, versieren „ „ „ *chier, chère.*
(waardoor men zich het voordeel ontneemt onderscheid te maken tusschen *vercieren* (opschikken) en *verzieren* (verdichten).
sigaar in weerwil van *cigarro, cigarre.*

Voor de spelling *singel, sieren* wordt als reden opgegeven, dat die woorden inheemsch geworden zijn in menigvuldige samenstellingen als *omsingelen, opsieren, versieren,* enz.

Maar schrijf dan ook *sijfer.* Immers wij hebben *besijferen, uitsijferen, nasijferen, voorsijferen, sijferboek, sijferaar.*

En als gij *sigaar* schrijft (waarvoor geen enkele reden wordt aangevoerd) waarom dan ook niet *sedel* (zoo echt Hollandsch geworden, als uit de verkorting *ceél* blijkt)? waarom dan ook niet *seder* (voor de Noorsche den, die de Heer t. W. voor een tropische plant houdt en haar daarom de *c* wel wil laten behouden *).

Maar terwijl men die *c* uit *cingel, cieren, cigaar* verwijdert, wil men die behouden in *consonant, voncert, occasie, dialect, vocaal,* zelfs in *courant,* ofschoon men toelaat dat men *krant* en *kraf* zegge.

Nu ja *krant*: even goed als *kleur, krent.*

Maar *kraf*! 't uitwerpen van een *a*! dat komt mij wat kras voor: en ik betuig, dat ik mij daar nooit aan zou bezondigen.

Wanneer ik nu naga, welken regel ik volgens den Heer t. W. te volgen heb bij 't gebruik van de *c* of van de *k* — dan vind ik er eigentlijk geen anderen, dan dat ik

*) *Grondbeg. der spelling,* § 222.

mij van de *c* moet bedienen, voor of in bastaardwoorden, die een fatsoenlijke persoon, stand of zaak uitdrukken, en de *k* als 't een ploert treft of een min fatsoenlijke zaak. — Ik beken, dat ik, waar sprake is van spelling, van een regel, die op zoodanig beginsel steunt, nimmer zou gedroomd hebben. Volgens den opgegeven regel moet ik *concert* schrijven, om dat dat een vereeniging is van *beau monde* en lieden van smaak. Maar onze tegenwoordige *volks-koncerten* moeten dus een *k* krijgen. Een beämbte bij de posterijen is, volgens den Heer t. W. *) *per se* een fatsoenlijk man en wordt aangeduid met het woord *commies*, een ambtenaar bij de belasting is noodwendig een ploert en moet *kommies* heeten. Maar is 't nu *kommies-* of *commies-brood?* aldus genoemd omdat het door *kommiezen* noch *commiesen* gegeten wordt.

Ik betuig wijders volstrekt niet in te zien waarom *kapitaal* een onfatsoenlijker woord is; waarom, als men in *sekte* de *k* toelaat, men *acte* met een *c* moet schrijven, waarom de spelling *makaronie*, *kanapee*, *kategorie*, *kommissie*, *akademie* aan die woorden iets plomps zou bijzetten.

Ongeveer 100 jaar geleden schreven lieden, die zich door kieskeurigheid onderscheiden wilden, *publicq*, *authenticq* en, even als de Heer t. W. die *k*, vonden zij den uitgang *iek* in gemelde woorden, heel triviaal, heel *bourgeois*. En toch heeft *iek* gezegevierd, omdat het Hollandsch klonk, en zal in de straks genoemde woorden de Hollandsche *k* ook eindigen met haar Waterloo te vieren boven die Fransche *c*.

Niemand, zegt de Heer t. W. †), heeft nog willen schrijven *sukoes*, *akcent*, *akcident*, enz. — Ik verzoek verschoning: dat doen de HH. Hofdijk, Schimmel, de Bull,

---

*) *Grondbeg. der Nederl. Sp.*, § 252.
†) § 282.

Binger, en anderen, die toch als letterkundigen eenigen naam hebben en eenig gezag bezitten. Ik voor mij keur die spelling af, niet omdat ik er iets plomps of plebejisch in vind; maar omdat zij niet beäntwoordt aan het doel: bevordering van duidelijkheid der uitspraak, en dat men gevaar loopt de lieden *sux's*, *ax'ent*, enz. te laten lezen. Zulke woorden schrijf ik liever *kursief*, dan is de onkundige gewaarschuwd. Mijn stelregel is: spel uw woorden zooveel doenlijk zóó, dat niemand met de uitspraak in de war rake, en zoo ik *konsequent* schrijve en niet *konsekwent*, 't is niet, dat ik iets plomps in die *kw* zie; maar omdat de *qu* van ouds bij ons bekend is, nooit een andere waarde heeft gehad dan *kw* en niemand misleiden kan.

De Heer t. W. noemt *) de voorstanders der Latijnsche en Fransche spelling de *oude* richting; mij en anderen, die voor de Hollandsche letters ijveren, de *nieuwe* richting. Zoo heel oud is die *oude* toch niet; want zij dagteekent van 1804; ik zou met meer recht voor mijn spellingmethode den naam van de oude vorderen. Immers als ik *Cezar* en *plantaadje* schrijf, schrijf ik met Hooft en Vondel, met Wagenaar en Bilderdijk. Ik heb dus voor mij mannen uit de 17de en 18de eeuw, die nog al eenig gezag plachten te hebben.

Doch hoe men mijn richting ook noeme, het is mij onverklaarbaar, hoe de kundige Redaktie van het Woordenboek †) beweeren kan, dat de uitgang *aadje* aan het Fr. *age* zou ontleend zijn. Zijn dan *boelaadje*, *bosschaadje*, *kijvaadje*, *lastaadje*, *plantaadje*, *slijtaadje*, *spinaadje*, *stellaadje*, *stoffaadje*, *tuigaadje*, *zeilaadje* Fransche woorden of aan 't Fransch ontleend? De uitgang is kennelijk genomen naar 't Ital. *aggio*, en zeker werd het Ital. in de XVIde

*) § 224.
†) § 243.

en in 't begin der XVII^de^ eeuw hier meer gelezen en gesproken dan 't Fr. Twee eeuwen lang heeft men dat *aadje* verstaan en goed kunnen uitspreken en waarom zou men 't dan nu niet kunnen doen? 't Is de schuld niet van Hooft, Vondel, Wagenaar of Bilderdijk, noch ook de mijne, zoo er in de hedendaagsche spelboekjes niet geleerd wordt, dat *dj* een konsonant is, noch hoe men die uit heeft te spreken. Ik heb misschien tot mijn vijftiende jaar toe gesproken van een *gierrid* en van den vizier *Giafar*, omdat ik die woorden zoo in de vertaling der 1001-nacht gespeld had gevonden. Had die vertaler uit de school van 1804 geschreven *djerrid*, *Djaffar*, als ik het later in een werk van wijlen mijn vriend Hamakar vond, ik had die woorden naar behooren uitgesproken; want reeds als kind had ik uit de werken van Hooft en Vondel — niet van mijn taalmeester — de waarde van de *dj* leeren kennen.

Om op die spelling *aadje* terug te komen: zoo weinig is zij aan 't Fr. ontleend, dat zij zelden anders voorkomt dan als aangevoegde staart achter Holl. woorden. Maar afkeurenswaard zou het zijn, die te bezigen in Fransche woorden, en *avantaadje*, *carnaadje*, *couraadje*, *equipaadje*, *menaadje*, *ravaadje* te schrijven. Men schrijft te recht *avantage*, *carnage*, enz. en dat om dezelfde reden als waarom men woorden als *compascuum* *), *sous-pied*, *bureau* †), *longroom* §), *rail*, *praesens* **) onveranderd behoudt. Dat zijn geen bastaardwoorden; dat zijn Latijnsche, Fransche of Engelsche woorden, duidelijkheidshalve gebruikt, en die ook duidelijkheidshalve onveranderd moeten blijven.

Lastaadje, *slijtaadje*, enz. zijn daarentegen Hollandsche woorden en wil men die ook op *age* doen eindigen, dan 1°. berooft men zich van het voordeel om door het verschil van uitgang het verschil van afkomst te kenmerken, 2°.

---

*) § 230. †) § 232. §) 230. **) 252.

dwingt men de lieden om de lange Holl. *a* in *lastaadje, tuigaadje,* enz. even kort uit te spreken als de Fr. in *courage, ménage.*

Ik voor mij wensch eenvoudig gemelde woorden te schrijven zoo als onze beste schrijvers het tot 1804 hebben gedaan, en al spijt het mij, dat zulks *aan velen tot aanstoot en ergernis moet verstrekken* *), hoop ik zulks te blijven doen.

Nu nog een woord over de *sj.* Ik meende, dat die eenmaal geijkt was. — Niet enkel uit *sjerp, jsorren, sjouwen,* maar ook uit *glaasje, mesje, vischje, nestje,* kon iedereen de overtuiging bekomen, dat *sj, schj, stj,* een equivalent was voor de Fr. *ch* en de Eng. *sh*: en waarom dus niet vergund dat equivalent te gebruiken, waar het dienst kan doen, als in *sjerri, sjokolaad?* Waarom niet? — Om dat het al wederom †) *plomp* heet. — Waarlijk, wanneer ik mij door zulke doorkundige en tevens zoo humane lieden als mijn geachte vrienden D. V. en t. W. telkens, als hoofdargument, plompheid en gebrek aan esthetisch gevoel naar 't hoofd zie werpen, dan kan ik niet nalaten eenigen twijfel te voeden of zij omtrent het betwiste punt wel zoo zeker in hun schoenen staan.

Ik eindig met de betuiging waar ik reeds mede begonnen ben; t. w. dat ik de spelling, door mijn meergemelde vrienden aangeprezen, zoo goed ik kan zal overnemen, of liever, reeds overgenomen heb; meest uit overtuiging: hier en daar omdat men 't voorbeeld moet geven, wat te willen toegeven. In slechts twee punten blijf ik van hen verschillen: 1°. Waar zij *eigenlijk, openlijk, wezenlijk* schrijven; omdat deze hun spelling tegen de uitspraak aandruischt. Ons taaleigen heeft van ouds altijd een over-

*) § 243. blz. 196.
†) § 228.

gangsletter zoeken te schuiven tusschen de *n*, waar die van een enkelen klinker wordt vooraf gegaan, en de *l*. Men zei niet:

banling	maar	*banneling*,
manlijk	"	*mannelijk*.
kenlijk	"	*kennelijk*,
ordelijk	"	*ordentlijk*, of *ordentelijk*,
verwonling	"	*verwonneling*,
zinlijk	"	*zinnelijk*, of *zindelijk*,

enz.

En zoo hoort men ook nog, al schrijft men, tegen dat taaleigen in

eigenlijk	toch altijd	*eigentlijk*,
openlijk	"	*opentlijk*,
wezenlijk	"	*wezentlijk*.

2°. Waar 't de zoogenaamde bastaardwoorden betreft. Zijn zij voor den ongeletterde uitspreekbaar te maken, dan tracht ik dit zoo veel mogelijk te doen: zie ik daar geen kans toe, dan waarschuw ik hem dat hij hier met een uitheemsche uitspraak te doen heeft, ik doe wat de Franschen in zulke gevallen doen, en schrijf ze kursief.

OVER

HET ALGEMEEN LETTERSCHRIFT

VOLGENS

HET STELSEL VAN *LEPSIUS*.

DOOR

C. LEEMANS.

Toen in de Afdeelingsvergadering van 13 Februarij j.l. ons Medelid, de Heer ROORDA het alphabet van ons buitenlandsch lid, den Heer R. LEPSIUS ter sprake brengen zou, kon ik mij ligtelijk voorstellen, dat bij den spreker eenige bedenkingen bestonden, zoo al niet tegen het stelsel van LEPSIUS in het algemeen, of tegen de beginsels daarin gehuldigd, maar dan toch tegen de toepassing, vooral op het overschrijven van woorden uit de vreemde talen, met welker beoefening ons lid zich meer uitsluitend onledig houdt, waarvoor zijne school op zijn voorbeeld en meer bepaald met het oog op de behoefte van onze landgenooten, een eigen stelsel van overschrijving heeft aangenomen, en waarvan met name de Javaansche en Maleische talen aan den Berlijnschen geleerde in 1854 slechts door de werken van niet-Nederlandsche schrijvers bekend geworden waren, zoodat hij zich tegen dwalingen omtrent de juiste uitspraak niet genoegzaam had kunnen waarborgen, en daarom ook

in de toepassing van zijn stelsel van overschrijving op die talen niet altijd gelukkig was geweest. Dat de Heer ROORDA en zijne volgelingen het alphabet, op het voorbeeld van vele buitenlandsche geleerden en van de besturen van vele onder de voornaamste Bijbel- en Zendelinggenootschappen zouden aannemen, had ik evenmin verwacht. Wanneer men eenmaal een eigen stelsel vastgesteld, of een dat reeds in gebruik was overgenomen heeft, en dat vooral met het oog op de behoefte van zijne eigen landgenooten, dan is het, ik weet het bij ondervinding, hoogst moeijelijk, misschien wel in vele opzigten niet raadzaam, tot eene verandering over te gaan, waarbij men met zich zelven in tegenspraak komt, en voor zijne lezers verwarring te weeg brengt. Minder bezwaar heeft de overgang, wanneer men zich tot eenen uitgebreideren kring van lezers rigt en ook of vooral tot buitenlanders spreekt, of zich voor de ontwikkeling zijner denkbeelden van eene buitenlandsche taal bedient. Men kan dan in de moedertaal zijn vroeger aangenomen stelsel volgen, en zich, zonder bezwaar, voor vreemdelingen en in eene vreemde taal aan een meer algemeen gehuldigd stelsel aansluiten. Dan voorzeker komt dat van LEPSIUS wel het eerst in aanmerking. Het is toch niet de vrucht van eene eenzijdige beschouwing van het onderwerp, door éénen enkelen geleerde, aanbevolen en in gebruik gebragt door diens gezag en invloed, waar dat gezag en die invloed door bijzondere omstandigheden te regt of te onregt overwegend waren, en men door gebrek aan geleerden, die zich opzettelijk met de zaak bezig hadden gehouden, zich stilzwijgend onderwierp. Maar het is de vrucht van een gezamelijk en naauwgezet overleg, waartoe mannen, beroemd op het gebied der algemeene taalkennis in den bond traden met geleerden, die zich door hunne physiologische onderzoekingen, ook met betrekking tot de menschelijke stem, bekend gemaakt en gezag verworven hadden;

met reizigers, die, door ernstige voorafgaande studie voorbereid, ook nog het volstrekt vereischte van een goed geoefend, zuiver, muzikaal gehoor en gevoel bezaten, en de verschillende klanken van vreemde, sommige nog geheel onbekende talen en taaltakken onder de volken, waar die te huis behooren, hadden leeren kennen; of die de uitspraak van bekende talen, zoo als bijv. de Indische, de Arabische en andere daaraan verwant, aan de meeste beoefenaars slechts zeer gebrekkig uit handboeken door algemeene, voorgeschreven regelen medegedeeld, door ervaring en toepassing onder de inboorlingen zelven zich hadden eigen gemaakt.

Het is ons uit het hierboven bedoelde vertoog van ons medelid ROORDA gebleken, dat naar zijne meening het stelsel door LEPSIUS uiteengezet, bekend gemaakt en aanbevolen, en reeds sedert een tiental jaren door een steeds vermeerderend aantal beoefenaars van vreemde talen, vooral ook waar het volken geldt die nog geen eigen schrift bezaten, aangenomen en in gebruik gebragt, niet aan de meest noodige vereischten voldoet. Maar de Heer ROORDA ging nog verder, hij sprak er zijne geheele afkeuring over uit, hij achtte het volstrekt ondoelmatig, of voor het doel, zoo al niet on-, dan toch weinig bruikbaar; hij ontzegt het zelfs den physiologischen grond, waarop de Berlijnsche geleerde het vooral beweert te hebben opgetrokken, en hij kondigt een door hem zelven nieuw uitgedacht stelsel aan, dat aan al de tegen dat van LEPSIUS ingebragte bezwaren en tegenwerpingen ontsnapt, hoogst eenvoudig, daardoor onkostbaar is, en volkomen, althans voor onze landgenooten en voor hen die genoegzaam met onze moedertaal bekend zijn, aan alle billijke behoeften zal voldoen.

Het zou vermetel en ongepast zijn, over dat, nu nog geheel onbekende, nieuwe stelsel thans reeds eenig oordeel te willen uitspreken, eenige verwachting te openbaren; dit zal eerst mogelijk, het kan misschien ook noodig worden,

wanneer het, volgens het verlangen van ons medelid en het besluit der Afdeeling, in de *Verslagen en Mededeelingen* zal zijn opgenomen en afgedrukt. Ik mag echter zonder schroom thans reeds als mijne overtuiging uitspreken, dat het nieuwe stelsel, om aan de hoedanigheden, die ons lid er aan toekent te beantwoorden, op vrij wat betere en vastere gronden zal moeten gevestigd zijn, dan die, waarop hij zijn geschut tot bestrijding van het algemeene alphabet van LEPSIUS mij toeschijnt geplaatst te hebben. Ik zal trachten te bewijzen, dat ik mijne bewering in dit opzigt niet uit de lucht heb gegrepen.

Vooraf eene korte opmerking. Het heeft mij eenigzins bevreemd, ik mag er bijvoegen voor de zaak leed gedaan, dat de Heer ROORDA aan de, meer bepaald en herhaald ook tot hem een tiental jaren geleden door en namens den Heer LEPSIUS gebragte, noodiging om mededeeling zijner bedenkingen, niet gemeend heeft te moeten voldoen. Ware dit in 1854 reeds geschied, toen de eerste, voorloopige uitgaaf van *Das allgemeine linguistische Alphabet* *) nog buiten den handel gehouden, en slechts in eenige exemplaren verspreid was geworden, het zou den Heer LEPSIUS den weg hebben kunnen openen, om óf aan werkelijke bezwaren te gemoet te komen, óf enkele dwalingen te ontgaan en te verbeteren, óf mis-

---

*) De eerste voorloopige uitgaaf verscheen onder den titel: *Das allgemeine linguistische Alphabet. Grundsätze der Uebertragung fremder Schriftsysteme und bisher noch ungeschriebener Sprachen in Europäischen Buchstaben*, von R. LEPSIUS, Berl. 1854. Met nieuw titelblad in 1855. De Engelsche bewerking: *Standard-alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters by* Dr. R. LEPSIUS, werd tweemaal in 1855 te Londen in het licht gegeven; doch ook hier schijnt de eerste dier twee uitgaven als slechts eene voorloopige beschouwd te zijn; althans de nieuwe uitgebreidere uitgaaf van 1863 wordt op den titel als tweede aangeduid.

schien wel den Heer ROORDA zelven tot zijnen bondgenoot te winnen; terwijl in ieder geval eene steeds zich meer en meer uitbreidende toepassing van een stelsel, dat door den Heer ROORDA werd afgekeurd, niet gedurende meer dan tien jaren daaraan eene kracht en een leven zou geschonken hebben, die zijn duur en daarmede de naar het oordeel van den Heer ROORDA zoo geheel verkeerde beginselen en talrijke gebreken moesten bestendigen en bevestigen. De Heer LEPSIUS had reeds in de eigenlijke en voor goed vastgestelde eerste uitgaaf van zijn werk, die in 1855 te Berlijn verscheen, of in de Engelsche uitgaaf van datzelfde jaar, en in ieder geval in zijne veel meer omvattende Engelsche tweede uitgaaf, die onder den titel van *Standard-alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters,* in 1863 te Londen en te Berlijn het licht zag, van de opmerkingen en bedenkingen van den Heer ROORDA, die hem vooral voor de talen van den Nederlandsch Oost-Indischen archipel van zooveel belang hadden kunnen zijn, een gewenscht, nuttig en misschien wel noodig gebruik kunnen maken.

Nu kan bij sommigen de vrees ontstaan, dat de schadelijke plant te krachtig wortel geschoten heeft, hare zaden zich te ver verspreid hebben, dan dat hare nadeelige werking nog zal kunnen weggenomen worden; de vrees, dat reeds te velen den verkeerden weg zijn ingeslagen, die weg al te zeer de groote en gewoon gebruikelijke heerbaan is geworden, om eene verwisseling met een nieuw, nog geheel onbetreden pad, al wordt dat nog zoo dringend aanbevolen, tot de waarschijnlijkheden te brengen. Ik voor mij zelven zie geene reden voor zulk eene vrees; ik wensch dat men zich aan den bedoelden reeds ingeslagen weg blijft houden; ik heb er mij tot nog toe, evenmin als vele anderen kwaad bij bevonden; maar ik acht mij eenigermate verpligt ook anderen tegen die vrees te wapenen.

Indien de Heer ROORDA zijne bestrijding van het standard-alphabet, die hij als eene inleiding tot de ontwikkeling van zijn eigen, nieuw stelsel van overschrijving, in de vergadering onzer Afdeeling mededeelde, ook voor de *Verslagen en Mededeelingen* had bestemd, ik zou mij voorbehouden hebben, nadat ik den inhoud van het door hem gesprokene, ook meer naauwkeurig en blijvend uit het gedrukte stuk had kunnen kennen, al zijne bedenkingen achtervolgens te wegen, haar gewigt en hare gehalte te onderzoeken, waar het mij noodig bleek haar te beantwoorden en zoo mogelijk uit den weg te ruimen. Ik heb in de vlugtige oogenblikken, die in de vergadering nog overbleven, een aantal der hoofdbezwaren, die ik onder het hooren had opgeteekend, onmiddellijk afgewezen en mij in het algemeen tegen de uitspraken van ons medelid in verzet verklaard, maar had mij eene nadere behandeling voorbehouden. Aan dat voornemen kan ik thans geen gevolg geven, nu niet de in de vergadering uitgesproken inleiding tot het nieuw ontworpen stelsel, maar dat in die vergadering niet medegedeelde of bekend gemaakte stelsel zelf, zonder die inleidende bestrijding, het licht zal zien. Ik moet mij daarom beperken tot hetgeen in de opteekening van het in de vergadering verhandelde is opgenomen, en wijd daarbij meer uitsluitend mijne aandacht aan de beschuldiging tegen den Heer LEPSIUS ingebracht, als zondigde zijn stelsel tegen physiologische gronden. Die beschuldiging toch zou, vooral in den tegenwoordigen tijd, nu reeds sedert zoovele jaren de menschelijke stem, de spraak, een onderwerp is geworden van een streng physiologisch onderzoek, en nu dat onderzoek tot zulke hoogst verrassende en belangrijke uitkomsten heeft geleid, eene overwegende oorzaak kunnen worden, om het geheele stelsel, hoeveel goeds en voortreffelijks het anders ook mogt bezitten, geheel en al te verwerpen. Wat in zijne grondslagen wankelt, of op valsche

grondslagen is opgetrokken, kan toch wel nimmer een veilig gebruik veroorloven. Bij de tegenwerping tegen de deugdelijkheid der beginselen en gronden zelve, kunnen alle andere bedenkingen en tegenwerpingen, ook zelfs wanneer zij geldig zijn, slechts een zeer ondergeschikt gewigt behouden.

In de vergadering zelve meen ik reeds aangetoond te hebben, dat deze laatste klasse van bedenkingen door ons medelid opgeworpen, althans vele daaruit, misschien niet eens op zulk een ondergeschikt gewigt aanspraak konden maken. Hier en daar moest ik zelfs aannemen, dat de Heer ROORDA de meening van den Heer LEPSIUS niet altijd juist had begrepen, ofschoon mij de door den laatste gebezigde bewoordingen, evenmin in de Duitsche als in de Engelsche uitgaaf van het besproken werk, zulk eene groote onduidelijkheid schenen aan te bieden.

Handelende over de drie hoofd-zelfklinkers, die hij zeer juist met de drie hoofdkleuren vergelijkt, gebruikt LEPSIUS het reeds voor deze laatste lang gebezigde beeld van eenen gelijkzijdigen driehoek, natuurlijk doet hij dit alleen voor die drie eerste of hoofd-zelfklinkers. Verder aantoonende, op welke wijze en in welke verhouding de overige zelfklinkers tusschen de eerstbedoelde overeenkomstig hunnen aard worden ingedeeld, moet hij van zelf den gelijkzijdigen driehoek laten varen, nu de tusschenkomende klinkers niet aan de grondlijn maar aan de beide zijden van den driehoek hunne plaatsen erlangen, en daarbij om de aanschouwelijke voorstelling niet te benadeelen, hunne betrekkelijke afstanden in het oog moeten gehouden worden. LEPSIUS kiest voor die veranderde figuur den naam van pyramide; hij had misschien ook dien van gelijkbeenigen driehoek kunnen nemen, misschien ook op andere benamingen zijne aandacht kunnen vestigen, maar ik geloof, hij koos de juiste, en de Heer ROORDA had geen regt om het te veroordeelen,

dat LEPSIUS eene voorstelling die geheel veranderd was, niet meer noemde met den naam, ontleend aan hare vroegere, maar integendeel met eene benaming passende op hare gewijzigde gedaante.

Eene andere tegenwerping was gerigt tegen het bezigen van Grieksche lettervormen in een Latijnsch of Romeinsch alphabet; de Heer ROORDA ging zelfs zoo ver dat hij den Heer LEPSIUS het regt ontzegde, om het alphabet dien laatsten naam te geven, en hij zegt: het is geen Romeisch letterschrift, maar „een door LEPSIUS verzonnen." Maar de Heer LEPSIUS ontkent volstrekt niet dat zijn alphabet niet uitsluitend uit de letters van het Latijnsche is zaamgesteld; hij handelt over het overschrijven van woorden uit vreemde talen, die nog geen eigen schrift hebben, en uit vreemde schriftstelsels in Europeesch schrift; en tot dit laatste behooren immers de Grieksche schrijfletters niet minder dan de Romeinsche. Buitendien zie ik niet in, hoe de toevoeging van een viertal lettervormen de γ, χ, δ en θ, die onontbeerlijk zijn om met één enkel teeken eenen klank uit te drukken, welke door geene der letters van het Latijnsche alphabet kan worden aangeduid, aan het door LEPSIUS voorgestelde het karakter van een Latijnsch alphabet zou ontnemen; en deed het dit, dan voorwaar zou daaruit al eene zeer luttele aanleiding tot bedenking tegen de toepasselijkheid van het alphabet ontleend kunnen worden.

Ik wil niet ontkennen, dat in den beginne het gebruik van Grieksche lettervormen tusschen de Latijnsche, ook mij minder gewenscht was voorgekomen; maar het was onvermijdelijk, om verwarring te ontgaan, en niet in tegenspraak te komen met de eenmaal en ook naar mijne overtuiging zeer juist vastgestelde beginselen; ook verviel mijne voorname bedenking, die gegrond was op den voor het oog stootenden vorm van de gewoon gebruikelijke druktypen der Grieksche tusschen die der Latijnsche letters, toen

voor het algemeene alphabet de zoogenoemde cursiefvormen aangenomen waren en daardoor het hinderlijke verschil werd opgeruimd.

Eene andere tegenwerping gold het groote aantal van onderscheidingsteekens bij de verschillende wijzigingen van de waarde der letters; het daardoor tot ruim 180 verschillende typen uitgebreide alphabet, en de bezwaren, die voor een niet scherpziend oog door de fijnheid en onduidelijkheid dier wijzigingsteekens werden teweeg gebragt.

Ik geloof dat ook hier de schrikbeelden slechts in schijn verrezen, of dat zij al zeer ligt hadden kunnen bezworen worden. Een zeer groot aantal, zoo al niet de meeste der wijzigingsteekens waren reeds lang en met dezelfde waarde bij de taalgeleerden in gebruik, de overige zeer eenvoudig, en zoowel in hunnen vorm als in hunne waarde al zeer gemakkelijk te verstaan en te onthouden. De kosten van aankoop van een volledig stel typen zouden natuurlijk alleen gedragen moeten worden, wanneer men zijne werken in alle tot dusverre bekende vreemde talen, of in de ruim honderd talen en taaltakken, waarvan LEPSIUS in zijne laatste Engelsche uitgaaf in het Standard-alphabet proeven geleverd heeft, in druk wilde uitgeven. Maar dat groote aantal typen krimpt zeer in, wanneer men de behoefte voor elke taal afzonderlijk op het oog houdt. Voor het oud-Egyptisch b. vb. kunnen wij met een veertigtal volstaan, waarvan de helft door onderscheidingsteekens gewijzigd; voor het Koptisch met 27 teekens, waaronder slechts 7 gewijzigde; voor het Arabisch 35 waarvan 11 teekens met wijzigingen; voor het Maleisch 46, waarvan 21 met wijzigingen; het Bataksch 27, waarvan 7 met wijzigingen; het Javaansch 34, waarvan 11 met wijzigingen; het Makassaarsch 23 waarvan 4; het Boegineesch 24, waarvan 5; en het Dajaksch met 23 waarvan 4 met wijzigingen. Die wijzigingen bestaan, zoo als wij reeds zagen, in toevoe-

ging van onderscheidingsteekens, die bijna alle bekend en in gebruik zijn, en afzonderlijk in de drukkerijen voorhanden, des noods door den zetter bij het gewone letterteeken geplaatst kunnen worden; zoodat uit het schijnbaar zoo schrikbarend aantal van ongeveer 200 verschillende druktypen of lettervormen, eigenlijk al zeer weinig of niets ontrustends overblijft.

Het bezwaar van onduidelijkheid kan door het gebruik van typen van een zwaarder ligchaam worden uit den weg geruimd, en anders voor hen wier gezigtsvermogen verzwakt is, met de gewone kunstmiddelen worden opgeheven; het geldt voor elk schrift, dat zoo als bij voorbeeld het Fransch, een veelvuldig gebruik maakt van toonteekens.

De Heer ROORDA noemde het Standard-alphabet ook ongeschikt voor het overschrijven van aardrijkskundige namen. Wanneer daarmede bedoeld werd, dat het niet op die namen in het algemeen en zonder eenige uitzondering kan worden toegepast, dan zou hij tot op eene zekere hoogte waarschijnlijk op de toestemming van den Heer LEPSIUS zelven kunnen rekenen. Maar laatstgemelde dacht er zelfs niet aan, om in de spelling van namen, die reeds algemeen bekend zijn, en met eene eigene schrijfwijze, hoe dan ook, overal een burgerregt verkregen hebben, eenige verandering te maken; zelfs dan niet, wanneer de in eene taal aangenomene spelling in andere talen eene geheel verkeerde uitspraak ten gevolge heeft of hebben kan. De Berlijnsche geleerde wil de toepassing alleen voor bepaalde onderwerpen, voor een bepaald doel, voor nieuwe, aan vreemde talen ontleende benamingen die nog nergens een vast, onvervreembaar burgerregt verworven hebben, en wier uitspraak men niet slechts aan zijne landgenooten, maar ook aan buitenlanders en overal met eenige juistheid wil doen kennen. Om dat doel te bereiken acht ik het Standard-alphabet volkomen geschikt; ieder die zich de ge-

ringe moeite geeft om er de proef van te nemen zal, ik twijfel er geenszins aan, tot gelijke overtuiging komen. Ik kan althans niet onderstellen dat voor anderen in dit opzigt gewigtiger bezwaren zich zouden opdoen, dan die ik bij de toepassing zelf ondervond. Verklaar ik mij dus, met den Heer LEPSIUS, tegen het toepassen van zijn alphabet op reeds algemeen bekende en aangenomen schrijfwijzen van plaats- en andere eigennamen, toch zou ik, en dit zij hier in het voorbijgaan gezegd, wenschen, dat althans voor ons Nederlanders, de spelling der aardrijkskundige benamingen in onze overzeesche bezittingen en koloniën, behoorlijk herzien en vastgesteld werd; dat wij ons niet langer bedienden van spellingen zoo als die door vreemden, naar de uitspraak eener vreemde taal, werden aan- en van hen door ons gedwee overgenomen; spellingen, waarbij wij ons gedwongen voelen, om aan de gebruikte letters eene geheel andere waarde toe te kennen, dan die zij in onze taal bezitten; en waarbij wij onze eigen natuurlijke uitspraak bezigende, het oorspronkelijke onkenbaar maken, met miskenning van oorsprong, beteekenis en afleiding, wier juiste opvatting, vooral bij eigennamen, vaak van zooveel belang is.

Dat voor het overige het Standard-alphabet zich zeer goed voor geographische werken laat toepassen, is reeds gebleken uit eene groote kaart van het Oostenrijksch gebied met zijne velerlei landen en onderscheiden talen, in vier bladen door ARTARIA te Weenen in 1862 uitgegeven. Die toepasselijkheid laat zich ook wel eenigzins aannemen, wanneer men bedenkt, dat Prof. A. PETERMANN in Gotha, wiens naam in dit opzigt nog al eenig gezag heeft, te kennen heeft gegeven, dat hij voor het vervolg ook voor zijne kaarten zich van LEPSIUS' alphabet wil bedienen. Zie LEPSIUS, *Standard-alphabet.* 1863, blz. 310.

Doch laat ik tot mijn hoofdonderwerp terugkeeren, en

zien wat er van de beschuldiging is, die de Heer ROORDA tegen den physiologischen grondslag van het stelsel van den Heer LEPSIUS heeft opgeworpen, of liever tegen de wijze, waarop laatstgemelde de physiologische gronden heeft in het oog gehouden en toegepast.

Wanneer wij hier de geschiedenis van de geboorte en ontwikkeling, om het zoo eens te noemen, van het Standard-alphabet, alleen maar uit de eerste uitgaaf van 1854—55 nagaan, dan moet het reeds hoogstonwaarschijnlijk voorkomen dat LEPSIUS, ondersteld al dat zijne eigene bevoegdheid in het physiologisch opzigt niet voldingend genoeg gebleken ware (eene onderstelling die ik volstrekt ongegrond moet noemen), dat LEPSIUS, in overeenstemming met en onder volkomen goedkeuring handelende van mannen, die, én als uitstekende geleerden in verschillende rigtingen, én als meer bepaalde beoefenaars van taalstudie, én als physiologen met roem bekend zijn, tegen de eerste en voornaamste regelen en beginselen, waarmede het geheele stelsel staan of vallen moest, zich zou vergrepen hebben. LEPSIUS had, bij de wetenschappelijke onderneming, die onder zijne leiding op kosten der Pruisische regering naar Egypte en Nubië en in het Sinaïtische schiereiland ten uitvoer werd gebragt, zeer vele zorgen gewijd aan het verkrijgen van eene juiste kennis, niet alleen van de wijze waarop hem reeds meer of min bekende talen in die gewesten werden uitgesproken, maar vooral ook in dat opzigt werk gemaakt van vele, toen nog weinig bekende, sommige zelfs nog geheel onbekend gebleven talen en taaltakken in het binnenland van Oost-Afrika. Zijne vroegere onderzoekingen op het gebied der vergelijkende taalstudie, en zijn uitmuntend ontwikkeld muzikaal gehoor hadden hem voor die taak bijzonder geschikt gemaakt; en de behoefte om, niet alleen tot eigen gebruik, maar ook voor anderen en voor de geleerde wereld in het algemeen, de door hem verzamelde

opmerkingen en uitkomsten te bewaren en dienstbaar te stellen, leidde hem als van zelf tot het zoeken naar een alphabet, dat, zonder zich te ver te verwijderen van de reeds door vele geleerden aangenomen schrijfwijzen, aan de door hem gestelde vereischten zou kunnen voldoen. Later in Europa teruggekeerd, en zich in den herfst 1852 te Londen eenigen tijd ophoudende, kwam hij in de gelegenheid, om het onderwerp met onderscheiden bestuurders van de voornaamste Zendelinggenootschappen, bij welke zich de behoefte aan een goed, algemeen toepasselijk schriftstelsel voor volken die geen eigen schrift bezaten, al meer en meer dringend had doen gevoelen, opzettelijk en ernstig te bespreken. De Heer HENRY VENN, hon. secretary of the *Church Missionary Society*, had reeds eenige jaren vroeger in 1848 eenigszins in de behoefte gepoogd te voorzien, door de uitgaaf van: *Rules for reducing unwritten languages to alphebetical writing in Roman characters, with reference especially to the languages spoken in Africa*, en het was vooral deze geleerde, die de zaak met doordrijvenden ernst behartigde, en begreep, dat hij in LEPSIUS eenen krachtigen bondgenoot had gevonden. De denkbeelden, die beide mannen, onafhankelijk van elkander omtrent de voornaamste grondslagen en beginselen voor een algemeen alphabet tot het door hen bedoelde oogmerk, zich gevormd hadden, kwamen zoozeer overeen, of lieten zich bij nadere bespreking zoo goed tot elkander brengen, dat de Heer VENN zijnen vriend verzocht, om zijn ontworpen alphabet, in een kort vertoog toegelicht, ter algemeene kennis te brengen, ten einde het onder de zendelingen medegedeeld en ten gebruike zou kunnen worden aanbevolen. Aan dit verlangen kon de Heer LEPSIUS door omstandigheden niet onmiddellijk voldoen, maar hij verstrekte toch voorloopig een algemeen overzigt of eene tabel van zulk een alphabet,

waarvan de Heer VENN in eene tweede uitgaaf zijner *Rules* in 1853 gebruik heeft gemaakt.

Kort daarop werd het plan van den Heer LEPSIUS nog verder tot rijpheid gebragt, door eene zamenkomst met den, door zijne uitgebreide kennis der Westelijk-Afrikaansche talen beroemden reiziger S. W. KÖLLE, die, door de *Englisch Church Missionary Society* naar Sierra Leone gezonden, gedurende zijn vijfjarig verkeer onder inboorlingen van een groot aantal landstreken, een vergelijkend overzigt van meer dan 100 verschillende talen bijeen gebragt, en van twee der voornaamste, die der Veï en der Borni of Kanuri, uitvoerige spraakkunsten bewerkt en geleverd had. Tusschen beide mannen werd de zaak op nieuw overwogen; ook dat overleg droeg goede vruchten, en LEPSIUS besloot eindelijk zijn alphabet, dat tot nu toe slechts afzonderlijk aan een aantal der uitstekendste taalgeleerden, en in VENN's werk aan de Zuid-Afrikaansche zendelingen was medegedeeld, openlijk bekend te maken. Vooraf echter ontvouwde hij de beginselen, waarop het rustte, in algemeene trekken in eene vergadering der Kon. Akademie te Berlijn, en wel eene vereenigde vergadering, opdat het oordeel van de physiologen niet zou gemist worden; hij verbond aan zijn vertoog het voorstel, dat de Akademie, na een opzettelijk onderzoek, de noodige druktypen zou laten snijden en gieten. Een commissie uit de geschiedkundige en wijsgerige klasse werd tot het verlangde onderzoek benoemd, bestaande uit de hoogleeraars BOPP, JACOB GRIMM, PERTZ, GERHARD en BUSCHMANN, terwijl uit de natuurkundige klasse de physioloog de hoogleeraar JOH. MÜLLER tot deelneming aan het onderzoek was aangewezen. Slechts een der leden van de Commissie meende het nut van diergelijke pogingen in het algemeen te moeten ontkennen; al de overige verklaarden zich voor het voorstel, dat dan ook spoedig daarop verwezenlijkt is gewor-

den. Wie het zoo even bedoelde lid was deelt LEPSIUS niet mede, maar ik heb allen grond om te vermoeden dat het de Heer BUSCHMANN was, als zijnde hij de eenige der zes Heeren, wiens naam ontbreekt op de lijst van geleerden, die in 1855 hunne instemming met de door LEPSIUS aangenomen beginselen en hunne toepassing in het algemeen hadden te kennen gegeven.

Ongeveer terzelfder tijd had VON BUNSEN te Londen, waar hij, gelijk bekend is, als gevolmagtigd Minister van Pruisen gevestigd was, en als overal en immer vooraan stond, wanneer eene nuttige onderneming bevorderd moest worden, te zijnent eene bijeenkomst belegd van wetenschappelijke mannen, die hunne belangstelling in de zaak hadden doen blijken, en door studie en ervaring bevoegd waren om haar te beoordeelen. Onder hen bevonden zich WILSON, MAX MÜLLER, OWEN, DIETRICH, Sir CHARLES TREVELYAN, Sir JOHN HERSCHEL, hon. Mr. STANLEY, de Heeren NORRIS, PERTZ van Berlijn, BABBAGE, WHEATSTONE en CULL, voorts de Heeren VENN, CHAPMAN, Dr. TRUMPP, Dr. KÖLLE, de Heer GRAHAM van de *Church Missionary Society;* de Heer ARTHUR van de *Wesleyan*, de Heeren TRESTRAIL en UNDERHILL van de *Baptist Missionary Society*. LEPSIUS zelf was ook tot de bijeenkomsten genoodigd, maar kon slechts bij de drie laatste tegenwoordig zijn, waarop meer bepaald de physiologische grondslagen besproken en met bijna eenparige stemmen aangenomen en vastgesteld werden.

Ik heb hier den loop van zaken in het kort in haar ontstaan, hare ontwikkeling en haren voortgang opgegeven en meen nu in alle vrijmoedigheid te mogen vragen, of eene beschuldiging als die door den Heer ROORDA tegen het stelsel van LEPSIUS is opgeworpen, niet met zeer gewigtige en stellige bewijzen zou moeten gestaafd worden, om tegenover de getuigenis van de hierboven genoemde mannen, en daaronder van eenen, die onder de physiologen

eene eerste plaats bekleedde, en die zich opzettelijk met onderzoekingen nopens de physiologie van de menschelijke stem had onledig gehouden, eenige kracht te blijven bezitten?

Doch wij willen die beschuldigingen, waar zij voorgeven op bepaalde feiten zich te kunnen beroepen, wat van naderbij beschouwen.

In zijne eerste uitgaaf van het *allgemeine linguistische Alphabet* had LEPSIUS op blz. 22 gezegd, dat eene volledige physiologische „Begründung des aufgestellten Systems" hier niet op hare plaats zou zijn; hij meende nuttiger te handelen, door het stelsel zooveel mogelijk toe te lichten en begrijpelijk te maken; hij schreef vooral voor de toepassing van het alphabet, en kon aan het daarop berekende boekwerkje geene groote uitbreiding geven. Daarom had hij zich voorbehouden om, zoo als hij in eene aanteekening onder aan de bladzijde zegt, in een meer uitvoerig geschrift, dat hij dacht uit te geven, het physiologische gedeelte van het behandelde onderwerp uitvoerig te behandelen. In de nieuwe Engelsche uitgaaf van 1863 heeft hij die belofte niet herhaald, maar ook niet noodig geoordeeld, opzettelijk te vermelden, dat en waarom hij aan zijn voornemen geen gevolg had gegeven. Zij die op de hoogte van het onderwerp en eenigzins bekend waren gebleven met de daarop betrekkelijke, in druk bekend geworden geschriften, wisten toch, dat eene opzettelijke behandeling, zoo als LEPSIUS zich die in 1855 had voorgesteld, en die toen kon schijnen vereischt te zijn, van lieverlede onnoodig was geworden. Voor geleerden had LEPSIUS, in onderscheidene verhandelingen, die meest alle in de werken der Koninklijke Akademie te Berlijn zijn afgedrukt, de twijfelachtige, betwijfelde of bestreden punten genoegzaam toegelicht; hij mogt er op rekenen, dat zij, die dieper in de zaak van eene physiologische zijde wilden indringen, den

weg zouden weten tot, en gebruik maken van de werken waarin daarover gehandeld was geworden. Een eenigszins volledig physiologisch betoog zou ook de tweede Engelsche uitgaaf van het Standard-alphabet, die meer bepaald ten behoeve van de Engelsche Zendelinggenootschappen bestemd was, in omvang en kosten al te zeer hebben doen toenemen. De *Church Missionary Society* getroostte zich toch al eene aanzienlijke opoffering, toen zij besloot, dat 1500 exemplaren voor hare rekening van die nieuwe zeer merkelijk vermeerderde uitgaaf te Berlijn zouden worden afgedrukt.

Voor den Heer ROORDA intusschen zou het, naar het schijnt, wenschelijk geweest zijn, dat het physiologisch betoog ook hier niet ware teruggehouden; want dan had hij zich niet behoeven te stooten aan de door LEPSIUS in den aanvang voorgestelde en sedert ook vastgehouden verdeeling van de vroeger alleen tot de klasse der *gutturalen* gebragte klanken, in twee klassen, waarvan de eene onder den naam van *faucales* de *h*, de *elif* (ʾ), *aïn* (ع) en de *hha*, ح (*h*ʿ), bevat, de andere onder de oude benaming van *gutturales*, de *k*, *q*, *g*, *ṅ* (d. i. *ng*), de χ, γ (of Arab. غ) en de *ṙ* (brouwende klank), als haar aandeel behoudt. Het is op deze indeeling dat de Heer ROORDA zijne bewering steunt, dat aan het alphabet van LEPSIUS de eigenschap van op goeden physiologische grondslag opgetrokken te zijn, niet kan worden toegeschreven. Indien ik mij niet zeer vergis, werd door hem, zelfs in vrij sterke bewoordingen de twijfel uitgesproken, of de Heer LEPSIUS met de physiologie van de spraakorganen en hetgeen daarover in de laatste jaren is geschreven, wel genoegzaam bekend en vertrouwd was geworden.

Ik moet aannemen, dat de Heer ROORDA, ofschoon hem de titel van eene verhandeling van den Berlijnschen geleerde: *Ueber die Aussprache und die Umschrift der Arabischen Laute,* uit eene aanteekening op blz. 68 van de

laatste uitgaaf van het *Standard-alphabet* ter kennis was gekomen, die verhandeling niet geraadpleegd heeft; en dat hij evenzeer onbekend is gebleven met de vrij uitvoerige artikels, zoowel door BRÜCKE als door LEPSIUS in KÜHN's *Zeitschr. für vergl. Sprachforsch.* in het licht gegeven. Wanneer men een vonnis zal uitspreken is het altijd wenschelijk, dat men alle bescheiden op het onderwerp betrekkelijk raadpleegt; waar men als bestrijder van een stelsel optreedt is het veilig en voorzigtig, dat men zich vooraf op de hoogte brengt van het voornaamste dat daarover geschreven is; ware dit in het besproken geval behoorlijk door ons geacht medelid geschied, ik geloof zijne uitspraak zou aanmerkelijk gewijzigd, zijne afkeuring vrij wat minder stellig uitgesproken, misschien wel geheel achterwege gebleven zijn. Uit de bedoelde verhandeling, die in de Verhandelingen der Königl. Akademie der Wissenschaften te Berlijn 1861 reeds werd in het licht gegeven, blijkt, dat LEPSIUS zich wel degelijk op de hoogte heeft blijven houden van de uitkomsten, door de voornaamste physiologen in de laatste jaren op hunne onderzoekingen der stemwerktuigen, en hare toepassing op de menschelijke spraak verkregen. Behalve BRÜCKE's schriften: *Grundzügen der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummenlehrer*, Wien 1856, de *Beiträgen* van denzelfden *zur Lautlehre der Arabischen Sprache* (*Sitzungberichten der Phil.-hist. Klasse der Wiener Akademie* 1860) en de verhandeling *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transcription* (in de werken der *Wiener Akademie* 1863), is ook CZERMAK's werk, *der Kehlkopfspiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin*, Leipz. 1860, voor LEPSIUS een zeer gewaardeerd en zorgvuldig gebruikt hulpmiddel geweest; hij getuigt zelfs blz. 103 van zijne zoo even genoemde verhandeling, omtrent het laatstgenoemde werk: „CZERMAK's Beobachtungen sind überaus scharf und erschöpfend" (men

houde hierbij in het oog, dat CZERMAK zich vooral ook heeft onledig gehouden met eene meer naauwkeurige bepaling van de werkingen van het keelhoofd bij het uitspreken der Arabische diepe keelklanken, die LEPSIUS tot de klasse der *faucales* heeft gebragt), „so weit sie die Be„schreibung dieser ohne künstliche Spiegelung unsichtba„ren Lautbildungen betreffen." Hij bediende zich zelfs voor eigen proefnemingen van CZERMAK's spiegel, ofschoon hij erkent dat „eine grössere Uebung in der Anwendung „des sinnreich construirten Instrumentes zu eigenen Beob„achtungen" vereischt wordt, dan die hij zich toen nog had kunnen eigen maken. In eene aanteekening onderaan de zoo even aangehaalde bladz. zijner verhandeling, geeft LEPSIUS de reden op, waarom hij de door BRÜCKE, en op diens voorbeeld ook door CZERMAK voorgestelde benaming van *gutturales verae*, voor de aan het zachte gehemelte voortgebragte letters, en die van *gutturales falsae* voor de dieper gevormde letters moest blijven afkeuren, tegenover die van *gutturales* en *faucales*, door hem zelven aangenomen. BRÜCKE behandelde het onderwerp later, ik meen wel het laatst, in KÜHN's *Zeitschrift*, in een artikel *Ueber die lateinische Benennung der Kehlkopflaute*, en daarop volgde van LEPSIUS, onder den titel van *Litterae gutturales und litterae faucales*, in hetzelfde Tijdschrift blz. 442—459, een uitvoerig vertoog, waarin hij de door hem gekozen indeeling en namen op nieuw toelichtte, verdedigde, en tevens zorgvuldig de onderscheidene beteekenissen onderzocht, waarin de Grieksche en later de Romeinsche schrijvers, zoowel in geneeskundig als in meer algemeen dagelijksch gebruik, de benamingen van de deelen van keel en keelingang gebezigd hebben.

Ik acht het onnoodig, den schrijver in den geheelen loop van dat onderzoek te volgen, maar kan volstaan door de voornaamste uitkomsten, waartoe het leidt te vermelden.

De woorden *guttur* en *fauces* werden bij de ouden in even onbepaalden zin gebruikt, als bij ons keel en gorgel, zoowel voor den voorhals aan de buitenzijde, als voor het inwendige, de ademhaling- en slikwerktuigen; *guttur* beteekent nimmer het keelhoofd of de keelengte in het bijzonder, die als stemwerktuig in de physiologische beteekenis niet erkend, en als zoodanig van de luchtpijp niet onderscheiden werd vóór de tweede helft van de tweede eeuw na Chr., toen GALENUS het eerst eene naauwkeurige beschrijving leverde van het keelhoofd als stemwerktuig, en dit met den, sedert door de Grieksche geneeskundigen aangenomen naam van λάρυγξ onderscheidde. Waar vertalers en verzamelaars van woordenlijsten dit woord met het Latijnsche *guttur* vertolken, begaan zij eenen blijkbaren misslag. Even verkeerd handelt men, wanneer men aan *guttur* de beteekenis van luchtpijp wil toekennen. Wil men juist spreken, dan moeten de woorden *guttur*, *fauces*, *gula*, vervangen worden, het eerste door *arteria* (de *luchtpijp*); *fauces* door *larynx* en *pharynx* (de *luchtpijp*- en de *slokdarmopening* en *gula* door *oesophagus* (de *slokdarm*.) Wanneer nu *guttur* geene strenge ontleedkundige beteekenis heeft, dan kan men die ook niet aan het daarvan afgeleide bijvoegelijke *gutturales* toekennen. De letterklanken, die men in het algemeen onder de klasse der *gutturales* rangschikte, worden eigenlijk niet in de keel gevormd, maar, althans wat de door LEPSIUS tot die klasse gebragte betreft, aan het zachte gehemelte; eigenlijk zouden zij dus *palatales* moeten heeten, maar dan ware men in strijd gekomen met de later erkende klasse der *palatales*, die bij het harde gehemelte gevormd worden. Men besliste dus voor *gutturales*, als de benaming voor de geheele reeks, en nam voor het Europeesch alphabet, het stelsel van drie klassen, die der *gutturales*, *dentales*, *labiales* aan. De vier klanken, die LEPSIUS bij de meer uitvoe-

rige verdeeling in zeven klassen, van de *gutturales* afzonderde, de *h*, ʾ, ʿ, en *h*ʿ worden, ook hierin is BRÜCKE het eens met LEPSIUS, en ieder kan er zich door eigen proefneming van overtuigen, niet op dezelfde plaats als de zoonaamde *gutturales*, maar hoofdzakelijk aan den ingang van de luchtpijp bij de larynx gevormd, maar hun timbre of klankkarakter wordt in werkelijkheid door den weêrgalm gewijzigd, die hier aan het strottehoofd en het zachte gehemelte ontstaat. In zooverre zijn dus ook de *fauces* bij de vorming van die vier klanken betrokken, en bestaat er althans niet minder regt, om hen onder de algemeene benaming van *faucales* zaam te vatten, als er bestond om de overige als *gutturales* te onderscheiden. Het zijn klassen waaraan men namen gegeven heeft, die geene aanspraak maken op physiologische juistheid, maar waaraan men nu eenmaal bij stilzwijgende overeenkomst eene vaste en algemeen begrepen beteekenis heeft toegekend, en die men dan ook zonder nadeel als conventioneel kan blijven bezigen. De namen *palatales*, *linguales* maar vooral *cerebrales* kunnen evenzeer slechts een conventioneel regt doen gelden. Vooral is dit met de laatst genoemde klasse het geval, *hersenletters* toch zal men als eene physiologische benaming wel niet kunnen erkennen; het woord dankt zijne onwettige geboorte aan eene verkeerde vertaling van den Indischen naam, *mūrdd*ʿ*anya*, die de letters van *den koepel van het gehemelte* beteekent. Zal men dan nu met regt den door LEPSIUS aangenomen naam van *faucales* kunnen wraken?

Wanneer BRÜCKE en op zijn voetspoor, CZERMAK eene onderscheiding in *gutturales verae* en *gutturales falsae*, dus *ware* of *werkelyke* en *valsche gutturales*, voorstellen, dan zullen zij aanleiding tot verwaring geven, en het voordeel doen verloren gaan van streng onderscheiden, conventionele beteekenissen. Bovendien zou het vormen van bijvoegelijke

naamwoorden en andere afleidingen, zooals men die bij de duidelijke behandeling van het onderwerp behoeft, onmogelijk worden.

Brücke had ook voor de hier bedoelde vier klanken de benaming van *laryngeae* als niet onpassend opgegeven, en gemeend dat de physiologen zich daarmede welligt beter dan de taalkundigen zouden kunnen vereenigen. Lepsius zou in die laatste hoedanigheid dezen kunstterm niet afkeuren, en althans niet, omdat die van een *Grieksch* woord is afgeleid, maar hij ziet bezwaar in de onmogelijkheid om van *larynx* een bijvoegelijk naamwoord te ontleenen, dat in zijnen uitgang aan dien der overige klassen gelijkvormig is, iets dat hem toch bij de gelijksoortigheid van beteekenis wenschelijk voorkomt, terwijl daarenboven de Latijnsche uitgang in *alis*, door het wegwerpen van de laatste lettergreep, eenen voor het Duitsch gemakkelijker en gebruikelijker uitgang levert. Zelf had Lepsius voor zijne keuze tusschen *faucales* en *pectorales* geaarzeld, daar ook de Indische taalgeleerden de klanken *h* en ः (*visarga*) somtijds met dien naam bestempelen. Doch ook voor die klanken kan de borst niet beschouwd worden als de eigenlijke plaats waar zij gevormd worden. Na rijp beraad besliste hij voor *faucales*, en meende, ook na hetgeen daartegen van andere zijden is ingebragt, van die keuze niet te moeten terugkomen. Ik geloof dat hem dit niet ten kwade kan geduid worden; *guttur* wordt evenmin als *fauces* in het besproken geval, in eene vast bepaalde, goed afgeperkte, physiologische beteekenis gebezigd. Ontzegt men nu aan den afgeleiden vorm *gutturales* geen regt van bestaan, dan mag dat regt ook niet aan *faucales* bestreden werden, en mogen beide in de bij overeenkomst aangenomen of conventionele beteekenis behouden blijven.

In het nieuw verschenen stuk (1e st. IXe D.) van de *Verslagen en Mededeelingen*, mij nadat ik mijn vertoog in

gereedheid had gebragt, toegekomen, lees ik blz. 105, dat, volgens den Heer ROORDA in hetgeen „LEPSIUS zegt „van de enkelvoudige en complexe, de explosive en frica„tive klanken, veel verwarring heerscht, en de schrijver „telkens met zijne eigene stellingen in tegenspraak komt." Ik zou de voorbeelden, die volgens het verslag van het gesprokene door den spreker werden aangevoerd, moeten kennen en het gewigt dat er door hem aan wordt toegekend, nader moeten onderzoeken, om mij over de regtmatigheid ook van deze beschuldiging eenig oordeel te kunnen veroorloven; maar de voorbeelden die het mij, onder de voordragt van het stuk van den Heer ROORDA mogelijk was na te slaan, gaven mij den indruk niet, dat zij de bewering des sprekers bewezen.

Ik meen de beschuldiging door onze geachten spreker in de vergadering van Februarij tegen ons buitenlandsch lid, met betrekking tot den physiologischen grondslag van diens alphabetstelsel ingebragt, te hebben afgeweerd, en althans in mijne poging daartoe, voldaan te hebben aan mijn gevoel van pligt jegens den man, aan wien ik sedert vele jaren door naauwe vriendschapsbanden verbonden ben, en die, afwezig zijnde, tot verdediging van zijne zaak zelf niet kon optreden. Het nieuwe, door den Heer ROORDA aangekondigde alphabet, dat volgens zijne toezegging, aan alle vereischten op de meest gemakkelijke wijze zal voldoen, zie ik met verlangen te gemoet. Wanneer het, in onze *Verslagen en Mededeelingen* opgenomen, algemeen bekend is gemaakt, kan bij nader onderzoek blijken, in hoeverre het aan de verwachting, die ons medelid er van koestert en misschien ook bij anderen heeft doen ontstaan, zal beantwoorden. De toekomst moet ons leeren, of wij eenen tijd lang dat nieuw, algemeen alphabet van den Heer ROORDA tot het overschrijven van vreemde schriftstelsels en tot dusverre nog schriftlooze talen, om den voorrang zullen zien

strijden met het reeds bestaande, dat reeds zoo algemeen en met zulk een goed gevolg toegepast en in gebruik is gebragt. Wanneer tijd en omstandigheden het toelaten, en de zaak mij van genoegzaam belang voorkomt om er een opzettelijk en naauwkeurig onderzoek aan te wijden, dan kan ik later de toestemming verzoeken, om het onderwerp in eene vergadering onzer afdeeling in behandeling te nemen. Welligt voelt ons buitenlandsch lid zelf zich genoopt, om wanneer hij het nieuwe stelsel uit onze *Verslagen en Mededeelingen* heeft leeren kennen, er zijne meening over uit te spreken in eene mededeeling, die in onze Afdeeling zeker wel met belangstelling zal worden ontvangen.

Leiden, April 1865.

SUR

L'ÉTUDE DE LA LANGUE ÉGYPTIENNE.

PAR

F. CHABAS,

membre étranger de l'Académie.

Tous les esprits sont aujourd'hui frappés de l'immense importance des études égyptologiques; on comprend plus ou moins distinctement que les livres de la vieille Egypte recèlent une science toute nouvelle, qui formera un jour le couronnement de nos connaissances sur l'origine des sociétés humaines.

Il ne faut pas toutefois se former à ce sujet des opinions hâtives ou trap arrêtées; il ne faut pas surtout mettre la science égyptologique au service des systèmes et des théories inventés par les esprits novateurs; car, en agissant de la sorte, on fait intervenir dans l'appréciation des faits un élément des plus dangereux; on cherche alors dans les hiéroglyphes des raisons pour soutenir des vues particulières et l'on finit toujours par en rencontrer, au grand détriment de la rigueur philologique.

Bien qu'elle ait considérablement progressé depuis une dixaine d'années, la science du déchiffrement est cependant encore bien loin d'atteindre le dégré de perfection vers lequel elle doit tendre; il n'est pas temps encore de disserter méthodiquement sur la chronologie, sur l'histoire, sur la mythologie. Tout ce qu'on a fait dans ce sens est fondé sur des lambeaux de traductions dont l'exactitude est le

plus souvent mal assurée, ou sur des classements incomplets. Pour apprécier les résultats de ces tentatives prématurées, il suffit de se rendre compte de l'énorme approvisionnement de matériaux que nous possédons dès à présent, même sans compter le nombre plus considérable encore de ceux qui ne sont pas livrés à l'étude. Or, parmi ce déluge de documents on en trouverait à peine une douzaine de convenablement traduits; et le véritable motif de cette pauvreté de bonnes versions, c'est que les investigateurs rencontrent encore, presque à chaque ligne, des mots inconnus, des formes syntaxiques qu'ils n'ont pas encore étudiées.

Mais il est vrai aussi qu'il est très-aisé de se laisser entrainer par la perspective brillante de reconstituer quelque branche de la science antique. Aussitôt qu'on a reconnu ou cru reconnaître un petit nombre de faits, on se hâte de systématiser; on comble les lacunes à l'aide de l'imagination ou des renseignements empruntés aux sources classiques, ce qui ne vaut guère mieux, et voilà le livre fait. C'est ainsi que beaucoup d'idées fausses se répandent et viennent ensuite augmenter la difficulté de découvrir la vérité et de la faire prévaloir.

Que n'a-t-on pas tenté dans le champ de la chronologie? Sans parler des travaux dont les auteurs ont pu s'aider de la connaissance des monuments originaux, qui pourrait compter le nombre de dissertations auxquelles ont donné lieu les listes de Manéthon? On a tenu à chiffrer la date des règnes de l'ancien empire, et il est arrivé, ainsi qu'on devait s'y attendre, que les supputations ont présenté d'énormes différences. Tous ces calculs, tous les classements dynastiques, vont maintenant être soumis à révision, à cause des découvertes récentes qui ont mis à notre disposition les listes royales de Saqqarah et d'Abydos; un peu de jour va se faire sur les temps de l'An-

cien-Empire; mais le grand problème de l'appréciation de l'intervalle qui sépare Ahmès I, le vainqueur des Pasteurs, de l'époque des Amenemha et des Osortasen, demeure tout entier, et pour ma part je regarde comme encore impossible l'évaluation à cinq cents ans près de la date d'Amenemha 1er, et à mille ans près de celle de Ménès.

Au lieu de forcer les chiffres et de fausser les listes, on pourrait se contenter d'esquisser à grands traits le cadre de l'histoire, en laissant à l'avenir la tâche du classement. Comme on a trouvé un canon royal, celui de Turin, dont l'émiettement a laissé subsister tant de problémes, on peut toujours espérer que les sables de l'Egypte nous en livreront quelque jour un second; une nouvelle table royale peut nous apporter les règnes qui nous manquent, et alors la série pharaonique se reconstituera d'elle-même. Si ces heureuses trouvailles ne devaient pas se réaliser, ce ne serait d'ailleurs pas un motif pour qu'on y suppléât, et mieux vaudrait se préparer à la lecture du vieux Code de la morale en cours à l'époque de la construction des pyramides, code que nous possédons dans le papyrus Prisse, que de hasarder des chiffres douteux, que d'établir des synchronismes hypothétiques, en imaginant des dynasties contemporaines sans preuves suffisantes; le moindre inconvénient de ces recherches c'est de mettre en péril la confiance du public dans les travaux des égyptologues.

L'histoire d'Égypte trouvera ses éléments dans la saine interprétation des papyrus et des monuments. Là, nous rencontrerons une infinité de détails sur les moeurs et les coutumes; là, nous apprendrons les rouages de l'administration, la hiérarchie des offices et les règles de leur transmission héréditaire; là, nous verrons constater maintes fois la suprématie de l'homme de science; là, nous lirons les misères et les inconvénients attachés aux autres professions, à la carrière militaire, comme à celle de l'industrie, les hasards et

les dangers des voyages, l'amour du sol natal, la vie de famille, la douceur générale des moeurs, le respect des formes légales, les vices et les vertus qui caractérisaient cette antique civilisation. La vie des Egyptiens se révèlera à nous tout entière. S'il nous est impossible de préciser l'année de l'avènement d'Amenemha I, nous connaîtrons du moins plusieurs évènements importants de son histoire et de celle de ses successeurs; nous saurons que déjà sous l'ancien-empire, les pharaons avaient garanti la frontière orientale de l'Égypte au moyen d'une muraille fortifiée. Nous apprendrons quelques détails sur les rapports des Égyptiens avec les peuples qui les avoisinaient, nous connaîtrons leurs guerres et leurs victoires, leurs établissements militaires et leurs colonies en Asie, au Sinaï et dans les déserts à l'orient et à l'occident de la vallée du Nil. Il y a là une moisson abondante à récolter; et cette moisson peut bien satisfaire l'investigateur, lors même que la série chronologique lui fait défaut et qu'il ne peut rattacher cette vieille histoire à celle que nous ont transmise les traditions classiques.

Je ne parle ici que des documents publiés; mais on ignore généralement que les monuments et les papyrus les plus précieux sont encore ensevelis dans des collections où nul n'est admis à les examiner. Il est donc bien vrai de dire, que relativement à l'abondance des matériaux, l'édifice de l'histoire n'en est pas encore à ses premières assises.

En ce qui touche la théogonie et la mythologie, nous sommes peut-être encore moins avancés. La notion d'un Dieu unique, seul seigneur en vérité, seul créateur de tout ce qui existe, et par qui seul se produiront les choses qui n'existent pas encore, nous apparaît bien dans les textes et semble donner raison au vieil oracle d'Apollon qui déclara que les Égyptiens avaient les premiers connu les voies divines; mais cette notion est noyée dans des

mythes accessoires; ce dieu qui existe par lui-même et qui ne doit la naissance à aucun autre dieu, est sans cesse représenté, tantôt comme fils, tantôt comme père. A tous les étages de la civilisation égyptienne, on peut observer cette subdivision sans fin du type divin, cette substitution des symboles au type fondamental, cette mythologie compliquée dont les évènements innombrables servent de texte aux prières, aux hymnes, comme aux formules de la magie. De même que nous n'avons pas encore rencontré de monuments nous offrant des indices caractéristiques des commencements de l'écriture hiéroglyphique, de même aussi nous n'en connaissons aucun qui nous fasse connaître les points initiaux de la doctrine. Avec les plus antiques documents, nous nous trouvons en pleine science, et quelle que soit la haute antiquité apparente de ces premiers documents, il nous faut de toute force, admettre en outre une longue période d'enfance et d'incubation, de laquelle il ne nous est rien resté.

Parmi les livres qui paraîssent renfermer les détails les plus circonstanciés sur la doctrine, il faut citer celui qui fait l'objet du chapitre 17 du Rituel, dont on possède un grand nombre de versions. Or l'on n'est pas médiocrement étonné de constater que, dès l'époque de l'Ancien Empire, ce livre non seulement faisait partie des Rituels, mais encore la rédaction originale n'en était déjà plus connue. De crainte de se méprendre sur la vraie leçon et de compromettre l'efficacité mystique des formules, les scribes répétaient déjà les variantes principales. M. DE ROUGÉ qui parle de cette particularité comme spéciale aux Rituels des Basses Epoques, l'attribue à la difficulté qu'éprouvaient alors les copistes à comprendre le texte sacré; cette difficulté existait déjà, plus de 1500 ans avant les Ptolémeés. Nous pouvons donc nous consoler de ne pas être plus avancés aujourd'hui. Peut-être cependant pourrons-nous obtenir de

grands succès, si nous savons subordonner nos études à une grande rigueur philologique, si nous parvenons à nous dépouiller des idées fausses dont notre éducation première nous a tous imprégnés. Nous ne sommes pas d'accord sur le sens du titre général du Rituel, j'entends tout autrement que M. DE ROUGÉ les titres particuliers de plusieurs chapitres, et, au nombre des notions que je m'efforcerai de faire disparaître du champ de la science, je citerai en particulier celle de la valeur symbolique attribuée au Scarabée, sur la foi d'Horapollon. Jamais les Égyptiens n'ont fait de cet insecte le symbole de la génération masculine; jamais ils n'ont cru qu'il n'existât que des scarabées mâles et des vautours femelles; lorsque M. DE ROUGÉ a cru lire dans les inscriptions de la Statuette Naophore: *que le soleil est un premier-né, qui n'est pas engendré mais seulement enfanté*, il a tout simplement commis une erreur de traduction, que la non-publication du texte n'a pas permis de rectifier.

Je ne m'étonne pas que le savant professeur de langues sémitiques, M. MUNCK, ait dit à propos de la sagesse des anciens égyptiens, qu'elle nous est peu connue; mais où a-t-il pris que le Rituel funéraire fût un galimathias? M. MUNCK n'a pas pu lire lui-même ce livre mystique; il l'a donc condamné par oui-dire. Mais je puis le rassurer: la traduction correcte du Ch. 17 est encore à faire; on n'a pas même rendu exactement la formule qui le divise en sections. Il est donc prudent de s'abstenir de tout jugement, jusqu'à ce que de nouveaux progrès dans la connaissance de la langue nous mettent à même de tenter une interprétation sérieuse. Ce sera sans doute la tâche d'une nouvelle génération d'égyptologues.

Tout est subordonné à cette condition de progrès philologique, et ce progrès est lui-même subordonné à l'étude incessante des textes. C'est pour ce motif que la demande

de textes nouveaux se renouvelle si fréquemment ; il ne suffit pas d'entasser les monuments dans les Musées et dans les cabinets, il faut surtout les livrer à l'étude. Une seule phrase claire rencontrée par hasard peut nous expliquer cent phrases jusque-là demeurées obscures; le plus grand service qu'on puisse rendre à la science, c'est de publier de bons fac-simile des papyrus et des inscriptions. Les progrès réalisés dans ces dernières années sont dûs aux publications de ce genre entreprises par la Néerlande, la Prusse et le Musée Britannique; aussi doit-on se montrer très-reconnaissant envers les savants dont l'intelligente initiative a provoqué ces utiles entreprises, que la France semble negliger systématiquement.

Avec des moyens suffisants d'étude, on peut donner aux conquêtes philologiques une rigueur pour ainsi dire mathématique; il faut pour cela renoncer complètement à toute préconception et se maintenir l'esprit à l'état plastique, c'est-à-dire toujours prêt à recevoir des impressions nouvelles et inattendues. Quiconque étudiera les hiéroglyphes en s'astreignant à cette méthode obtiendra des résultats solides et durables. Il en sera tout autrement de ceux qui y chercheront prématurément la solution des grands problèmes historiques ou chronologiques. Avant de fonder la science de la paléontologie, CUVIER avait recherché, étudié et classé les ossements fossiles. Faisons de même: cherchons, étudions et classons les mots et les formes du langage; la codification scientifique viendra plus tard.

Dans l'analyse des textes, comme dans l'algèbre, on procède du connu à l'inconnu; malheureusement la plupart des problèmes sont indéterminés et il faut le plus souvent un très-grand nombre d'équations pour la détermination d'une seule inconnue. Quelquefois aussi un exemple unique suffit. Ce cas se présente surtout dans les scènes peintes ou sculptées, lorsqu'elles sont accompagnées de légendes explicatives; abstraction faite de tout intérêt mythologique

les peintures des hypogées et des sarcophages présentent, à ce point de vue un grand intérêt.

Je voudrais illustrer par un exemple saillant cette utilité des scènes à légendes.

Au nombre de celles qui décorent le sacrophage de Séti I, apporté en Angleterre par Sir HENRY SOANE [1]), on remarque une espèce d'étang oblong dans lequel sont immergés seize personnages [2]); ces seize personnages forment quatre séries distinguées par des positions différentes; le texte les nomme *ceux qui sont dans l'océan céleste* [3]) et explique que le Dieu Phra doit présider à leurs actes [4]).

La première série se compose de quatre individus debout dans l'eau et dans l'attitude de la marche; ce sont évidemment des baigneurs; au-dessus d'eux ou lit le mot ϩⲣⲡⲓⲟⲩ et dans la légende qui les concerne, le Dieu Phra leur adresse les paroles suivantes: *Sortez vos têtes, baigneurs!* [5]). Un baigneur n'a en effet pas d'autre précaution à prendre que celle de tenir la tête hors de l'eau.

Viennent ensuite quatre individus horizontalement étendus, les bras et les jambes écartés; il est aisé d'y reconnaître des gens se reposant sur l'eau ou comme nous disons vulgairement, *faisant la planche*. Au-dessus d'eux se lit le

---

[1]) SHARPE et BONOMI, *the Sarcophagus of Oimenephtah*. London, 1864.

[2]) Pl. 14.

[3]) , ⲉⲙⲙⲟⲩ ⲛⲟⲩⲛ.

[4]) , ⲙⲙⲁ-ⲧⲛ ⲣⲁ ⲟⲩⲧ-ϥ ⲥϧⲣ-ⲟⲩ-ⲧⲛ.

[5]) , ⲡⲣ-ⲧⲛ ⲁⲡ-ⲧⲛ ϩⲣⲡⲓⲟⲩ.

mot ⲁⲕⲓⲟⲩ. Phra leur dit: *naviguez de vos bras, ô* ⲁⲕⲓⲟⲩ! [1]). On sait que l'on conserve la position horizontale sur la surface de l'eau au moyen du mouvement des mains.

Les quatre personnages de la troisième série font les mouvements habituels de la nage; le mot ⲛϧⲓ est écrit au-dessus d'eux et Phra leur dit: *Faites mouvoir fortement vos genoux, nageurs!* [2]). C'est effectivement un excellent moyen pour avancer en nageant.

Enfin la dernière série comprend quatre individus debout, les jambes et les bras ployés, de telle sorte qu'ils sont entièrement sous l'eau et prêts à s'élancer pour regagner la surface. On ne saurait y méconnaître des plongeurs; ils sont nommés ⲕⲓⲟⲩ. Le soleil leur dit: *de l'air à vos nez, plongeurs!* [3]). Et, en effet, il faut faire provision d'air pour rester quelques instants sous l'eau.

Voilà donc, indépendamment de tout autre moyen d'investigation, le sens de quatre mots égyptiens bien établi: c'est à savoir:

1 , ϩⲣⲡⲓⲟⲩ, baigneurs.

2 , ⲁⲕⲓⲟⲩ, ceux qui se tiennent suspendus sur l'eau.

3 , ⲛϧⲓⲟⲩ, nageurs.

4 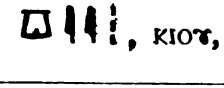 , ⲕⲓⲟⲩ, plongeurs.

---

1) 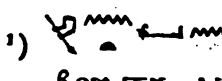 , ϩⲛⲧ-ⲡ-ⲕⲁ-ϧⲟⲩ-ⲧⲛ, ⲁⲕⲓⲟⲩ.

2) , ⲡϩⲣ ⲛ ..... ⲧⲓ ⲛϧⲓⲟⲩ.

3) 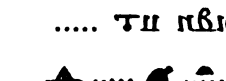 , ⲛⲓϥ ⲛ ϥⲙⲧ-ⲧⲛ ⲕⲓⲟⲩ.

De ces quatre mots, deux se retrouvent en copte: ϩⲱⲣⲡ, *lavare, rigare* et ⲛⲉⲉϧⲉ, *natare*. Les deux autres n'étaient pas encore connus.

On pourrait multiplier sans mesure les observations de ce genre; l'étude des textes est féconde pour quiconque sait les interroger. Aussi pouvons-nous compter avec certitude sur des progrès rapides et sûrs. Je voudrais que tout le monde en fût bien convaincu, car cette conviction déciderait les gouvernements et les corps savants à faire quelques efforts pour la publication des textes, et les égyptologues, encouragés par d'incessantes conquètes philologiques et y trouvant un aliment suffisant à leur active curiosité, se laisseraient moins facilement entrainer hors du cercle étroit mais solide, dans lequel leurs efforts devraient se concentrer.

Chalons sur-Saône, 3 Juin 1865.

OVER DE AARD EN NATUUR

VAN

DE VERSCHILLENDE SPRAAKGELUIDEN,

EN DE

WIJZE, WAAROP DIE EENVOUDIG EN DUIDELIJK IN EUROPEESCH SCHRIFT MET ROMEINSCHE KARAKTERS BETEEKEND EN ONDERSCHEIDEN KUNNEN WORDEN,

DOOR

T. BOORDA.

INLEIDING.

Zeer belangrijk zijn de vorderingen, die de wetenschap in de laatste tijd gemaakt heeft in de kennis van de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden, waaruit de gearticuleerde klanken bestaan, die in de verschillende talen als woorden, of bestanddeelen van woorden, in gebruik zijn. Het is vooral aan Physiologen, dat wij die vorderingen te danken hebben; en geen wonder! daar toch de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden geen andere grond kan hebben, dan in de verschillende wijze, waarop zij door het menschelijk spraakorgaan gevormd worden; en dus een juiste kennis van dit orgaan en zijn functies, zooals de Physiologie van het menschelijk organisme die leert, een allereerste vereischte is, om de natuur van de verschillende geluiden, die er door gevormd

worden, te begrijpen en te verklaren. Een nieuwe belangrijke bijdrage tot die kennis is voor eenige jaren geleverd door den geleerden Duitschen physioloog Prof. Ernst Brücke, eerst in zijn *Untersuchungen über die Lautbildung und das natürliche System der Sprachlaute*, in de *Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Jahrg.* 1849, p. 182 vlgg., en later, in 1856, in zijn *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute, für Linguisten und Taubstummenlehrer.* In deze verhandeling vindt men tevens het voornaamste vermeld en beoordeeld, wat vóór hem door anderen, vooral door Wolfgang von Kempelen, du Bois-Reymond, Chladni. Purkinje, Joh. Müller, Ellis, Prof. Lepsius en Max Müller, over dit onderwerp geschreven was. In 1858 heeft hij in het XXVIII^ste^ deel van de genoemde *Sitzungsberichte* gelegenheid gevonden eenige punten nog nader te bespreken en toe te lichten in een *Nachschrift*, ten gevolge en tot beantwoording van een voorafgaande verhandeling van Prof. D^r^. Joseph Kudelka *Ueber Herrn D^r^.* Brücke's *Lautsystem;* en in 1860 gaf hij in de *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe* van dezelfde Akademie, in het XXXIV^ste^ deel, *Beiträge zur Lautlehre der Arabischen Sprache*, en in 1863, in het XLI^ste^ deel, *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transscription* (ook afzonderlijk uitgegeven). In die zelfde *Sitzungsberichte der mathematisch naturwiss. Classe* vindt men ook belangrijke mededeelingen van Prof. Chermak, vooral in Band XXIX, in zijn *Physiologische Untersuchungen mit Garcia's Kehlkopfspiegel.* — Intusschen is het onderwerp op nieuw op tachtigjarige leeftijd breedvoerig behandeld door du Bois-Reymond in zijn *Kadmus oder Allgemeine Alphabetik vom physikalischen, physiologischen und graphischen Standpunkt* (Berl. 1862); korter door Max Müller in zijn *Lectures on the science of language, second*

series (Lond. 1864), p. 95—159. In 1864 is ook nog te Darmstad verschenen het na zijn overlijden uitgegeven, maar niet voltooide, werk van Dr. A. A. E. Schleiermacher: *Das harmonische oder allgemeine Alphabet zur Transscription fremder Schriftsysteme in lateinische Schrift, zunächst in seiner Anwendung auf die slawischen und semitischen Sprachen;* — een werk, waarvan hij reeds in 1835 een prospectus en kort overzigt gegeven had achter zijn bekroonde verhandeling: *De l'influence de l'écriture sur le language, suivi de grammaire Barmane et Malaie, et d'un aperçu de l' alphabet harmonique pour les langues Asiatiques.* — In ons vaderland is dit onderwerp kort, en vooral met het oog op de moedertaal, behandeld door den heer Dr. L. A. te Winkel in een artikel *Over het begrip* letter, *en de wijze waarop de letters door de spraakwerktuigen gevormd worden*, in de vijfde jaargang van *De Taalgids;* en naar aanleiding daarvan heeft ook mijn collega Pijnappel eenige *Beschouwingen over de letterklanken* meêgedeeld in de volgende jaargang.

Even als Schleiermacher, zoo hebben ook anderen met het onderzoek naar de aard en natuur der verschillende spraakgeluiden, die in de genoegzaam bekende talen der verschillende volken in gebruik zijn, zich tevens tot doel gesteld, een algemeen letterschrift te geven, waarmeê al die verschillende spraakgeluiden overeenkomstig hun aard en natuur onderscheiden en beteekend kunnen worden, en dat dus geschikt zou zijn, om de klanken en woorden van de talen van alle volken, die óf een eigen, maar niet algemeen bekend, óf in het geheel geen letterschrift hebben, op een eenparige en voor ieder verstaanbare wijze in schrift en druk te beteekenen. — Hoe wenschelijk zulk een algemeen letterschrift zijn zou, indien het algemeen aangenomen en gebruikt wierd, is te duidelijk, om het hier met vele woorden te betoo-

gen. Du Bois-Raymond, Brücke en anderen *) hebben tot dat einde ieder een geheel nieuw letterschrift in geheel nieuwe karakters van eigen vinding voorgeslagen: maar hoe gepast en geschikt zulk een nieuw schrift op zich zelf beschouwd ook zou mogen wezen; het is toch nooit te verwachten, dat het een algemeen letterschrift zou kunnen worden, — een schrift, even vreemd als het Arabische of Sanskritsche, dat men eerst algemeen zou moeten willen leeren lezen en schrijven, en waarvoor nieuwe drukletters gegraveerd en gegoten zouden moeten worden, daar men dan toch evenwel niet op alle drukkerijen meê zou kunnen laten drukken, maar alleen op zulke, waar men de groote kosten niet zou schroomen, zich die aan te schaffen. — Schleiermacher, Max Müller en Lepsius hebben een algemeen letterschrift gewild met Europesche, en wel Romeinsche, karakter, alleen met de noodige onderscheidingsteekens voor die in andere talen gebruikelijke vocaal- en consonant-geluiden, waarvoor in ons Romeinsch alphabet geen letterteekens bestaan. En, zeker, zulk een algemeen letterschrift, met Romeinsche karakters, indien het, op goede gronden gebouwd, werkelijk aan zijn doel beantwoordde, en eenvoudig genoeg was om algemeen bruikbaar te zijn, zou een hoogst wenschelijke zaak wezen, en misschien ook wel kans hebben van metdertijd in algemeen gebruik te komen: maar dan moet het aan deze vereischten ook volkomen beantwoorden; en

---

*) Men zie *Alphabetum et ortographia universalis, ex naturae et artis observationibus deducta ac elaborata per Andream Matušik, Rožnaviae* 1837, en *Ankündigung eines nächst zu veröffentlichen allgemeinen lateinisch-slavischen, zugleich deutschen, französischen u. italienischen, sowie auch eines universal- oder Welt-Alphabetes*, mit 4 lithogr. Probe-Tabellen, vom Domkapitular und em. Prof. JOS. POLUKLAR. Laibach 1851.

dit doen de tot hiertoe voorgestelde naar mijn oordeel niet. Omtrent het *harmonische alphabet* van Schleiermacher zal het niet noodig zijn, dit aan te wijzen. Reeds in 1835 voorgesteld, heeft het geen ingang kunnen vinden; en het nagelatene, zeer geleerde, maar onvolledige werk, zal het geen ingang kunnen verschaffen. Ook over het vroeger door Max Müller voorgestelde algemeene alphabet *) zal het niet meer noodig zijn te spreken, daar het door hem zelf is opgegeven †). En, wat het door Prof. Lepsius voorgestelde algemeen alphabet betreft; ofschoon er nog in 1863 zulk een krachtige poging in het werk gesteld is, om het aan te prijzen en tot algemeene navolging aan te bevelen, door een tweede uitgaaf en ruime verspreiding van zijn *Standard-Alphabet* §); het beantwoordt veel te weinig aan de vereischten van eenvoudigheid en practische bruikbaarheid, en bevat zooveel vreemde letterteekens (— zooals de Grieksche χ, γ, θ en δ (ook nog $\acute{\chi}$ en $\acute{\gamma}$), ook karakters zooals $\overset{\smile}{\gtrless}$, $\overset{\smile}{\wedge}$ en $\overset{\circ}{\circ}$, om niet te spreken van consonantteekens als $\overset{\vee}{c}$, $\overset{\vee}{s}$, $\overset{\vee}{z}$ en $\overset{\vee}{j}$, en vocaalteekens zooals $\underset{\circ}{e}$, $\underset{\cdot\cdot}{\bar{o}}$, $\underset{\cdot\cdot}{\breve{o}}$ en $\underset{\cdot\cdot}{\bar{o}}$, —), dat het toch waarlijk niet de naam mag dragen van een letterschrift met Europesche Romeinsche karakters, en er volstrekt geen vooruitzigt bestaat, dat het algemeen in gebruik zal komen **).

Met de volgende verhandeling over de natuur en aard

---

*) In zijn *Survey of Languages*, 2nd ed. 1855.

†) Zie zijn *Lectures on the science of language*, 2d Ser., p. 156 vlg.

§) *Standard Alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European lettres.* London en Berlin, 1863.

**) Men zie wat daarover door Max Müller gezegd en medegedeeld is in de Tweede Serie van zijn *Lectures*, bl. 153 vlg.

van de verschillende spraakgeluiden is het doel van den schrijver, na de voortreffelijke voorlichting van zijn voorgangers nog datgene bij te dragen, wat naar zijn oordeel tot hiertoe voorbijgezien of niet geheel juist begrepen is; en dan wil hij tevens aanwijzen, hoe naar zijn meening al de verschillende vocaal- en consonantgeluiden, die men in de verschillende genoegzaam bekende talen in gebruik vindt, op een zeer eenvoudige wijze in Europeesch schrift met Romeinsche karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden. Hij wil zich daarbij strikt houden aan het beginsel, om geen andere schrijfteekens te gebruiken, dan die in het Romeinsche schrift in gebruik en algemeen bekend zijn, geen Grieksche, Russische of andere Slavonische. Hij wenscht namelijk een letterschrift, geschikt tot het schrijven van de klanken van allerlei talen, dat voor alle beschaafde Europeërs gemakkelijk te lezen is, en ook geschikt tot een eenparige en voor ieder leesbare schrijfwijze van geographische en andere namen: want juist hiervoor zou een algemeen bruikbaar Europeesch letterschrift zoo bijzonder wenschelijk zijn. — Wel zijn er in andere talen, zooals bij voorbeeld in het Arabisch en Sanskritsch, eenige klanken, die in onze Europesche talen niet in gebruik zijn, en waarvoor wij dus ook geen Romeinsche letterteekens hebben: maar die klanken zijn dan toch niet anders dan wijzigingen van andere, ook in onze Europesche talen voorkomende klanken, en kunnen zeer gevoeglijk geschreven worden met de Europesche letterteekens voor die klanken, waarvan zij alleen maar een wijziging zijn, en met een eenvoudige aanduiding van deze wijziging door een onderscheidingteeken of diacritisch punt. Zoo zal ieder Europeër het woord of de naam, waarin zulk een vreemde klank voorkomt, toch kunnen lezen en uitspreken. Wel zal zijn uitspraak niet volkomen juist zijn, indien hij de beteekenis van het onderscheidingsteeken niet verstaat; en, indien hij het al

verstaat, — wat gemakkelijk te leeren is, — dan zal hij die vreemde klank soms toch nog niet volkomen juist kunnen uitspreken, omdat het hem daarin aan oefening ontbreekt: maar zijn uitspraak zal toch evenwel tennaastenbij goed zijn, — zóo goed als *hij* het kan.

Zulk een eenvoudig algemeen Romeinsch letterschrift, waarin alleen maar gewijzigde klanken door een diacritisch punt worden aangeduid, zal ook practisch algemeen bruikbaar zijn. Het zal even gemakkelijk te schrijven en te lezen zijn, als ons gewoon Europeesch, Romeinsch of Italiaansch schrift. Het zal niet overladen zijn met allerlei fijne onderscheidingsteekentjes, gelijk de letters van het standard-alphabet van Prof. Lepsius, zoodat het schemert voor het gezigt. Men zal het ook op elke goede drukkerij kunnen laten drukken, met elke, grooter of kleiner, lettersoort, die men maar verkiest. Er wordt niet een kostbaar stel van meer dan 180 bijzondere druktypen toe vereischt, zooals tot het drukken met het standard-alphabet van Prof. Lepsius (en dat dan nog maar voor één lettersoort van één grootte, alleen voor cursijf en zonder kapitalen): de drukker heeft zich bij zijn andere letters niet anders aan te schaffen, dan eenige weinige letters met een punt er onder of boven (dat niet te fijn mag wezen); en des noods, — wanneer het alleen maar te doen is, om in een werk enkele woorden, daar zulke letters met een diacritisch punt in voorkomen, te drukken, — dan zal men zich ook kunnen behelpen door een punt boven een letter in de interlinie te plaatsen, en een letter, die met een punt er onder gemerkt zou moeten worden, in Romeinsch schrift cursijf en in cursijfschrift Romein te laten drukken. Op deze wijze wordt ook volkomen genoegzaam, en alleen maar minder fraai, een gewijzigde klank en uitspraak aangeduid.

De kennis van de bijzondere aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden, die in de verschillende bekende talen in gebruik zijn, is niets anders dan de kennis van de onderscheidene wijze, waarop zij door het spraakorgaan gevormd en voortgebracht worden; en hiertoe is het natuurlijk een noodzakelijk vereischte, genoegzaam bekend te zijn met hetgeen de physiologie ons leert van de inrigting en werking van de verschillende deelen van het spraakorgaan. Dit zijn namelijk:

vooreerst het *strottenhoofd* (de *larynx*) in de keel, bij mannen van buiten zigtbaar aan de zoogenaamde adamsappel, en waarin de *stembanden* (de *chordae vocales*) het eigentlijk gezegde stemorgaan zijn, waarmeê het eigentlijk gezegde stemgeluid (de *vox humana*) gevormd wordt door een trillende beweging van de gespannen stembanden bij een met matige kracht uit de borst daar doorheen gedrevene ademstroom. — Het strottenhoofd kan gesloten worden door het elastische *strotklepje* (de *epiglottis*). Dit doen wij bij het slikken, om te verhoeden, dat hetgeen wij inslikken, niet in de verkeerde keel komt, zooals men het noemt (niet in de *larynx*, maar in de slokdarm of *pharynx*): maar wij doen dat ook bij het vormen van sommige spraakgeluiden.

dan, daarboven, de *gorgel* of *keelholte* (de *fauces*, in het Duitsch *der Rachen*), ook wel de achtermond genoemd, — de holte achter de mond, namelijk achter de *keelengte* (de *isthmus faucium*), zooals die achter in de mond vóór een spiegel zigtbaar is, en die vernaauwd, of ook geheel gesloten, kan worden. — Boven in de keelholte bevinden zich de *choanen*, twee buizen tot verbindingskanalen van de keelholte met de *neusholte*, die zich boven het gehemelte bevindt, — kanalen voor de adem bij het in- en uit-ademen door de neus, en bij het spreken tot het vormen van alle neusklanken, door het

gevormde geluid in de neusholte te laten resonneren. Zij worden dan open gehouden, maar bij de vorming van de andere klanken gesloten.

eindelijk de *mond* of *mondholte* met zijn welbekende deelen: de beweegbare tong, lippen en wangen; — de met hun wortels in de tandkassen (de *alvéolen*) van de boven- en beneden-kaak geplante tanden; — het beenig, met het bovenste kaakbeen verbonden gewelf van de mondholte, het hard gehemelte genaamd, en het vervolg daarvan, het zacht gehemelte, dat gevormd wordt door een verlenging van het vlies, waarmeê het beenig gehemelte beneden in de mond en boven in de neusholte bekleed is, en dat als een gordijn of zeil kan neêrhangen en opgehaald worden, waarom het ook wel het *velum palati*, in het Duitsch der Gaumensegel, genoemd wordt. Het eindigt in de huig (de *uvula*). —

Deze physiologische kennis van het spraakorgaan is voor de kennis en verklaring van de *physis*, de natuur en aard, van de verschillende spraakgeluiden een eerste en noodzakelijk vereischte: het is, zooals het wel, en teregt, genoemd is, de *physiologische basis* of grondslag, waarop die kennis en verklaring berusten moet: maar tot de kennis van de bijzondere wijze, waarop ieder van die spraakgeluiden, ieder bijzondere vocaal of consonant, door dat spraakorgaan gevormd en de klank er van teweeggebracht wordt, — tot de kennis van de physis van ieder bijzonder spraakgeluid, — wordt meer vereischt, dan een physiologische kennis van het orgaan. Daartoe wordt vereischt een naauwkeurige, exacte waarneming en proefneming van hetgeen er bij de vorming van ieder bijzonder spraakgeluid in het spraakorgaan plaats heeft, bij andere personen en vooral bij zich zelf. — De waarneming geschiedt door middel van het gezigt, — bij zich zelf vóór de spiegel, — en van het gevoel, dat daartoe door

oefening verfijnd worden kan en moet, daar het anders ligt kan bedriegen Met het gezigt kunnen alleen bewegingen van het spraakorgaan worden waargenomen: maar bij de vorming van vele spraakgeluiden is het gezigt belemmerd of zelfs geheel onmogelijk; en altijd is toch dat, wat alleen gevoeld kan worden, het voornaamste, dat eigentlijk de klank teweegbrengt. De vorming van de keelklanken, waarvan men anders niets zien kan, is door middel van een kunstig ingerigte keelspiegel waargenomen door Prof. Czermak, die zijn waarnemingen daaromtrent heeft meêgedeeld in de *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften, mathematisch-naturwissenschaftliche Classe, Band XXIX*, S. 557 figg. en met die waarnemingen stemt hetgeen daarvan gevoeld kan worden, volkomen overeen.

Met het gehoor kan de wijze, waarop een spraakgeluid in en met het spraakorgaan gevormd wordt, natuurlijk niet worden waargenomen. Het gehoor verneemt alleen als onderscheidene klanken de verschillende door het spraakorgaan teweeggebrachte en het gehoororgaan bereikende trillingen van de lucht. Maar toch is een goed geoefend gehoor zeer dienstig, om het onderscheid op te merken tusschen na verwante en bijna gelijkluidende, maar toch verschillende en op een verschillende wijze door het spraakorgaan gevormde, klanken, zooals tusschen de Fransche *c* en *s* in *ce, ci* en *ça*, en in *se, si* en *sa*, — tusschen de Fransche *ch*, de Engelsche *sh* en de Hoogduitsche *sch*, — en tusschen de Fransche, Italiaansche en Engelsche *v* en de Duitsche *w*. Die zulke klanken met het gehoor niet onderscheidt, zal er ook geen onderscheid tusschen maken in de uitspraak, en er de verschillende *physis* niet van kunnen onderkennen.

Van veel dienst is daarom ook een van de natuur verkregen en van de vroege jeugd af aan geoefende buig-

zaamheid van het spraakorgaan, om namelijk vreemde klanken, die in de eigen moedertaal niet voorkomen, ook zulke, die men alleen maar uit naauwkeurige beschrijvingen kent, zelf te kunnen vormen, en dus tot een voorwerp van zijn eigen waarneming te kunnen maken.

Zeer weinig nut daarentegen is bij het onderzoek naar de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden te verwachten van de kennis van de klankverwisselingen, die er in de uitspraak van de verschillende talen en tongvallen plaats hebben. Ligt zal men namelijk onder stellen, dat twee spraakgeluiden, die zoo in de uitspraak met elkander verwisseld worden, ook natuurlijk eenige overeenkomst met elkander moeten hebben in de wijze, waarop zij gevormd worden door het spraakorgaan. Maar deze onderstelling is al te faalbaar, dan dat men er eenigzins op zou kunnen bouwen: want men vindt in de talen ook dikwijls zulke letterklanken met elkander verwisseld, die in de wijze, waarop zij gevormd worden, toch zeker niets met elkander gemeen hebben; zooals bij voorbeeld de tandspiritus *s* met de tongtriller *r*, of de lipletter *p* met de *k*, die gevormd wordt door een klemming van de tong achter tegen het gehemelte. Zulke klankverwisselingen in de talen moeten dus een andere oorzaak hebben, dan natuurlijke verwantschap, en moeten, zoo mogelijk, uit andere oorzaken verklaard worden. — Dat bij voorbeeld de Lacaedemoniërs en andere Aeolische en Dorische Grieken aan het einde van een woord in plaats van een *s* veelal een *r* uitspraken, en dus bij voorbeeld *híppor* zeiden in plaats van *híppos* (*paard*); dat zal wel op deze wijze te verklaren zijn. In die dialecten wierd in plaats van de tandspiritus *s* veelal, door de tanden niet genoeg te sluiten, de keelspiritus *h* uitgesproken, zoodat men bij voorbeeld *pâha* zeide in plaats van *pâsa* (alle); en zooals ook het Grieksche *heptá* (zeven) ontstaan is

uit het Sanskritsche *săpta* (in 't Latijn *septem*). Voor *híppos* heeft men dus eerst *híppòh* uitgesproken: maar, daar een *h* zich aan het einde van een woord zoo moeijelijk laat uitspreken, zoo sprak men er de zoogenaamde gebraauwde *r*-klank, de ῥ of *rh*, voor uit, en zeide *híp-porh*. — Zoo zou ook in het Germaansch uit *was*, *ik was*, van *wezen*, eerst *wàh*, vervolgens *warh*, en dan *war* of *waar* (*ich war*, *wir waren*, ook in het Hollandsch *wij waren*), ontstaan kunnen zijn: maar in dit woord behoort de *s* niet tot de grondvorm (zooals blijkt uit het Sanskritsche *ĕu* en het Engelsche *to be*, het Hollandsche *ik ben*, het Duitsche *ich bin*), en is dus *war* en *was* beide uit *wàh* ontstaan. In het Friesch zegt men *ik wjih*, even als *ik stjih* van *staen*, voor *staën* of *stahen*, het Duitsche *stehen*. — Uit het Latijn haalt men gewoonlijk als voorbeeld van de verwisseling van *r* en *s* het woord *honor* en *honos* aan: maar *honos* is in plaats van *honors*, zooals *pes* voor *peds* en *vas* voor *vads*, en de *s* in de uitgang van de Nominatief.

De verwisseling van de *p* met de *k* is niet zeldzaam in het Javaansch. In plaats van *pijambak* (*alleen*, *zelf*) zegt de Javaan dikwijls *kijambak*, en voor het Hollandsche *pistool* zegt hij *kistùl* of *kĕstùl*. Even zoo wordt voor de zachtere *b* dikwijls een *g* door hem uitgesproken, zoodat hij veelal *gandéra* zegt voor het Portugesche *bandeira*. Dit laat zich gemakkelijk verklaren uit de algemeene gewoonte van het betelkaauwen, daar hij met de betel tusschen de lippen zoo moeijelijk die lipletters vormen kan. Maar, waaraan nu in de Indo-europesche talen de verwisseling van die zelfde consonanten is toe te schrijven (zooals in het Latijnsche *quinque*, het Grieksche πέντε, Sanskritsch *pantja*, en andere meer), dat laat zich niet zoo gemakkelijk begrijpen: maar in alle geval kan het niets bewijzen voor een natuurlijke verwantschap van

die lip- en gehemelte-letters in de wijze, waarop zij in en door het spraakorgaan gevormd worden *). Dat, als men een palatale consonant in plaats van een labiale uitspreekt, dan voor een *p* een *k*, maar voor een *b* een *g*, wordt uitgesproken, dat heeft zijn natuurlijke oorzaak, omdat namelijk de *p* en *k* beide harde, en *b* en *g* beide zachte consonantgeluiden zijn: maar iets anders, dat aanleiding zou kunnen geven tot hun verwisseling in de uitspraak van een woord, hebben zij niet met elkander gemeen.

Gaan wij dan nu over tot een naauwkeurige beschouwing van de onderscheidene *physis*, natuur en aard, van de verschillende klanken of spraakgeluiden, die door het menschelijk spraakorgaan gevormd worden en in de verschillende ons bekende talen voorkomen, om dan tevens te zien, hoe al die verschillende klanken en spraakgeluiden op een eenvoudige wijze met Europesche, en wel Romeinsche, letters beteekend, of door een diacritisch teeken onderscheiden kunnen worden.

Het eerste onderscheid, dat wij in die verschillende klanken of spraakgeluiden opmerken, is het bij allen, die maar lezen geleerd hebben, welbekende onderscheid tusschen *vocalen* en *consonanten*, in het Hollandsch *klinkers* en *medeklinkers*, in het Duitsch *Selbstlaute* en *Mitlaute*, genoemd, — de twee verschillende elementen van alle gearticuleerde klanken, of syllaben, zooals wij die gewoon zijn te noemen, en waaruit de woorden bestaan. In de Hollandsche benamingen (*klinkers* en *medeklinkers*) worden beide als klanken beteekend, in de Duitsche

*) Juiste opmerkingen over de oorzaken van de klankwisselingen in de talen kan men vinden in Max Müllers *Lectures*, 2 ser., p. 160 sqq.

(*Selbstlaute* und *Mitlaute*) beide als geluiden: maar in de Latijnsche benamingen *vocalen* en *consonanten* wordt onderscheid gemaakt tusschen *vox*, dat is stem of stemgeluid, en *sonus*, dat is klank of geluid in het algemeen. Doch op dit onderscheid berust het wezentlijk verschil, dat er tusschen een vocaal of consonant bestaat, toch niet: want ook een aantal consonanten worden gewoonlijk met stemgeluid uitgesproken, zooals bij voorbeeld de *m* en *n*; terwijl daarentegen de vocalen niet juist noodzakelijk als stemgeluiden, maar ook zonder de klank van de eigentlijke stem, gevormd en uitgesproken kunnen worden.

Onder stem (vox of vox humana) wordt namelijk in de eigentlijke zin van het woord alleen verstaan de stem, waarmeê men zingt en luid spreekt, — de stem, waaraan bij het zingen of spreken een hooger of lager toon of accent gegeven kan worden, en dus alleen de stem met toon, die men in het Hoogduitsch die betonte Stimme kan noemen: — maar hetzelfde woord stem (of vox) wordt ook in een ruimere zin gebruikt van alle spraakgeluid: want men spreekt ook van een fluisterstem (vox clandestina), een door het spraakorgaan gevormd geluid, waarmeê men wel spreken, maar niet luid spreken en niet zingen kan, omdat er geen toon of accent aan gegeven kan worden. Van iemand, die niet luid spreken noch zingen, maar toch wel fluistereu kan, zegt men evenwel, dat hij zijn stem verloren heeft: — dan gebruikt men het woord weêr in zijn eigentlijke meer bepaalde zin.

Het stemgeluid in deze meer bepaalde zin, de stem met toon, wordt teweeggebracht, wanneer men de lucht of adem uit de borst door de stemspleet in het strottenhoofd tusschen de min of meer strak gespannen elastische stembanden heendrijft, met die bepaalde mate

van kracht, dat de gespannen stembanden, gelijk snaren, in een genoegzaam snel trillende beweging gebracht worden, om door het gehoor als geluid vernomen te worden (want de trilling van de lucht wordt eerst als laagste toon verneembaar voor het gehoor bij een slingering van zestien malen heen en weêr in een seconde). Men hoort dat, naar mate van de snelheid van de trilling hooger of lager, stemgeluid bij een zacht gekreun, of wanneer men de mond voor de uitspraak van een *m* of *n* houdt afgesloten, en dan de adem met een matige kracht uit de borst tegen die afsluiting aan drijft. Dan hoort men de trilling van de stembanden als een zacht gebrom in de keel en mond tegelijk met een resonnantie in de neusholte.

Met dit stemgeluid worden bij het luid spreken de meeste spraakgeluiden, en bij het zingen alle tonen, voortgebracht: doch bij eenige spraakgeluiden zwijgt dat stemgeluid. Zoo bij alle zoogenaamde harde consonanten, zooals de *k*, *p*, *t*, *s* en *f*. Wanneer namelijk de adem met een bijzonder sterke kracht door de stemspleet gedreven wordt, zooals bij de uitspraak van een *s*; dan wijken de stembanden van elkander terzijden, en openen zich voor die harde ademstroom, zoodat et geen hoorbare trilling van de stembanden, en dus geen eigentlijk gezegd stemgeluid, veroorzaakt wordt. Maar dan veroorzaakt toch het strijken van de ademstroom door de stemspleet en verder door de keel- en mond-holte, vooral dáar waar de doorgang het nauwst is, door zijn schuring een zeker gesuis of geruisch, — en dus ook een geluid, maar een dof geluid, doffer als dat van de trilling van de stembanden, en — toonloos. Aan dat gesuis of geruisch, bij voorbeeld, dat bij de uitspraak van een *s* het sterkst als gesis door de tegen elkander geslotene tanden gehoord wordt, kan men geen hooger of lager toon, geven: men kan er dus ook niet meê zingen; maar zeer wel met dat ge-

brom in de keel- mond- en neus-holte, dat men maakt, zooals zoo even gezegd is, wanneer men de mond voor de uitspraak van een *m* of *n* houdt afgesloten, en dan de adem met een matige, niet te sterke kracht door de keel in de mond drijft. — Men hoort datzelfde doffe, toonlooze geluid ook na een woord, dat op een harde stomme medeklinker uitgaat, zooals het woord *kop*, *tak* en *blinkt*, wanneer de ontsluiting van de mond plotseling en met eenige snelheid plaats heeft. Bij woorden, zooals *fok* en *stomp*, die met een *f* of *s* aanvangen en op een harde stomme consonant uitgaan, hoort men dat geluid beide vóór en áchter het woord.

Alléén met dit *ademgeluid*, zooals men dat toonloos gesuis of geruisch van de adem, in onderscheiding van het eigentlijke *stemgeluid*, noemen kan, spreken wij, wanneer wij fluisterend spreken, en dan wordt het, zooals gezegd is, ook wel fluisterstem genoemd. De stembanden worden daarbij, zooals met de keelspiegel waargenomen is, op een bijzondere wijze vanéén getrokken en vastgezet, — blijkbaar om te beletten, dat zij bij het vormen van die spraakgeluiden, die bij het luid spreken van stemgeluid vergezeld gaan, zullen meêklinken. Met dat ademgeluid worden, als wij fluisteren, alle spraakgeluiden, ook de vocalen *a*, *é*, *i*, *o* en *u*, gevormd. Doch ook, wanneer wij luid spreken, wordt niet alleen elke harde consonant met dat ademgeluid, zonder stemgeluid uitgesproken, maar ook wel, even als met één van de andere vocalen, een gearticuleerde klank of syllabe er meê gevormd. Zoo is bij voorbeeld in het woord *edele* de vocaal in de middelste lettergreep niets anders dan dat ademgeluid. Dit heeft evenwel alleen plaats in geheel toonlooze lettergrepen, en wanneer men op een gewone toon spreekt: want, als wij met stemverheffing spreken, zooals wanneer men een groot locaal te

overspreken heeft; dan wordt ook zulk een anders doffe klank van het ademgeluid, als die vocaal in de middelste lettergreep van het woord *edele*, een heldere met stemgeluid uitgesprokene klank, even goed als de vocalen in de eerste en de laatste lettergreep, die anders gewoonlijk alleen met toon worden uitgesproken. —

Wanneer de vocaalklanken *a*, *é*, *i*, *o*, *u*, met de fluisterstem uitgesproken worden en dus niets anders zijn dan ademgeluiden; dan hebben zij ook wel, even als alle klanken in de natuur, een zekere hoogte van toon, en wel ieder een verschillende en bepaalde (de *i* de hoogste en de *o* de laagste): maar wij noemen ze dan toch toonloos: want, als wij van de toon van spraakgeluiden spreken; dan bedoelen wij niet de hoogere of lagere toon, die zij van zelfs hebben als natuurklanken, maar de hoogere of lagere toon, die er bij het luid en geaccentueerd spreken, of bij het zingen, door het stemorgaan aan gegeven wordt. —

Beide, het stemgeluid zoowel als het ademgeluid, is op zich zelf een onbepaalde klank, en wordt daarom, wanneer er een gearticuleerde klank of lettergreep meê gevormd wordt, de *onbepaalde klinker* of *vocaalklank*, in het Hoogduitsch *der unbestimmte Vocal*, in het Engelsch van Lepsius *the indistinct vowel-sound* genoemd. In het schrift van sommige talen, zooals het Javaansch en Hebreeuwsch, heeft men voor die klank een bijzonder schrijfteeken: in ons Europeesch Romeinsch schrift ontbreekt het ons daaraan. Gewoonlijk schrijven wij daarvoor een *e*, zooals in de twee laatste lettergrepen van het woord *edele*, waarin de letter *e* in de middelste lettergreep de onbepaalde klank van het toonlooze ádemgeluid, en in de laatste het onbepaalde stémgeluid, moet beteekenen. Maar ook dikwijls, waar wij een andere bepaalde vocaal schrijven, geven wij daaraan in de gewone uitspraak die zelfde onbepaalde klank; bij voorbeeld aan de *a* in *testament*, aan de *o* in

korporaal, aan de *i* in *matige*, en zelfs aan *ij* in *lelijke*, *goëlijke*, *schaadlijke*, en in vele dergelijke woorden. Ook is de klank, die wij zoo gewoonlijk met een *e* schrijven, niet de vocaal *e*, geen *é*- of *ė*-klank, zooals in de eerste lettergreep van het Hollandsche *betere* en het Duitsche *bessere*. Het is evenmin een *a*, of een *o* of *i*, en allerminst een Hollandsche *ij*. Het is geen toonlooze *e*, zooals men het veelal noemt, geen *é*, zooals in het woord *metaal*, het Fransche *métal*. Wij kunnen dit woord wel met die onbepaalde vocaalklank uitspreken, en *mëtaal* zeggen: — op deze wijze, door een *e* met een kapje er boven, zal ik namelijk voortaan deze klank beteekenen: — maar zóo is het niet meer de *é*-klank, zooals in het Fransche *métal*, maar de klank van de Fransche zoogenaamde *e-muet*, zooals bij voorbeeld in het woord *retour*. Zóo is het een klank, die veelmeer overeenkomt met die van de korte scherpe *i*, zooals in het Hollandsche en Engelsche *wit*, zoodat men naar die uitspraak ook *mittaal* zou kunnen schrijven. — De waarheid is, dat het evenmin een *i*, als een *e* of eenige andere bepaalde vocaal is, maar een onbepaalde, indistincte, vocaalklank, die wij gewoonlijk, ofschoon niet altijd, alleen maar daarom met een *e* schrijven, omdat wij er geen bijzonder letterteeken voor hebben, en omdat men gemeend heeft, dat de klank wel het naast aan die van een korte, vlugtige *e* komt.

Het is ook juist niet een toonlooze klinker. In de laatste lettergreep van een woord als *edele*, en in de eerste van een woord als *begeleid* of *gepolijst*, is het een geaccentueerde klinker, die door verhooging van toon, met een halve klemtoon, wordt uitgesproken. Zoo ook in het Fransch, als men zegt *dites-le!* of *écoutez-le!* dan wordt op de *ě*-klank van het woordje *le* zelfs het hoofdaccent gelegd. — Toonloos is de vocaal *ě* alleen dan, wanneer hij alleen met het ademgeluid gevormd wordt, zooals ook de andere vocalen dikwijls toonloos alleen met het

ademgeluid gevormd en uitgesproken worden; bij voorbeeld de *a* in *manier* en *laveren:* maar wordt de klank van het ademgeluid verhoogd en verhelderd door de trilling van de gespannen stembanden in het stemorgaan; dan is de *ĕ* een geaccentueerde vocaal; bij voorbeeld in de laatste lettergreep van *edele,* even goed als de korte, scherp afgebroken *e* in de laatste lettergreep van *edelhert,* en de korte, scherp afgebroken *a* in *edelman.*

Ook is het niet juist uit zijn aard een korte vocaal. Men kan hem in de uitspraak zoo lang aanhouden, rekken en uithalen, als men maar wil; en men spreekt hem ook werkelijk als een lange klinker uit, als men in het Fransch zegt: „*Écoutez-le!*" Hoe lang wordt die klank *ĕ,* zooals in het Hollandsche of Fransche *de,* niet dikwijls uitgehaald in de zang! — En in het Javaansch, waarin die klank zoo menigvuldig is en met een eigen vocaalteeken geschreven wordt, legt men op een lettergreep met die klinker even goed als op elke andere de klemtoon, die in het Javaansch, even als in het Fransch, door verlenging wordt uitgedrukt, en zegt bij voorbeeld met nadruk *ínggih lĕrĕs* (*ja recht!*), met een in beide lettergrepen, maar vooral in de laatste, slepende en gerekte *ĕ*-klank, die door deze verlenging evenwel in het minst niet de klank van een *é* krijgt.

Het is dus geen korte toonlooze *é* die indistincte klank van het adem- of stem-geluid: maar ook geen *a, i* of *u,* ofschoon de klank er dikwijls meer naar zweemt, dan naar een *é:* — het is een onbepaalde vocaalklank. — De bepaalde vocaalklanken, de *a, e, i, o, ou* en *u* (de beide laatste uit te spreken zooals in het Fransch), worden namelijk gevormd door een bepaalde dispositie van het mondkanaal, zooals ieder voelen kan, die deze vocalen na elkander uitspreekt. Voor ieder van deze vocalen zetten wij de mond op een bepaalde bijzondere wijze,

zoodat wij er een bijzondere vorm aan geven. Zoo zetten wij op het strottenhoofd, dat men met het mondstuk van een blaasinstrument vergelijken kan, telkens een anders gevormde klankbuis, waardoor het onbepaalde stem- of adem-geluid een bijzondere wijziging ondergaat, die wij met het gehoor als een *a-*, *e-*, *i-*, *o-*, *ou-* of *u*-klank onderscheiden.

Maar, daar nu deze klankbuis, het mondkanaal, toch altijd de één of andere vorm moet hebben; wordt dan het op zich zelf onbepaalde stem- of adem-geluid, bij zijn doorgang door die klankbuis, niet altijd van zelfs een bijzonder gewijzigde en dus op een bijzondere wijze bepaalde klank? — Zeker! dit kan niet anders: en vandaar dan ook, dat die onbepaalde, indistincte vocaalklank, hoe indistinct of onduidelijk die ook wezen mag, toch altijd naar één van de bepaalde vocaalklanken, naar een *a*, *e*, *i*, *o*, *ou* of *u*, — naar de ééne ten minsten meer als naar de andere, — zweemt, en moet zwemen. En, daar wij bij de uitspraak van een gearticuleerde klank de mond altijd op een bijzondere wijze voor ieder bijzondere medeklinker moeten zetten: zoo kan het ook niet anders, of het stem- of ademgeluid verkrijgt ook daardoor altijd een min of meer bepaalde klank. In een woord als *wasĕm*, bij voorbeeld, krijgt de *ĕ*-klank in de laatste lettergreep door de beweging van de lippen tot het vormen van de *m* vanzelfs een klank, die naar de korte scherpe Hollandsche en Engelsche *u* zweemt; nog meer en duidelijker in een woord zooals het Javaansche *gĕlĕm*, *sĕrĕp* of *lĕrĕb*, als zulk een woord geaccentueerd wordt uitgesproken.

Maar — tot het vormen van een bepaalde en distincte vocaalklank, zooals een duidelijke *a*, *é* of *i*, doen wij toch nog iets meer, dan dat wij aan het mondkanaal een bijzondere vorm geven. Wanneer de mond voor het vormen van een bepaalde vocaalklank gezet wordt,

dan wordt ook een bijzonder gedeelte van dit spraakorgaan elastisch gespannen, en zoo, als het ware, bepaaldelijk gestemd, om met het stem- of ademgeluid meê te klinken, en de onbepaalde klank daarvan zóo te wijzigen, dat het deze of die bepáalde klank wordt. Duidelijk voelt men die elastische spanning achter in de mond, wanneer men een *a* uitspreekt, duidelijk de spanning van het voorste gedeelte van het gehemelte bij de uitspraak van een *i*, en van het achterste gedeelte van het gehemelte, als men niet een *i*, maar een *é*, wil vormen. — Bij de physiologische verklaring van de vocaalklanken is op deze elastische spanning van een gedeelte van het mondkanaal, die tot het vormen van ieder vocaal vereischt wordt, tot hiertoe geen achtgeslagen; en toch is het daardoor alleen, dat de vocalen *a*; *e*, *i* enz., zelfs bij het fluisterend spreken zich zoo duidelijk als klanken van het ademgeruisch onderscheiden. Al wordt aan de mond geheel dezelfd vorm gegeven als bij de uitspraak van een *i*, maar daarbij niet tevens het voorste gedeelte van het gehemelte elastisch gespannen; dan wordt met een door het mondkanaal gedreven ademstroom geen *i*-klank teweeggebracht, maar slechts een indistinct adem- of stem-geluid, een *ĕ*-klank. En deze klank is ook wel een vocaalklank, een bijzondere in het spraakorgaan gevormde klank, waarmeê, even goed als met de andere vocalen, gearticuleerde klanken of lettergrepen gevormd worden, maar die teregt de onbepaalde of indistincte vocaalklank genoemd wordt, omdat daarvoor niet een bepaald gedeelte van de mond elastisch gespannen en gestemd, maar de geheele mond zoo lax als mogelijk gehouden wordt, om de klank van het adem- of stem-geluid zoo min als mogelijk te wijzigen.

En zoo laat zich ook gemakkelijk begrijpen, hoe een bepaalde vocaal, vooral in een toonlooze lettergreep en bij

het spreken op een lage toon, in de uitspraak zeer ligt een onbepaalde of indistincte vocaalklank kan worden, zoodat men bij voorbeeld *testĕment* en *korpĕraal* zegt, in plaats van *testament* en *korporaal*. De oorzaak is namelijk geen andere dan een te zwakke spanning van dat gedeelte van het spraakorgaan, dat voor een duidelijke uitspraak van een bepaalde vocaalklank elastisch gespannen moet worden. In het schrift kan zulk een laxe uitspraak van een bepaalde vocaal beteekend worden door een kapje boven de vocaal te schrijven. Zoo kan men bij voorbeeld *Sămarang* schrijven, en zoo tevens aanduiden, dat de eerste lettergreep zonder accent moet worden uitgesproken. —

Brücke heeft aangemerkt, dat men die zoogenaamde onbepaalde of indistincte vocaal ook wel dáar heeft meenen te hooren, waar in 't geheel geen vocaal uitgesproken en eenvoudig twee consonanten bij elkander gevoegd worden, zooals in de Hollandsche en Duitsche woorden *arm* en *halm*, het Engelsche *schism*, en andere meer. Zoo ook in het Engelsche *written*, en het Duitsche *bitten*, dat in *één* lettergreep als *writn* en *bitn* wordt uitgesproken. Bij zulk een uitspraak van deze twee laatste woorden is een vocaal tusschen de *t* en de *n* zelfs een bare onmooglijkheid, zegt hij, daar de tong tusschen de *t* en de *n* zijn positie niet verlaat, en dus de *n* aan de *t* niet door tusschenkomst van een vocaal, maar eenvoudig met opening van de choanen, wordt toegevoegd. — Maar, wat is het dan, dat men tusschen zulke twee consonanten toch hoort? „Hier ist" zegt hij „der sogenannte unbestimmte Vocal nichts als der „Ton der Stimme selbst." En dit is zeker zeer waar: maar is dan niet *der Ton der Stimme*, of, zooals hij elders het uitdrukt, *das Tönen der Stimme*, — het hoorbare trillen van de stembanden in de keel, — een *sonus vocis?* en mag die dan niet een *sonus vocalis* of *vocaalklank* genoemd worden? — Het onderscheid tusschen *bitn* en *bitten* ligt

niet in de verschillende aard van het stemgeluid, dat tusschen de *t* en de *n* gehoord wordt, maar daarin, dat men *bitn* in één lettergreep uitspreekt, en niet, zooals bij de uitspraak van *bitten*, in twee lettergrepen verdeelt of articuleert, door met de vorming van de *t* niet alleen de voorafgaande *i*-klank af te sluiten, maar tevens met dezelfde positie van de mond een nieuwe lettergreep met een nieuwe voortstuwing van de adem aan te vangen. Zoo wordt ook het Duitsche *Herbst* (het Hollandsche *herfst*) in één lettergreep uitgesproken, ofschoon achter de *b* zeer duidelijk een ademgeruisch, en dus een onbepaalde vocaalklank, gehoord wordt; en het Engelsche *harvest* wordt wel als tweelettergrepig geschreven, en de *ĕ*-klank ook wel duidelijk bij de uitspraak gehoord, maar het wordt toch eveneens als éénlettergrepig uitgesproken, daar het niet tusschen de *r* en de *v* in twee lettergrepen verdeeld of gearticuleerd wordt. —

Omtrent de zoogenaamde onbepaalde of indistincte vocaalklank *ĕ* is eindelijk nog op te merken, dat daarmeê ook in het Sanskritsch twee klankteekens uitgesproken moeten worden, die men gewoon is, in navolging van de Engelschen, en ten gevolge van de zoo gebrekkige spelling in het Engelsch, met Europesche letters *ri* en *li* te schrijven. Maar daarbij wordt aangemerkt, dat men de *i* dan uit moet spreken als de naauwelijks hoorbare *i* in de middelste lettergreep van het Engelsche woord *merrily*: en wat is dit anders dan de zoogenaamde toonlooze *e*, zooals in het Fransche voorvoegsel *rĕ* in *retour* of *revenir*, en in de eerste lettergreep van het Fransche woord *leçon?* — Men heeft in het Sanskritische schrift ook nog een schrijfteeken voor een lange *ri* (*rĕ*)-klank, waarmeê de Europesche grammatici verlegen zitten, daar zij niet begrijpen kunnen, hoe zulk een *ĕ*-klank, als in de middelste lettergreep van het Engelsche *merrily*, in de uitspraak ver-

lengd zou kunnen worden. Sommigen hebben die lange *ri* dan ook maar als een louter verzinsel van de Indische grammatici beschouwd. Maar boven (bl. 223) is immers opgemerkt, dat men de klank *ĕ* even goed, als elke andere vocaalklank, in de uitspraak aanhouden en dus verlengen kan. In het Sanskritsch heeft dit plaats om de grammatische vorm. Gelijk men van *sjiwa* en *kawi* in de Accusatief van het meervoud *sjiwán* en *kawín* zegt, zoo ook van *brâtrĕ* (ons *broeder*, het Latijnsche *frâtĕr*) in dezelfde naamval *brâtrĕn*. Waarom zouden wij ook niet in ons *broederen* of *broedren*, dat met dat Sanskritsche woord in vorm overeenkomt, de klank van de laatste lettergreep met klemtoon kunnen aanhouden, indien de analogie van de taal en het spraakgebruik dat zoo meêbrachten? *)

Waarin de physiologische aard en natuur van de bepaalde vocaalklanken *a*, *e*, *i*, *o*, *ou* en *u*, in het algemeen bestaat, is ons reeds gebleken bij de beschouwing

---

*) In de Sanskritsche grammatica worden deze korte en lange *rĕ*- en *lĕ*-klanken als vocaalklanken beschouwd: maar deze beschouwing heeft zijn grond alleen maar in een confuus begrip van het onderscheid van vocaal- en consonant-geluiden. Het zijn gearticuleerde klanken, en dus wat wij lettergrepen noemen. Het Sanskritsche woord *rĕsí* (*heilige*, *geheiligde*), bij voorbeeld, begint met de triller *r*, gevolgd door de indistincte vocaal *ĕ*, gelijk de tweede lettergreep aanvangt met de sibilant *s* gevolgd door de vocaal *i*. — Met meer, of ten minsten evenveel regt, zou men die Sanscritsche *rĕ*-klank als een bloot consonantgeluid kunnen beschouwen, — namelijk als het geluid van de tongtriller *r*, maar dat men niet uitspreken of hoorbaar maken kan, dan door middel van een voorafgaande en volgende indistincte vocaalklank, zoodat het de klank *ĕrĕ* wordt; waarvan men evenwel de *ĕ*-klank als iets accidenteels beschouwen kan, dat er vanzelfs bijkomt. Men kan bijvoorbeeld *broedr* schrijven: maar, spreekt men dit uit, dan hoort men vanzelfs vóór en ná de *r* een indistinct vocaalgeluid. Wij schrijven *broeder:* doch bij de uitspraak hoort men niet alleen vóór, maar óok ná de *r*, ná de tongtrilling, nog vocaal klank. In de oude Vlaamsche geschrif-

van de onbepaalde, indistincte vocaalklank *ĕ*. Zij worden gevormd door voor ieder de mond op een bijzondere wijze te zetten, en voor de ééne vocaal dit, voor een andere dat, gedeelte elastisch te spannen. Zoo wordt namelijk de luchttrilling, die veroorzaakt wordt door de schuring van een uit de borst door de keel en mond gedreven ademstroom, door het meêtrillen van dat elastisch gespannen gedeelte zoo versterkt, en tevens gewijzigd, dat het teweeggebracht geluid èn verhelderd, èn door het gehoororgaan als een bepaalde klank vernomen wordt. Zóo worden de verschillende vocaalklanken reeds helder en distinct genoeg om door het gehoor onderscheiden te worden, al is het dat het ademgeluid niet verhoogd en versterkt wordt door de trilling van de gespannen stembanden in de keel, gelijk dit niet plaats heeft bij het fluisterend spreken en, als men op een lage toon spreekt, in vele toonlooze lettergrepen.

De verschillende positie van de mond, waardoor aan het mondkanaal, als aan een klankbuis, een bijzonder gewijzigde vorm gegeven wordt, draagt tot het vormen van

---

ten vindt men veelal *eenre* geschreven voor hetgeen wij nu *eener* gewoon zijn te spellen; en, dat men dat *eenre* anders uitsprak, dan ons *eener* is zeer te betwijfelen: want men schreef ook wel, zooals wij, *eener*. De uitgang *ĕr*, zooals in ons *broeder* en het Latijnsche *frâtĕr*, wordt in het Sanskritsch met het teeken voor die klank *ĕrĕ* geschreven: maar, of men nu bij de uitspraak de indistincte vocaalklank meer ná, als vóór, de tongtrilling liet hooren; of men meer *brâtrĕ*, dan wel *brâtĕr*, uitsprak; wie zal het beslissen? Dit is zeker, dat die uitgang niets anders is dan de toonlooze uitspraak van de uitgang *ar*. — In het Javaansche schrift heeft men, in navolging van het Indische, voor die klank ook een bijzonder schrijfteeken, maar geldt het in de uitspraak voor *rĕ*; en zóó spreekt de Javaan midden in een woord ook gaarne uit in plaats van *ĕr*: doch aan het einde van een woord zegt hij nooit *rĕ*, maar altijd *ĕr*, en schrijft dan ook *ĕr*: maar — zóó kan men in het Sanskritsch niet schrijven. — Vrg. over deze Indische klank de geleerde verhandeling van Benfey in het tijdschrift *Orient und Occident*, 1864.

de verschillende bepaalde vocaalklanken veel minder bij, dan men tot hiertoe gemeend heeft. Wij kunnen met dezelfde en onbeweeglijk gehoudene positie van de mond zeer goed achter elkander een *a*, *é* en *i* uitspreken. De verschillende vorm of gestalte van de klankbuis draagt veelmeer bij, om aan de klank van de vocalen zulke wijzigingen te geven, als wij met *hol* en *fijn* beteekenen. Voor de vocalen *ó*, *oú* en *ú*, die met de wangen en lippen gevormd worden, moet wel de mond op een bijzondere wijze gezet worden, — anders als voor een *a:* — maar dan is het toch niet de bijzondere vorm van de klankbuis, die de bepaalde klanken van die vocalen teweeg brengt. Wij kunnen zeer goed, als wij de mond gezet hebben voor de uitspraak van een *o*, met dezelfde positie van de mond een *é*-klank vormen, als wij maar het gehemelte, en niet de wangen, elastisch spannen.

Opmerkelijk is het, dat wij met één en dezelfde positie van de mond al de scherpe vocaalklanken, zooals in de lettergrepen *àch*, *èch*, (het Hollandsche) *ik*, *òch* en *ùch* (beide naar de Hollandsche uitspraak, en naar de Duitsche), zóo achter in de mond kunnen vormen, dat daarbij geen gedeelte van de voormond op een merkbare wijze elastisch gespannen wordt, en toch de klanken duidelijk genoeg door het gehoor te onderscheiden zijn. Opmerkelijk vooral is het, dat wij dáar, achter in de mond, zonder behulp van de lippen, zelfs de lipvocaal *u* als scherpe vocaalklank kunnen vormen: want het is toch waar, dat wij zeer goed en duidelijk met opengehouden mond, zonder zamentrekking van de lippen, een woord als *kuch* kunnen uitspreken, — maar niet *kúúr*. Doch hoeveel verschillen ook niet die scherpe vocaalklanken, zooals in *hecht*, *ik*, *och* en *kuch*, van de zachte, zooals in de eerste lettergreep van *edel*, *titel*, *holen* en *kuren!* — Die scherpe vocaalklanken zijn geen verkortingen van de zachte. De

korte *u* in het Fransche woord *mesurer* is even zacht van klank als in *mesure, múr* en *múrir.* En, als men de scherpe vocaalklanken, zooals in *hecht* en *och*, in de uitspraak verlengt en rekt, zooals men zeer goed doen kan; dan blijven het toch dezelfde scherpe klanken, en worden zij niet zacht, zooals in *hé!* en *ó!* Dan worden het klanken zooals de *ê* en *ô* in de Fransche woorden *bête* en *côte*, van het Latijnsche *bestia* en *costa.*

Die scherpe vocaalklanken *è*, *ì*, *ò* en *ù* zijn werkelijk physiologisch andere vocaalklanken als de zachte *é*, *í*, *ó* en *ú*. Het zijn faucale vocaalklanken, die principaal, eerst en voornamelijk, achter in de mond, en wel, zooals men duidelijk voelen kan, in de keelengte (de *isthmus faucium*) gevormd, en bij het gewone spreken alleen maar met behulp van de voormond soms wat verhelderd en, om zoo te spreken, bijgeholpen worden. De *a* is altijd geheel en al een faucale, achter in de mond, in de keelengte, gevormde klank, niet alleen de scherpe *à*, maar ook de zachte *á* en de lange *â*, die daarom ook in klank van de scherpe *à* niet verschillen: het onderscheid is alleen maar, dat zij niet snel afgebroken worden, zooals de *à*. Tusschen de *á* en *â*, zooals in *dame* en *âme*, is dan ook geen onderscheid van klank, zooals tusschen de *é* en *ê*. — Bij het kunstmatig zingen worden niet alleen de scherpe, faucale vocalen alleen in de keelengte achter in de mond, zonder medehulp van de voormond, gevormd, maar ook de zachte *é*, *í*, *ó* en *ú*, waarvan dan evenwel ook de klank niet dezelfde is, als wanneer zij, zooals bij het spreken, met de voormond gevormd worden. Het zijn slechts nabootsingen van de voormondsvocalen, waarin ook niet alle zangers en zangeressen even gelukkig slagen.

Laat ons thans de physis en vorming van de verschillende vocaalklanken afzonderlijk beschouwen gaan.

Voor de *a*-klanken, *à*, *á* en *â*, wordt, zooals men bij de uitspraak duidelijk voelen kan, de ingang van de achtermond, de *isthmus faucium* of *keelengte* elastisch gespannen, en de vorm van de voormond is daarbij vrij onverschillig, maar moet, als men de *a* zuiver wil uitspreken, lax en ongespannen gelaten worden: want anders krijgt men een tweeklank of gemengde klank. Het is een zuiver faucale vocaalklank, die dan ook bij het kunstmatig zingen volkomen zuiver kan worden voortgebracht. — De *à* verschilt van de *á* alleen daarin, dat de klank snel afgebroken wordt, òf door het vormen van een medeklinker of andere klinker, zooals in de lettergrepen *ach*, *af*, *an*, *at* en *ai*, òf door het terugtrekken van de adem, zooals in *ah!* De lange *â*, zooals in het Fransche *pâle* en *pâlir*, verschilt ook eigentlijk van de *á* alleen daarin, dat de *á*-klank met een heele of halve klemtoon opzettelijk aangehouden en in evenredigheid van de andere vocalen verlengd wordt: maar bij een langzame uitspraak daalt dan de toon van de stem ligt tot de toonlooze *ă*-klank af, ja, gaat deze toonlooze *ă*-klank zelfs wel in de indistincte *ĕ*-klank over, zoodat het een soort van tweeklank wordt. Dan luidt namelijk het Hollandsche *haan* of Duitsche *Hahn* werkelijk als *haĕn* (in één lettergreep).

In de uitspraak van de scherpe *à*-klank kan het gehoor twee nuances onderscheiden, een lagere, zooals in de Hollandsche woorden *mal*, *kalf*, *kat* en *ras*, de Hoogduitsche *Acker*, *machen* en *Mann*, en een hoogere, zooals in de Fransche woorden *mal*, *atelier*, *vache* en *race*, het Hollandsche *katje*, en het Hoogduitsche *all* en *Kalb*. Deze hooger en fijner *à*-klank, die de *à* ook heeft in de tweeklank *ài* (zooals in het Duitsche *Hain*, *Haine* en *Waise*), wordt, zooals men voelen kan, hooger in de keelengte ge-

vormd, en de tong wordt daarbij van achteren een weinig opgeheven. Men mag deze nuance in de uitspraak vrij als iets onwezentlijks beschouwen: maar, waar men het noodig mag achten, de uitspraak in een vreemde taal zoo naauwkeurig als mogelijk te beteekenen, daar kan die hoogere *à*-klank door een diacritisch punt onderscheiden en dus *ȧ* geschreven worden.

Niet minder onwezentlijk is een diepere, holler klinkende uitspraak van de *á* of *â*, zooals bij voorbeeld volgens de tongval van vele Duitschers in het woord *Strasse*, in vergelijking van de Hollandsche uitspraak van het woord *straat*. De oorzaak van deze uitspraak is een verbreeding van de mondholte door een uitzetting van de wangen, gelijk een geluid in een wijde ton holler klinkt dan in een nauwe.

Maar deze buccale *á* of *ǻ*, zooals men hem noemen kan, gaat ligt over in de uit *á* en *ó* gemengde klank *å* (zooals in het Engelsche, plat Duitsche en Groningsche *water*), wanneer de wangen bij de verbreeding van de mondholte niet alleen uitgezet, maar ook elastisch gespannen worden. En ook aan de korte *a* wordt wel in de uitspraak deze gemengde *å*-klank gegeven, zooals in de eigennaam *Jan*, en woorden als *dat* en *stal*, in het Friesch en in de Zuidhollandsche volkstaal. — Het best wordt deze gemengde, of liever complexe, klank met *ao*, of met de Zweedsche *å* geschreven, of met *aô*, waar deze klank in een met een consonant geslotene lettergreep lang is, zooals in *kwaôd* voor *kwaad*, en het Friesche *aôd*, voor het Duitsche *alt*, het Hollandsche *oud*, dat ook in de Zuidhollandsche volkstaal nog als *aôd* wordt uitgesproken *).

---

*) In het Fransch is deze klank met *au* beteekend, niet alleen in woorden, die ook reeds in het Latijn met *au* geschreven wierden en waarin dat gecombineerde letterteeken ook reeds als *å* wierd uitge-

Even als deze uit *a* en *ó* gemengde *å*, zoo heeft men ook een uit *a* en *é* gemengde complexe vocaalklank, die met *ae* of *ä̊* beteekend moet worden: maar hierover bij de *é*.

Dat de toonlooze *ă* zeer ligt zijn distincte klank in de uitspraak verliest en in de onbepaalde *ĕ*-klank overgaat, is boven (bl. 226) reeds opgemerkt. De oorzaak is een te laxe spanning van de keelengte. —

Van de mondvocalen zijn de *é* en *í* palatale klanken, die gevormd worden door een elastische spanning van het hard gehemelte, en wel de *é*-klank door een spanning van het achterste, de *i*-klank door een spanning van het voorste gedeelte, dat met de schedel verbonden is, en waardoor bij de uitspraak van een *i* de schedelbeenen voelbaar meêklinken. Bij beide wordt de tong opgeheven, om de passage voor de ademstroom naauwer te maken en daardoor het trillen van het gehemelte te bevorderen. Bij de uitspraak van een *e* wordt het midden van de tong opgeheven, bij de uitspraak van een *i* ook het voorste

---

sproken, bij voorbeeld in *cause*, het Latijnsche *causa;* maar even zoo ook, waar de *å*-klank uit *al* ontstaan is, zooals in *autre* van het Latijnsche *alter*. Met een *o* is de klank geschreven in *or*, van het Latijnsche *aurum* (doch weêr met *au* in *aurore*, Lat. *aurora*). In de tegenwoordige Fransche uitspraak is de *å*-klank van de *au* bijna geheel door de zuivere mondvocaal *ó* vervangen: men hoort evenwel ook nog wel *cåzĕ* en *åtĕr* zeggen voor *cause* en *autre*. — Ook in het Arabisch wordt de diphthong *aw* gewoonlijk als *å* uitgesproken, en het is zeer waarschijnlijk, dat het ook in het Gothisch deze complexe klank is, die in het schrift met *au* beteekend wordt. — In het Sanskritsch is zeker ook de zoogenaamde lange *o* niet de zuivere *ó*, maar de complexe klank *å*, al is het dat de Brahminen hem tegenwoordig niet zoo uitspreken: want, als in de verbuiging deze vocaal door een andere vocaal gevolgd wordt, verandert hij in *aw;* zooals ook in het Gothisch bij voorbeeld *naus* (uit te spreken als *naôs*) in de Genitief *navis* wordt.

gedeelte. Hoe naauwer de passage gemaakt wordt, des te fijner wordt de klank.

De *é* en *í*-klanken zijn voor het gehoor twee verschillende klanken, maar toch physiologisch zoo na aan elkander verwant, dat zij slechts als twee verschillende wijzigingen van één vocaalklank beschouwd kunnen worden, — van die palatale vocaalklank, die teweeggebracht wordt door een gelijke spanning van het geheele mondgewelf en waarin het gehoor de *é*- en *í*-klank niet onderscheiden kan; — een vocaalklank, die men vergelijken kan met de oranjekleur, waarin rood en geel te zamen slechts één kleur uitmaken, maar die voor twee nuances vatbaar is, waarvan de ééne, waarin het geel de overhand heeft, niet meer als oranje, maar als geel, en de andere, waarin het rood de boventoon heeft, ook niet meer als oranje, maar als rood, ons voorkomt. Daar nu eenmaal *é* en *í* in de talen twee in de wijze van vorming en voor het gehoor verschillende vocalen zijn, zoo is die algemeene ongedeelde palataalklank, waarin beide maar één klank uitmaken, als bijzondere vocaalklank niet in gebruik, maar wordt toch nog wel eens onwillekeurig in de plaats van *é* of *í* voortgebracht. Zoo spreekt de Javaan een woord als *íng-gal* en *kímáwon* zeer dikwijls zoo uit, dat men niet onderscheiden kan, of hij *ínggal* en *kímáwon*, dan wel *énggal* en *kémáwon*, zegt. Hij zelf kan het niet onderscheiden, en schrijft dus ook nu eens met een *i*, dan eens met een *e*. In het Arabische schrift heeft men voor beide maar één vocaalteeken, dat zoowel voor de *é* als voor de *í*-klank geschreven wordt. Even zoo, naar het schijnt, in het Sanskritsch en Gothisch: want ook in deze talen vindt men geen vocaalteeken voor de zachte *é*: maar, dat deze klank in deze talen in het geheel niet in gebruik zou geweest zijn, is niet wel te denken; en daarom is het waarschijnlijk, dat hetzelfde vocaalteeken, waarmeê de

zachte *i* geschreven wierd, ook wel als *é* zal zijn uitgesproken, bij voorbeeld in het Gothische *visăn* en *lisăn*, ons *wezen* en *lezen*. —

De zachte *é*- en *í*-klanken kunnen in de uitspraak zoo lang aangehouden en verlengd worden, als men maar wil of adem heeft: maar daardoor worden het juist geen lange vocalen. Een lange vocaal is namelijk alleen zulkeen, die altijd met klemtoon aangehouden wordt, hetzij om zijn oorsprong, hetzij om de aard en natuur van de klank zelf. Een lange, uit zijn aard en natuur lange, *i*-klank heeft men in het Duitsch bij voorbeeld in *wieder*, *Wiese*, *ihn* en *ihnen*, *Thier* en *Thiere*, vergeleken met de zachte *i* in *wider*, *wissen* of *wischen*, *in* en *innen*, *dir* en *irren*, — in het Hollandsch in *tien*, *dienen*, *dienst* en *dier*, vergeleken met de zachte *i* in *titel*, *citer*, *Pieter*, *Piet*, *piek*, *pieken*, *Griek*, *Grieksch* en *Grieken*, — in het Engelsch in woorden als *spleen* en *dear*, — in het Fransch bij voorbeeld in *abîme* en *abîmé*, in onderscheiding van de korte *i*, zooals in *crime* en *civilité*. — Deze lange *i*-klank, die in een algemeen letterschrift het best, zooals in het Fransch, met *í* beteekend wordt, verschilt, als men duidelijk en niet te snel spreekt, ook voor het gehoor in klank van de zoogenaamde zachte *í*, al is het dat men hieraan door een langzame uitspraak van een woord als *titel* een wat langer duur geeft: hij wordt namelijk ook anders gevormd. Bij de uitspraak van de zachte *í* worden de zijden van de opgehevene tong slechts los tegen het bovenste tandvleesch gehouden: maar bij de uitspraak van een lange *í* worden zij er stijf tegen aangeklemd. Bovendien daalt ook met het aanhouden van de lange *í* de toon van de stem ligt tot de toonlooze *ĭ*-klank af, en wordt er dus na de geaccentueerde *í*-klank nog een onbepaalde vocaalklank als naklank gehoord, zóo duidelijk, dat het niet te verwonde-

ren is, dat men in het Duitsch en Hollandsch die lange *ī* met *ie* geschreven heeft, daar men in de toonlooze naklank de *ĕ*-klank meende te hooren.

Even zoo kan men bij de uitspraak van een lange of lang aangehoudene zachte *ē* de toon van de stem tot een toonlooze *ĕ*-klank laten afdalen, bij voorbeeld in de Hollandsche woorden *been* (Duitsch *Bein*) en *gebeen* (voor *gebeden*). Wil men zulk een uitspraak ook in het schrift beteekenen, daar kan men dit doen door *ēĕ* te schrijven (want met de *ē* wordt in het Europesche schrift niet de zachte, maar de harde faucale lange *ē*-klank beteekend). Anders is het voldoende de klank van de vocaal in zulke woorden met *ē* te beteekenen, en dus *bēn* en *gĕbēn* te schrijven, of wel, zooals in de Hollandsche spelling gewoon is, de *e* te verdubbelen.

De scherpe vocalen *ė* en *ì* zijn, zooals reeds opgemerkt is (bl. 230), faucale vocaalklanken, en wel snel afgebrokene, hetzij door een volgende medeklinker of andere klinker, zooals in het Duitsche en Hollandsche *hecht*, in het Engelsche en Hollandsch *wit*, en in de tweeklank *ei*, — hetzij door het terugtrekken van de adem, zooals in de uitroep *hė!* of *hėh!* (verg. bl. 232). — Zij worden, zooals men bij het voortbrengen van die faucale klanken duidelijk in de achtermond voelen kan, hooger in de keelengte door een elastische spanning gevormd, de *ė* hooger als de *à*, hooger zelfs als de *ạ*, de *ì* hooger als de *ė*; en, als men de klanken *à*, *ạ*, *ė* en *ì* na elkander vóór een spiegel uitspreekt, dan ziet men, dat men bij de uitspraak van een *à* de tong beneden in de mond laat, maar bij de uitspraak van een *ạ* een weinig opheft, een weinig hooger voor de uitspraak van een *ė*, en nog hooger voor die van een *ì*.

Beide deze faucale vocaalklanken kunnen, even als de *à*, aangehouden en verlengd worden. De verlenging van

de *é* is de harde lange vocaal *é*, zooals in het Fransche *bête, fenêtre* en *être*, van het Latijnsche *bestia, fenestra* en *esse*. Ook de scherpe *i*-klank, zooals in het Hollandsche *ik* en *schip*, en het Engelsche *ship*, kan zoo lang gerekt en aangehouden worden als men wil: maar als bijzondere vocaalklank is deze lange scherpe *i*, zooveel mij bekend is, in geen taal in gebruik. —

De zachte *é*- en *í*-klanken kunnen in de achtermond niet zuiver gevormd, maar slechts nagebootst worden. Dit geschiedt bij het kunstmatig zingen. Het gehoor erkent in de zoo uit de keelengte gezongene *é* en *í* nog wel dezelfde vocalen als onderscheiden van de scherpe *è*, *é* en *i*: maar die anders zachte vocalen klinken dan hard. — Doch niet alleen bij het zingen, ook in de talen bij het spreken, vindt men die harde faucale *é* en *í* nevens de zachte in gebruik. In plaats van de zachte *é* spreken wij altijd onwillekeurig de harde uit, wanneer wij de *é*-klank onmiddellijk vóór een *r* willen uitspreken, zooals in *eer* en *eeren*, en het Hoogduitsche *Ehre* en *ehrlich*. Dan spreken wij namelijk niet een *é* uit zooals in *een, eed, eet, eelt, heem, meel*, in het Hoogduitsch *Mehl*. Wij zetten dan wel de mond voor de uitspraak van een zachte *é*, en spannen daartoe ook het achterste gedeelte van het gehemelte: maar door de beweging met de wortel van de tong, die wij maken moeten om de *r* te vormen, wordt metéén de keelengte op dezelfde wijze gespannen, als dit geschiedt voor de uitspraak van een *á*; en zoo wordt dan onwillekeurig een *á* en *é* tegelijk uitgesproken in één uit beide gemengde of complexe klank, die het best met *ae* of *æ* beteekend wordt, even als de uit *a* en *o* gemengde met *ao* of *å*. In sommige talen is deze harde faucale *é*-klank niet alleen zóo vóór een *r* als onwillekeurige uitspraak van de zachte *é*, maar ook anders, in gebruik. Zoo bij voorbeeld in het Friesch, waarin het een gewijzigde

uitspraak van de *á* of *â* is, zooals in *gaen* (Hoogduitsch *gehen*), *bekwaem* (Hoogduitsch *bequem*), *pael*, *kael*, *kaele* en *schae*, voor het Hollandsche *gaan*, *bekwaam*, *paal* (Hoogduitsch *Pfahl*), *kaal*, *kale* (Hoogd. *kahl*, *kahle*) en *schâ* (voor *schade*). In andere woorden heeft men daarvoor in het Hollandsch een *ó*, zooals in *baem* en *raed*, voor het Hollansche *boom* (Hoogduitsch *Baum*, Gothisch *bagms*) en *rood* (Hoogd. *roth*, Goth. *rauds*): maar die woorden hebben in het Oud-Friesch ook een *á*. In al deze Friesche woorden heeft de *ae* volkomen dezelfde faucale klank als de Hoogduitsche lange ä vóór een *r*, zooals bij voorbeeld in *Bär*, *Aehre en jährlich*. — Dezelfde vocaalklank heeft men ook in de platduitsche dialecten. *)

Ook in het Sanskritsch heeft de zoogenaamde lange *é* volgens de Engelsche grammatici de klank van de *e* in het Engelsche *where*, en is dus de complexe, uit *a* en *e* gemengde, *ae*. In het Gothisch wordt deze klank, en tevens de scherpe, kort afgebrokene faucale *è* hoogst waarschijnlijk met *ai* beteekend, bij voorbeeld in *stains* (Holl. *steen*, Duitsch *Stein*) en *stairno* (Holl. *ster*, Duitsch *stern*). In het Gothische schrift is dit vocaalteeken uit het Grieksch ontleend, waarin wij het gewoonlijk als de tweeklank *ai* uitspreken: maar tegenwoordig ten minsten heeft de *ai* in het Grieksch de klank van de *ae*; en het is zeker, dat deze uitspraak reeds vele eeuwen oud is, en de gewone was, toen de Gothen begonnen te schrijven. Op dezelfde wijze wordt de diphthong *aj* veelal door de Arabieren uitgesproken. — De Romeinen schreven deze klank oudtijds ook wel, even als in het Grieksch, met *ai*, maar weldra algemeen met *ae*, omdat er toch geen *i*-maar wel een *é*-klank in gehoord werd; bij voorbeeld in *Caesar*, *praesens*, *caedere*, *laetus* en *terrae*. Later

*) Zie Dr. Julius Wiggers *Grammatik der plattdeutschen Sprache*. 2e. Aufl. Hamburg, 1858.

is deze complexe *ae*-klank in de uitspraak overgegaan in de zachte mondvocaal *é*: in het Fransch schrijft men daarom ook *César* en *présent*. Ook in de uitspraak van het Hoogduitsch heeft dezelfde overgang plaats gehad: want in de tegenwoordige beschaafde uitspraak van de algemeene schrijftaal wordt tusschen de *ae* of *ä* en de *é* of *è* volstrekt geen onderscheid gemaakt en wordt de *ae* of *ä* alleen maar geschreven, waar de *é*- of *è*-klank door klankverwisseling uit een *a* ontstaan is, zooals in *Väter* van *Vater* en *Städte* van *Stadt*; ofschoon juist niet algemeen, zooals in *bequem* van *bekwaam*, en in *stets*, nevens *Stät* en *stätig*. — Dat men evenwel oorspronklijk in de Hoogduitsche spelling ten minsten met de lange *ae* of *ä* niet dezelfde klank als met de *e*, maar een complexe, uit *a* en *e* gemengde vocaalklank bedoeld en beteekend heeft, is naauwelijks te betwijfelen; en oudtijds zal men de *ä* in *ähnlich* wel niet, zooals nu, even als de *é* in het Hollandsche *eenlijk*, maar zooals de *é* in *erhlich*, en het woord *bequem* niet als *bekweem*, maar even als het Friesche *bekwaem*, hebben uitgesproken. — De overgang van de complexe en half faucale, half orale *ae*-klank in de zuiver orale *é*, als er geen *r* op volgt, is gemakkelijk te begrijpen: ook door de Arabieren wordt de tweeklank *aj* wel veel als *ae*, maar ook dikwijls als *é* uitgesproken. Ook in de zuiver faucale *é* kan de *ae*-klank in de uitspraak overgaan. Voor het Friesche *aeg* en *aegen* (Holl. *oog*, *oogen*, Duitsch *Auge*, *Augen*) zegt men in vele gewesten *ég* en *égen*, en *ségen* en *méger*, voor *saeg*, *saegen* en *maeger* (Holl. *zaag*, *zaagen* en *mager*, Duitsch *Säge*, *sägen* en *mager*, Fransch *maigre*). Maar, hoe onvast die complexe, half faucale, half orale *é*-klank in de uitspraak van de talen ook wezen mag, en ofschoon het gecombineerde vocaalteeken *ae* zijn oorspronklijke beteekenis in het Europesche schrift zoo goed als verloren heeft; zoo moet het er toch in een algemeen letterschrift voor gebruikt worden,

dewijl er geen ander gebruikelijk klankteeken voor bestaat. *)

Met de *ä* of *ä* kan de uitspraak van een korte *a* beteekend worden, wanneer die in de voormond met de *é*-klank gemengd wordt, zooals in het Engelsche *man* en *hat*. Het is een klank, die wel niet veel verschilt van de Duitsche *ä*, zooals in *Männer* en *hätte*, maar zachter is. Het is namelijk een half faucale en half orale vocaalklank, en, even als de korte *ȧ* (zooals in de Friesche uitspraak van het woord *man*) van de scherpe *ȯ* verschilt, zoo die Engelsche *ä* van de scherpe *ȩ*.

De harde, achter in de mond, in de keelengte, gevormde *ɨ* is nevens de zachte, die in de voormond gevormd wordt, in de Slavonische en meer andere talen in gebruik. Tot onderscheiding wordt hij het eenvoudigst en best met een diacritisch punt er onder *ɨ*, als hij lang is, *ɨ̣* geschreven. In het Poolsch en Boheemsch wordt er de *y* voor gebruikt: maar deze Grieksche letter moet in een algemeen letterschrift met Romeinsche karakters bewaard blijven voor het schrijven van namen en woorden van Grieksche oorsprong, zooals *Aeschylus* en *physica*. Die harde *ɨ*-klank wordt ge-

---

*) Bij het schrijven van het hedendaagsche Friesch heeft men op het voorbeeld van Gijsbert Japiks deze vocaalklank veelal met *ea* geschreven: maar aan dit gecombineerd letterteeken kan in een algemeen letterschrift met Europesche karakters die beteekenis niet gegeven worden. Alleen in het Engelsch is het in gebruik, en wel voor verschillende klanken, maar voor de *ae*-klank alleen vóór een *r* in sommige woorden zooals *pear*. Gewoonlijk beteekent het de klank van de Hollandsche en Duitsche *ie*, zooals in *dier* en *Thier* (want in de Engelsche spelling wordt doorgaans met een *e* de *i*-klank, en met een *a* de *e*-klank, beteekend, en zoo moet *ea* de klank *ie* (*i*) beduiden). Zoo bij voorbeeld in het Engelsche *dear* (*dierbaar*); en zoo ook in *bean* (*boon*). Maar zal men nu ook het Friesche woord voor *boon* zóo schrijven, dat, even als *baem* voor *boom*, met die complexe *ae*-klank uitgesproken wordt? Dan zou men het immers schrijven, alsof men het als *bin* moest uitspreken.

vormd door de tong niet van voren naar het gespannen voorste gedeelte van het hard gehemelte, maar van achteren naar het gespannen zacht gehemelte op te heffen. Indien men zóo toch een *i* wil uitspreken, dan vormt men die achter in de mond, en brengt een klank voort, die het gehoor wel voor een *i*-klank erkent, maar als een onzuivere, harde en raauwe. — Men heeft de klank ook wel met een onzuivere Duitsche *ü* vergeleken: maar de gelijkenis bestaat alleen daarin, dat beide onzuivere *i*-klanken zijn: in de wijze waarop zij gevormd en uitgesproken worden, hebben zij niets met elkander gemeen. — In het Friesch heeft men de lange faucale *ỵ* in woorden als *ỵn*, *bỵn*, *stỵn*, voor het Hollandsche *één*, *been* en *steen* (in het Duitsch *ein*, *Bein* en *Stein*), die door de stedelingen met met de lange *î* in de voormond uitgesproken worden, even als in het telwoord *tien*. De toonlooze onbepaalde vocaalklank, die, zooals boven (bl. 236) gezegd is, bij de uitspraak van een lange orale *î* als naklank gehoord wordt, is bij de uitspraak van de harde *ỵ* een holle faucale klank, die in het Gothische schrift met een *u* beteekend wordt, zooals bij voorbeeld in *biudăn*, Friesch *bỵden*, Holl. *bieden* Duitsch *bieten*; *diups*, Holl. *diep*, Duitsch *tief*; *thiubs*, Holl. *dief*, Duitsch *Dieb*; *tiuhăn*, Duitsch *ziehen*, enz.

Een *i*, die in een toonlooze lettergreep van een woord bij de uitspraak door een te zwakke spanning van het gehemelte zijn bepaalde klank geheel, of bijna geheel, verliest (zooals in de middelste lettergreep van het Engelsche *merrily*, het Fransche *régiment* en het Hollandsche *zalige*), kan met een *ĭ* beteekend worden. — Even zoo kan een *e*, die in een toonlooze lettergreep zijn eigen klank verloren heeft, zooals in de eerste lettergreep van *regeren*, *regent*, *regentschap* en *register*, met een *ĕ* geschreven worden. En daar de klank van zulk een *ĕ* voor het gehoor niet verschilt van het geheel vormlooze en ongewijzigde adem- of

stem-geluid; zoo wordt ook het geluid van deze indistincte vocaalklank, wanneer daarmeê zonder eenige wijziging een gearticuleerde klank gevormd wordt, zooals de middelste lettergreep van *geldeloos* en de twee laatste in *edele*, het best, — dat wil zeggen, uit gebrek aan beter, — met dat zelfde letterteeken geschreven.

De mondvocaal *ó* is een *buccale*, met de *buccae* of wangen gevormde klank. Maar, gelijk er van de palatale vocaalklank twee wijzigingen zijn, die wij in het schrift met de letters *e* en *i* onderscheiden; zoo zijn er ook twee wijzigingen van de buccale vocaalklank, maar waarvoor wij geen twee onderscheidene schrijfteekens gebruiken, — twee voor het gehoor merkbaar verschillende *ó*-klanken, één helderder, zooals in *zoo*, het Duitsche *so*, en één doffere, zooals in de uitroep *o!* De heldere spreken wij uit voor de tandletters *t*, *d*, *n*, *s* en *z*, de tongletters *l* en *r* en de palatale *j*, zooals in de woorden *boot*, *booten*, *brood*, *bode*, *toon*, *tonen*, *hoos*, *hoozen*, *kool*, *koolen*, *boor*, *boren*, *dojer en ojevoor* (in het Hoogduitsch *Boot*, *Bote*, *Brod*, *oder*, *Thon*, *lohnen*, *Loos*, *lose*, *Kohl* en *Kohle*, *Rohr* en *bohren*): de doffe spreken wij uit vóór de lipletters en de andere palatalen behalven de *j*; bij voorbeeld in *stroom*, *komen*, *doop*, *open*, *loof*, *over*, *Jacobus*, *ook*, *moker*, *oog*, *bogen*, *goochelen* (in het Hoogduitsch *Strom*, *Oper*, *Ofen*, *ober*, *Bogen*, enz.). Dit zijn werkelijk twee physiologisch verschillende klanken, die ook in een naauwkeurige spelling verdienen onderscheiden te worden, — veelmeer als in onze Hollandsche spelling de *ó*'s in *loopen* en *loven*, die wel in oorsprong, maar physiologisch en in klank voor het gehoor volstrekt niet verschillen. Beide, de heldere en de doffe *ó*, worden gevormd door een elastische spanning van de zijwanden van de mondholte.

Voor de doffe *ó* (zooals in *oom* en *ook*) worden de wang-

en uitgezet en vóór naar elkander toe getrokken, zoodat daardoor de opening van de mond vernauwd wordt. Wanneer men tegen de zoo gespannen wangen van buiten met de vinger knipt, dan wordt er een geluid gevormd, dat wij een geklok noemen, de doffe *o*-klank, zooals wij die in het woord *geklok* en *klokken* uitspreken, — geheel anders als de heldere *o*-klank, zooals in het woord *klok*, wanneer wij dit uitspreken in de zin van het Fransche *cloche* of het Duitsche *Glocke*. — Voor de heldere *o*-klank zooals in *oor* en *ode*, wordt de mond niet anders gezet als voor een *á*: — men zet de wangen niet uit, en de opening van de mond behoeft volstrekt niet vernauwd te worden: — maar geheel achter in de mond, bij de keelengte, wordt het binnenste van de wangen, zooals men duidelijk voelen kan, elastisch gespannen. Duidelijk voelt men het groote onderscheid in de wijze, waarop die twee verschillende *ó*-klanken door het spraakorgaan gevormd worden, wanneer men de beide klanken, zooals zij luiden in *zoo* en *ó!* na elkander uitspreekt. — Indien in alle talen, even als in het Duitsch en Hollandsch, de buccale *ó*-klank zich altijd geregeld naar de volgende consonant wijzigde; dan zou een onderscheiding in het schrift van geen belang gerekend kunnen worden: maar dat is niet in alle talen het geval, bij voorbeeld niet in het Javaansch; en daarom is het verkieslijk, in een algemeen Romeinsch letterschrift, dat geschikt moet zijn om het onderscheid tusschen de verschillende klanken naauwkeurig te beteekenen, de heldere *ó*, tot onderscheiding van de doffe, met een diacritisch punt er onder *ọ́* te schrijven.

Deze onderscheiding is ook noodig voor de twee verschillende scherpe *ò*-klanken, de doffere *ò*, zooals in *tobbe*, *modder*, *dof*, *mogt*, *bok*, *ochend*, *dol*, *dom*, *ton*, *op*, *bos*, en *bot*, en de heldere *ọ̀*, zooals in *dobberen*, *koddig*, *stof*, *dog*, *dok*, *och*, *tol*, *top*, *tor*, *los*, en *lot*. — Uit deze

voorbeelden ziet men, dat het onderscheid in de uitspraak zich niet wijzigt naar de volgende consonant. Ook in het Duitsch zegt men *toll* met een doffe, maar *Zoll* met een heldere faucale *ȯ*.

Beide zijn, even als de *ȅ* en *ȉ* (bl. 237), snel afgebrokene klanken, hetzij door een volgende medeklinker of andere klinker, zooals in *tol* en *dol*, en in de tweeklank *ȯi*, hetzij door het terugtrekken van de adem, zooals wanneer men de *ǫ*-klank alleen uitspreekt, om hem te doen hooren. — De wijze, waarop zij achter in de mond, in de keelengte, gevormd worden, in onderscheiding van de *ȁ*, *ȅ* en *ȉ*, laat zich met het gezigt niet waarnemen: alleen kunnen wij duidelijk voelen, dat de elastische spanning in de keelengte, waardoor de *ǫ*- en *ȯ*-klanken voortgebracht worden, lager en dieper plaats heeft.

Wanneer de scherpe *ǫ* niet snel afgebroken, maar aangehouden wordt, dan ontstaat de harde lange *ȯ*, zooals in het Fransch *côte*, van het Latijnsche *costa* Deze *ȯ* verschilt in klank voor het gehoor niet veel van de *ȁ*, een complexe, uit *á* of *ȁ* en *ȯ* gemengde klank, zooals in het Engelsche en Groningsche *water* (bl. 233), maar deze is toch minder hard, omdat de met de *á* gelijktijdig uitgesproken *ȯ* in de voormond met de wangen gevormd wordt. De *ȯ* wordt geheel en alleen in de keelengte gevormd.

De zachte in de voormond gevormde *ȯ* of *ȯ́* kan, waar hij lang wordt aangehouden, zóo worden uitgesproken, dat men de toon van de stem tot de toonlooze *ȯ̆* laat afdalen. Zoo wordt het Hollandsche woord *zoon*, het Duitsche *Sohn*, in het Friesch als *sóȯ̆n* uitgesproken. Wil men zulk een uitspraak ook in het schrift beteekenen, daar kan men dat op deze wijze met *óȯ̆* doen. Anders is het voldoende, de klank van de zachte *ǫ́* of *ȯ́*, ook in een door een medeklinker geslotene lettergreep, zooals in *boon* (Duitsch *Bohne*) en *geboon* (voor *geboden*), door het klank-

teeken aan te duiden, en dus *bón* en *gëbón* te schrijven, of wel, des verkiezende, zooals dat in de Hollandsche spelling gebruikelijk is, door verdubbeling van de *o*.

Een *o*, die in een toonlooze lettergreep door te zwakke spanning van de wangen zijn bepaalde klank geheel, of bijna geheel, verliest, zooals bij de uitspraak van de middelste lettergreep van het woord *korporaal* veelal plaats heeft, behoort met *ŏ* geschreven te worden.

Door elastische spanning en daardoor teweeggebrachte trilling van de lippen worden in de voormond drie onderscheidene labiale vocaalklanken gevormd, waarvan twee in het Fransch met *u* en *ou* onderscheiden worden: de derde is de Duitsche *ü*.

De zuivere lipvocaal is de *ú*, zooals in het Fransche *tu* en *superflu*, het Engelsche *use* en *mute*, het Hollandsche *duwen*, *dukaat* en *duur*. In het Hoogduitsch, zooals in vele andere talen, heeft men deze zuivere lipvocaal niet, maar wel in het Nederduitsch of zoogenaamde platduitsch; en ieder Duitscher zal hem kunnen uitspreken, indien hij niet alleen de bovenlip, zooals bij de uitspraak van zijn *ü*, maar ook de onderlip spant en een weinig naar voren uitrekt De klank wordt namelijk gevormd door de beide lippen gelijkelijk elastisch te spannen en zamen te trekken, en de adem door de zoo gevormde nauwe doorgang te drijven.

De *ü* (eigentlijk een *u* met eem kleine *i* er boven) is een uit *u* en *i* gemengde klank, zooals in *Güte*, *kühl* en *küssen*. en wordt gevormd door met de bóvenlip tevens het voorste gedeelte van het gehemelte elastisch te spannen, en de ónderlip wel een weinig naar de bovenlip te bewegen, om de passage voor de ademstroom wat te vernauwen, maar zonder spanning. Ook wordt, even als bij de uitspraak van een *i*, de tong van voren opgeheven, om de ademstroom langs het gehemelte te leiden; en, daar

hierdoor de passage ook genoegzaam vernauwd wordt, zoo is het zelfs niet noodzakelijk de onderlip op te heffen: ook zonder dit te doen, en met een vrij groote opening tusschen de lippen, kan men zeer goed een woord als *Güte* uitspreken.

Even als de *ü* een uit *i* en *u*, zoo is de *ou*, zooals in het Fransche *coupe* en *couper*, eigentlijk een complexe, uit *o* en *u* gemengde, vocaalklank. Hij wordt namelijk gevormd door een elastische spanning van het voorste gedeelte van de wangen en van de tegen de bovenlip gestrekte onderlip, zoodat op gelijke wijze, als voor de uitspraak van een *u*, de passage voor de ademstroom vernauwd wordt. Ja, de *u* verschilt van de *ou* niet anders, dan dat daarbij de wangen niet elastisch gespannen worden en er dus geen *o*-klank gevormd wordt: maar, zet men de mond tot het uitspreken van een *u*, en spreekt men dan zoo een doffe *ó* uit, dan wordt het een *ou*, een middenklank tusschen *o* en *u*, waarin deze twee klanken tot één klank vereenigd zijn. Reeds de oude Grieken hebben daarom deze klank in het schrift door een combinatie van een *o* en een *u* beteekend: maar in 't Latijn, waarin men de zuivere lipklank van de Grieksche *u* niet had, heeft men voor de *ou* maar de enkele *u* genomen, en voor de Grieksche *u* tot onderscheiding een *u* met een neêrhaal geschreven, zooals in *pyra*. In het Duitsch, waarin men even als in 't Latijn, de zuivere lipvocaal *u* ook niet had, is men het Latijnsche gebruik gevolgd: maar in het Fransch, waarin men die zuivere lipvocaal wèl had en met *u* moest beteekenen, is men voor de complexe klank tot de oude Grieksche schrijfwijs teruggekeerd. In een algemeen, voor alle talen geschikt letterschrift met Europesche, en wel Romeinsche, karakters is het verweg het verkieslijkst, de Romeinsche schrijfwijs te volgen, en dus, zooals ook in het Duitsch, de Fransche en Grieksche *ou*-

klank eenvoudig met een *u* te beteekenen, en de Fransche, Hollandsche en Engelsche *u* daarvan door een diacritisch punt er onder te onderscheiden, en dus *u̥* te schrijven. Met de Duitschers hiervoor hun *ü* te gebruiken, is niet verkieslijk, omdat deze *ü* een andere vocaalklank is als de zuivere lipvocaal *u̥*. Het is even als de *u* (*ou*) een complexe vocaalklank

Dat ik de *u̥* naar de Fransche en Hollandsche uitspraak de zuivere lipvocaal genoemd heb, in onderscheiding van de complexe *ü*- en *u*-(*ou*-)klanken; dat is niet zóo te verstaan, alsof daarom deze twee laatste als onzuivere of onreine klanken te beschouwen zouden zijn. Over zuivere en onzuivere klanken als klanken, physisch beschouwd als luchtgolvingen, of aesthetisch als harmonische of disharmonische gewaarwordingen van het gehoor, is hier in het geheel geen spraak. De *u̥* is alleen in die zin een zuivere lipvocaal, dat het een vocaal is, die enkel en alleen met de *lippen* gevormd wordt, terwijl de *ü* gevormd wordt met het gehemelte en de bovenlip, de *u* (*ou*) met de wangen en de onderlip. Deze beide zijn complexe klanken, omdat door die medewerking van het gehemelte en de wangen in de *ü*-klank de palatale *i*-klank, en in de *u* (*ou*) de buccale doffe *ó*-klank, met de labiale *u̥*-klank, tot één vocaalklank te zamen vereenigd zijn, — tot één wèl complexe klank, maar die daarom toch wel een zuivere klank is, even als het *groen*, ofschoon het uit *blaauw* en *geel* gemengd is, toch wel een zuivere kleur is. — Dat de Duitschers, als zij over de vocaalklanken handelen, hun *u* als de zuivere, simpele lipvocaal, en hun *ü* als een middenklank tusschen *u* en *i*, beschouwen, is wel verkeerd, maar niet te verwonderen, omdat zij de zuivere, simpele lipvocaal, de Fransche en Hollandsche *u̥*-klank (de *υ ψιλόν*, zooals de Grieken het noemden), eigentlijk in 'ι geheel niet kennen,

daar zij die met hun *ü* maar gelijkstellen. Doch, al is het, dat de Duitscher het niet hooren kan, er is een aanmerkelijk onderscheid in klank tusschen het Duitsche *Düne* en het Fransche *dune;* en de Duitsche *ü* mag niet beschouwd worden als een vocaalklank, die uit de *i*- en *u*-klanken gemengd is, of in een vereeniging van deze beide klanken bestaat: want in de *ü* wordt van de doffe *u*-klank niets gehoord. Physiologisch beschouwd heeft de *ü* die met het gehemelte en de bovenlip gevormd wordt, niet de *u* (*ou*), die met de wangen en de onderlip wordt voortgebracht, niets gemeens; en men kan de *ü* alleen dan als een middenklank tusschen de *i* en *u* (*ou*) beschouwen, als men de zuivere *u* (de *u-psilon*) vergeet, of niet in aanmerking neemt, of met de *ü* verwart. Indien men dan willekeurig, zonder eenige physische of physiologische grond, zooals vele Duitschers doen, de *a*-, *i*- en *u*-klanken als de hoofdvocalen beschouwt en die in een driehoek plaatst op deze wijze $\begin{matrix} & a & \\ i & & u \end{matrix}$; dan kan men de drie andere, de *é*, *ó* en *ü*, als middelklanken beschouwen, en, om de wederzijdsche verwantschap van die zes vocalen voor het oog aanschouwelijk voor te stellen, ze op deze wijze er tusschen plaatsen:

$$\begin{matrix} & & a & & \\ & e & & o & \\ i & & ü & & u \end{matrix}$$

Maar, vergeet men de zuivere, simpele lipvocaal, de alleen met de beide lippen, zonder medewerking van het gehemelte of de wangen, gevormde *u*-klank niet; en, neemt men in aanmerking, dat er met de wangen twee buccale klanken gevormd worden, een helderder en een doffer *ó* klank, gelijk er met het gehemelte twee palatale vocalen worden voortgebracht, de *é* en de *i;* dan kan men de wederzijdsche verwantschap van de achtermondsvocaal *á*

met de voornaamste voormondsvocalen beter en meer naar waarheid in de volgende figuur aanschouwelijk voor oogen stellen:

á

e *ọ́*

i *ó*

ü *u*

ụ́

Maar nu is er nog één in de voormond gevormde, ook met de lipklank *u̯* gemengde vocaalklank, waaraan nog een plaats onder het bovenstaande achttal toekomt, en wel in het midden. Het is de uit de *ó*-, *é*- en *ụ́*-klanken gemengde vocaal, die ook wel door een combinatie van deze drie vocaalteekens geschreven wordt in het Fransch, in woorden zooals *noeud* of *nœud* (van het Latijnsche *nodus*), maar meestal korter, zooals ook in het Hollandsch, met *eu*, zooals in *peu* en *feu* (Italiaansch *poco* en *foco*), *peut* en *curieuse* (van *potest* en *curiosa*), *leugen* (voor *logen*) en *keuken* (van *koken*), — of wel met *oe* of *œ*, zooals in 't Latijnsche *coelum* en *hoedus*, en desgelijks in het Duitsch, meest met *ö* of *ō* geschreven, bij voorbeeld in *mögen* (voor *mogen*), *Vögel* (meervoud van *Vogel*) en *Oehl* (Hollandsch *olie*, van *oleum*). Van deze twee kortere schrijfwijzen is de laatste, met *oe* of *œ*, voor een algemeen letterschrift de verkieslijkste, niet alleen omdat het de oudste en Romeinsche is, en in namen en woorden als *Oedipus*, *Croesus*, *oeconomie* en *poena*, algemeen bekend, maar ook, omdat die met de physiologische aard en natuur van de klank en met zijn oorsprong in de talen het best overeenkomt. Het is namelijk, zooals uit de bovenstaande voorbeelden blijken kan, in de talen niets anders, dan een dialectische of grammatische wisselklank (Umlaut) van de *o*, die ontstaat, wanneer men wel een *ó* wil uitspreken en de wangen daartoe zet, maar tevens de tong, die men voor

een zuivere *ó* beneden in de mond moet houden, van achteren opheft naar het gehemelte en dit ook meer of min elastisch spant: want zoo brengt de ademstroom, die alsdan langs het min of meer gespannen gehemelte en door de zamengetrokken lippen strijkt, geen *o*, maar een uit *e* en *ú* gemengde, half palatale, half labiale, *eu*-klank voort. Dan zegt men in de volkstaal of in dialecten *zeun* en *zeunen*, in plaats van *zoon* en *zonen*, en in het Hoogduitsch in het meervoud *Söhne*, van het enkelvoud *Sohn* Dat opligten van de tong en spannen van de bovenmond bij de dispositie van de wangen voor de uitspraak van een *ó* moet men zich oorspronkelijk als iets onwillekeurigs voorstellen, als een te spoedige dispositie van de mond voor de vorming van een volgende consonant. Wil men *mogen* zeggen, en zet men ook wel de wangen voor de uitspraak van een *ó*, maar disponeert men tong en gehemelte te spoedig voor de palatale consonant *g*, die men onmiddellijk met de *o*-klank verbinden wil; dan wordt het niet *mogen*, maar *meugen* of, anders gespeld, *mögen*. — Is echter eenmaal zulk een gemengde vocaalklank onwillekeurig door slechte articulatie in een taal ontstaan, dan wordt hij ook later willekeurig zoo gevormd en gebruikt.

Hoe vreemd het ook schijnen mag, dat ook de labiale vocaalklanken *u̯*, *u*, *ü* en *œ* of *ö*, achter in de mond, in de keelengte, gevormd kunnen worden; bij het kunstmatig zingen wordt het toch gedaan, ofschoon de klanken, die zoo uit de keelengte voor de labiale vocaalklanken voortgebracht worden, aanmerkelijk verschillen van die, die met de lippen van de voormond worden uitgesproken. Maar ook onder de spraakgeluiden in de talen heeft men faucale *u̯*- *u*- en *ö*-klanken, namelijk als scherpe, meestal snel afgebrokene vocalen, zooals de *ù* in het Engelsche *to run* en het Hollandsche *kruk*, de *ù* in het Engelsche *full*, en de *ö* in het Duitsche *können* en *möchte*.

De scherpe *ü* is mij in onze Europesche talen onbekend: want de Duitsche *ü*, hoe kort ook, zooals in *für*, *Fürst*, *Brücke*, wordt toch nooit scherp uit de keelengte, maar altijd zacht uit de voormond uitgesproken.

De scherpe, kort afgebrokene faucale *ù*, zooals in het Hollandsche *kruk*, *kurk*, *gulden*, *kunnen*, *put*, *bus*, is in het Fransch niet in gebruik: want in woorden als *hurler*, *murmurer*, *culture* en *rustique*, wordt de vocaal, hoe kort, toch altijd zacht uitgesproken. In het Hoogduitsch, waarin men de zachte *ú* niet heeft, is de scherpe *ù* nog veel minder in gebruik: de klank van de korte *ü*, zooals in *Müller* en *Brücke*, is een geheel andere als die van de scherpe *ù* in het Hollandsche *muller*, *brug* en *bruggen*. Deze scherpe *ù* heeft veel meer overeenkomst met de scherpe *ö*-klank, zooals in *Möller* en *können*, omdat deze ook een in de keelengte gevormde vocaal is: maar het onderscheid is toch aanmerkelijk: in de scherpe *ù* is volstrekt geen *è* klank gemengd, zooals in de *ö*. — Het is opmerkelijk, hoe veel deze scherpe *ù* in klank verschilt van de zachte, in de voormond met de lippen gevormd *ú*. Trouwens in de keelengte heeft men ook geen lippen. Men kan de klank van die scherpe *ù*, ofschoon hij gewoonlijk snel afgebroken wordt, wel verlengen: men kan de *ù* van de naam van de zangnoot *Ut* in het zingen zoolang aanhouden en uithalen als men wil; de klank blijft toch altijd dezelfde, scherp en faucaal, geheel anders als die van de *ú* in *uur*.

De scherpe *ù* (*ou*) hebben wij in het Hollandsch even min als in het Fransch; en in het Duitsch heeft men die alleen in de onwillekeurig faucale uitspraak van de korte *u* vóór een *r* zooals in *kurz* en *schnurrig*: want anders blijft ook in het Duitsch de *u* hoe kort ook uitgesproken, zooal in *und* en *Brust*, toch een zachte, met de lippen van de voormond gevormde vocaalklank. De scherpe *ù* is een

uit de doffe *ò*- en *ù*-klanken, zooals in *ochend* en *uchend*; gemengde klank, of liever een middenklank tusschen beide, — voor het gehoor niet veel verschillende van de doffe *ò*, zooals in *bok*, maar nog doffer, zooals wanneer men met een even scherp afgebrokene vocaal het woord *boek* wilde uitspreken. Zóo in de laatste lettergreep van een Javaansch woord, als die met een consonant gesloten wordt, volgens de uitspraak in de binnenlanden; bij voorbeeld in *mánùk* (*vogel*), in de naam van de vuurspuwende berg *gúnùng Kĕlùt*, en in het telwoord *sĕpúlùh* (*tien*). — De Engelsche korte *u* (*ou*), zooals in *full*, is ook wel een faucale vocaalklank, maar niet geheel zuiver. Het is eigentlijk de scherpe doffe *ò*, zooals in *vol*, maar waaraan door de Engelschen, die zoo sterk uit de vóórmond spreken, met de lippen een labiale bijklank gegeven wordt. Even zoo is het met de Engelsche korte *ù*, zooals in *to run* en *under:* het is ook wel een faucale *ù*, maar die in de voormond met de lippen wordt bijgeholpen, zoodat hij minder scherp wordt.

De scherpe, snel afgebrokene *oe* of *œ*, die tot onderscheiding van deze in de voormond gevormde vocaalklank het best met *ö* of *ö* beteekend wordt, is wel bekend uit het Hoogduitsch, zooals in *können* (voor *konnen*, Hollandsch *kunnen*), *möchte* (Hollandsch *mochte*), *Köchinn* (Hollandsch *kokkin*), *Cöln* (in het Fransch *Cologne*, in het Hollandsch *Keulen*), en komt ook in het Fransch voor, zooals in *heurter* (in het Hollandsch *horten*). — Deze zeer gemengde, en daarom ook indistincte, geheel en alleen in de keelengte, zonder medewerking van de lippen gevormde, vocaalklank wordt in het Sundasch, de taal van West-Java, in plaats van de onbepaalde, indistincte vocaalklank *ĕ* uitgesproken, zoo dikwijls als er accent op gelegd wordt. Zoo luidt bij voorbeeld het woord, dat in het Javaansch *pĕpĕs* wordt uitgesproken en *gebroken* beteekent, in het Sundasch *pöpös* (in de eerste lettergreep even scherp als

in de laatste, zoodat men ook *pöppös* zou kunnen schrijven). In het Sundasche schrift met Javaansche karakters wordt deze geaccentueerde vocaalklank met hetzelfde teeken geschreven als de toonlooze *ĕ:* maar, daar het niet bloot een geaccentueerde *ĕ* is, zooals in de laatste lettergreep van *edele* en *edelen,* maar een gemengde, complexe, in de keelengte gevormde vocaal; zoo behoort hij in Europeesch schrift met *ö* beteekend te worden. —

In plaats van de zachte in de voormond gevormde *oe* wordt in het Fransch en Hoogduitsch de harde in de keelengte gevormde *oe*-klank uitgesproken, zoo dikwijls er onmiddellijk een *r* op volgt, zooals in *coeur* (Lat. *cor*), *fleur* (Lat. *flos, floris*), *fleurir, heure* (Lat. *hora*), *hören,* enz.; en in het Fransch evenzoo gewoonlijk ook vóór andere consonanten, bij voorbeeld in *la Meuse, émeute, seul* en *seule* *). Tot onderscheiding kan deze harde complexe vocaalklank met een diacritisch punt *o̤e* geschreven worden. —

Na deze beschouwing van de aard en natuur van de verschillende vocaalklanken, die in de verschillende talen tot het vormen van gearticuleerde klanken in gebruik zijn, volgt hier thans een tabellarisch overzigt van de verschillende vocaalteekens, waarmeê in een algemeen letterschrift met Europesche karakters die klanken geschreven, en als toonlooze, zachte, scherpe of harde klanken, waar het noodig is, onderscheiden kunnen worden:

---

*) In het Hollandsch heeft de *eu* voor een *r* ook wel een harde faucale klank, bij voorbeeld in *deur* en *keur,* anders als in *deun, deuk, keus* en *keuken:* maar de klank verschilt toch veel van de Fransche uitspraak zooals in *coeur* en *fleur.* Het Hollandsche *beuren* bij voorbeeld verschilt aanmerkelijk in uitspraak van het Fransche *beurre.* In het Hollandsch wordt namelijk van de drie klanken, die in de gemengde klank vereenigd zijn, wel de *ó* en *é* als een gemengde klank uit de achtermond uitgesproken, maar de *u* met de lippen van de voormond. Zoo is het de tweeklank *œu,* waarover later.

	TOONLOOS	ZACHT	SCHERP.	HARD
a	*ă*	*á* en *ấ*	*à* en *ầ*	—
e	*ĕ*	*é*	*è*	*ê*
ae	—	—	*ä*	*ae*
i	*ĭ*	*i* en *í*	*ì*	*ị* en *ị́*
o	*ŏ*	*ó* en *ọ́*	*ò* en *ọ̀*	*ố*
ao	—	—	*å*	*å* of *aố*
oe	—	*oe*	*ö*	*ọe*
ụ	*ụ̆*	*ụ* en *ụ́*	*ụ̀*	—
ü	—	*ü*	—	—
u	—	*u* en *ứ*	*ù*	—

Omtrent het gebruik van de twee verschillende boventeekens (′ en `) tot onderscheiding van de zachte en de scherpe klank van de vocalen is op te merken, dat het niet noodig is, de zachte vocaalklank te beteekenen in opene lettergrepen, zooals in *Modena*, noch de scherpe in geslotene lettergrepen, zooals in *dollar*, — met uitzondering van de *i*, *ụ* en *u*, die, als zij scherp van klank zijn (zooals de *i* in het Hollandsche *schip*, het Engelsche *ship*), met *ì*, *ụ̀* en *ù* beteekend moeten worden, daar zij zonder boventeeken altijd, ook in een geslotene lettergreep, gerekend moeten worden zacht van klank te zijn (zooals in het Hoogduitsche *Schiff* en *Wunder*, en in het Fransche *filtre* en *furtif*).

Tot hiertoe hebben wij alleen de simpele of eenvoudige en de complexe vocaalklanken beschouwd: maar behalven deze hebben wij ook nog in vele talen zoogenaamde *diphthongen* of *tweeklanken*. Zulk een tweeklank is van een complexe vocaalklank, zooals *ae*, *å* en *æ*, wel te onderscheiden. Een complexe vocaalklank is namelijk een klank, die teweeggebracht wordt door twee verschillende gelijktijdig gevormde klanken, zoodat beide tot één andere gewijzigde vocaalklank te zamen smelten, daar de twee verschillende luchttrillingen, die anders door het gehoor als twee verschillende klanken vernomen en onderscheiden worden, zich in één andere luchttrilling vereenigen, die zóo als een andere, gewijzigde, van beide verschillende, maar toch als één klank, door het gehoor vernomen wordt. Een diphthong of tweeklank daarentegen bestaat uit twee verschillende klanken of spraakgeluiden, die na elkander met het spraakorgaan gevormd, en alleen maar in één gearticuleerde klank of lettergreep, op dezelfde wijze als een vocaalklank en een consonantgeluid, met elkander verbonden worden. In het Hoogduitsche *grau*, het Hollandsche *grauw*, wordt de klank, die in het Hoogduitsch met *u*, in het Hollandsch met *uw*, geschreven wordt, op dezelfde wijze met *gra* tot één gearticuleerde klank verbonden als de *b* in *Grab*, of de *f* in *graf*.

Van een gemengde of complexe klank, al wordt die ook met twee vocaalteekens geschreven, zooals *ae*, *ao* en *oe*, onderscheidt zich een tweeklank duidelijk en onmiskenbaar daardoor, dat men, als men een tweeklank verlengen of continuëren wil, dan wel de eerste van de tweeklanken alleen, of de tweede alleen, of ook wel beide na elkander, eerst de ééne alleen en dan de andere, verlengen en continuëren kan, maar niet de geheele tweeklank als één klank, zoodat beide tegelijk gehoord worden. Als men bij voorbeeld de klank van de uitroep *ai!* verlengen

en rekken wil, dan zal men of *ái* zeggen, of wel *aî*, of ook wel *áî*, zoodat men eerst een lange *a* uitspreekt, en dan daarna een lange *i*: maar de vereenigde *ai*-klank als *één* klank kan men niet verlengen. Wordt daarentegen een gemengde of complexe klank verlengd en gecontinueerd, zooals de *å*; dan hoort men van het begin tot het einde één en dezelfde klank. Zoo is dan ook de *æ* of *eu*, zooals in het Fransche *peu*, geen diphthong of tweeklank. Men mag de vocaalklank van dit woordje zoo lang rekken en continuëren als men wil, van het begin tot het einde is en blijft het onveranderd dezelfde klank. —

Er zijn twee soorten van diphthongen of tweeklanken, dalende, die de toon op de eerste, en klimmende, die de toon op de tweede klank hebben. Een dalende heeft men bij voorbeeld in het Hollandsche *lui* (*lieden*, Duitsch *Leute*) en *bui* (regen- of onweêrsbui), een klimmende in het Fransche *lui* (van het Latijnsche *illi*) en *buis* of *bouis* (*buksboom*, Duitsch *Buchs*, *Buchsbaum*).

De dalende tweeklanken bestaan uit de verbinding van een, meestal scherpe, maar ook wel zachte of harde, vocaal met één van de beide semivocalen *j*- of *w*-klanken, waarvan evenwel het consonantgeluid voor het gehoor bijna geheel verloren gaat· en alleen de palatale of labiale vocaalklank overblijft, wanneer de lettergreep nog met een andere consonant gesloten wordt, zooals in het Duitsche *Haut* en in het Hollandsche *het dauwt*. Maar, zegt men voor dit laatste in het Duitsch in twee lettergrepen *es thauet*, met de indistincte vocaalklank *ĕ* vóór de *t*; dan hoort men weêr duidelijk de semivocale consonant *w*. — Zoo heeft men dan in de verschillende talen de volgende dalende tweeklanken:

ạ̀j ấj aôj èj ìj ọ̀j ọ́j öj ụ̀j en *új*
àw áw éw iw ọ̀w òw en *ọ̣ew*;

die echter in een algemeen letterschrift met Europesche Romeinsche karakters, naar de in het Romeinsche schrift gebruikelijke schrijfwijze, het eenvoudigst op déze wijze beteekend kunnen worden:

aí âi aôi ei ìj oi ói öi ụi en *ui*
au âu éu iu ọu ou en *eu* of *oeu.*

Van de meest gebruikelijke van deze tweeklanken, *ai*, *ei*, *au* en *eu*, wordt namelijk het semivocale element tegenwoordig in het Europesche schrift algemeen niet met de semivocalen *j* en *w*, maar met de vocalen *i* en *u* geschreven, hoe duidelijk ook de sluiting van de klank door de semivocale consonant gehoord mag worden. Als men *lei* of *lau* zegt, dan eindigt de klank van de diphthong niet in de klank van een *i* of *u*, maar in het zelfde ademgeruisch, waarin de klank van de semivocale consonanten *j* en *w* uitgaat. En bij de uitspraak van een lettergreep als *lei* is het immers ook duidelijk te voelen, dat wij de tong op dezelfde wijze tegen het gehemelte drukken, als wanneer wij een *j* uitspreken. In het Arabisch worden dan ook de beide tweeklanken, die er in de taal in gebruik zijn, altijd, met de semivocale consonanten, *aj* en *aw* geschreven: en vroeger schreef men ook in de Hoog- en Neder-duitsche spelling de tweeklanken, die wij nu met een *i* schrijven, meestal met een *y*, om hiermeê, even als in het Fransch, de halfklinker *j* te beteekenen. Zoo schreef men *May*, *Kayser* en *bey*, in het Nederduitsch *ay! Mey*, *baay*, *mooy*, *bloży*, *buy*, *zeylen*, *uyt*, enz. Voor de halfklinker *w* schrijven wij in het Hollandsch ook nu nog meestal, daar de *w* in het Hollandsch geen semivocaal is, *uw*, bij voorbeeld in *dauw*, *nauw*, *touw*, *kieuw*, *leeuw*, enz. In een algemeen letterschrift met Europesche karakters is het echter verkieslijk, zich aan de thans algemeen aangenomene schrijfwijze te houden, en al-

leen de tweeklank *ìj* met de semivocale *j* te schrijven, omdat deze niet wel anders te schrijven is.

In de tweeklank *ai* (of eigentlijk *ȧj*) verkrijgt, zooals boven (bl. 232) reeds opgemerkt is, de *a* door zijn verbinding met de volgende *i*-klank die hooge klank, die men ook hoort in de Fransche uitspraak van het woord *mal*. Zoo bij voorbeeld in het Fransche *travail*, en het Duitsche *Kaiser* en *Hain*.

In de tweeklank *ái* (eigentlijk *âj*), zooals in het Hollandsch *fraai*, *fraaijer*, *fraaist*, en het Duitsche *Mai*, behoudt de *á* door de verlenging zijn gewone zachte klank. En de *aôi* is niets anders dan een dialectische uitspraak van de *âi*, zooals in de plat-duitsche, Groningsche en Antwerpsche uitspraak van een woord als het Hollandsche *fraai* als *fraôj*.

De *ei* (eigentlijk *éj*) is met de *ai* door de hooge klank, die de *a* in deze tweeklank heeft, zoo na verwant, dat men zelden beide nevens elkander als twee verschillende tweeklanken in één en dezelfde taal in gebruik vindt. In het Hollandsch is wel de *ei* in gebruik, zooals in *klei* en *eik*, en ook wel de *ái*, maar niet de *ai:* in het Hoogduitsch daarentegen is alleen de *ai* in gebruik, en niet de *ei*. Wel wordt meestal *ei* geschreven, zooals in *Kley* en *Eiche;* maar men spreekt uit als *Klai* en *Aiche*. Ook in het Engelsch wordt tusschen *way*, voor *weg*, en *day*, voor *dag*, geen onderscheid gemaakt, zoo min in de uitspraak als in het schrift: men spreekt uit als *wei* en *dei* (*wéj* en *déj*).

Even als met de scherpe *ȧ* en de scherpe *ȯ*, zoo wordt ook met de scherpe *ì* door verbinding met de semivocale *j* een tweeklank gevormd; namelijk de *ìj*, zooals in *brij* naar de Friesche uitspraak, zoodat aan de *i* dezelfde scherpe klank gegeven wordt als bij voorbeeld in *brik*. In het Hollandsch schrijft men ook wel *brij*, maar

spreekt het uit als *brei*, gelijk men ook in het Hoogduitsch *Brey* schrijft, maar dit uitspreekt als *brai*.

In de tweeklank *oi* (*ȯj*), zooals in het Engelsche *oil*, en die men ook hoort in het Fransche *besogne*, krijgt de scherpe *ȯ* door zijn verbinding met de *i*-klank van de semivocale *j* ook een palatale bijklank, en nadert dus eenigzins tot de klank van de scherpe gemengde *ö*. Er is evenwel nog een aanmerkelijk onderscheid in klank tusschen het platte Hollandsche *doit*, en het beschaafde *duit*, dat in het Duitsch *Deut* geschreven, en als *döit* wordt uitgesproken.

In de tweeklank *ói* (*ǫ́j*), zooals in het Hollandsche *hooi*, behoudt de zachte heldere *ǫ́* zijn eigen en gewone klank.

De tweeklank *ōi* (*ōj*) wordt in het Hollandsch met *ui* geschreven, zooals in *duit*, *huis* en *huizen*, in het Duitsch met *eu*, zooals in *Deut* en *Heu*, of met *äu*, zooals in *Häuser*. Beter wordt hij in het Fransch met *oei* of *œi* geschreven in *oeil* en *oeillet*.

De *ui* (*ùj*) heeft men in het Hollandsche *lui* (*lieden*) en *bui* (regen- of onweêrsvlaag); en de *ui* (*új*) in het Hollandsche *bloei*, *bloeit*, *bloeijen* (Duitsch *blühen*), *koeijen* (Duitsch *Kühe*), en meer andere. —

Even als in de tweeklank *ai* de *a* door zijn verbinding met de volgende *i*-klank een hoogere, fijne, palatale bijklank verkrijgt, zoo krijgt de *a* in de tweeklank *au* (eigentlijk *àw*) door zijn verbinding met de volgende *u*-klank een buccale bijklank, zoodat het een *å* wordt, en de tweeklank dus als *åw* wordt uitgesproken en niet wel te onderscheiden is van de tweeklank *ǫw*, die in de Hollandsche spelling met *ou* geschreven wordt, zooals in *goud* (Duitsch *Gold*). Zóo in het Hollandsche *dauw*, *dauwt*, *dauwen*, Hoogd. *thauen*, en even zoo in vele Hollandsche woorden, die met *ouw* of *ou* geschreven worden, zooals *touw*, Duitsch *Tau*, *trouwen*, Duitsch *trauen*, en *oud*, Duitsch *alt*. De zuivere *a*-klank

wordt alleen nog maar gehoord in de interjectie *au!* als uitroep van een gewaarwording van pijn; en deze klank kan, waar die voorkomt, tot duidelijke onderscheiding van de gewone *au*-klank met *aw* beteekend worden. Die gewone *au*-klank zou wel naauwkeuriger met *âu* geschreven worden, maar dit is in het Romeinsche schrift niet gebruikelijk, en onnoodig, daar de uitspraak als bekend ondersteld mag worden.

In de *âu* behoudt de *a* door de verlenging zijn gewone klank, bij voorbeeld in *mjaauw* of *maauw*, *mjaauwen* of *maauwen*, Hoogduitsch *mauwen:* maar zelfs in dit woord wordt de tweeklank zelden met een l a n g e *a* uitgesproken. In andere woorden, die tot hiertoe gewoonlijk met een *aauw* geschreven wierden, zooals *raauw* en *naauw*, Hoogduitsch *rauh* en *genau*, heeft de tweeklank in de uitspraak de gewone klank van de *au*, dat wil zeggen, die van *âw*, — dezelfde als die van de *ouw* bij voorbeeld in *rouw*.

De *éu* (*éw*) wordt in het Hollandsch met *eeuw* geschreven, zooals in het woord *eeuw* (het Lat. *aevum*), in *leeuw* (Duitsch *Löwe*), *geeuw*, *geeuwt*, *geeuwen* (Duitsch *gähnen*).

De *iu* (*iw*) heeft men in het Hollandsch met *ieuw* geschreven, bij voorbeeld in *nieuw* (Duitsch *neu*) en *kieuw*, *kieuwen* (Duitsch *Kiemen*).

De *ọu* (eigentlijk *ọw*), met de heldere *ọ*-klank, heeft men in het Engelsche *how*, *cow* en *crown* (Hollandsch *hoe* en *koe*, Duitsch *Kuh*, en *kroon*, Duitsch *Krone*, Fransch *couronne*), en met *ou* geschreven in *thou* en *sound*, — in het Hollandsche *goud* (Duitsch *Gold*) en *zoude* (Duitsch *sollte*). Dezelfde klank heeft, zooals boven gezegd is, de tweeklank *au* in de gewone uitspraak, maar behoort daarom toch niet met *ọu* geschreven te worden. Waar men weet, dat met deze klank eigentlijk de tweeklank *au* bedoeld wordt, daar behoort hij met *au* geschreven te worden;

zooals bij voorbeeld het Hollandsche *woud*, voor *wald*, dat in het Friesch *waôd* geworden is. Zulk een woord behoorde dus *waud* geschreven te worden, daar toch de uitspraak van de *au* als *âu* niets anders dan de natuurlijke uitspraak is. De *au* in *Augustus*, *aurora*, *Paulus*, en dergelijke wordt niet anders uitgesproken. In sommige gevallen kan dit echter twijfelachtig zijn, zooals in het Engelsche *brown*, wat wel in het Hoogduitsch *braun* luidt, maar in het Friesch *brún* (Holl. *bruin*), en in het Fransch *brun*, *brune*. In zulk een geval is het verkieslijk naar de klank voor het gehoor, en dus *ọu*, te schrijven.

De tweeklank *ou* (*ȯw*) met de doffe *o*-klank heeft men in het Friesche *kow* (Holl. *koe*, Duitsch *Kuh*), *how* (Holl. *hoe*), en *dow* (Duitsch *du*). Ook zegt men *dow* voor het Hollandsche *duw* (*stoot*), en voor het Hollandsche *duif* (eigentlijk *dúv*), het Engelsche *dove*, Duitsche *Taube*.

De tweeklank *eu* of (eigentlijk *oẹw*) is de vereeniging van de harde *ọe*-klank zooals bij voorbeeld in *Euripides*, *Euphrät*, *Euclides*, *euphonisch*, enz. met de semivocale *w*. Zóó wordt in het Hollandsch de met *eu* geschrevene gemengde klank *oe*, zooals in *keus*, onwillekeurig met faucale bijklank uitgesproken, wanneer er onmiddelijk een *r* op volgt, zooals in *keur* en *keuren* (zie bl. 254). In het Friesch heeft men deze tweeklank ook zonder volgende *r*, bij voorbeeld in *kleun* (Holl. *kluwen*, Duitsch *Knauel*), *freun* (Holl. *vriend*, Eng. *friend*, Duitsch *Freund*), *bleun* (voor *bleven*, *gebleven*) van *bljùve* (*blijven*), en dergelijke. De Friesche stedelingen spreken op dezelfde wijze de Hollandsche tweeklank *eu* uit, en zeggen dus bij voorbeeld *eu* of *euw*, *euwen*, in plaats van *éuw*, *éuwen* (*eeuw* en *eeuwen*).

Van twdeze eeklanken zijn de meeste in de talen uit andere klanken door verbastering en verloop van uitspraak ontstaan. Alleen de *ai* en *au* (naar hun natuurlijke uitspraak als *ạj* en *ȧw*) zijn in de Indo-europesche en Semi-

tische talen als spraakgeluiden te beschouwen, die niet door toevallige oorzaken ontstaan, maar van het begin af aan tot woordvorming gebezigd zijn.

De zoogenaamde klimmende tweeklanken bestaan ook, even als de dalende, uit twee verschillende onmiddellijk na elkander gevormde klanken, die zóo tot één vocaalklank verbonden worden, dat zij met één of meer consonanten maar één gearticuleerde klank of lettergreep uitmaken: maar, terwijl in de dalende tweeklanken de toon op de eerste vocaalklank gelegd wordt, en de andere (de vocaalklank van de halfklinkers *j* of *w*) daar toonloos aan wordt toegevoegd; is daarentegen in de klimmende tweeklanken de eerste een toonlooze klank en wordt alleen de laatste geaccentueerd. Menigvuldig is het gebruik van zulke klimmende tweeklanken in de Slavonische en Noordsche talen: men heeft ze ook in het Fransch, bij voorbeeld in de volgende woorden: *diable, bréviaire, miel, pied, lieu, pioche, moelle, lui, fruit, écuelle, oui, fouet* en *fouetter.*

Zulke klimmende tweeklanken kunnen in de talen ontstaan door zamentrekking van twee verschillende vocalen, zooals dit blijkbaar is in woorden als *diable,* vergeleken met het Latijnsche *diabolus, bréviaire* met *breviarium, moelle* met *medulla,* en *écuelle* met *scutella:* maar op deze wijze laat zich de tweeklank niet verklaren in woorden als *miel,* van het Latijnsche *mel, pied,* van *pes* (*pedis, pedi*), en *lui* voor *li,* verkorting van *illi.* Het ontstaan van zulk een tweeklank door zamentrekking is werkelijk maar zelden het geval, en een toevalligheid: meestal is het een vocaalklank van een geheel andere natuur, die zijn oorsprong heeft in een eigenaardigheid in de uitspraak van een gearticuleerde klank of lettergreep. Deze eigenaardigheid bestaat namelijk hierin, dat de uitspraak van een vocaalklank

eerst toonloos wordt aangevangen, maar dan, om dit gebrek te herstellen, plotseling en snel geaccentueerd, en scherp afgebroken in de keelengte uitgesproken wordt. Ook ondergaat dan wel de vocaal door deze scherpe uitspraak in de keelengte eenige verandering van klank, vooral door de invloed van de volgende consonant, waarmeê hij verbonden moet worden.

In het Fransch hebben de oorspronklijke gearticuleerde klanken door het onjuist hooren met vreemde ooren en het onjuiste teruggeven of nabootsen met vreemde tongen te veel verbastering ondergaan, dan dat men daarin die oorsprong van zulke klimmende tweeklanken nog goed herkennen kan: maar in andere minder verbasterde talen is de aard en natuur er van zeer duidelijk. Ik wil dit aantoonen in het Friesch, omdat mij de klanken van deze taal, en de wijze waarop zij gevormd en uitgesproken worden, volkomen bekend zijn, en de meeste van die klimmende tweeklanken, die men in de talen aantreft, daarin voorkomen.

De toonlooze vocaalklank, waarmeê de uitspraak aanvangt, is een doffe *ŏ*, wanneer de uit te sprekene vocaal een *ọ*, *o*, *â* of *u*, en een *ĭ*, wanneer het een *e-*, *ae-* of *i-* of *ụ*-klank is. Zóo, en door klankverwisseling van de scherpe vocaal, zijn ontstaan de tweeklanken

ŏọ̀, *ŏù*, *ĭè* of *ĭä*, *ĭì*, *ĭù*, *ĭò* en *ĭù*.

De *ŏọ̀* heeft men, v o o r e e r s t, voor de zachte of lange *ọ* bij voorbeeld in *soọ̀nen*, meervoud van *sọ́n* (Holl. *zoon*, Duitsch *Sohn*), of bij een wat langzame uitspraak *sọ́ŏn*, zoodat men volgens bl. 245 de toon van de stem bij de uitspraak van de *ó* zoo laat dalen, dat het aan het eind een toonlooze *ŏ* wordt. In het meervoud wordt dit omgekeerd en begint men met de toonlooze *ŏ*, maar herstelt zich dan door een scherp geaccentueerde uitspraak, zoodat het

ǫ̀ wordt. Desgelijks in *dŏòren*, meervoud van *dǫ́r*, of liever *dǫ́ŏr* (Holl. *deur*, Duitsch *Thor*), en in *gŏǫ́te* (Holl. *goot*), *mŏòje* (Holl. *mooije*), en andere; zoo ook ten tweeden voor de scherpe ǫ̀, wanneer er een *r* op volgt, zooals in *tŏór* (Holl. *dor*, Duitsch *dürr*), ook als de *r* in de uitspraak verloren gaat, zooals veelal het geval is, bij voorbeeld in *kŏòt* (Holl. *kort*, Duitsch *kurz*); — als ook ten derden voor de *ao*, bij voorbeeld in *mŏǫ̀ne* (Holl. *maan*) en *hŏǫ̀ne* (Holl. *haan*, Duitsch *Hahn*). Velen hebben in de faucale scherp afgebrokene ǫ̀-klank in zulke woorden een *ȧ* meenen te hooren, en schrijven daarom *soannen* en *hoanne:* maar dat is onjuist: het is dezelfde ǫ̀-klank als in het Hollandsche *tor*. Voegt men bij de uitspraak van dit woord tusschen de *t* en *o* een toonlooze *ŏ;* dan heeft men volkomen de klank van het Friesche *tŏǫ̀r*.

In het Fransch is deze tweeklank ook zeer menigvuldig, maar wordt daar op een zonderlinge wijze met *oi* geschreven, zooals in *moi, mois, moine, soi, soit, soir, roi, loi, bois, boire, pois, poid, doit, devoir, toi, toit, toile, poire, poisson, poil, poivre, croix, croit, croire, croiser, croître* en *cloître*. In de meeste Latijnsche woorden, waarvan deze Fransche afkomstig zijn, — zooals *mihi*, waarvan *moi*, *mensis*, waarvan *mois*, *credere*, waarvan *croire*, en *crescere*, waarvan *croître*, — heeft men geen *o*-klank: maar waarschijnlijk zijn al de woorden eerst met de dalende tweeklank *oi* uitgesproken, en daarom ook daarmeê geschreven, maar is later in de uitspraak deze klank *oi* in de klimmende tweeklank *ŏǫ̀* veranderd. Men hoort de *oi*-klank nog in woorden die op een *n* uitgaan, zooals *loin* en *coin*. Wat hiervan ook wezen mag, de tegenwoordige uitspraak van de Fransche *oi* in woorden als *soi* en *moine* is volkomen dezelfde als in de Friesche woorden *sŏǫ̀nen* en *mŏǫ̀ne*.

De klimmende tweeklank *ŏù* heeft men bij voorbeeld in het Friesche *stŏùlen*, het meervoud van *stûl* (Duitsch *Stuhl*,

Holl. *stoel*), *fòùten*, meervoud van *fût* (Holl. *voet*, Duitsch *Fuss*), *mŏùre* (Fransch *mur*, Holl. *muur*, Duitsch *Mauer*), *ŏùre* (Holl. *uur*, Duitsch *Uhr*), *schŏùre* (Holl. *schuur*, Duitsch *Scheuer*) en *kŏùrke*, verkleiningsvorm van *kûr* (Holl. *korf*, Duitsch *Korb*). Zoo ook in *stŏùh* (Holl. *stond*) van *staen* (Duitsch *stehen*, Holl. *staan*), en in *mŏùj* (Holl. *moei*). — De *u* is in deze tweeklank die scherpe *u*-klank, waarover boven op bl. 252 gesproken is.

In de klimmende tweeklanken, die met een toonlooze *ĭ* aanvangen, verandert deze *ĭ*-klank door zijn verbinding met de volgende vocaal van zelfs in de semivocale *j*, en behoort dan ook zoo geschreven te worden.

De *ĭè* of *jè* wordt uitgesproken vooreerst voor een *ae*, zooals in *bjèmen* of *bjemmen*, *pjèlen* of *pjellen* en *jermen*, meervoud van *baem*, *pael* en *aerm* (*boom*, *paal* en *arm*), en eveneens in de verkleiningsvormen *bjemke*, *pjeltje*, het zamengestelde *jermtakke* (*elleboog*) en *hjelwei* (*halfweg*) van *hael* (*half*); — en even zoo ten tweeden voor een *é*, wanneer die door een *r* gevolgd wordt en zoo een harde klank verkrijgt, en desgelijks voor een scherpe door een *r* gevolgde *e*; bij voorbeeld in *fjerke*, verkleiningsvorm van *feer* (Holl. *veer*, voor *veder*, Duitsch *Feder*), *laônhjère* of *laônhjerre* (*landheer*), van *heer*, *stjer* (*ster*) en *stjerre* (*sterven*). En zoo ook, wanneer de *r* in de uitspraak vóór een tandletter verloren gaat, zooals in *hjest* (*herfst*, Duitsch *Herbst*), *jèder* of *jedder* (*eerder*), en *jet*, *jetten* (*erwt*, *erwten*). — Ook het woord *elle* wordt uitgesproken als *jelle*. — Waar deze tweeklank voor eene *ae* wordt uitgesproken, daar kan hij des verkiezende ook mt *jä* gschreven worden; bij voorbeeld *bjämmen*, *pjällen*, *järmen* en *järmtakke*.

In het Fransch heeft men deze tweeklank voor eene *è* in woorden als *miel*, van 't Latijnsche *mel*, en *ciel*, van 't Romaansche *cel*, het Latijnsche *coelum*.

. De tweeklank *ü* of *jì* (met de scherpe *ì*) wordt uitgesproken voor een harde *ị*, bijvoorbeeld in *bjìnen*, *stjìnen*, *trjìnen*, *prjimen* en *kjìzen*, of, zooals men ook schrijven kan, *bjìnnen*, *stjìnnen*, *trjinnen*, *prjìmmen* en *kjìzzen*, meervoud van *bịn*, *stịn*, *trịn*, *prịm* en *kịs* (Holl. *been*, *steen*, *traan*, *priem* en *kies*). Zoo ook in *tjìne* of *tjìnne* (*dienen*), ik *tjìn* (*ik dien*) en *tjìnst* (*dienst*), *mjìne* (*meenen*), *ik mjìn* (ik *meen*), *mjìnde* (*meende*), *wjìrheid* (*waarheid*) van *wịr* (*waar*), *fjìte*, of *fjìtte*, voor *fjìrte*, van *fìr* (*ver*), *hjìr* (*hier*), *hjìt* (voor *hịt*, Holl. *heet*) *fjìld* (*veld*, Eng. *field*), *strjìte* of *strjìtte* (*straat*, Eng. *street*), *swjìte* of *swjìtte* (*zoete*) van *swịt* (*zoet*, Eng. *sweet*), *djìp* (*diep*), *djìpte* (*diepte*), *djìper* (*dieper*).

De tweeklank *ïụ* of *jụ* (met de scherpe *ụ*) is niet alleen een eigenaardige uitspraak van de zachte *ụ*, zooals in *tjụster* (Duitsch *düster*, Holl. *duister* voor *dụster*) en *betjụtte* (Duitsch *bedeuten*, Holl. *beduiden* voor *bedụden*), maar vervangt in de uitspraak ook dikwijls de tweeklank *ü* of *jì*, wanneer er onmiddellijk een *k*, *ch* of *g*, of wel de lipletter *v* op volgt, zooals bij voorbeeld in *wjụk* (*wiek*), *ljụcht* (*licht*), *rjụcht* (van *richt*, *recht*), *sljụcht* (van *slicht*, *slecht*), *fjụchte* (van *fichten*, Eng. to *fight*, Holl. *vechten*), *sjụg* (van *sig*, Holl. *zie*!), *bljụve* of *bljụvve* (Holl. *blijven* voor *bliven*), ik *bljụv* (*ik blijf*), *schrjụve* of *schrjụvve* (Holl. *schrijven*), *ljụve* of *ljụvve* (voor *live*, Eng. *believe*, Holl. *gelooven*), *drjụve* of *drjụvve* (Holl. *drijven*). Zoo ook vóór een *s* in *bjụster* (voor *bister*, Holl. *bijster*).

Maar deze tweeklank *ïụ* of *jụ* wordt dikwijls uitgesproken als *ïu* of *jù*, met een scherpe *u*, maar die dan niet anders klinkt dan de scherpe doffe ò. Zoo worden de woorden *wjụk*, *ljụcht*, *rjụcht*, *sljụcht*, *fjụchte*, *sjụg*, *bljụve*, *schrjụve*, *ljụve* en *drjụve*, zeer dikwijls, of door velen, met de *ù*-klank uitgesproken als *wjùk* of *wjòk*, *ljùcht* of *ljòcht*, enz. — In eenige woorden, zooals *tjok* (Holl. *dik*, Deutsch

dick), *sjonge* (*zingen*, *singen*) en *stjonke* (*stinken*), is de uitspraak met de *ò* zelfs de algemeene geworden.

Vóór een *r* wordt in deze tweeklank de *ù*-klank nog duidelijk gehoord als onderscheiden van de doffe *ò;* bij voorbeeld in *stjùre* of *stjùrre* (sturen) nevens *stjìrre* (*stieren*), *djùre* (*dure*, meervoud van *duur*, Duitsch *theuer*, Eng. *dear*), *djùrte* (*duurte*), *fjùre* (*vuren*, als verbum) en *fjùren* (*vuren*, als meervoud van *vuur*, Duitsch *Feuren*, Eng. *fire*). — Wanneer in de onverbogene vorm het geheele woord met de *r* gesloten wordt, dan wordt in plaats van de scherpe *ù* de zachte in de voormond gevormde *ú* uitgesproken, zoodat men *fjúr*, of wel *fjûr*, zegt, en niet *fjùr*, zooals in het meervoud *fjùren* en het verkleiningswoord *fjùrke*. Deze zachte *ú* of *û* heeft men ook in de eenlettergrepige bijwoorden *jûd* (*heden* of *huiden*, Duitsch *heute*) en *jûn* (*avond*, Eng. *even*): doch in deze woorden, zooals ook in *tjok*, *sjonge* en veel andere, is de consonant *Je* wel uit een met de toonlooze *ĭ* beginnende klimmende tweeklank ontstaan, maar een stomme consonant geworden, zoodat er nu in deze woorden geen eigentlijke tweeklank meer is, even min als in *jûn* in de zin van *gegeven*, het passief deelwoord van *jân* (*geven*), en in de woorden *jọur* (*haver*) en *fjọur* (*vier*), ofschoon ook in deze woorden de *j* uit zulk een tweeklank zijn oorsprong heeft. En ook de woorden *fjûr*, *stjûr* en *djûr* worden niet meer met een tweeklank uitgesproken; ook niet in de verlengde vormen, zooals *stjùre;* en, dat in deze verlengde vormen de vocaal *u* toch nog een scherpe klank heeft, dat heeft zijn oorzaak alleen in de volgende consonant *r*.

Uit het aangevoerde blijkt, dat alle met de *ĭ*-klank aanvangende klimmende tweeklanken, al is de hoofdvocaal een *o* of *u*, uit een *e*-, *i*-, *u*- of *ü*-klank, en niet uit een *o* of *u*, ontstaan zijn, en dus (waar ze niet door zamen-

trekking ontstaan zijn) te verklaren uit die eigenaardige wijze van uitspraak, die hierboven (op bl. 263 vlg.) beschreven is.

Als het woord met een stomme *j* begint, zooals in *jier* (jaar), dan smelt de semivocale *j* van de tweeklank met die stomme *j* te zamen. Zoo in het meervoud *jìrren* (*jaren*), in plaats van *jìirren*. Maar ook, als het woord met een *g* begint, smelt deze palatale stomme consonant met de semivocale *j* van de tweeklank te zamen tot een stomme *j*; bij voorbeeld in *järre* voor *giärre* (Holl. *garen*, *vergaren* en *gaar* in de zin van *te zamen*), *jän*, voor *järn* (*garen*, Duitsch *Garn*), *jitte*, voor *gjitte* (Holl. *gieten*), *förjìtte*, voor *förgjìtte* (Holl. *vergeten*), *jìlde*, voor *gjìlde* (Holl. *gilde*) en *jìld*, voor *gjìld* (geld), *jùster* voor *gjùster* (Holl. *gister*). — Een uitzondering is *gjìrrig* (*gierig*), tot onderscheiding van *jìrrig* (*jarig*). — Evenzoo smelt een *ch* met de semivocale *j* tot een stomme *j* te zamen. Zóo in *sjìtte* voor *schjìtte* (Holl. *schieten*): maar, als in dit woord, zooals veelal, de *sch* als *sk* wordt uitgesproken, dan zegt men *skjìtte*.

Dezelfde eigenaardige, toonloos aanvangende en scherp eindigende uitspraak van een vocaalklank heeft in die talen of tongvallen, waarin die gebruikelijk is, ook plaats met de zachte *a*, maar is dan voor het gehoor niet zoo duidelijk merkbaar. Het gehoor erkent namelijk in zulk een toonloos aanvangende, maar dan snel en scherp geaccentueerde *a* geen tweeklank, — niet zoo duidelijk twee verschillende klanken: men meent dan alligt alleen een scherpe snel afgebrokene *à* te hooren. Zoo bij voorbeeld in het Friesche *hàze* of *hązze* voor *haze* (het Duitsche *Hase*, Holl. *haas*, *hazen*), dat eigentlijk *hăàze* of *hăazze* gespeld zou moeten worden. Bij een langzame uitspraak is de toonlooze *ă*, daar de vocaalklank meê aanvangt, ook zeer duidelijk te hooren. Zoo ook in de vrou-

wenaam *Klàske*, verkleiningsvorm van *Klaas*. Dit *Klàske* is ook eigentlijk *Klààske*: want anders zou het *Klâske* moeten luiden, daar een korte *a* vóór een tandletter geregeld als een korte *â* wordt uitgesproken, bij voorbeeld in *plâske* verkleiningsvorm van *plâsse*, Holl. *plas*. Desgelijks in *slàn* eigentlijk *slààn*, voor *slaan:* want anders zou het *slân* uitgesproken worden, gelijk men *mân*, *pânne* en *spân* zegt. Andere voorbeelden zijn *nààme* of *nąąmme*, voor *name* (naam), *fààmen* of *fąąmmen*, van *faam*, en de verkleiningsvorm *fąąmke*, *fààre* of *fąąrre* voor *fare* (*varen* Duitsch *fahren*), *hààst* (Holl. *haast*).

Na deze beschouwing van de verschillende vocaalklanken gaan wij thans over tot die van de *consonanten* of *medeklinkers*, in het Duitsch *Mitlaute* of *Mitläuter* genoemd. Maar wat is nu zulk een consonant of medeklinker? — Het is geen vocaal, geen door een elastische spanning van een bepaald gedeelte van de mond of keelengte gewijzigd adem- of stem-geluid: maar een consonant, een medeklinker, klinkt toch meê (lautet mit), en is verneembaar voor het zintuig van het gehoor. Het zintuig van het gehoor kan alleen klanken of geluiden vernemen: indien dus de medeklinkers geen klanken of geluiden zijn zooals de vocaalklanken; het zijn toch spraakgeluiden, in en door middel van het spraakorgaan teweeggebrachte klanken of geluiden. Het zijn spraakgeluiden, die wel niet alléén kunnen voortgebracht worden: — tot de uitspraak van een medeklinker wordt altijd een vocaalklank vereischt, al is het ook maar die onbepaalde en indistincte vocaalklank, die niets anders dan het geruisch van de door de keel en mond gedrevene adem is: wij kunnen de medeklinker *m* niet uitspreken, of wij moeten òf *mĕ* òf *ĕm* zeggen: — maar zonder dat

ademgeluid kan immers ook geen bepaalde vocaalklank voortgebracht worden: de bepaalde vocalen zijn immers niets anders dan wijzigingen van dat ademgeluid, verhelderd en verhoogd, of ook niet, door het stemgeluid. En — ook een vocaal kan niet alléén zonder medeklinker voortgebracht worden, indien het namelijk een spraakgeluid zal zijn, en niet een enkel geruisch of geluid.

De spraak bestaat namelijk uit gearticuleerde klanken (bl. 217), en het zijn de medeklinkers, waardoor de vocaalklanken gearticuleerd, dat is in bepaalde van elkander gescheidene kleine leden of gewrichten afgedeeld en begrensd worden. Ieder van zulke leden of gewrichten (*articuli*), die wij *syllabes* of *lettergrepen* noemen, moet derhalven een bepaalde aanvang hebben, en dus met een medeklinker beginnen, zooals bij voorbeeld in het Fransche *révéré*. Zóo is het geheele woord gearticuleerd, en ieder lid er van begrensd. Ook in een woord, zooals het Fransche *aéré*, hebben de beide eerste leden, zoowel als het derde, zulk een bepaalde aanvang, en beginnen dus ook met een medeklinker, maar met een medeklinker, die in ons Europeesch Romeinsch schrift niet geschreven wordt, — maar wel in het Arabische, Hebreeuwsche en Syrische met de consonant *Alef*, ook wel *Hamza* genoemd, en in het Grieksche aan het begin van een woord met het teeken van de zoogenaamde *spiritus lenis*. Wanneer wij ons voorstellen of zeggen, dat de beide eerste lettergrepen van dat woord *aéré* niet met een medeklinker beginnen; dan doen wij dit alleen met het oog op óns letterschrift: de Arabier stelt zich dat niet zoo voor. De beide eerste lettergrepen van dat woord vangen even goed met een medeklinker aan, als wanneer wij ze met een meer of min krachtige stoot van de adem, met spiritus asper, uitspreken, en dan *hahéré* zouden schrijven. — Een gearticuleerde klank of letter-

greep kan ook aan het einde door een medeklinker begrensd en afgesloten worden, zooals in *tot*, *tor* en *ton*: maar dit is niet noodzakelijk om in gearticuleerde klanken te spreken: want, als men bij voorbeeld *toto* of *tora* zegt; dan wordt de eerste lettergreep van de beide woorden begrensd aan het begin door zijn eigen consonantische aanvang, en aan het einde door de consonantische aanvang van de tweede lettergreep; en deze tweede lettergreep eindigt vanzelfs door de uitademing te doen ophouden, of door de opheffing of relaxering van die elastische spanning, waardoor de *o*- of *a*-klank veroorzaakt wordt. — Het is waar, ook het begin alleen van zulk een elastische spanning zou voor de aanvang van een lettergreep als voldoende beschouwd kunnen worden. Zoo zou men zich kunnen voorstellen, dat de eerste lettergreep van het woord *aéré* aanvangt met het begin van die elastische spanning die tot het voortbrengen van de klank *a* vereischt wordt; dat hij eindigt met de opheffing van deze spanning; en dat de tweede lettergreep aanvangt met het begin van die andere elastische spanning, die de *é*-klank teweegbrengt. Zoo zou men zich kunnen voorstellen, dat die beide lettergrepen werkelijk met niets anders aanvangen dan met de vocaalklank zelf, en ook daarmeê eindigen; en dat dus die beide lettergrepen alleen uit vocaalklanken bestaan: maar dit is toch werkelijk niet zóó. Tot de aanvang van een gearticuleerde klank of lettergreep wordt ook nog iets anders vereischt. Daartoe wordt vereischt, zoo niet een hárde stoot van de adem (— en dit is de *h* —), dan toch een záchte stoot; en deze zachte stoot van de adem wordt gehoord, en door het gehoor onderscheiden van een harde stoot. Hij wordt dus meê gehoord, en deze met de aanvang van een vocaalklank gehoorde zachte stoot van de adem is de consonant *Alef*. Indien de eerste let-

tergreep van het woord *aére* niet aanving met een zachte uitstooting van de adem, maar de ademstroom reeds eerder aanving als de elastische spanning, die tot de klank *a* vereischt wordt; dan zou aan de *a*-klank een ademgeruisch voorafgaan, en zou die eerste lettergreep niet *a*, maar *ĕa* zijn; en zoo zou dus de lettergreep toch beginnen met die zachte uitstooting van de adem, waarmeê het ademgeluid, de *ĕ*-klank, aanvangt. En, om de tweede lettergreep aan te vangen, moet eerst de adem in- of terug-gehouden worden, om de *a*-klank af te breken, en dan weêr zacht voortgestooten worden om de *é*-klank voort te brengen. Indien zonder zulk een afbreking en nieuwe stoot van de adem, de *a* en *é* in één onafgebroken ademstroom na elkander gevormd wierden; dan zouden het geen twee lettergrepen worden, maar een tweeklank, — een dalende tweeklank *áe*, in klank weinig verschillend van de tweeklank *ai*, of een klimmende tweeklank *ăé*. Dat met de *é*-klank na de *a*-klank een nieuwe lettergreep aanvangt; dat wordt gehoord aan de nieuwe stoot, waarmeê de afgebroken ademstroom voortgestuwd wordt; en deze, niet harde, maar zachte, met de *é*-klank meêgehoorde, en dus meêklinkende, stoot van de adem is de medeklinker *Alef*.

De klank van een medeklinker, — een aan het begin of aan het einde van een vocaalklank meêklinkend consonantgeluid, — is, zooals alle klank, een voor het gehoororgaan verneembare luchttrilling, en wordt, zooals ook elke vocaalklank, teweeggebracht door een trilling van een elastisch gespannen gedeelte van het spraakorgaan. Maar een consonantgeluid wordt meer bepaald veroorzaakt door een hindernis, die de uit de borst gedreven adem ontmoet, en die bestaat òf in een geheele afsluiting (zooals bij de vorming van een *p*, waarbij de lippen geheel gesloten worden, en ook de choanen, zoodat

de ademstroom ook niet in de neusholte kan gaan), — òf door een gedeeltelijke afsluiting (zooals bij de *m*, waarbij de lippen geheel gesloten, maar de choanen open gehouden worden), — òf eindelijk door een bijna geheele afsluiting, door namelijk een naauwe engte te vormen, waardoor de ademstroom strijken moet (zooals bij de *f*, waarbij, met gesloten choanen, de lippen zóo worden zamengetrokken, dat er maar een zeer naauwe opening blijft, waardoor de ademstroom strijken moet, en door de schuring en daardoor veroorzaakte luchttrilling dat sibilerend geluid maakt, dat wij als de klank van de *f* kennen). — Tot het vormen van een vocaalklank wordt ook wel een vernaauwing van de passage van de ademstroom gevorderd, om de ademstroom langs het elastisch gespannen gedeelte van het spraakorgaan te leiden; maar niet zóo, dat daardoor een hindernis gevormd wordt, waardoor de adem in zijn stroom wordt belet. Voor de uitspraak van een *u* of *ụ* bij voorbeeld wordt wel de opening tusschen de lippen vernaauwd, maar toch niet een zóo naauwe engte gevormd, als voor de uitspraak van een *f*, of van een semivocale *w*, zooals in het Engelsche *water*.

Zoo zijn er dan drie verschillende soorten van consonanten. — Tot de eerste soort, die gevormd wordt door een geheele afsluiting van de ademstroom, behooren al die medeklinkers van ons alphabet, waarvan de namen, als wij ze noemen, met de medeklinker zelf aanvangen, namelijk de

Be, Ce, De, Ge, Ha, Je, Ka, Pe, Te, Ve, We en *Zet*,

wel te verstaan de *Je* en *We*, zooals die in het Duitsch en Hollandsch worden uitgesproken aan het begin van een woord, zooals in *jas* en *was*. — Van oudsher is deze soort van medeklinkers met de naam van stomme medeklin-

kers bestempeld. De oude Grieken hebben namelijk de gezamentlijke met letters in het schrift beteekende elementen van de menschelijke spraak onderscheiden in *vocale* (*klinkers*), *semivocale* (*halfklinkers*) en *vocaallooze*, later in het Latijn *mutae* of *stomme* genoemd; en de twee laatste, de semivocale en mutae wierden vervolgens, in onderscheiding van de vocalen, te zamen onder de algemeene benaming van *consonanten* of *medeklinkers* begrepen. Mutae of stomme, geen geluid gevende, medeklinkers wierden namelijk die letters genoemd, waarvan de uitspraak aan het begin van een gearticuleerde klank (wegens de geheele afsluiting van de adem, waarmeê zij gevormd worden) niet vergezeld gaat van een voorafgaand ademgeruisch of stemgeluid, terwijl dit wel plaats heeft bij de uitspraak van de overige, die daarom semivocalen of halfklinkers genoemd wierden, en waarvan daarom ook de namen in ons alphabet met een voorafgaande klinker beginnen, en wel met een *e*, die gewoonlijk als de scherpe *é*, maar beter als *ĕ* (de klank van het onbepaalde stemgeluid), worden uitgesproken, namelijk de

Ef, *El*, *Em*, *En*, *Er* en *Es*.

En hiertoe behooren ook de semivocale *j* en *w*, wanneer deze in het oude Romeinsche schrift ongebruikelijke letters uitgesproken worden zooals de *j* in het Latijnsche *ajo*, oudtijds *aïo* geschreven, en in ons woord *bajert*, en zooals de *w* door de Engelschen altijd wordt uitgesproken aan het begin van een woord zooals *water*. Deze semivocale *j* en *w* vangen namelijk bij de uitspraak met een toonlooze vocaalklank aan, de *j* met een *i*-, de *w* met een *u*-klank (even gelijk de uitspraak van de andere semivocalen, zooals de *s* en *f*, met een *ĕ*-klank aanvangt), en zijn dus door dat bijvoeglijke semivocale wel te onderscheiden van de stomme *j* en *w*, zooals die in het Duitsch

en Hollandsch worden uitgesproken aan het begin van een woord. — De stomme *w*-klank wordt anders in het Europesche schrift met een *v* beteekend, zooals in het Fransch bij voorbeeld in *voulez vous?* en ook in het Hollandsch in het midden van een woord tusschen twee klinkers, zooals in *haver*, *leven*, *liever*, *boven* en *oever*.

Die benaming van stomme, dat is geen geluid gevende, consonanten of medeklinkers voor die klanken of spraakgeluiden, waarvan de uitspraak niet met een vocaalklank aanvangt, kan zeker met rede minder gepast geacht worden: want het zijn immers toch klanken of spraakgeluiden. Men heeft ze daarom liever in het Duitsch *Verschlusslaute* willen noemen. Zoo Brücke, op het voorbeeld van Cladni; en de overige, de semivocalen, heeft hij, als drie andere soorten, met drie andere verschillende benamingen bestempeld, namelijk als *Reibungsgeräusche*, zooals de *f* en *s* (en waartoe hij ook de *l* gerekend wil hebben), omdat het klanken, Geräusche, zijn, die door schuring (Reibung) teweeggebracht worden, — als *Zitterlaute*, zooals de *r* (en waartoe naar mijn inzien ook de *l* te brengen zou zijn), — en als *Resonanten*, namelijk de nasalen *m* en *n*, wegens hun resonantie in de neusholte. — Maar tegen deze onderscheiding met deze benamingen is aan te merken, dat dan toch ook deze nasalen of resonanten, de *m* en *n*, met hetzelfde regt Verschlusslaute genoemd kunnen worden, als bij voorbeeld de *b* en *d*: want zij worden toch ook door een Verschluss of afsluiting van de mond gevormd. Zij zouden wel als een bijzondere soort van Verschlusslaute beschouwd en resonnirende of nasale Verschlusslaute genoemd kunnen worden: maar Verschlusslaute zijn het in alle geval.

Om het geluid, dat de zoogenaamde *mutae* of stomme consonanten bij de uitspraak toch maken, zijn ze door Joh.

Müller in zijn Physiologie met de benaming van explosive of knallende consonanten bestempeld; en vele anderen zijn hem daarin gevolgd: ook Lepsius, die dan evenwel ook de nasalen *m* en *n*, die op dezelfde wijze door ontsluiting of opening van een afsluiting gevormd worden, daaronder begrepen wil hebben. Maar deze benaming moet bij eenig nadenken wel zeer ongepast voorkomen. Het is waar, wanneer de afsluiting, waarmeê deze consonanten gevormd worden, snel en plotseling opgeheven wordt, zooals dit bij het spreken gewoonlijk plaats heeft, dan volgt plotseling de vocaalklank; en, als men zulk een consonant aan het einde van een lettergreep uitspreekt, zooals in *tak* of *top;* dan hoort men bij een plotselinge ontsluiting een korte *ĕ*-klank daarop volgen: maar kan men dat een *explosie*, *ontploffing*, *uitbarsting* of *knal* noemen? is deze benaming in alle geval niet veel te sterk? — En, behalven dat, kan deze explosie (of hoe men het met een wat zachtere benaming, zooals eruptie, zou willen noemen) toch nooit als een eigenschap van de consonant beschouwd worden: wat er dan explodeert, dat is niet het geluid van de consonant, maar de klank van de volgende vocaal, of, aan het eind van een woord, het adem- of stemgeluid. — Ook is eindelijk zulk een explosie bij de uitspraak van zulk een consonant volstrekt geen noodzakelijkheid: want, zooals ook door anderen reeds is opgemerkt, wanneer men het Engelsche woord *midshipman* of het Hollandsche *hopman* uitspreekt, dan ontsluit men na de vorming van de *p* de lippen in 't geheel niet, maar houdt die gesloten tot het vormen van de *m*. En ook aan het einde van een woord is het niet noodig, dat de ontsluiting zoo plotseling plaats heeft, dat men die *ĕ*-klank hooren laat: die ontsluiting kan ook langzaam plaats hebben, en dan hoort men van zulk een explosie niets. De Javaan spreekt zoo aan het einde van een lettergreep ge-

woonlijk de *k* uit. — Dat de klank of het geluid van zulk een consonant volstrekt niet in die explosie ligt, en in 't geheel niet door de ontsluiting teweeggebracht wordt; dat blijkt allerduidelijkst, wanneer wij het Duitsche *ab* of het Hollandsche *hap* uitspreken, maar de lippen een wijl lang gesloten houden. Dan hoort men toch immers het geluid van de *b* op de *p* terstond na de *a*, terwijl de lippen toch nog gesloten zijn.

Lepsius heeft die zelfde consonanten, die hij *explosivae* noemt, namelijk de mutae en de nasales, ook nog, om een andere eigenschap, met een andere benaming willen bestempelen, te weten met die van *dividuae* of *deelbare*, omdat zij gevormd worden voor de helft door sluiting en voor de andere helft door ontsluiting. Als wij bij voorbeeld het woord *ambo* uitspreken, dan spreken wij de *m* en de *b*, zegt hij, beide maar half uit, van de *m* alleen maar de eerste helft, door de sluiting van de lippen, van de *b* alleen maar de tweede helft, door de ontsluiting. Maar ik vraag daarentegen: hoort men dan toch de klank van de beide letters niet geheel en volkomen? — De aard van de klank van deze consonanten kan door die benaming dus volstrekt niet beteekend of verduidelijkt worden.

De andere medeklinkers, die door de Ouden semivocalen genoemd wierden, worden door Lepsius, in tegenoverstelling van zijn *explosiven* of *dividuae*, met de benaming van *fricativen* of *continuae* bestempeld. — De benaming van *fricativen*, omdat het geluid, dat zij geven, door frictie of schuring ontstaat, is zeker niet fraai; en, daar het geluid zelf, dat door frictie of schuring teweeggebracht wordt, geen frictie of schuring, maar een *strepitus* of *geruisch*, genoemd wordt; zoo zou altans de benaming van *strepentes* of *ruischende* consonanten veel beter geweest zijn. — Joh. Müller heeft het geluid van deze

consonanten een *strepitus continuus*, en ze daarom zelf *continuae*, genoemd, omdat het geruisch er van door generlei afsluiting afgebroken wordt. Deze benaming is nu ook door Lepsius overgenomen: maar in zijn systeem past die zeer slecht. Hij rangschikt namelijk de nasale consonanten, de *m* en *n* onder de explosiven of dividuae: maar kan men niet juist de klanken van deze letters zoo lang laten voortduren, als men maar wil? Lepsius zegt wel op bl. 60 in de noot: „It is a desided mistake, to „reckon *m* and *n* among the *consonantes continuae:* for „in *m* and *n* it is only the vowel-element inherent in the „first half, wich may be continued at pleasure, whilst in „all the continuous consonants it is the consonantal ele„ment (the friction), wich must be continued, as in *f*, *v*, „*s* en *z*." — Maar is dan dat vowel-element, zooals Lepsius het noemt, dat wil zeggen de neusklank van deze nasale consonanten niet een *strepitus continuus*, teweeggebracht door een *frictus continuus* van de adem door de choanen en in de neusholte? En dat, wat Lepsius het consonantal element gelieft te noemen, en dat, zooals hij zegt, bij de *continuae* gecontinueerd moet kunnen worden, wat is dat bij de *m* en *n* anders, dan de afsluiting van de adem in de mond? En deze afsluiting, en het daardoor teweeggebrachte resonnerende geruisch van de adem door de choanen in de neusholte, kunnen beide bij de uitspraak, bij voorbeeld van de *m* in het woord *amo*, zoo lang gecontinueerd worden, als men maar wil of adem heeft. Men hoort dan èn de trilling van de geslotene lippen èn de resonnantie in de neusholte beide continueel, voortdurend. — Lepsius schijnt te meenen, dat het consonantal element van de *m* en *n* alleen of voornamelijk bestaat in de explosie, die bij een plotselinge ontsluiting van de afsluiting plaats kan hebben: maar zulk een explosie maakt

even min van de *m* en *n*, als van de mutae, een wezentlijk element uit, en kan zeer goed geheelenal achterwegen blijven (zie bl. 277). Men kan zeer goed de klank van de lettergreep *am* lang continueren, en dan nog lang de lippen gesloten houden, zonder dat er iets aan het consonantgeluid van de *m* ontbreekt. —

Uit het opgemerkte blijkt, dat, ofschoon die oude benaming van mutae of stomme consonanten in het geheel niet onberispelijk is, er tot hiertoe evenwel geen andere benamingen zijn uitgevonden, die niet evenzeer aan bedenking onderhevig zijn, behalven alleen die van *Verschlusslaute*, wanneer men maar de nasalen daarmeê onder begrijpt, en dan deze Verschlusslaute in verschillende ondersoorten verdeelt en met verschillende bijvoeglijke benamingen onderscheidt. — De overige consonanten kunnen dan wel niet met een algemeene benaming *semivocalen* genoemd worden: want daartoe zouden ook de nasalen behooren, en met deze benaming zou ook geen tegenstelling uitgedrukt worden: maar men zou ze zeer gevoeglijk *Verenglaute* kunnen noemen, en deze dan weêr in drie ondersoorten verdeelen, in sibilerende (de *s* en *f*), vibrerende (de *r* en *l*) en eigentlijk gezegde semivocalen, de semivocale *j* en *w*. Trouwens tegenwoordig wordt deze laatste benaming gewoonlijk ook alleen maar van deze twee medeklinkers gebezigd, en de schrijfteekens er voór in het Romeinsche alphabet zijn ook eigentlijk niets anders dan wijzigingen van vocaalteekens, de *j* van de *i*, en de *w* een verdubbeling van de *u*, vroeger ook *v* geschreven, om met de eerste *v* het vocale en met de andere het consonantale element van deze semivocaal te beteekenen.

Maar die Duitsche benamingen van *Verschlusslaute* en *Verenglaute* laten zich niet in andere talen zoo vertolken, dat met de vertaling geheel hetzelfde beteekend wordt. In

het Hollandsch kunnen wij de *Verschlusslaute* zeer gevoeglijk met een reeds gebruikelijke benaming *klemgeluiden*, en de letters, daar zij meê beteekend worden, *klemletters* noemen: de overige noemt men het best naar hun verschillende aard *sibilanten*, *trillers* en *semivocalen*. Doch, welke benamingen ieder in zijn taal ook verkiezen mag, om er de verschillende aard van de consonanten meê te onderscheiden; de oude Latijnsche benaming van *mutae* of *stomme* consonanten en van *semivocalen* of *halfklinkers*, met die beteekenis die er altijd aan gehecht is, zullen toch altijd behouden moeten blijven als algemeene benamingen, die door de geheele geletterde wereld verstaan worden.

Tot de mutae of stomme consonanten behooren ook de Grieksche *ϑ*, *φ* en *χ*, die in Romeinsch schrift met *th*, *ph* en *ch* geschreven en tegenwoordig, en reeds sedert lang *adspiratae* of *geadspireerden* genoemd worden. Vroeger wierden zij *asperae* genoemd. — Door de oude Grieksche en de oudste Romeinsche geletterden wierden namelijk de mutae of stomme consonanten onderscheiden in drie ondersoorten, in *lēves* of *laeves* (*ἄφωνα ψιλά*), *asperae* (*δασέα*) en *mediae* (*μέσα*): *laeves* waren volgens hen de *k* (in Romeinsch schrift *c*), *t* en *p*, *asperae* de *ch*, *th* en *ph*, *mediae* de *g*, *d* en *b*. Wat met die figuurlijke benamingen van *laevis* (*ψιλός*), dat is *kaal* of *glad*, en *asper* (*δασύς*), dat is *ruig* of *ruw*, eigentlijk en oorspronklijk bedoeld is geworden, moet ik bekennen niet goed te begrijpen. Met dezelfde Grieksche benamingen onderscheidde men de uitspraak van een klinker zonder en met een *h*, met een *spiritus lenis* en met een *spiritus asper*, zooals het in 't Latijn genoemd wierd. In deze Latijnsche benamingen is *lenis* in plaats van *lēvis* gebruikt, misschien omdat dit attribuut bij het woord *spiritus* niet goed scheen

te voegen. Later heeft men dan ook in het Latijn van de *mutae* de benaming van *tenues* en *adspiratae* gebruikt, in de plaats van *laeves* en *asperae:* maar het Grieksche woord *ψιλὸς* beteekent evenmin *tenuis* als *lenis:* het beteekent *laevis, kaal* of *glad,* in tegenoverstelling van *δασύς, asper, ruw* of *ruig* *). — Dionysius Halicarnassensis zegt van de *δασέα,* dat het die *ἄφωνα* zijn, *ὅσα τῷ πνεύματι πολλῷ λέγεται, die met veel spiritus,* of *adem, worden uitgesproken;* en Priscianus zegt, dat de *mediae* die *mutae* zijn, „quae nec penitus carent adspira„tione, nec eam plenam possident." Zij bedoelen zeker, dat de uitspraak van de *asperae,* die men tegenwoordig *adspiratae* noemt, met veel, die van de *mediae* met weinig, en die van de *laeves,* die nu *tenues* genoemd worden, met geen hoorbaar ademgeblaas vergezeld gaat. De uitspraak van een letter met veel hoorbaar ademgeblaas is het dus, die door de Grieken met het attribuut *δασὺς* bedoeld en beteekend wierd; ook die uitspraak van een klinker, die in het Grieksche schrift met de *spiritus asper* en in het Romeinsche alphabet met de letter *h* beteekend wordt; en zoo eindelijk ook de gebrauwde uitspraak van de *r* (de *ῥ* of *rh*): maar een juiste verklaring van de physis of aard van die klanken, waar-

---

*) Het woord *levis,* waarmeê Priscianus het Grieksche *ψιλὸς* vertaalt, wordt door Dr. Steinthal in zijn *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern,* op bl. 559, *lĕvis* geschreven, zóo met een kapje boven de *e*: maar dit is zeker een misvatting. *ψιλὸς* beteekent *lēvis* of *laevis,* niet *lĕvis* — In sommige uitgaven van Priscianus vindt men *lenis* in plaats van *levis:* maar dit is niets dan een druk- of schrijffout. En het is niet onmogelijk, dat wij aan dezelfde druk- of schrijffout ook de benaming van *spiritus lenis* te danken hebben: want in tegenoverstelling van *spiritus asper* moet het *spiritus lēvis* of *laevis* zijn. Door de Grieken wordt de uitspraak van een klinker met een zachte stoot van de adem altijd met het woord *ψιλὸς* beteekend.

van zij de uitspraak zoo benoemden, hebben zij ons nooit gegeven. De beschouwing van de zoogenaamde *mediae*, de *g*, *d* en *b*, als een middelsoort tusschen de *tenues* en *adspiratae*, is zeker voor ons ook al heel vreemd: want bij onze uitspraak van deze letters (met uitzondering van de *g* in de Hollandsche tongval) hooren wij toch geen ademgeblaas; en, juist wel niet in het Grieksch, maar in andere talen, zooals in het Sanskritsch, heeft men nevens onze *mediae* ook *geadspireerde mediae:* wat moeten deze dan zijn? — Over de ware natuur van de zoogenaamde *adspiratae* zal later nader gesproken moeten worden: hier wil ik alleen aanstippen, wat met een enkel woord zoo juist door Prof. Steinthal in zijn *Geschichte der Sprachwissenschaft bei der Griechen und Römern* (S. 559) is opgemerkt, dat de beschouwing van de *β*, *δ* en *γ* als *mediae*, tusschen de *laeves* en *asperae* niet te begrijpen is, indien men niet stelt, dat de oude Grieken die consonanten op dezelfde wijze hebben uitgesproken, als de Grieken tegenwoordig nog doen, namelijk als záchte adspiratae met een zácht ademgeblaas. Onze *b*, *d* en *g* zijn dus geen *mediae*, maar *tenues*, — záchte tenues in onderscheiding van de harde *p*, *t* en *k*. Deze zachte tenues hadden de Grieken niet.

Het onderscheid, dat er tusschen de *laeves* of *tenues* en onze zoogenaamde *mediae* bestaat, wordt dan ook tegenwoordig teregt als een bloot onderscheid van intensiteit beschouwd, en de *tenues* worden daarom *sterke* of *harde* (ook wel *scherpe*), de *mediae* daarentegen *zwakke* of *zachte* (ook wel *weeke*) consonanten genoemd. De eerste, zooals de *k*, *t* en *p*, worden namelijk met een harder of sterker druk, stoot of duw van de uit de borst geperste adem voortgebracht, de laatste, zooals de *g*, *d* en *b*, met een

zachter of zwakker. Ook is de klemming van de organen, waarmeê bij de uitspraak van de mutae de afsluiting gevormd wordt, sterker bij de eerste, als bij de laatste; en, wanneer dit niet in acht genomen wordt, dan worden de *tenues* en zoogenaamde *mediae* in de uitspraak ligt met elkander verward. Wij kunnen wel, vóór dat wij een *b* uitspreken, de lippen sterk tegen elkander klemmen: maar, willen wij dan toch werkelijk een *b*, en geen *p*, uitspreken; dan drijven wij de adem niet met een sterke, maar met een zwakke persing tegen de gevormde afsluiting aan, en verminderen op het oogenblik van de uitspraak ook de sterkte van de klemming.

Door dit verschil van intensiteit bij de uitspraak verschillen van de mutae de *k* van de *g*, de *t* van de *d*, de *p* van de *b*, en ook de Fransche *c* of *ç* van de Fransche en Hollandsche *z*; al de overige mutae zijn zacht. En van de andere consonanten zijn alleen de *f* en *s* *hard* of *sterk*, de *f* even hard als de *p*, de *s* even hard als de *c* of *ç*: de andere, de *m* en *n*, de *r* en *l*, en de semivocale *j* en *w*, zijn alle zacht.

Maar dit onderscheid van uitspraak, met een krachtiger of zwakker uit de borst gedreven stroom van de adem, brengt nog een ander onderscheid van klank teweeg, dat wel niet door de oude Grieksche en Romeinsche, maar wel door de Indische en Arabische grammatici, opgemerkt is. Wanneer men namelijk niet fluisterend, maar met luide stem spreekt; dan zijn niet alleen bij de uitspraak van de vocalen, maar ook bij die van de zachte consonanten, de stembanden in trillende beweging, en klinkt de stem dus in het ademgeluid meê: maar door de kracht van een harde uit de borst gedrevene ademstroom worden de stembanden te wijd vanéén gedreven, zoodat zij niet als snaren kunnen trillen en klinken, en dus het stemgeluid bij de uitspraak van de harde consonanten zwijgt (verg. bl. 219).

Daarom worden dan de zachte consonanten ook met de naam van *sonore* of *helderklinkende* (in het Duitsch *tönende*) *consonanten*, of ook met één woord *sonanten*, en de harde met de naam van *surdae*, dat is *doffe* of *dofklinkende* (in het Fransch *sourdes*, in het Duitsch *tonlose* of *dumpfe*) bestempeld.

Daar dit onderscheid van dof en sonoor niet plaats heeft bij het fluisterend spreken, waarbij de stembanden zóo gezet worden, dat zij niet hoorbaar meê kunnen trillen, en dus alle klanken zonder stemgeluid voortgebracht worden, maar het onderscheid tusschen de harde en zachte consonanten (het onderscheid bij voorbeeld tusschen een *p* en *b*) toch even goed door het gehoor wordt waargenomen; zoo volgt daaruit, dat deze laatste onderscheiding van hard en zacht als de meer wezentlijke beschouwd moet worden. Dat dof of sonoor zijn is alleen bij het luide spreken een gevolg van de harde of zachte stroom van de adem, daar de consonanten meê voortgebracht worden. — Ook moet nog opgemerkt worden, dat *hard* en *zacht* betrekkelijke hoedanigheden zijn, vatbaar voor verschil van graad, zoodat het zelfs niet onmogelijk is, bij voorbeeld een *b* harder, met een krachtiger ademstroom, uit te spreken, dan een zacht, met zwakke persing van de adem, uitgesprokene *p*, — zonder dat evenwel de *b* een *p*, of de *p* een *b*, wordt. Hierover later nog nader bij de *h*.

Tot hiertoe hebben wij gesproken over het onderscheid, dat er in de aard van de verschillende medeklinkers bestaat naar de wijze, waarop zij gevormd en uitgesproken worden: maar niet minder wezentlijk is het verschil van plaats of het gedeelte van het spraakorgaan, waar en waarmeê zij gevormd worden; dat wil zeggen, waar en waarmeê door middel van de ademstroom die luchttrilling teweeggebracht wordt, die bij de aan-

vang, of ook aan het slot, van een gearticuleerde klank of lettergreep onderscheidenlijk door het gehoor als meêklinkend vernomen wordt, en waarin de bijzondere klank van elke medeklinker bestaat. Alle consonanten worden, zooals wij gezien hebben (bl. 270), gevormd door het vormen van een afsluiting of een naauwe engte; en naar de verschillende deelen van het spraakorgaan (lippen, tandkassen, tong, gehemelte en keel), waarmeê die afsluiting of engte gevormd wordt, en die daarbij zelf door de stuitende, doordringende of doorstrijkende ademstroom in een trillende beweging gebracht worden, ontstaat dat groote verschil van klank, dat het gehoor bij voorbeeld onderscheidt bij de uitspraak van deze drie zachte klemletters, de *b*, de *d* en de *g*, van de nasalen *m* en *n*, of van de sibilanten *f* en *s*. — Naar dit verschil worden de consonanten verdeeld in *gutturalen*, *palatalen*, *lingualen*, *dentalen* en *labialen*: maar, wil men naauwkeurig zijn, dan moet men bedenken, dat tot ieder afsluiting of engte, waardoor een consonantgeluid gevormd wordt, natuurlijk altijd twee gedeelten van het spraakorgaan vereischt worden, zooals bij de labialen de beide lippen, de boven- en onderlip; en, als nu de afsluiting of engte door twee verschillende deelen van het orgaan gevormd wordt, zooals door de tong en het gehemelte; dan zijn die zoo eenvoudige benamingen niet voldoende te achten, om de natuur van de medeklinkers, die tot elke soort behooren, juist te doen kennen. Doch hiertoe moeten die benamingen ook niet dienen: — benamingen kunnen toch ook nooit voor juiste definities en zaakverklaringen dienen: — zij moeten alleen dienen als gebruikelijke kunsttermen tot classificatie, om de ééne soort van de andere te onderscheiden; en men moet ze alleen maar beschouwen als benamingen *à potiori*, dat is, naar dat gedeelte van het spraakorgaan, dat gerekend mag worden door zijn trilling tot het vormen van de klank het meeste bij te dragen.

In de volgende tabel, zijn al de enkele eenvoudige (niet complexe of gecombineerde) consonantgeluiden, die in de verschillende talen, waarvan de uitspraak genoegzaam bekend is, in gebruik zijn, tot een overzigt met die gebruikelijke benamingen zóo gerangschikt, dat de verschillende klanken, die tot ieder klasse behooren, in verschillende rijen nevens elkander, en naar de verschillende wijze van vorming en uitspraak onder bijzondere rubrieken in verschillende kolommen onder elkander geplaatst zijn; — alle beteekend met Europesche Romeinsche schrijfteekens, zooals zij in een algemeen letterschrift geschreven zouden kunnen worden, alleen voor die klanken, die in dat Europesche schrift niet beteekend of onderscheiden worden, met een onderscheidingsteeken bij die letters, waarmeê zij in klank het meest overeenkomen.

Benamingen.	CONSONANTES MUTAE. Stomme medeklinkers.				CONSONANTES SEMIVOCALES. Halfklinkers.			
	Vaste klemletters. Laeves of tenues.		*Laxe klemletters.* Asperae of adspiratae en mediae.					
	harde	zachte	harde	zachte	*nasale klem letters.*	*sibilanten.*	*semivocalen.*	*trillers.*
Labialen, Lipletters.	*p*	*b* en *v*	*ph*	*b̄*, *v̄* en *f*	*m*	*f*	*w*	—
Dentalen, Tandletters.	*t*	*d*	*th* en *ç*	*d̄* en *z*	*n*	*s*	—	—
Lingualen, Tongletters.	*ṭ*	*ḍ*	*ṭh*	*ḍ̄* en *ẓ*	*ṇ*	*ṣ*	—	*r* en *l*
Palatalen, Gehemelteletters	*k* en *ḳ*	*g* en *j*	*ch*	*ġ*	*ng*	—	*j*	*rh*
Gutturalen, Keelletters.	*h*	Alef of Hamza (niet geschreven.)	*ḥ*	,	*ñ* of *m̃*	—	—	—

De beteekenis van het diacritisch punt tot aanduiding van die gewijzigde consonantklanken, waarvoor in het Europesche Romeinsche schrift geen letterteekens bestaan, is gemakkelijk te vatten en te onthouden. Een punt onder de letters *t*, *d*, *n*, *s* en *z* beteekent namelijk de uitspraak van deze consonanten als tongletters (met een van achteren tegen het gehemelte opgetrokken tong), en niet als tandletters, zooals wij die gewoonlijk uitspreken. Ook bij de *k* beteekent het een met meer teruggetrokken tong gevormde *k*, zooals men die heeft in de Semitische talen. — Een punt boven een letter beteekent de uitspraak van de zachte klemletters *b*, *v*, *d* en *g*, als zoogenaamde adspiratae, dat wil zeggen, zooals wij later zullen zien, met laxe klemming, — een uitspraak, zooals die van de zachte Engelsche *th* (de *ð*), en van de *g* in het eigentlijk gezegde Holland en in het tegenwoordige, en zeker ook wel in het oude, Grieksch (de *ġ*). — Hetzelfde beteekent een punt boven de *f*, om de uitspraak van deze consonant te beteekenen, niet als harde sibilant, maar als zachte adspirata (met laxe klemming), zooals in het Nederduitsche, om die zachte uitspraak met een *v* geschrevene, *visch*, voor het Hoogduitsche *Fisch*, Friesche *fisk*, Gothische *fisks*. En hetzelfde beteekent ook een punt boven de *h*, om eene met laxe klemming uitgesprokene *h* te beteekenen, zooals men die heeft in het Arabisch, bij voorbeeld in de naam *Moḥammad*. — Het daarnevens in de tabel geplaatste teeken van de zoogenaamde *Apostroph* (') moet dienen om de in de Semitische talen voorkomende keelletter *'Ain* te beteekenen. Dit is een met laxe klemming uitgesprokene consonant *Alef* of *Hamza*: maar, daar deze Alef of Hamza in het Europesche schrift in het geheel niet geschreven wordt; zoo moet dat teeken dienen, om die gewijzigde uitspraak van de *Alef* of *spiri-*

tus lenis aan te duiden; bij voorbeeld in de namen *'Omar* en *'Abdallah*. Men kan het beschouwen als het teeken van de Spiritus lenis met een punt er aan tot onderscheiding.

De *ñ* of *m̃* eindelijk beteekenen een gebrekkig uitgesprokene nasale consonant, zooals de *n* en *m* door de Franschen wordt uitgesproken aan het einde van een lettergreep, bij voorbeeld in *non* en *nom*.

Dit tot voorloopige opheldering van de tabel: thans moeten wij de physis, natuur en aard, van de verschillende, tot ieder van de vijf klassen behoorende, consonantklanken nader gaan beschouwen en bespreken.

I. Van de *labialen* of *lipletters* wordt de harde vaste klemletter *p* gevormd door de beide lippen vast tegen elkander te klemmen; en daarbij vooral de bovenlip elastisch te spannen; dan, bij afgesloten choanen, een harde ademstroom daar tegen aan te drijven, zooals in *hap!* of met plotselinge ontsluiting en opening van de lippen door te laten, zooals in *paf!* en zoo de elastisch, vooral in het midden straf gespannen bovenlip in trillende beweging te brengen. — Wordt aan het einde van een gearticuleerde klank, zooals *hap*, de door de zamenklemming van de lippen gevormde afsluiting snel en plotseling opgeheven, zooals dit gewoonlijk geschiedt; dan hoort men het ontsnappen van de tegen de geslotene lippen aangedrevene adem veelal duidelijk als een toonlooze onbepaalde vocaalklank *ĕ:* maar die ontsluiting kan ook zoo langzaam en zacht geschieden, dat men niets hoort. En, wanneer er onmiddellijk, in één adem, een andere labiale klemletter op volgt, zooals in *hopman, op marsch, opbrengen, op bergen, opwaarts, op weg;* dan heeft er in het geheel geen ontsluiting plaats.

De *b* verschilt van de *p* vooreerst en vooral daarin, dat het een zachte labiale vaste klemletter is, die uitgesproken wordt met een zachtere klemming van de lippen en met een zachtere druk of persing van de adem; wat bij het luid spreken ook dit tot gevolg heeft, dat de stembanden daarbij in trillende beweging zijn en meêklinken, en dit bij de *p* wegens de harde druk van de adem geen plaats heeft. Maar dit onderscheid van hard en zacht, is, zooals boven reeds opgemerkt is (bl. 285), een betrekkelijk onderscheid: ook met een sterke klemming van de lippen en een vrij sterke persing van de adem kunnen wij toch een *b* uitspreken, die duidelijk van een *p* te onderscheiden is. Een *b* is nog iets anders dan een zachte *p*. Voor de uitspraak van een *b* worden de lippen over de geheele breedte tegen elkander geklemd, en de spanning van de bovenlip niet zoo naar het midden geconcentreerd als voor de uitspraak van een *p*. Wij kunnen het duidelijk voelen, dat wij voor de uitspraak van een *b* de mond breeder houden, en voor die van een *p* meer spitsen.

Daar echter het voornaamste onderscheid tusschen een *p* en *b* bij de gewone uitspraak hierin bestaat, dat de *p* een harde en de *b* een zachte klemletter, en dit onderscheid slechts een betrekkelijk onderscheid is; zoo is het niet te verwonderen, dat deze twee consonanten in de talen ligt met elkander verwisseld worden. En dit geldt van al de harde en zachte klemletters. Maar dan moet er toch nog een bijzondere aanleidende oorzaak bijkomen. Zoo kan ligt een zachte klemletter in plaats van een harde uitgesproken worden aan het begin van een woord in een voorvoegsel, wanneer de hoofdlettergreep van het woord met een zachte aanvangt. Zoo zegt de Javaan bij voorbeeld *bědúttan* (amfioenpijp) in plaats van *pědúttan*, van het grondwoord *dùt*, anders *údùt* (*trekken, rooken*); en de beroemde Buda-tempel op Java noemt hij

Bârâ-Búdâ in plaats van *Pârâ-Búdâ* (*de Boeda's*). Omgekeerd spreekt hij het Persische woord *bâzâr* uit als *pâsàr*, daar hij voor de zachte *z*, die hij in zijn taal niet heeft, de harde *s* uitspreekt, maar nu ook aan het begin van het woord de zachte *b* in de harde *p* verandert. Voor *kundjârâ* (*olifant* en *gevangenis*) zegt hij dikwijls *gundjârâ;* en zoo in veel andere woorden. — Op een andere wijze is het verschijnsel te verklaren, dat, volgens de regel van de zoogenaamde klankverschuiving in het Hoogduitsch een harde klemletter wordt uitgesproken, waar het Nederduitsch en Gothisch een zachte heeft, zooals bij voorbeeld in *Tochter* voor het Nederduitsche *dochter*, Gothisch *daughtar:* en, waar in de tegenwoordige spelling van het Hoogduitsch naar de Nedersaksische uitspraak een zachte klemletter geschreven wordt, daar wordt die toch, zooals bekend is, door vele Duitschers zoo uitgesproken, dat men een harde meent te hooren. Als zij *ganz gut* willen zeggen, of *du bist der beste;* dan spreken zij dit uit, dat het, zoo niet geheel, dan toch bijna als *kanz kut* en *Tu pist ter peste* luidt. Hiervan ligt de oorzaak in de eigenaardige wijze, waarop de Oppersaksische Duitschers de mutae of vaste klemletters vormen. Dit doen zij namelijk door niet alleen een afsluiting in de mond te vormen, maar tevens de keel met het strotklepje af te sluiten. Al wordt dan voor de uitspraak van een zachte klemletter de adem slechts met een zachte persing door de keel gedreven, zoodat de stembanden in trillende beweging gebracht worden; dan is toch de adem, die bij de plotselinge gelijktijdige ontsluiting van beide afsluitingen het eerste explodeert, zonder stemgeluid of toonloos: want dit is de tusschen de twee klemmingen in de keel- en mond-holte zich bevindende kolom adem: het stemgeluid volgt eerst later met de adem, die van achter het toegesloten strotklepje wordt

uitgedreven. Zal een zachte klemletter niet als surd of dof, maar als sonoor worden uitgesproken; dan moet de keel openstaan, en de adem door de trillende stembanden heen, en zoo van stemgeluid vergezeld, in de mond tegen de afsluiting aan gedreven worden. — Midden in een woord, zooals in *aber*, *oben* en *Leber*, wordt de zachte klemletter ook door de Oppersaksers *sonoor* uitgesproken: want dan is de adem in de mond- en keelholte niet toon- en stemme-loos. En ook bij het fluisteren, waarbij dat onderscheid van surd en sonoor niet plaats heeft, en alleen het onderscheid van hard en zacht gehoord wordt, zijn de zachte van de harde zeer wel te onderscheiden *). — Wil men die eigenaardige uitspraak van de zachte klemletters in het schrift beteekenen, dan kan men het doen door *bp*, *dt* en *gk* te schrijven, om op deze wijze aan te duiden, dat de zachte, anders sonore, klemletter surd of toonloos blijft.

Die zelfde Oppersaksische wijze van uitspraak maakt bij de harde klemletters, dat, door het hard openstooten van het strotklepje, bij de ontsluiting van de afsluiting in de mond tevens een *h* wordt uitgesproken. Zoo spreekt men onwillekeurig *Khopf* en *Thobak* uit. —

Een andere zachte labiale vaste klemletter is de *v*, zooals die uitgesproken wordt in het Italiaansch, Fransch en Engelsch, bij voorbeeld in *vero*, *vérité* en *very*;

---

*) Verg. Brücke, *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transscription*, S. 10, die echter meent, dat de toonlooze uitspraak van de zachte klemletter door de Obersaksers daardoor toweeggebracht wordt, dat de keel eerst na de opheffing van de afsluiting in de mond ontsloten wordt. Dit is een loutere onderstelling, die ook geheel onnoodig is, als men maar bedenkt, dat de toonlooze adem, die zich in de keel- en mond-holte bij een afgesloten keel bevindt, natuurlijk het eerst moest exploderen. Ook is het niet juist, wat Brücke onderstelt, dat de afsluiting in de mond door de er tegen aangeperste adem doorgebroken wordt. De ontsluiting geschiedt willekeurig.

en ook in het Friesch, waarin hij evenwel van oudsher met een *w* geschreven wordt, zooals in *wîr* (het Hollandsche *waar*, het Duitsche *wahr*). — Van de *b* verschilt deze *v* hierin, dat, terwijl bij het vormen van een *b*, even als van de *p*, de bovenlip elastisch gespannen en op de onderlip gedrukt wordt, daarentegen de *v* met de onderlip gevormd wordt, door deze elastisch te spannen en tegen de bovenlip te klemmen. — Ja, de medewerking van de bovenlip is tot het vormen van zulk een *v* zelfs in 't geheel geen noodzakelijk vereischte. Al ligt men de bovenlip met de vingers, of met een spadel of vouwbeen, geheel in de hoogte; dan kan men toch zulk een *v* volkomen goed uitspreken. Dan klemt men namelijk de langer gerekte onderlip tegen het bovenste tandvleesch, en vormt op die wijze de afsluiting. Bij een dichte rei boventanden is het ook voldoende de onderlip daartegen aan te klemmen. — Het wezentlijke onderscheid in de physis van de beide zachte labiale klemletters *b* en *v* zal men het best opmerken, wanneer men de Engelsche woorden *bury* en *very* na elkander uitspreekt, zooals het behoort.

Maar de Duitschers en vele Hollanders spreken in het Engelsch en Fransch de *v* geheel op dezelfde wijze uit als hun *w*; en de Duitsche geleerden, die over de letterklanken gehandeld hebben, zooals Brücke, Du Bois-Reymond, Lepsius, Grimm, Becker en Heyse, houden alle de Fransche en Engelsche *v*, even als hun *w*, voor een fricativa continua of Reibungsgerausch. Dat zij zich hierin echter vergissen, kan men duidelijk hooren aan de klank van de *v* in Engelsche woorden als *have, having* en *give*. Als een Engelsman zegt *I have*, of een Fries *ik hav*; dan wordt de vocaal door een volkomene en vaste zamensluiting van de lippen afgesloten, zonder dat er een strepitus continuus op volgt; en als een Engelsman *very*, en een Fries *wîr* zegt; dan sluit hij eerst de adem met

de lippen geheel af, en ontsluit dan de lippen snel en plotseling, zoodat er eerst met deze ontsluiting vocaalgeluid wordt gehoord. Even zoo spreekt een Franschman woorden als *vérité* en *vrai* uit. Die *v* is dus een zoogenaamde explosive consonant, en niet een fricativa continua, zooals de Duitsche en Hollandsche *w*.

Het onderscheid tusschen de *b* en de *v* is dan, zooals ons gebleken is, dit, dat voor de eerste de bovenlip, en voor de laatste de onderlip alleen, elastisch gespannen wordt. Maar nu is het te verwachten, dat er ook wel volken zullen zijn, die voor de uitspraak van de zachte labiale vaste klemletter de boven- en onder-lip beide elastisch spannen, en zoo een klank vormen, die als *b* en *v* tegelijk luidt, — een complexe klank, die in Romeinsch schrift niet anders als met het gecombineerde letterteeken *bv* geschreven kan worden. Zoo wordt werkelijk de *b* uitgesproken in het Spaansch, bij voorbeeld in de naam van den Hertog van *Alba*, zoodat men er ook wel *Alva* uit hooren kan, gelijk dan ook wel geschreven wordt. Zoo ook de Aethiopische *b* in Abyssinië, volgens getuigenis van Werner Munzinger in zijn *Vocabulaire de la langue Tigré* (Leipz. 1865). En even zoo moet ook in het oud Indisch die Sanskritsche zachte labiale vaste klemletter zijn uitgesproken, die algemeen voor onze gewone *b* gehouden wordt. Trouwens deze labiale consonant wordt niet alleen in het schrift, in de figuur van het letterteeken, alleen maar door een dwarsstreepje van de Sanskritsche *w* onderscheiden, maar ook in de spelling met deze *w* zoo dikwijls verwisseld, dat die twee klanken onmogelijk zooveel van elkander hebben kunnen verschillen als onze *b* van een *w*. Wilson zegt zelfs in zijn woordenboek, dat volgens sommige Indische grammatici deze twee letters altijd naar verkiezing met elkander verwisseld mogen worden.

Het zal wel niet noodig zijn op te merken, dat door

zulk een eigenaardige uitspraak van de *b*, met elastisch gespannen boven- en onder-lip beide tegelijk, het daarom toch geen dubbelde consonant wordt: alleen voor ons gehoor, dat de *b* en *v* als twee verschillende klanken onderscheidt, is het wel één, maar een complex consonantgeluid, dat wij, als wij het in ons schrift willen uitdrukken, niet anders dan met *bv* kunnen beteekenen. Voor den Aethiopiër en Indiaan is het maar een simpele consonant, even als zijn *p*, die hij misschien ook wel zóo uitspreekt, dat daarbij ook de onderlip, zoowel als de bovenlip, elastisch gespannen wordt, maar zonder dat een Europeër dit opmerkt of hooren kan. En, daar het onnoodig is, in een algemeen letterschrift elke bijzondere eigenaardige uitspraak van een letter bij een volk of volksstam aan te duiden; zoo is het ook voldoende, die Spaansche, Aethiopische en Sanskritsche *b* eenvoudig met een *b* te beteekenen. Alleen in zulk een taal, waarin nevens onze *b* ook nog die complexe *bv* klank als bijzondere consonant in gebruik was, zou men beide in het schrift behooren te onderscheiden.

En nu komen wij in de klasse van de labialen aan de mutae asperae of adspiratae, die in de tabel van de consonanten, om de ware natuur er van juister en duidelijker te beteekenen, met de benaming van *laxe klemletters*, in tegenstelling van de vaste, onderscheiden zijn. Tot hiertoe heeft men namelijk de ware physis of natuur van deze consonantgeluiden niet goed begrepen. Men heeft veelal gemeend, dat men onder geadspireerde mutae zulke mutae moest verstaan, die op dezelfde wijze als de simpele, zooals de *p* en *b*, gevormd worden door een vaste klemming en afsluiting, en uitgesproken met een plotselinge ontsluiting, maar daarbij met een im-

pulsie of stoot van de adem, zooals die, waarmeê een hardere of zachtere *h* wordt uitgesproken; en dat dus de Grieksche *φ*, die in het Romeinsche schrift met *ph* geschreven wordt, door de oude Grieken werkelijk ook is uitgesproken als een *p* met een daarmeê verbondene en bij de ontsluiting van de lippen tegelijk met de vocaal meê exploderende *h*-klank *). Bij de uitspraak van de geadspireerde zachte mutae, zooals bij de geadspireerde *b* in het Sanskritsch, is die ademstoot en *h*-klank, meent men, dan natuurlijk wat zachter. Dat op die wijze de mutae uitgesproken kunnen worden, is wel niet te betwijfelen: — zoo spreken de Duitschers veelal hun *k* uit en zeggen *Khopf* en *khaufen:* — maar zeker is het ook, dat dit niet de ware natuur en uitspraak is van de adspiratae in het Grieksch en Sanskritsch. Neen, zoo rauw en hard hebben zeker de oude Grieken het woord *φθίσις, phthisis*, niet uitgesproken. Zoo ver terug als wij de uitspraak van de Grieksche *φ* of *ph* met eenige zekerheid kunnen nagaan, heeft deze consonant altijd de klank gehad, die het naast overeenkwam met onze *f*, maar volgens Quinctilianus veel zachter en aangenamer voor het gehoor was †).

Volgens hetgeen de oude Grieksche en Romeinsche schrijvers ons omtrent de uitspraak van de harde adspiraten, de *φ*, *ϑ* en *χ*, of *ph*, *th* en *ch*, hebben meêgedeeld, wierden ze uitgesproken met veel *πνεῦμα* of ademgeblaas (zie boven bl. 281): maar, behalven dat het op zich zelf reeds niet heel duidelijk is, wat hiermeê bedoeld wierd; zoo wordt dit nog duisterder voor ons door hun verdeeling van de *mutae* in *laeves*, *asperae* en *mediae*, als een

*) Zoo Prof. Lepsius in zijn *Abhandlung über die Arabischen Sprachlaute und deren Umschrift*, in de *Philologische und historische Abhandlungen der kön. Akademie der Wissenschaften, zu Berlin*, Jahr 1861, S. 105, en in zijn *Standard-alphabet*, p. 66.

†) *Instit. or.* XII, 10, 27.

middelsoort tusschen de beide eerste, — als consonanten, die uitgesproken worden wel niet met zoo veel ademgeblaas als de adspiratae, maar toch met ademgeblaas (terwijl de *tenues* consonanten zijn, die uitgesproken worden zonder eenig ademgeblaas). Wat toch kan dit beteekenen van letters als onze *b* en *d* in onderscheiding van de *p* en *t*? Bij onze uitspraak van een *b* of *d* wordt immers evenmin eenig ademgeblaas gehoord, als bij een *p* of *t*. Zij worden met een zachter ademstroom, met een zachter druk op de adem, uitgesproken, en bij het luid spreken met stemgeluid: maar dit laatste kunnen zij toch onmogelijk met de woorden *πνεῦμα*, *spiritus* of *adspiratio*, bedoeld hebben: want bij de uitspraak van hun adspiraten, de *ph*, *th* en *ch*, die zij zeggen, dat met veel *πνεῦμα* of *spiritus* uitgesproken wierden, zwijgt juist het stemgeluid. — Zullen wij die verdeeling van de Grieksche *mutae* in *laeves*, *asperae* en *mediae* niet voor een onzinnig verdichtsel houden; dan moeten wij, zooals boven (bl. 283) gezegd is, wel aannemen, dat de oude Grieken hun *mediae* anders hebben uitgesproken als wij onze *b*, *d* en *g* doen (deze laatste namelijk volgens de Duitsche, Fransche, Engelsche en Friesche uitspraak). Dan is het ontwijfelbaar, dat de oude Grieken die mediae op dezelfde wijze hebben uitgesproken, als de Grieken dit tegenwoordig nog doen, — de *β* ongeveer als de Duitsche *w*, die, zooals wij zien zullen, een laxe klemletter is, maar met meer spanning van de bovenlip, — de *δ* zooals de Engelsche zachte *th*, bij voorbeeld in *this*, — en de *γ* zooals de *g* hier in Holland uitgesproken wordt, namelijk als een zachte *ch*. En dan moeten wij ook onze *b*, *d* en (Duitsche of Fransche) *g* geen *mediae* meer noemen, maar *zachte tenues*, in onderscheiding van de *harde tenues*, de *p*, *t* en *k*.

In het Grieksch heeft men dus, even als in het Sanskritsch, harde en zachte adspiraten: de harde zijn de

φ, *ϑ* en *χ*, die in Romeinsch schrift met *ph*, *th* en *ch* geschreven worden; de zachte zijn de *β*, *δ* en *γ*, die in de tabel van consonanten beteekend worden met *b̄*, *d̄* en *ġ*, tot onderscheiding van de zachte tenues *b*, *d* en *g*. Van deze zes adspiraten hebben wij in onze west-Europesche talen de *ph* niet: in plaats daarvan gebruiken wij, even als de Romeinen, de sibilant *f*, die men in het Grieksch en Sanskritsch niet heeft, en die van de *ph* ook alleen daarin verschilt, dat daarbij de bovenlip niet evenzoo elastisch gespannen en op de onderlip geklemd wordt als bij de *p*. De *th* hebben wij in de Engelsche harde *th* (zooals in *think* en *thunder*), en de *ch* in onze *ch* volgens Duitsche en Hollandsche uitspraak. Van de zachte adspiraten hebben wij ook de *b̄* niet: in plaats daarvan hebben wij de *v̇* en de *ḟ* (de Hollandsche *w* en *v*, zooals in *wal* en *val*). De *d̄* hebben wij in de Engelsche zachte *th* (zooals in *this*), en de *ġ* in de Hollandsche uitspraak van de *g* als een zachte *ch*.

De ware *physis* of natuur nu van deze zoogenaamde adspiraten bestaat eenvoudig hierin, dat het laxe klemletters zijn, in onderscheiding van de vaste, de harde en zachte, tenues. Het zijn wel mutae, die gevormd worden door een geheele afsluiting: maar, terwijl deze afsluiting voor de tenues geschiedt door een vaste klemming, bij voorbeeld van de lippen voor de *p* en *b*, en het consonantgeluid aan het begin van een lettergreep teweeggebracht wordt door een plotselinge ontsluiting van de tegen elkander geklemde en elastisch gespannen deelen, die daardoor in een trillende beweging geraken; is daarentegen die klemming voor de adspiraten *lax*, zwak, slap, los of onvast, zoodat de ademstroom door die hindernis niet tegengehouden wordt, maar er zich een weg door baant en doorheen spireert, en zoo de — niet snel geopende, maar — lax tegen elkander geklemd ge-

houdene deelen (zooals bij de *ph* en de *b̄* de lipranden) bij zijn doorstrijken tegen elkander trillen doet. En hiermeê stemt volkomen overeen de beschrijving, die de Indische grammatici er van geven. „According to Sanskrits-grammarians," zegt Max Müller *), „if we begin to pronounce the tenuis, but, in place of stopping it abruptly, allow it to come out with what they call the corresponding „winds" (flatus, wrongly called sibilans), we produce the aspirata, as a modefied tenuis, not as a double consonant." — De beschrijving is duidelijk genoeg. Een adspirata is geen dubbelde consonant, geen *p* of *b*, bij voorbeeld, met een volgende harde of zachte *h*: het is slechts een gemodificeerde harde of zachte tenuis, waarvoor de mond ook op dezelfde als voor de tenuis gezet wordt, doch waarvan de klank niet zoo abrupt en kort afgebroken is, maar voortgebracht wordt door het uitdrijven van de in de mond gedreven lucht of wind, *πνεῦμα* of *spiritus*, en dus met een *flatus* of ademgeblaas, dat natuurlijk anders suist of ruischt bij de labialen *ph*, *b̄*, *v̇* en *ḟ*, als bij de dentalen, de *th* en *d̄*, en bij de palatalen *ch* en *ġ*. Daarom wordt er gesproken van corresponding „winds."

De klank van zulk een niet geadspireerde, maar getransspireerde klemletter is niet zoo abrupt of kort afgebroken, als die van een tenuis: het is geen zoogenaamde *explosiva*, maar een *continua*, een *strepitus con-*

*) In zijn werk *The languages of the seat of the war in the east*, (Lond. 1855), dat ik niet bij de hand heb. De boven aangehaalde woorden vindt men bij Brücke, p. 82. Wat Max Müller er van zegt in zijn nieuwste werk, *Lectures on the science of language*, second series, p. 147 vlgg., is wel uitvoeriger, en komt ook op hetzelfde neêr, maar is daarom niet duidelijker en juister. Trouwens het is voor Max Müller zelf niet duidelijk genoeg geweest, om daarin een beschrijving te erkennen van consonanten zooals de Engelsche *th* en de Duitsche *ch* en *w*.

tinuus, dat men zoolang continueren kan, als men wil of adem heeft, en dat teweeggebracht wordt door een frictie (Reibung of schuring) van de adem door de lax geklemde deelen. Indien men dus met Lepsius en anderen al de simpele consonantklanken verdeelt in *explosivae* of *dividuae*, *fricativae* of *continuae* en *ancipites* (de *r*- en *l*-klanken); dan behooren de adspiraten tot de fricativae of continuae: maar op deze wijze wordt de eigenaardige natuur van deze consonantklanken, in onderscheiding van andere fricativae, zooals de *f* en *s*, niet in aanmerking genomen; en die eigenaardige natuur wordt geheel miskend, als men met Lepsius en anderen meent, dat de zoogenaamde adspiraten in het Sanskritsch en oud Grieksch nog iets anders zijn, en wel een bijzonder soort van explosiven, — explosiven met een spiritus er achter. — Zulke geadspireerde explosiven zijn er ook wel: maar dit zijn complexe consonantklanken, zooals de Duitsche *z* of *ts* en de *pf*, die men *vaste adspiraten* kan noemen, in tegenstelling van de laxe. Over deze, niet simpele, maar complexe consonantklanken zal later gesproken moeten worden. —

Dat de laxe geadspireerde *ph* bij zulk een vorming en uitspraak, als boven beschreven is, in klank voor het gehoor niet veel van de *f* verschillen kan, spreekt van zelfs. Dit zegt ook Priscianus: maar hij voegt er bij: „Hoc „autem scire debemus, quod non tam fixis labris est pro„nuntianda *f*, quomodo *p* en *h*: atque hoc solum interest „inter *f* et *ph*." Met dat *fixis labris* bedoelt Priscianus blijkbaar de gefixeerde positie van de met de onderlip zamengeklemde elastisch gespannene bovenlip, zooals die plaats heeft bij de uitspraak van een *p*, en evenzoo, hoewel met laxe klemming, bij een *ph*.

In de ééne taal is de *ph*, in de andere de *f*, in gebruik. In het Grieksch en Sanskritsch heeft men de *ph*,

maar niet de *f;* omgekeerd in het Latijn, Duitsch en Hollandsch de *f*, maar niet de *ph*. In het oud Hoogduitsch vindt men wel eens een *ph* geschreven: maar hiermeê wordt dan waarschijnlijk de vaste geadspireerde Duitsche *pf*-klank bedoeld. — In het Gothisch heeft men ook alleen de letter *f:* maar deze letter wordt in eigennamen in plaats van de Grieksche *φ* geschreven, en bekleedde ook in de orde van het Gothische alphabet de plaats van deze Grieksche adspirata. In het Gothisch was deze consonant ook zonder twijfel een adspirata, een harde laxe klemletter, die alleen maar met de figuur van de F (de *Digamma*) geschreven wierd, omdat de figuur van de *Φ* in gebruik was in plaats van de *th*, de Grieksche *Θ*, en deze voor dat consonantgeluid, dat in het Engelsch met *wh* geschreven wordt.

Men zegt, dat tegenwoordig door de Grieken de *φ* als *f* wordt uitgesproken: maar dit zeggen bewijst toch niets anders, dan dat men in de tegenwoordige uitspraak van de *φ* een *f* meent te hooren, en dat hetgeen *ph* is, zooals men zich voorstelt dat deze zou moeten luiden, als een *p* met een *h* of *spiritus asper* er achter. Iemand, die, zooals een Duitscher, in zijn eigen moedertaal alleen de *f*, en niet de *ph* (of *φ*) heeft, kan in de klank van een *ph* ook moeijelijk iets anders dan de hem bekende *f*-klank hooren.

De *b̄*, of laxe geadspireerde *b*, wordt gevormd door op dezelfde wijze als voor een *b*, de lippen tegen elkander te sluiten en de bovenlip elastisch te spannen, maar met zulk een laxe klemming, dat de daartegen aangedrevene zachte ademstroom zich er een weg door baant, en bij het doorstrijken de lipranden tegen elkander trillen doet.

De zoo voortgebrachte *b*-klank verschilt voor het gehoor niet zeer veel van de *v̇* (de Duitsche en Hollandsche *w*): het onderscheid wordt alleen daardoor veroorzaakt, dat

voor de *b̆* de bovenlip, voor de *v̇* de onderlip, meer elastisch gespannen wordt. Men zegt zelfs, dat door de Grieken tegenwoordig de *β* als de Duitsche *w* wordt uitgesproken. Dit zeggen bewijst echter ook niets meer, dan dat men in die Grieksche uitspraak meer de klank van de Duitsche *w* meent te hooren, dan die van de vaste Duitsche klemletter *b*, zooals die met plotselinge ontsluiting en zoogenaamde explosie wordt uitgesproken. Dat de oude Grieken de *β* op dezelfde wijze hebben uitgesproken, is meer dan waarschijnlijk: zij schreven die dan ook voor een Latijnsche *v*, bij voorbeeld in *Σέρβιος* en *Σεβῆρος* voor *Servius* en *Severus*. — Ook in het Gothisch komt het mij waarschijnlijk voor, dat de B niet een zachte tenuis, maar, even als in 't Grieksch, een zachte adspirata of laxe klemletter was. Zoo bij voorbeeld in *thiubs*, in de Accusatief met de harde laxe klemletter *thiuf* (het Duitsche *Diebe*, het Friesche *diev*, het Hollandsche *dief*).

De tweede zachte labiale laxe klemletter is de *v̇*, die van de *v* (zooals in het Engelsche *very* en het Fransche *vérité*) in niets anders verschilt, dan dat men de elastisch gespannen onderlip niet vast, maar lax tegen de bovenlip klemt, en de lippen niet snel en plotseling ontsluit, zoodat de tegen de klemming aangedreven adem met een slag er uitvaart, maar de lippen losjes tegen elkander geklemd blijft houden, en de adem door deze losse klemming heendrijft of transpireert, zoodat men de randen van de lippen, en vooral de elastisch gespannen onderlip, in een trillende beweging brengt. In het Duitsch wordt deze consonantklank met een *w* geschreven, bij voorbeeld in *wind* en *wagen*; en zoo ook in het Hollandsch aan het begin van een woord, maar in het midden van een woord tusschen twee vocalen met een *v*, zooals in *over* en *haven* (in het Duitsch *ober* of *über* en *Hafen*).

Op dezelfde wijze wordt waarschijnlijk in het Indisch aan het begin van een woord die consonant uitgesproken, die in het midden van een woord de semivocale (Engelsche) *w* is. De Engelsche grammatici zeggen, dat deze letter aan het begin van een woord door de Indianen uitgesproken wordt als hun *v*: maar waarschijnlijk vergissen zij zich daarin, daar zij de klank van de Duitsche *w* in hun taal niet hebben, en deze dus ligt voor dezelfde kunnen houden als die van hun *v*.

In het Hollandsch en Vlaamsch wordt met de letter *v* aan het begin van een woord de klank geschreven van die zachte labiale laxe klemletter, die in de tabel van de consonanten met *f* beteekend wordt; bij voorbeeld in het woord *vogel* en vele andere, die in het Gothisch en in de meeste verwante talen met een *f* beginnen. Het is namelijk niets anders dan een aan de Nederduitsche taaltak eigene wijziging van de *f*-klank aan het begin van een woord. Het is een als zachte laxe klemletter (niet als sibilant en harde semivocalis) uitgesprokene *f*-klank, gelijk de *v* een als zachte laxe klemletter (niet als semivocalis) uitgesprokene *w*-klank is. De lippen worden bij de uitspraak op dezelfde wijze tegen elkander gebracht als dit geschiedt bij de uitspraak van een *f*, maar met laxe klemming geheel gesloten, zoodat er geen kleine opening gelaten wordt, zooals bij het vormen van de *f*, en er dus geen ademgeruisch voorafgaat, zooals bij deze. Het geluid begint eerst met dat de door de laxe klemming getransspireerde zachte ademstroom de lipranden in trillende beweging brengt.

Ook in het Hoogduitsch worden eenige woorden, die in het Gothisch, Friesch en andere verwante talen, met een *f* beginnen, even als in het Hollandsch en Vlaamsch, met een *v* geschreven. Zoo wordt het boven aangehaalde

woord *vogel* (Gothisch *fugls*, Friesch *fugël*, Zweedsch *fogel*, Engelsch *fowl*) ook in het Hoogduitsch *Vogel* geschreven. Zoo ook *Vater* (Holl. *vader*, Goth. *fadar*), *Vieh* (H. *vee*, G. *vaihu*), *vier* (H. *vier*, G. *fidvor*), *viel* (H. *veel*, G. *filu*), *voll* (H. *vol*, G. *fulls*), het voorvoegsel *ver-* (H. *ver-*, G. *fair-* en *fra-*) en het voorzetsel *vor* (H. *voor*, G *faur*): doch tegenwoordig wordt in de gewone uitspraak tusschen deze *v* en de *f* geen onderscheid gemaakt. De *v* is in die woorden tegenwoordig niets anders, dan een oude spelling: want in het oud Hoogduitsch was die *v* voor een Gothische *f* even regelmatig als in het Nederduitsch; bij voorbeeld in *vuoz* (Holl. *voet*, nieuw Hoogduitsch *Fuss*), en *visc* (H. *visch*, nieuw Hoogd. *Fisch*). Trouwens het is een regel van de zoogenaamde klankverschuiwing in de Germaansche taaltakken, dat een harde zoogenaamde adspirata (en dat is in het Gothisch de *f*) in het Duitsch een zachte zoogenaamde media wordt: maar het is een andere regel, dat in de Hoogduitsche uitspraak een zachte consonant hard wordt: — een *b* wordt *p*, een *d* wordt *t*, en een *g* wordt *k*: — en zoo is de *zachte v* (*f*) weêr in de harde *f* overgegaan.

De Duitschers kennen de uitspraak, en daarom de ware natuur, van deze Germaansche *v* (*f*) niet (zooals men bij voorbeeld zien kan in Grimm's *Gramm.*, I, S. 134 van de tweede uitgaaf, en Heyse's *System der Sprachwissenschaft*, S. 271). Lepsius heeft er in zijn *Standard-alphabet* dan ook geen notitie van genomen: maar in een volledig letterschrift mag toch deze eigenaardige, in het Neder- en oud Hoog-duitsch zoo menigvuldig voorkomende consonant niet ontbreken.

Het gebruik van de letter *v* voor deze zachte *f*-klank in het Hoog- en Nederduitsch heeft gemaakt, dat voor de zachte *v*-klank tot onderscheiding een ander letterteeken gebruikt moest worden, en men is op de inval ge-

komen om hiervoor de *v* of *u* dubbeld te schrijven (*vv* of *uu*), later in één trek *w*. Maar dit nu eenmaal in het Europesche Romeinsche schrift opgenomen letterteeken moet uitsluitend bewaard blijven voor het eigentlijk gezegde semivocale consonantgeluid, dat er in het Engelsch meê beteekend wordt, en in vele talen in gebruik is.

De welbekende nasale lipklank *m* wordt gevormd door op dezelfde wijze als bij de *b* de mond met de tegen elkander geklemde lippen geheel af te sluiten, maar de choanen open te houden, en een zachte, bij luid spreken van stemgeluid vergezelde, ademstroom in de mond tegen de gesloten lippen, en, dáár gestuit, door de opene choanen te drijven, zoodat het ademgeruisch of stemgeluid in de neusholte resonneert. Dat de ademstroom door de neusgaten heen naar buiten gedreven wordt, is juist niet noodzakelijk: men kan een *m* of andere nasale klemletter zeer goed uitspreken, al knijpt men zich de neusgaten digt: de resonnantie is dan zelfs nog sterker. Wanneer de adem de neusholte ingedreven is, dan wordt de klemming van de lippen ontsloten, en zoo kan de adem vrij door de mond naar buiten gaan. Indien men bij verkoudheid geen *m* of *n* kan uitspreken, dan is dit niet, omdat de neus, maar omdat de toegang tot de neusholte door de choanen, verstopt is. — Wanneer aan het einde van een woord, zooals *kam*, de afsluiting met de lippen plotseling opgeheven wordt; dan hoort men ook ligt, even als bij een *b*, de ontsnappende adem als een onbepaalde vocaalklank naklinken. — Volgt op de *m* nog een andere labiale klemletter, zooals in *kamp*, *Kampen* of *Limburg*; dan heeft de ontsluiting eerst met die tweede klemletter plaats. En, wanneer er een andere harde klemletter op volgt, zooals in *komt*; dan gaat door de harde ademstroom en

het sluiten van de choanen, waarmeê die volgende harde klemletter gevormd moet worden, de *m*-klank ligt in de *p*-klank over, en spreekt men dan onwillekeurig meer of min duidelijk *kompt* uit.

De *f* verschilt van *f̣* vooreerst daarin, dat het geen zachte, maar harde consonant, en ten anderen hierin, dat het geen klemletter, geen muta, maar een semivocalis, en wel een sibilant, is. Het is de harde labiale spiritus, die gevormd wordt door de wat gespannen lippen zóo tegen elkander te sluiten, dat er een nauwe engte gevormd wordt, waardoor, met afgesloten choanen, een harde ademstroom wordt doorgedreven, die door zijn schuring de lippen, en voornamelijk de lipranden, in een trillende beweging brengt, en een sibilerend of siflerend geluid veroorzaakt. Hóe de lippen tegen elkander gebracht worden, en wáar de engte gevormd wordt, is vrij onverschillig. Men kan bij voorbeeld de lippen sluiten zoals bij de *p*, en door een kleine in de ééne hoek gelaten opening de ademstroom blazen. Gewoonlijk zetten wij de lippen ongeveer op dezelfde wijze, als wanneer wij onze klinker *u* willen uitspreken. De Duitschers schijnen het anders te doen: want Brücke schrijft: „Betrachten wir das „*f*, so ist bekannt, dass dasselbe gebildet wird, indem wir „die obere Schneidezähne lose auf die Unterlippen setzen „und zwischen beiden die Luft hindurch streichen las„sen." — Trouwens zóo ongeveer zet de Duitscher de mond ook om zijn *ü* uit te spreken. Brücke voegt er evenwel bij: „Wir können aber auch ein *f* hervorbringen, „indem wir die Enge, durch welche die Luft strömen muss, „um das den Consonanten darstellende Reibungsgeräusch „zu erzeugen, ohne Mitwirkung der Zähne und nur durch „Annäherung an einander herstellen. Dieses *f* ist etwas „milder, als das gewöhnliche, und wird von manchen Leu-

„ten da angewendet, wo wir im Deutschen ein *v* schrei-
„ben, während die meisten zwischen *f* und *v* gar keinen
„Unterschied machen."

De harde lipklanken *f* en *ph* zijn zoo na aan elkander verwant, dat men in één taal niet ligt beide nevens elkander in gebruik zal vinden. In vele talen heeft men alleen de *f*, in het Grieksch en Indisch alleen de *ph*, in het Javaansch geen van beide. In het Javaansch heeft men geen andere harde lipletter als de *p*. In andere, zooals in het Arabisch, heeft men geen *p*, en alleen de *f* of *ph* (want, of de Arabieren hun ف als sibilant, dan wel als adspirata of laxe klemletter, uitspreken, is niet genoegzaam zeker; en mogelijk verschillen ook wel de dialecten).

Gelijk de *f* van de *ḟ* (de Nederduitsche *v*), zoo verschilt ook de *w* van de *ẇ* (de Duitsche *w*), alleen maar hierin, dat het geen klemletter, geen muta, ook geen laxe klemletter (zooals de *ẇ*), maar een semivocalis is. Het is de zachte labiale spiritus, die even als de harde, de *f*, gevormd wordt door de mond ongeveer op dezelfde wijze te zetten als wanneer men een *u̯* of *u* wil uitspreken, maar de lippen meer zamen te trekken, zoodat er een nauwere engte gevormd wordt: en, wanneer dan door deze nauwe engte, met afgesloten choanen, niet, zooals bij de *f*, een harde, maar een zachte ademstroom wordt doorgedreven; dan ontstaat er door de schuring, die de lipranden in een trillende beweging brengt, — niet een siflerend, zooals bij de *f*, maar — een zacht met stemgeluid gepaard vocaal ademgeruisch; waarom deze consonantklank in een meer eigentlijke zin, als de *f*, een semivocalis of halfklinker verdient genoemd te worden. Dat vocale geruisch, waarin dit consonantgeluid bestaat, is geen eigentlijk gezegde vocaal: de lippen worden niet zoo elastisch, als voor de uitspraak van de vocalen *u* of *u̯*, gespannen: maar, daar de mond toch op gelijke wijze gezet wordt als

voor de uitspraak van een *u* of *u*, en de lippen ook een weinig gestrekt worden; zoo krijgt toch het ademgeruisch bij het luid spreken, waarbij het met stemgeluid vergezeld gaat, vanzelfs een zweem van één van die twee vocaalklanken. Wordt de mond gezet, zooals men die zet voor de uitspraak van een *u*, dan luidt deze semivocale consonant als de Engelsche *w*, zooals in *water*, of als de Fransche *ou* in het eenlettergrepige *oui*. En deze uitspraak is niet alleen in het Engelsch, maar ook in de andere talen, waarin deze semivocaal in gebruik is, de meest gewone. Het is evenwel niet noodig, dat daarbij de wangen zoo sterk uitgezet en gespannen worden, dat de vocaalklank van deze halfklinker duidelijk als een *u* gehoord wordt. In het midden van een woord na een andere vocaal als een *u*, zooals in het Arabische *dîwân*, in het Maleische *bawa*, in het Javaansche *mâwi* of in de Indische naam van God *Sjiwa*, hoort men die *u*-klank gewoonlijk niet; en de klank verschilt dan voor het gehoor zeer weinig van de laxe klemletter *v̇* (de Duitsche *w*): het eenige onderscheid is, dat de klank, om zoo te spreken, wat weeker is, omdat hij teweeggebracht wordt door de adem, niet door een laxe klemming, maar door een nauwe opening, hem te drijven. Even zóo, zonder hoorbare *u*-klank, wordt de semivocale *w* ook wel uitgesproken aan het begin van een woord, zooals in het Arabische, ook in het Javaansch en Maleisch gebruikelijke, *wâli*. — Ook in de tweeklanken, die met deze semivocaal gevormd worden, zooals *au* (eigentlijk *âw*) hoort men geen eigentlijk gezegde vocaal, maar slechts een labiale spiritus.

Dat de *v* in het Latijn ook oorspronkelijk zoo als semivocaal is uitgesproken, zou wel mogelijk kunnen zijn, daar oudtijds in het schrift tusschen deze consonant en de vocaal *u* geen onderscheid gemaakt wierd. Maar, ofschoon het onderscheid in de figuur van deze twee letters

eerst van later tijd is, zoo is het toch genoegzaam zeker *), dat de *v*-consonans van oudsher op dezelfde wijze uitgesproken is als nu in het Italiaansch, Fransch en Engelsch, namelijk als vaste zachte klemletter. Om van deze *v* de klank van de zachte labiale semivocaal te onderscheiden, is het letterteeken *w* zeer eigenaardig geschikt: want dit is toch een dubbelde *u* of *v*, en dus zeer geschikt om met de eerste de vocaalklank *u* (de *u-vocalis*) en met de tweede de consonantklank *v* (de *u-consonans*) aan te duiden.

Dit letterteeken *w* wordt ook wel gebruikt, om in Romeinsch schrift de klank te beteekenen van een Gothische letter, waarmeê ook een zekere van de Gothische *v* onderscheidene *w*-klank bedoeld is. Doch daarmeê schijnt niet de gewone semivocale klank van de Engelsche *w* bedoeld te zijn, maar die van de Engelsche *wh*, zooals in *when*, die in het Angelsaksisch met *hv*, en in het oud Friesch met *hw* geschreven wierd, zoals in *hwa* (wie?) en *hwer* (*waar?*). Zie boven bl. 301. Met deze gecombineerde letterteekens wordt een complexe consonantklank beteekend, waarover later gesproken zal moeten worden.

II. Bij de benaming *dentalen* of *tandletters* moet opgemerkt worden, dat daarmeê niet juist bepaald de tanden, maar vooral ook de tandkassen (de alvéolen) bedoeld worden; en dat iemand, die al zijn tanden verloren heeft, toch die tandletters wel kan vormen en uitspreken. Dan behelpt hij zich met de kaakbeenderen. Ook worden al de dentalen, met uitzondering alleen van de *s*, niet alléén met, of liever tegen, de tanden of tandkassen, maar ook met behulp van de tong gevormd, en men zou ze daarom ook zeer goed en juist *dentale*

*) Zie Corssen, *Ueber Aussprache &c. der lateinischen Sprache.* (Leipz. 1858), I, 182 flgg.

lingualen kunnen noemen: doch, daar de eigenaardige klank, waardoor zij zich onderscheiden, toch vooral door hun vorming tegen de tanden of tandkassen teweeggebracht wordt; zoo is de eenvoudige benaming van dentalen voldoende, om ze van de volgende klassen te onderscheiden.

De dentale *t* nu is een vaste en harde klemletter, die gevormd wordt door het voorste gedeelte van de tong vóór tegen de bovenste tandkassen te klemmen en zóo een volkomene afsluiting te vormen, die, als een harde, met afgesloten choanen in de mond gedreven ademstroom er door gestuit wordt (zooals in *at*), of bij een plotselinge ontsluiting er doorheen vaart (zooals in *ta*), een trillende beweging van de tandkassen, en tevens van de tong, veroorzaakt, en daardoor een luchttrilling teweegbrengt, die door het gehoor als een eigenaardige klank van andere onderscheiden wordt. — Wanneer aan het einde van een woord, zooals *at*, *met* of *wit*, de afsluiting plotseling opgeheven wordt, zooals gewoonlijk geschiedt; dan hoort men de ontsnappende ademstroom als een toonlooze onbepaalde vocaalklank (*ə*) naklinken. Deze naklank hoort men evenwel niet, wanneer de ontsluiting van de klemming langzamer plaats heeft; en natuurlijk ook niet, wanneer er in 't geheel geen ontsluiting plaats heeft, namelijk wanneer er onmiddellijk, in één adem, een *n* op volgt, daar deze nasale klemletter door dezelfde klemming gevormd wordt, zooals bij voorbeeld in *Etna*, *ontnemen* en *in 't niet*. Ook wordt die naklank niet gehoord, wanneer er onmiddellijk een labiale klemletter op volgt, zooals in *ontpakken* en *etmaal*; omdat dan de klemming voor de *t* onmiddellijk, en nog vóór de opheffing er van, vervangen wordt door een klemming en afsluiting met de lippen.

De zachte dentale klemletter *d* onderscheidt zich van de *t* niet door de plaats, daar hij gevormd wordt,

maar alleen door zijn meerdere zachtheid, door een zachter uit de borst in de mond gedreven ademstroom, die bij luid spreken ook met stemgeluid vergezeld gaat, en door een zachtere klemming. Ook wordt de mond voor deze zachtere klemming vanzelfs een weinig anders gezet, namelijk wat minder sterk gespannen en naar voren toegespitst, en dus wat breeder. Overigens geldt alles, wat van de *t* is opgemerkt, ook van de *d*. — Aan het slot van een woord verandert de zachte *d* in de uitspraak ligt, en in vele tongvallen geregeld, door een te sterke klemming en versterkte ademstroom in een *t*, zoodat men bij voorbeeld *pat* en *breet* zegt in plaats van *pad* en *breed*. Omgekeerd verandert de harde *t*-klank, zelfs aan het einde van een woord, ligt bij de uitspraak in de zachte *d*-klank, wanneer er onmiddellijk, in één adem, een zachte consonantklank voorafgaat en volgt. Zoo zegt men dan *hier stald men* voor *hier stalt men*. Doch zulke klankverwisselingen zijn niet noodzakelijk, en hebben dan ook niet evenzeer in alle talen en tongvallen plaats. — Over een eigenaardige vorming van de *t* en *d* door bij de afsluiting van de mond ook de keel te sluiten, en het gevolg daarvan in de klank bij de uitspraak, is boven reeds gesproken.

Hoe de zoogenaamde adspiraten of laxe klemletters *th* en *d̄* gevormd worden, zal na hetgeen boven (bl. 296 vlgg.) over de natuur van deze soort van klemletters gezegd is, gemakkelijk te begrijpen zijn. Op dezelfde wijze als bij de vaste klemletters *t* en *d* wordt de tong vóór tegen de bovenste tandkassen gedrukt, maar niet zoo vást toegedrukt en lax gehouden, zoodat de in de mond gedrevene, harde of zachte, ademstroom zich door die laxe klemming een weg baant en bij zijn doorstrijken de lax tegen elkander gehoudene tong en tandkassen tegen elkan-

der trillen doet. Ligt gaat het geruisch of gesuis van de adem bij het strijken door die laxe klemming ook nog bij de uitgang uit de mond met eenig gesis door de tanden vergezeld, vooral wanneer men met een bijna geslotene mond spreekt, zooals de Engelschen dit doen. In het Engelsch heeft men beide die laxe dentale klemletters, de harde *th* en de zachte *ð;* maar beide worden op dezelfde wijze met *th* geschreven (bij voorbeeld in *think* en *this*). Beide heeft men ook in het Sanskritsch, Arabisch en Grieksch (de *ϑ* en *δ*): want dat niet alleen de tegenwoordige, maar ook reeds de oude Grieken hun *δ*, die zij een *media* noemden, niet als een zachte tenuis, zooals wij onze *d*, maar met zoogenaamde *adspiratie*, die men echter beter een *transpiratie* zou kunnen noemen, hebben uitgesproken, is, zooals boven (bl. 297) reeds gezegd is, meer dan waarschijnlijk. Ook in het Gothisch schijnt de *d* zóo als zachte adspirata of laxe klemletter te zijn uitgesproken.

De *n* is in de klasse van de dentalen de nasale klemletter. De klemming en volkomene afsluiting van de adem in de voormond heeft geheel op dezelfde wijze plaats als bij het vormen van een *d:* maar de choanen worden opengehouden, en zóo wordt de in de mond gedrevene zachte, en bij luid spreken met stemgeluid vergezelde, ademstroom door die in de mond gevormde afsluiting gestuit, en door de opene choanen in de neusholte gedreven, zoodat hij ook dáár resonneert. — Verder geldt omtrent deze neusklank *n* hetzelfde als wat boven omtrent de *m* is opgemerkt. Dat de ademstroom, die door de choanen in de neusholte gedreven wordt, ook door de neusgaten heen naar buiten geblazen wordt, is niet volstrekt noodzakelijk, daar bij een wat spoedige ontsluiting van de klemming de adem vrij de mond passeren kan. En, heeft deze ontsluiting aan het einde van een woord, zooals *kan* of *pen,* snel en plotseling plaats; dan hoort men ook ligt,

even als bij de *d*, de ontsnapte adem als een onbepaalde vocaalklank naklinken. Volgt op de neusletter onmiddellijk, in één adem, nog een andere dentale klemletter, zooals in *want*, *ander* en *aan 't strand*; dan heeft de ontsluiting van de klemming, die voor beide dezelfde is, eerst met de tweede klemletter plaats.

De *s* is een zuiver dentale klank, de dentale spiritus, gelijk de *f* de labiale spiritus is. Het is een *sibilant*, die gevormd wordt door de tanden, of bij gebrek aan tanden de kaakbeenderen, zoover tegen elkander te sluiten, dat er slechts een nauwe engte blijft, waardoor, met afgesloten choanen, een harde ademstroom wordt gedreven, die door zijn schuring en daardoor veroorzaakte luchttrilling een sibilerend of sissend geluid maakt. De tong wordt daarbij niet in beweging gebracht: men laat die beneden in de mond en met het voorste gedeelte tegen het benedenste tandvleesch rusten.

Wordt bij dezelfde positie van de tanden of kaakbeenderen als bij de uitspraak van een *s*, de tong zóo tegen het bovenste tandvleesch of de bovenste tanden gehouden, dat er een afsluiting gevormd wordt met laxe klemming, en dan een harde ademstroom hier doorheen gedreven; dan wordt de dentale sibilant een laxe klemletter, een *muta adspirata*, en wel een harde. Dit is de Fransche *ç*, zooals in *ça* en *leçon*, die vóór een *e* of *i*, zooals in *cent* en *cinq*, met een eenvoudige *c* geschreven wordt, maar die in een algemeen letterschrift altijd met *ç* behoort geschreven te worden, omdat de *c* in het Romeinsche alphabet eigentlijk niets anders dan de Romeinsche figuur voor de Grieksche *k* is, die men ook dáar in de spelling behouden heeft, waar de *k*-klank, door de invloed van een volgende *e* of *i*, in de uitspraak door een dentale klemletter vervangen, en in het Italiaansch een *ts*, in het Fransch een *ç*, geworden was. — In het Duitsch en

Hollandsch heeft men deze *ç*-klank alleen maar in vreemde woorden, zooals *citroen* en *ceder*, waarin hij dan veelal verkeerd als een *s* wordt uitgesproken; en, waar men in de uitspraak van inheemsche woorden de *ç*-klank ook wel hoort, daar is het in plaats van een *ts*, door een te lage plaatsing van de tong, zoodat de *t*-klank niet goed gevormd wordt. Zoo hoort men wel het Hoogduitsche woord *zwischen*, of *zwölf*, en andere meer, zóo uitspreken, dat het niet *tswischen* en *tswölf*, maar *çwischen* en *çwölf* luidt; en in het Hollandsch worden de woorden, die men gewoonlijk *zamen*, *zestig* en *zeventig* met de zachte *z* schrijft, veelal uitgesproken met de harde *ç* als *çamen*, *çestig* en *çeventig*, en dit in plaats van *tsamen*, *tsestig* en *tseventig*, zooals het eigentlijk zou moeten zijn. Door velen wordt in plaats van die *ç* dan weêr de gewone Hollandsche semivocale sibilant *s* uitgesproken; waarom er dan ook zijn, die niet met een *z*, maar met een *s*, *samen*, *sestig* en *seventig* geschreven willen hebben.

De *z* eindelijk (de Fransche en Hollandsche *z*) wordt op deselfde wijze gevormd als de *ç*, met dit onderscheid alleen, dat het niet een harde, maar een zachte laxe klemletter is, uitgesproken met een zachte ademstroom, zooals in het Fransche *zèle* en het Hollandsche *zullen* en *wezen*. — In het midden van een woord tusschen twee vocalen wordt deze klank in het Fransch meestal met een *s* geschreven, zooals in *baiser* (*kussen*), en de *s*-klank tot onderscheiding met een dubbelde *s*, zooals in *baisser* (*neêrlaten*). Ook in het Hoogduitsch, waarin men die zachte *z*-klank alleen maar zóo in het midden van een woord tusschen twee vocalen heeft, wordt hij dan met een *s* geschreven, bij voorbeeld in *blasen*, dat in het Hollandsch juister *blazen* geschreven wordt. Men spreekt dan ook wel over deze consonantklank, alsof het een zachte *s* was: maar dit is niet juist: het is een zachte *ç*. Bij de uit-

spraak van een *s* wordt de tong niet tegen het bovenste tandvleesch of de bovenste tanden gehouden, om een afsluiting te vormen, zooals dit geschiedt bij de harde laxe klemletter *ç*, en de zachte *z*; en deze twee zijn geen semivocalen, zooals de *s*, maar geadspireerde mutae: wij noemen ze ook, even als al de andere mutae, met de vocaal, niet vóór, maar achter de consonant, *Ce* en *Zet*.

Men heeft deze *z* ook in de Semitische talen, — in het Arabisch nevens de zoo naverwante *d̄*, — en niet alleen aan het begin van een woord en in het midden tusschen twee vocalen, maar ook aan het einde van een woord, waar hij anders ligt door versterking van de ademstroom in een *s* overgaat, zoodat men wel *lezen* zegt, maar *ik lees*. In Friesland zegt men evenwel *ik leez*, even als ook in het Friesch *ik léz*, van *lézen*. Zoo ook in *ik lìz* en *ik sìz*, van *lìzze* en *sìzze* (*liggen* en *zeggen*), waarin de laxe geadspireerde *z* uit de vaste geadspireerde *dz* ontstaan is, en deze uit een *g*. In het Oudfriesch vindt men daarvoor *lidza* en *sedza*. Die *dz* voor een *g* heeft men nog in *wìddze* voor *wieg* (Duitsch *Wiege*).

Ook in het Grieksch heeft men deze zachte laxe klemletter *z*. Zóo wordt de ζ althans tegenwoordig door de Grieken uitgesproken. Dat evenwel de oude uitspraak een andere geweest is, laat zich niet wel betwijfelen: want het was een dubbelde consonant, die maakte, dat een voorafgaande korte vocaal in poëzie lang wierd. Misschien wierd hij wel als vaste geadspireerde, als *dz*, uitgesproken, of met laxe klemming als *d̄z*. In de Dorische dialecten wierd hij echter, ten minsten tusschen twee vocalen, anders uitgesproken, en dan met σδ (*sd̄*) geschreven. Wat klank men evenwel met dit gecombineerde letterteeken bedoeld heeft, is niet duidelijk. Waarschijnlijk bedoelde men

er wel niets anders meê dan de *z*, en dus de ζ volgens de tegenwoordige uitspraak. Ten minsten in de Punische eigennaam *Asdrubal* moet de *sd* wel ongetwijfeld de klank van de Semitische *Zain* beteekenen. Daar men voor deze klank in het Grieksche alphabet geen letter had, zoo beteekende men die, naar het schijnt, met een σ en een δ er achter, om de klank van de *s* aan te duiden, maar als een *media*, dat is als een zachte adspirata of laxe klemletter.

III. Van de *lingualen* of *tongletters* hebben wij in onze Europesche talen alleen de trillers of vibrerende consonantklanken *r* en *l*. De linguale klanken *ṭ*, *ḍ*, *ṇ* en *ṣ*, die wij niet gebruiken, zijn ook niet anders te beschouwen, dan als wijzigingen van onze dentale *t*, *d*, *n* en *s*, alleen veroorzaakt door een andere wijze, waarop zij in de mond gevormd worden, en die aan de hoofdklank, die beide met elkander gemeen hebben, alleen maar een andere bijklank geeft, — een bijklank, die de Europeaan ook moeijelijk met het gehoor onderscheiden kan: want, blijkens ds ondervinding, kan de mensch alleen dan twee naverwante klanken met zijn gehoor onderscheiden, wanneer hij ze zelf in zijn eerste jeugd op onderscheidene wijzen heeft leeren vormen en in zijn spreken gebruiken.

Boven (bl. 310 tot 313) is reeds opgemerkt dat van de bovengenoemde dentalen alleen de *s* een zuivere tandletter, de spiritus dentalis, is, en dat de andere, de *t*, *d* en *n*, niet alleen door middel van de tanden, of liever tegen de tandkassen, maar ook met behulp van de tong gevormd, en daarom zeer goed en juist dentale lingualen genoemd kunnen worden. Daarentegen zouden dan de *ṭ*, *ḍ* en *ṇ*, en ook de *ṣ*, met de benaming van palatale lingualen onderscheiden moeten worden: want deze worden wel met de tong, maar met behulp van het

gehemelte, gevormd en uitgesproken. Zij worden namelijk gevormd door met de tong tegen het gehemelte een afsluiting of nauwe engte te vormen: maar, daar de bijzondere wijze, waarop zij gevormd worden, toch in een bijzondere plaatsing van de tong bestaat, en de klank, waardoor zij zich onderscheiden, toch voornamelijk door een trillende beweging van de tong veroorzaakt wordt; zoo worden zij met de tongtrillers *r* en *l* gewoonlijk eenvoudig met de benaming van *lingualen* of tongletters bestempeld.

Van de vaste linguale klemletters worden namelijk de harde *ṭ* en de zachte *ḍ* gevormd door de tong van achteren op te trekken, op dezelfde wijze als wij dit doen, wanneer wij een *r* willen uitspreken; en door dan de punt van de tong — niet, zooals bij de dentalen, tegen de bovenste tandkassen, maar — wat hooger voor tegen het hard gehemelte te klemmen, zoodat er een volkomene afsluiting gevormd wordt *). Een harder of zachter uit de keel door de vernauwde keelengte (de *isthmus faucium*) tegen die afsluiting aangedrevene en gestuite, of met plotselinge ontsluiting er doorheen gelaten, ademstroom brengt dan een klank teweeg, die in het oor van een Europeaan nagenoeg als zijn gewone *t* of *d* klinkt, maar er toch inderdaad aanmerkelijk van verschilt. De sterk gespannen tong wordt namelijk zóó in een trillende beweging gebracht, ofschoon niet in die vibrerende als bij de uitspraak van een *r*; en ook het gehemelte trilt meê, ofschoon niet zoo sterk als bij de *j* of *g*. Bovendien geeft bij de plotselinge ontsluiting van de klemming de tong een naslag, die sterker is als bij de dentale *t* of *d*, en die de

*) De wijze waarop Brücke de vorming van deze lingualen beschreven en ook afgebeeld heeft, is wel mogelijk, maar gekunsteld en gedwongen, en niet de gebruikelijke.

klank verwant maakt met die van de *l*, wanneer wij de punt van de tong tegen het gehemelte drukken en dan *la* of *lĕ* zeggen. Voor het gehoor van een volk, dat deze tweeërlei *t*- en *d*-klanken, de dentale en de linguale, in zijn moedertaal heeft en in zijn spreken onderscheidt, zijn het twee geheel verschillende klanken, die hij nooit met elkander verwart of verwisselt. Voor den Javaan, bij voorbeeld, zijn de *ḍ* en de *r* twee zeer na verwante klanken, maar de *ḍ* en de *d* niet.

In de Indische talen zijn de dentale *t* en *d* en de linguale *ṭ* en *ḍ* even zoo in de uitspraak als twee geheel verschillende letters onderscheiden. In het Arabisch heeft men alleen de *ṭ* (de ط): maar dit is, zegt men, een consonantklank van een zeer eigenaardige natuur — een consonantklank namelijk, die juist dat, wat de *t*- en *d*-klanken van elkander onderscheidt, beide in zich vereenigt. Het is een linguale *ṭ*, maar waarvan de naklank bij luid spreken, wanneer aan het eind van een woord de afsluiting plotseling opgeheven wordt, niet toonloos is, zooals anders bij de harde klemletter *t*, maar met stemgeluid vergezeld gaat, even als bij de zachte klemletter *d*. Het is dus werkelijk de consonantklank *ṭḍ*, maar als één articulatie, met één en dezelfde klemming en ontsluiting, gevormd en uitgesproken. Men zal kunnen meenen (en Lepsius heeft het gezegd *)), dat dit een onmogelijkheid is, — dat een simpele consonant onmogelijk half tenuis en half media, hard en zacht, te gelijk kan zijn. En volkomen te gelijk, in één en hetzelfde moment, kan dit zeker ook niet: maar half en half in twee op elkander volgende momenten, kan dit zeer wel. Wij kunnen zeer goed met een sterke klemming en sterke druk

*) *Ueber die Arabischen Sprachlaute*, enz. in de *Philol. und hist. Abhandlungen der K. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1861, bl. 124.

van de adem zóo een *t* vormen, dat gedurende de klemming de sterkte van de druk van de adem vermindert en verzacht wordt, zoodat het wel in de aanvang een *t*, maar bij slot, bij de ontsluiting een *d* wordt. Wij kunnen zeer goed zeggen: *'t deugt niet, 't doet er niet toe, 't duurt te lang, 't dorre gras, 't dak van 't huis*, zonder van het artikel iets anders uit te spreken, dan de stomme consonant *t*, en zóo, dat er zonder de minste verandering in de positie van de mond toch een *d*-klank op volgt. — Om zoo *ṭḍ* als één articulatie uit te spreken, moet zeker de klemming en afsluiting, om die in twee momenten te kunnen deelen, betrekkelijk iets l a n g e r aangehouden worden, dan voor een simpele *ṭ* of *ḍ*: maar dat wordt ook juist omtrent de uitspraak van de Arabische ط opgemerkt. En zoo doen wij werkelijk, wanneer wij *tdal* in plaats van *het dal* zeggen. Wij doen dan niets anders, dan dat wij de voor de *t* gevormde klemming en afsluiting wat langer als gewoonlijk laten duren: de impulsie van de tegen die vaste afsluiting aangedrevene adem verzwakt dan vanzelfs, daar de gestuite stroom tot stilstand gebracht wordt: de vanéén gedreven stembanden sluiten zich weêr en gaan weêr trillen; en bij de ontsluiting is de vaart, waarmeê de adem explodeert, niet sterker dan bij een *d* Als men s n e l spreekt, is het ook onmogelijk *tdak* te zeggen: dan zegt men *tak*.

Zulk een uitspraak van de l i n g u a l e *ṭ* is in het geheel niet onnatuurlijk. Door de tong van achteren op te trekken en de punt van de tong vóór tegen het gehemelte te klemmen, k l e e f t de tong v a s t tegen het gehemelte, en duurt dus de klemming natuurlijk wat langer. Ik weet het bij eigen ondervinding, als ik een woord als het Javaansche *káṭàh* of *sĕṭṭṭik* uitspreek. Dezelfde langduriger klemming heeft dan natuurlijk ook plaats bij het vormen en uitspreken van een linguale *ḍ*. En die uitspraak van de Arabi-

sche linguale *ṭ*, die men bij de meestal sterk en naauwkeurig articulerende Arabieren, vooral bij het luid, maar langzaam lezen of reciteren van de Ḳoran in de mosquee, heeft opgemerkt, is werkelijk niets bijzonders, waardoor zich de Arabische ط van de linguale *ṭ* der Indianen onderscheiden zou.

Brücke meent opgemerkt te hebben, dat bij het vormen van de afsluiting in de mond voor de uitspraak van de linguale *ṭ* ook tegelijk de keel met het strotklepje gesloten wordt; en naar mijn gevoel in de keel te oordeelen, is dit ook werkelijk het geval: maar ik kan niet inzien, hoe daaruit de vocale naklank van de *ṭ* aan het einde van een woord bij een plotselinge ontsluiting verklaard zou kunnen worden. Want, als de afsluiting van de keel, en onmiddellijk daarop die in de mond, met een harde ademstroom ontsloten worden; dan kan daarbij immers geen stemgeluid plaats hebben.

In onze Europesche talen gebruiken wij, zooals gezegd is, de linguale *ṭ* en *ḍ* niet als bijzondere medeklinkers tot het vormen van gearticuleerde klanken: maar somtijds spreken wij toch wel de *t* en *d* onwillekeurig zoo als tongletters uit. Dit doen wij namelijk wel, als wij wat snel spreken, wanneer er onmiddellijk een *r* voorafgaat, zooals in *hart, harten, hard, harder* en *arduin.* Dan brengen wij namelijk de punt van de tong niet van het gehemelte naar de bovenste tandkassen, maar vormen ddáár, waar wij de punt van de tong boven de tandkassen tegen het gehemelte houden, om de *r* te vormen, ook tevens de klemming voor de *t* of *d.* Bij een langzamer uitspraak doen wij dit niet, maar schuiven dan de punt van de tong voor de uitspraak van de *t* of *d* naar voren tegen de tandkassen.

In het Indisch heeft men nevens die beide vaste lin-

guale klemletters, de harde *ṭ* en de zachte *ḍ*, ook de laxe, of zoogenaamde adspiraten, de *ṭh* en *ḍ̄*; en de wijze, waarop de vorming van deze laxe linguale klemletters zich van die der vaste onderscheidt, is natuurlijk dezelfde, als bij de dentale *th* en *d̄*: maar voor ons Europeërs is de uitspraak wegens ongewoonte moeijelijk. — In het Arabisch heeft men nevens de vaste ط ook de laxe ظ: maar ook in de meest correcte uitspraak hoort men van de *ṭḍ*-klank der ط alleen de zachte linguale *ḍ*-klank. Volgens deze uitspraak is het dus een linguale ض of *ḍ̄*. Later zal ik op de klank van deze consonant terugkomen, als ik zal moeten spreken over de linguale *ẓ*, de Arabische ضٓ, waarmeê de klank van de ظ zooveel overeenkomst heeft.

Bij de vorming van de linguale neusklank *ṇ* is de positie van de tong tegen het gehemelte volkomen dezelfde, als bij de linguale *ḍ*: het onderscheid bestaat alleen maar in de uitspraak met opene choanen; en de klank verschilt voor het gehoor zeer weinig van die van onze gewone dendale *n*. In het Indisch heeft men er een bijzonder letterteeken voor; in de Europesche talen is hij niet in gebruik. Alleen, wanneer wij snel spreken, zullen wij hem misschien onwillekeurig vormen in woorden, waarin de *n* onmiddellijk door een *r* voorafgegaan of gevolgd wordt, zooals in *karnen*, *Arnold* en *onregt*, en het Hoogduitsche *warnen* en *Unrecht*. Onmiddellijk vóór een linguale *ḍ* of *ṭ*, zooals in het Sanskritsche *daṇḍa*, het Javaansche *ḍëṇḍâ*, is deze linguale *ṇ* de natuurlijke nasale klemletter, en wordt hij met één en dezelfde klemming als de volgende *ḍ* of *ṭ* gevormd.

Ook bij het vormen van de linguale sibilant *ṣ* wordt de tong, die men bij de uitspraak van de dentale

ṣ beneden in de mond houdt, van achteren opgetrokken, en daar zóo tegen het gehemelte gebracht, dat er een nauwe engte gevormd wordt, waardoor een harde in de mond gedreven ademstroom dan een dergelijk gesis veroorzaakt, als het gesis door de tanden bij de dentale *s*, maar waarvan het geluid toch merkelijk verschilt. Met de tanden wordt namelijk bij de tongletter *ṣ* geen engte gevormd: de mond wordt vóór open gehouden, op dezelfde wijze als wanneer men een *i* of *é* uitspreekt, zoodat er in het geheel geen ademgeblaas of spiritus door de tanden gehoord wordt, en de tusschen tong en gehemelte gedrevene ademstroom een aanmerkelijk verschillend geruisch maakt. In het Sanskritsch, Arabisch en de andere Semitische talen is deze linguale *ṣ* nevens de dentale in gebruik. In het Sanskritsch heeft men die bij voorbeeld nevens de linguale *ṇ* in de naam van God *Wiṣṇu*. In het Arabisch is het de ص.

Nevens deze ص heeft men in het Arabisch nog de door een diacritisch punt er boven, als een laxe klemletter, daarvan onderscheidene ض. De beschrijvingen, die van de uitspraak van deze consonant gegeven worden, verschillen: maar ook de uitspraak verschilt. Door de Arabieren in de woestijn wordt volgens Eli Smith *) deze letter volkomen op dezelfde wijze uitgesproken als de ظ (*ḏ*), — als een linguale, of, zoo als hij het noemt intensive (anderen noemen het emphatische) د (*d*): maar de andere Arabieren spreken hem uit als een intensive ذ, zooals hij zegt, en dus niet met laxe, maar met vaste klemming, of niet als *ḏ*, maar als *ḍ*. Zóo zou dus de klank van deze consonant met de *s*-klank van de linguale

*) In een Bijlage achter het derde deel van Robinson's *Palastina*.

harde sibilant ص niets gemeen hebben, terwijl het toch bij vergelijking van het Arabisch met de stamverwante talen wel zeker is, dat de ض een in de uitspraak gewijzigde ص (ṣ) moet zijn. Maar nog iets anders is omtrent de klank en uitspraak van deze letter op te merken, waarvan echter in de meeste beschrijvingen geheel gezwegen wordt; namelijk dit, dat de klank een groote overeenkomst heeft met de *l*-klank, of wel dat het een soort van *l* is. De Javanen, en ook de meeste Maleijers, spreken deze letter in de Arabische woorden, die zij in hun taal hebben overgenomen, eenvoudig als een *l* uit (en even zoo spreken zij dan ook de ظ uit). Zoo wordt bijvoorbeeld de vastenmaand رمضان altijd *ramĕlan* genoemd. Deze *l*-klank van de ض wordt ook uitdrukkelijk door Wallin vermeld *). „Am nächsten verwandt" zegt hij, „ist dieser Buchstabe mit dem tiefen *l*, und besonders mit „ظ als *ḏh*, mit welchem letzteren er auch gewöhnlich von „allen Arabern unserer Zeit verwechselt wird." — En verder: „Von einigen (Orthoepisten) wird diejenige Ausspra„che des ض, welche ihn die westlich" (hij bedoelt de in Aegypten en meer westlijk in Africa) „wohnenden Araber „geben, als die normale angesehen, indem gesagt wird, „dass dieser Laut, wie ihn die östlichen Araber ausspre„chen, nichts ist als ein emphatisches ل; gewöhnlicher „ist jedoch die entgegengesetzte Angabe." — Wat hij hier zegt, is gegrond op een plaats van een Arabisch handschrift, waarvan hij de woorden aan de voet van de bladzijde aanhaalt. Daarin wordt gezegd, dat de ض van de oostersche Arabieren een dikke *l* is, en dat men eenstemmig

*) In zijn Verh *Ueber die Laute des Arabischen* in het 9e en 12e deel van het *Zeitschrift der deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.*

van gevoelen is, dat dit de ware uitspraak is. Maar is het nu niet bevreemdend, dat Eli Smith, die twaalf jaar in de Levant, voornamelijk in Syriën, geleefd heeft, in dagelijksch verkeer met de Arabische bevolking, van die *l*-klank bij de uitspraak van de ض en ظ in de mond van de echte Arabieren geen gewag maakt? Zijn gehoor schijnt die *l*-klank opgevat te hebben als datzelfde gelispel, waarmeê ook de dentale ذ (de Grieksche *δ* en de Engelsche zachte *th*) wordt uitgesproken, maar dat bij de ض en ظ alleen maar intensiver, zooals hij het noemt, dat is zwaarder of dikker, moest zijn, omdat het dieper achter in de mond gevormd wordt.

De plaats, waar de ض gevormd wordt, is volgens de Arabische orthoëpisten *de wortel* (het allerachterste) *van de rand van de tong en de belendende kiezen, hetzij aan de regterzij van de tong, of wel aan de linkerzij;* *) en hiermeê stemt de beschrijving van de Maleijers overeen volgens Robinson in zijn Verhandeling over de Maleische spelling, bl. 35 (in het 26ste deel van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*). Voor de vorming en uitspraak van een ض wordt dus de tong op dezelfde wijze als voor de linguale ṣ (de ص), van achteren opgetrokken: maar, terwijl voor de uitspraak van de ṣ een kleine opening

---

*) Woorden van Beizâwi, ook aangehaald door Wallin, t. a. pl. XII, S. 635. Prof. Brücke heeft zich vergist met de aanhaling van deze woorden in zijn *Beiträge zur Lautlehre der Sprache*. S 317, en in zijn verh. *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transcription*, S. 28, door alleen de eerste regel Arabisch aan te halen en de woorden, die op de tweede regel staan („of wel aan de linkerzij") over te slaan, en dan daaruit op te maken, dat deze consonantklank altijd aan de regterzij gevormd wordt. Dat hij òf regts òf links gevormd wordt, volgens de Arabische orthoëpisten, had Brücke ook op de vorige pagina uit een ander citaat kunnen zien. Het zal echter wel waar zijn, dat de meeste Arabieren hem regtsvormen: dit is natuurlijk.

tusschen tong en gehemelte gevormd en daar een harde ademstroom doorheen gedreven wordt; zoo wordt voor de ض de zoo van achteren opgetrokken tong naar één van de zijden gedrukt, waardoor de opening, die men voor de ع vormt, wordt toegedrukt; en dan wordt aan de andere zij van de tong, waar die nu maar los tegen de achterste kiezen raakt, een zachte ademstroom door deze laxe klemming heen gedreven, die de rand van de tong in een trillende beweging brengt. De zoo teweeggebrachte klank kan natuurlijk niet veel verschillen van een *l*-klank, die gevormd wordt met een breede aan beide zijden de kiezen rakende tong, zooals wanneer men het Engelsche *all* uitspreekt. De klank is alleen maar wat dieper of holler, omdat hij meer achter uit de mond komt.

Geheel anders is volgens de Arabische orthoëpisten de wijze waarop de ظ gevormd wordt, terwijl toch Wallin zegt, dat tegenwoordig tenminsten door alle Arabieren deze beide letters in de uitspraak gewoonlijk niet onderscheiden worden, en ook Eli Smith getuigt, dat bij de nomadische Arabieren de uitspraak van de ظ voor het gehoor niet te onderscheiden is van de wijze, waarop door hen de ض wordt uitgesproken. De ظ wordt volgens de orthoëpisten gevormd *met het voorste gedeelte van de tong aan de wortels van de tanden*, of, zooals deze plaats door anderen beter genoemd wordt, *het voorste gedeelte van het gehemelte;* en op dezelfde wijze wordt volgens hen de ط gevormd, zoodat het onderscheid volgens hen alleen daarin bestaat, dat de ظ niet, zooals de ط, een vaste, maar een laxe klemletter is. Verder behoort volgens hen de ظ tot die klasse van consonanten, waarvan de uitspraak bij luid spreken met stemgeluid vergezeld gaat; en zoo moet hij dan van de laxe klemletter ذ niet anders verschillen, dan dat het niet, zooals deze ذ, een dentale, maar een lin-

guale, laxe klemletter is; en volgens Eli Smith wordt hij ook werkelijk door de nomadische Arabieren zóo uitgesproken. — Maar hoe is het dan mogelijk, dat deze ظ in de uitspraak van die Arabieren voor het gehoor niet te onderscheiden is van hun uitspraak van de ض als een dikke *l*-klank? Naar mijn oordeel is dit op geen andere wijze te verklaren, dan daardoor, dat ook deze laxe linguale ظ bij hun uitspraak een soort van dikke *l*-klank wordt. Nergens vind ik dit uitdrukkelijk gezegd: maar toch moet het zoo zijn: want in de Indische Archipel hoort men werkelijk in de Arabische ظ een *l*, en spreekt men daarom bijvoorbeeld het woord ظاهر als *lahir* uit. En, als men een juiste voorstelling heeft van de wijze, waarop deze consonantklank gevormd wordt, dan moet men die *l*-klank bij de uitspraak ook heel natuurlijk vinden. Indien men het voorste gedeelte van de achter opgetrokkene tong lax vóór tegen het gehemelte houdt, en dan de adem door die laxe klemming heen drijft; dan kan het niet anders of de randen van de tong moeten daarbij in een vibrerende of trillende beweging gebracht worden.

Om nu deze beide, in de Europesche talen en voor het Europeesch gehoor geheel vreemde, laxe linguale consonanten, de ظ en de ض, voor een algemeen letterschrift met Europesche karakters te beteekenen, mag men de *l*-klank, die bij de uitspraak gehoord wordt, als een accidentele bijklank beschouwen; en dan heeft men de ظ als linguale consonant van de dentale laxe klemletter *ḏ* (ذ) alleen te onderscheiden door een diacritisch punt er onder, en de ض eenvoudig als *ẓ* te beteekenen, om hem zoo als zachte laxe klemletter van de harde linguale sibilant *ṣ* (de ص) te onderscheiden. Van dezelfde beschouwing is ook Prof. Lepsius uitgegaan bij zijn *Standard-alphabet*. — Wil men evenwel die bijklank *l* ook meê be-

teekenen, dan bestaat daartegen geen bezwaar, en kan men *ḷl*- en *ẓl* schrijven. Bij het schrijven van het Maleisch met Europesche karakters houd ik dit zelfs voor verkieslijk, om zoo niet te veel af te wijken van de gewone uitspraak als een gewone *l*. —

De *r* en *l* zijn de welbekende tongtrillers. De *r* wordt gevormd door met de van achteren opgetrokken tong de keelengte (de *isthmus faucium*) te vernauwen, en de punt van de tong tegen het gehemelte te houden. Een met gesloten choanen in de mond over de tong gedreven ademstroom brengt dan de geheele tong, maar vooral de tegen het gehemelte gehoudene punt van de tong, in een vibrerende beweging, zooals men duidelijk zien kan, wanneer men vóór een spiegel de klank *ra* of *rĕ* uitspreekt.

De *l*-klank is de klank van een tongtrilling, die teweeggebracht wordt, door, bij een met gesloten choanen in de mond gedreven ademstroom, aan het einde van een gearticuleerde klank, zooals *al* of *dal*, de punt van de tong tegen de bovenste tandkassen of tanden, of ook hooger vóór tegen het gehemelte, te slaan, en aan het begin van een gearticuleerde klank, zooals *la* of *lach*, door de tegen de bovenste tandkassen of tanden, of wel vóór tegen het gehemelte, gedrukte punt van de tong daarvan af naar beneden te slaan. Een geheele afsluiting heeft daarbij gewoonlijk niet plaats: aan de zijden wordt gewoonlijk voor de door de mond gedreven ademstroom een doorgang gelaten: wil men evenwel de *l* als vaste klemletter uitspreken, dan kan men dit doen, en de vibratie van de gespannen tong wordt er te sterker door. — Men kan de tong ook minder spannen en breeder houden, en de punt van de tong laxer, losser en zachter tegen de tanden of het bovenste tandvleesch leggen, en dan de adem

langs de randen van de tong doen strijken. Dan worden vooral deze randen van de tong in trillende beweging gebracht. Zóo in het Engelsche *all*. En het is bij deze laxe of weeke uitspraak, dat een *l* vóór een andere medeklinker òf zich in de klank van deze medeklinker oplost, òf met de voorafgaande vocaal in een gemengde vocaalklank tezamensmelt, zoodat men bijvoorbeeld in het Arabisch *'addâr* voor *aldâr*, en in het Friesch *saot* voor *salt* zegt.

Eindelijk kan een *l* ook zóo uitgesproken worden, dat door de van achteren opgetrokken tong, even als bij de *r*, de keelengte (de *isthmus faucium*) vernauwd, en dan de punt van de tong vóór tegen het gehemelte geslagen wordt. Zoo wordt aan de *l* een doffer of holler klank gegeven. — Op deze wijze wordt de *l* in het Russisch, Poolsch en andere Slavonische talen uitgesproken: maar het is onnoodig in een algemeen letterschrift deze bijzondere uitspraak door een diacritisch teeken te onderscheiden; of het moest zijn, dat men nevens deze *l* in dezelfde taal ook nog onze gewone *l*-klank had. Maar dit is althans in de Slavonische talen niet het geval. In het Poolsch wordt die *l* wel met een diacritisch teeken geschreven, namelijk met een dwarshaaltje er door (de zoogenaamde *l-barré*): maar dit wordt gedaan, omdat met de enkele *l* de *l mouillé*, dat is de *ly*, beteekend wordt. De Russen en Serbiërs schrijven hun *l* eenvoudig met de Grieksche *Lambda*, en onderscheiden daarvan de *ly* door er achter een teeken bij of aan te voegen, dat de palatale *j*-klank beteekenen moet. Als de Serbiërs het Romeinsche schrift gebruiken, dan schrijven zij voor de eerste ook eenvoudig een *l*, en beteekenen de laatste met *lj*.

In het Sanskritsch heeft men behalven de gewone *l* nog een andere, maar die alleen in de Væda's voorkomt, en waarvan wij de juiste uitspraak en de wijze, waarop hij

gevormd wierd, niet goed weten kunnen. Misschien was het wel die Slavonische *l*. Deze *l*, hoe die uitgesproken mag zijn, kan men onderscheiden door met een diacritisch punt er onder *ḷ* te schrijven. — En ook in andere talen, waarin behalven onze *l* nog een andere *l*-klank als een andere consonant in gebruik is, zooals in het Welsch; daar kan men deze andere ook even zoo met een diacritisch punt er onder beteekenen.

IV. De *palatalen* of *gehemelteklanken* worden voortgebracht door met de tong tegen het elastisch gespannen gehemelte een geheele afsluiting van de mond of nauwe engte te vormen, zoodat een harde of zachte in de mond gedrevene ademstroom, wanneer hij tegen die afsluiting stuit, of met plotselinge ontsluiting er doorgelaten wordt, of wel er doorheen dringt, of eindelijk door die nauwe engte heenstrijkt, het gespannen gehemelte in een trillende beweging brengt. Zij worden wel met behulp van de tong gevormd, even als de lingualen: maar, dewijl de tong daarbij alleen maar dient om de afsluiting of engte te helpen vormen, en de klank van het elastisch gespannen gehemelte komt; zoo worden zij teregt eenvoudig palatalen of gehemelte-klanken genoemd.

Van deze palatalen worden de *k*- en *g*-klanken in de Indo-germaansche grammatica gewoonlijk veelal met de *h* onder één klasse gebracht, en met de benaming van gutturalen of keelletters bestempeld. Men verstaat dan onder guttur of keel in het algemeen de achtermond, om in het algemeen die consonanten te beteekenen, die achter in de mond gevormd worden. Maar deze benaming is onjuist en onwetenschappelijk. De *k*- en *g*-klanken worden wel achter in de mond gevormd, maar achter in de vóórmond, niet in de áchtermond: want onder deze benaming moet men verstaan de achter

de mond gelegene fauces, anders de keelholte, in onderscheiding van de mondholte, genoemd. Diep in deze keelholte, aan het strottenhoofd, worden de *h* en *Alef*, en de andere in de Semitische talen gebruikelijke keelklanken of guttüralen, gevormd: maar de *k*- en *g*-klanken mogen evenmin keelklanken genoemd worden als bij voorbeeld de linguale *ṣ*. Zij worden wel achter in de mond gevormd, maar vóór de keelengte, de *isthmus faucium*, waardoor de mondholte van de keelholte gescheiden wordt. In de Arabische en Hebreeuwsche grammatica worden zij van oudsher teregt *palatalen* genoemd.

Van de vaste palatale klemletters wordt de harde, de *k*, zooals wij die gewoonlijk uitspreken, gevormd, door de van achteren opgetrokken tong tegen het gespannen hard gehemelte te klemmen en de choanen te sluiten, zoodat er een volkomene afsluiting plaats heeft; en dan wordt een harde ademstroom tegen die afsluiting aangedreven, zooals in de lettergreep *hak*, of met plotselinge ontsluiting doorgelaten, zooals in de lettergreep *ka* of *kar*. Wordt, zooals wij gewoonlijk doen, ook aan het einde van een woord, zooals *hak* of *tak*, de afsluiting plotseling opgeheven; dan hoort men de ontsnapping van de adem veelal duidelijk als een onbepaalde toonlooze voçaalklank (*ĕ*) naklinken: maar de ontsluiting van de klemming kan ook zacht en langzaam plaats hebben, en dan hoort men die naklank niet. Zoo wordt de *k* aan het einde van een woord in het Javaansch en andere verwante talen uitgesproken, zoo dikwijls als er een andere klinker dan de onbepaalde vocaalklank *ĕ* voorafgaat; bij voorbeeld in het woord *anak*, *kind*. — Wil men deze bijzondere uitspraak in het schrift beteekenen, dan kan men dit doen door in plaats van een *k* een *q*, en dus *anaq*, te schrijven. Zoo wordt ook in het Maleische schrift met Arabische letters die uitspraak van de *k* beteekend, door na-

melijk in plaats van de gewone Arabische ك de ق te gebruiken. De Latijnsche *q*, de Grieksche *Koppa*, is namelijk oorspronklijk dezelfde letter als deze Arabische ق, de Hebreeuwsche *Koph*.

Deze Arabische en Hebreeuwsche *k*-klank is echter van een andere natuur. Het is een *k*-klank, die van de gewone *k* op dezelfde wijze verschilt, als de klank van de linguale *ṭ* in de Arabische uitspraak van de gewone *t*-klank. (zie bl. 318 vlgg.) Het is namelijk een *k*, die gevormd wordt met een zoo sterke en vaste klemming van de zoo ver mogelijk achter tegen het gehemelte opgetrokken tong, dat de afsluiting vanzelfs wat langer duurt, en de impulsie van de tegen die vaste afsluiting aangedrevene adem vanzelfs verzwakt, daar de gestuite stroom tot stilstand gebracht wordt; met dit gevolg dat het bij de ontsluiting niet meer de harde *k*, maar de zachte *g* is, en er bij het luid spreken en een plotselinge ontsluiting aan het einde van een woord, zooals *raḳ*, niet een toonlooze, maar een met stemgeluid gepaarde *ĕ*-klank als naklank gehoord wordt. Het is dus werkelijk een *kg*, maar als één articulatie, met één en dezelfde klemming en ontsluiting, gevormd en uitgesproken, zooals wij dikwijls *'k ga* zeggen, voor *ik ga*, wanneer wij van het voornaamwoord *ik* niets anders uitspreken dan de *k*, en de sterke klemming, die wij hiervoor vormen, in de zachte klemming voor de *g*-klank laten overgaan, alleen door de klemming wat langer aan te houden. In de uitspraak van de meestal sterk en naauwkeurig articulerende nomadische Arabieren hoort men de *g* in deze *kg*-klank meestal zeer duidelijk. Brücke zegt, dat volgens zijn gevoel bij de uitspraak van de Arabische ق tegelijk met de afsluiting en ontsluiting in de mond ook het strottenhoofd gesloten en ontsloten wordt. Ik geloof, dat dit waar is en een gevolg van het sterk naar achteren trekken van de tong: maar

ik begrijp niet, hoe dit de oorzaak zou kunnen zijn van die vocale of sonore naklank, die aan die Arabische consonant aan het einde van een woord wordt toegeschreven, (zie boven bl. 320).

In een algemeen letterschrift met Europesche karakters onderscheidt men deze Semitische *k*-klank van de gewone *k* het best en eenvoudigst door een diacritisch punt er onder, en dus door *ḳ* te schrijven, bij voorbeeld in *Ḳorân*. Men schrijft hem ook wel met een *q*, omdat dit oorspronklijk dezelfde letter is: maar een *q* zonder volgende *u* is geen in het Romeinsche schrift gebruikelijk letterteeken; en dit teeken gebruikt men beter om, zoo men wil, de uitspraak van een *k*, aan het einde van een lettergreep zonder plotselinge ontsluiting, te beteekenen (bl. 330).

Van de harde *k* onderscheidt zich de zachte *g* voornamelijk alleen maar daardoor, dat hij uitgesproken wordt met een zachter in de mond gedreven ademstroom, die bij het luid spreken met stemgeluid vergezeld gaat, en met een zachter klemming van de tong tegen het gehemelte. In die talen of tongvallen waarin men tusschen deze twee klanken in de uitspraak gewoonlijk geen ander onderscheid maakt, zooals bij voorbeeld in het Javaansch, worden zij dan ook ligt met elkander verwisseld. Maar in andere talen en tongvallen, zooals het Fransch, Engelsch en Friesch, heeft voor de *g* de klemming en afsluiting met de tong tegen het gehemelte gewoonlijk meer naar voren plaats, bijna of geheel op dezelfde plaats waar de *j* gevormd wordt; en dan wordt ook, zooals men duidelijk voelen kan, het gehemelte op een andere wijze elastisch gespannen; bij de *k* door met het terugtrekken van de tong ook het vlies van het gehemelte naar achteren te rekken, bij de *g* door het in de breedte overdwars te spannen. — Dat men evenwel ook zóó, al-

leen maar door middel van een sterker klemming en een harde ademstroom een *k* kan uitspreken, spreekt wel vanzelfs, en velen doen dit werkelijk zoo. — Maar, wanneer nu de *g* zoo meer naar voren tegen het gehemelte gevormd wordt, dan kan hij ook ligt verwisseld worden met de niet semivocale, maar stomme (*ɟ*). Zoo wordt in sommige dialecten in Duitschland, zooals dat van Berlijn, bij voorbeeld *ganz gut* niet op zijn Hoogduitsch als *gkanz gkut*, maar als *ɟanz ɟut* uitgesproken. In het midden van een woord tusschen twee vocalen is deze uitspraak zeer gewoon, zoodat bij voorbeeld *Tage* als *Taɟe* uitgesproken wordt. En zoo is ook de overgang in de uitspraak van *zegt* in *zeit* (*zeɟt*), en van *zegel* (Hoogduitsch *Segel*) in *zeil* (*zeɟl*), gemakkelijk te verklaren.

De zachte palatale klemletter *ɟ* (zooals de *j* in het Hollandsch en Duitsch aan het begin van een woord, als *jagen*, niet als semivocaal, maar als muta, met volkomene afsluiting, uitgesproken wordt) verschilt evenwel toch wezentlijk van de *g*, al wordt bij de uitspraak van deze de tong geheel op dezelfde plaats tegen het gehemelte geklemd. De klemletter *ɟ* wordt namelijk gevormd door de tong vóór tegen het gehemelte te klemmen en dit dan ook dáár sterk elastisch te spannen: maar bij de *g* is de spanning van het gehemelte overal gelijk, vóór niet sterker als achter. En het voornaamste onderscheid is dit, dat bij de uitspraak van een *g*, al heeft de klemming ook geheel vóór tegen het gehemelte plaats, toch de tong van achteren opgetrokken, en zoo de keelengte (de *isthmus faucium*) vernauwd wordt; waardoor de klank een faucale bijklank verkrijgt, en altijd eenige overeenkomst met de *k*-klank behoudt. Dit heeft niet plaats bij de uitspraak van een *ɟ*.

Voor de uitspraak van een *ɟ* wordt het voorste gedeelte

van het gehemelte op dezelfde wijze elastisch gespannen, als dat plaats heeft om de vocaal *i* uit te spreken: wanneer dus de ademstroom niet volkomen door een klemming van de tong tegen het gehemelte afgesloten, maar er een naauwe doorgang gelaten wordt; dan wordt natuurlijk de *i*-klank gevormd Maar, wanneer nu, terwijl de ademstroom die engte passeert en de vocaal reeds begint te klinken, de tong nog hooger opgeheven en geheel tegen het gehemelte gebracht wordt, zoodat de gespannen vocaalsnaren belet worden verder te trillen; dan ontstaat de semivocale *j*, half vocaal en half consonant. Zoo wordt in het Duitsch en Holland de *j* als halfklinker uitgesproken tusschen twee vocalen, bij voorbeeld in *Kajüte* en *kajuit*, *bajert*, *kwaje* en *dooje*, in de volkstaal voor *kwade* en *doode*. Zulk een woord wordt namelijk in één adem, zooals men het noemt, dat is met één ademstroom, uitgesproken. Wanneer dus met die ademstroom een klinker, zooals een *a*, gevormd, en dan het voorste gedeelte van het gehemelte gespannen wordt; dan begint natuurlijk onmiddellijk de *i*-klank te klinken, ofschoon hij terstond door een zachte drukking van de tong tegen het gehemelte gedempt en onderdrukt wordt.

Aan het begin van een woord wordt in het Duitsch en Hollandsch de *j*, zooals gezegd is, als een stomme consonant, als een zachte klemletter, uitgesproken, door namelijk, vóórdat de ademstroom in de mond gedreven wordt, de tong tegen het gehemelte te klemmen en dus te beletten, dat de vocaalsnaren meêklinken. En ook in de Romanische talen, het Italiaansch, Fransch en Engelsch, wordt de *j* aan het begin van een woord als klemletter uitgesproken, maar op een andere wijze. In deze talen wordt namelijk de tong eerst tegen de bovenste tandkassen of onder tegen het bovenste tandvleesch gedrukt, zooals geschiedt om de zachte dentale klemletters *d* en *z* te

vormen, en dan tegen het tegelijker tijd gespannen gehemelte opgebogen, om de *j* te vormen. Op deze wijze wordt dan de complexe consonant *dj* of *zj* gevormd en uitgesproken. Zoo wordt in het Italiaansch het Latijnsche *justo* uitgesproken als *djusto* (maar *gjusto* geschreven): en zoo spreekt men ook in het Engelsch *just* als *djust*, maar in het Fransch *juste* als *zjuste*, uit.

In het Fransch en Engelsch wordt de semivocale *j* met *y* geschreven, zooals bij voorbeeld in *yacht* en *voyez*: en met dit schrijfteken is zeker oorspronklijk niet de Grieksche *Upsilon* bedoeld, maar de combinatie van een *i* met een *j*, en zijn van deze twee letters de beide punten weggelaten door verwarring met de Grieksche Upsilon, daar deze ook als *i* wierd uitgesproken. In het Fransch heeft men bij voorbeeld *voyez* geschreven, om zóo de twee lettergrepen *voi* en *jez* te beteekenen, en men heeft dus *voïjez* willen schrijven. In een algemeen letterschrift met Europesche karakters is het gebruik van de *y* voor de semivocale *j* niet geschikt. De *y* moet noodzakelijk behouden blijven voor het schrijven van namen en benamingen van Grieksche oorsprong, zooals *Sylla* en *Scylla*, *psychologie*, *hydrometer* en *hygrometer*. En, meent men met de *y* de vocaalklank *i* en de consonantklank *j* beide tegelijk te beteekenen; dan zou het niet alleen beter zijn *ij* te schrijven, maar het zou toch een verkeerde beteekening zijn, omdat de semivocale *j* maar één enkel spraakgeluid is, dat niet met twee letters beteekend mag worden. Het woord *yacht* is éénlettergrepig. De vocaalklank van de semivocale consonant *j* is niets anders dan een onwillekeurige bijklank, die volkomen gelijk staat met de onwillekeurige bijklank *ĕ* bij de semivocalen *f* en *s*. Die vocale bijklank wordt, als wij *j* schrijven, voldoende aangewezen door de bovengeschrevene punt, waarmeê deze consonant geschreven wordt, omdat hij eigentlijk niets an-

ders dan een wijziging van de figuur van de vocaal *i* is. In het Latijn schreef men oudtijds *iustus*, maar later *justus*, om zóo de *i-consonans* van de *i-vocalis* te onderscheiden, en aan te duiden, dat het woord niet in drie lettergrepen als *i-us-tus*, maar als tweelettergrepig, was uit te spreken *). — Om de semivocale *j* van de stomme, zoo na aan de *g* verwante, zachte klemletter te onderscheiden, zooals die aan het begin van een woord in het Duitsch en Hollandsch wordt uitgesproken, maar in de meeste talen in het geheel niet in gebruik is, doet men best, deze laatste zonder punt te schrijven, en zoo de afwezigheid van de vocale bijklank *i* te beteekenen.

Van de *laxe* palatale klemletters is de harde, de *ch*, zooals die in het Romeinsche schrift voor de Griekische *χ* geschreven wordt, ons wel bekend uit het Hollandsch en Duitsch. Wij vormen de *ch*-klank door, even als bij het vormen van een *k* (die in dit gecombineerde letterteeken naar Romeinsche wijze met een *c* geschreven wordt), de van achteren opgetrokken tong achter tegen het hard gehemelte te klemmen, maar zoo lax, dat de harde met afgesloten choanen in de achtermond gedreven ademstroom er doorheendringt en doorstrijkt. Bij dit doorstrijken tusschen de lax tegen elkander geklemd gehouden deelen, wordt ook het zacht gehemelte (het *velum palati*) in een vibrerende beweging gebracht; waardoor dat eenigzins ratelend geluid veroorzaakt wordt, dat bij de uitspraak

---

*) Over de uitspraak van de *j* in het Latijn zie men het werk van W. Corssen, *Ueber Aussprache, Vokalismus und Betonung der lateinischen Sprache*, S. 126, figg. Uit het daar aangevoerde kan blijken, dat hij wel tusschen twee vocalen als semivocaal is uitgesproken, even als de Hollandsche en Duitsche in *bajert*, *kajuit* en *Kajüte*, maar anders als muta, en later zelfs als *dj*, even als in 't Italiaansch (met *gi* geschreven) en in het Engelsch.

van deze consonant dikwijls gehoord wordt, en door de Franschen, die deze klank in hun taal niet hebben, zoo lelijk gevonden wordt, daar het een geluid is, zooals men maakt bij hetgeen zij met hun woord *cracher* beteekenen. Zóo bij voorbeeld in *ach! acht, echt* en *chaos* (naar de Hollandsche en Duitsche uitspraak); en zoo onderscheidt zich door de zoogenaamde adspiratie, of liever transspiratie, van de *k*, dat wil zeggen door de uitspraak van de *k* met laxe klemming, het Hoogduitsche *Dach* en *Sprache* van het Hollandsche *dak* en *sprake*.

De *zachte* palatale laxe klemletter, de zachte *ch*-klang, de *ġ*, hebben wij in de Zuidnederlandsche, ook hier in Zuidholland gewone, uitspraak van de *g* aan het begin en einde van een woord, zooals *geen* en *mag;* en oudtijds schreef men naar deze uitspraak dan ook wel, om die adspiratie te beteekenen, bij voorbeeld *gheen* en *magh*. Aan het einde van een woord wordt voor die *ġ* dan ook gewoonlijk de harde *ch* uitgesproken, en de oude Vlaamsche schrijvers schreven daarom ook meestal *mach* voor *mag*, zooals wij nu beter schrijven, — niet juist om de etymologie, maar omdat die Zuidnederlandsche uitspraak van de *g* als *ġ* of zachte *ch* niet anders dan als een dialectische uitspraak beschouwd mag worden. — De uitspraak van de Zuidnederlandsche zachte laxe klemletter *ġ* als de harde *ch*, wanneer er onmiddellijk de harde klemletter *t* op volgt, is natuurlijk: maar niet even natuurlijk is de overgang van de zachte vaste klemletter *g* in een *ch* vóór een onmiddellijk volgende *t*, zooals in *men vlagt* (van *vlaggen*): want men kan zeer goed een zachte vaste klemletter onmiddellijk vóór een andere harde uitspreken, zooals de *b* voor een *t* in *hij krabt*, — even goed als een zachte onmiddellijk na een harde, zooals in *'t gaat niet* en *'t baat niet*.

Ook in het Spaansch wordt de *g* vóór een *e* of *i* als laxe klemletter, en dus als *ġ*, of zachte *ch*, uitgesproken, bij voorbeeld in *Gibraltâr;* en veilig mag men aannemen, dat ook de uitspraak van de Sanskritsche zoogenaamde geadspireerde *g* geen andere geweest is. Dat die niet uitgesproken is als een *g* met een *spiritus asper* of *h* er achter, zooals men zich dat wel voorgesteld heeft, is duidelijk op te maken uit een woord als *ġnat*, dat, als tusschen de *g* en de *n* de harde *h* moest worden uitgesproken, niet anders uit te spreken zou zijn dan in drie lettergrepen, als *gĕhĕnat*.

En ook door de Grieken wordt de *γ* zóo als laxe klemletter, en dus als een zachte *ch*, uitgesproken, even als de Zuidnederlandsche *g*, wanneer er geen *e*- of *i*-klank op volgt: want in dit geval wordt hij uitgesproken als *j*. Dat ook de oude Grieken zoo moeten uitgesproken hebben, is boven (bl. 283 vlg.) reeds opgemerkt.

De nasale klemletter in de klasse van de palatalen wordt in het Europesche schrift met het gecombineerde letterteeken *ng* geschreven, maar uitgesproken, zooals in het Engelsche, Hoog- en Nederduitsche *hang*, en in *hanging* of *hangen*. Deze neusklank wordt gevormd door een zachte, bij het luid spreken met stemgeluid gepaarde, ademstroom met de van achteren opgetrokkene en tegen het hard gehemelte geklemde tong geheel af te sluiten, even als bij het vormen van een *k* of *g*, maar daarbij de choanen open te houden, zoodat de in de mond gedreven ademstroom, door die afsluiting gekeerd, niet alleen het zacht gehemelte in een trillende beweging brengt, maar, door de choanen in de neusholte gedreven, ook dáár resoneert. Dat de adem daarbij door de neusgaten heen naar buiten gedreven wordt, is bij deze nasale consonant even min noodzakelijk, als bij de andere. Zoodra de ademstroom

de neusholte ingedreven is, wordt de afsluiting in de mond opgeheven, en dan kan de adem weêr vrij door de mond heen naar buiten gaan. — Indien men de klemming en afsluiting wat lang aanhoudt en de choanen weêr sluit, vóórdat de klemming opgeheven is; dan spreekt men bij de ontsluiting onwillekeurig een *g* of *k* uit, en zegt bij voorbeeld *dingg* of *dingk* en *langg* of *langk* in plaats van *ding* en *lang*. In vele Duitsche en Vlaamsche dialecten is dit de gewone uitspraak aan het einde van een woord.

De palatale neusklank *ng* spreekt men onwillekeurig in plaats van de dentale *n* uit, wanneer er onmiddellijk een *k* of *g* op volgt, zooals in *onkruid* en *ingang*: want, al drukt men eerst, om de dentale *n* te vormen, de tong vóór tegen de bovenste tandkassen; zoo klemt men toch onmiddellijk daarop, om de *k* of *g* te vormen, de tong ook van achteren tegen het gehemelte; en dan spreekt men van zelfs niet de dentale *n*, maar de palatale *ng* uit. — Hetzelfde kan ook wel plaats hebben, wanneer op de dentale *n* onmiddellijk een *s* volgt: want, omdat men voor de overgang van de dentale *n* tot de *s* het voorste gedeelte van de tong van de bovenste tandkassen naar de benedenste tanden zou moeten verleggen, zoo vindt men het gemakkelijker, de tong tegelijk in één positie voor de uitspraak van de neusklank en van de *s*-klank te plaatsen, en dus, om de tong van voren tegen de benedenste tanden te kunnen leggen, met het achterste gedeelte de afsluiting voor de neusklank te vormen. Zoo hoort men in de volkstaal dikwijls *vengster* zeggen voor *venster*, en *dingsdag* voor *dinsdag*: zelfs heeft men volgens deze uitspraak tot hiertoe verkeerd *dingsdag* geschreven. In het Indisch en het Javaansch is vóór een *s* de uitspraak van de palatale neusklank *ng* in plaats van de dentale *n* zelfs de gewone.

In het begin van een lettergreep, zooals het Sanskritische *ngu*, is de uitspraak van deze medeklinker voor een

Europeër vreemd, maar toch niet moeijelijk, als men maar de tong van achteren tegen het gehemelte klemt, alsof men een *g* wilde uitspreken, maar dit niet doet, en in plaats daarvan, zonder de positie van de tong te veranderen, een neusklank gaat uitspreken, door met geopende choanen een zachte ademstroom tegen de gevormde afsluiting aan te drijven, op dezelfde wijze als men dit doet om een *n* of *m* uit te spreken. In het Javaansch is de palatale neusklank *ng* tot aanvang van een lettergreep zeer menigvuldig, en wordt, even als in het Sanskritsch, met één enkel letterteeken geschreven. In het Maleisch met Arabisch letterschrift schrijft men die met de 'Ain en drie punten tot onderscheiding er boven.

Daar de plaats, waar tot het uitspreken van de palatale neusklank *ng* de tong tegen het gehemelte geklemd wordt, dezelfde is als waar ook de *g* gevormd wordt, en er dus met de tong in de mond, zooals men ook voelen kan, niets anders gedaan wordt, dan wat ook bij het vormen van een *g* geschiedt; zoo hebben de oude Grieken in hun schrift de palatale neusklank *ng*, daar zij er geen bijzonder letterteeken voor hadden, enkel met een *g* beteekend, en bij voorbeeld *ἄγκυρα* geschreven, om de klank aan te duiden, die de Romeinen en later de Europeanen in zulk een woord, als *ancora* en *anker*, met de dentale neusletter *n* hebben aangeduid; en zoo ook in *ἐγχέω* voor *ἐνχέω*, terwijl in het Latijn bij voorbeeld *inchoare* geschreven wordt, en wij ook in het Hollandsch *ingieten*, en in het Duitsch *eingiessen* schrijven De Grieksche spelling is zeker zeer gebrekkig, omdat zóo het voornaamste, de nasaalklank door het openhouden van de choanen, niet beteekend wordt. Een spelling met een *n*, zooals die van *ancora* en *anker*, is zeker ook niet juist, omdat zóo een dentale klank beteekend wordt in plaats van een palatale: doch, waar door een volgende *k* of *g* de klemming

en afsluiting achter tegen het gehemelte reeds beteekend wordt, daar heeft men het voldoende geacht, de voorafgaande neusklank door een *n* te beteekenen. De juiste spelling zou *angcora*, *angker* en *Gangges* zijn; en in woorden, zooals dit laatste, behoort men zoo te schrijven, omdat men *Gang-ges* moet uitspreken, en niet *Gang-es*, zooals bij voorbeeld het Hollandsche *gangen*, en het Engelsche *ganging* en *ganger*.

Met het gecombineerde letterteeken *ng* wordt, wel is waar, de bedoelde palatale neusklank, niet volkómen juist afgebeeld: maar het is nu eenmaal in het Europesche schrift daarvoor in gebruik, en men weet, wat er door beteekend wordt. In een algemeen letterschrift met Europesche karakters mag voor een klank, waarvoor een Europeesch letterteeken bestaat, geen ander, nieuw en vreemd teeken gebruikt worden.

Over de semivocale verhemelteletter *j* is boven (bl. 334) reeds genoeg gezegd: — de *triller*, die tot deze klasse behoort, is de *rh*, zooals de Romeinen geschreven hebben in plaats van de Grieksche ῥ. Het is de zoogenaamde gebraauwde of gebrijde *r*, dat is de faucale palatale triller, zooals die in plaats van de tongtriller *r* door vele individuën, of ook wel algemeen in bijzondere dialecten, wordt uitgesproken. In sommige talen heeft men beide als twee verschillende consonanten.

De *rh* wordt gevormd door, even als bij de *r*, met de van achteren opgetrokken tong de keelengte te vernauwen, maar de tong niet zoo elastisch, als bij de tongtriller *r*, te spannen, door de punt van de tong tegen het hard gehemelte op te buigen. Wanneer dan een zachte, bij het luid spreken met stemgeluid vergezelde ademstroom met afgesloten choanen in de achtermond en door die engte heen gedreven wordt; dan wordt niet de tong, maar het

gespannen zacht gehemelte, in een trillende beweging gebracht, waardoor een klank ontstaat, die voor het gehoor de meeste overeenkomst heeft met de klank van een wat ver naar de achtermond gevormde, en zoo met een trilling van het zacht gehemelte uitgesprokene laxe *ġ* (of zachte *ch*), zoodat men het voor een middelklank tusschen deze *ġ* en de triller *r* zou kunnen houden. — Omdat de positie van de tong en achtermond voor de uitspraak van deze *rh* nagenoeg dezelfde is als die voor de uitspraak van de Arabische *'Ain;* zoo hebben de Arabieren die klank met het letterteeken van de 'Ain geschreven, alleen met een diacritisch punt tot onderscheiding er boven.

V. Van de vier *gutturale* consonanten of *keelklanken*, die in de tabel zijn opgegeven, zijn in onze Europesche talen niet meer dan twee in gebruik; en alleen voor de eerste hebben wij een letterteeken, de *h*. De andere, de *Alef* of *Hamza*, wordt in het schrift niet beteekend. In het oude Grieksche schrift wierd geen van beide geschreven: eerst later zijn ze door diacritische, boven de vocalen geschrevene teekens, de *spiritus asper* en *spiritus lenis* geheeten, aan het begin van een woord van elkander onderscheiden. Het rijkst aan gutturale consonanten is onder de bekende talen het Arabisch, en het heeft voor al de vijf in de tabel opgegevene klanken verschillende letters.

Van de wijze, waarop onze twee keelklanken in de keel, dat wil zeggen in of aan het strottenhoofd, gevormd worden, kunnen wij niets zien, en ook met genoegzame duidelijkheid weinig voelen; maar bij eenig nadenken over hetgeen er bij de uitspraak van de *h* en de consonant *Alef* of *spiritus lenis*, zooals in *haar* en *aar* plaats heeft, kan het aan geen twijfel onderhevig zijn, dat beide tot de zoogenaamde *mutae* of stomme consonanten behooren, en klemletters zijn, die gevormd worden door klemming

en afsluiting, en daarop volgende snelle ontsluiting. Wanneer wij namelijk een gearticuleerde klank zooals *aar* willen uitspreken, dan halen wij eerst de adem een weinig terug, en sluiten het strottenhoofd met het elastieke strotklepje; en dan drijven wij uit de borst een zachte ademstroom tegen het neêrgedrukte strotklepje aan, zoodat het openslaat, en bij dit openslaan en het langsstrijken van de ademstroom in een trillende beweging gebracht wordt *). De consonant Alef of spiritus lenis behoort dus werkelijk tot de zoogenaamde explosive consonanten. Wanneer wij als een gearticuleerde klank of lettergreep *ĕ* uitspreken, zooals in de eerste lettergreep van het Geldersche *ĕnoeg* voor *genoeg*; dan wordt het ademgeluid, met of zonder stemgeluid, met een eruptie of zachte stoot uit het strottenhoofd voortgebracht. De klank, die door de bij deze eruptie veroorzaakte trilling teweeggebracht wordt, en bij scherpe oplettendheid ook zeer wel hoorbaar is, — die klank is de klank van de consonant Alef, de aanvang van een gearticuleerde klank zooals *aar* of de eerste lettergreep van *ĕnoeg*, en als de twee eerste in het Fransche woord *aéré*; geheel op dezelfde wijze als de klank, die teweeggebracht wordt door de trilling van de tegenelkander geklemde en geslotene, en dan plotseling geopende, lippen de aanvang is van de gearticuleerde klank *baar*.

Van de aanvang van de tweede lettergreep van een woord als het Fransche *aéré*, of het Hollandsche *geacht*,

*) Een naauwkeurige physiologische beschrijving van hetgeen er bij de vorming van deze en de andere gutturale consonanten in de keel plaats heeft en met de keelspiegel kan waargenomen worden, hebben wij aan Prof. Czermak te danken (zie boven bl. 214 en vlg. Max Müller's *Lectures, second series*, p. 135 vlg.), waarmeê echter te vergelijken is, wat door Brücke daarover is opgemerkt in zijn *Beiträge zur Lautlehre der arab. Sprache*, S. 320 en 328 figg., en *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transscription*, S. 31 figg.

geldt het gezegde omtrent de uitspraak van de Alef alleen bij een langzame uitspraak en naauwkeurige articulatie: want gewoonlijk wordt zóo, midden in een woord tusschen twee vocalen, geen volkomene Alef door een afsluiting van het strottenhoofd gevormd. Gewoonlijk houden wij dan de adem maar een oogenblik in of terug, en drijven hem dan terstond weêr verder, zoodat er alleen maar een oogenblikkelijke stilstand, geen afsluiting, van de ademstroom, en dus ook geen ontsluiting en geen eruptie, plaats heeft. Bij zulk een uitspraak kan men in waarheid zeggen, dat de lettergreep met een vocaal, zonder consonantgeluid, aanvangt.

Veelal wordt de Alef zóo midden in een woord tusschen twee vocalen door een andere consonant vervangen, en wel in het Hollandsch door de semivocale *j*, zoodat men bij voorbeeld *kniejen*, *tweejen*, *stroojen* en *koejen* uitspreekt in plaats van *knieën*, *tweeën*, *strooën* en *koeën*. Na een *é* en *i*, zooals in de beide eerste van deze woorden, is zulk een uitspraak de natuurlijkste. Na een *ó* of *u* wordt in andere talen de Alef door de semivocale *w* vervangen. —

Van de Alef-klank verschilt de *h*-klank alleen daardoor, dat deze teweeggebracht wordt door een harder ademstroom en door een sterker klemming van het strotklepje of strottenhoofd. Want voor die harder, voller en sterker ademstroom wordt de adem vooraf sterker naar binnen gehaald en het strotklepje vaster op het strottenhoofd gedrukt; en dan wordt de uit de borst geperste adem met een stoot tegen het strotklepje aangedreven, zoodat het met kracht en snel openspringt. Het onderscheid is geen ander dan het onderscheid tusschen een *b* en *p*.

Bij het luid spreken heeft ook veelal dit onderscheid plaats, dat bij de uitspraak van een *h* de stembanden door de harde stroom en stoot van de adem vanééngedreven

worden, zoodat het ademgeluid van geen stemgeluid vergezeld gaat. Dan is de *h* een surde of doffe consonant, terwijl de Alef een sonore of helderklinkende is (zie boven bl. 285). Maar dit is juist niet altijd het geval. Hard en zacht, sterk en zwak, zijn betrekkelijk. De stoot van de adem, waarmeê de *h* wordt uitgesproken, kan ook minder hard en sterk zijn, en heeft dan die uitwerking op de stembanden ook niet. Hoe zwak spreken wij niet doorgaans de *h* uit van het lidwoord *het*, en van de voornaamwoorden *haar* en *hem*, als wij ze zonder nadruk uitspreken en er geen klemtoon op leggen! bij voorbeeld als wij zeggen: *het háar van haar hoofd*, of: *ik zal het hem zeggen*. In het Fransch wordt zelfs in de meeste woorden de *h* volkomen als de Alef uitgesproken, en dan *ache-muet* genoemd: en ook in die woorden waarin de *h* zijn klank behouden heeft, zooals in *haut*, gaat toch bij de verbinding met een voorafgaand woord die klank veelal in de uitspraak verloren. Zoo zegt de Franschman niet *la hauteur* met een *h*, maar *la auteur* met een *Alef*. Ook in het Sanskritsch moet de uitspraak van de *Ha* meestal zeer zwak geweest zijn, bij voorbeeld in *hasti*, het Grieksche *ἐστί*, het Latijnsche *est*. In de Sanskritsche grammatica wordt dan ook de *h* tot de sonore consonanten gerekend: en, dat men zich hierin niet vergist heeft, blijkt uit de letterverwisselingen, die in het schrift en de uitspraak plaats hebben volgens de zoogenaamde euphonische regels.

En, wat hier omtrent de *h* is opgemerkt, en wat zoo duidelijk is; dat geldt zeker evenzoo van de andere harde en surde consonanten. In een woord als *capacité*, bij voorbeeld, wordt de *p* zeker met een sterker druk tegen de gevormde klemming uitgesproken als de *b* in *cabaret*, wanneer men beide woorden op gelijke toon en met

dezelfde kracht uitspreekt: maar, dat, bij het gewone spreken op een zachte toon, die *p*, tusschen die twee met een zachte ademstroom en dus met stemgeluid uitgesproken *a's*, met zulk een sterke persing van de adem uit de borst door de keel zou worden uitgesproken, dat de stembanden daardoor vanéén gedreven wierden, en belet wierden te trillen, is niet wel te denken. Veel waarschijnlijker en natuurlijk is het aan te nemen, dat onder de uitspraak van die drie klanken *apa* bij de *p* geen sterker stoot aan de ademstroom gegeven wordt, maar dat de wat sterker drukking tegen de klemming bij de uitspraak van de *p*, in onderscheiding van een *b*, teweeggebracht wordt door een zamentrekking en vernaauwing van de mondholte en daardoor veroorzaakte zamenpersing van de adem, die zich reeds in de mondholte bevindt. Dat werkelijk bij de uitspraak van een *p* de mondholte meer zamengetrokken wordt als bij het uitspreken van een *b*, zal ieder bij zich zelf kunnen opmerken, die deze twee consonanten goed van elkander onderscheiden kan; wat, zooals bekend is, bij vele Duitschers niet het geval is.

Maar, — om terug te keeren tot de *h*; — midden in een woord is de uitspraak van de *h* tot aanvang van een nieuwe lettergreep, al wordt hij ook duidelijk van de Alef door een harder stoot van de adem onderscheiden, toch meestal zeer onvolkomen. Als wij bij voorbeeld *behebd* of *ohé!* zeggen, dan vormen wij tot aanvang van de tweede lettergreep zeker geen volkomene *h* door een sluiting en ontsluiting van de keel. Wij doen dan niets anders, dan dat wij bij de tweede lettergreep de adem even in- of terughouden, maar ook terstond weêr met een wat harde stoot voortdrijven. En bij de uitspraak van woorden als *pakhuis*, *badhuis* en *kemphaan*, vangen wij de tweede lettergreep werkelijk met dezelfde consonant aan, daar wij de

eerste meê sluiten, en geven alleen maar bij de ontsluiting van de klemming aan de ademstroom een nieuwe en wat harde stoot.

Aan het einde van een lettergreep, — als een gearticuleerde klank met een *h* of met een Alef gesloten wordt, — zijn deze beide gutturale consonanten niet duidelijk van elkander te onderscheiden: want die sluiting bestaat alleen door de afsluiting van de ademstroom door het neêrdrukken van het strotklepje, wat met intrekking van de adem geschiedt. Onderscheid in klank tusschen de *h* en Alef heeft alleen plaats bij een plotselinge ontsluiting van de klemming en afsluiting, zooals die plaats heeft aan het begin van een lettergreep, en wat bij de *h* met een wat harder stoot, bij de Alef met een zachter duw, geschiedt. Wanneer de klemming van een klemletter, waarmeê een lettergreep gesloten wordt, plotseling wordt opgeheven; dan vangt er eigentlijk altijd een nieuwe lettergreep aan, zoowel in *had* en *hat*, als in *hadde* of *hatte*. En zulk een plotselinge ontsluiting heeft niet altijd plaats en is volstrekt niet noodzakelijk (zie bl. 310 en 317). De ontsluiting, en nog meer de plotselinge ontsluiting, van een klemletter, daar een lettergreep meê gesloten wordt, is te beschouwen als iets, dat tot die lettergreep eigentlijk niet meer behoort. — Zoo dus ook, wanneer een gearticuleerde klank gesloten wordt met een *h* of *Alef*, zooals in *ah!* en in het Sanskritsche, ook in 't Javaansch gebruikelijke, *tjihna* (*kenteeken*), of in het Arabische رَأْسِي (*mijn hoofd*). Indien men na de uitspraak hiervan het gesloten strotklepje plotseling weêr ontsluit; dan hoort men de ontsnapping van de adem bij een zachte ademstroom als *ĕ*-klank, bij een harde als *hĕ:* maar deze klank behoort eigentlijk niet meer tot de let-

tergreep; en, als men het strotklepje zacht en langzaam weêr opent, dan hoort men zulk een naklank in het geheel niet; en, of men het strotklepje wat sterker of wat zachter dichttrekt, is voor het gehoor moeijelijk te onderscheiden; er wordt alleen maar sluiting, afsluiting van de vocaalklank, vernomen. In Europeesch schrift kunnen wij zulk een sluiting of afsluiting met geen ander letterteeken schrijven, als met een *h*. In onze Europesche talen komen zulke met een *h* of Alef geslotene lettergrepen ook niet veel voor, maar wel in andere talen, zooals de Semitische, Indische en Polynesische; bij voorbeeld in het Hebreeuwsche *gabàh*, *hoog zijn*, en *gabóh*, *hoog*, en in het Javaansche en Maleische woord *tánàh*, *land*, *gewest*. In talen, waarin men aan het slot van een lettergreep een Alef van een *h* in het schrift onderscheiden moet, zooals in het Arabisch; daar is het in Europeesch schrift voldoende; de door een *Alef* afgebrokene vocaalklank, die dan altijd een scherp afgebrokene is, als zoodanig te beteekenen, en bij voorbeeld *ràsi* te schrijven voor het Arabische رَأْسِي, *mijn hoofd*. Zulk een scherp afgebrokene vokaalklank, als *à*, is trouwens, indien hij niet door een ander consonantgeluid afgebroken wordt (zooals in *at* of *aj*) niets anders dan een klank, die afgebroken wordt door inhouding van de adem en daardoor veroorzaakte sluiting van het strotklepje.

De laxe gutturale klemletters heeft men beide in het Arabisch en de andere Semitische talen. De eerste, de harde, is de *ḥ*, de Arabische ح. Deze wordt gevormd door, even als bij de uitspraak van de *h*, een wat harde ademstroom tegen het gesloten strotklepje te drijven, doch niet zóó, dat men dit plotseling laat openspringen, maar

neêrdrukt en lax op het strottenhoofd houdt, zoodat de ademstroom zich door deze klemming een weg moet banen, en bij het doorstrijken het strotklepje in een op het strottenhoofd klepperende beweging brengt *). De klank is die van een sterke *h*, maar met een, door dat klepperen teweeggebracht, heesch geluid. Ieder, die eenmaal weet, hoe deze gutturale consonant gevormd wordt, zal

*) Bij de waarneming van de wijze, waarop deze consonant gevormd wordt, is tevens door Prof. Czermak opgemerkt, dat de stembanden niet geheel van elkander gedreven worden, maar alleen in het midden een weinig van elkander wijken. Waarschijnlijk zal dit zelfde ook wel het geval zijn bij de uitspraak van alle harde láxe klemletters, zooals de *ch* en *th:* want bij deze is toch de druk of stoot van de adem niet zóo sterk als bij de harde vástе klemletters, zooals de *k* en *t*. Zoo zouden dan die harde laxe klemletters tusschen de *surde* en *sonore* consonanten in het midden staan; ofschoon daarbij toch altijd in het oog gehouden moet worden, wat boven is opgemerkt, dat *hard* of *sterk* en *zacht* betrekkelijk zijn.

Prof. Funke meent in zijn *Lehrbuch der Physiologie*, 2e Aufl., Leipz. 1858, II, bl. 685 vlg., dat niet alleen de harde vaste klemletters, zoo als de *p*, maar ook de zachte, zoo als de *b*, surde consonanten zijn, en noodzakelijk zonder trilling van de stembanden moeten gevormd worden, omdat gedurende de klemming en afsluiting de daartegen gedrukte luchtstroom stil moet staan en dus de stembanden niet in trillende beweging kan brengen. Maar, ofschoon het waar is, dat bij een langdurige klemming en afsluiting de stembanden wel moeten ophouden te trillen; onder het kort moment van de afsluiting bij het gewone spreken, blijven de stembanden zeker wel voorttrillen. Als men met luide stem *aber* zegt, dan is het ongelooflijk, dat die trilling onder de korte afsluiting voor de vorming van de *b* niet zou voortduren.

Al de andere consonanten, behalven de *mutae*, zegt Prof. Funke, zijn *intonationsfähig:* maar dit is een volstrekte onwaarheid. Aan het ademgeruisch, waarmeê de *s* en *f* gevormd worden, kan geen hooger of lager toon gegeven, daarmeê kan niet gezongen worden. — Neen, ofschoon het onderscheid van *surde* en *sonore* consonanten niet zoo belangrijk is, als sommigen wel gemeend hebben, en bij het fluisterend spreken zelfs geheel vervalt; en ofschoon het onderscheid tusschen een *p* en *b*, *t* en *d*, of *k* en *g*, *s* en *z*, niet alléén in dat onderscheid bestaat, zooals Brücke gemeend heeft; het onderscheid blijft toch belangrijk genoeg, en berust op waarnemingen, die niet weggeredeneerd kunnen worden.

hem na eenige oefening wel kunnen leeren uitspreken, indien hij maar de poging doet, om bij de uitspraak van een *h*, zooals in *haal*, de keel zooveel mogelijk gesloten te houden. Dan zal hij in plaats van ons *haal* het Arabische woord *ḥál* uitspreken. — Het heesch geluid van het klepperend strotklepje bij de uitspraak van een *ḥ* heeft wel eenige overeenkomst met het bekende ratelend geluid van de *ch*; waarom ook in het Arabische schrift de *ch* met dezelfde letter als de *ḥ* geschreven en er alleen maar door een diacritisch punt van onderscheiden wordt: maar het onderscheid is toch aanmerkelijk, daar de *ch* in de mond achter aan het gehemelte, maar de *ḥ* in de keel aan het strottenhoofd, gevormd wordt. Een palatale *k*- of *g*-klank, zooals die van de *ch*, wordt dan ook bij de *ḥ* volstrekt niet gehoord, maar wel de gutturale klank van de *h*.

De zachte laxe klemletter in de klasse van de gutturalen is de *'Ain*, zooals het letterteeken genoemd wordt, waarmeê deze consonant geschreven wordt in het Arabisch en de verwante Semitische talen. Van de harde *Ḥa* verschilt de *'Ain* alleen daarin, dat hij met een zachte druk en stroom van de adem gevormd wordt. De *Ḥa* is een met laxe klemming, met neêrgedrukt strotklepje, uitgesprokene *h*, de *'Ain* een met even zulk een laxe klemming uitgesprokene *Alef*. In onze Europesche talen is deze zachte gutturale laxe klemletter even min in gebruik als de harde *ḥ*, en in het Europesche schrift, hebben wij daarvoor dan ook geen letterteeken. Trouwens wij hebben ook geen letterteeken voor de Alef: anders zouden wij de 'Ain, die toch niets anders dan een met laxe klemming uitgesprokene Alef is, door een diacritisch punt van deze onderscheiden kunnen, even als de *ḥ* van de *h*. Van oudsher heeft men de Arabische en andere Semitische namen, eigennamen van personen en plaatsnamen, die met een

'Ain beginnen, in Europeesch schrift op dezelfde wijze geschreven, als die met een Alef aanvangen; bij voorbeeld *Ali*, *Omar*, *Abdallah*, *Obadja*, *Esau*, *Eli*, *Eden*, *Elam*, *Ekron* en de golf van *Akaba*. Daar het evenwel noodzakelijk is, in een naauwkeurig letterschrift de 'Ain van de Alef te onderscheiden; zoo is het verkieslijk, de reeds door velen aangenomen gewoonte te volgen, als diacritisch teeken tot onderscheiding van de Alef het teeken van de Apostrof te gebruiken, en dus *'Ali*, *'Omar*, *Sjâfe'i*, enz., te schrijven *).

In klank voor het gehoor komt de 'Ain het naast overeen met de klank, die teweeggebracht wordt door de wijze, waarop de Franschen in hun taal de nasale consonanten aan het einde van een lettergreep uitspreken, de labiale *m* zoowel als de dentale *n*, bij voorbeeld in de woorden *an*, *non* en *nom*. Dan vormen zij namelijk een afsluiting van de ademstroom, niet, zooals wij bij de *m*, met de lippen, en bij de *n* door een klemming van de tong tegen de bovenste tandkassen, maar door de keel-

---

*) Bij het gebruik van dit teeken voor de gutturale consonant 'Ain kan men het natuurlijk niet tevens als Apostrof gebruiken: doch, waar men werkelijk dit teeken noodig zou hebben, daar kan men daarvoor, zooals ook voor de Arabische Wesla, het verbindingsteeken gebruiken, en bij voorbeeld schrijven *in-t algemeen*, en *Bi-smillâhi-rrahmâni-rrahîm*.

Dit verbindingsteeken kan natuurlijk alleen maar gebruikt worden tusschen twee in de uitspraak naauw verbondene woorden, en niet aan het begin van een zin of zinsneê of op zich zelf staand woord: maar, waar zóo aan het begin geenerlei klank te beteekenen is, daar heeft men ook niets te schrijven; zooals bij voorbeeld in: *t Was nacht* of *s War Nacht;* en, waar men met een Apostrof een indistincte vocaalklank zou willen beteekenen, daar moet men deze ook schrijven, namelijk met een ĕ, zooals in *ĕsmî* voor het Arabische اسمِي (*mijn naam*) en in *Ĕssjâfe'i* voor اشافِعِي.

engte (de *isthmus faucium*) zoo niet geheel, dan toch bijna geheel te sluiten, en wel door het zacht gehemelte (het *velum palati*) tot openstelling van de choanen neêr te laten hangen, en tevens de tong van achteren op te trekken. Zoo wordt de ademstroom uit de keel in de keelholte, en, dáár door de versperde keelengte gestuit, door de choanen in de neusholte gedreven, en brengt zoo een nasaalklank te weeg, die wel voor het gehoor veel overeenkomst heeft met de klank van onze *ng*, die gevormd wordt door een afsluiting achter aan het gehemelte bij de keelengte, maar er toch merkbaar van verschilt: want het is niet, zooals de *ng*, een palatale, maar een gutturale of faucale, neusklank. — De klank heeft ook veel overeenkomst met die van de 'Ain; en uit de beschrijvingen, die van de uitspraak van de 'Ain gegeven worden, moet men zelfs opmaken, dat men daarbij ook veelal het zacht gehemelte slap laat hangen, zoodat men de keelengte wel niet geheel afsluit, maar toch vernauwt, en de choanen open blijven. Hierdoor verkrijgt de gutturale laxe klemletter 'Ain noodzakelijk een nasale bijklank *). — Nog nader aan de Arabische uitspraak van de 'Ain schijnt de wijze te komen, waarop de Piémontezen hun *ñ* uitspreken, bij voorbeeld in *boñ* en *boña* (het Fransche *bon* en *bonne*) †): doch waarin het onderscheid tusschen de Piémontesche en Fransche uitspraak in een woord als *bon* eigentlijk bestaat, kan ik niet nader bepalen. Waarschijnlijk wordt daarbij door de Piémontezen ook het strotklepje meer of min neêrgedrukt.

Wat hiervan ook zijn mag; zulk een *n* met een hori-

---

*) Deze nasale bijklank van de 'Ain wordt uitdrukkelijk vermeld door Wallin, *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft*, XII, S. 659 en 660.

†) Volgens Silv. de Sacy, *Gramm. Arabe*, I, p. 21.

zontaal haaltje er boven, waarmeê in het Piemonteesch de niet dentale, maar faucale of gutturale uitspraak van de *n* beteekend wordt, is een zeer geschikt schrijfteeken, om zulk een uitspraak van een nasale consonant, als de Fransche van de *n* en *m* aan het einde van een lettergreep, bij voorbeeld in *an*, *un*, *non*, *nom* en *enfin*, te beteekenen. Wanneer het de gebrekkige, niet labiale, maar gutturale, uitspraak van de *m* is, zooals in het Fransche *nom*, dan kan ook *m̃* schrijven; en dit is zelfs te verkiezen.

In het Portugeesch wordt deze gutturale neusklank beteekend door een dergelijk horizontaal haaltje (*Til* genaamd) boven de voorafgaande vocaal, bij voorbeeld in *hortelão* (voor *hortelano*); en zóo heeft men dan ook wel de klank en uitspraak van woorden, zooals de Fransche *non* en *nom*, met *nõ* willen beteekenen: maar tot hiertoe heeft men de aard en natuur van die nasaalklank niet goed begrepen. Men heeft het zich verkeerd voorgesteld als een nasale klank van de vocaal, en niet begrepen, dat het een consonant is, even goed als onze *m*, *n* en *ng*, — even als deze door afsluiting gevormd met opening van de choanen, waardoor dan de met adem- of stemgeluid gevormde vocaalklank in de neusholte resonneert. — De nasaalklank van een vocaal is niets anders dan een verkeerde uitspraak met opene, in plaats van met geslotene, choanen, zooals die aan sommige menschen, hetzij door een gebrek in het orgaan, hetzij door een slechte gewoonte, eigen is. Dit door de neus praten, zooals men het terecht noemt, kan men, als men wil, nabootsen; en zoo kan men ook de Fransche uitspraak van een woord als *enfin* nabootsen door met opene choanen *afei* uit te spreken: maar de ware Fransche uitspraak is dit niet.

Dit zijn dan de consonanten, die men als de simpele, enkele en eenvoudige, consonanten beschouwen kan, niet omdat het juist enkele eenvoudige klanken zijn (de *m* bij voorbeeld is een labiale en nasale klank tegelijk); ook niet, omdat zij juist op zulk een eenvoudige wijze door het spraakorgaan gevormd worden: want die vorming is bij alle gecompliceerd: — maar zij kunnen als simpele, enkele en eenvoudige, beschouwd worden in tegenstelling van de complexe en gecombineerde consonantgeluiden, waarin men met het gehoor twee of meer elementen onderscheiden kan, die ook ieder op zich zelf reeds een enkel consonantgeluid uitmaken, zooals bij voorbeeld de *ts* of Duitsche *z*, de *ks* of *x*, de *ps* of Grieksche *ψ*, en de Duitsche *pf*. — Complexe consonanten zijn zulke, die gevormd worden door de wijze, waarop één enkele consonant gevormd wordt, zooals bij voorbeeld de *t*, met een andere, waarop een andere, zooals bij voorbeeld de *j* of *s*, gevormd wordt, vóór de uitspraak zóo te vereenigen of te verbinden, dat bij de uitspraak beide tegelijk met elkander worden voortgebracht en hoorbaar gemaakt. Gecombineerde consonanten zijn twee of meer consonanten tot aanvang of slot van een gearticuleerde klank, die wel in één adem, met één niet afgebroken ademstroom, maar na elkander, worden gevormd en uitgesproken, zooals bij voorbeeld in de gearticuleerde klank *vreemdst*, Hoogduitsch *fremdst*. Tusschen de zoo gecombineerde consonanten wordt wel dikwijls bij de uitspraak een ademgeruisch, met of zonder stemgeluid, als indistincte vocaalklank gehoord, zooals tusschen de twee laatste consonanten in *arm* en *helm*: maar als de ademstroom niet afgebroken en op nieuw voortgedreven wordt, zooals wanneer men *arrĕm* en *hellĕm* zeide; dan blijft het één gearticuleerde klank, één lettergreep (vrg. bl. 227). De complexe consonanten staan gelijk met de com-

plexe vocalen, zooals *å*, *ae* en *ü*, de gecombineerde met de diphthongen, zooals *ai*, *ei* en *au*. — Over de gecombineerde consonanten zal het niet noodig zijn meer te zeggen, maar wel over de complexe, die, ofschoon het gehoor er twee elementen in onderscheiden kan, toch werkelijk maar één consonant uitmaken, en daarom ook wel met één letterteeken geschreven worden. Zulke complexe consonanten zijn:

1°. De *vaste adspiraten*, de vaste, tegelijk met een spiritus uitgesprokene klemletters, zooals men er drie heeft in het Hoogduitsche woord *Kopfzeug*. De *k* in het Hoogduitsche woord *Kopf* is namelijk, zooals bij de uitspraak ook duidelijk gehoord wordt, werkelijk een adspirata, volgens de regels van de zoogenaamde klankverschuiving, in plaats van de Nederduitsche tenuis *k*, even als de *pf* in hetzelfde woord de Hoogduitsche adspirata is in plaats van de Nederduitsche tenuis *p* in het Nederduitsche *kop*. Het woord zou dus *Khopf* geschreven moeten worden. — Deze *kh* nu is een harde geadspireerde vaste klemletter in onderscheiding van de laxe *ch* *). De *k* wordt gevormd met een vaste klemming van de tong achter tegen het gehemelte; maar tevens wordt in de keel de klemming voor de gutturale klemletter *h* gevormd; en als dan met een harde ademstroom eerst deze klemming in de keel snel wordt opengestooten, dan wordt tegelijk met de plotselinge ontsluiting van de klemmingvoor de *k* ook de *h*-klank voortgebracht en gehoord.

---

*) In het Hoogduitsch zijn de vaste geadspireerden nevens de laxe in gebruik. De *ch* wordt alleen maar in het midden en aan het einde van een woord gebruikt, zooals in *machen* en *Dach* (het Nederduitsche *maken* en *dak*). Aan het begin van een woord is de *ch* niet in gebruik: want, waar hij geschreven wordt, zooals in *Chur* en *Churfürst* (Nederd. *keur* en *keurvorst*), daar wordt hij toch als *kh* uitgesproken; in het Hollandsch als een simpele *k*, zoaals in *Christen*.

Even zoo is het met de Hoogduitsche *z*, waarvan de klank een vereeniging is van de dentale consonanten *t* en *s*. De tong wordt vast vóór tegen de bovenste tandkassen geklemd, om de dentale *t*-klank te vormen; maar tegelijk worden de tanden zóó tegen elkander gebracht, als men doet voor de uitspraak van de dentale *s*-klank. Als nu met een harde ademstroom de klemming voor de *t* plotseling ontsloten wordt; dan wordt tegelijk met de *t*-klank ook de dentale spiritus *s*, en dus de complexe klank *ts*, voortgebracht. In het Duitsch wordt deze complexe klank, omdat het toch maar één consonant is, ook maar met één letterteeken geschreven, en wel met de *z*; in het Italiaansch met een *c*, omdat in het Italiaansch deze complexe consonantklank uit een *k* ontstaan is, door de invloed van een volgende *i* of *é*. Wanneer men namelijk reeds bij voorbaat, en dus te vroeg, de mond zet voor de vocaal, waarmeê men een gearticuleerde klank wil uitspreken, en die vocaal een *i* of *é* is, dan spant men het gehemelte en brengt daarbij de tanden tegen elkander: en als dan nu de consonant, daar de gearticuleerde klank meê aanvangt, de klemletter *k* (of *c*) is; dan wordt ligt de klemming en afsluiting niet achter in de mond, zooals dit anders voor de *k* geschiedt, maar vóór in de mond, zooals voor de dentalen, gevormd. Zoo wierd dan een woord als *cicer*, dat vroeger *kiker* luidde, later als *tsitser* uitgesproken.

Een dergelijke complexe consonantklank is de vaste adspirata *pf*. Wanneer men namelijk de lippen zet, zooals men dat doet voor de harde labiale spiritus *f*, maar tevens de bovenlip vast op de benedenlip klemt, zooals dat geschiedt voor de harde labiale klemletter *p*; en, als dan deze klemming met een harde ademstroom plotseling ontsloten wordt; dan wordt met de *p*-klank tegelijk de *f*-klank voortgebracht. —

En zoo heeft men nog twee vaste geadspireerde

harde klemletters. — Gelijk namelijk de harde dentale spiritus *s* met de harde dentale klemletter *t* tot 66n complexe consonantklank in de *ts*, de Hoogduitsche *z*, vereenigd wordt; zoo kan hij ook vereenigd worden met de palatale *k* en de labiale *p*. — Wordt door een vaste klemming van de tong achter tegen het gehemelte een afsluiting gevormd, zooals men doet voor de uitspraak van een *k*, maar worden daarbij tegelijk de tanden tegen elkander gebracht, zooals voor de uitspraak van de dentale spiritus *s*; dan wordt met de plotselinge ontsluiting van de klemming voor de *k* tegelijk ook deze spiritus uitgesproken. In het Sanskritsche, Grieksche en Romeinsche schrift heeft men voor deze dentaal geadspireerde *k* een eigen letterteeken, zooals in *Xantippe*, *tax* of *taxusboom*, *taxeren* (Duitsch *taxiren*), *lax*, *laxe* (*laxus*), *laxeren*, *fix*, *fixe* en *fixeren*; en er is geen rede om dit letterteeken voor die complexe consonantklank niet te gebruiken, dan wanneer de *s* een uitgang of de eerste letter van een aanhechtsel is, zooals in *straks*, *achterbaks* en *baksel*.

Even zoo, als men de harde klemletter *p* uitspreekt, maar bij de snelle ontsluiting de engte, die men tegelijk met de klemming van de lippen ook vanzelfs met de tanden gevormd heeft, niet verwijdt (gelijk men dit doet bij de uitspraak van de enkele *p*), maar de tanden gesloten houdt; dan wordt tegelijk met de *p* ook de dentale spiritus *s* uitgesproken, zooals bij voorbeeld in *psychologie*, *psalm* en *ellips*. In het Grieksch heeft men ook voor deze complexe consonantklank 66n letterteeken.

2°. In vele talen heeft men de complexe palatale dentalen *tj*, *dj* en *nj*. Deze worden gevormd door het voorste gedeelte van de tong niet alleen vóór tegen de bovenste tandkassen, maar tevens hooger tegen het voorste gedeelte van het gehemelte te klemmen, zoodat met deze

éene klemming tegelijk geschiedt, wat anders door een klemming van de tong tegen de bovenste tandkassen gedaan wordt, om alleen een *t*, *d* of *n*, en door een klemming van de tong vóór tegen het gehemelte, om alleen de klemletter *j* te vormen. En bij de plotselinge ontsluiting van die breede, complexe klemming, tegen de tandkassen en het gehemelte tegelijk, wordt veelal de tong zóo digt bij het gehemelte gelaten, dat er tusschen de tong en het gehemelte een schuring van de ademstroom plaats heeft met een sibilerend geruisch, dat bij de *tj* en *dj* meestal duidelijk hoorbaar is; maar niet bij de *nj*, omdat bij de uitspraak van deze neusletter de adem niet tusschen de tong en het gehemelte de mond uit, maar door de opene choanen in de neusholte gedreven wordt. — De *tj* heeft men in de Hollandsche woorden *tjilpen*, *getjilp* en *tjalk*; in het Engelsch, met *ch* geschreven, in *church* (het Friesche *tjerke*, Hollandsche *kerk*), *chin* (het Hollandsche *kin*), *wich* (het Hollandsche *welk*, het Duitsche *welche*), en vele dergelijke. — De *dj* heeft men in de eigennaam *Djurco*, in het Engelsch, met een *g* vóór een *e* of *i*, anders met een *j* geschreven, bij voorbeeld in *gentle* en *just*; en in het Italiaansch insgelijks vóór een *e* of *i* met een *g*, maar anders met *gi* geschreven, bij voorbeeld in *gemere* en *giusto*. — De *nj* hebben wij in het Hollandsch alleen aan het einde van een lettergreep, wanneer er onmiddellijk een *j* op volgt, bij voorbeeld in *anjelier*, *franje* en *plunje*. In het Italiaansch en Fransch wordt voor deze complexe palataal-dentale nasaalklank en een volgende *j* te zamen *gn* geschreven, zooals bij voorbeeld in *campagne* (voor *campanea* of *campania*, door zamentrekking van *ĕa* of *ĭa* in *ja*). In andere talen is deze complexe consonantklank ook als aanvang van een woord of lettergreep in gebruik, zooals bij voorbeeld in het Javaansch in een woord als *nyòlong*, *stelen*, *mënyàng*, *naar*, en *ányàr* of *ánnyàr*, *nieuw*. —

Aan het einde van een lettergreep, wanneer er onmiddellijk een andere complexe palatale dentaal op volgt, behoort de neusklank met een enkele *n* beteekend te worden, bij voorbeeld in het Sanskritsche *pantja* (*vijf*), wat in het Sanskritsch evenwel met de complexe palataal-dentale *n*, en dus als *panjtja*, geschreven wordt: maar vóór zulk een palatale dentaal, als de *tj*, is de neusklank eenvoudig de dentale *n*. Een woord echter, als het Hollandsche *franje* behoorde *franjje* geschreven te worden: want de *j*, daar de tweede lettergreep meê aanvangt, is de eenvoudige palatale consonant, en alleen de voorafgaande neusklank wordt daardoor palataal, en dus de palatale dentaal *nj*.

In vele talen, zooals in het Sanskritsch, Javaansch en andere verwante talen, heeft men voor deze complexe palatale dentalen enkele letterteekens. In een algemeen en algemeen verstaanbaar letterschrift met Romeinsche karakters worden zij het best beteekend met *tj*, *dj* en *nj*, maar dan zonder punt boven de *j*, tot onderscheiding van de gecombineerde consonanten *tj*, *dj* en *nj*, waarin de *j* een semivocaal is; bij voorbeeld in het Sanskritsche *madja*, Javaansch *madja*, *medium*, *midden*. Er is een aanmerkelijk onderscheid in de uitspraak bij voorbeeld van *tjas* en *tjas*, al is het dat dit onderscheid niet altijd in acht genomen wordt. Zoo zegt men in het Friesch voor *njuggĕn* (*negen*) ook wel *njuggĕn*, en voor *tjǵn* (*tien*) zelfs altijd *tjǵn*.

Men heeft de klank van de *tj* en *dj* om het sibilerend geruisch, dat er bij de uitspraak veelal gehoord wordt, ook wel met *tsj* en *dzj* willen beteekenen: maar zulk een beteekening is niet juist. Want, vooreerst, behoort dat sibilerend geruisch niet wezentlijk tot de klank van deze complexe consonanten, en is maar een toevallig accident bij de uitspraak; en, ten anderen, wordt het ook zeer on-

juist door een *s* of *z* beteekend. Want het is geen dentale spiritus, geen sissing door de tanden, zooals de *s* en *z*, maar een palatale spiritus, die ontstaat door het strijken van de ademstroom tusschen de tong en het gehemelte. Dat dit werkelijk zoo is, blijkt ontegenzeggelijk daaruit, dat men de klanken *tya* en *dya* zeer goed met opene mond kan uitspreken, zonder de tanden tegen elkander te sluiten, zooals men dit noodzakelijk doen moet om een dentale *s* of *z* uit te spreken.

In het Sanskritsch heeft men ook een geadspireerde *tj* en *dj*. Hoe deze uitgesproken moeten worden, is met zekerheid niet wel te zeggen. Het zijn zeker laxe klemletters, even als de overige Sanskritsche zoogenaamde adspiratae, en men doet maar best met die laxe palatale dentalen met *thj* en *dj* te beteekenen. — Het is *mij* evenwel onmogelijk de *tj* met een laxe klemming zoo uit te spreken, dat de palatale bijklank nog duidelijk als *j* te hooren is, of, met andere woorden, aan de Engelsche harde of zachte *th* bij de uitspraak een andere palatale bijklank te geven, dan een palataal gesis. De klank, die ik voortbreng, als ik het beproef, is die gelispelde klank, die men in plaats van de *tj* in een gedeelte van Friesland en ook bij de lagere volksklasse te Leeuwarden hoort uitspreken, en die men wel door *tz* heeft willen beteekenen, door bij voorbeeld naar die uitspraak *tzetteltze* te schrijven voor hetgeen elders *tjetteltje* (*keteltje*) wordt uitgesproken. Door de *z* wil men dan de gelispelde klank beteekenen, die door de laxe klemming teweeg gebracht wordt: beter zou men het doen door *tç* te schrijven, daar de *t* een harde, maar de *z* een zachte klemletter is. Doch ook de *t* wordt in deze complexe klank niet met vaste, maar met laxe, klemming, uitgesproken; en zoo zou men de klank nog beter met *thç* kunnen beteekenen. — De zachte geadspireerde *dj*, die men in het Sanskritsch heeft en in

die taal met *dj* behoort te beteekenen, geeft dan bij de uitspraak de klank van *dz*, die, zooals boven (op bl. 315) gezegd is, misschien ook wel de klank van de ζ bij de oude Grieken geweest is. —

De *tj* en *dj* zijn in de Indo-europesche talen meestal niets anders dan een letterverwisseling in de uitspraak voor een oorspronklijke *k* en *g*, — niets anders, dan een verkeerde, maar gemakkelijker, plaatsing en klemming van de tong v ó ó r boven in de mond, in plaats van a c h t e r. Het Latijnsche telwoord *quatuor* (het Fransche *quatre*) luidt in het Sanskritsch *tjatur;* het Latijnsche *rex* (*regis*) in het Sanskritsch *radja;* en het Grieksche *γένος*, het Latijnsche *genus*, dat in het Fransch *genre* (*zjañre*), in het Engelsch *gender* (*djender*) luidt, dat luidt ook in het Sanskritsch *djanas*. Ook is de verkleiningsuitgang *tjĕ*, zooals in *keteltje*, uit *kĕ*, en dit uit *kĕn*, ontstaan, en het Friesche *tjettĕltjĕ* uit *kettĕlkĕ*. — Opmerkelijk is het, dat een Sanskritsch woord, zooals *sadjnjana*, in het Javaansch, waarin men toch even goed, als in het Sanskritsch, de *dj* heeft, *sagnjana* geschreven wordt. Hoorde men dan in de Sanskritsche *dj* nog een *g*-klank? Dit is niet wel aan te nemen, maar wèl, dat in het Javaansch de u i t s p r a a k van een d i a l e c t teruggegeven is, waarin werkelijk met een *g*, en niet met een *dj*, *sagnjana* wierd uitgesproken.

In de talen van de Polynesische taalstam, zooals het Javaansch en Maleisch, is het ontstaan van de *tj* en *dj* uit een *k* of *g* niet te bewijzen: waarschijnlijker is het, dat in die talen die c o m p l e x e palatale dentalen *tj*, *dj* en *nj* uit de g e c o m b i n e e r d e klanken *tj*, *dj* en *nj* in de uitspraak ontstaan zijn.

Ook van de sibilerende dentalen *s*, *ç* en *z* heeft men met een palatale bijklank uitgesprokene c o m p l e x e consonanten: 1°. de *sj*, zooals in het Hollandsche *sjouwen*, die in de Indische en Semitische talen met één letterteeken

geschreven wordt, en in het Engelsch, waarin die klank uit *sch* ontstaan is, met *sh*, zooals in *sharp* (het Hollandsche *scherp*, het Duitsche *scharf*); — 2°. de *ç*, in het Fransch met *ch* geschreven, zooals in *chanter*, het Latijnsche *cantare*, en *chat*, in het Hollandsch *kat*; — 3°. de *zj*, in het Fransch vóór een *e* of *i* met *g* geschreven, zooals in *génie*, het Latijnsche *genius*, of met *j*, zooals in *juste*, het Latijnsche *justus*.

3°. In het Hoogduitsch heeft men de complexe palatale consonantklank *chj*, maar die om zijn oorsprong eenvoudig met *ch* geschreven wordt. Zoo in de verkleiningsuitgang *chĕn* (voor *kĕn*), bij voorbeeld in *Liebchen* (uit te spreken als *Liebchjĕn*), en na een *i* of *e*, zooals in *ich*, *mich* en *recht* (uit te spreken als *ichj*, *michj* en *rechjt*). En evenzoo wordt de *ch* uitgesproken in de complexe palataal-dentale consonantklank *sch*, uit te spreken als *schj*, zooals in *Schade* en *Schande*, *schon* en *schön*. In de uitspraak van deze complexe klank wordt echter van de *ch* niet meer dan een palatale spiritus gehoord, zoodat men de klank voor het gehoor ook met *shj* zou kunnen schrijven.

4°. In vele talen heeft men ook een met palatale bijklank uitgesprokene *l*, de zoogenaamde *l-mouillé*, die gevormd wordt door voor de uitspraak van een *l* het voorste gedeelte van de elastisch gespannen tong tegen het gehemelte te brengen, maar dan tevens daarmeê een afsluiting te vormen, zooals men doet voor de uitspraak van de klemletter *j*. Wanneer men dan bij de plotselinge ontsluiting van deze klemming de tong van het gehemelte afslaat, zooals men doet bij de uitspraak van de *l*, dan spreekt men met een *l* tegelijk een *j* uit. Zoo bij voorbeeld in dat woord *mouillé*, dat uitgesproken wordt als

mu-lyé: — Wanneer de palatale vocaalklank *i* voorafgaat, zooals in *fille* en *défaillance*, dan gaat in de uitspraak van de Franschen de *l*-klank geheel verloren, zoodat er niets anders overblijft dan de klank van de klemletter *j*, en die beide woorden dan uitgesproken worden als *fiye* en *défajjañç*. —

Iets anders als de *lj*, of zoogenaamde *l-mouillé*, is de combinatie van de *l* met de semivocale *j*, zooals in het Fransche *lieu*, dat als *ljeu* wordt uitgesproken. En evenzoo kan die semivocale *j* ook met andere consonanten gecombineerd worden; ook met de *n*, zooals in het Fransche *mounier* (*mu-njé*) en in het Friesche *njocht* (het Hollandsche *geneugt*). Deze gecombineerde consonantklank *nj* (met een punt boven de Jé) is wel te onderscheiden van de complexe klank *ny* (zonder punt), waarover boven gesproken is. — In vele talen heeft men de gecombineerde consonantklanken *kj*, *gj*, *tj*, *dj*, *pj*, *bj*, *fj*, en andere meer.

5°. Een eigenaardig complex consonantgeluid is dat, wat in het Engelsch met *wh*, maar in het Friesch omgekeerd met *hw*, en in het Angelsaksisch met *hv* geschreven wordt. Deze klank wordt gevormd door de mond (de wangen en lippen) te zetten voor de uitspraak van een semivocale *w*, maar tevens de keel met het strotklepje te sluiten voor de uitspraak van een Alef of zachte *h*, en dan met een plotselinge ontsluiting van deze klemming in de keel tevens de lippen te openen. Zóo wordt tegelijk met de *Alef* de semivocale *w* uitgesproken, waarbij evenwel door de snelle opening van de lippen de vocaalklank van de semivocale *w* zeer gering en naauwelijks hoorbaar is. Daar wij voor de Alef in het Romeinsche letterschrift geen teeken hebben, doet men best deze complexe gutturaal-labiale consonantklank, zooals

in het Friesch, met *hw* te schrijven. Zoo wordt bij voorbeeld het vraagwoord, dat in het Engelsch *what* geschreven en *hwät* uitgesproken wordt, in het Friesch *hwat* geschreven en daar uitgesproken als *hwät*. — In het Gothisch was het, naar het schijnt, dit zelfde consonantgeluid, dat met de Grieksche *Θ* beteekend wordt. Zie boven bl. 301 en 309.

In het Friesch heeft men even zoo de complexe gutturaal-palatale consonantklank *hj*, zooals in het vrouwelijke en meervoudige persoonlijke voornaamwoord *hjä* of *hjě* (het Gothische *ïja*, dat misschien wel even zoo uitgesproken wierd). Deze complexe klank wordt even zoo gevormd door de punt van de tong tegen het gespannen gehemelte te brengen, als voor de uitspraak van de semivocale *j*, maar tevens de keel af te sluiten als voor een Alef of zachte *h*, en dan door een plotselinge ontsluiting van de keel deze klemming op te heffen. Zoo wordt tegelijk met een Alef een *j* uitgesproken, maar is ook de vocaalklank van de semivocale *j* zeer gering en naauwelijks hoorbaar. —

6°. Ook kunnen complexe consonantgeluiden gevormd worden door een tongtriller *r* of *l* met een andere consonant in de uitspraak te vereenigen, — door namelijk, wanneer men de mond tot de uitspraak van een klemletter, zooals een *k* of *g*, zet, nog vóór de ontsluiting van de klemming tevens de tong te plaatsen en te spannen tot de uitspraak van een *r* of *l*, zoodat met de ontsluiting beide klanken tegelijk gevormd worden. Zóo kunnen de gearticuleerde klanken *kra*, *kla*, *gra*, *gla*, *tra*, *dra*, *pra*, *pla*, *bra*, *bla*, en andere dergelijke worden uitgesproken. Dikwijls geschiedt dit evenwel niet zóo, maar wordt eerst bij de ontsluiting van de klemming de tong voor de uitspraak van de *r* of *l* geplaatst en gespannen; en dan zijn

het geen complexe, maar gecombineerde consonanten.

7°. Even zoo kan ook een nasale klemletter met een andere tot één complexe consonant door gelijktijdige vorming vereenigd worden, zooals de *n* met een *k* bij voorbeeld in *knecht*, en de *n* met een *p* bij voorbeeld in het Grieksche *pneuma*. — Twee zulke consonanten kunnen echter ook onmiddellijk na elkander gevormd worden. En dan zijn het gecombineerde consonantgeluiden.

8°. Tot de complexe consonanten behooren verder ook de gemengde klanken of middelklanken, waarin de klanken van twee anders verschillende consonantgeluiden, zooals de *k* en *t*, de *g* en *d*, en de *r* en *l*, tot één klank vereenigd zijn, gelijk men die heeft in sommige Polynesische talen *). Wordt bij voorbeeld de tong van voren tegen de bovenste tandkassen, maar tegelijk verder achterwaarts tegen het geheele hard gehemelte gekleund, en deze klemming, zóo tegen de geheele bovenmond, tegelijk met een harde ademstroom plotseling opgeheven; dan ontstaat een klank, waarin de klanken *t* en *k* zoo vereenigd of gemengd zijn, dat het gehoor de éene van de andere niet onderscheiden kan, daar men nu eens meer een *t*, dan eens meer een *k*, meent te hooren. Zulke complexe consonantgeluiden kan men in Europeesch letterschrift wel niet anders dan door de combinatie van twee consonanten beteekenen, — door bij voorbeeld *tk*, *gd* en *rl* te schrijven: — doch, indien in een taal nevens zulk een complex consonantgeluid niet ook de simpele klanken, die wij er met ons gehoor in onderscheiden, als bijzondere

*) Zie Max Müllers second series of *lectures of the Science of language*, p. 167 vlgg.

consonanten in gebruik zijn; dan is het voldoende in een algemeen letterschrift daarvoor die simpele consonant te gebruiken, die men als de hoofdklank beschouwen kan. — Dit geldt vooral van die eigenaardige uitspraak van de *b* met elastisch gespannen boven- en onderlip beide tegelijk, zoodat het voor ons gehoor de complexe *bv*-klank wordt, die men bij sommige volken aantreft, en waarover boven op bl. 294 vlg. reeds gesproken is.

Eindelijk moeten wij nog spreken over de zoogenaamde *clicks*, zooals zij in het Engelsch, of *Schnalzlaute*, zooals zij in het Duitsch genoemd worden, die men heeft in de taal van de Hottentotten en Kaffers van Zuid-Africa. Zulk een klik is een geheel eigenaardig, op een geheel bijzondere wijze door het spraakorgaan gevormd geluid, dat in de Europesche talen in het geheel niet tot het vormen van gearticuleerde klanken in gebruik is, en daarom ook door geen Europeesch schrijfteeken zoo geschreven kan worden, dat de klank er eenigzins bij benadering door beteekend of aangeduid wordt.

Het eigenaardig geluid, dat men een klik noemt, is ons evenwel niet onbekend: wij maken er ook wel gebruik van, maar niet in ons spreken, niet om er een gearticuleerde klank of syllabe van een woord meê te vormen. Als wij de tong vóór tegen de bovenste tandkassen klemmen, even als bij het vormen van een *t*, maar dan de tong daarvan terug en los zuigen; dan maken wij een geluid, waarmeê wij dikwijls een teleurstelling uitdrukken: en, wanneer wij de tong op dezelfde wijze vóór tegen de bovenste tandkassen, of ook midden tegen het gehemelte klemmen, maar tevens áchter tegen het gehemelte, zooals wij doen om een *k* te vormen, en dan de tong terug en los zuigen; dan maken wij het geluid, waarmeê wij ge-

woon zijn een paard aan te zetten. Het eerste is een *t*-klank, dit laatste een complex *tk*- of *ṭk*-klank (bl. 365), met een klik-geluid als bijklank.

In de genoemde Zuid-Afrikaansche talen heeft men volgens de beschrijvingen, die er van gegeven worden, vier verschillende klikgeluiden, één dentaal, één linguaal, één palataal, en dan nog één, dat men lateraal noemt, en dat gevormd wordt door een klemming van de tong ter zijden tegen de regter of linker kiezen. En, als wij nu het klikgeluid, dat door het loszuigen van zulk een klemming veroorzaakt wordt, in het algemeen met een omgekeerde apostrof beteekenen (een teeken, dat op alle drukkerijen voorhanden is); dan kunnen wij die vier verschillende klikklanken onderscheiden door de dentale met *t'*, de linguale met *ṭ'*, de palatale met *j'*, en de laterale met *ḷ'* te beteekenen.

Ten slotte een paar opmerkingen over de spelling of schrijfwijze bij het gebruik van het hiervoren aangewezene algemeen letterschrift.

In onze Europesche talen zijn wij gewoon, de lettergrepen van een woord aanéén te schrijven, zonder aan te duiden, waar een lettergreep eindigt en een andere aanvangt; terwijl dit toch in vele woorden, wanneer men met de uitspraak er van niet bekend is, twijfelachtig wezen kan. Zoo schrijven wij *slagader*: maar, of de eerste lettergreep *sla*, of wel *slag*, is, kan men zóo uit het schrift niet zien. Bij het schrijven van vreemde woorden en namen met het algemeen letterschrift, zal men dit, waar het noodig is, moeten aanduiden; en men kan dit zeer eenvoudig doen, door in dat geval de lettergrepen met een kleine spatie, zooals het genoemd wordt, te scheiden, en bij voorbeeld *slag ader*, *lang oor* en *snap haan* te schrijven en te laten drukken. — Zoo vervalt ook metéén het eenigste bezwaar, dat men hebben kan tegen het gebruik van gecombineerde letterteekens, zooals *th* en *tj*, voor enkele, hetzij dan simpele of complexe, consonantgeluiden. Als men *pathos* en *ra dja* schrijft, dan kan men, indien men dit noodig acht, doen zien, dat met de *th* een geadspireerde of laxe klemletter, en met de *dj* een complexe palataal-dentale consonantklank, bedoeld wordt. —

Een dubbeld geschrevene medeklinker midden in een woord beteekent in de Europesche spelling, dat dezelfde medeklinker, waarmeê de ééne lettergreep gesloten wordt, tevens de aanvang is van de volgende. Zóo niet alleen in zamengestelde woorden, waarvan het tweede met dezelfde consonant aanvangt, als waarmeê het eerste sluit, zooals in *slottuin* en *pakkist:* maar ook in zulke woorden, die gevormd zijn van een grondwoord, dat op een conso-

nant uitgaat, met een aanhechtsel, dat met een Alef aanvangt, zooals in *pakken* en *pakker*, van *pak*, voor *pak en* en *pak er:* want bij de uitspraak van zulk een woord in één adem wordt het strotklepje niet voor het vormen van een Alef gesloten; maar, als door de afsluiting, die voor de klemletter *k* tot aluiting van de eerste lettergreep gevormd wordt, de ademstroom gestuit is, wordt deze alleen maar met de ontsluiting weêr voortgedreven, en zóo tot aanvang van de tweede lettergreep de Alef door de sluitletter *k* van de eerste lettergreep vervangen. En, als de eerste lettergreep gesloten wordt door een consonant, die niet door een volkomene afsluiting van de ademstroom gevormd wordt, zooals de dentale sibilant *s*, bij voorbeeld in *passen* voor *pas en*, van *pas;* dan wordt de ademstroom ook maar even door inhouding van de adem gebroken, zonder dat door intrekking van de adem het strotklepje gesloten wordt, en dan terstond weêr, terwijl de tanden nog gesloten zijn, voortgedreven, zoodat ook de tweede lettergreep met de sibilerende *s*-klank aanvangt.

Maar een zamengesteld letterteeken voor een enkele eenvoudige consonant, zooals de *ch* en *ng*, is men in het Europesche schrift niet gewoon te verdubbelen, en men schrijft bij voorbeeld in het Duitsch *machen* en *hangen*, ofschoon in deze woorden met de *ch* en *ng* zoowel de eerste lettergreep gesloten als de tweede aangevangen wordt. De oude Romeinen waren gewoon van zulk een zamengesteld letterteeken alleen de eerste letter te verdubbelen, en schreven bij voorbeeld *Bacchus*, *Sappho* en *arrha*. Maar, dat deze spelling niet in overeenstemming is met de uitspraak, wanneer men zulk een woord in twee lettergrepen wil scheiden, springt in het oog: want de eerste lettergreep van *Bacchus*, bij voorbeeld, is in de uitspraak niet *Bac* met de vaste klemletter c (= *k*),

maar *Bach*, met de laxe *ch* *). Later is dan ook deze spelling in het Europesche schrift met Romeinsche letters in onbruik gekomen, en heeft men de gewoonte aangeno-

*) De Grieken schreven Βάχχος en Σάπφω' en hierin wil Prof. Lepsius (*Ueber die Arabischen Sprachlaute*, p. 105, en *Standard Alphabet*, p. 66 en 78) het bewijs zien, dat oudtijds de Grieken de letters φ, χ en ϑ hebben uitgesproken als werkelijke adspiratae, zooals hij zich uitdrukt, „d. h. tenues mit einem nachfolgenden πνεῦμα δασύ „verbunden, genau so wie wir jetzt in Norddeutschland *pa ka ta* in „Palme, Kanne, Tafel aussprechen. Ich wüsste nicht, wie wir das *t* „in *das Tau* oder *der Thau*, mit oder ohne *h* geschrieben, noch mehr „aspiriren könnten, als wir thun. Daher schrieben die Römer *ph kh* „*th*." — — „Die Griechen konnten daher auch φ χ ϑ nicht verdop„peln, sondern müssten dafür πφ, κχ, τϑ schreiben, weil die Aus„sprache dies nothwendig verlangte." — Veeler had hij in deze Griek-sche spelling een overblijfsel moeten zien van de oudste, door de Romeinen bewaarde spelling, vóórdat de letterteekens voor de adspiratae waren uitgevonden, toen men ΠΗ schreef, even als in 't Latijn PH, omdat men de Φ nog niet had. — Op zich zelf beschouwd is zulk een spelling als *Sappho* ook zoo verkeerd niet. Door de *p* dubbeld te schrijven wordt de verdubbeling van de consonant beteekend, door de *h* er achter, dat deze dubbelde consonant geadspireerd moet worden uitgesproken: alleen dan, wanneer men zulk een woord in twee lettergrepen van elkander scheiden wil, kan de spelling als gebrekkig beschouwd worden. — De Grieksche spelling Σάπφω is dezelfde als de Sanskritsche: want ook in het Sanskritsch wordt de verdubbeling van een adspirata altijd beteekend door er de tenuis voor te plaatsen. En is deze spelling ook niet zeer goed te verdedigen? — Als men Σάπφω schrijft, dan beteekent men met de π, dat men tot afsluiting van de eerste lettergreep de lippen moet sluiten, gelijk men dit doet voor het vormen van een π, en met de daarachter geschrevene φ, dat de ontsluiting niet plotseling moet geschieden, maar met een lax gehoudene klemming van de lippen. — Hoe men hierover ook oordeelen mag, die spelling kan niet bewijzen, wat Prof. Lepsius er meê bewijzen wil, dat de oude Grieken oorspronklijk de φ hebben uitgesproken als een met vaste klemming gevormde, en met plotselinge ontsluiting en explosie van een spiritus asper, uitgesprokene π. Met even veel regt zou men kunnen beweren, dat de oude Grieken omdat zij ἐγχέω schreven, en niet ἐνχέω, ook werkelijk *egcheo* uitgesproken zouden hebben.

men, om zulke zamengestelde letterteekens maar in het geheel niet in het schrift te verdubbelen, en bij voorbeeld *Bachus*, *Sache* en *hangen* te schrijven. — Deze spelling is zeker in zoover gebrekkig, dat op die wijze niet beteekend wordt, of zulk een consonant alleen de tweede lettergreep aanvangt, dan of daarmeê ook de voorafgaande gesloten wordt. Doch in dit gebrek wordt gemakkelijk voorzien, wanneer men volgens bl. 368 tot regel aanneemt, om, ingeval de voorafgaande lettergreep er niet meê gesloten wordt, dan de volgende lettergreep door een kleine spatie van de voorafgaande te scheiden, en dus bij voorbeeld wel *Bachus*, *Sache* en *Sapho* te schrijven, maar *ma china*, *spra che* en *so phisma*. En deze spatiëring is zelfs niet noodig, indien men de voorafgaande vocaal met een klankteeken als zacht beteekent, en *máchina*, *spráche*, *sóphisma*, *páthos* en *rádja* schrijft.

Wanneer het noodzakelijk is, zulk een woord als *Sache* en *hangen* in twee lettergrepen te scheiden, omdat het op het einde van een regel afgebroken moet worden (wat veelal vermeden kan worden); dan moet men *Sach-e* en *hang-en* schrijven. Zóo vangt de tweede lettergreep volgens het schrift met een Alef aan: maar bij de vereeniging van de beide lettergrepen in de uitspraak tot één woord, wordt de Alef vanzelfs door de consonant, waarop de eerste lettergreep uitgaat, vervangen.

De verdubbeling van eene complexe, met een gecombineerd letterteeken geschrevene consonant moet beteekend worden door de verdubbeling van de eerste letter, zooals in *ĕssjams* voor het Arabische اشّمس.

Eindelijk nog de vraag, hoe men bij het gebruik van het voorgesteld algemeen letterschrift dáar, waar het noodig is, de lettergreep zal beteekenen, daar het hoofdaccent

van een woord op valt. Gewoonlijk doet men dat door de vocaal van die lettergreep met de *accent aigu* te beteeken: maar, daar dit accentteeken boven een vocaal met de beide andere gebruikt moet worden, om een zachte vocaalklank van een scherpe of harde te onderscheiden; zoo zal men, waar men het noodig oordeelt, het woordaccent op een andere wijze moeten beteekenen. En men zal dit het best doen op dezelfde wijze, als waarop men dit gewoon is te doen in Engelsche woordenboeken, door namelijk dat accent te schrijven achter de lettergreep, daar het hoofdaccent op valt, bij voorbeeld in *his'tory*. Om dus te beteekenen, dat in het Latijnsche woord *historia* het woordaccent op de tweede lettergreep valt, kan men *histo'ria* schrijven. En, wil men nu ook nog in een woord een lettergreep beteekenen, die met een lager accent of halve klemtoon moet worden uitgesproken; dan kan men dit doen, door even zoo het teeken van de *accent grave* achter de lettergreep te schrijven, bij voorbeeld *his`to'ria*.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Tiende Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1866.

GEDRUKT BIJ W. J. DE ROEVER KRÖBER.

INHOUD

VAN HET

TIENDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	op	den	12den	Juni	1865	. .	blz.	1.
"	"	"	"	11den	September	"	. .	"	27.
"	"	"	"	9den	October	"	. .	"	62.
"	"	"	"	13den	November	"	. .	"	66.
"	"	"	"	11den	December	"	. .	"	125.
"	"	"	"	8sten	Januari	1866	. .	"	169.
"	"	"	"	12den	Februari	"	. .	"	203.
"	"	"	"	12den	Maart	"	. .	"	271.
"	"	"	"	9den	April	"	. .	"	275.
"	"	"	"	14den	Mei	"	. .	"	280.
"	"	"	"	11den	Juni	"	. .	"	334.

VERSLAGEN.

L. J. F. JANSSEN en P. J. VETH, Rapport over eene verzameling van 16 teekeningen, gezonden door den Heer L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE . . . . . blz. 70.

A. RUTGERS en P. J. VETH, Rapport over eene Oostersche Inscriptie . . . . . " 175.

Verslag der Commissie benoemd ter beoordeeling van Latijnsche Gedichten, ingezonden ter mededinging naar den Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFT . . . . . " 224.

VERHANDELINGEN.

W. G. BRILL, Over drieërlei tijdperk in de geschiedenis der menschheid . . . . . blz. 11.

C. M. FRANCKEN, Over de grondslagen van de kritiek van TIBULLUS . . . . . " 30.

G. DE VRIES AZ., De polderbesturen van den Berkmeer en den Slootgaard . . . . . " 75.

A. KUENEN, Over de samenstelling van het Sanhedrin . . " 131.

L. J. F. JANSSEN, Oudheidkundige ontdekkingen in Nederland. (Met drie Platen) . . . . . " 179.

C. LEEMANS, Over eene potscherf met Griekschen tekst, in het Museum van Oudheden te Leiden. (Met eene Plaat). blz. 207.

J. VAN LENNEP, Over het al of niet wettige van het inschuiven eener *N* in sommige samengestelde woorden. . " 237.

L. A. TE WINKEL, Beantwoording der bijdrage van Mr. J. VAN LENNEP, over het inschuiven der *N* in samengestelde woorden . . . . . , . . . " 248.

J. VAN LENNEP, Aanteekening op de beantwoording. . . " 269.

F. CHABAS, Note sur quelques outils Égyptiens du Musée de Leide . . . . . " 283.

S. A. NABER, Over de grondslagen der critiek van DIO CASSIUS . . . . . " 288.

L. A. TE WINKEL, Over de Psalmen van WACHTENDONCK en de Glossen van LIPSIUS . . . . . " 315.

H. J. KOENEN, Over de oudheid en beteekenis van het Wapen van Haarlem . . . . . " 340.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den JUNIJ 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, J. DE WAL, L. J. F. JANSSEN, G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., H. C. MILLIES, A. KUENEN, J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, R. FRUIN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. DIRKS, J. P. SIX, G. MEES AZ., R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT.

De Secretaris leest eene missive van Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken van 11 Mei ll., bevattende het bericht, dat Z. M. bij kabinetschrijven van den 8sten Mei No. 48. de door de Afdeeling gedane benoemingen van de Heeren C. W. Opzoomer en W. Moll tot Voorzitter en Onder-Voorzitter voor dit Akademiejaar, heeft bekrachtigd, alsmede de benoemingen van de Heeren P. J. Veth te Leiden, S. A. Naber te Zwolle, Th. Borret te Vogelenzang, C. M. Francken te Groningen en S. Hoekstra Bz. te Amsterdam, tot gewone leden, en van den Heer F. V. Chabas te Chalon-sur-Saône tot buitengewoon lid der Afdeeling.

Van deze benoemingen is onverwijld aan genoemde Heeren kennis gegeven. De Heer Chabas heeft schriftelijk geantwoord, dat hij hoogen prijs stelt op deze onderscheiding en de benoeming aanneemt. De vijf nieuw benoemde leden worden ter Vergadering binnengeleid en door den Voorzitter verwelkomd.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en, met eene geringe wijziging op verzoek van den Heer te Winkel, goedgekeurd.

De Heer Brill spreekt over drieërlei tijdperk in de geschiedenis der menschheid. Hij gaat uit van de opmerking, dat onze dichters, waar zij zich eene zaak als een persoon denken, aan dezen denkbeeldigen persoon vaak een ander geslacht toekennen, dan de taal aan den naam der zaak heeft gegeven. Op de vraag, of bij de vorming der taal niet evenzoo gehandeld is, als door die dichters geschiedt, geeft hij een ontkennend antwoord. Volgens zijne meening heeft bij de vorming der taal, zoomin de verbeeldingskracht als het wijsgeerig denken eene rol vervuld. Hij beschouwt de taal als het voortbrengsel van een denken, dat van het onmiddellijke leven uitgaat, als de getuige, hoe de mensch oorspronkelijk te midden der levensverschijnselen verkeerde, aan den eenen kant versmadende zich eene wereld te scheppen van het bestaande onderscheiden, van den anderen kant met de volle kracht der bewustheid toegerust. Zoo bekomt de Spreker de voorstelling van het eerste tijdperk in de geschiedenis der menschheid, waarin nagenoeg niets menschelijks bestond, dan de taal; maar waarin de mensch zoo edel en vrij was, dat die toestand de herinnering van de gouden eeuw heeft nagelaten.

Maar deze toestand bleef niet zuiver voortduren. Van de bakermat en kern der menschheid scheidden zich groote afdeelingen af, welke deels Noord- en Midden- en Zuid-Oostelijk Azië, deels Afrika, Polynesie en Amerika bevolkten, en zich over Europa uitbreidden, doch om hier voor latere aankomelingen plaats te maken. Bij de bewoners van Zuid-Oostelijk Azië zien wij de taal verbuigingsloos geworden en de verwildering alleen door den dwang van doode regelen en vormen gekeerd. Bij die andere afdeelingen bespeurt men in de talen het verlies der verbuiging door klankgebaren verholpen, en vindt men de volkeren onmachtig om zelven eene krachtige maatschappelijke orde te vestigen. Doch bij de kern der menschheid, aan de oevers

van den Kur en den Phasis, den Oxus en den Jaxartes en om de groote binnenzeeën van Midden-Azië zien wij groote geesten opstaan, die de wet, welke den mensch door zijn wezen is voorgeschreven, in voorschriften brengende en hun inzicht in de natuur der dingen in gelijkenissen inkleedende, niet alleen de verwildering verhoeden, maar de grondslagen van geordende Staten en godsdienstige stelsels leggen. Hiermede ontstond het mythenscheppend tijdperk. De inhoud der toen ontstane mythologie is door de volken van den Arischen stam over Indië, Perzië en gansch Europa gebracht. Dezelfde volken hebben de verbuigingsvormen der taal behouden.

Maar er is nog eene volkenfamilie, niet van Arischen stam, in het bezit van talen met verbuigingsvormen, namelijk de Semieten. De Spreker beschouwt hen als telgen van de herdersvolken, die in de Steppenlanden van Azië, zonder geschreven wet noch staatseenheid, aan het verkeer met God in de natuur der woestijn hadden willen vasthouden. Uit dit stamland zuidwaarts onder volken van Arischen stam voortgetogen, namen zij wel menig bestanddeel der beschaving van genen over, en werden verbuigingsvormen op hunne talen geënt, maar niettemin bracht hun oorsprong en aanleg een protest mede tegen de mythologie, het polytheïsme en den hiëratischen geest der Arische volken. Bepaaldelijk bij de Hebreën, ontworsteld aan de banden van den Egyptischen Staat, is dit karakter sterk uitgedrukt.

Maar de tegenwerking tegen mythologie en polytheïsme kwam niet alleen van buiten; ook in den boezem der Arische volken kwam er een tijd van afval en ontstond eene nieuwe orde. In Hellas werd dit derde tijdperk, in zekeren zin eene wedergeboorte der gouden eeuw, ingewijd. Het kenmerkte zich door de wetenschap, die niet in beelden, maar in de taal van het nuchteren verstand over het zienlijke en onzienlijke poogde te spreken, en door de kunst, die gestalten schiep, zooals de natuur ze te aanschouwen gaf.

Nog op ander gebied had reactie tegen mythologie en hiëratisme plaats. Te weten in Indië en in Medië. Doch het Boeddhisme en het Mazdeïsme, door geene wetenschap en kunst, gelijk aan de Helleensche, ondersteund, handhaafden kwalijk

de vrijmaking, die zij beoogd hadden. Alleen het Jodendom in het Christendom herboren en in dezen vorm de godsdienst der Europesche Arische volken geworden, zet op godsdienstig gebied den strijd tegen mythologie en polytheïsme zegevierend voort.

Deze bijdrage levert geen stof tot discussie. Zij wordt door den Spreker voor de Verslagen aangeboden en zal aan de Kommissie van Redactie verzonden worden.

Daarna spreekt de Heer Millies over de inlandsche munten van den Oost-Indischen Archipel.

Het was de schoone verzameling van den Heer J. J. Becker, BZ., te Amsterdam, die voor ruim 25 jaren zijne aandacht daarop vestigde, ofschoon ook die uitstekende muntkenner in zijn lang leven slechts een paar stukken uit dat toen nog weinig gekende gebied had kunnen verzamelen. Later werd hij tot verder onderzoek aangespoord, eerst door het beroemde werk over de munten van Oost-Azië door den Russischen geleerde, Baron Stanislas de Chaudoir, daarna door veeljarige briefwisseling met dien geleerde. Bij het weinige licht, toen over dit gebied verbreid, bij de zeldzaamheid dier historische gedenkteekenen, begon Spreker verschillende wegen van onderzoek in te slaan. Het eerst dien op het gebied der letterkunde van den vroegsten tijd af, waar hij echter onder vele niet onbelangrijke aanduidingen bij Oostersche en Europesche schrijvers, slechts eenige meer bepaalde, maar vaak numismatisch weinig bevredigende opgaven vond bij Tavernier, Valentijn, den schrijver der Verhandeling in het IV^de^ Deel der *Verhand. van het Batav. Genoötschap,* Raffles, Crawfurd, Marsden en anderen. Navraag bij personen, die lang in O. I. waren geweest, leverde meestal niets op. Een hunner, een hooggeplaatst ambtenaar, die schier 30 jaren in den Indischen Archipel had geleefd, wist hem stellig te verzekeren, dat aldaar geen inlandsche munten bestonden, noch ooit bestaan hadden: eene verzekering, die mede heeft gestrekt om zijn vertrouwen in die zoogenaamde ervaring der Indische oudgasten niet te vermeerderen. Daarbij

begon Spreker die voorwerpen in de hem toegankelijke openbare en bijzondere muntverzamelingen in ons vaderland en daarbuiten, te Parijs, waar hij vruchteloos naar de overblijfselen der verzameling van Tavernier heeft gezocht, te Londen en in een gedeelte van Duitschland en Zwitserland na te sporen en daarmede is hij geregeld tot nu toe voortgegaan. Slechts de wensch om dit onderzoek verder voort te zetten en de bezwaren aan verre buitenlandsche reizen verbonden, zijn oorzaak, dat hij niet vroeger heeft gemeend zijne resultaten openbaar te moeten maken en onlangs op eene min kiesche en aangename wijze op dit gebied door anderen is voorgekomen. Een verzoek om mededeeling van onbekende munten in Sprekers werkje: *De munten der Engelschen voor den O. I. Archipel*, Amst. 1852, bl. 3, werd niet beantwoord, maar eenmaal een aantal typen en stukken kennende, meende hij vooral op de plaats van oorsprong zijne nasporingen te moeten voortzetten en zond hij aan een aantal vrienden en correspondenten in O. I. teekeningen, met aanvrage tot het opsporen van dergelijke munten. Van enkelen, maar bovenal van den Heer D. F. Schaap, laatst Resident van Batavia, mogt hij gedurende vele jaren daarin ijverige hulp en medewerking ondervinden. Onder hen, tot wie Spreker zich had gewend, behoorde ook een zijner letterkundige Correspondenten, de Heer E. Netscher te Batavia, die daarop, zelfs ongevraagd, de goedheid had in het *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. III, Batav. 1855, bl. X, eene oproeping te plaatsen om mededeeling van O. I. munten voor het werk, dat de Spreker zich voorstelde daarover uit te geven. Welk gevolg die oproeping gehad heeft, is Spreker onbekend, maar zeer heeft het hem bevreemd, dat, terwijl de Heer Netscher hem had bericht, dat het Batav. Genootschap slechts weinig munten van den Ind. Archipel bezat, waarvan hij hem galvanoplastische afdrukken zou bezorgen, die nimmer zijn ontvangen, die Heer, toen Mr. J. A. van der Chijs in 1858 in Indië was gekomen, zich zonder eenige mededeeling met dezen heeft vereenigd om ook de inlandsche munten van N. O. I. te beschrijven. Toen Spreker dit van ter zijde vernam, besloot hij te wachten op de verschijning van dit gedurig met zoovcel ophef in de dagbladen

aangekondigde werk om te zien, of hij zijne aanteekeningen zou verbranden. In het vorige najaar bracht de boekhandel het werk der Heeren E. Netscher en Mr. J. A. van der Chijs in Nederland aan (de exemplaren van het Bataviaasch Genootschap zijn ook nu nog door de Leden hier te lande niet ontvangen), en de Spreker besloot zijn geschrift niet te vernietigen. Hij wil thans niet treden in eene waardering dier handelwijze noch in eene kritiek van dit werk, maar met het oog op het slot der inleiding, waar de schrijvers verklaren: „wij vleijen ons „door ons leven en werken als aan de bron van de Neder- „landsch-Indische numismatiek een in sommige opzigten volle- „diger werk te leveren, dan de Hoogleeraar Millies met den „besten wil en de meeste inspanning zoude kunnen leveren," meent Spreker het te moeten betwijfelen, of zij, aan de bron gezeten, daarvan een recht en doelmatig gebruik hebben gemaakt. Wellevender was de handelwijze van den Heer J. S. van Coevorden, die bekend met Sprekers arbeid, gedurende zijn verblijf in Nederland in 1860—61 niet aarzelde, zijne belangrijke verzameling aan den Spreker te doen kennen, gelijk later in O. I. weêrgekeerd aan de HH. Netscher en van der Chijs.

Overgaande tot een kort overzicht van de inlandsche munten van den O. I. Archipel, door de oorspronkelijke stukken of door teekeningen opgehelderd, vestigt de Spreker vooraf de aandacht op de zeldzaamheid dezer historische gedenkstukken. Die zeldzaamheid heeft verschillende oorzaken. Daar de meeste dier stukken geen plaats noch jaartal vermelden, soms ook moeijelijk te ontcijferen zijn, schuilen zij nog vaak in vele verzamelingen onder de zoogenaamde onbekende munten, waartoe het soms niet gemakkelijk is den toegang te verwerven. Daarbij kwam ook in N. O. I. gedurende langen tijd eene schier ongeloofelijke onverschilligheid gelijk omtrent andere overblijfselen der oudheid, zoo ook voor deze. Zoo wordt b. v. verzekerd, dat de bewoners van een landschap op Java gedurende vele jaren de landpacht in goud betaalden, dat aldaar in verschillende bewerkte vormen werd opgegraven, zonder dat eenig Europeaan het der moeite waardig keurde, die voorwerpen te onderzoeken en het belangrijkste voor de wetenschap te redden. Uit dit eene voorbeeld blijkt reeds genoegzaam, hoeveel

verloren is gegaan, hoe weinig men ook op dit gebied zeggen kan, wat al of niet heeft bestaan, omdat er nog geen sporen van zijn gevonden bij de eerste beginselen van oudheidkundig onderzoek in den O. I. Archipel, waarin wij ons thans nog bevinden. Echter schijnt ook het gebruik van edele metalen in den vorm van eigen munten in den O. I. Archipel steeds beperkt te zijn geweest, daar de handel zich hoofdzakelijk, gelijk thans nog in een groot deel dier landen, of van vreemde munt, of van producten der natuur en der nijverheid als ruilmiddel bediende. Voor de behoeften van het dagelijksch leven zijn van vroege tijden af in een groot gedeelte van N. O. I., gelijk nog heden op Bali en elders, de munten der Chinezen in gebruik geweest. In het voorbijgaan deelt Spreker een overzigt mede van de hem bekende Chinesche munten uit den tijd vóór de komst der Europeanen, die op Java bij opgravingen zijn gevonden. Tevens wijst hij kortelijk op eene merkwaardige finantiële operatie, die door eene uitvinding in het muntwezen door de Chinezen tot eigen voordeel en tot schade der bewoners van den O. I. Archipel in de 16e eeuw is aangewend. Voor het meer algemeen gebruik van goederen-ruil pleiten, zijns inziens, behalve bepaalde getuigenissen, ook de achterlijke stand der beschaving in vele gedeelten van N. O. I. en het zoo zeldzaam voorkomen van munten der oudtijds met den O. I. Archipel handeldrijvende volken, der Hindoes, Perzen, Arabieren enz., welke voorwerpen somtijds werden begraven, maar meestal tot sieraden schijnen gebruikt te zijn.

Bij het overzicht der tot nu toe bekende inlandsche munten, wijst hij voor Java in de Hindoe-periode op een of twee soorten van gouden munten, ook in verband met een verhaal bij Masoedi en andere Arabische schrijvers; op groote en kleinere zilveren munten, welke laatste vooral uit palaeographischen grond langen tijd in gebruik moeten geweest zijn. In het voorbijgaan gewaagt hij van de groote koperen of looden Javaansche stukken, die in vorm het meest overeenkomen met de Japansche zoogenoemde tempel-penningen, en waarvan hij in het bijzonder het al of niet godsdienstige, Boeddhistische karakter bespreekt. Voor de overgangsperiode en voor den Mohammedaanschen tijd wijst hij op de munten van Bantam en ten slotte op

die van Cheribon. Bij die van Bantam deelt hij onder anderen mede, dat hij de afbeelding eener munt van dat rijk had gevonden in een Japansch muntwerk, dat hij vruchteloos vele jaren daarnaar onderzoek had laten doen op Java, totdat hij eindelijk die munt in eene oude verzameling in Duitschland had weêrgevonden. Die munt geeft hem aanleiding om te spreken over de nog zoo gebrekkige en onzekere kennis van de inlandsche geschiedenis der volken van N. O. I., zoodat hij b. v. in weerwil van alle nasporingen nog niet met voldoende zekerheid den naam heeft kunnen ontdekken van den Vorst, die kort voor de eerste komst der Hollanders te Bantam voor Palembang was gesneuveld, noch dien van zijn opvolger.

Van Sumatra zijn den Spreker nog slechts weinige munten uit de Hindoe-periode bekend, die in de nabijheid van het oude Fantsoer op de Westkust gevonden, hem door den Heer Dr. H. N. van der Tuuk welwillend zijn afgestaan. Overigens zijn van de Westkust, zelfs van Menangkabou nog geen munten bekend, maar vertoont zich uit den Mohammedaanschen tijd het gebruik van eigen munten in de Staten van het noorden langs de oostkust naar het Zuiden, in Atjih, Siak, Djambie en Palembang, met Arabisch-Maleisch of meer oud-Javaansch karakter. Van Atjih gewagende, wijst Spreker op de zoo gebrekkige behandeling van deze en andere munten bij W. Marsden, die nauwelijks schijnt toe te laten, dat dit gedeelte van het groote werk: *Numismata Orientalia* door dien beroemde geleerde zou geschreven zijn. Voor de vroegere geheel onbekende munten, had vooral een zegel van den Koning van Atjih op eene Missive van Prins Maurits aan dien Vorst, op 's Rijks Archief berustende, hem den weg gebaand tot hare ontcijfering en bepaling.

Geographisch en historisch acht de Spreker de eilanden ten oosten van Sumatra en het Maleisch Schiereiland onafscheidelijk met den O. I. Archipel verbonden en zoo bespreekt hij de munten, vroeger bij de Chinezen op Banka in gebruik, eenige munten van Djohor, door hem ontdekt, van Kedah, Trangganoe en Patanie, terwijl die der overige staten nog onbekend zijn.

Van het groote eiland Borneo is op dit gebied weinig te vermelden. Achtervolgens behandelt de Spreker de noordkust, de

munten der Chinezen op de westkust, die van het nieuwe rijk van Pontianak en in het zuiden die van het rijk van Bandjermasin, waarbij hij het gebruik van geheimzinnig cijferschrift op sommige munten vermeldt, en eenige bijzonderheden van het muntwezen van den SoeloeArchipel en van Mindanao aanstipt.

In het zuidelijk gedeelte van Celebes, in Makassar, schijnt, volgens Spreker, de oostelijke grens gelegen van het inlandsche muntwezen in den O. I. Archipel. Hij deelt mede, hoe hij tot de ontdekking der munten van Makassar is gekomen, die thans zelfs bij de inlanders geheel onbekend zijn geworden, ofschoon dit teeken van beschaving, eigene munt, zelfs in drie metalen, daar nog in het begin der vorige eeuw is vervaardigd geworden.

Ten slotte verbindt de Spreker met dit overzicht nog eenige algemeene beschouwingen en wijst hij vooral daarop, hoe sedert de komst en vestiging der Europeanen in den O. I. Archipel de handel en nijverheid der inlandsche staten is verminderd en onderdrukt, de meest ontwikkelden hunne onafhankelijkheid en welvaart hebben verloren en de toenemende achteruitgang in beschaving zich ook in de geschiedenis van het inlandsch muntwezen duidelijk openbaart.

Het gesprokene geeft den Heer Leemans aanleiding tot een paar opmerkingen. Hij meent te weten, dat de muntverzameling van het Bataviaasch Genootschap, uit haren schuilhoek te voorschijn gehaald, de bron is, waaruit de Heeren Netscher en van der Chijs bij de zamenstelling van hun werk geput hebben. Voorts deelt hij een en ander mede over de Indische munten van het ethnologisch Museum te Leiden, die waarschijnlijk aan den Heer Millies niet alle bekend zijn. De verzameling is rijk in Boeddhaen in Chinesche munten.

De Heer Dirks brengt naar aanleiding van het gehoorde in gedachten, hoe hiet te lande niet voorkomende Oud-Friesche munten in Rusland gevonden zijn en wijst op de Oud-Duitsche tempelmunten.

De Heer Millies had gewenscht de vrucht zijner onderzoekingen aan de Akademie voor hare Verhandelingen aan te bieden. Daar echter de uitgave dier Verhandelingen uit gebrek aan geld is gestaakt en zijn stuk te uitvoerig is voor de Ver-

slagen en Mededeelingen, zal hij de uitgave daarvan op eene andere wijze beproeven en kan van het thans door hem gesprokene slechts een kort verslag in het Proces-Verbaal der zitting worden gegeven.

De Heer Leemans biedt een stuk van het buitenlandsch Lid F. V. Chabas, getiteld *sur l'étude de la langue égyptienne* voor de Verslagen en Mededeelingen aan. De Heer Bakhuizen van den Brink verklaart zich daartegen. Wat door de vergadering niet gehoord is, waarover de leden niet hun gevoelen hebben kunnen uiten, behoort naar zijn oordeel niet in die verzameling. De Heeren van Lennep en Leemans verklaren over dit punt evenzoo te denken, maar beiden vinden bezwaar in de toepassing van dit principe na het antecedent met de verhandelingen van de Heeren Acker Stratingh en Roorda.

De Voorzitter wijst op Art. 5 van het Reglement van orde, waarop besloten wordt het stuk van den Heer Chabas in handen te stellen van de Kommissie van Redactie. De Heer Bakhuizen van den Brink kondigt aan, dat hij een voorstel wil doen tot wijziging van Art. 5 en 7 van het Reglement.

Volgens opgave van den Heer Leemans zijn bij de Kommissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche kunst berichten ontvangen van de Heeren A. Schaepkens te Brussel, Plantenga te Katwijk a. R., J. A. Roseboom te Amsterdam, W. T. Leemans te 's Hertogenbosch, A. C. van der Kellen te Stratum, P. Messert te Woudrichem, den Burgemeester van Amersfoort, een der wethouders van Ooststellingwerf en van I. Koning, gezagvoerder van de Kosmopoliet, nu te Rotterdam.

De Heer Dirks biedt twee afdrukken uit de Vrije Fries voor de boekerij der Akademie aan.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER

DRIEËRLEI TIJDPERK

IN DE

GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID.

BIJDRAGE VAN

W. G. BRILL.

He is bekend, dat onze dichters, waar zij zich eene zaak als een persoon denken, zich vaak niet bekreunen om het geslacht van den naam dier zaak. Zoo noemt Vondel de zon *alzienden Vader*, en de Decker noemt haar *Vorst der hemellichten;* Hooft noemt de zee *Vader aller meeren;* Vondel wederom den zang *boeister van 't gehoor* *); de Decker den ouderdom *moeder van de ervarenheid,* en eindelijk laat Moonen den Avond *moeder* worden *van de Mei.*

In eene taal, als de onze, waar de stempel van het taalgeslacht, ten gevolge van het verlies der verbuigingsvormen bijna is uitgewischt, is den dichteren deze vrijheid vergund. In het Latijn en het Grieksch, en andere talen, waar de verbuigingsvormen nog genoegzaam in hunne oorspronkelijkheid onaangetast bestaan; ja, in de Romanische talen, waar mannelijk en

---

*) Later vond hij dit, ten onrechte, te stout, en de regels:

Om uw Prins Willems wieg en boortedag te eeren
Met lieflijk maatgezang: zang, boeister van 't gehoor,
Zang, die de ruwste ziel lokt spelen buiten 't oor.

veranderde hij aldus:

Om uw Prins Willems wieg en boortedag te eeren,
Met lieflijk maatgezang te boeijen 't wuft gehoor
En d'allerruwste ziel te lokken buiten 't oor.

Zie de uitg. v. Prof. v. Vloten, I, bl. 220.

vrouwelijk door onderscheidende klanken gekenmerkt zijn, kan de vrijheid niet zoo onbepaald worden aangewend; in het Engelsch, daarentegen, waar het taalgeslacht vervallen is, vermag niet alleen de dichter, maar zelfs de redenaar en elke prozaschrijver, mits zijn stijl tot de vereischte hoogte stijge, zich van die vrijheid ruimschoots te bedienen. Zoo maakt Fielding *den Oceaan* vrouwelijk; Shakespeare, daarentegen, mannelijk; Milton maakt op de eene plaats den *Hemel* tot een mannelijken, op de andere tot een vrouwelijken persoon; zoo worden, eindelijk, *de Zomer* en *de Winter* door Thomson tot mannelijke wezens, door Young tot vrouwelijke gestalten verheven *).

Hoezeer er alzoo verschil kan bestaan tusschen het grammatisch geslacht van een woord en het poëtisch geslacht van eene zaak, is het toch eene belangrijke vraag, of niet het taalgeslacht een verschijnsel is van denzelfden aard als zulk een poëtisch geslacht.

Ik heb reden om het er voor te houden, dat er zijn, die in deze meening verkeeren, en gelooven dat aan de oorspronkelijke toekenning van het taalgeslacht eene beschouwing en eene handeling ten grondslag ligt, overeenkomstig met die, door welke de dichters zich eene zaak als een mannelijken of eenen vrouwelijken persoon voorstellen. Dezulken meenen, dat de mensch, in het tijdperk der taalvorming, zich eene zaak als een persoon verbeeldend, naar de natuur van het beeld, dat zijne phantasie hem voortooverde, aan het naamwoord een der geslachten zal hebben toegekend.

Dit intusschen is geenszins het geval. De phantasie heeft, evenzeer als het wijsgeerig denken, bij de vorming der taal geenerlei rol te vervullen. — Wat toch is het wezen en de taak der phantasie of verbeelding? Zij is de werking van den geest, die het actueele leven, na zich daarvan teruggetrokken te hebben, in vrijgeschapen beelden weder voor zich laat verrijzen. Bij de taalschepping nu trekt zich de mensch in geenen deele van het actueele leven terug. Hij neemt een verschijnsel waar: en van die waarneming getuigt de spraakklank, die haar,

*) Zie de plaatsen in mijne *Opmerkingen op het gebied der Engelsche Spraakkunst*, bladz. 41 en 42.

als het ware, bezegelt. Haar inhoud is een vereeniging van twee elementen: het voorwerp, waaraan iets waargenomen wordt, en datgene, wat aan dat voorwerp wordt waargenomen. Deze twee elementen in hunne onderscheidenheid te vatten en ze weder met bewustheid te verbinden, is het werk van het denken: het is oordeelen, en de spraakklank drukt zoodanig oordeel uit, en niets meer. Al naardat de aan het voorwerp waargenomene daad (want wat aan het voorwerp wordt waargenomen, wordt gemeenlijk als *een doen* van dat voorwerp voorgesteld) geacht wordt het werk te zijn van eenen mannelijken of van eenen vrouwelijken werker, wordt aan den spraakklank, naam van het voorwerp geworden, het mannelijke of het vrouwelijke geslacht toegekend.

Zoo ontstaat de taal, zoo ontstaan hare vormen in het oogenblik der waarneming zelve. De taal is het voortbrengsel van het denken, zoo als het van het onmiddellijke leven uitgaat; zij is de getuige, hoe de mensch oorspronkelijk te midden der actueele levensverschijnselen verkeerde, zonder zich eene wereld te scheppen, van de actueel levende schepping onderscheiden; maar niettemin (het ontstaan van den spraakklank waarborgt het ons) met de volle kracht zijner bewustheid. Aan den eenen kant moet men zich den oorspronkelijken mensch voorstellen als geen leven leidend noch verlangend te leiden in onderscheiding van de hem ter hand zijnde schepping: hij is in zooverre één met de hem omvangende natuur, één met het actueele leven; maar van den anderen kant is hij daarbij toch ten volle mensch, dat is, met een beginsel bedeeld, hetwelk hem over het al, dat tegenover hem staat en over alles wat zijne zinnen treft, een oordeel vellen doet. Dit beginsel (in het belang van de eenige juiste voorstelling van het wezen der taal is het noodig zulks op te merken), dit beginsel is een absolute kracht: ondenkbaar is het, dat het immer of meerder of minder zijn zou: een wezen bezit dat beginsel of bezit het niet: in het eene geval is dat wezen mensch, in het andere is hij zulks niet. Mensch, namelijk, noemen wij dat bewerktuigde wezen, hetwelk bij het inleven in de natuur met oordeelskracht bedeeld is en alzoo bij uitstek zelfstandig tegenover de natuur staat. Er zijn graden in de mate van de zelfstandigheid der

wezens binnen den schoot der natuur. De onbewerktuigde voorwerpen hebben hun middelpunt buiten zich en liggen werkeloos, in zoo verre de kracht, die buiten hen is, zich niet aan hen betuigt, zij zijn onzelfstandig, deelen van een vroeger aanwezig, of van een ons verborgen, een gansche wereld omvattend organisch leven. De plant, daarentegen, heeft een afgerond bestaan; zij heeft haar middelpunt in zich zelve; toch is zij nog niet losgemaakt van de logge elementen. Maar het dier is los en vrij, doch slechts in beperkte mate: het heeft geene kracht om zich uit de elementen een eigen wereld te bouwen. Dat vermag alleen de mensch. Hij die zou meenen te mogen aannemen, dat dit vermogen zich bij den mensch van lieverlede heeft ontwikkeld, verraadt dat hij van die kracht geen juist denkbeeld heeft. Een beginsel, dat is, de oorsprong eener werking, is evenmin voor ontwikkeling, als een punt voor uitbreiding vatbaar: het wordt mettertijd op meer zaken toegepast, in steeds meer gevallen aangewend; maar zelf ontwikkelt het zich niet. Wel kan ik mij voorstellen, dat de mensch in de eerste eeuwen van zijn bestaan (en het klimaat der aardstreek, oorspronkelijk door hem bewoond, maakt het gemakkelijk, ja noodzakelijk zulks aan te nemen) zich minder zelfscheppend heeft gedragen; dat hij zich meer in de natuur te huis bevond, zich door haar liet kleeden en dekken; dat hij zijn verstand gewonnen en gevangen gaf aan de natuur en het leven, overtuigd dat zijn verstand slechts eene schaduw is van dat verstand, hetwelk in de natuur der dingen werkt; maar niettemin, dat vermogen des denkens, dat verstand, bezat hij in volle kracht, en de oefening van dat vermogen, kon hij evenmin missen of doen stilstaan als den adem zijner borst.

Zoo meenen wij het recht te hebben om ons de stamvaders van ons geslacht voor te stellen als van den aanvang aan ten volle menschen en daarvan het pand bezittend in de taal, hoezeer zij, daar wij toch in regelmatige ordening en in voortbrengselen der nijverheid iets bij uitstek menschelijks zien mogen, buitendien nog bijna niets menschelijks bezaten. Maar aan hetgeen zij hadden, hadden zij genoeg. Levende in het gegevene, in het zich hun aanbiedende leven, brachten zij in praktijk wat nog altijd onze hoogste taak blijft, en bezaten zij

wat allen, die ooit iets van het leven erkend hebben, niet ophouden ons in te scherpen. Of wat (om van de Hebreeuwsche en in het algemeen gewijde schrijvers niet te spreken), wat is de strekking van die aloude Grieksche spreuk: *τὸ παρὸν εὖ ποιεῖν* (*wat voor de hand is, wat zich ons aanbiedt, wel te maken*), een spreuk, welke in velerlei vorm bij Grieksche dichters en wijsgeeren voorkomt: bij Pindarus in de uitdrukking *τὸ πρὸ ποδὸς σκοπεῖν* (*te zien op hetgeen voor den voet is*); bij de Stoïcijnen met hun voorschrift: *κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν* (*te leven naar bevind van de zaken, die het leven oplevert*), nog korter uitgedrukt: *ὁμολογουμένως ζῆν* (*dus te leven, dat telkens onze rede instemme met hetgeen de natuur en het leven aangeven*), een voorschrift, dat nog Horatius meermalen verkondigt, onder anderen, waar hij zegt: quod adest, memento componere aequus (*bestel naar behooren wat het tegenwoordig oogenblik oplevert*). Van de nieuwere schrijvers zal ik GOETHE niet aanhalen: want van al zijne geschriften is die leer de schering en de inslag; maar het is opmerkenswaard, dat een Voltaire ons zelfs deze zedekunde predikt, waar hij zegt: *vivre à sa place et garder ce qu'on a*, en elders: *le paradis terrestre est où je suis.*

Zoo leefde het menschdom ordelijk zonder wetten, beschaafd zonder wetenschap, rijk zonder geld. Dit is de historische waarheid der mythe van de gouden eeuw.

Maar van lieverlede werd de zucht onwederstaanbaar om een eigen wereld te scheppen, zoowel in stoffelijken als in geestelijken zin, en niet alles aan de natuur over te laten. Dit is het tijdstip niet alleen van het ontstaan der handwerken, die den mensch van dak en kleeding en wapentuig voorzien; maar ook van de vaststelling van regels voor de maatschappelijke betrekkingen, en ten laatste ook het tijdstip, waarin de mensch in gelijkenissen van zijn begrip van de natuur der dingen rekenschap geeft. Niet langer van zich kunnende verkrijgen, de beelden van het helder oog zijns geestes in stil welbehagen met zich om te dragen, en zijne philosophie geheel en al in daden, als het ware, om te zetten, houdt hij die beelden vast, beschrijft ze en schildert ze af, voor zich zelven en anderen. Zoo ontstaat eene gallerij van gestalten, symbolen van den inhoud der

wereldbeschouwing der toenmalige geslachten, met andere woorden: het mythenscheppend tijdperk is ingetreden, tevens dat van het ontstaan der godsdiensten met al haren toestel van tempels en beelden, en met al de begeleiding van liederen en gebeden; want in die symbolische gestalten erkent en vereert de mensch het wezen der dingen, het Opperwezen en de openbaring zijner kracht.

Werd in zulk een mythe een natuurvoorwerp tot een persoon verheven, dan zal het voorgekomen zijn, dat er verschil bestond tusschen het taalgeslacht van den naam en het geslacht van den mythischen persoon. In zulk een geval zal zich de mythologie niet om het taalgeslacht bekreund hebben, en men zal te werk gegaan zijn, gelijk, hoezeer oneindig veel later, Homerus te werk is gegaan, die de natuurverschijnselen *donder* (βροντή) en *bliksem* (στεροπή) met vrouwelijk taalgeslacht, tot mannelijke personen Brontes en Steropes verheffende, de namen met hunne vrouwelijke vormen heeft behouden, en ze niettemin mannelijk gemaakt heeft.

Tot dus verre vonden wij de oorzaak van het ontstaan der mythen en der inrichtingen, die gelijktijdig ingevoerd werden, in een inwendigen drang, die den mensch bewoog. Doch daaraan niet alleen is het ontstaan van mythen en wetten te wijten. Ook en vooral werden zij door dezulken, die zich daartoe geroepen gevoelden, ontworpen, dewijl het vroegere leven, ontaard, op verwildering dreigde uit te loopen. Reeds hadden zich vóór het tijdperk, dat ik het mythenscheppende wenschte te noemen, groote afdeelingen der menschheid van de kern afgescheiden. De aard der talen, die de hier bedoelde menschenstammen spreken, getuigt van achteruitgang. Eensdeels heb ik de volken van zuid-oostelijk Azië, die monosyllabieke talen spreken, anderdeels de Noord- en Midden Aziatische, Amerikaansche, Polynesische en Afrikaansche volken op het oog. In die monosyllabieke talen is het woord geheel en al tot het peil van een blooten naam eens voorwerps of begrips afgedaald; werkwoorden, als zoodanig, bezitten die talen niet; alzoo wordt de daad van het denken er niet uitgedrukt: onverbogen staan er de woorden in de rede nevens elkander: in de levende rede drukt slechts de toon, in de geschreven rede slechts de orde der woorden hunne onderlinge betrekking uit. In het

leven moet dus een begeleidende teekentaal van tonen en gebaren, in het schrift een doode regel het gemis aan taalvormen vergoeden. Doode regelen en vormen, ziedaar tevens de macht, die bij de Chinesche, Siamesche en Barmaansche volken de verwildering te keer gegaan en, met de krachtige hulp van het pasigraphisch schrift, verschillende natiën aan eene ontzagwekkende eenheid heeft onderworpen.

Bij die andere menschenstammen, welke Polynesie, Amerika, Afrika bevolkt hebben, was mede, met de verbuiging, de stempel der hooge geestbeschaving van de taal uitgewischt; maar hier ontbrak, met het schrift, alle middel om verband en eenheid tusschen verledene en tegenwoordige tijden en tusschen ver van elkander afgelegene landstreken tot stand te brengen, en alzoo eene machtige volkseenheid te bewaren. Die Stammen verbreidden zich in alle richtingen over den wijden aardbodem en verdeelden zich bij voortduring. Waar men hier Staten en godsdienstige instellingen, die dezen naam verdienen, aantreft, zoo als op het oude Java, in Mexico en Peru vóór de veroveringe dezer landen door de Spanjaarden, daar kan men zeker zijn, dat met vreemde aankomelingen een kiem van beschaving van elders werd aangebracht.

Zulk eene verwildering werd genoegzaam alleen bij den Arischen of Indo-Europeschen menschenstam verhoed, terwijl er in zijn midden groote geesten opstonden, die Staten stichtten, steden bouwden en godsdiensten schiepen. Maar deze verandering had niet zonder tegenkanting plaats. In de Steppenlanden van Azië handhaafde zich volk bij volk, dat aan het verkeer met God in de natuur der woestijn wilde vasthouden, zonder geschreven wet, noch dwingende staatseenheid. De gelijkenissen van het goddelijke, de beeltenissen van het Opperwezen dochten dien herdersvolken afgoderij, gelijk de onderwerping aan staatsverband en burgerlijke overheid hun als slavernij voorkwam. De talen ook van deze volken raakten de verbuiging kwijt, en de tweelettergrepige gedaante harer woorden getuigt, hoe men door verdubbeling van den klank dit verlies heeft pogen te vergoeden: het met klanken aanduidende en schilderende element heeft in deze talen, onder den gemeenschappelijken naam van Turanische talen zamengevat, het overwicht.

Als een uit die herdersvolken losgerukte Stam, die zich te midden der Arische natiën liet gelden, protesterende tegen staatsdwang en mythologie, komen mij de Semieten voor. Hunne talen zijn dissyllabisch en vertoonen buitendien nog meer dan ééne eigenaardigheid, die aan de Turanische talen herinnert; doch op dien stam zijn, ten gevolge van hun verkeer te midden der Arische volken, verbuigingsvormen geënt. Bepaaldelijk de Hebreën dragen dat karakter der Semieten. Zij scheurden zich los uit de banden van den Egyptischen Staat, in welken ik de organisatie meen te mogen erkennen van eenen Stam, tegengehouden op den weg der verwildering door een krachtig priesterdom, van elders, misschien uit Achter-Indië, aangekomen. In de oudste oorkonden der Hebreën vindt men sporen genoeg van den oorsprong, dien wij hun toeschrijven. Daar wordt de herder Abel verheerlijkt; de stedenstichter Kaïn met zijn nijverheidkweekend naijverig kroost staat ongunstig aangeschreven. De minnehandel der Godenzonen met de schoone dochteren der menschen, in die zelfde oorkonde vermeld, schijnt te zien op het mythische en heroïsche tijdperk. De Godenzonen, welke afvallig worden van het goddelijke leven, zijn de Apollo's en Mercuriussen, en de Reuzen zijn de Herculessen der Arische mythologie. Slechts in eenen zondvloed, die den menschengeest uitdelgt, is er genezing tegen het bederf, en bij Noach, door de wateren aan de vervloekte aarde en door den wijn aan de zorgen van het menschelijke leven ontsnapt, al wordt zijn naakte natuurstaat door den Chamiet bespot, is er voor den mensch, zoo als de text het uitdrukt, „vertroosting over zijn werk, en over de smart zijner handen."

Doch wij gaan verder. — Ook de periode, met de dichting der mythen nieuw ingetreden, een periode, die (de vergelijkende taalstudie bewijst het) was aangevangen voordat de Indische, de Grieksche en de Germaansche wereld nog vanééngescheiden waren; ook die periode had haren tijd. Er kwam eene eeuw, dat die mythen onbegrepen vormen dreigden te worden en met ergernis zouden weggeworpen zijn, zoo geen bepaalde Stand, min of meer ingewijd in haren zin, zich de handhaving dezer symbolen tot taak had gesteld en haar gezag aan de menigte had opgedrongen, om tegelijk aan de Godsdienst en aan den

Staat ontzag te verzekeren. Wanneer een volk, te midden van hetwelk zulk een Stand van ingewijden eene godsdienstleer in bewaring hield, en waar alzoo het denkbeeld der gelijke waardigheid van allen verzaakt was, veroverend optrad, moest eene Castenindeeling ontstaan, gelijk wij in het Brahmanisme aantreffen. Tegen den Indischen Castenstaat deed zich eene reactie op in het Boeddhisme, hetwelk als zoodanig geschikt was om zich uit te breiden over de zich van monosyllabieke talen bedienende Oost-Aziatische volken, onder welke het gemis eener gewijde leer het opkomen van onderscheidene Standen en Casten had verhoed. Doch het Boeddhisme was in zijn beginsel slechts negatie, eene negatie, die, met den Castenstaat, het geheele leven trof, als ware het leven zonder zulk een organisatie niet denkbaar. — Ook onder de Medo-Persen, een volk van Arischen stam, maar waarbij langen tijd Nomadische zeden heerschten, en bestemd om zijn gebied over Semitische volken uit te breiden, bespeuren wij in de leer van Zarathustra eene reactie tegen de Arische godsdienststelsels: de goden, Dewas, bekomen hier het karakter van booze geesten. Maar bij de noodzakelijkheid om den Staat tegen de Nomaden van het Noorden en Westen te verdedigen, bij de Oostersche verheerlijking der koningen en den speculatieven geest der Magen, ontstond er uit de oorspronkelijke Lichtleer een godsdienst vol voorschriften en praktijken, en sloop bij het Mazdeïsme de dienst van allerlei daemonen, even als bij het Boeddhisme de dienst der oude goden weder in.

Maar gelijk de Arische stam de eenige was, die na den verbasterden natuurstaat eenen stap voorwaarts ging, zoo zien wij te midden van dienzelfden Arischen stam eene natie na de ontaarding van den mythologischen staat der volken op nieuw een wezenlijken stap hooger stijgen. Ik bedoel de Grieken. Onder hen was geen priesterstand bij machte om bij het volk eerbied voor de godsdienst in te scherpen, zoodra het dien begonnen was te verliezen. Dat volk, door het burgerlijke leven ingenomen, telde langer niet, wat het niet bevatte, en spotte met die mythische gestalten of ergerde zich aan de ongerijmdheden der mythische verhalen en de ongeregeldheden der mythische personen.

Maar was daarom de tijd der doorgronding van de natuur

der dingen, de tijd van een bevredigend inzicht in het wezen der wereld en des levens voor goed voorbij? — Het zou bedroevend geweest zijn, zoo bij den mensch, het eenige wezen, hetwelk zin heeft om de natuur der dingen te verstaan, die zin voor altijd en zonder uitzondering verstompt ware. Maar, gelukkig, zoo was het niet. Juist bij de Grieksche natie, welke de overgeleverde mythen, hetzij tot een spel verlaagd, hetzij als louter ijdelheid had verworpen, waren er ingewijden, onderwezen niet door eenige priesterleer, maar door de kracht huns eigenen geestes. Ook thans was het plicht voor die ingewijden om den inhoud van hun denken en gevoelen in eigenaardige scheppingen in te kleeden: anders toch scheen alle hoogere en diepere beschouwing van natuur en leven voor altijd verloren. Maar zouden zij nu nieuwe mythen dichten? Nieuwe mythen kon geen beter lot dan de verouderde wachten, en daarenboven den nieuweren ingewijden ontbrak het aan die naïviteit, welke den inhoud des denkens in beelden hult, even misleidend als de afgebeelde zaak zelve, en even weinig rechtstreeks sprekend tot het verstand. Neen! deze nieuweren spraken, zoo veel mogelijk, in de verstandstaal, in afgetrokken redenen, niet in gelijkenissen. — Gij bemerkt, dat ik het ontstaan van de wijsbegeerte en van de wetenschap in het algemeen op het oog heb. — Maar met dat al waren er toch vernuften, welke die zucht om beelden te scheppen, die lust om te „fabuleren", zoo als Goethe het noemt, niet konden bedwingen. Wat zij van het leven ervaren hadden, nam voor hunne fantasie gestalten aan. Doch die gestalten waren niet wederom mythen, dat is beelden, welke aan geen anderen eisch beantwoorden dan aan dezen, dat zij uitdrukken wat in huns scheppers denken bestaat, onverschillig of het beeld liefelijk zij of wanstaltig, physiek mogelijk of ongerijmd. Neen! er deed zich een schoonheidsgevoel gelden, welks voorschrift, uitgesproken door den wijsgeer Aristoteles, dus luidde: *volg de natuur na,* dat is, schep, dichter, van nu aan geene wangestalten, zoo als de natuur ze niet kent; verbind geen vrouwenbuste met een visschenstaart, geen menschenhoofd met een runder- of paardenromp, nog minder een menschenlijf met een dierenkop. Neen! vorm uwe ideën tot geene andere gestalten, dan de zoodanige, als de natuur ze oplevert; maar laat er uw

geest, uw inzicht, uw gevoel van harmonie in spreken, en de beelden, die gij levert, zullen wellicht misleiden of misduid worden, maar ze zullen schoon wezen en de tooverkracht der schoonheid uitoefenen. Zoo zag men in de Grieksche poëzij den mensch terugkeeren tot den oorspronkelijken staat, toen nog geene metaphysische mythen de gemeenschap tusschen de natuur en den geest des menschen verklaarden, of moet ik zeggen? verduisterden. Zoo kwam in de Grieksche beeldende kunst en voor een goed deel in het Grieksche leven de mensch tot de kuische naaktheid der gouden eeuw terug.

Ten slotte waren de wetenschap en de schoone kunst nevens elkander geboren, twee vormen, die te voren onontwikkeld besloten geweest waren in den eigenaardigen vorm der mythe. Maar ook tegenover deze nieuwe uiting van den scheppenden menschelijken geest liet zich het Semitisme niet onbetuigd. Uit Israël zag men zich over de Grieksche, de Latijnsche, en, tegelijk met de Grieksch-Romeinsche beschaving, over de Germaansche en de Slavische volken eene prediking verspreiden, sterker dan de schoonste kunst en de diepste wetenschap, die als menschenwerk aan verduistering onderhevig zijn. Wie gevoelt niet, dat ik hier het Christendom bedoel, een waar werk Gods in de menschheid: want hier is de geheele inhoud van alle wijsheid in feiten, in handeling, in het leven, in eens menschen leven vervat.

Zoo hebben wij dan de taal erkend als de oudste der scheppingen van den mensch, die, waar godsdiensten gevallen zijn, in genoegzaam voldoenden staat al die ongetelde eeuwen doorstaan, en de invloeden van mythologie, poëzij en wetenschap, die, zoo als men vermoeden mocht, min of meer storend op haar moesten werken, getrotseerd heeft. Hoe vermocht zij zulks? Ziedaar eene vraag, die wel verdient, dat wij onze krachten beproeven om ze eenigermate te beantwoorden.

Wij nemen aan, dat de taal oorspronkelijk en van nature voorzien is van verbuigingsvormen. Immers ligt het in haar wezen, als uitdrukking der gedachte, dat de daad van het denken in haar niet onuitgedrukt blijve. Die daad nu wordt door de verbuiging bepaaldelijk van het werkwoord uitgedrukt. Maar ook is de verbuiging in haren oorsprong uit aanwijzende, zoogenaamd

pronominale klanken, zoo eenvoudig en met de levendigheid en naïveteit, die wij aan den kinderlijken mensch mogen toeschrijven, zoo overeenkomstig, dat wij niet anders denken kunnen, dan dat zij met de geboorte der taal zelve is ontstaan. Bij gevolg meenen wij, hetgeen wij reeds herhaaldelijk veronderstelden, dat de talen, die van verbuiging zijn verstoken, ze verloren hebben. Zulk een verlies is gemakkelijk te verklaren. Wel bleef natuurlijk de kracht, die de taal had doen ontstaan, haar eerste werk nog overleven: die kracht schiep als het ware telkens de taal en hare vormen van nieuws, en slechts daarom werden de oude klanken niet door nieuwe vervangen, omdat die oude klanken aan den eisch beantwoordden, en de geest zich geen nieuw stroombed, als ik het zoo mag uitdrukken, behoefde te graven, waar hij in de bestaande taal en hare vormen eene volkomen toereikende bedding vond. Zoolang de geest van de individuen op de hoogte bleef van de kracht, die de taalvormen geschapen had, werden die vormen begrepen en bewaard. Zelfs was tot het behoud dier vormen niet eenmaal een in allen deele duidelijk inzicht in hunne beteekenis noodig: immers bij kinderen en onbeschaafden merken wij nog steeds soms eene treffende inachtneming van taalvormen op, die zij niet ganschelijk doorgronden: het gebruik, namelijk, leert hen de middelen kennen, en de behoefte leert hen ze aanwenden. Maar begrijpelijk is het slechts al te zeer, dat de taalscheppende kracht van lieverlede verflaauwt; dat tevens met de gezindheid om zich kinderlijk aan het gegeven voorbeeld aan te sluiten, de vatbaarheid om de wetten der taal te erkennen, verloren gaat! Alsdan verwart men zich lichtelijk in de verscheidenheid der vormen; ongepast gebruikt, missen zij hun doel; het wordt raadzaam ze te verwaarloozen, en door andere middelen te vervangen. Die middelen liggen voor de hand: het zijn tonen en gebaren, of op zichzelf staande nieuwe klanken. De waardigheid, die zonder aanwending van overmatige stoffelijke hulpmiddelen met redeklanken had leeren spreken, daalde in dezelfde evenredigheid: in één woord eene verbuigingloos geworden, eene verwilderde taal, eene wildentaal was ontstaan.

Langer dan bij de wijd en zijd verstrooide menschenstammen moeten de deugd en de kracht, die in staat zijn de taal

bij voortduring onder de elkander opvolgende geslachten te herscheppen, in de bakermat der menschheid voorhanden zijn gebleven. In allen gevalle is bij den Arischen Stam de taal zoo al niet ongewijzigd, dan toch ongedeerd gebleven tot den tijd van den oorsprong der mythen en godsdiensten toe, en sedert was met die mythen eene overlevering, in bepaalde taalvormen vervat, aanwezig, met welke die taalvormen bewaard werden. Waar een priesterstand zich de bewaring der godsdienstleer toevertrouwd zag, was het behoud der taal, in welke de hymnen en gebeden en de heilige verhalen vervat waren, te gelijk verzekerd. Maar ook zonder priestercaste kon de overlevering en daarmede de taal en hare vormen ongeschonden bewaard blijven. Wij zien het in het voorbeeld der Gothen, die hunne taal met een overvloed van geleerde (*savante*) vormen in het van hunne bakermat ver verwijderde land zonder schrift tot in de vierde eeuw na Christus bewaard hebben. Het bestaan van een leekenadel is toereikend om zulk een resultaat te verklaren. Wij zien het aan de volharding, met welke de naar IJsland uitgeweken Scandinavische aristocratie hare taal en overleveringen in het leven heeft gehouden: de Edda is er het bewijs van.

Ook de Hellenen, hoezeer vrij van alle castenindeeling, heb ben hunne taal tot in de historische tijden in onvergelijke volmaaktheid, hoe gewijzigd ook, bewaard, en de dichtkunst en wetenschap, bij hen geboren, maakten op de taal geene inbreuk. Voorwaar van de dichters had zij geen verderf hoegenaamd te duchten. De vrijheid en vaardigheid hunner gave openbaart zich in de eerbiediging der bestaande taalvormen, en hoe zouden zij dan de taal in eenig opzicht geweld hebben kunnen aandoen of hare ongeschondenheid in gevaar brengen? Want ook het maatgezang was bij de Grieken in de volmaaktste overeenstemming met de ruime middelen der onovertroffen taal, ja, wat meer is, de gedichten, levend in het geheugen der menschen, verzekerden aan de taalvormen de onsterfelijkheid, welke die gedichten zelven deelachtig waren. En wat de wetenschap betreft, voor alles wat zij vermag te vinden, is in de taal de uitdrukking voorhanden. Hoe klaarder zij is, hoe minder zij met de taal in strijd komt.

Maar waarom staan wij Germanen in dit opzicht zoo ver bij

de Grieken achter? Want de Duitsche taal, bepaaldelijk de Nederlandsche, blijkt oneindig veel verloren te hebben aan rijkdom van vormen, aan verscheidenheid van verbuigingen, wanneer wij haar in haren tegenwoordigen staat met het Gothisch, het Oud-Hoogduitsch en het Oud-Saksisch vergelijken? Ons Duitsch is evenwel een oorspronkelijk gebleven taal, en niet als de Romanische talen, na de ontmoeting van volken, die elkanders spraak niet verstonden, ontstaan uit de verbastering eener taal, door den veroveraar in den drang van het leven zonder schoolstudie overgenomen.

Het is waar; maar daarentegen zijn de Duitsche volken onder een vreemde tucht opgekweekt. Op het tijdstip, dat de woelige zee der volksverhuizing tot bedaren was gekomen, en de gevestigde Germaansche volken op geestbeschaving en letterkunde prijs begonnen te stellen, bezaten de Duitschers geene schoone dichtvormen. Het zoogenaamde stafrijm is meer de vrucht van een studie, die de moeite, hoe gering ook, niet waard was, dan van dichterlijke geestdrift. Die dichterlijke geestdrift, wij moeten het erkennen, die doorstrooming van 's menschen wezen door de schoone wereld buiten hem, die ingeving, welke zich afdrukt in de taal, en niet alleen in hetgeen zang en dicht genoemd wordt, de woorden werpt als in een symmetrischen vorm, maar ook in het proza de zinnen organisch verbindt, hun verscheidenheid van woordorde bijzet om den eenen volzin in den anderen te doen passen, in plaats van ze onverschillig nevens elkaâr te laten staan; — die ingeving, den Germanen heeft zij ontbroken: anders zouden wij er de bewijzen van bezitten in de Gothische en de oud-Duitsche letterkunde. Toen derhalve de Frankische monnik Otfried in de negende eeuw, vervuld van den hoogsten dunk van de roeping zijner natie, het bewijs wilde leveren, dat zij in hare taal even goed kon dichten als de Grieken en Romeinen, meende hij niet beter te kunnen doen dan de accentuerende, rijmende prosodie der Latijnsche kerkelijke hymnen op zijne weerbarstige taal toe te passen. Zoo werd een vreemde dichtvorm aan de Duitsche taal opgedrongen, en zij heeft er veel onder geleden. De smeedbaarheid van het Grieksch van Homerus ontbrak haar, en de verzwakking en verwaarloozing van de verbuiginsvormen der woorden is er het gevolg van geweest.

Doch dit was de eenige bron der verachtering niet. De geleerdheid, bepaaldelijk de grammatische kennis, was in handen der geestelijken, en dezen hadden het Latijn tot hunne taal. Al hunne taalkunde ging uit van het Latijn en strekte tot het richtig gebruik van het Latijn. Bij het onderwijs, ook in de moedertaal, in de kloosterscholen gegeven, moest de orthographie en de uitspraak naar het alleen als behoorlijk geldend voorbeeld van het Latijn ingericht worden, en de Duitsche klanken moesten zich naar het bestaande Latijnsche klankstelsel voegen. Maar gemeenlijk werd alle onderwijs in de moedertaal verzuimd; de volkstaal werd aan het gebruik der onbeschaafden overgelaten. Wie de letterkunde beoefende, beproefde zijne krachten aan het Latijn; wie eenig wetenschappelijk werk ontwierp, stelde het in het Latijn. Hoe zou nu de Duitsche taal, verstoken van de zorg en de verpleging der deskundigen, en tot een middel van dagelijksch verkeer onder onbeschaafden verlaagd, hoe zou zij anders dan een aanmerkelijke schade hebben kunnen lijden? Hoe kon het anders, of hare vormen moesten verward, misduid, onbegrepen, eindelijk bijna geheel verwaarloosd worden? Dit duurde zoolang totdat de natie én hier te lande én in Opper-Duitschland omstreeks de twaalfde en de dertiende eeuw opwaakte tot gevoel van eigen waardigheid en kracht. Men had wat tot het volk te zeggen; men wilde het opleiden, leeren, stichten of vermaken, en wat men te zeggen had, zeide men in de moedertaal. Men was stout genoeg om zich bevoegd en bekwaam te achten om in letterkundige vormen zijn eigen taal te spreken; men verwierp de vreemde spraak en wilde wijs zijn buiten de geestelijkheid om met haar kerkelijk Latijn. Van nu aan was de verdere achteruitgang der Duitsche taal en harer vormen gekeerd. Want slechts voorbijgaande oefende de syllabentellende Walsche metriek hare verderfelijke tirannij op de Hoogduitsche dichters, en op onze Nederlandsche dichters, wier echte inspiratie in het tijdperk der opkomst van onzen Staat hun alle juk licht maakte, had zij geen nadeeligen invloed.

Zoo hebben wij onze taal van onze voorouders ontvangen. De erkentenis van haar wezen en eigenschappen, van de vormen, die zij nog uit de schipbreuk gered heeft, en daarmede het behoud van den schat blijve aan de taalkundigen opgedra-

gen. Maar dit is niet genoeg. De zucht om, ten behoeve van het snelle en drukke verkeer en van de maatschappelijke orde, in telegrammen, handelsbestellingen, dienstberichten en wetsartikelen, de uitdrukking der gedachten zoo beknopt en wiskunstig mogelijk te maken, die zucht dreigt de schoone weelde der uitdrukking van den vrijen menschelijken geest met verlamming en kortwieking. Tegen dit gevaar is een praktischer middel noodig. De letterkunde moet het ons verschaffen. Slechts als er meer dan redetwisters en reglementenstellers, als er redenaars zullen wezen, die tot een vrij volk wat te zeggen en daartoe al de hulpmiddelen der rede noodig hebben; als wij dichters zullen bezitten, voor wie de taal geen verschrompelde slavin is om stoffelijke benoodigdheden te dienen, maar een jeugdig en schoon godenkind om, boven alle stoffelijke behoeften, de geslachten der menschen met hoogere spijs te laven, slechts dan zal de taal ook bij ons bij hetgeen zij heeft, worden gehandhaafd en steeds toonen wat zij waard is.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den SEPTEMBER 1865.

Tegenwoordig de Heeren: J. DE WAL, L. J. F. JANSSEN, J. P. SIX, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. H. SCHOLTEN, J. C. G. BOOT, W. C. MEES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. A. C. VAN HEUSDE, R. J. FRUIN, J. H. HOLWERDA, W. G. PLUIJGERS, S. HOEKSTRA BZ., S. A. NABER, D. HARTING.

De Voorzitter en de Heeren C. Leemans, C. M. Francken en Th. Borret, hebben zich verontschuldigd wegens afwezendheid. Het voorzitterschap wordt door den Heer de Wal waargenomen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter spreekt een woord over het groot verlies, dat de Akademie geleden heeft door het overlijden van Dr. Bakhuizen van den Brink, wiens belangstelling in deze instelling zijne kolossale geleerdheid evenaarde. Hij uit den wensch, dat het bestuur der Afdeeling er in zal slagen, om iemand te vinden, die de veelzijdige verdiensten van den overledene helder in het licht zal plaatsen.

De Heer Koenen vraagt, of van den Brinks stuk over J. Bake in het Jaarboek zal opgenomen worden. De Secretaris geeft ten dien aanzien eenige inlichting, die met genoegen vernomen wordt.

Wordt gelezen een brief in dato 19 Junij van de Kommissie tot regeling van het achtste taalcongres, met uitnoodiging aan de Leden der Akademie om zulks bij te wonen, en een brief van het medelid L. W. J. A. Sloet, geteekend Buitenzorg, 13 Julij 1865, ten geleide van 16 keurige teekeningen van planten en bloemen uit 's Lands plantentuin aldaar, die volgens opgave van den Correspondent der Afdeeling, den Heer R. H. Th. Friederich, voorkomen in de Indische kosmogonie, mythologie en poëzie. De Heer Sloet stelt deze teekeningen met eene nota van genoemden Heer ter beschikking van de Letterkundige Afdeeling.

Op eene vraag van den Voorzitter wat in dezen te doen, worden verschillende adviesen uitgebracht. De Heer Pluijgers acht het voor alles wenschelijk, dat uitgemaakt worde, of de hier afgeteekende planten en bloemen reeds in botanische werken goed zijn afgebeeld. Hij stelt dus voor verzending aan de Natuurkundige Afdeeling met verzoek van voorlichting. De Heer van den Bergh wenscht onderzoek naar het voorkomen dezer planten op oude monumenten. De Heeren Janssen en Boot verlangen, dat in dezen zal gehandeld worden, als bij ieder andere Verhandeling, die voor de werken wordt aangeboden, dat namelijk het onderzoek zal worden opgedragen aan eene Kommissie, en dat een Lid der Zuster-Afdeeling uitgenoodigd worde, om de beoordeeling van de waarde der teekeningen voor de botanie op zich te nemen.

Dienovereenkomstig wordt besloten. De Voorzitter noodigt de Heeren Janssen, Veth en Miquel uit, om zich met dit onderzoek te belasten.

De Heer de Wal komt terug op den last, die hem in de Vergadering van 12 December 1859 is opgedragen, om zich met den Heer Kist te verstaan over de uitgave van brieven van Karel V, in de werken der Afdeeling. Hij had den Heer Kist niet kunnen overhalen, om de toen verlangde inleiding te schrijven en acht zelf zoodanigen arbeid minder noodig. Door het overlijden van den Heer Kist is deze zaak onafgedaan gebleven. De Spreker wijst op de wenschelijkheid, dat deze belang-

rijke dokumenten ter kennis van het publiek worden gebracht, en biedt nu afschriften der brieven, alleen voorzien van enkele beknopte aanteekeningen, voor de Verslagen aan en wenscht die op nieuw in handen te stellen van de Heeren J. van Lennep en L. Ph. C. van den Bergh, welke vroeger daarover gerapporteerd hebben. Zie *Verslagen*, 5de deel, bl. 64, 79 en 126.

De Heer Fruin bestrijdt dit voorstel. Naar zijne meening is de vraag niet, of die brieven verdienen uitgegeven te worden of niet, maar alleen of voor zoodanige uitgave van oude oorkonden, niet andere tijdschriften b. v. die van het Historisch genootschap of Nijhoffs Bijdragen meer geschikt zijn, dan onze Verslagen.

De Heer van den Bergh verklaart ook nu te oordeelen, dat eene uitgave van oude stukken, hoe gewichtig die ook zijn mogen, in de Werken en Verslagen dezer Akademie niet behoort te geschieden.

Na deze bedenkingen trekt de Heer de Wal zijn voorstel in en de Vergadering besluit, dat de Akademie afziet van de uitgave, maar noodigt den Heer de Wal uit, om die elders ter plaatsing aan te bieden.

Daarna wordt de Vergadering gesloten.

OVER DE

GRONDSLAGEN VAN DE KRITIEK

VAN

TIBULLUS.

BIJDRAGE VAN C. M. FRANCKEN.

Aan de philologische kritiek is wel eens ten laste gelegd, dat zij het weefsel van Penelope uitrafelt en denzelfden arbeid telkens weder opneemt met een aan de inspanning niet geëvenredigd resultaat. Zeker heeft de ondervinding van de twee laatste eeuwen geleerd, dat het getal van HSS., die eene waarlijk nieuwe constitutie van den tekst noodig maken, gering is; de verwachting dat bedorvene plaatsen door vergelijking van nieuwe bescheiden zouden te recht gebracht worden, is veelal ijdel gebleken. Niettemin heeft het getal kritische uitgaven zich vooral in de laatste jaren steeds vermeerderd, hoofdzakelijk slechts met dien uitslag, dat de diplomatische tekst werd hersteld of de HSS. met de aan alle gemeenzame fouten werden gereproduceerd. Ik behoef hier slechts te wijzen op den Cicero van Orell en Halm, den Vergilius van Ribbeck en de reeks uitgaven van Imm. Bekker. Op vele plaatsen, waarover men vroeger bij de lectuur heengleed, worden thans lezingen gevonden, die soms met de meeste scherpzinnigheid nauwelijks uitgelegd kunnen worden. Dus schijnt de arbeid van vroegere Critici, de emendatie, van nieuws af te ondernemen. Evenwel het herstellen van den diplomatischen tekst, waar deze door eene te gemakkelijke opname van gissingen bijna onkenbaar was geworden, is een werk, dat, hoe ondankbaar ook, toch, als opleverende den grondslag voor echt wetenschappelijke tekstbearbeiding, zijne verdiensten heeft.

Van dezen kant beschouwd, sla ik de waarde van 't geen Lach-

mann aan de Elegische dichters en bepaaldelijk aan Tibullus gedaan heeft, niet laag aan. Hij heeft met terzijdestelling van de geïnterpoleerde HSS. uit de overige eene goede keuze gedaan en met onverbiddelijke gestrengheid alles, wat zich daaruit niet rechtvaardigen liet, verwijderd. Zijn tekst behoort te zijn het punt van uitgang voor alle verdere verbetering. Hiermede is echter alles gezegd. Kennelijke fouten van afschrijvers heeft hij willens en wetens laten staan. Zoo Tib. I. 2. 86:

At tu, qui laetus rides mala nostra, caveto
Mox tibi: non unus saeviet usque deus.

„Wees op uwe hoede, ook aan u komt de beurt, non uni saeviet usque deus." Niet *unus saeviet*, maar *uni saeviet* (Voss.).

In I. 6. 40 leest L.:

Quisquis colit arte capillos,
Effluit effuso cui toga laxa sinu.

Effluere van een kleed is onzin; vestis *fluit*, pedes *defluxit* ad imos. *Effluunt* maculae, capilli, aliquid ex memoria. Lees: *et fluit* (Heyne).

Aldaar 71:

Et si quid peccasse putem, ducarque capillis
Immerito pronas proripiarque vias.

Ducere capillis is hier ongerijmd, althans veel te flauw. Reeds Scaliger wilde *ducterque*. Lees verder (met de Italiaansche afschrijvers) *puter*.

Lachmann vindt er minder zwarigheid in om te laten staan dat de Taurus „arat Cilicas intonsos" dan de emendatie van de Italianen *alat* op te nemen, I. 7. 16.

In I. 8. 14 lezen wij:

Ansaque compressos colligit arta pedes.

Mij dunkt, dat *colligere pedes* beter gezegd wordt van den verzamelaar van een kabinet van anatomie dan van den veter, die den voet snoert. Er is geen twijfel aan, of er is *colligat* te lezen.

II. 2. 21 volgens de lezing van Lachmann is eene gevaarlijke plaats voor een leerling:

Hic veniat Natalis avis prolemque ministret;

meer dan waarschijnlijk zal hij „avis prolemque" vereenigen. Voortreffelijk reeds Heinsius: *hac venias Natalis avi.*

II. 3. 42 staat:

Ut multa innumera iugera pascat ove.

Ik verwonder mij, dat Scaliger *pascere iugera ove* een oogenblik in bescherming kon nemen. Lees: „ut multo innumeram iugere pascat ovem". Waren er nog voorbeelden noodig ten bewijze tot hoe vreemde fouten en misvattingen het weglaten van de *m* op het eind der woorden geleid heeft, dan zou ik op Madvigs Emendationes Livianae p. 8 sqq., 256 sqq. verwijzen.

Last but not least: III. 2. 21 verzoekt de dichter, dat zijne beenderen na de lijkverbranding mogen afgedroogd worden „carbaseis ventis," — altoos volgens Lachmann, die ook hier beducht was voor den invloed der Italianen, die lang *velis* geëmendeerd hadden.

Op al deze plaatsen had Lachmann zonder zijn geweten als wetenschappelijk man te bezwaren de lezing der HSS. kunnen verlaten; het is overdrijving van diplomatische trouw, wanneer in plaats van gemakkelijke verbeteringen ter eere van de overlevering onzin wordt gegeven in een schrijver, waarvan de HSS. genoeg bekend zijn.

De stand van zaken bij Tibullus is deze. Alle HSS. zijn van de XVe eeuw en komen in de klaarblijkelijkste fouten overeen. Wil men bewijzen, men vergelijke: I. 3. 17:

Aut ego sum causatus aves *aut* omina dira
Saturni sacra me tenuisse die.

Alle HSS. *daut*, door toevallige tusschenvoeging van *d* voor *aut*: *daut*.

In I. 10. 35:

sed audax
Cerberus et Stygiae navita *puppis* aquae.

Zoo de HSS.; *turpis* te recht de Italianen.

In II. 1. 33:

Gentis Aquitanae celeber Messala triumphis
Et magna intonsis gloria victor *avis*

zijn de woorden, zoo gelezen, alleszins duidelijk; maar de overlevering geeft *ades* in plaats van *avis*.

Maar het volgende IV. 1. 142:

Ardet Arecteis *aut unda per hospita* campis

(Heinsius: *haud una per ostia*) is geheel onverklaarbaar. *) Vgl. verder nog I. 8. 49: *seu*, IV. 5. 10: *calet*, en de boven bl. 31 aangehaalde plaatsen. Zoo duidelijk is deze algemeene corruptie der nog bestaande HSS., dat wij bij dézen auteur zonder overijling kunnen besluiten, wat bij anderen wellicht wat overhaast geschiedt, dat alle HSS. uit éene, waarschijnlijk vrij jonge bron zijn voortgekomen.

Daarom is het van gewicht om alle andere hulpmiddelen tot tekstzuivering nauwkeurig na te gaan. Het is bekend, dat er van Tibullus nog Excerpta bestaan bij Vincentius Bellovacensis, in zijn Speculum Doctrinale (XIII eeuw). Dat Vincentius een volledig HS. had, is alleszins twijfelachtig; er bestaan of bestonden meer uittreksels uit Tibullus. Hiertoe behooren de Frisingensia Excerpta uit de bibliotheek te Munchen, die eerst na Lachmann zijn vergeleken en door Dissen gebruikt; het HS. zoude uit de XI. eeuw wezen. Ook Scaliger had „excerpta pervetusta," die langs twee verschillende wegen Tibullus ten goede kwamen. Vooreerst gebruikte Scaliger die zelf bij zijne uitgave en in zijne Castigationes; en vervolgens maakte Heinsius er een afschrift van, hetwelk Broekhuizen en later Lachmann in handen kwam. De oorspronkelijke collatie van Scaliger schijnt nog in de Leidsche bibliotheek aanwezig te zijn onder XVIII Lips. No. 59, met de aanteekening in den catalogus: Cum annotationibus MS., quarum quaedam, ut videtur, Scaligeri. Het is eene uitgave van Catullus, Tibullus en Propertius in 12° van Plantijn, Antwerpen 1569 †). Aan de randen zijn drie collaties geplaatst, geteekend met V, VA en CC. Scaliger bericht zelf in zijne Castigationes, dat hij drie HSS.

*) In de eerste en laatste woorden bestaat afwijking, maar in *haud unda* stemmen alle HSS. overeen.

†) Catullus Tibullus Propertius. Antverpiae ex officina Christophori Plantini, CIↃIↃLXIX. Op de keerzijde van den titel wordt Jos. Scaliger onder diegenen genoemd, van wie lezingen zijn opgenomen. Dit ziet slechts op eenige zeer weinige plaatsen, die uit Scaligers coniectanea in Varronem (1566) verbeterd zijn. Scaligers eerste uitgave van Tibullus is van 1577. Door hetgeen Huschke hierover zegt is de zaak vooral niet duidelijker geworden. (Ik gebruik in mijne aanhalingen van Scaliger de uitgave van 1600.)

heeft vergeleken, p. 125 (ed. 1600): Huius poetae ea omnia quotquot in Italia extant exemplaria recentiora sunt, quam ut inter vetustos libros censeri debeant, quin correctorum audacia multa perabsurda illis admista sunt. Eiusmodi unum vidimus, cuius copiam nobis fecit Iuris consultissimus Iacobus Cuiacius. — Sed excerpta pervetusta eius poetae in manus nostras pervenere, quibus plurimum adiuti sumus. Item fragmentum peroptimum et quam emendatissimum a quarta elegia libri tertii ad finem usque commodavit nobis idem praestantissimus vir, summaque humanitate praeditus Iacobus Cuiacius. Qui liber, etsi imperfectus, tanti apud me momenti est, ut non meminerim me ullum vetus exemplar emendatius legisse. Werkelijk begint de derde met CC geteekende collatie met III. 4. 65. Deze bevat de lezingen van den Codex Cuiacii (Vetus). Wat Scaliger in zijne Castigationes uit de Excerpta pervetusta aanhaalt staat hier onder de letters VA. Zelfs worden zijne bekende verbeteringen hier grootendeels in margine gevonden, te gelijk met eenige korte aanhalingen, die later in de Castigationes uitgewerkt zijn *). Ook de verschikkingen, die hij in den tekst maakte, zijn door strepen aangeduid, en slechts een enkelen keer bestaat op dit punt afwijking tusschen de kantteekening en de latere uitgave †). In den regel wordt het hier aangeteekende daar herhaald. Zoo verklaart het zich, dat Scaliger „zweren" kon, dat hij aan Catullus, Tibullus en Propertius geen volle maand had besteed (Dedicatio); hij redigeerde slechts wat hij vroeger opteekende. Voorts bestaat er niet de minste twijfel aan, of deze collatie is identisch met die van Heinsius, die als van Scaliger afkomstig wordt opgegeven §).

---

*) B. v. p. 143 τοῦτο πρῶτον ἐσπεισάμην, Castigg. p. 188 τοιοῦτον ἔρωτα τὴν ἀρχὴν ἐσπεισάμεθα. P. 144 quia dixit servitium Eurip. Andromache: — ἔχει γὰρ καταφυγὴν θὴρ μὲν πέτραν, δοῦλοι δὲ βωμοὺς θεῶν. Vgl. Castigg. p 189 (ad IV. 13. 23). P. 142 Varro hisce Maniabus... fit, non vino; hetzelfde in de Castigg. 183. Het in HS. onleesbare *lacte* is daar natuurlijk aangevuld. P. 135 ἱπποδάμος, Castigg. p. 179. P. 130 perfida. Eurip. Phoeniss... φίλος μὲν ἐχθρός ἐγένετ' ἀλλ' ὅμως φίλος, Castigg. p. 174. P. 129. Bacchylid. 256, Castigg. p. 173. P. 128 Burranica potio, Castigg. p. 173.

†) Zie aant. op bl. 14, ond.

§) Een enkelen keer waar Scaliger in zijne Castigationes met het HS. niet overeenstemt, is de opgave van Heinsius dezelfde als in 't HS. Sca-

Zij is op eene wijze geschreven, die de gedachte aan een afschrift van eene oudere collatie afsnijdt, met eene doorgaans kleine, haastige en niet altijd gelijke hand, blijkbaar alleen voor eigen gebruik *). Toekomstige uitgevers zullen dus met de copie van Heinsius niet meer te doen hebben, maar haar origineel knnnen vergelijken, ten zij dan dat eenig gelukkig toeval de Excerpta en den Cuiacianus zelven weer aan 't licht mochten brengen. Voorts blijkt, dat, wanneer men met Lachmann ex silentio wil redeneeren, niet de lezing van de Aldina van 1502, maar wel die van de Plantiniana van 1569 zou moeten geraadpleegd worden. Doch de gevolgtrekking uit het stilzwijgen is altijd bij oudere collaties zeer onzeker †).

Om tot de excerpta terug te keeren, het blijkt dat die van Vincentius en van Scaliger bij groote overeenkomst toch niet overal dezelfde lezingen bevatteden §), en dat weder de Frisin-

---

liger wijkt van de kantteekening in zijne Castigg. af in III. 5. 10 en 11, IV. 2. 23, 6. 19. Dit zoude 't gevolg kunnen wezen van eene latere vergelijking van CC; ik geloof eer, dat S. zich vergist heeft. Vgl. de opgave op bl. 40.

*) [Bij de voordracht is door mij twijfel geopperd of sommige woorden met grootere letter wel van Scaliger afkomstig waren, vooral ook omdat Prof. Geel zich in den catalogus voorzichtig had uitgelaten: Cum annotat. MSS., quarum quaedam ut videtur Scaligeri. Dr. W. N. du Rieu, wien ik later over deze zaak schreef, bericht het volgende: „Ik vermoed dat Prof. Geel aldus zal geschreven hebben, omdat het boekske onder de boeken van Lipsius te huis behoort; ik heb dus onderzocht of er aanteekeningen van Lipsius onder schuilen. De aanteekeningen zijn niet met dezelfde letter geschreven, er is een klein verschil van vorm, maar bepaald twee handen vind ik niet; ik kan ze niet aanwijzen; en vergelijkende de Annot. MSS. van Lipsius met dit boekje vind ik zoo veel verschil, dat ik tot het besluit kom, dat palaeographice alle aanteekeningen gerust aan Scaliger kunnen toegeschreven worden; Lipsius schreef grof en onduidelijk en zijne aanteekeningen in Plantijntjes, ofschoon fijner, zijn niet zoo als deze. Nu is de hand van Scaliger niet vast; zijne Adversaria (Q°. N. 60) bewijzen 't genoeg; — voor de collatie [inzonderheid die van CC] was zijn pen fijner, later teekende hij hier en daar wat op." Na deze zoo welwillende mededeeling heb ik mijn twijfel, die vooral op p. 126, 129, 133 (mobilis), 136 (per claros), 139 (devia) betrekking had, opgegeven.]

†) In den tekst van Scaliger vinden wij lezingen uit de uitgave van 1569 terug, die in de Aldina niet voorkomen, zooals IV. 1.202 eene conjectuur van Muretus. vgl. ook ald. vs. 98. — Lachmann had, Praef. p. VI vermoeden van onjuiste opgave door Heinsius. Ik kan mededeelen dat die op de aangehaalde plaatsen geheel met het HS. van Scaliger zelven overeenkomt.

§) I. 8. vs. 11 is in de Excc. Scal.; het ontbreekt bij Vincentius V. 14. — I. 2. 89 heeft Vinc. t. a. p. *damnasset* voor *lusisset*, waaromtrent Scaliger

gensia van beiden verschillen *). Daarom kunnen deze drie niet voor één getuigenis doorgaan en is hunne — over 't geheel zeer zeldzame — overeenstemming van beslissend gezag bij de vaststelling van den tekst. Stemmen zij niet overeen, dan heeft elk der uittreksels op zich zelf geen gezag, dat boven de HSS. zou moeten gesteld worden. Want ofschoon de Excerpta aanmerkelijk ouder zijn, hebben zij op sommige plaatsen, die geen vermoeden van bederf opleveren, eene andere redactie, m. a. w. zij hebben sporen van correctie of onjuiste aanhaling. Immers wanneer het dilemma gesteld wordt of op dergelijke plaatsen de dwaling aan de zijde van de HSS. of aan die van de Excerpta is, dan is er natuurlijk bij overigens op zich zelven even goede lezingen het vermoeden voor, dat de Epitomator uit zijn geheugen, of althans met meerdere vrijheid heeft aangehaald, omdat het hem alleen om den zin te doen was en niet om een zuiveren tekst van den auteur, dien hij excerpeerde. Voegt hierbij, dat de vervaardigers van de uittreksels blijkbaar veranderingen hebben gemaakt om een fragment op zich zelf volledig, en het in een bijzonder geval gezegde algemeen te maken (zie bl. 38, r. 15 v. o.), en het zal blijken dat de excerpta veelal eene *συκίνη ἐπικουρία* zijn, hoewel het van den anderen kant van zelf spreekt, dat men zich bij eene zoo slechte traditie aan een stroohalm vasthoudt, en in de Excerpta op corrupte plaatsen lezingen kunnen gevonden worden, die zich op inwendige gronden aanbevelen.

Wanneer wij deze beginselen toepassen, blijkt het getal plaatsen, die met zekerheid uit de Excerpta te herstellen zijn, gering. Toch moet III. 6. 43:

felix quicunque dolore
Alterius disces posse *carere tuo*

op het gezag van de Fris., de Exc. Scal. en Vincentius gelezen worden *cavere tuum*, niet, zooals Lachmann bij Dissen wil, *tuo*.

---

niets aanteekent. Vgl. ook Tib. III. 6. 45, 46. Over 't geheel zijn de veranderingen aan den aanvang der fragmenten zoo gelijk, dat het schijnt dat Vinc. uit de Excc. Scal. geput heeft, of wel beide uittreksels aan een ouder excerpt zijn ontleend.

*) De Fris hebben terstond I. 1. 6 de goede lezing *assiduo*, waar de Scal. en Vinc. *exiguo* geven; vgl. verder I. 1. 25 In I. 8. 51 hebben Fris. *sontica*, waaromtrent Scal. niet zou gezwegen hebben.

Dat de Fris. en de HSS. *tuo* hebben, is een gevolg van de oude schrijfwijze *tuō* voor *tuom* *). *Tuo* schijnt mij geen Latijn te zijn. In *cavere* stemmen alle excerpta overeen.

In I. 10. 37 wordt in eene beschrijving van de benedenwereld aan de schimmen verzengd haar toegeschreven en *genae percussae* (percussisque genis ustoque capillo). Het blijkt nu uit de aanteekening van Scaliger, dat de Excc. *perscissisque genis* hadden †), wat moet opgenomen worden; *percussis* is te flauw.

Wellicht zal men ook een weinig lager 49:

Pace bidens vomerque *vigent*, at tristia duri
Militis in tenebris occupat arma situs

uit de Scaligerana *nitent* (zij geven *nitet*) moeten herstellen, omdat aldus de glans van het ijzer, het gevolg van het voortdurend gebruik, goed tegen de *tenebrae* en de *situs* van de wapenen wordt overgesteld.

Hoeveel beter wordt ook in de Excc. Scal. het rustige genot van eigen legerstede, terwijl de regen daar buiten klettert, I. 1. 47:

Aut, gelidas hibernus aquas cum fuderit Auster,
Securum somnos *imbre* iuvante sequi

uitgedrukt dan in de lezing der HSS. *igne* (vgl. Cic. Att. II. 7).

Doch ik zal mij bij deze laatste en andere §) reeds vroeger gemaakte emendaties niet ophouden. Ook zal ik u niet vermoeien met eene opsomming van verbeteringen door den excerptor zelven gemaakt. Ik houd mij daarvan overtuigd, dat, wanneer de aard van excerpta als zoodanig in het oog gehouden en de door mij bedoelde plaatsen onderling vergeleken worden, men mij zal toestemmen, dat de waarde van deze Excerpta niet zeer hoog is aan te slaan **).

---

*) Dat CC *toros* zou hebben is een fout van Heinsius. Zie bl. 40.

†) Men meende vroeger *percissisque*.

§) I. 9. 23 (spes), III, 3. 20 Men ziet dat het getal gering is; de overige plaatsen waar tot nog toe de Excc. gevolgd zijn, worden beneden vermeld.

**) I. 1. 50: furorem
Qui maris et *tristes ferre potest pluvias*
Excc.: coeli nubila ferre potest.
I. 5. 61: pauper adibit
Primus et in *tenero fixus erit latere* (vgl. Dissen)
Excc. duro limine fixus erit.

Anders is het gesteld met den ouden, thans verlorenen Codex van Cuiacius (CC). Het getal plaatsen waar hij eene bepaald slechte lezing had is gering; het is slechts een vijfde gedeelte van het geheele getal aanteekeningen. Dit HS. is ongetwijfeld een zuiverder bron voor de vaststelling van den tekst

---

I. 1. 87:
Adsitis, divi, nec
Excc. Vos quoque adeste dei, nec.
I. 10. 5:
An nihil ille miser meruit
Excc.: Forsan et ille nihil meruit.
II. 1. 8:
Plena coronato *stare boves capite*
Excc. (en Vinc.): vertice stare boves
(verticē tegen de maat, cf. L. Muller, Metr. p. 319).
II. 8. 88: Hinc cruor, hinc caedes, *mors propiorque venit*
Excc.: morsque propinqua v.
III. 6. 45, 46: Nec vos aut capiant — Aut fallat
Excc. (vgl. Vinc.): Non vos decipiant — Nec capiat.

Op andere plaatsen, die bepaalde moeielijkheden opleveren, geven de Excc. lezingen, die de bestaande zwarigheden niet voldoende oplossen:

I. 1 25: *Iam modo non* possum contentus vivere parvo
Excc.: Quippe ego iam (onjuist Lachm.)
Fris. Iam modo iam
Dissen beter: iam modico possum cententus vivere in arvo.
I. 5. 61: Pauper erit praesto *tibi praesto*, pauper adibit
Excc.: semper te.

De laatste veranderingen zijn te vergelijken met het doorhakken van den Gordiaanschen knoop. Onder de eerste lezingen zijn er, die zich zeer goed doen hooren, vooral ook door de vermijding van polysyllaba op 't eind van den pentameter. Maar de vraag is, aan welken kant grootere waarschijnlijkheid van groote en opzettelijke verandering is, aan dien van de Excc. of van de HSS., en dan kan het antwoord niet twijfelachtig zijn.

Men kan verder nog vergelijken I. 9. 51, II. 6. 19, III. 3. 11, waar bij Vinc. en in de Excc. de aanvang der fragmenten is veranderd. Vinc. I. 2. 89: *damnasset* voor *lusisset*, eene blijkbare verandering van Vinc. Twijfelachtig is mij *succo* I. 8. 11, door Scaliger opgenomen voor *fuco*, en *non* — *non* voor *nec* — *nec*, III. 6. 35, 36. De afwijking

III. 3. 32: Securo *cara coniuge* posse frui
Vinc.: vitae munere

komt alleen bij Vincentius voor; zij is met de bovenstaande op éene lijn te stellen. Met betrekking tot de polysyllaba aan 't slot van pentameters in I. 1. 50, 5. 61 en II. 1. 8 teeken ik nog aan, dat Tibullus (in het eerste en tweede boek) zich slechts ruim veertig maal een meer dan tweesyllabig woord op het eind van den pentameter heeft veroorloofd, en dat op niet minder dan 24 van deze plaatsen homoeoteleuta voorkomen, zooals: pollicita est magico saga ministerio. Met I. 5. 61: primus et in tenero fixus erit latere, vergelijke men, wat het metrum aangaat, II. 1. 66: cantat, et applauso tela sonat latere.

dan de nog bestaande, zoodat het behoort gevolgd te worden ook daar waar zijn lezingen op zich zelven geen bepaalde voorkeur zouden verdienen, b. v. IV. 1, 64 (*arces*), 78 (*erroris*), 205 (*celerem*). Slechts op eene enkele plaats, waar de lezing der volledige HSS. goed, die van den Cuiacianus vetus bedenkelijk is, bestaat vermoeden van interpolatie *). Voor het overige treft hij zoo dikwijls het juiste dat het zeer te bejammeren is, dat dit HS. slechts eene kleine helft van Tibullus bevatte. Vgl. III. 4.89, 6.23, 62, IV. 1.19, 26, enz.

Daarom moet het van belang gerekend worden, de lezing van dit thans verlorene HS. zooveel mogelijk te kennen. De aanteekeningen van Scaliger stellen ons in de gelegenheid om hetgeen er van bekend was hier en daar aan te vullen en te verbeteren. Een paar plaatsen kunnen daardoor terstond hersteld worden.

In IV. 1.96 hebben de HSS.

Sive hac sive illac *grandis venit* impetus hastae.

In CC: *veniat gravis* (Lachmann meende, dat dit bij toeval in de aanteekening van Scaliger gekomen was). Het moet opgenomen worden. In den volgenden regel vermoed ik *aptior* voor *amplior*, (*āplior*, *aptior*). De plaats laat dan niet te wenschen over:

Quis parma, seu dextra velit seu laeva, tueri,
Sive hac sive illac veniat gravis impetus hastae,
Aptior, aut signata cita loca tangere funda?

Op IV. 2. 23:

Hoc sollemne sacrum, multos hoc sumet in annos

bestaat in de Castigg. eene blijkbaar haastige aanteekening van Scaliger: Veteres omnes libri: hoc sumet in annos. lego *consumet* pro consummet. Hij had in zijn tekst gegeven *celebretur*.

---

*) III. 4. 65; de volledige HSS.

Saevus amor docuit dominae fera verba minantis,
Saevus amor docuit verbera posse pati,

verba hangt af van *pati*. *Docuit posse* is geheel in den trant van Tibullus. Vgl. I. 2. 20, 6. 12, 8. 56, III. 4. 48, 6. 44. Daarentegen CC:

Saevus amor docuit validos tentare labores,
Saevus amor docuit verbera saeva pati,

waarin *validos labores* eene vreemde uitdrukking is. De getuigenis van Puccius: suppositititius est hic versus (65) heeft veel inwendige waarschijnlijkheid. Pontanus zou hier een ander vers gevonden hebben. Wellicht was hier eene lacune.

In vergelijking met deze vrij stoute verandering kwam hem het verschil van *haec* en *hoc* onbeteekenend voor. Hij zwijgt daarom over *haec*. Maar in zijne aanteekeningen staat duidelijk: *haec sumet* V. CC. Dit laatste is op te nemen met weglating van de interpunctie na *sacrum* en verandering van *sumet* in *sumat*. „Dit plechtige eerbewijs moge zij nog vele jaren genieten." Er wordt gedoeld op de lofzangen van de Muzen en Apollo in de vorige regels. Zoo zal ook waarschijnlijk IV. 6. 19 *sis* uit den Cuiacianus vetus moeten worden opgenomen en voor *adveniet* gelezen moeten worden *ac veniet* *). Vgl. I. 9. 84: et grata sis dea mente rogat. Overigens moet men de eischen met betrekking tot elegantie van uitdrukking in de gedichten van het vierde boek niet te hoog stellen.

Het gezegde over de Scaligerana moge voldoende zijn. Wat er nog uit te putten is (daaronder begrepen de emendaties) is de openbaarmaking waardig, te meer omdat het slechts eene zeer geringe plaats inneemt †).

---

*) Scal. zegt in de Castigg. dat zijne *Handschriften veniet* hebben, dus ook CC; maar in zijn Ex. staat alleen tusschen de regels met zeer kleine letter *at v*, terwijl om het daaronderstaande *ad-* met de pen een kring getrokken is.

†) Zie hier wat op CC betrekking heeft:

III. 4. 80 ac V. Zeer onduidelijk, over CC niets.
5. 10 certa venena zonder aanteekening. Vgl. Castigg.
5. 11 sacrilegi V. (d.i. Cuiacianus recentior). Aan den voet der bladz. nec nos sacrilegi templis admovimus ergo zonder aanwijzing van HS.
6. 44 cavere tuos CC.
didicit suum V. A.
Heinsius las ten onrechte in de varietas van CC *toros*, ofschoon het schrift onduidelijk is. Vgl. Scaliger zelf bij Burman ad Prop. III. 9. 8.

IV. 1. 26 vovemus V. CC.
55 lothos CC. Vroeger lotyos, zoo als 't schijnt.
96 veniat gravis CC.
175 ierint CC (niet V. A.)
185 fecundos ad — CC.
messis.
Messis onderschrapt, als meerm. conjecturen. Vgl Castigg.
202 vel ... CC.
...
2 23 haec sumet V. CC. Vgl. Castigg. Lager staat altaria (?) fumant V. fumet.
6. 19 sis CC. Boven ad (de eerste syllabe van *adveniet*), waarom met de pen een kring getrokken is, at v.

Evenwel wanneer men mocht meenen, dat de tekst door dezen apparatus een geheel ander aanzien zal verkrijgen, zou men zich teleurgesteld vinden. Er is niet meer dan eene nalezing te houden, die wel is waar voor de diplomatische kritiek nuttig is, maar hoofdgebreken onaangetast laat. In zooverre wordt de stand der tekstkritiek daardoor niet veranderd. De voorname fouten zijn aan de Excerpta en de HSS. gemeen of wel in de eerste slechts willekeurig verbeterd. Voor de emendatie van de woorden zal altijd kritisch vernuft hoofdzaak blijven; en naarmate meer talent en vindingsgave aan de herstelling door de oudere critici is besteed, naar die mate zal men hunne voorslagen nauwkeuriger moeten overwegen. Ten onrechte gaf men vroeger *gezag* aan de Italianen van de 15e eeuw; maar als schrandere gissingen beschouwd mogen hunne lezingen evenmin ter zijde gelegd worden, als sommige emendaties van Scaliger, die door de eenzijdige methode van Lachmann te zeer zijn in de schaduw gesteld.

Vroeger en later heeft men beproefd op te klimmen tot den oorsprong van vermeende fouten, die op den zamenhang van invloed

---

Het overige komt met de opgave van Heinsius en van Scaliger zelven in Castigg. overeen. Op den rand komen de volgende gissingen voor, waarvan ik de belangrijkste met * teeken. Er schijnen een paar lezingen van HSS. onder te zijn, waarbij het teeken van het HS. is weggelaten. Deze teeken ik met †. — I. 2. 65 fuat. 95 * circumstrepit. 3.71 tum niger in porta serpens: tum Cerberus. 4.27 ah transiet aetas quam cito? 7.7 iam ἀρχαῖα (wilde Scal. wellicht quam?) 63 † mi. 71 * ducter. 7.9 Tarbella. 11 * Testis Atur Duranusque celer. 36 tumet (ὀργᾷ). 8.35 inveniet. 9.82 * lamna (voor palma). 10.21 paca. 51 eluco. 55 * obtusa.

II. 1.34 † insontis. 51 lassatus. 54 † hisceret met gr. letter. 65 operata, Minervam. 66 sonant. 89 † accedit (voor postque venit). 2.21 natalitius. 3.75 bij mollia: μαλακά. Bij iura: *cura* vel iam mollis cura, vrij onduidelijk; zoodat men ook multis voor mollis zou kunnen lezen. 78 *tegam*. 4.56 melius genit Ulpian. (?) 5.20 raptos. 69 Albuna. 109 iaceo. 118 canam.

III. 1.10 * pumix et arte. 6.6 I (voor et). 51 qui. 53 et (voor quam).

IV. 1.60 * mob. (voor nobilis) met gr. letter. 142 † per hos puta, met gr. letter bij per hospita, de lezing van CC. 175* per claros, met gr. letter. 2.20 equis. 3.5 * devia. 5.9 magne. 14.3 * ficta.

Onder de niet met * geteekende lezingen zijn er vele, die in den tekst zijn opgenomen. De regels in II. 3 worden door de bijgeplaatste letters AAA, BBB, C, D dus gerangschikt: 1—32 (amore deus), 49—60 (eheu divitibus — pedes), 35—46 (ferrea non—adesse minas), 33, 34 (at tu—domo), 47, 48 (at tibi—vota, waarbij op den rand: mihi).

zouden geweest zijn, en vóór onze overlevering liggen, ik bedoel de verminking van den archetypus.

Lachmann had, zoo als bekend is, bij Catullus eene verklaring van de verwarring in den tekst getracht te vinden uit eene vermeende verschikking van de bladen van den archetypus. Op soortgelijke wijze heeft vroeger (*Rhein. Mus.* N. F. XVII. 1862. S. 148) F. Kindscher, nu O. Korn (*Rhein. Mus.* N. F. XX. 1865, S. 167, fgg.) beproefd den vorm van den archetypus van Tibullus vast te stellen, ten einde de erkende uitlatingen in den tekst te verklaren en andere op te sporen. Volgens Korn herhalen zich de *lacunae* telkens na een bepaald getal verzen. De oorzaak daarvan is de verminking van den archetypus, onder of boven aan de bladzijden. Daar dezen een bepaald aantal regels hadden, zou met waarschijnlijkheid aan te wijzen zijn, waar telkens onvolledigheid is te wachten. Kindscher's gevoelen komt hiermede overeen, maar hij bepaalde zich slechts tot éene elegie (I. 10).

Terwijl ik mij dus in het vervolg aan Korn houd, stel ik tegenover zijne bewering:

1° dat de gegevens, waarop hij zijne veronderstelling bouwt, onzeker en te weinig zijn, en

2° dat zij willekeurig gekozen zijn.

Hij gaat uit van twee lacunae in I. 10 en even zoo vele in II. 3.

De eerste plaats is I. 10. 25:

At nobis aerata, Lares, depellite tela
Hostiaque e plena rustica porcus hara.

Het tweede vers is bedorven, maar er is geen reden om eene lacune aan te nemen. De zin van 26 moet zijn: een zwijn zal het landelijk offer zijn, dat wij u aanbieden. De gissing van Puccius komt mij na alles, wat over deze plaats geschreven is, de aannemelijkste voor; zij is deze:

Hostia erit plena rustica porcus hara

Muretus was de eerste van de uitgevers, die eene uitlating aannam, zonder zich evenwel op HHS. te beroepen. Doch er bestaat niet meer grond voor dan voor elke andere soort van corruptie. Immers zoolang *que* behouden blijft (en dáarom neemt men de lacune aan), zal *hostia* het laatste lid in eene opsomming van

geschenken zijn, die aan de Lares worden gewijd, b. v. olie, wijn, meel. Maar daardoor lijdt het aanschouwelijke; alle aandacht moet op het offerdier gevestigd worden, dat uit den stal wordt gevoerd en in optocht door de leden van het gezin wordt gevolgd. Het zwijn is het voornaamste, en moet niet als bijzaak verschijnen. *Erit* schijnt tot *e* te zijn afgekort, welke afkorting waarschijnlijk niet werd begrepen, waarop dan natuurlijk het vers door *que* werd aangevuld. Geen gewicht wil ik er op leggen dat eenige HSS. bij Huschke *erit* werkelijk hebben. De corruptie is genoeg verklaarbaar om geen uitlating te behoeven aan te nemen. Een naklank van deze woorden hooren wij bij Ovidius, Am. III. 13. 16 „et minor ex humili victima *porcus hara*."

Niet zekerder is de in dezelfde elegie (wederom op het voorbeeld van Haupt) na vs. 50 aangenomene leemte, 48 vlgg.:

Pace bidens vomerque nitent, at tristia duri
Militis in tenebris occupat arma situs.
Rusticus e lucoque vehit, male sobrius ipse,
Uxorem plaustro progeniemque domum.

Aan den zamenhang ontbreekt niets (in den vredestijd hangen de wapenen te verroesten en de landman viert feest), maar de rangschikking der woorden vond van ouds her bij eenige critici aanstoot. Men wilde Tibullus niet toestaan dat hij de copula *-que* na het derde woord plaatste, terwijl zij eigenlijk bij het eerste behoorde. Vandaar de gissingen *e luco revehit* en *et luco revehit*. Een vreemde inval van Scaliger was *eluco* in één woord van *elucus*, *ἑωλοκρασία*, wat met *male sobrius* zou te vereenigen wezen. Tibullus pleegt echter met *-que* zeer vrij om te gaan. Vgl. II. 5. 72

Hae fore dixerunt belli mala signa cometen,
Multus ut in terras deplueretque lapis.

Met niet mindere vrijheid *et* I. 2. 96

iuvenis turba circumstrepit arta
Despuit in molles et sibi quisque sinus.

Met het oog op deze plaatsen behoeft men dan ook geen zwarigheid te maken om bij Virg. Georg. III. 237

Fluctus uti medio coepit cum albescere ponto,
Longius ex altoque sinum trahit,

te verbinden: et trahit sinum longius ex alto, en Aen. VI. 396:

in vincla petivit
Ipsius a solio regis traxitque trementem,

et traxit trem. a solio ipsius regis. Meer voorbeelden geeft Huschke op deze plaats, Broekhuizen op III. 6. 47, Bach op I. 1. 40. *Que* staat hier op de vierde plaats, maar het tweede en derde woord hangen ten nauwste zamen en plegen niet gescheiden te worden. Men vergelijke slechts: ad eas artes—celebrandas inter nosque recolendas bij Cicero, Or. I. 1. 2 e. e. Overigens wordt deze zwarigheid door de aanvulling van Kindscher t. a. p. S. 150 niet weggenomen. Dit zoude alleen kunnen geschieden wanneer *rusticus* als subjekt bij een voorafgaand vers behoorde, zoodat na dit woord kon geïnterpungeerd worden. Maar door de tusschenvoeging van deze beide regels

Pace operata deis pubes discumbit in herba
Et dapibus festos extrahit usqué dies

wordt niets gewonnen. Indien het aannemen van eene leemte moet dienen om *-que* te redden, is dat doel niet bereikt.

Het is dus alles behalve zeker, dat na vs. 50 iets is uitgevallen en de meening van Korn, dat de archetypus bladzijden van 28 regels had, zal een anderen grondslag moeten hebben, indien zij op eenige waarschijnlijkheid aanspraak mag maken.

Deze leveren nu alleen nog volgens hem de weglatingen in II. 3 op. In vs. 34 en 58 of daaromtrent zijn fouten die door de aanneming van lacunae kunnen weggenomen worden; doch terwijl dit nu de eenige grond is die voor de hypothese overblijft, verliest zij veel van haar aannemelijkheid. Nemen wij voorshands aan, dat na beide verzen werkelijk eene uitlating heeft plaats gehad, dan kan dat feit, nu het op zich zelf staat, op meer dan éene wijze verklaard worden; de verdeeling van den archetypus in bladzijden van een zeker aantal regels behoort eenvoudig tot de mogelijkheden, is niet eene waarschijnlijkheid, die een reeks van feiten, die anders onverklaard zouden blijven, voldoende oplost *).

---

*) Korn blijft zich niet gelijk; op S. 171 komt I. 10. 25 met de drie verlorene verzen op den voet eener bladzijde, op S. 173 aan het hoofd. Wij lezen aldaar dat:

Om alle subjektiviteit te vermijden behoort een andere weg te worden ingeslagen; niet die plaatsen, die alleen aan enkele critici verdacht voorkwamen, maar veeleer de zoodanige, die bij allen zonder onderscheid het vermoeden van uitlating verwekten, vooral die, waarbij de uitwendige bewijzen dat vermoeden bevestigen, moeten bij dit onderzoek op den voorgrond staan. Zoodanige zijn behalve de twee laatst aangehaalde (II. 3. 34 en 58) I. 2. 24*b*, II. 3. 14*b*, II. 3. 74. Zij zijn kenbaar aan de pogingen der nieuwe afschrijvers om het ontbrekende aan te vullen. Zoo zijn na I. 2. 24*b* niet minder dan vier verschillende verzen ingevoegd. Vooraf gaat in alle HSS:

En ego cum tenebris tota vagor anxius urbe;

daarop volgt in sommige:

Ille deus certae dat mihi signa viae,

in andere even slecht (want wat is *ille deus*?):

Praesidio noctis sentio adesse deam,

waarin men met *noctis* verlegen is. Weder andere, waaronder een nieuw HS. vroeger te Franeker, thans te Leeuwarden:

Securum in tenebris me facit esse Venus,

dat zoo goed is, dat, wanneer Puccius in eene kantteekening (1502, Lachm. p. VIII) niet had vermeld, dat het vers werd toegeschreven aan Aurispa, een der eerste Italianen, die in 't

---

p. 27	van den archetypus bevatte	I. 9. 81 tot en met I. 10. 24, d. i. 28 regels.
p 28	" " " "	I. 10. 25 met drie verlorene verzen, maar met weglating van vs. 26, tot I. 10. 50, d. i. 28 regels.
p. 29	" " " "	I. 10. 51 — I. 10.68, makende met vier na 50 verlorene verzen 22 regels; voorts II. 1. 1—10, d. i. 32 regels.
p. 30	" " " "	II. 1. 11—38, 28 regels.
p. 31	" " " "	II. 1. 39—66, 28 regels, enz.

Men ziet dat hier de lacuna p. 28 aan het hoofd van de bladzijde is. Twee bladzijden vroeger staat bij Korn als inhoud van de voorgaande pagina opgegeven I. 10. 1. — I. 10. 25*d*, waar dus de verlorene regels aan den voet der bladzijde verschijnen. Verder ziet men, dat op p. 29 de lacuna van vier regels buiten de rekening is gelaten, die Korn toch S. 171 uitdrukkelijk aanneemt. In 't voorbijgaan zij eene misstelling op S. 170, r. 5, o. aangeteekend, waar van *versus* in plaats van *disticha* gesproken wordt. De wederlegging van Kindscher's dispositie S. 168 is niet voldoende. Nieuwere HSS. althans, zooals de beide Vossiani en twee Franekerani (thans te Leeuwarden) hebben een oneven getal regels (27, 25, 19) en vangen dus bij afwisseling met een hexameter of pentameter aan.

begin der 15e eeuw zich met Tibullus bezig hielden (zie Voigt, Wiederbelebung des classischen Alterthums, S. 258, Heyne-Wunderlich, p. XXVI), men in verzoeking zou kunnen komen om het voor goede munt aan te nemen. Bij de aangehaalde regels komt eindelijk nog (ook in de door mij vergelekene Vossiani O. 59 en 81):

Non mihi nocte quies, non mihi nocte sopor,

hetwelk ook gevonden werd in een HS., waaruit een gebrekkige druk onder den titel van Tibullus Corvinianus in 1727 te Clausenburg (Claudiopolis) is verschenen *) en in een Dresdener HS. — Sardi venales, alter altero nequior!

Even zeker schijnt eene uitlating op de tweede plaats II. 3, 14b

Ipse deus solitus stabulis expellere vaccas

* * *

Et miscere novo docuisse coagula lacte,
Lacteus et mixtus obriguisse liquor.

In de nieuwste uitgaven zijn de twee laatste verzen, hoe zinneloos ook, op 't gezag van alle HSS. hersteld. De ontbrekende pentameter is op niet minder dan vijf verschillende wijzen aangevuld (zie Huschke). Maar al ware niet bij sommige van die aanvullingen aangeteekend, dat zij het werk zijn van Aurispa of van zijn tijdgenoot Seneca (Thomas Seneca van Camerino, Huschke I. p. LXXXV, Dissen supplem. edit. Heynio-Wunderlichianæ, p. 3, sq.), toch zouden zij zich aan de kenners van Tibullus reeds op zich zelven als onecht bewijzen. Ook hier heeft Pontanus beter gedicht dan zijne voorgangers. Scaliger is nog eene schrede verder gegaan; hij verklaart ook vs. 14b, c, d voor onecht en kan zelfs geen woorden vinden, die sterk genoeg zijn om zijne afkeuring te kennen te geven, Castigg. p. 155: eos rupices magistri in suis scholis misellam iuventutem doceant. — Tibullus numquam scripsit versus *ὑποσολοίκους, βαρβαρίζοντας καὶ ἀνακολούθους*. Wij voor ons houden de schooljongens nog te goed om hun zulke verzen voor te zetten als de twee laatste. De toon en het gehalte is niets beter dan

*) o. a. op de Akad. Bibliotheek te Utrecht.

die der verworpene. Of zal men pogingen aanwenden om die dragelijk te maken, b. v.:

Et miscere novo docuit coagula lacte
Lacteus ut posset subriguisse liquor?

Men zal er niets bij winnen dan eene waterachtige uitbreiding van de twee echte regels die volgen (15,16). En wil men niet tot geweldige veranderingen overgaan, dan zal men waarschijnlijk te vergeefs trachten een verbum te herstellen, waarvan zonder hardheid *docuisse* met het subjekt *Apollo* en *obriguisse* met het subjekt *liquor* kan afhangen. *Novo* is een nutteloos toevoegsel; *mixtus* zondigt tegen de prosodie en wat Lachmann daartegen uitgedacht heeft *mixtu subriguisse* is weinig aanbevelenswaard om de beteekenis van *sub*. *Miscere coagula lacte* in plaats van *lac coagulis* is eene ongewone uitdrukking, die zich slechts bij analogie verdedigen laat. De beide verzen 14c, d zijn misschien maar weinig ouder dan de aanvullingen van Aurispa en Seneca en wellicht het werk van den Italiaan, die het eenige volledige HS., de bron van de nieuwere, in handen kreeg. Wanneer echter Scaliger ook het eerste vers (14b ipse deus) verwerpt, en in 't geheel geen weglating aanneemt, kan ik hiermede niet instemmen. Het heeft op zich zelf niets berispelijks. Na het verloren gaan van den daarbij behoorenden pentameter is de plaats door de oudste afschrijvers zoo goed zij konden, aangevuld. Er moet eene reden geweest zijn, waarom zij juist hier verzen gesmeed hebben, en er kan daarvoor geen andere aanleiding zijn geweest dan eene leemte in 't oorspronkelijke HS.

Hetzelfde verschijnsel treffen wij eindelijk na vs. 74 aan. Ook daar ontbreekt althans één regel, dien de afschrijvers zoo goed mogelijk herstelden, onder anderen door de thans onverstaanbare woorden:

Detur ut accedam dominae pro velle loquarque,

die verkeerd gelezen zijn. Want de woorden *pro velle* (*puelle*) zijn niet anders dan *puelle* d. i. *puellae*, 't welk eene explitatie was van *dominae*, zoodat de oorspronkelijke invulling kan geweest zijn:

Detur ut accedam dominae videamque loquarque,

waarmede de volgende regel:

Horrida villosa corpora veste tegant

door de verandering van *tegant* in *tegam* schijnt in overeenstemming gebracht te zijn, waarbij men intusschen niet bedacht dat hier blijkens den pluralis *corpora* van den dichter alleen geen sprake zijn kon. Nog veel slechter was de aanvulling:

O utinam veteri peragrantes more puellae
Horrida villosa corpora veste tegant

waar de aanvuller *) onhoffelijk genoeg was om aan de schoonen *horrida corpora* toe te schrijven. Seneca Camers vond uit:

Ah pereant artes et mollia iura colendi,

welk vers Scaliger onveranderd naar I. 9. 67 verplaatste; minder slecht was: *et mollis cura colendi*, wat als gissing aan den rand van zijn exemplaar geschreven staat. Pontanus heeft ook hier weder niet zonder talent aangevuld:

O valeant cultus et tinctae murice laenae.

Maar genoeg ten bewijze, dat ook hier eene uitlating heeft plaats gevonden; deze heeft Korn op zeer onvoldoenden grond, omdat er namelijk slechts een enkele regel zou ontbreken, ter zijde gelaten.

Van deze plaatsen uitgaande had Korn, indien hij daarbij de algemeen (hoezeer m. i. ten onrechte) aangenomene uitlatingen in 34 en 58 en in I. 10 gevoegd had, tot het rezultaat moeten komen, dat de leemten elkander zeer ongeregeld opvolgen, namelijk na 20, 24 of 16 regels.

I.	10.	27—50	24 regels.
II.	3.	15—34	20 „
		35—58	24 „
		59—74	16 „

Derhalve zouden op de éene bladzijde (na II. 3. 74) ten minste tien, op eene andere slechts twee regels, op eene andere weder zes ontbreken. Dit heeft geen inwendige waarschijnlijkheid (vgl. vooral II. 3. 74). Of na II. 3. 34 en 58 uitlatingen te recht worden aangenomen, zal straks onderzocht worden. Voor 't oogenblik meen ik te hebben aangetoond, dat de gewoonlijk aangenomene uitlatingen in Tibullus zich niet

*) Volgens een codex Dresdensis Philelphus.

zoo geregeld herhalen, dat men daaruit de verdeeling der bladzijden van den archetypus zou kunnen opmaken *).

Scaliger was op eene andere wijze te werk gegaan; de nieuwere Critici nemen weglatingen aan, Scaliger verplaatsing van de regels in het oorspronkelijke HS. Hij maakte volledige gedichten uit de stukken, waarin hij den overgeleverden tekst verdeeld had. Ofschoon het nu minstens overdreven is, wanneer J. H. Voss hem een „gefühlloses Zerhacken der Tibullischen Elegiën" ten laste legt (vóor zijne uitgave, Heidelb. 1811, S. XIX), zoo is het toch niet te ontkennen, dat S. zich de herstelling van de vermeende oorspronkelijke volgorde vrij gemakkelijk heeft gemaakt. Indien zijne dispositie de ware was, zoude men kunnen gaan gelooven, dat Tibullus' gedichten eens in stukken waren verdeeld en dat deze fragmenten als de carmina Sibyllae door den wind waren verstrooid en daarna weder

*) Korn neemt nog lacunae aan van halve verzen in I. 6. 42:

Stet procul aut alia stet procul ante via.

lees met Statius:

Stet procul ante alia, stet procul ante via.

Verder II. 1. 58:

Dux pecoris hircus, duxerat hircus oves;

wellicht:

Dux pecoris; hirtas auxerat hircus opes.

Eindelijk I. 5. 61:

Pauper erit praesto tibi praesto, pauper adibit
Primus

wellicht:

Pauper erit praesto, praesto te p. a.

Vgl. I. 1. 43:

Parva seges satis est, satis est requiescere lecto,

I. 3. 4.

Abstineas avidas, Mors precor atra-manus,
Abstineas, Mors atra, precor

en een weinig verder (11)

Illa sacras *pueri* sortes *ter* sustulit,
Illi rettulit *e trinis* omina certa *puer*,

zooals met Haupt te lezen is voor *e triviis*. *E trinis*, herhaalt eenvoudig *ter*, evenals *pueri* en *puer* van denzelfden slaaf is op te vatten. De herhalingen zijn bij Tibullus zoo veelvuldig, dat het waarschijnlijk kan voorkomen, dat de bedorvene plaats:

I. 1. 49: sit dives *iure* furorem
Qui maris et tristes ferre potest pluvias

(Scal. Exc. (?) *rure*, Lachm. *c. inire*), op deze wijze te herstellen is:

sit dives, *ferre* furorem
Qui maris et tristes *ferre* potest pluvias.

zoo goed als dat ging, waren aaneengelijmd. Eene inzage van de eerste elegie in zijne uitgave zou dit reeds kunnen bewijzen (vgl. ook I. 8, II. 6). Maar wáar is het, dat hij de hand op de wonde heeft gelegd, en het losse van den zamenhang op vele plaatsen voldingend heeft aangetoond. Dat niet overal de middelen konden gevonden worden om het aangewezene gebrek weg te nemen of te verklaren, kon voor zijne opvolgers geen reden zijn om zwart wit te noemen. Den zieke voor gezond te verklaren, omdat men niet ziet waaruit de ziekte ontstaan of hoe zij weg te nemen is, is zeker een al te gemakkelijke praktijk. Het kan intusschen ook wezen dat wat ziekte schijnt voor een deel natuurlijke hebbelijkheid is. Met andere woorden: wij moeten niet alleen in rekening brengen de mogelijkheid van vervalsching en bederf door het voortdurend afschrijven, maar ook onderzoeken of zeker gebrek in den zamenhang eene eigenaardigheid is, die den dichter als het ware aangeboren was. Nu meen ik te kunnen aantoonen, dat de stemming, waarin Tibullus dichtte, of de aard van zijne elegie tot zekere mate het gemis van eene strenge volgorde in de gedachten verklaart.

De poëzie van Tibullus is contemplatief; hij verwijlt bij de indrukken, die het ondervondene of voorziene op zijn gemoed maakt. De dichter voelt zich ongelukkig, hij kan zich niet dadelijk boven dat gevoel verheffen, ja hij verlangt dat niet eens, hij doet zich te goed aan zijne smart: et faveo morbo, dum *iuvat* ipse dolor (II. 5. 110). Hij gevoelt zich, ofschoon hem nu en dan een gelukkig vooruitzicht streelt, veelal onbevredigd; de grondtoon zijner gedichten is somber; zelden verrast ons eene uitdrukking, die van veerkracht getuigt; de indruk van het geheel is dat hij geen opheffing noch afleiding kan vinden van de smart en minnepijn, die hem kwellen. Het dartele en baldadige, ik zoude bijna zeggen het jolige van Catullus is hem vreemd. Daarbij is hij niet veelzijdig. Wij rekenen het eene deugd in hem, dat hij van de Alexandrijnsche geleerdheid spaarzaam gebruik maakt, maar toch is het niet te ontkennen, dat de inmenging van de mythologie Propertius eene grootere afwisseling geeft dan bij Tibullus gevonden wordt; zij verplaatst bij wijle den lezer op een ander tooneel en brengt

hem in de noodzakelijkheid om zich den rijken inhoud der oude verhalen te binnen te brengen en zich niet uitsluitend aan den stroom van het gevoel over te geven. Tibullus teekent zijn eigen toestand met de meeste waarheid. Maar zijne lotgevallen waren niet veelsoortig en afwisselend, en zij worden altijd van hetzelfde standpunt beschouwd; zij maken niet zooveel indruk op hem, dat zij zijne gewone stemming storen. Slechts ter loops hooren wij, dat hij den Aquitaanschen veldtocht bijwoonde (I. 7. 9). Treffend is zijne vriendschap voor Messalla, wien hij naar het verre Oosten dacht te volgen; maar het oorlogsrumoer zwijgt voor de klachten over het verblijf op Corcyra en de scheiding van zijne Delia. Verpozing en afleiding geeft hem de voorstelling van een huiselijk geluk — dat hij intusschen nimmer zal smaken. Het voorwerp zijner liefde is hem onwaardig; Delia, hoezeer dan ook later gehuwd, was niet beter dan de groote menigte libertinae, die hare liefde veil hadden. Delia is inhalig en de dichter is betrekkelijk arm. Nemesis, de tweede liefde van Tibullus (Ovid. Am. III. 9. 57, vlgg.), geeft den rijken vrijgelatene de voorkeur; nieuwe reden tot smart. En dat het niet alleen de oogenblikken waren, waarin hij zijne gedichten vervaardigde, die hem in deze stemming vonden, bewijst de aansporing van Horatius, om zich niet te veel aan zijn smart over de ontrouw van Glycera (of Nemesis?) over te geven en niet altijd zijne *miserabiles elegi* te zingen (Od. I. 33). En toen hij later alles had, wat hij verlangen kon, was toch eene opwekking om de hem verleende gaven der goden te genieten niet misplaatst (Hor. Epist. I. 4).

Met deze neiging om zich in 't ongeluk te verdiepen, die 't gevolg is van een sterk ontwikkeld gevoel, is zeer wel bestaanbaar zekere prikkelbaarheid, zekere vatbaarheid voor plotselinge indrukken, die even spoedig uitgewischt worden als zij ontstaan zijn, om dan weder voor andere, somtijds strijdige plaats te maken, en, omgekeerd, is het niet vreemd, dat de eerste uitstorting van het dichterlijk gemoed den hem doorgaans eigenen toon aanslaat, terwijl hij zich dra hervat en voor een poos in anderen geest voortgaat.

Ziet daar twee trekken, die bij de beoordeeling van de integriteit van Tibullus' gedichten in 't oog gehouden moeten wor-

den. Zijne overgevoeligheid — sentimentaliteit zoude eene min juiste uitdrukking zijn, omdat de oorzaak van zijn smart niet denkbeeldig was — zijne overgevoeligheid, zeg ik, en de eenzijdige ontwikkeling van zijn gemoed, dat altijd op één hoofdvoorwerp gericht was, kon er hem toe brengen om de gedachte die hem vervulde meermalen te vermelden; zijne prikkelbaarheid kon een plotselijken overgang tot strijdige denkbeelden veroorzaken.

In de eerste Elegie worden de goden bij herhaling om bescherming van het landgoed van Tibullus aangeroepen. Zij zullen dat doen, want de dichter is vroom 11—24 (veneror deos; libo, vs. 13, 14; flava Ceres, Priape, Lares ferte munera vestra). En wederom 35—40: soleo spargere lacte Palem. Adsitis, Divi. — De dichter verklaart, dat hij met weinig tevreden is 1—6: me mea paupertas vitae traducat inerti. En wederom 25—28: possum contentus vivere parvo. En in 41—50: non ego divitias patrum fructusque requiro. Scaliger heeft deze verschillende stukken aaneen willen brengen (35, 36, 11—24, 37—40 en 41—50, 25—28); maar niemand volgt hem thans; en te recht. Toch is het blijkbaar dat, behoudens eenige wijzigingen, dezelfde gedachte bij herhaling terugkeert. Wij hebben hier niet te doen met fouten van afschrijvers, maar het is de aard der elegie, dat zij de zorgen en wenschen, die zich telkens aan 't gemoed opdringen, bij herhaling vermeldt.

Tegenstelling van oorlog en vredig landleven onder 't genot der liefde is een voor Tibullus zeer aantrekkelijk onderwerp. Dadelijk komt deze in de eerste elegie voor vs. 51—58, en weder in de tweede vs. 65—78. Ook hier zal niemand meer Scaliger volgen, die het laatste stuk uit de tweede elegie nam en bij de eerste voegde. Wil men van armoede aan gedachten bij den dichter spreken? In elk geval kan ik mij eer een dichter voorstellen, die arm aan gedachten is, dan eene zoo vreemde perturbatie in de HSS. Doch, zooals gezegd is, de herhaling rijmt met de stemming van den elegischen dichter. Een treurdicht is de elegie onder de handen van den weekelijken Mimnermus en later van de Alexandrijnen en de Romeinsche dichters geworden, en met neerslachtigheid en droefheid komt het overeen, dat dezelfde gedachte onder vele wijzigingen en scha-

keeringen zich telkens weder voordoet *). Vgl. verder I. 10. 45.

Geen lezer van Tibullus of hij herinnert zich evenzeer, hoe de verwensching van hebzucht en van het verkoopen van liefde en de beschrijving van magische kunsten telkens voorkomen; hoe de weemoedige herdenking van de door de weelde lang verdrevene landelijke eenvoudigheid, die de kweekster was van innige liefde, overal in deze poëzie weêrklinkt; hoe de dichter nimmer moede wordt, maar altijd de gelegenheid aangrijpt om deze onderwerpen te bezingen. Ik mag mij dus ontslagen rekenen van eene verdere uiteenzetting van deze eigenaardigheid. De poging van Scaliger om het gelijksoortige te vereenigen en dus herhalingen weg te nemen steunt op eene misvatting van de poëzie van Tibullus.

De vrijheid en ongedwongenheid in den gedachtengang zal nog minder ontkend kunnen worden, wanneer het oog wordt geslagen op de tweede der door ons zoo even voorop gezette bijzonderheden. Tibullus neemt soms in den volgenden regel, als 't ware in één adem, terug wat hij in den vorigen stelde. Al heeft ook Dissen dit in 't licht gesteld (de poësi Tibulli, p. LXVII), toch is het niet overtollig hierop nogmaals te letten. In de 3e elegie van het IIe boek roept Tibullus zijn vriend toe, dat hij zich door geen oorlog moet verrijken, maar zich aan de oude ingetogenheid moet houden, vs. 47, 48:

At tibi laeta trahant Samiae convivia testae
Fictaque Cumana lubrica terra rota,

en onmiddellijk daarna 49 vlgg.:

Heu, heu, divitibus video gaudere puellas,
Iam veniant praedae, si Venus optat opes.

In I. 10. 1, roept Tibullus uit:

Quis fuit horrendos primus qui protulit enses?
Quam ferus et vere ferreus ille fuit.

maar weldra, na zijn toorn lucht te hebben gegeven, herneemt hij zich:

An (beter: at) nihil ille miser meruit, nos ad mala nostra
Vertimus in saevas quod dedit ille feras.

*) Diezelfde tegenstelling schemert door bij den lof van Osiris. I. 7. 29, vlgg.

Als twee druppels water gelijken deze wending en die in I. 9. 1—6 op elkaâr:

Ah miser, etsi quis primo periuria celat,
Sera tamen tacitis poena venit pedibus.
Parcite coelestes: aequum est impune licere
Numina formosis laedere vestra semel.

In I. 5. 5 biedt hij zich aan tot het ondergaan van de wreedste straffen: „ure ferum et torque", maar onmiddellijk voegt hij er bij: „parce tamen." Hetzelfde nagenoeg komt voor in I. 2; de deur, die den toegang tot Delia afsluit, wordt verwenscht, vs. 7, 8:

Ianua difficilis dominae, te verberet imber,
Te Iovis imperio fulmina missa petant,

maar daarna weder gesmeekt om toe te geven, vs. 9—12:

Ianua, iam pateas uni mihi, victa querelis,
Neu furtim verso cardine aperta sones.
Et mala si qua tibi dixit dementia nostra,
Ignoscas: capiti sint precor illa meo;

die *mala*, die vervloeking, gaan onmiddellijk vooraf. De anaphora (*ianua*) schijnt hier echter minder gepast. In diezelfde elegie zegt de dichter dat hij zijne liefde wil vergeten, vs. 4 (infelix dum requiescit amor), maar geeft weder kort daarna aan Delia de middelen op, waardoor zij hare wachters zou kunnen bedriegen en tot hem komen.

Alleen door de gemaakte opmerking is I. 6, waarin de vreemdste tegenspraak is, te verklaren en te verdedigen. Delia is getrouwd; niettemin onderhoudt Tibullus met haar de vorige betrekking. Hij heeft intusschen een sterk vermoeden, dat zij niet hém alleen tot zich toelaat. Delia moge het ontkennen, die ontkenning verdient niet meer geloof dan hare bewering bij haar echtgenoot, dat zij Tibullus niet bemint. Het gedicht weifelt tusschen liefde en spijt. Zal hij Delia's man waarschuwen en ophouden haar te beminnen? Hij voelt, dat hij het niet kan, en zoekt dus een voorwendsel om te mogen beminnen iemand, die hem ontrouw is. Hij droomt nog een oogenblik van trouwe liefde, een oogenblik daarna wenscht hij weder strenge straf. Animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc, in partisque rapit varias perque omnia versat. Die strijd is in de elegie zoo nedergelegd, dat het is alsof de dichter zich zijne

eigene onstandvastigheid niet bewust is; hij *zegt* niet, dat zijne gedachten zich dus afwisselen, maar hij plaatst de tegenstrijdige overwegingen en voornemens nevens elkander, zooals zij bij hem opkomen. En toch dat kan verdedigd worden, want hij verkeert in die stemming, die hij zelf elders (I. 5. 8) beschrijft:

Namque agor ut per plana citus sola verbere turben,
Quem celer assueta versat ab arte puer.

Beschouwen wij de aangehaalde elegie van naderbij. Tibullus spreekt den bedrogen echtgenoot aan: hij *waarschuwt* hem tegen zijne eigene heimelijke liefde, en toch belooft hij haar voor hem te zullen bewaken (Huic mandes si quid recte curatum velis!) vs. 15, 16, en hij komt weder, naar zijne gewoonte, later, vs. 37, op ditzelfde denkbeeld terug. Elders vs. 33 en 34 zegt hij: „Wat baat u een lieve vrouw; quid tenera tibi coniuge opus? Tua si bona nescis servare, frustra clavis inest foribus", 33, 34. En toch zal Tibullus den onwaardige het geluk geven dat hij niet verdient; hij zal toezien. Dat aanbod is eene sluwheid, die door de bekentenis, die Tibullus zelf over zijne liefde aflegt, haar doel mist. Zij is geheel in strijd met de verachting, die hij zoo even uitdrukte. Maar tegenstrijdige plannen en wenschen verdrongen elkaâr bij den indruk, dien hem het bericht van Delia's ontrouw gaf. Eerst geloofde hij daaraan en terwijl het er hem slechts om te doen was, om zijne mededingers te verwijderen, besloot hij om Delia's echtgenoot te waarschuwen. Mocht het toezicht op Delia hém worden opgedragen! Maar dat was niet meer dan eene opwellende gedachte, aan de verwezenlijking waarvan hij zelf niet denken kon. Weinig doordacht moge dan ook de bekentenis van zijne eigene liefde zijn, zoo geheel vreemd was zij niet, omdat toch het plan om Delia's beschermer te worden onuitvoerbaar was. — Later wederom schijnt Tibullus aan de ontrouw van Delia niet te gelooven, wanneer hij wenscht, dat zij tot in de grijsheid een toonbeeld van trouwe liefde moge zijn (86 *). Het blijkt,

*) [Met de trouw en kuischheid (vs. 57) van eene getrouwde Libertina moet men het niet te nauw nemen; 't was al wél, wanneer zij behalve den haar onwaardigen echtgenoot, alleen éene oude liefde onderhield. Lesbia, de geliefde van Catullus was getrouwd (vgl. Catull. 68. 68 met 83. 3; L. Schwabius, Catullus, I. p. 71, sqq.); toch was zij, zoo het heet, *pudica*, zoolang zij Catullus alleen beminde (76. 24). Van zijn kant schijnt Catullus in

dat de tegenspraak, die wij straks in eenige voorbeelden in weinige regels zagen, zich hier op grootere schaal herhaalt.

De opgemerkte eigenaardigheid moge ook al den sleutel geven tot het goede begrip van eenige stukken van Tibullus; toch is zij niet voldoende, om de overlevering in alle gedichten te verdedigen. Meer bepaald bedoel ik I. 4 en II. 3.

In het eerste der aangehaalde gedichten is een luchtiger stemming dan gewoonlijk bij Tibullus. Hij zal de leeraar der liefde zijn. Titius heeft zijn raad ingeroepen; Tibullus zal voor hem een god raadplegen: zeg mij, Priaap, met uw stoppeligen baard en uwe ruige haren en naakte leden, hoe kunt gij de schoonen betooveren? Een schaduwrijk koepeldak zal uw loon zijn. Toen antwoordde de plompe zoon van Bacchus, wiens hand met een sikkel gewapend is: „vermijd u te begeven onder de schoonen, want zij geven altijd eene verontschuldiging voor de liefde." Dat is een antwoord alleen gepast op de vraag, of men zich aan de verleiding zou durven blootstellen, niet op de hier gestelde, hoe men de liefde zou kunnen opwekken. De uitbreiding van dit antwoord tot vs. 14 maakt hierin geen verandering. Maar, zoo wordt daarna in vs. 15 voortgegaan, indien het voorwerp uwer liefde in 't begin wellicht weigert, laat u dat niet verdrieten; *langzamerhand* zal het zijn nek onder het juk voegen. Ook deze gedachte sluit zich ongepast aan het voorgaande aan. Muretus voelde dit reeds. Hij bericht dat vs. 8 *in quibusdam libris* werd gemist en dat op den rand van die HSS.

---

zijne liefde geen kwaad gezien te hebben, daar hij onder aanroeping der Goden zijne eigene *pietas, fides, benefacta* in zijne liefde vermeldt (ald. 1 en 26). De wensch derhalve dat Delia *casta* mocht zijn, is niet in dadelijken strijd met het verlangen naar wederliefde. Korn meent, dat het tweede gedeelte van vs. 57 af een afzonderlijk gedicht uitmaakt, en dat Delia daarin als ongehuwd voorkomt, Rhein. Mus. N. F. XIX (1864). S. 497, ff. Vgl. Wagner ald. XX. S. 314, ff. Maar uit vs. 59: „Haec mihi te adducit tenebris multoque timore Coniungit nostras clam taciturna manus" blijkt, dat ook hier van eene verbodene liefde gesproken wordt. De bedoeling van vs. 67, 68: „Sit modo casta, doce, quamvis non vitta ligatos Impediat crines nec stola longa pedes" zal dus wel zijn: ofschoon zij niet zoo ingetogen moge gekleed zijn als eene matrona. De vroegere opschik zal wellicht door de libertinae na haar huwelijk niet terstond zijn verwisseld voor de meer stemmige *stola*, al hadden zij daar het recht toe. Overigens valt het grootste gedeelte der boven opgemerkte tegenstrijdigheden in de eerste helft vs. 1—42, die ook volgens K. bijeen hooren.]

FRAGM. gelezen werd. Van die HSS. is er later geen enkel voor den dag gekomen. Wanneer de oude uitgevers van *quidam libri* spreken, moet daarop niet al te veel vertrouwd worden. Zoo is het bekend, dat de codex van Pontanus, waaruit hij zijne supplementen van den tekst zou ontleend hebben, eene zuivere fictie (Huschke, p. XI) en op de codd. van Lambinus weinig te vertrouwen is. Het vers is op zich zelf volkomen goed, en de eerste acht regels kunnen moeilijk een fragment zijn, omdat beneden vs. 73 met terugslag op deze gezegd wordt: haec mihi *deus* edidit ore". Muretus vond althans in zoo verre instemming bij Scaliger, als deze in 't algemeen 't gebrek aan zamenhang toegaf. De meeste latere uitgevers, zoo als Heyne, J. H. Voss en Huschke zwijgen eenvoudig. Dissen vindt hier niets te berispen, maar gelooft dat na *sed* vs. 15, in plaats van eene algemeene, eene bijzondere tegenstelling is aangenomen. Dixerat (zegt hij): o fuge pueros; nimis perniciosus aspectus eorum, placet alius alia re. Nunc pergit (?): sed vel sic bene erit res." Dit is eigenlijk onwaar; Tibullus gaat *niet* zoo voort, maar hij *moest* zoo voortgaan; en dan eerst moest er volgen: ne te capiant taedia, si primo negabit, enz. Dat is tusschen de regels lezen. Die zegt: ontvlucht, vermijd! kan daarop niet laten volgen: maar laat u niet afschrikken; het tegengestelde denkbeeld: „ontvlucht in eenige omstandigheden evenwel niet, vervolg, wees onvermoeid" kan niet wegblijven. Er heeft ook niet plaats wat Dissen zegt, dat het algemeene het bijzondere vervangt, maar er staat eene tegenstelling (*sed*) van het algemeene, dat is weggelaten. Eene juiste antithese zou deze zijn: fuge te credere turbae, unum potius sectare, sed ne te capiant in ea sectatione taedia, wanneer er b. v. stond in vs. 15: Unus te capiat; primo si forte negabit, Persta, paulatim sub iuga colla dabit. Zoo onkenbaar kan evenwel de overlevering niet geworden zijn. Er zijn na vs. 14 eenige verzen uitgevallen van den volgenden inhoud: gij zult licht zelf verschalkt worden in plaats van te verschalken (het ἔχεσθαι zal meer dan het ἔχειν op u van toepassing zijn). Kies één vriend. Maar, enz. Beteekenend is hier de singularis *negabit*. Voortreffelijk heeft Scaliger een nieuw gedicht zamengesteld, maar het is het werk van Tibullus niet.

Van het andere gedicht, dat wij nog beschouwen, II. 3, heb-

ben wij boven reeds ter loops melding gemaakt. De inhoud komt hierop neder: Nemesis is op het land; mocht ik haar slechts zien, hoe zoude ik mij daar het hardste werk laten welgevallen. Ook Apollo heeft eenmaal de kudden van Admetus geweid (— 32). Deze ijzeren eeuw heeft geen lof over voor Venus, maar alleen voor buit en weelde. Zoo moge dan ook mijne Nemesis zich in weelde baden (— 58). Aan u, Goden, die Nemesis uit de stad voert, moge de aarde hare vruchten onthouden. Wat schaadt het dat de grond onbebouwd blijft en wij tot de ruwheid van vorige tijden terugkeeren? De liefde ware er te vrijer om. Indien nu mijne geliefde is opgesloten, helpt het mij niets dat mijne kleederen kostbaar zijn. Voert mij weg, op 't verlangen van Nemesis wil ik het land bebouwen (tot het einde, 80).

Het gedicht vervalt in drie stukken. In het eerste is Nemesis reeds op het land (1—32), in het derde (61 en verv.) wordt zij weggevoerd (61, qui abducis) en is opgesloten (clausa mea est, 77). In het tweede wordt de weelde verwenscht. De gegevens, waarvan in dit middelste wordt uitgegaan, zijn andere dan in het eerste en derde. In deze is het de landbouw of de oogst (Ceres en Bacchus), die Nemesis van Tibullus verwijderen; als hij Nemesis maar ziet, wil ook hij de kudden weiden en het land bebouwen. In het tweede maakt de rijkdom scheiding. En dáar wordt niet eenvoudig van winst gesproken, maar bepaaldelijk van oorlogsbuit. Bij herhaling *praeda, praedator;* en dat kan onmogelijk eenvoudig voor *pecunia* en *dives* staan. *Buit* te behalen wenscht de dichter in hetzelfde stuk, niet den landbouw te beoefenen, om aan het verlangen van Nemesis te voldoen (50). Met deze vermelding nu van buit stemt overeen die van *castra* in 30. Er wordt daar iemand aangesproken, aan wien de legerplaats blijkbaar niet vreemd is. Zoo goed als dit zich nu onderling verdraagt, zoo weinig stemt het met het landleven, dat in 't begin en op het einde vermeld wordt. Het is verder duidelijk, dat in 33 en vlgg. iemand wordt aangesproken, die van plan is ten strijde te tijgen (een ander dan degeen die in 59 en 60 vermeld wordt). Hem wordt de raad gegeven om het huis zijns vriends in plaats van de legerplaats te betrekken. Vereenigen wij deze regels met

de volgende. *Ut*, dat in 34 gelezen wordt, is niet anders dan eene verkorting van *utinam*, door een uitlegger aan den rand aangeteekend tot explicatie van den coniunctivus; toen dit *ut* eens in den tekst was gekomen heeft het de ware, maar min gewone lezing *imperitat* overal verdrongen, behalve in de HSS., waaruit de oude Venetiaansche uitgaven genomen zijn. Dus ontstaat de volgende zin: wie gij ook zijt, wien Cupido niet gunstig toelacht, begeef u niet in den strijd, maar betrek mijn huis in plaats van de legerplaats. Wel prijst, zoo vervolgt de dichter, deze ijzeren eeuw den buit, maar de zucht naar buit werkt veel rampen in de hand. Wij hebben hier eene welwillende raadgeving van een tenerorum lusor amorum, die Tibullus zeer wel voegt. Me, roept hij elders (I. 4. 77) uit, me qui spernentur amantes consultent, cunctis ianua nostra patet.

Zoo is dan het begin van dit tweede stuk vastgesteld en blijft alleen te bepalen tot hoeverre het zich uitstrekt, m. a. w. waarbij de vss. 59 en 60 behooren. De vraag, waarop het hier vooral aankomt, is wat *nota loquor* in vs. 59 beteekent. Is het volgens Dissen: „bekend, maar waar, hoe ongeloofelijk ook?" Of volgens Wunderlich: „wat ik zeg is genoeg bekend, te veel vermeld en dus ijdel?" Wanneer men de onmiddellijk volgende woorden (regnum ipse tenet, enz.) hiermede in nauw verband brengt, moet de zin wel wezen: wat ik zeg is u bekend, *want* mij wordt voorgetrokken de rijke barbaar, die dat alles u milder verschaft dan ik. Voor *ipse* leze men met Heyne *iste*. De plaats is vol bitterheid; wat sloof ik mij af? ik kan dien rijken vrijgelatene niet evenaren!

Op deze wijze maken vs. 33—60 een geheel uit met een slot, dat kort en bits is. De gedachtengang is: o gij, die tegenspoed in de liefde vindt, begeef u niet in het krijgsrumoer; uwe legerplaats zij mijn huis. Oorlogsbuit werkt ongeluk en weelde in de hand. Stel gij u tevreden met een eenvoudig maar gezellig (*trahant*) maal, vs. 47 en 48. (Want deze woorden zijn niet tot Nemesis maar tot den vriend gericht, waarvoor zij vrij wat gepaster zijn). En nu gaat de dichter met die veranderlijkheid, die wij boven in hem opmerkten, voort. Hij hervat zich: helaas bij de schoonen genieten de rijken de voorkeur. Nu, dan zal ik zelf buit gaan behalen, opdat Nemesis zich in weelde

bade. En nadat hij deze weelde in eenige regels heeft beschreven, breekt hij af: al te bekend is wat ik zeg; hij, die bij u de eerste plaats inneemt, kan u beter voldoen; geniet de geschenken van een — gemeenen vrijgelatene. Behoudens eenige verbeteringen in vs. 33 *ah tu* voor *at tu, tristi cui* voor *cui tristi* *) en vs. 42, waar te lezen is: *ut multo innumeram iugere pascat ovem* †), hebben wij hier een volledig en Tibullus waardig gedicht. Nu wordt er maar één persoon aangesproken, terwijl volgens de gewone dispositie en opvatting eerst in vs. 1 Cerinthus, dan in 32 met *at tu* de denkbeeldige vriend, dan in 47 met *at tibi* Nemesis, dan weder met hetzelfde *at tibi* in 61 Ceres aangesproken wordt.

Met niet minder recht kan het eerste deel van de elegie op zich zelf staan. J. H. Voss verbond het met het derde. Ik heb aangetoond, dat de situatie eenigszins verschilt, en al ware dit zoo niet, dan is het toch, wanneer eens toegegeven is, dat vs. 33—60 een afzonderlijk stuk uitmaken, waarschijnlijker, dat wij met drie gedichten te doen hebben, dan dat eene elegie van ruim dertig regels in het midden van eene andere verdwaald is, en die in twee deelen gesplitst heeft. Daarbij komt, dat het eerste stuk (1—32) een voortreffelijk geheel is, dat krachtig eindigt met de spreuk: sed cui sua cura puella est, fabula sit mavult quam sine amore *deus*.

Het derde gedicht begint met den bekenden vorm van verontwaardiging *at tibi* vs. 61. *Ceres* (zoo is in vs. 61 met Heinsius voor *seges* te lezen, terwijl in vs. 62 de lezing der HSS. *terra* is te herstellen) moet tot straf voor de wegvoering van Nemesis geen graan, Bacchus geen druiven oogsten. Liever moet de oude ruwheid terugkeeren, liever nog de eikels

---

*) Door de volgorde *tristi cui* alleen wordt de fout in het voorafgaande woord *est* voor *es* verklaard; de ware woordschikking is o. a. nog in de beide Vossiani.

†) Zie boven. De Franekeranus minor heeft: ut multo innumeram iugera pascat ovem. Dit HS. is intusschen uit de 16e eeuw. Het komt meestal overeen met *e* bij Lachmann (Askewianus 416.) De Franekeranus maior is niet ouder. Hij is door Carolus Dati aan Heinsius ten geschenke gegeven blijkens de inscriptie: Cl. V. Nicolao Heinsio Dan. F. Poetae Optimo Carolus Dati Flor. D. D. Een ander HS, insgelijks door Dati aan Heinsius geschonken, gebruikte Lachmann (*d*).

het gewone voedsel worden dan dat de liefde voor Nemesis aan den landman worde opgeofferd.

Ziedaar dan drie gedichten, die wel is waar geen uitgewerkte kunststukken zijn, maar toch met evenveel grond aan Tibullus mogen toegeschreven worden als andere van gelijken omvang aan hem en andere elegische dichters. Het zijn vluchtige metrische opteekeningen, die als het ware een kleinen cyclus vormen. Zij behooren tot ééne periode, die van de liefde voor Nemesis, en ademen eene bittere stemming tegen den onbeschaafden vrijgelatene, die boven den Romeinschen Ridder wordt voorgetrokken.

Het besprokene is niet van invloed op hetgeen boven in 't algemeen tegen de mogelijkheid om de verdeeling van den archetypus uit de uitlatingen op te maken gezegd is. Mocht het aangenomen worden, dat na 34 en 58 geen leemten zijn, dan is elk kenmerk tot bepaling van de grootte der bladzijden van den archetypus verdwenen, dan is in I. 10 eene uitlating na 24, in II. 3 na 60 regels.

Pauperis est numerare pecus. Men zal mij dus vergunnen, dat ik recapituleer.

De *bestaande* HSS. van Tibullus zijn uit ééne, en wel vrij jonge bron gevloeid; de Excerpta zijn ouder, maar verdienen, waar zij groote afwijkingen van de HSS. aanbieden, geen vertrouwen.

Voor het laatste gedeelte van Tibullus, van III. 4. 65 af, is de Codex Cuiacianus, waarvan de collatie nog in de Leidsche Bibliotheek aanwezig is, te recht tot grondslag gelegd.

De uitlatingen, die het best herkend worden aan de pogingen van Aurispa, Seneca Camers, Pontanus en andere Italianen om den tekst aan te vullen, geven geen middel aan de hand om de indeeling van den archetypus te leeren kennen.

De losse gedachtengang in de meeste echte gedichten (d. i. die van het 1e en 2e boek) is niet het gevolg van het gebrekkige der overlevering, maar van den dichttrant zelven en van het karakter van den dichter. In enkele elegiën heeft evenwel eene weglating of eene verkeerde verdeeling plaats gehad.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den OCTOBER 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN J. DE WAL, M. DE VRIES, J. A. C. VAN HEUSDE, S. HOEKSTRA BZ., S. A. NABER, H. J. KOENEN, G. DE VRIES, AZ., W. J. A. JONCKBLOET, L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, L. A. TE WINKEL, N. BEETS, C. M. FRANCKEN, S. VISSERING, P. J. VETH, J. DIRKS, W. C. MEES, G. MEES AZ., TH. BORRET, W. MOLL, C. LEEMANS, G. H. M. DELPRAT, A. RÉVILLE, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De Secretaris deelt mede, dat Prof. Miquel zich bereid heeft verklaard om lid der Kommissie te zijn, die in de vorige Vergadering benoemd is.

Ingekomen eene missive van het bestuur van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, daarbij toezendende twee photographische afbeeldingen van een zilveren plaat met Oostersch schrift uit het gouvernements-archief te Batavia, met verzoek om voorlichting van de Akademie over de taal, het letterschrift en den inhoud dezer inscriptie. Na eenige discussie over de vraag, of de afdeeling bevoegd is, volgens haar reglement, om aan dit verzoek te voldoen, wordt dit toestemmend beantwoord en besloten, die stukken, met eene nota van den Hoogleeraar J. P. N. Land te Amsterdam, in handen te stellen van de Heeren A. Rutgers, P. J. Veth en H. C. Millies.

De inhoud eener circulaire van de Belgische Academie van Oudheidkunde wordt medegedeeld en voor kennisgeving aangenomen.

Het woord is daarop aan den Heer Francken, welke eene bijdrage levert over de Kritiek der elegiën van Tibullus. De Spreker wijst aan, dat Lachmann, door het geven van een tekst, alleen steunende op de beste handschriften met versmading van evidente verbeteringen, gedwaald heeft. De handschriften zijn allen van een lateren tijd en wemelen van fouten. Van beter gehalte zijn verschillende oude excerpta, vooral die door Scaliger gebruikt zijn en bewaard op de kanten eener Plantijnsche uitgaaf in de Leidsche bibliotheek. Met behulp van deze excerpta en vooral van de lezingen uit den verloren Codex Cuiacianus is de tekst op vele plaatsen hersteld, op andere nog te herstellen. De Spreker wijst dit met voorbeelden aan.

Lachmann, Kindscher en Korn hebben getracht vele fouten in den zamenhang der gedichten te verklaren door het aannemen van lacunen in den archetypus. De Spreker beweert, dat zij hierin met groote willekeur zijn te werk gegaan. Hij ontkent niet dat er weglatingen kunnen en zullen hebben plaats gehad en dat verkeerde afdeelingen zijn gemaakt zooals in II. 3. maar hij oordeelt, dat het gemis van zamenhang in de meeste gevallen veeleer aan de stemming van den dichter, dan aan het gebrekkige der overlevering te wijten is.

De grondtrekken van 's dichters karakter, somberheid en zekere prikkelbaarheid, moeten, volgens den Spreker, bij het beoordeelen zijner gedichten steeds in het oog gehouden worden. Hij verklaart hieruit de herhalingen in de eerste elegie van het eerste boek, en andere, zelfs de tegenstrijdigheden in I, 6.

Met dit laatste kan de Heer Naber zich niet vereenigen. Hij vraagt, hoe Tibullus een gedicht heeft kunnen maken als I, 6, in welks eerste deel hij Delia laat gehuwd zijn, in het tweede ongehuwd.

De Heer Francken vindt geen overwegend bezwaar in dezen loop van de elegie. Hij erkent, dat het wel zonderling is eerst den man van Delia en dan de oude moeder der gehuwde Delia te laten aanspreken in hetzelfde gedicht, maar hij vindt

nog grooter bezwaar in de willekeurige scheiding in twee stukken.

De Heer Beets merkt op, dat de stemming, waarin een dichter verkeert, eene andere is, dan die waarin de gedichten ontstaan. De dichter zingt niet onder de heerschappij van eenen hartstocht, maar als hij dezen beheerscht heeft en boven hem staat. Zijn de fouten in de gedichten van Tibullus groot, dan laten zij zich niet door de stemming van den dichter verklaren, maar men is verplicht verwarring, uitlatingen, inschuifsels aan te nemen.

De Heer Francken merkt hiertegen op, dat de dichter, ook tot kalmte gekomen, toch de sterke en afwisselende gemoedsbewegingen bij den eersten indruk ondervonden, kan teruggeven.

De Heer G. Mees heeft met verwondering die bewering uit den mond van een dichter gehoord. Hij had altijd gemeend, dat de dichter zijne versen in het vuur van den hartstocht, in den toestand dien hij bezingt, uitstortte, en niet wachtte tot latere meer bedaarde oogenblikken.

De Heer Beets antwoordt, dat hier geen kwestie van tijd is; maar hetzij de dichter de stemming van het vorige uur of van weken of maanden geleden bezingt, hij moet zich boven haar weten te plaatsen. Verkiest hij onder haren invloed versen te maken, dan zal hij door de kritiek veroordeeld worden en zijne versen zullen niet leven.

De Heer Moll vraagt verlof om zijne verhandeling over de boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, geplaatst in het eerste deel der werken, vermeerderd en verbeterd elders uit te geven. Dit wordt, volgens een vroeger besluit der Afdeeling over de her-uitgaaf van opgenomen stukken, verleend.

De Heer Dirks brengt ter tafel het negende stuk van het vervolg op van Loons penningwerk, bevattende de penningen, geslagen van 1785 tot 1787.

Dezelfde biedt namens den schrijver den Heer Peigné-Delacourt twaalf brochures en boeken aan, meerendeels betreffende de veldtochten van Caesar in Gallië en oude fransche charters, en van zich zelven *Brokstukken uit mijn Dagboek*, overgenomen uit den *Vrijen Fries*.

De Heer Leemans brengt de aanmerkingen, die in den *Navorscher* en elders op de lijst der plaatsnamen gemaakt zijn, ter sprake. Hij acht het voor de eer der Afdeeling wenschelijk, dat de Kommissie, die de lijsten gemaakt heeft, daarop antwoorde en als zij de gegrondheid der aanmerkingen moet erkennen, wenscht hij, dat een gezuiverde en verbeterde lijst worde uitgegeven.

De Voorzitter wijst op hetgeen vroeger besloten is, toen het rapport over den letterkundigen eigendom aan eene strenge beoordeeling was onderworpen, en meent, dat diezelfde weg nu ook behoort gevolgd te worden.

De Heer Delprat, een der medebewerkers, zegt dat er nooit eene Kommissie is benoemd, maar dat enkele leden op uitnoodiging van het bestuur zich hebben belast met het nazien en in orde brengen van de opgaven der verschillende gemeentebesturen. Het was hun taak niet eene nieuwe spelling voor de plaatsnamen vast te stellen, maar de opgaven der gemeentebesturen zooveel mogelijk te volgen.

Nadat nog de Heeren Dirks, Koenen en Beets iets over deze zaak gesproken hebben, wordt besloten, dat de Afdeeling de kwestie onaangeroerd zal laten.

De Heer Leemans biedt voor de boekerij 2 stukjes van den Heer F. Chabas aan: *Revue retrospective sur la liste royale d'Abydos*, de Heer Boot een door hem uitgegeven bewerking van *Propertii elegia* XI *libri* IV, den laatsten arbeid van P. Hofman Peerlkamp, en de Heer te Winkel de *Taalgids* VII, 2.

Namens de Kommissie van de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst wordt bericht, dat bij haar zijn ingekomen sedert de laatste opgave van 29 Junij berichten, teekeningen en andere stukken van de Heeren T. Graaf van Rechteren Limpurg te Zutfen, J. D. Belmer te Sneek, den Burgemeester en de Kerkmeesters der Hervormde kerk te Vorden, M. Berntsen te Beek (gem. Berch), K. E. Schijf te Middelburg, de Kerkvoogden der Hervormde kerk te Groenlo, E. J. Sturtz te Maastricht, Chr. te Amsterdam en van het Bestuur van het Zeeuwsch genootschap van Wetenschappen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den NOVEMBER 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, C. LEEMANS, L. J. F. JANSSEN, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. H. M. DELPRAT, G. DE VRIES AZ., W. G. BRILL, M. DE VRIES, L. A. TE WINKEL, H. J. KOENEN, H. C. MILLIES, S. A. NABER, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, J. VAN LENNEP, W. C. MEES, G. MEES AZ., T. BORRET, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en met eenige wijziging goedgekenrd.

De Secretaris bericht dat de Oostersche inscriptie aan de Kommissie, in de vorige vergadering benoemd, is toegezonden, en dat de Heeren Rutgers en Veth de ontcijfering hebben opgedragen aan den Hoogleeraar H. Kern, en hopen in de volgende vergadering in staat te zullen zijn om hun rapport uit te brengen. De Heer Millies verklaart, dat hij geen officiële kennisgeving zijner benoeming heeft ontvangen en wenscht van die taak ontheven te worden. De Secretaris geeft opheldering, waarom hij niet aan ieder lid der benoemde Kommissie afzonderlijk van zijne benoeming kennis heeft gegeven.

Verder is ingekomen eene tweede circulaire uit Antwerpen, geteekend door de Secretarissen voor het Archaeologisch Congres, dat aldaar in het volgend jaar zal gehouden worden, met uitnoodiging om daaraan deel te nemen, en twee boekgeschenken, het een getiteld: *La moisson. Poésies par Achille Millien*, het andere: *Nieuwe wandelingen door de Betuwe ter opsporing van oudheden*, door D. Buddingh, die in de boekerij der Akademie zullen geplaatst worden.

Daarop leest de Heer Veth het rapport der Kommissie, in wier handen waren gesteld zestien teekeningen van Oostersche planten en bloemen met daarbij behoorende nota van Dr. Friederich, die door het lid der Akademie den Heer L. A. J. W. Sloet, thans Gouverneur-Generaal van Neerlandsch Indië, aan de afdeeling zijn aangeboden. Daar van alle deze planten goede afbeeldingen bestaan, stelt de Kommissie voor, den inzender dank te betuigen voor zijne belangstelling in de wetenschap en in de Akademie, de platen, die op eene uitstekende wijze door den Heer Bernecker zijn bewerkt, totdat daarvoor een nadere bestemming zal zijn aangewezen, in het Archief der Akademie te deponeeren, en den Heer Friederich uit te noodigen, zijne nota om te werken tot eene opgave der planten, die in de Indische Archeologie en Cosmogonie voorkomen, met aanwijzing der werken, waarin goede afbeeldingen te vinden zijn.

De Heer Leemans wijst op de basreliefs van Boroboedoen, die op last van den Minister van Koloniën in plaat worden gebracht en die eerlang in het licht zullen komen. Daarop komen eene groote menigte Indische planten en botanische ornamenten voor, die ruime bouwstoffen voor het bedoelde onderwerp zullen opleveren.

De Voorzitter vraagt, of het de bedoeling der Kommissie is, de teekeningen voor anderen ten gebruike te stellen, en meent dat dit niet mag geschieden zonder de toestemming van den Heer Sloet. De rapporteur antwoordt hierop, dat de Kommissie die voorwaarde gaarne bij haren wensch zal opnemen.

De Heer Millies wenscht tot aanvulling van het rapport eene opgaaf der botanische werken, waarin de bedoelde afbeeldingen gevonden worden. De Secretaris zal daartoe de hulp van den Heer Miquel inroepen en zoodra mogelijk het rapport, met welke conclusie de Vergadering zich vereenigt, ter kennis van den Heer Sloet brengen.

De Heer van den Bergh, die welwillend de taak op zich had genomen hulde te brengen aan de nagedachtenis van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink, leest daarop een belangrijk levensbericht. Na een beknopt overzicht van de vroegere ont-

wikkeling van Bakhuizen, wijst hij meer uitvoerig aan, welk aandeel deze sedert 1837 gehad heeft aan de nieuwe richting in onze letterkunde, waarvoor het tijdschrift *de Gids* de baan opende; hoe hij na zijne bevordering tot Doctor in de letteren bij een veeljarig verblijf in den vreemde, vooral te Weenen, zich onledig hield met nasporingen in de boekerijen, het vergelijken van Grieksche handschriften en het bewerken van enkele punten uit de geschiedenis van den worstelstrijd onzer vaderen met Spanje; hoe hij eindelijk in 1851 op vaderlandschen bodem teruggekeerd, bij het Rijks-Archief werd geplaatst en zich voor die rijke verzameling van oorkonden en hare gebruikers door zijn ijver en voortvarendheid, door zijne buitengewone talenten en onbegrensde gedienstigheid bij uitstek verdienstelijk heeft gemaakt. De Spreker vergat niet te gewagen van de menigvuldige en veelsoortige werkzaamheden, die ons onvergetelijk medelid bij de Akademie verricht heeft, waarvan menige bladzijde der *Verslagen* de bewijzen oplevert.

De Voorzitter brengt den dank der vergadering over aan den Spreker voor zijne belangrijke schets, die volgens gewoonte in het *Jaarboek* der Akademie zal worden opgenomen.

De Heer G. de Vries leverde vervolgens eene bijdrage tot de geschiedenis der bedijkingen in ons vaderland. Naar aanleiding van in de laatste jaren gerezen geschillen, heeft hij de vraag onderzocht, of de polderbesturen van den Berkmeer en den Slootgaard het recht hebben gehad om keuren te maken, en is hij, na lezing van eene reeks onuitgegeven stukken, toebehoorende aan Jhr. Mr. C. Foreest te Heiloo, tot de vaste overtuiging gekomen, dat die besturen van de vroegste tijden af die bevoegdheid hebben gehad. De Spreker verklaart zich bereid zijne bijdrage voor de *Verslagen* af te staan, maar acht het wenschelijk dat daarbij afschriften der stukken, waarop zijne redenering steunt, als bijlagen gevoegd worden. Het stuk wordt in handen gesteld van de Kommissie van Redactie.

Aan den Heer Goudsmit, die naar aanleiding van het gesprokene, eenige vragen wenschte te doen, zal, daar de tijd ver-

streken is, daartoe in de volgende Vergadering gelegenheid worden gegeven.

Ook de Heer Brill, die opheldering wenscht te geven over de lijst van plaatsnamen, wordt uitgenoodigd daarop later terug te komen.

De Heer Janssen biedt namens den Schrijver Prof. K. B. Stark te Heidelberg eene verhandeling aan voor de boekerij, getiteld: *Atene Kurotrophos col frutto d'oliva. Bronzo del Museo di Leida.*

Bij de Kommissie voor de overblijfselen der Oude Vaderlandsche Kunst zijn sedert de laatste opgave berichten ingekomen van de Heeren A. Schaepkens te Brussel, J. Dirks te Leeuwarden, Dr. C. Heynsius te Amsterdam en van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

RAPPORT

OVER EENE

VERZAMELING VAN 16 TEEKENINGEN,

GEZONDEN DOOR DEN HEER

L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE.

Geachte Medeleden!

In de zitting der Letterkundige Afdeeling van de Kon. Akad. van Wetenschappen van 11 Sept. j.l. werd besloten, in handen eener Commissie te stellen eene verzameling van 16 teekeningen met daarbij behoorende nota van den Heer Friederich op Java, aan de Afdeeling gezonden door haar medelid, den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië. Die Commissie werd aan de ondergeteekenden opgedragen: hare taak was, in vereeniging met den Heer Miquel, lid der Natuurkundige Afdeeling, te onderzoeken, of die teekeningen met bijbehoorenden tekst verdienden door de Akademie te worden uitgegeven, en zoo ja, den weg aan te wijzen waarop eene zoo kostbare onderneming zou kunnen worden uitgevoerd.

Het doel waarmede gemelde teekeningen aan de Akademie werden toegezonden, blijkt uit het bijgevoegde schrijven van ons hooggeacht medelid, den Gouverneur-Generaal van N. I., van 13 Julij 1865. „De Heer Friederich," zoo lezen wij daar, „ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoekingen in Ned. „Ind., vestigde mijne aandacht op het wenschelijke, dat, tot be„ter verstand der Indische oudheid, afbeeldingen vervaardigd „en bekend gemaakt werden van de voornaamste planten, die

„voorkomen in de Indische kosmogonie, mythologie en poëzie. „Daar 's lands plantentuin alhier (te Buitenzorg) eene goede „en wellicht de éénige gelegenheid daartoe aanbiedt, laat ik „door den teekenaar, bij die inrichting werkzaam, voor mijne „rekening, die planten of gedeelten er van teekenen, die door „den Heer Friederich worden opgegeven."

De zestien teekeningen, thans aan de Akademie gezonden, zijn te beschouwen als eene eerste bezending, die door meerdere staat gevolgd te worden.

Indien wij wel onderricht zijn, dan is het geheele denkbeeld om eene zoodanige verzameling tot stand te brengen, zijn oorsprong verschuldigd aan den beroemden kenner der Indische oudheid, den Hoogleeraar Lassen te Bonn, die den Heer Friederich op het wenschelijke van zulk eene onderneming heeft opmerkzaam gemaakt. Hieruit laat zich ook verklaren, waarom ons geacht medelid, zooals zijn brief ons meldt, eene gelijke verzameling aan de Deutsche Morgenländische Gesellschaft heeft aangeboden.

De leden uwer Commissie hebben een waar genot gesmaakt, door de gelegenheid hun geboden om de schoone teekeningen, op last van den Gouv.-Gen. van Ned. Ind. vervaardigd, op hun gemak te beschouwen. De arbeid, door den Heer Bernecker aan de afbeelding van eenige der schoonste voortbrengselen van de Indische plantenwereld ten koste gelegd, verdient hoogen lof en bewondering. Men kan deze uitmuntende teekeningen niet beschouwen, zonder den wensch, dat zij door eene uitgave, die aan hare verdiensten volkomen recht doet wedervaren, gemeen goed mochten worden van allen, die in staat zijn ze te genieten en te waardeeren.

Doch uwe Commissie is minder gelukkig geweest, toen zij poogde zich rekenschap te geven van het nut, dat de letter- en oudheidkundige studiën uit de uitgave dezer afbeeldingen zouden kunnen trekken. Zij heeft zich al dadelijk afgevraagd, of deze planten niet vroeger waren afgebeeld, en daar zij allen tot de meest bekende natuurlijke voortbrengselen der tropische gewesten behooren, achtte zij het hoogst waarschijnlijk, dat van de meesten, zoo niet van allen, afbeeldingen bestaan zouden, die de oudheidkundige en de beoefenaar der Indische letterkunde

gemakkelijk zou kunnen raadplegen, wanneer zijne studiën het hem wenschelijk maakten met deze planten nader bekend te worden. Dit was echter een punt, waarin zij vooral de voorlichting van den Heer Miquel behoefde. Zij besloot dus die in de eerste plaats te vragen en kreeg het volgende tot antwoord:

„Het doel der afbeeldingen om archaeologische figuren te „verklaren, zou dan alleen een redelijken grond kunnen heb„ben, wanneer de planten tot dusverre niet behoorlijk afge„beeld waren. Dit is echter met *allen* het geval, en zelfs in „hooge mate, wat niet te verwonderen is, daar in den regel die „planten, welke in eene of andere betrekking staan tot den „mensch, het eerst en het meest afgebeeld worden. Van *Jam„bosa Domestica* ken ik 5, van *Aegle Marmelos* 3, van *Uro„stigma Bengalense* 3, *Urostigma Religiosum* 5, *Anona Squa„mosa* 5, *Nymphaea Lotus* 6, *Syzygium Jambolanum* 1, *Mi„chelia Tjampaka* 6, *Pavetta Stricta* en *Asoca* 4, *Jasminum „Sambac* 4, *Nelumbium Speciosum* 4, *Santalum Album* 4, *Cy„nodon Dactylon* 2, *Punica Granatum* een groot aantal GORDE „afbeeldingen.

„In *dien zin* zijn dus de afbeeldingen, welke ons medelid „de geachte Heer Gouverneur-Generaal, zeker met prijzenswaar„dige belangstelling deed vervaardigen, geheel overbodig. Dat „de Heer Lassen daartoe den raad gaf, begrijp ik zeer goed, „want uit de schriften van dien geleerde blijkt overal groote „onkunde ter zake van de Indische plantenwereld."

Door deze mededeeling van den Heer Miquel werd uwe Commissie versterkt in hare overtuiging, dat, *althans voor zoover de tot dusver gezondene teekeningen betreft*, letter- en oudheidkunde door de uitgave daarvan niet noemenswaardig zouden gebaat worden. Daar de beoefenaars der Indische wetenschap doorgaans den toegang hebben tot openbare boekverzamelingen, die ook botanische plaatwerken bevatten, zou eene eenvoudige aanwijzing van de werken, waarin de afbeeldingen der in kosmogonie, mythologie en poëzie voorkomende planten gevonden worden, bijna even goed aan het doel beantwoorden, en zeker met vrij wat minder kosten kunnen geleverd worden.

Wilde men door afbeeldingen van planten der archaeologie

eene wezenlijke dienst bewijzen, dan zou, naar het oordeel uwer Commissie, een andere weg moeten worden ingeslagen. Men zou dan eerst de plantenfiguren op de Indische monumenten voorkomende moeten bijeen brengen en afbeelden en dan tot vergelijking de levende vormen daarnaast plaatsen, wat echter natuurlijk zou vorderen dat de monumentale figuren vooraf door een kenner der plantenwereld zoo goed mogelijk waren gedetermineerd, eene zaak die niet altijd gemakkelijk is om de conventioneele en vaak fantastische vormen, die ze in de Indische kunst hebben erlangd. De archaeoloog, dikwijls slechts weinig in de botanie bedreven, zou dan in zulk een werk een hulpmiddel vinden om de monumentale planten te huis te brengen en hem zou daardoor veelvuldig naslaan en vergelijken bespaard worden, waarbij hij, aan eigen krachten overgelaten, lichtelijk op den dwaalweg raakt. Dit was ook het oordeel van den Heer Miquel, die daarbij den wensch uitdrukt, dat de Akademie eenmaal gelegenheid moge vinden de uitgave van een archaeologisch-ikonographisch werk, althans over Java, te bevorderen, in welk geval „de tegenwoordige afbeeldingen, om„dat zij van geheel uitstekende voortreffelijkheid zijn, van groot „nut zouden kunnen wezen."

Op de uitgave van een zoodanig werk bestaat echter voor het oogenblik geen uitzicht. De afzonderlijke uitgave der afbeeldingen meent uwe Commissie, niet alleen omdat zij vermoedelijk de krachten der Afdeeling zou te boven gaan, maar ook omdat zij schier geheel overbodig zou wezen, stellig te moeten ontraden.

Uwe Commissie stelt derhalve voor, een brief van dankbetuiging aan den Gouverneur-Generaal te richten, waarbij warme hulde wordt bewezen aan zijne belangstelling in de wetenschap, en de afbeeldingen, tenzij ze door den Gouverneur-Generaal, die zich daartoe de vrijheid voorbehoudt, worden terug gevraagd, in het Archief der Akademie te deponeren, onder het opschrift: „Afbeeldingen van planten, die in de kosmogonie, mythologie „en poëzie der Indische volken voorkomen." Dit zou echter niet behoeven te verhinderen om ze bij voorkomende gelegenheid, met toestemming van den geachten inzender, beschikbaar te stellen voor de eene of andere illustratie der plantenwereld

van Java, waarvoor zij uitstekend geschikt zijn. Voor een botanisch prachtwerk zou men geene schoonere afbeeldingen kunnen verlangen.

De nota van den Heer Friederich is met het oog op deze teekeningen opgesteld, en zooals zij daar ligt op zich zelve niet voor uitgave vatbaar. Doch het doel van den schrijver en van den Heer Lassen zou, naar het oordeel uwer Commissie, geheel bereikt zijn, indien zij zoo werd omgewerkt, dat de aanteekeningen van den Heer Friederich omtrent het gebruik der verschillende planten in Indische archaeologie en letterkunde verbonden werden met de aanwijzing waar de afbeeldingen dier planten te vinden zijn. Kwamen dan in het vervolg van zijn geschrift, tot begeleiding der ten gevolge beloofde teekeningen bestemd, zoodanige planten voor, waarvan geene voldoende afbeeldingen bestaan, dan konden die wellicht, maar op veel kleinere schaal, daaraan worden toegevoegd. Mocht de Heer Friederich tot eene zoodanige omwerking geneigd zijn, dan zou echter de uitgave van een boekske van zeer beperkten omvang vermoedelijk de hulp der Afdeeling niet behoeven.

L. J. F. JANSSEN.
P. J. VETH.

DE POLDERBESTUREN

VAN

DEN BERKMEER EN DEN SLOOTGAARD.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DIER BEDIJKINGEN,

DOOR

Mr. G. DE VRIES Az.

Niet alle waterschapsbesturen in ons vaderland hebben de bevoegdheid, keuren of verordeningen van politie vast te stellen en tegen de overtreders daarvan straffen te bepalen. De wet van 12 Juli 1855 (Stbl. N°. 102) heeft in haar eerste artikel de straffen aangewezen, welke bij polderkeuren mogen worden bedreigd, maar in het midden gelaten, welke besturen tot het maken van zoodanige keuren bevoegd zijn. Zij verklaart alleen, dat de strafbepaling zal kunnen worden opgenomen in de keuren of verordeningen, door de waterschapsbesturen krachtens de hun toegekende of tot hiertoe wettig uitgeoefende bevoegdheid gemaakt. Bij elke vervolging krachtens eene polderkeur doet zich dus het eerst de vraag op: is aan het bestuur, dat haar uitvaardigde, ooit het regt om keuren te maken uitdrukkelijk toegekend, of heeft het ten minste dat recht tot hiertoe wettig uitgeoefend ?

Eenigen tijd geleden, het was in de jaren 1862 en 1863, is die vraag, ten aanzien van het polderbestuur van den Berkmeer, bij de rechterlijke macht in behandeling gebracht.

Aanleiding daartoe gaf de vervolging, ingesteld tegen overtreders van eene door dat bestuur in het jaar te voren gemaakte en door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland goedgekeurde verordening, op het leggen en onderhouden van dammen, en

het gebruik maken van molens of andere kunstwerken ter ontlasting van afgedamd water op den algemeenen waterboezem van voornoemden polder.

De Kantonrechter te Medemblik, van wien het eerst de toepassing der bij die verordening bedreigde straffen werd geeischt, weigerde die, omdat, naar zijn oordeel, de bevoegdheid om keuren te maken nooit aan het bestuur van den Berkmeer was toegekend, en er nooit eene keur voor dien polder vóór de uitvaardiging van het keizerlijk decreet van 11 Januari 1811 was vastgesteld.

Toen dit vonnis *) door het *Weekblad van het Regt* ter mijner kennis kwam, bespeurde ik, dat aan den Kantonrechter alleen was overgelegd het octrooi van 21 Maart 1633, betreffende de bedijking van het Berkmeer, niet een vroeger octrooi betreffende diezelfde onderneming, en dat evenmin kennis was genomen van het octrooi tot bedijking van de Heerhugowaard, waarnaar in die beide octrooien wordt verwezen. Ik rekende mij verplicht, in een volgend nommer van hetzelfde weekblad †), daarop de aandacht te vestigen, en betoogde daarbij dat, vermits de bedijking van het Berkmeer was vergund, luidens de octrooien, onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, als begrepen waren in het generaal octrooi van den Heerhugowaard, het bestuur van den Berkmeer ook de bevoegdheid verkregen had om keuren te maken, welke bevoegdheid aan het toekomstig bestuur van den Heerhugowaard in het bedoelde generale octrooi uitdrukkelijk was toegezegd.

Eene nieuwe vervolging werd ingesteld, nu voor den Kantonrechter te Alkmaar. Deze rekende zich onbezwaard de keur toe te passen, en sprak een veroordeelend vonnis uit. Maar de veroordeelde kwam in hooger beroep, en werd door de Rechtbank te Alkmaar van rechtsvervolging ontslagen. De Rechtbank oordeelde namelijk, dat het polderbestuur de bevoegdheid

*) Gewezen 25 Augustus 1862, opgenomen in het *Weekblad v. h. Regt.* N°. 2417.

†) Van 18 November 1862, N°. 2425.

om keuren te maken niet bezat, en dat mitsdien de uitgevaardigde verordening geene verbindende kracht had.

Dit oordeel der Rechtbank steunde op de overweging, dat het onaannemelijk is, dat in de beide laatste octrooien aan de adressanten zou zijn toegestaan, wat in het octrooi van de Heerhugowaard bepaald wordt ten aanzien van het benoemen van besturen en het maken van keuren; dat toch in die beide laatste octrooien van deze belangrijkste der concessiën geene bepaalde melding gemaakt wordt, en het toestaan van die publiek-rechtelijke magt niet uit zekere algemeene uitdrukkingen lichtvaardig mag worden afgeleid; dat blijkens den aanhef dier octrooien de verkrijgers daarvan, zijnde de Heeren van Veenhuizen en van Opmeer en de kinderen van den Heer van Obdam, voor hunne onderneming alleen verzocht hebben gelijke vrijdommen en exemptiën, zonder van de bedoelde bevoegdheid te gewagen, en het niet te onderstellen is, dat de Staten die bevoegdheid ongevraagd zouden hebben verleend; dat voor de verkrijgers dier octrooien geene reden kon bestaan om die bevoegdheid te vragen, omdat niet blijkt, dat zij voornemens waren die gronden geheel of gedeeltelijk te vervreemden, zoodat er verschillende poldereigenaren of poldergenooten zouden ontstaan, die een met politieke rechten bedeeld polderlichaam zouden kunnen uitmaken; dat het zich integendeel laat aanzien, dat zij die gronden in eigendom wilden behouden, terwijl zij tegenover hunne pachters geene keuren behoefden, en hunne publiek-rechtelijke macht als heeren hunner heerlijkheden hen aan de macht van een polderbestuur geene behoefte zal hebben doen gevoelen. De bijvoeging van het woord *conditiën* in de uitdrukking, dat de octrooien verleend werden *op dezelfde vrijdommen, exemptiën en conditiën*, moet volgens de Rechtbank toegeschreven worden aan den breedsprakigen, gaarne synoniemen bezigenden stijl, waarin de octrooien, in overeenstemming met den geest van dien tijd, zijn opgesteld. Uit de omstandigheid dat de octrooien afzonderlijk gegeven zijn, het eene voor het gedeelte van het meer gelegen onder Veenhuizen, het andere voor de gedeelten onder Opmeer en Obdam, besluit de Rechtbank, dat, ook al ware bij die octrooien de bedoelde bevoegdheid toegezegd, voor den vereenigden polder geene aanspraak

gemaakt zou kunnen worden op de rechten, die aan elk der deelen afzonderlijk waren toegestaan.

Wil men aannemen, dat de polder de bewuste bevoegdheid volgens de drie octrooien heeft, dan zou, merkte de Rechtbank op, ook de benoeming van den Dijkgraaf, evenals in de Heerhugowaard, door de Staten aan de Rekenkamer zijn opgedragen en dus, volgens het besluit van 29 Maart 1822 (Stbl. No. 7) en dat van 4 April 1850 (Stbl. No. 16) door den Koning moeten geschieden; daar nu de Dijkgraaf door de ingelanden benoemd was, zou daaruit volgen, dat het bestuur onwettig ware samengesteld, en dus de uitgevaardigde verordening toch uit dien hoofde krachteloos zou zijn.

Ten slotte overwoog de Rechtbank, dat bij opzettelijk onderzoek niets gebleken was van eene feitelijke uitoefening van het recht van keuren te maken, terwijl uit de verklaringen van den Dijkgraaf en een der Heemraden mocht worden afgeleid, dat de keur van 1861 het eerste van den polder Berkmeer uitgegane reglement is.

Van het vonnis der Rechtbank is het O. M. in cassatie gekomen. De Advocaat-Generaal vereenigde zich met hetgeen door mij in het *Weekblad van het Regt* was betoogd, dat de bedijking des polders op dezelfde conditiën als die van de Heerhugowaard door de Staten was toegestaan en daaruit dus volgt, dat zijn bestuur evenals dat van die Waard de macht bezat om keuren te maken. Maar hij leidde daaruit tevens af, dat ook de Dijkgraaf van den Berkmeer, evenals die van de Waard, vroeger door de Rekenkamer en thans door den Koning had moeten zijn benoemd, en dat, nu zulks niet was geschied, het bestuur onwettig was samengesteld, en dus zijne handelingen niet als wettig konden worden erkend.

Ook de Hooge Raad nam deze laatste stelling aan, en, zonder zich in te laten met een onderzoek naar de juistheid der gronden bij het vonnis aangevoerd, ten betooge dat onder de gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën niet begrepen kan worden de opdracht der macht tot het maken van keuren, althans niet ten opzichte van den tegenwoordigen Berkmeer, verklaarde hij, dat, ook al kon krachtens die octrooien de bedoelde bevoegdheid geacht worden aan het polderbestuur van den Berkmeer te

zijn toegekend, dan nog de keur buiten toepassing moest blijven, als uitgevaardigd door een bestuur, op onwettige wijze samengesteld *).

De overweging van deze rechterlijke beslissingen deed mij inzien, dat de bezwaren, die ik door eene enkele verwijzing naar het octrooi van de Heerhugowaard had gemeend te kunnen opheffen, op die wijze niet juist of niet volledig waren op te lossen. Het geschilpunt boezemde mij belang in; ik stelde er prijs op, mij zoo mogelijk te overtuigen, of werkelijk het bestuur van een drooggemaakten polder van bijna 300 bunders in het Noorderkwartier geene bevoegdheid gehad heeft om keuren te maken: iets dat mij, na al wat ik van de geschiedenis van dat Noorderkwartier heb leeren kennen, zeer bevreemdend toescheen.

Daarom verzocht ik het polderbestuur, mij zijn gansche archief voor eenigen tijd te willen afstaan, aan welk verzoek met de meest mogelijke welwillendheid is voldaan. Ik heb dat archief nauwkeurig onderzocht en tevens onderscheidene andere nasporingen in het werk gesteld. De vruchten van dat onderzoek schijnen mij niet onwaardig om hier te worden medegedeeld.

Het doel is volstrekt niet de beslissing van den Hoogen Raad ter toetse te brengen. Dat college deed recht op de overgelegde stukken, en moest zich daartoe bepalen. De vraag, of zijne uitspraak met het oog op die stukken juist is geweest, kan hier buiten behandeling blijven.

Maar de kennis van de wijze, waarop het bestuur in polders als de Berkmeer voorheen werd geregeld, van de bevoegdheid die het had, van het gezag dat het uitoefende, is uit een wetenschappelijk oogpunt niet onbelangrijk. De geschiedenis der droogmaking van onze meren is nog weinig behandeld.

En misschien heeft deze mededeeling ook nog eenig practisch nut. Niet tot handhaving der verordening, waarvan de toepassing is geweigerd, want de polder Berkmeer is thans ge-

---

*) Dit arrest, op 20 Oct. 1863 gewezen, komt voor in het *Weekblad v. h. Regt*, van 31 Dec. daaraanvolgende, N°. 2543. Het vonnis der Rechtbank te Alkmaar, uitgesproken 19 Mei 1863, is, zoover ik weet, niet gedrukt.

bracht onder de werking van het algemeen reglement van bestuur voor de waterschappen van Noord-Holland, van den jare 1854; zijn bestuur vindt dus thans in dat reglement zijne bevoegdheid omschreven. Maar er kunnen zich soortgelijke geschillen voordoen. In deze zaak heeft het administratief gezag, het college van Gedeputeerde Staten, na bepaald de vraag te hebben overwogen *), geoordeeld, dat aan het bestuur van den Berkmeer keurenmakend gezag toekwam, en de ontworpene verordening goedgekeurd; de rechterlijke macht daarentegen aan die verordening verbindende kracht ontzegd, en een bestuur, dat meer dan twee eeuwen lang door het openbaar gezag als wettig was erkend, voor onwettig verklaard; een en ander, zooals uit deze mededeelingen blijken zal, zonder dat de zaak volledig was onderzocht. En waarom is dat onderzoek niet volledig geweest? Omdat de belanghebbenden den weg niet gekend hebben, dien zij daarbij moesten inslaan; omdat de oude bescheiden, die alleen licht kunnen geven, zelve in de duisternis schuilen; omdat niemand weten kan, waar te zoeken wat ter vergelijking en toelichting strekke, en alleen toeval dat kan doen ontdekken. De wet van 1855, boven aangehaald, maakt de beslissing omtrent de bevoegdheid der waterschapsbesturen in vele gevallen afhankelijk van een geschiedkundig onderzoek. Het is de taak der wetenschap de geschiedenis te bearbeiden. Hetgeen zij omtrent den eenen polder aan het licht brengt, kan, waar het andere geldt, bij het onderzoek een leiddraad wezen.

Het plan om het Berkmeer droog te maken was reeds in 1609 opgevat. In de zitting der Staten van Holland en West-Friesland, op den 22sten December van dat jaar gehouden, is, blijkens de notulen, ingekomen een request van Juffrouw Florentina van Culenburg, Vrouwe van den Heer van Mathenes, als Vrouwe van Opmeer, en van Jacob van Duivenvoorde, Heer van Obdam, om op zekere conditiën te mogen worden geoctrooieerd om het Berkmeer te bedijken. Dit verzoek is gesteld in handen van de Rekenkamer, om de charters, registers en stukken be-

*) Zooals schrijver dezes persoonlijk kan getuigen

treffende deze zaak aldaar aanwezig op te zoeken en te doorzien, Dijkgraaf en Heemraden van Geestmerambacht te hooren, en aan de vergadering daarna bericht te doen met advies. Zoover ik heb kunnen nagaan, is dat bericht nooit bij de Staten ontvangen. Aan het plan is ten minste destijds geen verder gevolg gegeven.

De voorgenomene bedijking van de aangrenzende Heerhugowaard gaf aanleiding, dat het plan weder werd opgevat, nu niet door de heeren van Opmeer en Obdam, maar door den heer van Veenhuizen, nl. Reinoud van Brederode, Vrijheer van Wezenburg, Heer van Oosthuizen en Etersheim, President van den Hoogen Raad, tevens Heer van Veenhuizen en Spanbroek, gehuwd met Adriana, dochter van onzen Johan van Oldenbarneveld.

Op 11 Maart 1625 namelijk hadden de Staten aan Hans van Loon, koopman te Amsterdam, en zijne medestanders octrooi verleend tot bedijking en droogmaking van de Heerhugowaard, met afstand, tegen zekere recognitie, van de gronden, voor zoover die aan de Grafelijkheid toebehoorden, met toekenning van tijdelijken vrijdom van ordinaris en extraordinaris verpondingen, van eenige andere belastingen en van tienden; voorts met vrijdom en exemptie van de middelen van consumptie gedurende de dijkage en een jaar daarna, en vrijdom van tollen. Tevens werden de verzoekers geoctrooieerd om „te mogen nomineeren drie personen om bij de Staten of de Rekenkamer, voor zooveel de Grafelijkheid aanging, daaruit een Dijkgraaf te doen verkiezen en committeeren, en om zelve te mogen stellen Heemraden, penningmeester en andere officieren de dijkage concerneerende, met macht om allerlei keuren en ordonnantiën tot vordering en onderhoud van de dijkage dienende te maken." Daarbij bepaalden de Staten, dat hetgeen met toestemming van de Hoofdingelanden bij meerderheid van stemmen tot het maken of onderhouden van de dijkage en appendentiën van dien omgeslagen zou worden, zou hebben parate executie en geïnd worden naar dijkrecht met dubbel gewin, niettegenstaande oppositie of appellatie en zonder prejudicie van dien; dat voorts alle boeten en vonnissen van Dijkgraaf en Heemraden ter cause van de voorsz. werken, gevolgen en

aankleve van dien, eveneens bij parate executie hun effect zouden sorteeren, reserveerende de Staten aan zich, en de door hen vanwege de Grafelijkheid te stellen officieren, de verdere exercitie van alle hooge en lage jurisdictie over alle de gronden en landen der Grafelijkheid toekomende. Insgelijks bepaalden de Staten, dat aan de Grafelijkheid zou blijven de visscherij over diezelfde gronden totdat de ring der bedijking zou zijn gesloten, en daarna voor altijd de visscherij in de ringslooten in den grond der Grafelijkheid gegraven. Eindelijk autoriseerden zij de bedijkers om te mogen „aantasten en gebruiken de omliggende landen tot het leggen en maken van hunne dijken noodig, mits de eigenaars daarvan betalende, 't zij bij onderling verdrag, 't zij tot taxatie van neutrale personen, daartoe door de Staten te committeeren; verbiedende alle ingezetenen van de omliggende dorpen van toen af eenige ontgronding meer in de Waard te doen."

Een gedeelte van de Heerhugowaard was in den ban van Veenhuizen gelegen, en werd daarom ook wel Veenhuizerwaard genoemd. Daarenboven vloeide dat water ineen met het Berkmeer, hetwelk zich in den banne Veenhuizen en in de heerlijkheden Obdam en Opmeer uitstrekte. Bedijking van de Waard was zonder medewerking van den heer van Veenhuizen ondoenlijk. Reinoud van Brederode nu, destijds eigenaar dier heerlijkheid, toonde zich niet onwillig om de onderneming te bevorderen, overtuigd dat zij dienstig zoude zijn voor het behoud van het land rondom de Waard gelegen, hetwelk destijds door den slag van het water dagelijks afspoelde. Het kwam er maar op aan, voor zijne gronden dezelfde gunsten te verwerven, die het octrooi van 11 Maart 1625 voor de verdere Waard had toegestaan.

Reinoud wendde zich daarom tot de Staten, te kennen gevende dat het Berkmeer en een goed deel van de Waard gelegen waren in zijne heerlijkheid van Veenhuizen en in de heerlijkheden van Opmeer en Obdam, van welke wateren hij met de heeren van laatstgenoemde plaatsen gewoon was, elk in zijn gebied, jaarlijks de visscherij te verpachten; dat daarom de bedijking der wateren en gronden in hunne jurisdictiën hun eigenlijk toekwam, te meer nademaal zij bij hunne leenbrieven

van alle oude tijden her verlijd waren met de genoemde heerlijkheden te water en te land, met alle rechten, profijten, opkomingen en vervallen en alle ander toebehooren, alzoo vrij, alzoo klein en alzoo groot, als de Graven van Holland die heerlijkheden te voren in eigendom bezeten hadden, niets uitgezonderd; verzoekende daarbij dat de Staten hem geliefden te octrooieeren om „ benevens de generale dijkage van de groote Waard, met gelijke vrijdommen, benevens de voorsz. heeren van Opmeer en Obdam" zijne gedeelten in het Berkmeer en in de Waard te mogen droogmaken en bedijken; eindelijk, dat ter voorkoming van allen twijfel, die bij de Rekenkamer zou mogen kunnen rijzen, hem het recht op alle nieuwe toekomstige tienden, die in zijne jurisdictie van de drooggemaakte landen zouden mogen vallen, uitdrukkelijk mocht worden verzekerd. Op dat verzoek beschikkende, hebben de Staten hem geoctrooieerd om „ neffens de generale dijkage van de groote Waard, onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, als in het generaal octrooi van die Waard van 11 Maart 1625 begrepen, de wateren en gronden van de Waard en het Berkmeer, zoover die in zijne heerlijkheid gelegen waren, tot zijn profijt te mogen bedijken en droogmaken"; bovendien hem op die gronden toestaande het recht van novalia, om dat nevens zijne heerlijkheid tot een onverscheiden en ongesplitst erfleen te houden, tegen eene zekere recognitie van ieder morgen drooggemaakten grond.

De bedijking van de Heerhugowaard is kort daarop ondernomen en tot stand gebracht. Den 20sten Juni 1631 had de verdeeling der drooggemaakte gronden plaats. Maar met het Berkmeer vorderde men niet zoo spoedig. Toen de Waard verkaveld was en de landen verdeeld werden, was het Berkmeer nog water als weleer. Gedeeltelijk was deze vertraging toe te schrijven aan de vele bedijkingen te dier tijde ondernomen, gedeeltelijk aan de onderhandelingen met het bestuur van Medemblik en het ambacht der Vier Noorder Koggen, gevoerd over de punten, waarmede het werk met de belangen van dat ambacht in aanraking kon komen. Eerst na zich verzekerd te hebben, dat die punten ten genoegen van de belanghebbenden geregeld waren, hebben de Staten het tweede octrooi voor

de bedijking van het Berkmeer verleend. Het werd den 21sten Maart 1633 *) gegeven aan Johan van Mathenes, Heer van Mathenes, Riviere, Opmeer, Souteveen etc., en aan de voogden der kinderen van wijlen den heer van Obdam, nl. den in 1623 overleden Jacob van Duivenvoorde, Heer van Obdam, uit het geslacht der Wassenaar's, waarvan hij in 1590 den naam weder had aangenomen, nadat de oudste tak van dat geslacht was uitgestorven.

De heer van Opmeer en de voogden der kinderen des heeren van Obdam hadden, evenals vroeger de heer van Veenhuizen, in hun adres er op gewezen, dat zij de voornoemde heerlijkheden, door hunne voorouders van Philips van Bourgondië verkregen, van de Grafelijkheid ter leen hielden te water en te land, met alle rechten, profijten, opkomingen en vervallen, mitsgaders alle ander toebehooren, zooals Graaf Philips en zijne voorzaten, Graven van Holland, die heerlijkheden te voren bezeten hadden, niets uitgezonderd. Zij hadden voorts gelijk verzoek gedaan, hun verlangen aandringende met de opmerking, dat aan den heer van Veenhuizen octrooi was verleend om zijn deel van het Berkmeer, hetwelk ongeveer een vierde bedroeg, neffens hen adressanten droog te maken, waarom ook zij wel gedrongen werden tot droogmaking hunner wateren over te gaan. De termen van dit octrooi zijn nagenoeg gelijkluidend aan die van het vroegere. „Soo ist", verklaren de Staten, „dat wy de verthooners accorderen en octroye-„ren mits desen, dat sy de voorschreve hare gedeelten in de „Berckmeer sullen mogen bedijcken ende van het water tot „landt maecken, binnen den tijd van vier eerstkomende jaeren, „midts dat —, en voorts op de conditiën, exemptiën ende vrij-„dommen als wy verleent hebben aen die van den Heer-Huy-„genwaert voornoemt, in het generael octroy van de voor-„noemde Waert begrepen, by ons ghegeven op den elfden „Martii in den jare 1625, boven alle welke vrijdommen, exemp-„tiën ende conditiën wy de verthoonders gecedeert en overge-„geven hebben, cederen en geven deselve over mits desen —

*) Het verzoek daartoe was reeds in 1629 ingekomen; zie de gedrukte notulen f°. 109.

„het recht van novalia, van alle nieuwe toecomende tienden, „sulx die de Graeffelijkheid van Hollant ende Westvrieslandt „eenichsints aldaer souden mogen competeren, omme deselve „neffens heure voorn. heerlijckheden tot een onverscheyden „ende ongesplitst erfleen te houden" tegen betaling van recognitie.

De bedijkers togen nu met vereenigde krachten, neffens elkander, zooals zij in de octrooien gezegd hadden voornemens te zijn, aan het werk, en reeds in het tweede jaar na het verkrijgen van het laatste octrooi was de geheele polder opgemeten en verkaveld. Op het laatste blad van het rekeningen notulenboek, loopende over het tijdvak van 3 Juni 1694—25 Augustus 1733, komt eene kopie voor van eene verklaring van Gleyn Pietersz. Clooster, landmeter bij den Hove van Holland geadmitteerd, resideerende te Oude Niedorp, dat hij in Juni en Juli 1635, ten verzoeke van de heeren bedijkers van den Berkmeer, gelegen onder de jurisdictie van Opmeer, Veenhuizen en Obdam, de novo, zonder sloot, hermeten heeft de kavelingen of stukken in dien Berkmeer gelegen, en ieder stuk of kaveling groot bevonden heeft, zooals daarbij staat opgeteekend. De landmeter onderscheidt daarbij telkens den ouden ingedijkten grond van den nieuwen drooggemaakten meergrond. Uit de bijeentelling der kavels blijkt, dat onder Veenhuizen bevonden is 5 M. 431 R. land, schor en schoot; 87 M. 174 R. meergrond; — onder Opmeer: 2 M. 586 R. oud land; 3 M. 535 R. schor en schoot; 108 M. 408 R. meergrond; eindelijk onder Obdam: 3 M. 75 R. oud land; 561 R. schor; 192 R. oude binnenliggende slooten en 88 M. 89 R. meergrond; te zamen voor den geheelen polder: 301 M. 51 R. Geestmerambachtsmaat, zuiver land, zonder slooten (600 R. = één morgen). In de verklaring staat: 301 M. 546 R.

Wie waren de bedijkers geweest? De verkrijgers der octrooien voor eigene rekening, of anderen met hen of in hunne plaats?

Uit een accoord, op den 15den Juni 1628 te Alkmaar geteekend, tusschen den heer van Mathenes, Riviere en Opmeer enz. mitsgaders de heeren voogden van de kinderen van den heer

van Obdam ter eenre, en heeren Hoofdingelanden van de Heerhugowaard ter andere zijde, houdende bepalingen ter voorkoming dat de bedijking van de Waard eene mogelijke bedijking van het Berkmeer in het vervolg mocht verhinderen, leert men, wie de voogdijschap der kinderen van den heer van Obdam waarnam. Nevens Johan van Mathenes toch komt daar de naam voor van: „*De Wassenaer et Duvenvoorde;*" vermoedelijk Jan, Heer van Duivenvoorde, neef van den overleden heer van Obdam, die, evenals hij, in 1590 den naam en het wapen van het geslacht van Wassenaar, waartoe hij behoorde, had aangenomen.

Een ander accoord kan ons omtrent de bedijking inlichten. Het is de overeenkomst, waarbij de contributiën geregeld zijn door den Berkmeer aan de Heerhugowaard te betalen voor het recht, om zijn water op de ringsloot van deze te mogen brengen *). Die overeenkomst is op den 16den Juni 1634 aangegaan tusschen de ondergeschreven bedijkers van den Berkmeer ter eenre, en de Hoofdingelanden van de Heerhugowaard ter andere zijde. De bedijkers nu, die dat stuk geteekend hebben zijn: Johan van Matenes, Theophilus de Cats en F. Bam.

Theophilus van Cats, Heer van Heiloo, Koulster en Oostdom, was in het jaar 1618 gehuwd met Deliana van Brederode van Wezenburg, eenige erfdochter van Reinoud van Brederode boven genoemd. Heer Reinoud was in Januari 1633, en dus vóór het verleenen van het tweede octrooi betreffende het Berkmeer, overleden. De bedijking van dien plas heeft hij dus niet zelf mogen volbrengen. Bij die onderneming is in zijne plaats opgetreden zijn schoonzoon Theophilus van Cats.

In plaats van een Wassenaar, vinden wij onder de bedijkers, die de bedoelde overeenkomst geteekend hebben, alleen Floris Bam. Noch Jan van Wassenaar en van Duivenvoorde, die de akte van 1628 als voogd der kinderen van den heer van Obdam heeft geteekend, noch een van die kinderen zelve, waaronder onze in 1665 roemrijk gesneuvelde Jacob van Wasse-

---

*) Zoowel dit als het zoo even genoemde accoord wordt bewaard in het archief van den polder Heerhugowaard.

naar, Heer van Obdam, behoorde, komt onder de bedijkers in eenige akte voor. Wel wordt in het octrooi van 4 Aug. 1656, aan de ingelanden van den Berkmeer verleend, onder dezen een heer Pieter van Wassenaar genoemd, maar deze was geen afstammeling van den heer van Obdam. Het was Pieter, Baron van Wassenaar, heer van Sterrenburg, zoon van evengenoemden Jan van Wassenaar en van Duivenvoorde, gehuwd met Anna van Cats, dochter van Theophilus van Cats voornoemd, en die waarschijnlijk door deze zijne betrekking tot den heer van Veenhuizen ingeland in den Berkmeer is geworden. De kinderen van den heer van Obdam hebben dus waarschijnlijk hun aandeel in de droog te maken gronden aan onderscheidene personen verkocht, van welke Floris Bam het aanzienlijkste deel heeft verkregen. Evenzoo had vroeger heer Reinoud zijne Veenhuizerwaard, vóór de bedijking van de Heerhugowaard, aan verscheidene deelnemers, in kavels van 15 M. elk, verkocht, zooals de akte van scheiding der gronden van de Waard ons leert. Ook onder die deelnemers komt Jonkheer Floris Bam voor twee kavels voor, terwijl voor twee andere kavels deelgenomen was door Mr. Cornelis van der Hooch, vermoedelijk een bloedverwant van Josina van der Hooch, echtgenoote van Jr. Floris Bam.

Aan de ommezijde van het blad, waarop de verklaring van den landmeter hierboven vermeld is overgeschreven, staan vermeld „de groote van de Berkmeer ende namen van de eyge„naars derselve", en wel in dier voege dat achter elken eigenaar de grootte van zijn landbezit is opgeteekend. Welke de dagteekening dezer lijst van ingelanden is, blijkt niet. Maar kennelijk is zij in het rekening- en notulenboek ingeschreven door dezelfde hand als en gelijktijdig met de bovenbedoelde verklaring van den landmeter betreffende zijne opmeting van de kavelingen des polders in Juni en Juli 1635. In eene aanteekening nu, onder die verklaring gesteld, getuigt Jan van Twisk, als Heemraad van den Berkmeer, dat hij het afschrift dier verklaring van den Heer van Losen had ontvangen en aldaar geboekt had op 23 Maart 1733. De kopie aldus ontvangen was, blijkens eene aanteekening daarop voorkomende, vervaardigd door G. Baartsz, Secretaris 1654 $\frac{8}{18}$. Het schijnt,

dat de lijst van ingelanden van denzelfden afschrijver afkomstig is, en, zoo niet de namen der oorspronkelijke ingelanden vermeldt, dan toch zeker van vóór 1654 dagteekent *).

De redenen, die daarvoor pleiten, zijn deze:

Achter verscheidene op die lijst geplaatste namen vindt men bijgevoegd de volgende woorden: is nu van Losen, is nu Jan van Twisk, en derg. De namen nu, die aldus zijn bijgevoegd, komen ook onder de notulen der vergaderingen van het begin der vorige eeuw voor; de oorspronkelijk op die lijst geplaatste namen geen van alle. De lijst moet dus van vroeger tijd zijn.

Onder de namen dier lijst is de eerste de heer van Matenes, die den 30sten Juni 1653 is overleden. Ware de lijst later opgemaakt, vermoedelijk zouden dan zijne kinderen als ingelanden zijn vermeld, evenals zulks in het octrooi van 4 Aug. 1656 is geschied. Onder de ingelanden komt wijders voor: de Wed. van den Heer Floris Bam; en dat deze Jhr. Floris vóór 4 Aug. 1656 overleden is, leert ons datzelfde octrooi. Maar wat meer afdoet: heer Pieter van Wassenaar, die blij-

---

*) Ziehier die lijst:

„GROOTE VAN DE BERKMEER ENDE NAMEN VAN DE EYGENAERS DERSELVE."

	M.	R.
Onder Opmeer.		
De Heer van Matenesse	103	408
Pieter Gaaven, Wed.	5	0
Onder Veenhuizen.		
De Cats	68	481
Pieter Govertsz. Beyckbaen	2	544
Jan Jansz. Groor.	11	210
Maarten Claasz.		282
Schout Dux.	8	456
Onder Obdam.		
De Wed. van den Heer Floris Bam.	24	126
Secretaris v. Nek, is nu Verschuer en Jongemaets.	14	384
d'Burgmr Groer, nu van Losen.	10	407
Abr Cos met Thijs Pietersz., is nu van Losen.	9	420
Jan Aarjensz. Foys, Wed. met tzamen Verschuyren Wed.	9	331
is nu Talles d'Westzijde . . . . . 4 M. 450 R.		
Jan van Twisk . . . . . 4 „ 481 „		
Pieter Claasz. Biben.	1	561
Piet Muls Wed.	4	578
Mr. Jan Chirurgijn	1	561
Jan Thaamsz.		580

kens dat octrooi in 1656 reeds ingeland was geworden, wordt op die lijst niet gevonden, terwijl de heer van Cats daar nog als eigenaar van $\frac{3}{4}$ der onder Veenhuizen gelegen gronden vermeld staat. Die lijst schijnt daarom voor die der oorspronkelijke eigenaars te mogen worden gehouden.

Uit die lijst nu blijkt, dat de nieuwe gronden onder Opmeer, op 5 M. na, aan den heer van Matenes behoorden; dat van die onder Veenhuizen de heer van Cats 63 M. en 481 R. in eigendom behouden had, terwijl de overige onder vier ingelanden verdeeld waren; dat eindelijk die onder Obdam aan negen verschillende ingelanden toebehoorden, van welke de Wed. F. Bam, als eigenaresse van 24 M. 126 R., de voornaamste was. In het geheel bedroeg dus destijds het getal ingelanden van de meergronden zestien. En hiermede sluit volkomen de vermelding in het octrooi van 4 Aug. 1656, dat het verzoek om verleniging der vrijdommen, waarop bij dat octrooi werd beschikt, gedaan was door de kinderen van heer Johan, in zijn leven heer van Matenes enz., door heer Theophilus van Cats, heer Pieter van Wassenaar en Josina van der Hooch, Wed. Floris van Bam, alle ingelanden van den Berkmeer, *mitsgaders door de verdere ingelanden en ingeërfden van dien polder.*

Bij zulk een aantal ingelanden bestond wel van den beginne af de noodzakelijkheid van een geregeld bestuur tot het houden van toezicht, het waken voor de gemeenschappelijke belangen en de leiding der zaken. Dat bestuur is ten allen tijde, zooals in de meeste drooggemaakte meren, door Hoofdingelanden met Dijkgraaf en Heemraden uitgeoefend. Het bewijs daarvoor hebben wij in eene reeks van octrooien, door de Staten verleend. De ondernemers en hunne opvolgers hebben namelijk, zoo in het tot stand brengen en onderhouden der werken als in de ontginning der gronden, met velerlei tegenspoeden te kampen gehad. Unjer, hoefblad en andere schadelijke gewassen bedierven het land; ongelukken aan de bemalingswerktuigen *) waren oorzaak, dat de polder een geruimen tijd

*) De bemaling van den polder is niet altijd door één molen geschied. Tot in het begin der achttiende eeuw geschiedde zij door een gang van

dras bleef staan; vele landen werden verlaten en alles liep samen om den Berkmeer te maken tot den „slechtsten en miserabelsten polder van het geheele Noorderkwartier" (zie Notulen der Staten van 7 Juni 1726). Deze ongelukkige uitslag der onderneming heeft de Staten genoopt om de toegestane vrijdommen, zooals zij die voor de Heerhugowaard deden voortduren, ook voor den Berkmeer herhaaldelijk te verlengen. Daartoe hebben gestrekt de octrooien van 4 Aug. 1656, 5 Dec. 1672, 14 Nov. 1699 *), 28 Nov. 1704, 20 Dec. 1710, 10 Sept. 1718, 7 Juni 1726, 1 Juli 1741, 14 Juni 1747, 27 Sept. 1754, 3 Dec. 1768 en 28 Febr. 1784. Met uitzondering van het eerste, waarvan reeds melding is gemaakt, en van het tweede, dat door de gemeene ingelanden van den Berkmeer was verzocht, zijn alle deze octrooien verzocht door en verleend aan Hoofdingelanden, Dijkgraaf en Heemraden van den Berkmeer. Dat de eerste octrooien niet op naam van het aldus samengesteld bestuur verleend zijn, mag niet als eene aanwijzing gelden, dat het bestuur vóór 1699 alzoo niet bestond. In het boek toch der gehouden aanbestedingen, in het archief

---

drie schepradmolens. Maar toen trok de uitvinding van vijzelmolens de aandacht van het bestuur. In de vergadering van 3 Juni 1723 werd besproken, van wat dienst en nuttigheid de nieuw geïnventeerde vijzelmolens zouden mogen zijn. Op het bericht, dat er nog in dat jaar in een meer omtrent Buiksloot zulk een nieuwe molen zou worden opgericht, besloot de vergadering den uitslag van de toepassing dier nieuwe inventie af te wachten.

Op den 8sten Juni 1724 werden Dijkgraaf en Heemraden verzocht om in den Buikslootermeer te informeeren naar de valeur, dienst en utiliteit van de vijzelmolens aldaar. Het schijnt, dat de ingewonnen berichten gunstig geweest zijn; althans het blijkt uit latere stukken, dat in 1725 de bovenmolen tot vijzelmolen is ingericht en dat niet lang daarna, in 1727, de onder- en de middelmolen voor afbraak zijn verkocht.

*) Bij het octrooi van 1699 en alle daarop volgende bestonden de vrijdommen aan de adressanten verleend in vrijdom van ordinaris verponding, van impositie op de bezaaide landen en van hoorn-, paarden- en koehonders-zoutgeld. In 1718 is daarbij nog gevoegd vrijdom der bedongen recognitie. De verponding, waarvan remissie werd verleend, bedroeg *f* 873.13.13 's jaars over de landen; die over de huizen wordt in latere octrooien vermeld als bedragende *f* 4.17. Volgens een bericht van 1768 aan Gecommitteerde Raden stonden toen in den polder: vier huizen onder Obdam, een onder Opmeer, en vier onder Veenhuizen. De recognitie, bij het octrooi van 1672 tot 5 st. per morgen verminderd, bedroeg *f* 71.—

In 1768 waren in den polder 150 koeien.

bewaard, beginnende April 1690, wordt op f°. 78 aangehaald eene resolutie op 4 Juni 1636, dus slechts 66n jaar na de opmeting der kavels door den landmeter Gleyn Pietersz. Cloester, door heeren Hoofdingelanden genomen; en in eene latere resolutie van Hoofdingelanden van 1648 (f°. 130) wordt reeds van Heemraden melding gemaakt. Het lijdt dus geen twijfel of de Hoofdingelanden van den Berkmeer hebben van de voltooiing der bedijking af het bestuur over den polder gevoerd en voor het dagelijksch beleid van zaken en de uitvoering hunner besluiten een college van Heemraden gehad.

Wanneer men in de stukken van die tijden van Hoofdingelanden gewag gemaakt vindt, moet men daar niet altijd een gesloten college van een bepaald getal leden onder verstaan, door de keuze hunner medeïngelanden of wel bij coöptatie tot die betrekking benoemd. In enkele polders werden alle degenen die eene bepaalde hoeveelheid gronds in eigendom hadden, als Hoofdingelanden aangemerkt. Zoo is in de kaveloonditiën van de Schagerwaard bepaald, dat ieder ingeland, die uit eigen hoofde drie kavels in dien polder, bezat, voor Hoofdingeland erkend zou worden en medestemmen zou bij het nemen van besluiten het beheer des polders betreffende. Iets dergelijks bestond waarschijnlijk in den Berkmeer. Daaruit schijnt het te verklaren, dat de namen „Hoofdingelanden en ingelanden" door elkander gebruikt worden, wanneer van dezelfde vergadering sprake is. Zoo wordt dezelfde resolutie op f°. 78, zoo even aangehaald, als eene resolutie van Hoofdingelanden vermeld, op f°. 129 v° van hetzelfde boek eene resolutie van ingelanden genoemd. Op f°. 130 v° wordt een accoord vermeld door Dijkgraaf en Heemraden van den Berkmeer in 1689 uit kracht van hunne autorisatie van Heeren Hoofdingelanden, hunne principalen, aangegaan *); en in het rekeningboek van 1733—1763 wordt onder N°. 11 een contract aangehaald op 27 Sept. 1738 voor den notaris G. Post te Obdam verleden, tusschen Dijk-

*) Aangegaan met Dijkgraaf van Geestmerambacht, Schager en Niedorper Koggen, Waarschappen van dat ambacht en Burgemeesters en Waarschappen dier Koggen, over het leggen van een sluisje in de ader tusschen Berkmeer en Veenhuizen, te onderhouden door het bestuur van Geestmerambacht, Schager en Niedorper Koggen., 21 Juli 1689.

graaf en Heemraden van den Berkmeer, als gequalificeerden van de ingelanden diens polders, en het bestuur van Veenhuizen *). Het komt mij op die gronden aannemelijk voor, dat de vergadering van Hoofdingelanden inderdaad niets anders dan eene vergadering van stemgerechtigde ingelanden is geweest. Vooral in later tijd schijnt de naam van Hoofdingelanden in onbruik geraakt te zijn. Het laatste resolutieboek is getiteld: *Resolutiën van de ingelanden op de rekeningdagen van* 1764—1861; en behalve op die rekendagen werden er gewoonlijk geene vergaderingen gehouden.

In het archief des polders worden geene bescheiden betreffende de jaren 1636—1690 gevonden, maar van dien tijd af kan de samenstelling van het bestuur vrij nauwkeurig uit de voorhanden notulenboeken en rekeningen worden nagegaan.

Het college van dagelijksch bestuur bestond tot omstreeks het midden der achttiende eeuw uit drie Heemraden, *te zamen maniëerende de regeering van den Berkmeerderpolder*, zooals op verscheidene plaatsen achter hunne namen geschreven staat. Zij voerden, ten minste in het laatst der zeventiende en het begin der achttiende eeuw, den titel van poldermeesters en Heemraden van den Berkmeer: een titel, die reeds in eene aanteekening van 1685 voorkomt. Zij fungeerden beurtelings als Dijkgraaf, en wel ieder telkens voor één jaar. De Heemraad, die als Dijkgraaf fungeerde, was gedurende dat jaar tevens penningmeester.

Van 1733—1737 komt de Heemraad Jan van Twisk voortdurend als penningmeester voor. Van 1737—1750 zijn de Heemraden weder om beurten rendant van rekening geweest. In de vergadering van 7 Juni 1752, leest men in het rekeningboek, heeft de heer van Willigen als Dijkgraaf bedankt en is in zijne plaats benoemd J. van Thye, Heer van Opmeer; en na het overlijden van dezen is op 28 Juni 1762 tot zijn opvolger *ad vitam* benoemd de heer Pieter Binkhorst, Burgemeester van Hoorn.

---

*) Over de betaling der lasten van de landen tot het maken van den ringdijk van den Berkmeer vergraven, waarvoor die van den Berkmeer beweerden, dat altijd te veel was gevorderd en betaald. Bij schikking werden die lasten bepaald op eene vaste som van *f* 10 's jaars.

De benoeming van een vasten Dijkgraaf heeft in de waarneming van het penningmeesterschap verandering gebracht. Van 1752 af is dat van het Dijkgraafschap gescheiden geworden en door een der twee Heemraden om beurten waargenomen, totdat in 1755 een der Heemraden bij voortduring alleen met die betrekking is belast. Later, en wel sedert 1792, heeft de polder een afzonderlijken penningmeester, buiten het bestuur, gehad *).

Op de plaats, waar de ingeland woonde of vanwaar hij afkomstig was, werd bij de benoeming niet gelet. Men wilde de vrijheid der keuze in dit opzicht niet beperkt zien. Toen daarom 9 Juni 1707 Joh. Agricola Heemraad werd, die Baljuw en Schout der heerlijkheid Obdam was, teekende men in de notulen aan, dat daaruit door niemand eenige consequentie zou mogen getrokken worden, alsof in het toekomende, bij overlijden van den een of den ander, wederom iemand uit Obdam, Opmeer of Veenhuizen zou moeten worden aangesteld. Bij overlijden, schreef men, want de benoemingen geschiedden destijds nog voor onbepaalden tijd of voor het leven. Eerst in 1735 werd besloten, dat ieder Heemraad na drie jaar dienst continuatie zou moeten verzoeken. In 1740 verlengde men den diensttijd tot vier jaar, doch men verkortte dien op 1 April 1750 weder tot drie, zooals hij voortdurend gebleven is, totdat hij in 1848 op zes jaar is gesteld.

Doch welke veranderingen ook in den loop der tijden ten aanzien van de vereeniging of splitsing van betrekkingen of van den diensttijd mogen hebben plaats gegrepen, altijd en onveranderlijk is de benoeming of verkiezing der leden van het bestuur rechtstreeks door de ingelanden gedaan, en wel in den regel bij het doen der rekening. Door de ingelanden gekozen, heeft het bestuur van den Berkmeer altijd zijn gezag ongestoord en zonder iemands tegenspraak uitgeoefend; uitgeoefend in den ganschen omvang, waarin het gemeenlijk door waterschapsbesturen werd gevoerd. De Staten van Holland namen van dat bestuur adressen aan en verleenden op zijn verzoek

*) Nog vond ik dat op 8 Juni 1757, behalve Dijkgraaf en Heemraden, twee molenmeesters zijn aangesteld.

de gevraagde gunsten, en zelfs de eigenaar van eene der heerlijkheden, waaronder de polder behoorde, vond zich niet bezwaard het hem door de keuze der ingelanden opgedragen Dijkgraafschap te aanvaarden.

Het tweede artikel van Z. M.'s besluit van 29 Maart 1822, Stbl. N°. 7, hetwelk aan den Koning opdraagt de aanstelling der leden van die besturen van binnenpolders, waarvan de leden voorheen, en wel bepaaldelijk vóór den jare 1795, werden aangesteld, hetzij door den Souverein, de Stadhouders indertijd, de voormalige provinciale Hoven of eenige andere publieke autoriteiten, was dus op het bestuur van den Berkmeer daarom niet toepasselijk, omdat de leden daarvan vóór 1795, en sedert de vroegste jaren, waarvan de herinnering bewaard is gebleven, altijd door de ingelanden zijn verkozen. Die keuze door de ingelanden is dus ook na dat besluit te recht behouden.

Alvorens hunne betrekking te aanvaarden, legden de Dijkgraaf en de Heemraden eenen eed af, waarvan het formulier in het *Boek der aanbestedingen* (beginnende April 1690) is opgeteekend, bij gelegenheid dat twee nieuwe Heemraden in de vergadering van ingelanden, op den 3den Juni 1694 gehouden, zijn beëedigd *). Dat formulier luidde aldus: „Wy Dijckgraef „en Heemraden van den Berckmeer sweeren den voorsz. polder „voor te sullen staen ende alle sijne gerechtigheden en voor„deelen, mitsgaders in saecken daerover voorvallende recht en „jurisdictie te administreren, alles ingevolge van de octroye, „custuyme en usantiën van deselve polder. Alsoo waerlijck" enz.

Recht en jurisdictie te administreeren was dus der Heemraden roeping. En de overgebleven aanteekeningboeken bewijzen, dat zij die roeping, wanneer het noodig was, hebben vervuld, hunne terechtzittingen houdende in de polderkamer, waartoe, zoo niet vroeger, ten minste na 1732, een vertrek in de woning des molenaars gebezigd werd.

Op die rechtdagen werden alle zaken behandeld, het beheer des polders betreffende, voor zoover die ter beslissing van Heemraden stonden. Daartoe behoorden o. a. de vorderingen

*) F°. 129.

tegen nalatige aannemers en hunne borgen, en die tegen huurders van geabandonneerde landen, die in gebreke bleven hunne huurpenningen te voldoen; beide krachtens speciale bedingen bij de aanbesteding en verhuring gemaakt. In de voorwaarden van aanbesteding luidde het: „Sal oock d'aennemer moeten stellen „twee borgen en nevens d'selve onderworpen blijven d'judicature „van Heemraden;" waarbij sedert 1699 nog gevoegd werd: „om „daervoren met een weete op haren kosten ten allen tijde in„gedaegt te mogen worden" *). Bij het verhuren van geabandonneerde landen moest de huurder zich verbinden de huurpenningen te betalen in handen van Dijkgraaf en Heemraden op den bepaalden dag, zonder uitstel, „op pene van voor „Dijkgraaf en Heemraden in rechten geroepen, uytgewonnen „en geëxecuteerd te worden" †).

Opmerkelijk is het, dat in 1696 ten overstaan van Dijkgraaf en Heemraden gehouden is een verkoop bij executie van eene boerderij in den polder, tot verhaal van de extraordinaire verponding. Tot recht verstand hiervan diene, dat de vrijdom van verponding, bij het octrooi van 1672 aan de gemeene ingelanden van den Berkmeer verleend, met het jaar 1675 ten einde was geloopen. Herhaaldelijk had men verlenging verzocht; meer dan eens was door Gecommitteerde Raden gunstig geadviseerd §), maar het duurde tot 14 November 1699, vóórdat van de Staten eene gunstige beschikking werd verkregen. Die beschikking schonk remissie van de restanten van de ordinaris verpondingen, voor zooveel die onbetaald waren gebleven sedert 1675, en verdere remissie voor volgende jaren. In het jaar 1696 moest dus evenals in de voorafgaande jaren verponding worden betaald, en Dijkgraaf en Heemraden waren met de inning in den polder belast.

Ten hunnen overstaan heeft de geheele procedure der executie plaats gehad, en door hen is aan den kooper een brief

---

*) Zie de aanbestedingen van 1692 en vele volgende jaren.

†) Zie het Boek der aanbestedingen, beginn. 1690. fo. 108.

§) Zie hunne adviezen van 12 Oct. 1685. Acten en missiven van G. R. f°. 101 v°; van 18 April 1692, ald. f°. 153; en van 14 Juni 1697, ald f°. 139. v°.

uitgereikt om te strekken tot eigendomsbewijs, waarbij zij verklaarden „de procedure goed te keuren, van den eigendomme „der verkochte landen de vorige bezitters te ontgronden; aan „allen, die op die landen vóór de verkooping mochten preten„deeren eenig recht te hebben gehad, een eeuwig zwijgen en „silentium op te leggen, en den kooper in den vollen vrijen „eigendom te gronden en te vestigen."

Op de rolle van Dijkgraaf en Heemraden van 29 April 1697 is daarop overgegaan tot de distributie der kooppenningen aan de rechthebbenden *).

Meestal betroffen de vorderingen, voor genoemd college ingesteld, de inning der omslagen. Omtrent den weg, daarbij te volgen, is opgeteekend eene resolutie van ingelanden van 3 Juni 1694 †), houdende dat de penningmeester de niet betaald wordende omslagen of extraordinaire reëele consenten zou verhalen, vooreerst op de huizen en landerijen der nalatigen in den polder, als zijnde die legaal daarvoor geaffecteerd, en bijaldien daartoe middelen van executie zouden moeten ter hand genomen worden, dat al de proceduren, tot de executieve verkooping en distributie van de penningen, zouden worden geëntameerd in den polder ten overstaan, onder opzicht, judicature en decisie van Dijkgraaf en Heemraden des polders, als wettige en competente rechters, en dat alles onder zoodanige middelen en proceduren als naar rechten en gemeene gebruiken in Noord-Holland vereischt en geobserveerd werd. Voor 't geval iemand, wie 't mocht zijn, daartegen wilde opposeeren of het niet wilde obedieeren, werden Dijkgraaf en Heemraden geautoriseerd, des polders gerechtigheid en hunne judicature dienaangaande te maintineeren en alle middelen daartoe dienstig ter hand te nemen.

Dienovereenkomstig dagvaardde de penningmeester de nalatigen in het betalen der lasten, zoo die er waren, om te verschijnen voor Heemraden, en daar zoodanigen eisch en conclusie aan te hooren, als door hem tot betaling der polderomslagen zou worden gedaan. Tot behandeling van zulk een eisch heeft

*) Boek der aanbestedingen, fls. 16, en 51—55.

†) Aldaar fo. 128.

onder andere de rechtsdag van 16 April 1703 gediend *). Het was Jan van der Weere, die toen, als gewezen penningmeester van den Berkmeer, wegens den omslag over dien polder in de jaren 1699 en 1702 gedaan (in welke jaren hij als penningmeester had gefungeerd), zijn mondelingen eisch voor Dijkgraaf en Heemraden deed tegen Simon Bruyn, of die op het land, te zijnen name staande, aanspraak mocht willen maken, ten einde hij penningmeester, als Dijkgraaf, zou worden toegelaten om de voornoemde omslagen, mitsgaders 't restant van den omslag op 7 Juni 1696 gemaakt ter somme van *f* 57 : 15 st.: 12 penn., aan den polder te mogen „opschieten en uitleggen op dubbel gewin naar dijkrecht." Waarop Heemraden, „gehoort de relatie van den bode, dat de gebrekige betaelders ofte de bruykers der landen tegen dien eigen dag op den uytlegh waren geciteerd," geadmitteerd hebben den voorn. van der Weere, als Dijkgraaf, tot zijn verzochten uitleg op dubbel gewin naar dijkrecht, met eene som van *f* 57 : 15 : 12, ten laste van Simon Bruyn, en diens land daarvoor executabel verklaard hebben met de kosten.

Gelijke eisch en gelijk vonnis worden in het resolutieboek van 1716—1744 meermalen gevonden †).

De zoo even genoemde Simon Bruyn was naar buitenslands vertrokken, zonder orde op zijne zaken gesteld te hebben. Dijkgraaf en Heemraden hadden daarom reeds den 28sten Januari 1703 besloten, de door hem verlaten gronden voor den polder te doen verhuren en administreeren, om daaruit in het vervolg de polderomslagen en extraordinaire 100ste penningen §) te vinden. Op den 27sten Maart deszelfden jaars was een ander ingeland voor Dijkgraaf en Heemraden verschenen om afstand te doen van een stuk wei- en zaadland, groot 4 M. 587 R., in den polder gelegen, en had hij de verklaring afgelegd, dat hij, uit hoofde van zijn onvermogen om de polderlasten in het

*) Aldaar f°. 107 v°.

†) Bijv. f°. 57—60, 223 en 224.

§) Het octrooi van 1699 had wel vrijdom van ordinaire, maar niet van extraordinaire lasten verleend.

toekomende te dragen, den eigendom abandonneerde en daarvan spasteking deed, van welke verklaring in het resolutieregister eene akte is opgemaakt, in tegenwoordigheid van een der Heemraden en een notaris-publiek *).

Niet lang bleef die grond aan den polder, want er deed zich een gegadigde op, die zich bereid verklaarde het perceel in eigendom over te nemen met de verlaten gronden van Simon Bruyn; en het polderbestuur, ofschoon het de laatste nog slechts in beheer genomen, maar daarvan den eigendom nog niet verkregen had, rekende zich gerechtigd ook die gronden als verlaten land af te staan en over te dragen. Als bijdrage tot de kennis, hoe waterschapsbesturen in vroegere tijden in geval van abandonnement of spasteking plachten te handelen, is het niet onbelangrijk, de akte van aanvaarding door den nieuwen verkrijger geteekend, zooals die in het boek der aanbestedingen voorkomt †), hier mede te deelen. Zij luidt als volgt:

„Nademael eenen Symon Pietersz. Bruyn, altans uytlandigh, „hadde laten drijven ende verlaeten een stucke lants, groot „2 M. 547 R., ende by Cornelis Put van Opdam spastekingh „was gedaen ende dienvolgende mede geabandonneert was een „stucke lants groot 4 M. 578 R., beyde gelegen in den pol„der van de Bercmeer besuyden de togtsloot, laetende sy beyde „op de gemelde stucken een merckelijcke somme so aen „100ste penningen als polderommeslagen ten agteren en on„betaelt;

„dat ook Heeren Hooftingelanden, Dijkgraaf en Heemraden „van deselve polder gemelde agterstallen in haar polderomslagh „van den 7 Juny 1703 hadden gebragt, blijvende deselve lan„den nu verder sonder eygenaer en als een last voor de pol„der leggen;

„So verklaere ik ondergescr. Tamis Cornelisz. Veen, wonende „tot Medemblick, beyde de voornoemde geabandonneerde stuc„ken lants, met goetvinden en believen van opgemelde Hren „Hooftingelanden in date den 7 Juny verleden, in eygendomme „aen te nemen ende mijn te stellen in de possessie van dien,

*) Boek der aanbestedingen, fis. 104, 106 vo.

†) fo. 108.

„nemende oversulcx tot mijnen laste de twee reële 100ste penn.
„van den 3 January ende den omslagh van den evengenoem-
„den 7 Juny, beyde deses jaars, mitsgaders alle verdere lasten
„van wat nature die ook souden mogen sijn; belovende deselve,
„gelijk een eygenaer verpligt is, te dragen ende te sullen vol-
„doen, sullende ook mede presteren de verhuring daarvan pu-
„blijcq ad opus jus habentium, voor den tijt van drie jaren
„op den 16 April 1703 gedaan, mits dat de uytgeloofde huur-
„penn. sullen komen ten mijnen behoeve — gelijk ik ook nog
„belove de voorsz. landen of een gedeelte van dien niet weder
„aen een ander te sullen overdragen ofte te transporteren dan
„met approbatie van Dijkgraef en Heemraden voornoemt. Pas-
„serende dit alles voor Dijkgraef en Heemraden van de Bero-
„meer in haar E. E. register, ende ten oirconde dese by my
„onderteeckent op den 12en Sept. Ao. 1703." —

get. Tamis Cornelisz. Veen.

De rechtspraak van Dijkgraaf en Heemraden gold niet alleen de naleving van overeenkomsten en invordering van lasten, maar bepaaldelijk ook de handhaving der politie in den polder, d. i. de nakoming der bevelen in het algemeen belang der ingelanden uitgevaardigd, en het te keer gaan van hetgeen aan de werken des polders schade zou kunnen toebrengen.

Onder de bevelen in het algemeen belang des polders gegeven, noem ik die om op gezette tijden de slooten te kroozen. Het kroozen der tochtslooten werd jaarlijks uitbesteed, maar de kavel- en notslooten moesten door de aangelanden worden schoongehouden. Op bepaalde dagen werd daarover door Dijkgraaf en Heemraden schouw gevoerd. De verbalen dier schouwen zijn over eene reeks van jaren nog aanwezig. Wanneer men die inziet, dan ziet men dat telkens enkele dier slooten niet in orde waren en werden *boet* geschouwd. Bleef de nalatige, na twee aanzeggingen van den bode, in gebreke het verzuimde te herstellen, dan werd het werk van 's Heeren wege voor zijne kosten uitbesteed *). De invordering der boete geschiedde na verkregen vonnis van Heemraden.

*) Boek der aanbestedingen, f°. 82 v°.

Ook van zoodanige vonnissen zijn enkele in de nog overige boeken opgeteekend; onder andere die in de vergadering van 29 Mei 1699 uitgesproken *).

„Heemraden", zoo luidt het eene, „gehoort den mondelingen „eysch van den jegenwoordigen Dijckgraeff Johan van der „Weere, dat de boetschouwinge van den 15 October 1698 „mogte werden verclaert voor vonnisse en executabel met de „costen; en wijders gelet op 't rapport van den bode, dat hy „degene, dewelcke boetschuldigh ten voorsz. tijde waren, tot „meermalen hadde geinsinueert, om die boete te betalen, en „wel speciael tegen desen huydigen dagh gedagvaert; verclaren „de voorn. schouwinge voor vonnisse, en executabel ten laste „van P. T., wegens een cavelsloot beoosten desselfs huys, een „½ cavelsloot ten weste 't selve, huys, ter somma van negen „stuyv., ende drie nodtslooten voor sijn landt tegens de pol- „derdijck aen, tot gelijke negen stuyvers. Condemneren den „gebrekige mede in de costen."

Dit vonnis is gewezen door de drie Heemraden, waaronder genoemde Dijkgraaf.

Zijn niet die processen-verbaal der schouwen, vermeldende de nalatigen, die beboet zijn, en meestal ook het bedrag der opgelegde boeten, een afdoend bewijs, dat het bestuur van den Berkmeer de bevoegdheid gehad heeft keuren te maken? Is het bevel tot het kroozen van slooten tegen een bepaalden dag, op verbeurte van geldboeten, niet eene keur, eene ware strafverordening? Zijn dat niet de voornaamste keuren, waarop het voor waterschappen aankomt, de keuren op het onderhoud van werken, waar deze niet alle uit ééne hand, maar bij verhoefslaging worden onderhouden? Keuren ook onmisbaar daar, waar de landeigenaars met het schoonhouden hunner eigene kavel- en notslooten belast zijn?

Intusschen strekte de keurenmakende macht van het bestuur des Berkmeers zich ook verder uit. De opgave bij de behandeling der in den aanvang dezer memorie vermelde strafzaken gedaan, dat de in 1861 uitgevaardigde keur voor den Berkmeer de eerste zou zijn van dat bestuur uitgegaan, is geheel

*) Aldaar, f?. 76 en 77.

onjuist. Integendeel, het bestuur van den drooggemaakten polder is onmiddellijk met het uitoefenen van die macht begonnen. De verkaveling der gronden heeft in 1635 of 1636 plaats gehad, en reeds in de vergadering van Hoofdingelanden van 4 Juni 1636 werd eene keur op het schutten van vee vastgesteld. Het besluit hield in, dat er gemaakt zou worden een schuthok op het scheid van Opmeer en Veenhuizen, en dat ieder, beschadigd zijnde, de beesten in het schut zou mogen brengen; terwijl een schutter werd aangesteld, die het sluiten en loslaten zou waarnemen. De boeten werden bepaald voor een paard 18 st., een koebeest 12 st., een schaap of lam 6 st. Het openen en sluiten van de hekken op den dijk werd te gelijk bevolen op verbeurte van *f* 25.— *).

Bij nadere resolutie van 15 Juni 1638 werd vastgesteld, dat de schutter zich reguleeren zou naar de costumen van de drie dorpen, en, daar geen costume was, zou men biljetten aanplakken in de dorpen, van drie tot drie dagen, en na verloop van negen dagen zou men de beesten bij executie mogen verkoopen †).

Overeenkomstig deze beide resolutiën is in 1699 gehandeld met een paard, dat Dijkgraaf en Heemraden, toen zij het losloopend op den dijk gevonden hadden, hadden doen schutten. Ik maak hiervan alleen melding, omdat bij den executorialen verkoop als voorwaarde gesteld werd, dat de kooper dadelijk moest betalen, en dat, zoo hij in gebreke bleef, hij te dier zake onderworpen zou zijn aan de judicature van Dijkgraaf en Heemraden. De inning der kooppenningen, als een gevolg van den verkoop, behoorde evenals deze, rekende men, tot hunne judicature §).

Behalve deze keuren op het schutten bestond er nog eene afzonderlijke, waarbij boete bedreigd was tegen het laten loopen van beesten aan den dijk. Krachtens deze is o. a. zekere Claas Gras in 1717 en in 1719 in de boete beslagen **).

*) Aldaar, f°. 129 v°.

†) Aldaar, f°. 130.

§) Aldaar, f°. 78.

**) Resolutiebook van 1716--1744. f°. 87 en 84.

In 1648 was opnieuw de noodzakelijkheid om eene keur uit te vaardigen gebleken. Eenige ingelanden toch hadden mest aan den buitenkant des dijks gelost en lieten dien daar weken lang liggen. De vergadering van ingelanden, daar orde op willende stellen, beval de eigenaars den nedergelegden mest binnen zes weken op het land te laten voeren, op pene van *f* 6.—, te verbeuren voor iedere week, dat de mest langer liggen bleef; de boete zou ten profijte van Heemraden komen *).

Voorts heb ik gevonden, dat Dijkgraaf en Heemraden, uit krachte van zekere resolutie van Hoofdingelanden van 14 Januari 1678, verboden met eenige schepen of schuitjes te liggen tegen het riet of de buitenbermte van den ringdijk, op eene boete van *f* 3 : 3 : voor ieder schip, te appliceeren : ⅔ voor den Dijkgraaf en ⅓ voor den bekeurder; met bepaling dat de schepen of schuitjes voor de boete aangehaald en paratelijk naar dijkrecht geëxecuteerd zouden worden. Tevens werd gekeurd, dat niemand met staande masten in de ringslooten aan den dijk zou mogen liggen, op boete van *f* 1 : 10; en dat de jagers hunne trekpaarden niet anders zouden mogen jagen dan op het midden van den dijk, op gelijke boete †).

Een anderen keer verboden Dijkgraaf en Heemraden, uit naam en als vanwege Hoofdingelanden, hunne principalen, het visschen in de slooten, kolken of in de ringsloot, aan allen, behalve de pachters, op de boeten bij de keure omtrent het visschen gestatueerd.

Bij het sluiten der rekening in de vergadering van 5 Juni 1727 §) werd besloten, dat niemand zich zou hebben te ver-

---

*) Boek der aanbestedingen, f°. 130.

†) Aldaar, f°. 126 v°.

§) De rekening werd vóór 1781 steeds gedaan op den eersten Donderdag in Juni, of, als dit de eerste dag der maand of een bededag was, dan den tweeden Donderdag. In 1781 is de rekendag voor 't vervolg op den eersten Woensdag in Juni verzet, met gelijke uitzondering. Gewoonlijk was dit de eenige vergadering van ingelanden in den loop des jaars.

Die vergadering werd vroeger gehouden in de herberg: *De oude Kromhout* te Opmeer. Later, sedert 1732, ter vermijding van kosten, in het molenaarshuis of de molenaarskamer in den polder. Maar dit beviel zoo slecht, dat men in 1752 weder besloot in het *Nieuwe Kromhout* te Opmeer den rekendag en daarbij behoorenden maaltijd te houden.

stouten om eenigen den minsten mest buiten den polder te brengen, op boete van *f* 20.—, ten profijte van den Dijkgraaf voor de eene helft, en van den aanbrenger voor de andere helft. Doch hoe goed de bedoeling dezer verordening moge geweest zijn voor een polder van zoo slechte gronden als deze, hoe hoog noodig de meststoffen daar ook mochten zijn, na eenige jaren begon deze beperking om over eigen goed naar eigen oordeel te beschikken, velen te verdrieten. In de vergadering van 6 Juni 1742 is dan ook over deze keur geklaagd, en is, na veel praten, verstaan, dat die land in Veenhuizen hadden of in Obdam, bij provisie hunnen mest vrij zouden mogen uitvoeren.

De hoogste boete, zooveel ik gevonden heb, door Heemraden uitgesproken, is eene van tien zilveren dukatons geweest, waartoe een timmerman veroordeeld is, die in den dijk had doen slaan drie eiken palen en daarop een leuning had bevestigd *). Of deze veroordeeling gegrond was op eenige polderkeur, is mij niet gebleken.

Achter het resolutieboek, eindigende met 1744, is eene opgaaf geplaatst der toen geldende keuren en instructiën. De keuren waren: die op het visschen, op het loopen van beesten aan den dijk, tegen het leggen van schepen of schuitjes aan den buitenkant van den ringdijk, op het schutten, en op het leggen van mest aan den dijk.

Na dat jaar is nog 66ne keur vernieuwd. Den 3den Juni 1767 is namelijk met eenparige stemmen van de tegenwoordig zijnde ingelanden vastgesteld, dat alle scheislooten tusschen land en land van bijzondere eigenaars jaarlijks zouden moeten worden gekroosd, en van alle onreinheden moeten zijn gezuiverd op de gewone kroosschouw van de polderwerken, op de boete

---

Aan de opkomende ingelanden werd betaald een presentiegeld van *f* 0,30, later van *f* 0,60, daarna weer van *f* 0,30 voor iederen morgen, door elk vertegenwoordigd. Die echter den omslag over zijne landerijen niet geheel voldaan had, was van zijn presentiegeld verstoken. Hetgeen hem alzoo werd onthouden, strekte, evenals het presentiegeld dat de afwezigen hadden kunnen trekken, tot gedeeltelijke betaling van het gelag. Op de rekening werd steeds de volle som van *f* 85,50 in uitgaaf gebracht.

*) Resolutieboek van 1716—1744, fis 147—153.

bij de eerste schouw van drie stuivers elken kant, de tweede schouw, acht dagen daarna, op dubbele boete, en, nog acht dagen daarna, zooveel als de twee vorige schouwdagen met dadelijke herbesteding ten koste en laste van den nalatigen eigenaar, te innen naar dijkrecht *).

Van andere keuren schijnt de ondervinding de noodzakelijkheid niet te hebben aangetoond. De bestaande voldeden en zijn, zoover uit de aanteekeningen blijkt, nooit afgeschaft. Tot hoelang het bestuur aan de naleving de hand gehouden heeft, is niet na te gaan. Misschien is de eene langer dan de andere nagekomen. Wel mag men aannemen, dat de kroosschouw ook in 1861 nog niet lang in onbruik geweest was. Zoodanige schouw toch kan in een goed bestuurden polder niet straffeloos worden gemist. Maar zeer mogelijk is het, dat men lang heeft geschouwd en ook boet geschouwd, nadat men reeds vergeten was dat er eene keur bestond, krachtens welke die schouw geschiedde en waarbij de boeten waren bepaald.

Uit al het medegedeelde is het dus duidelijk, dat het polderbestuur van den Berkmeer ongestoord bezeten heeft al het gezag aan polderbesturen in het Noorderkwartier gemeenlijk toekomende, bepaaldelijk ook het recht van keuren te maken. Dijkgraaf en Heemraden, door stemgerechtigde ingelanden gekozen, schouwden, legden boeten op, spraken vonnissen uit in zaken hun polderbeheer rakende, besteedden de verzuimde werken ten koste der nalatigen, sloegen de noodige gelden als polderlasten om, en vorderden die in, evenals de zoo even gemelde kosten, bij parate executie met dubbel gewin naar dijkrecht.

Waaraan ontleenden zij die macht? In de eerste plaats: wat gaf aan de ingelanden het recht om zelve hunne Heemraden, waarvan bij beurten één als Dijkgraaf fungeerde, te verkiezen?

Bij het onderzoek dezer vraag moet gelet worden op de omstandigheid, dat de drie bannen, waarin de Berkmeer gelegen was, heerlijkheden waren. Veenhuizen, Opmeer en Obdam waren drie vrije of hooge heerlijkheden †). De heeren nu had-

---

*) Resolutiën van de ingelanden op de rekeningdagen van 1764—1861.

†) *Tegenwoord. Staat van Holland.* D. V, bl. 454, 472, 478.

den het recht aan te stellen de officieren tot de ediening van hunne jurisdictie. De rechtspraak geschiedde uit hunnen naam; het lag dus in den aard der zaak, dat zij daarmede belastten wie zij goedvonden. Daarmede stond in verband een ander recht hun toekomende, namelijk op de boeten en breuken, als vruchten hunner jurisdictie, zooals Bort ze noemt. De door hen aangestelde officieren moesten die boeten invorderen en aan hen verantwoorden, tenzij deze die profijten van hunnen heer hadden gepacht, gelijk de hooge heeren gewoon waren hunne boeten en breuken aan hunne baljuwen te verpachten. Maar de baljuwen van 't land moeten daarvan rekening doen aan de Rekenkamer, zegt Bort †). Buiten de heerlijkheden behoorde toch de jurisdictie aan de Grafelijkheid en konden dus de officieren alleen door haar of van harentwege worden aangesteld. Dat is de reden, waarom in de octrooijen ter bedijking der voornaamste meren de Staten de benoeming van den Dijkgraaf aan zich voorbehielden of aan de Rekenkamer opdroegen, aan wie toch de benoemde rekenplichtig zou zijn, wat de ontvangen boeten of breuken betrof.

Men heeft beweerd, dat, indien de rechten en bevoegdheden, bij het octrooi van de Heerhugowaard aan de bedijkers toegekend, ook aan den Berkmeer gegeven waren, dan ook de benoeming van den Dijkgraaf in den Berkmeer volgens hetzelfde octrooi zou behooren geschied te zijn door de Staten of door de Rekenkamer; waaruit men de gevolgtrekking heeft gemaakt, dat na 1822 die benoeming van den Koning had moeten uitgaan. Maar men heeft daarbij in het octrooi iets gelezen, wat er niet in staat, of liever iets niet gelezen, wat er wel in staat. Bepaalt het octrooi dat de Dijkgraaf van de Heerhugowaard door de Staten of de Rekenkamer zou moeten worden benoemd? Niet volkomen. Want wat zegt het octrooi? „Oc„troyerende d' supplianten te mogen nomineren drie personen „omme bij Ons, ofte die van Onse Camere van Reeckeninge „voornoemt, *voor soo veel de Graeffelijckheyt aengaet,* daeruyt „eenen Dijckgraef verkoosen ende gecommitteert te werden."

†) *Tractaet van Hooge ende Ambachtsheerlijckheden*, Deel III, nos. 29, 30, 71, 91, 94.

„*Voor soo veel de Graeffelijckheyt aengaet.*" Zullen wij die woorden op rekening van de breedsprakigheid onzer voorvaderen schuiven? Het zou zeer verkeerd zijn. Die woorden hebben eene bepaalde bedoeling.

Men vergelijke het octrooi van de Beemster. Daar vindt men die bijvoeging niet. „Hebben den suppl. geoctroyeerd", lezen wij daar, „drie personen te mogen nomineren tot Dijk-„graaf, om door Ons of die van Onze Kamer van de rekening „daaruit één verkozen te worden." Maar in dat zelfde octrooi staat ook: „dat aan de Graaflijkheid zullen blijven gereserveerd „de hooge, middele en lage jurisdictie met den gevolge en aan-„kleve van dien *over de geheele bedijking*; daar alreede geen „zeker ressort is, zal die blijven ressorteren als voor dezen."

In het octrooi van den Schermer hebben de Staten insgelijks aan de Grafelijkheid voorbehouden de hooge en lage jurisdictie over de geheele bedijking, en de verzoekers geoctrooieerd om te nomineeren drie personen, waaruit door hen of de Rekenkamer één zou verkozen worden tot Dijkgraaf, zonder bijvoeging als in het octrooi van de Heerhugowaard.

Eveneens reserveerden de Staten in het octrooi voor den Starnmeer *) de executie der hooge en lage jurisdictie over de drooggemaakte gronden aan de Grafelijkheid en hare officieren; ten aanzien van de benoeming van den Dijkgraaf bepalende, dat door Hoofdingelanden drie personen zouden mogen worden genomineerd „omme by Ons, ofte de Heeren van de Reecke-„ninge, *van weghen de Graeffelijckheit* daeruyt eenen tot Dijck-„graeff verkoosen te werden." Men ziet, de bijvoeging is niet dezelfde als in het octrooi van de Waard.

De Purmer daarentegen strekte zich uit onder de heerlijkheden van Purmerland en Ilpendam. De regeeringen van Edam en Monnikendam, die het octrooi tot bedijking hebben verkregen, hadden, alvorens dat aan te vragen, die heerlijkheden, in hooge en lage jurisdictie, aangekocht met alle de gevolgen van dien. In hun adres om octrooi verzochten zij, dat hun recht nopende die heerlijkheden met alle den aankleve en gevolgen van dien mocht blijven in zijn geheel en ongepraejudiciëerd. De

*) Niet het oorspronkelijke, maar het suppletoire octrooi dd. 11 April 1639.

Staten, aan dat verlangen voldoende, hebben aan de Grafelijkheid gereserveerd de hooge, middele en lage jurisdictie met de gevolgen en aankleve van dien „over de gheheele bedijckinge, „daer alreede aen niemant anders de jurisdictie is." En hoe luidt nu hier de zinsnede omtrent den Dijkgraaf? „Hebben de sup„plianten gheoctroyeert, dat zy sullen moghen nomineren drie „personen tot Dijckgraef, om by Ons ofte die van Onse Ca„mere van Reeckeninghe, *voor soo veel als de Graeffelijckheyt „aengaet,* daeruyt één verkoosen te worden." Natuurlijk, het gezag van een Dijkgraaf, door de Rekenkamer benoemd, kon niet verder gaan dan tot daar, waar aan de Grafelijkheid de hooge en lage jurisdictie toebehoorde. Waar de jurisdictie aan de heerlijkheden behoorde, kon alleen door of vanwege de heeren een Dijkgraaf worden gesteld; daar moest de Dijkgraaf zijn gezag van de heeren ontleenen.

De Heerhugowaard strekte zich in verscheidene heerlijkheden uit; niet alleen onder Veenhuizen, maar ook in de hooge heerlijkheid Hensbroek; ook in de heerlijkheid Obdam, op en in wier gronden een deel van ringdijk en ringsloot moest worden gelegd. Van andere heerlijkheden is het nu niet noodig te gewagen. In het octrooi ter bedijking is daarom aan de Grafelijkheid en hare officieren de hooge en lage jurisdictie alleen voorbehouden over alle de gronden en landen „de Graef„felijckheyt competerende," en in het geheel is dat octrooi met voorzichtigheid gesteld om geenerlei inbreuk op de rechten der onderscheidene omringende heerlijkheden te maken. Daarom is in dit octrooi de bijvoeging opgenomen, hierboven vermeld, en het verkiezen en committeeren van een Dijkgraaf aan de Staten of de Rekenkamer alleen opgedragen „voor soo veel de „Graeffelijckheyt aengaet."

Al hielden dus de octrooien van den Berkmeer met de meest stellige woorden in, dat het geheele octrooi van de Heerhugowaard met alle zijne bepalingen, zooals het uitgegeven was, zonder eenige uitzondering op den Berkmeer van toepassing zou zijn, dan nog zou daar nooit uit afgeleid hebben kunnen worden, dat de Dijkgraaf in laatstgenoemden polder door de Staten of de Rekenkamer moest worden aangesteld. Want de Berkmeer was geheel in de drie heerlijkheden begrepen. Daar

ging dus die benoeming de Grafelijkheid niet aan. De Staten konden gerust de octrooien voor de bedijking van het Berkmeer verleenen op dezelfde conditiën als vervat waren in het octrooi van de Waard, zonder te vreezen daardoor te kort te doen aan de rechten der hooge heeren, waaronder dat meer ressorteerde. De Dijkgraaf van den Berkmeer kon alleen zijne commissie ontleenen van genoemde heeren, of van hen, aan wie die heeren hunne bevoegdheid om dien officier aan te stellen mochten hebben overgedragen. De verkiezing door de ingelanden zelve, zooals die altijd heeft plaats gehad, kan niet anders dan krachtens vergunning der drie heeren zijn geschied. En juist omdat de aanstelling aan drie heeren gemeenschappelijk toekwam, kan het ons niet verwonderen, dat deze, die zelve verkrijgers van het octrooi en deels ook bedijkers waren, bij de regeling van het bestuur, de verkiezing aan de ingelanden, waarvan zij de voornaamste waren, hebben opgedragen.

De vergunning tot bedijking van het Berkmeer is gegeven onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën als begrepen zijn in het generaal octrooi van de Heerhugowaard. Wat mag onder die conditiën verstaan worden?

Moet de bijvoeging van dat woord alleen worden toegeschreven aan den breedsprakigen, gaarne synoniemen bezigenden stijl, waarin de octrooien in overeenstemming met den geest van dien tijd zijn opgesteld, zooals het vonnis der Rechtbank te Alkmaar aanneemt? Ik erken, de stijl dier stukken was wel eenigszins langwijlig. Ook in onze dagen munten de officiëele stukken niet altijd door beknoptheid uit, ofschoon wij daarin vooruitgaan. Maar om nu bij de verklaring van zulke oude bescheiden de woorden, die onze uitlegging in den weg staan, weg te cijferen met een beroep op die breedsprakigheid, is zeer gewaagd. Er is veel wat ons tautologie schijnt, omdat wij de juiste kracht der woorden, zooals zij van ouds gebezigd werden, niet meer voelen.

Het woord *conditiën* is hier zeker niet aan breedsprakigheid te wijten. Al dadelijk verdient het opmerking, dat het wel voorkomt bij de verwijzing naar het generaal octrooi van de Waard, maar niet bij de bepaling, dat de verkrijgers der o-

trooien gehouden zouden zijn, die ter Rekenkamer te laten viseeren en registreeren, ten einde zij de *vrijdommen en exemptiën* daarin begrepen mochten genieten naar behooren. De registratie ter Rekenkamer was alleen noodig ter verzekering van het genot van geldelijke voordeelen, dus van de vrijdommen en exemptiën van verschillende belastingen toegestaan, niet om gebruik te kunnen maken van de verschillende bevoegdheden buitendien verleend. Dat gebruik werd niet van voorafgaande registratie ter Rekenkamer afhankelijk gesteld. In het octrooi van de Waard, dat voor dien polder, voor zoover die uit Grafelijkheidsgronden bestond, de benoeming van den Dijkgraaf door de Rekenkamer voorschreef, is ook de last van aanbieding ter Rekenkamer anders geredigeerd.

Maar er is meer. In 's Rijks archief worden bewaard de minuten der octrooien door de Staten verleend. Daarbij is ook de minuut van het octrooi ten behoeve van heer Reinoud, zooals het oorspronkelijk werd ontworpen, met de verbeteringen, die, in het opgemaakt ontwerp met eene andere hand vóór de uitvaardiging zijn aangebracht. En wat blijkt nu uit die minuut? Dat de oorspronkelijke steller van het octrooi achter de woorden: *vrijdommen, exemptiën* geschreven had: *en conditiën*; dat hij daarna de woorden *„en conditiën"* heeft doorgehaald, maar dat daarna dezelfde hand, die de overige verbeteringen gemaakt heeft, er diezelfde woorden weder heeft bovengeschreven. Die woorden zijn dus niet aan iemand zonder nadenken uit de pen gevloeid, maar de vraag, of zij er al of niet bij behoorden te staan, heeft bepaaldelijk een punt van overweging uitgemaakt. Zij zijn met eene stellige bedoeling op hunne plaats hersteld.

De adressanten, heeft men gezegd, hebben, blijkens de octrooien, niet anders dan gelijke vrijdommen en exemptiën gevraagd en van de overige conditiën gezwegen; de verzoekers van het octrooi van 1633 hebben blijkbaar die woorden: *en conditiën*, niet eens in de beschikking van het octrooi van 1626 opgemerkt. — Het is waar, dat heer Reinoud, blijkens het octrooi van 1626, in zijn verzoek alleen van dezelfde vrijdommen heeft gewaagd. Maar verkrijgt daardoor niet juist de bijvoeging van het woord *conditiën* in de beschikking des te meer beteekenis, nu gebleken is, dat over het al of niet bijzetten van

dat woord wel is nagedacht? Heer Reinoud was president van den Hoogen Raad. Is het te gewaagd, te veronderstellen dat de bijvoeging in overleg met hem is geschied? — De aanvragers van het octrooi van 1633 hebben dat woordje *conditiën* in de beschikking van het vorige wel degelijk opgemerkt; zij hebben niet alleen vrijdommen, of vrijdommen en exemptiën gevraagd, maar daarenboven het recht om „aan te tasten en te gebruycken de omleggende landen tot het leggen en maecken van huere dijcken nodich, mits d'eygenaers daervan betaelende tot tauxatie van vier neutraele mannen," met andere woorden: het recht van onteigening; voorts benoeming van commissarissen om de geschillen met hen, wier belangen door de bedijking mochten kunnen worden benadeeld, zonder figuur van proces en in het hoogste ressort af te doen. En de beschikking op hun verzoek in het octrooi is aldus gesteld, dat hun de bedijking vergund wordt op de conditiën, exemptiën en vrijdommen, als in het octrooi van de Waard zijn begrepen, maar het recht van onteigening niet uitdrukkelijk werd verleend. Zoude de bedoeling van de Staten geweest zijn, dit zoo onmisbare recht, hetwelk gewoonlijk bij de vergunning tot bedijking werd toegestaan, te onthouden? Of zou niet juist daarom de vermelding achterwege zijn gebleven, omdat dat recht behoorde onder de conditiën in het octrooi van de Waard begrepen?

Om den zin van het woord *conditiën* in de octrooiën van 1626 en 1633 wel te begrijpen, sla men de Notulen der Staten op, en zie hoe het besluit van 14 Dec. 1626, tot verleening van het octrooi, genotuleerd staat. Van het toestaan van dat van 1633 vindt men in de gedrukte Notulen niets. In de notulen der vergadering van 14 Dec. 1626 leest men:

„Den Heere van Veenhuysen werd, op het advies van de „Kamer van de Reeckeninge, tot bedijckinge van de Veenhuy„sermeer ende Berckmeer, gemeen leggende met Heerhuygen„waert, vergunt *ghelijck octroy* als die van de Waert hebben, „en mede vrijdom van de novalia, mids houdende eene gulde op „de marge ten profijte van de Grafelijckheyt tot een erfleen."

Gelijk octrooi als de Heerhugowaard, dat was het besluit der Staten, en de redactie aan het octrooi gegeven is dus alleen uitwerking van dat gronddenkbeeld.

Dit besluit laat zich ook gemakkelijk verklaren, als men den loop der zaak in acht neemt. De Staten hadden aan Hans van Loon en de zijnen het generaal octrooi voor de bedijking van de Heerhugowaard verleend. Maar nu kwam de heer van Veenhuizen op en gaf te kennen, dat een deel van die Waard in zijne heerlijkheid lag, en tevens dat met de Waard gemeen lag het Berkmeer, behoorende zoo onder zijne heerlijkheid als onder die van de heeren van Opmeer en Obdam. Het bleek dus dat de bedijking van de Heerhugowaard zonder zijne medewerking niet tot stand kon worden gebracht. Toen hij dus ook van zijne zijde octrooi tot bedijking verzocht, begrepen de Staten te recht, niet alleen dat het moest worden verleend, maar tevens dat de voorwaarden in den ruimsten zin gelijk moesten zijn aan die in het eerste octrooi vervat. Het eene gedeelte van de Waard kon bezwaarlijk op andere voorwaarden worden drooggemaakt dan het andere. De bedijking toch van het geheel zou ééne onderneming zijn. Waarom is er dan niet een geheel gelijkluidend octrooi gegeven? vraagt men wellicht. De reden ligt voor de hand. De Veenhuizerwaard en het Berkmeer waren in een anderen toestand dan de Heerhugowaard. Deze bestond meestal uit Grafelijkheidsgronden, gene behoorden onder eene heerlijkheid. Voor gene konden dus de Staten niet alle voorrechten verleenen, die zij aan de Heerhugowaard hadden vergund. Enkele daarvan konden voor gronden eener heerlijkheid alleen van den heer worden verkregen. Een gelijkluidend octrooi geven, kon niet. De Staten konden niet verder gaan dan dezelfde voorrechten te gunnen, voor zoover van hen afhing. Zij hebben daarom octrooi gegeven onder gelijke vrijdommen, exemptiën en conditiën, maar om te doen blijken, dat zij daarmede alleen dat bedoelden, waarover zij recht hadden te beschikken, laschten zij in den aanhef hunner beschikking de woorden in: „zonder praejuditie van iemands recht," welke woorden bijv. in het octrooi van de Beemster niet gevonden worden.

Aan den heer van Veenhuizen was één octrooi verleend voor zijn deel van de Waard en voor zijn deel van het Berkmeer te zamen. Daardoor was aan de bedijkers de ruimste vrijheid gelaten om van den bestaanden waterplas zooveel binnen éénen ringdijk te begrijpen als de gelegenheid des lands raadzaam zou

doen achten, zonder op de grenzen tusschen de ineenvloeiende Waard en Berkmeer te letten. Maar daaruit volgde tevens, dat toen ook de heeren van Opmeer en Obdam octrooi vroegen voor de gedeelten van het Berkmeer onder hun rechtsgebied, ten einde die met het gedeelte onder Veenhuizen als éénen polder te bedijken, dezelfde rechten en voorrechten moesten worden geschonken als bij het octrooi aan den heer van Veenhuizen waren gegeven, dat is, dezelfde als oorspronkelijk voor de Waard waren verleend, voor zoover die ter beschikking van de Staten stonden. Waarom zouden de Staten, die aan het gedeelte van de Waard onder Veenhuizen, voor zooveel van hen afhing, dezelfde rechten en voorrechten schonken als aan het overige van die Waard, niet op gelijke wijze den Berkmeer, voor zoover die onder Opmeer en Obdam lag, gelijkelijk hebben willen begunstigen als zij dit met het gedeelte onder Veenhuizen gedaan hadden?

De ware verklaring der woorden, in de octrooien van 1626 en 1633 gebezigd, is dus deze, dat de Staten aan den Berkmeer gegeven hebben alle rechten en voorrechten, in het octrooi van de Heerhugowaard van 11 Maart 1625 begrepen, voor zoover die rechten niet door de heeren alleen konden worden verleend. De vraag of eenige bevoegdheid, in laatstgemeld octrooi geschonken, ook door den Berkmeer aan zijne octrooien kan worden ontleend, of die onder de conditiën in die octrooien bedoeld begrepen is, hangt dus af van de beslissing, of zoodanige bevoegdheid van de Staten moest worden gevraagd, dan wel door de heeren behoorde te worden toegekend.

Zoo houd ik het er voor, dat het recht om de noodige gronden voor den dijk en de ringsloot te onteigenen, eene van die conditiën van het octrooi van de Waard is, die ook voor den Berkmeer toepasselijk zijn geworden. Het schijnt toch dat zoodanig recht door de heeren niet kon worden gegeven. Bort noemt de bevoegdheid, om dat recht te verleenen, niet onder hunne bevoegdheden op. In onderscheidene octrooien, tot droogmaking van meren in heerlijkheden gelegen, wordt dan ook door de Staten dat recht met name toegestaan, als b. v. in de octrooien van de Schagerwaard, van den Woudmeer, en van den Bleekmeer en Schaapskuil, alle onder de heerlijkheid Ha-

renkarspel. Hadden de heeren uit zich zelven de macht te onteigenen of anderen tot onteigening bevoegd te verklaren, de heeren van Opmeer en Obdam zouden die macht niet bij hunne aanvrage om octrooi aan de Staten hebben verzocht.

En nu ten slotte het recht om keuren te maken? Is hetgeen daaromtrent in het octrooi van de Waard staat, eene der conditiën, die door de octrooien van 1626 en 1633 op den Berkmeer toepasselijk zijn gemaakt? Ja zeker, indien ook dat recht alleen van de Staten kon worden verkregen, of ten minste door de Staten hier kon worden verleend.

Maar het is juist dit laatste, dat ik bij nader inzien meen niet te mogen aannemen. Mijn nader onderzoek heeft mij geleid tot de overtuiging, dat het bestuur van den Berkmeer niet uit de octrooien der Staten zijne keurenmakende macht heeft kunnen ontleenen, maar daarmede door de heeren der heerlijkheden moet zijn bekleed.

In zijn tractaat over de heerlijkheden leert Bort, dat krachtens immemoriale possessie de hooge en ambachtsheeren in Holland recht hebben om keuren en ordonnantiën te maken, hunne jurisdictie concerneerende. Zoodanige keuren en reglementen hadden alleen kracht totdat zij werden gerevoceerd door de Landsoverheid, en daarom, zegt hij, zijn de hooge en ambachtsheeren veeltijds gewoon op hunne nieuwgemaakte keuren, om die meer kracht en nadruk te geven, approbatie van de Staten van Holland, mitsgaders van den Hove te verzoeken *).

Dat de heeren ook aan anderen, b. v. polderbesturen, die macht om keuren te maken geven konden, zegt Bort niet. Hij laat zich over dat punt niet uit. De denkbeelden van dien tijd omtrent delegatie van macht doen het echter aannemelijk achten.

Daarenboven, bij de vraag wat tot het gevolg van heerlijkheden gerekend moet worden te behooren, regelt men zich, in geval van verschil, naar de possessie, leert Bort †). Het gebruik had op dat punt veel gezag.

---

*) Deel III. N°. 58—67.
†) Deel I. N°. 12—14.

Letten wij dus op het gebruik.

Daartoe wijs ik in de eerste plaats op eene onuitgegevene, maar in het Provinciaal Archief van Noord-Holland in afschrift bewaarde handvest van Jonkvrouwe Meyn van Heemskerk, als Vrouwe van Oosthuizen en Etersheim, aan de gemeene buren dier plaatsen gegeven, hetwelk van den aanvang af, d. i. van 26 Maart 1465, tot vóór weinige jaren, de grondslag van het bestuur der Westerkoog is gebleven. In dat stuk wordt de verkiezing van Heemraden geregeld en aan deze uitdrukkelijk de bevoegdheid gegeven om keuren te maken.

Vervolgens op eene ordonnantie van de Buitenkaag onder Assendelft, ontworpen door de ingelanden in 1588 en op 22 April van dat jaar door den Heer van Assendelft goedgekeurd *). Bij die ordonnantie worden de Schout van Assendelft, als Dijkgraaf, en drie Heemraden, gemachtigd met elkander te keuren en verkeuren op alles wat omtrent de bedijking in dat stuk bepaald is, en te keuren op het schutten der beesten in de Kaag, op al zulke boeten als hun goeddunken zal; de boeten van de dijkage, watering en zijlen, op de extraordinaris schouwen, niet hooger te stellen dan in de ordonnantie wordt bepaald.

Maar meer bepaaldelijk kan tot voorlichting dienen de wijze, waarop ongeveer in denzelfden tijd, waarin het Berkmeer is bedijkt, de samenstelling en bevoegdheid van het bestuur zijn geregeld voor andere meren in eene naburige heerlijkheid drooggemaakt. Ik kan twee voorbeelden bijbrengen: dat van den Slootgaard en dat van de Schagerwaard.

De geschiedenis van de droogmaking van den Slootgaard, een meer in den banne Harenkarspel, in het Graafschap Egmond, is tot heden toe onbekend gebleven. Bij de voordracht van een bestuursreglement voor dien polder, in den jare 1857, verklaarden de Staten, in de memorie van toelichting, dat het onzeker was, wanneer de polder was ontstaan. Volgens de Medemblikker-kronijk zou dit in 1460 hebben plaats gehad, doch op de kaart van Beeldsnijder komt de Slootgaard nog als water voor.

---

*) *Handvesten van Assendelft*, bl. 144.

Bouman stelt, in zijne geschiedenis van de Beemster, de bedijking van den Slootgaard in het jaar 1632. Een door hem zelven medegedeeld accoord, betreffende de contributie o. a. door dezen polder aan het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland te betalen, op den 9den September 1598 geteekend, had hem kunnen leeren, dat de droogmaking vóór dien tijd was tot stand gekomen *). In verband met de straks te vermelden resolutie der Staten van Holland en Westfriesland van 1590, had dat accoord tot bepaling van den vermoedelijken tijd der bedijking kunnen strekken. Doch een gelukkig toeval heeft mij onlangs onderscheidene stukken doen vinden den Slootgaard betreffende, alle afschriften van de eerste contracten rakende de droogmaking en van andere daarbij behoorende akten. Zij bevonden zich onder oude papieren in bezit van Jhr. Mr. C. van Foreest te Heiloo, in wiens geslacht in de vorige eeuw de ambachtsheerlijkheid van de Egmonden is overgegaan. Welwillend heeft deze mij het gebruik dier bescheiden toegestaan. Zij zijn inderdaad niet onbelangrijk, alzoo zij de geheele wording en eerste constitutie van den Slootgaardpolder vrij volledig doen kennen.

Jonkvrouw Sabina van Egmond, Vrouwe van Beierland, dochter van den Graaf van Egmond, den ongelukkigen lotgenoot van Graaf van Hoorn, destijds het huis van Egmond vertegenwoordigende en de inkomsten van zijne goederen genietende, heeft in den jare 1590 aan de Staten van Holland en Westfriesland een adres ingediend, waarin zij, na vermelding van de geldelijke verlegenheid, waarin zij zich bevond, mededeelde dat er een groot voordeel te behalen zou zijn met het bedijken van een meer in het Graafschap Egmond, de Slootgaard genaamd, waartoe zij in dat jaar wenschte over te gaan. Uit aanmerking evenwel van de aanzienlijke som voor die onderneming gevorderd, verzocht zij dat haar ter tegemoetkoming tijdelijke vrijdom van verponding voor de droog te maken landen mocht worden toegestaan. Bij resolutie van 20 Maart 1590 †) is

*) J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*. Purmerende, 1857, bl. 277.

†) Zie de gedrukte Notulen.

haar verzoek ingewilligd en de gevraagde vrijdom zoo van extraordinaire als van ordinaire verponding voor tien jaar verleend.

Intusschen was de Gravin niet in staat zelve de kosten der onderneming te dragen. Pogingen om het meer ter bedijking uit te geven, mislukten om de hooge eischen, die de ondernemers stelden. Eindelijk namen Jhr. Emmanuel Steenborn, Mr. W. Schouten, Raden van den huize van Egmond, en Anthonis Sonck, Rentmeester van het Graafschap, op zich, om te zamen voor eigen kosten het werk te aanvaarden en geheel te voltooien, tegen genot van de geheele opbrengst van de drooggemaakte landen gedurende twee, en van de halve opbrengst gedurende tien jaren. Uit de akte, waarbij de voorwaarden dezer overeenkomst zijn geregeld, en die den 1sten Mei 1590 is geteekend, blijkt dat men, tef bespoediging van het werk, zich voorstelde drie pompen te leggen in de Niedorper-Zijdewind, ten einde het water uit den Slootgaard, zoodra die omdijkt zou zijn, te lossen in de Niedorperkogge, waartoe de Rentmeester met groote moeite toestemming had verkregen. Drie dagen na het sluiten dezer overeenkomst verbonden de drie genoemde mannen zich de kosten, elk voor een derde deel, te dragen en daartoe al dadelijk elk *f* 2000 op te brengen.

Dan, zoodra de afpaling der landen door de commissarissen uit den Hove was gedaan, de vier slooten of gaten, waardoor de Slootgaard met de omringende meren gemeenschap had, waren afgedamd *), en met de bedijking een aanvang was gemaakt, hadden de ondernemers met vele opposities †) te kampen, die den voortgang van het werk vertraagden, en hen noodzaakten het werkvolk hooger loon dan gewoonlijk te betalen, om het, ondanks den tegenstand, aan den arbeid te houden.

---

*) Deze vier slooten waren, blijkens de sententie van het Hof van Holland van 29 Juli 1594 (N°. 160): de Franssensloot, de Tochtsloot, het Mekkelander-gat en de Droogsloot. De ondernemers hadden door afdamming van die gaten het meer gedicht, ten einde het door middel van pompen op de Niedorperkogge te laten afstroomen en droogloopen, om daarna tot de bedijking op de gewone manier over te gaan.

†) De voorname tegenstand werd geboden door de Waarschappen van Geestmerambacht, die zich beklaagden, dat door de voorgenomene bedijking hun boezem werd verkleind; zie de in de vorige aanteekening aangehaalde sententie.

De aanmerkelijke vermeerdering van kosten en andere schaden, hierdoor geleden, deden Gravin Sabina er in toestemmen om de twaalf jaren, gedurende welke de helft der vruchten of meer ten voordeele der bedijkers zoude komen, met nog acht jaren te verlengen, waartoe de oorspronkelijke overeenkomst den 8sten Augustus 1590 is gewijzigd.

Nog in den loop van dat jaar bereikte men zijn doel en werd de Slootgaard van water tot land herschapen. Kort daarop gingen de bedijkers over tot het verstoelen van den dijk, ten einde den pachter of bruiker van ieder perceel het park aan te wijzen, dat door hem moest worden onderhouden. De eigendom der gronden, van de nieuw drooggemaakte namelijk, behoorde nog geheel aan het huis van Egmond.

Niettegenstaande dit tot 1598 het geval is geweest, zijn reeds op 19 Mei 1593 keuren en ordonnantiën „gelegd en gemaakt" tot herstelling, onderhoud en versterking van den dijk. Die keuren zijn vastgesteld door den Rentmeester der Grafelijkheid van Egmond met de twee molenmeesters van den nieuwen polder. Zij bevatten hoofdzakelijk voorschriften omtrent het onderhoud van den dijk, omtrent de schouwdagen, omtrent het plaatsen, openen en weder sluiten van hekken, verbod van greppels of slooten in de onmiddellijke nabijheid van den dijk te graven enz. Tegen overtreders der bepalingen worden geldboeten bedreigd van hoogstens *f* 3, te verbeuren ten behoeve van den Schout, voor zoover niet een deel in de boete aan den bekeurder is toegezegd. Alleen ten aanzien van het schutten van vee wordt verwezen naar de ordonnantiën en costumen van de landen in den ban van Harenkarspel. Aan het slot leest men: En zullen de molenmeesters op den eersten schouwdag nog mogen keuren tot verbetering en versterking van den ringdijk en andere werken al 't geen hun goed en oorbaar dunken zal, buiten en boven al 't geen door den Rentmeester en molenmeesters gekeurd is, „en dit sonder contra-„dictie van yemant."

Het waren bepaalde strafverordeningen, die keuren en ordonnantiën van Rentmeester en molenmeesters, en men ziet, dat zij met de uitvaardiging niet gewacht hebben totdat de drooggemaakte gronden uit handen der Grafelijkheid van Eg-

mond in andere handen waren overgegaan. Naar de denkbeelden van dien tijd waren zulke verordeningen ook tegenover pachters en andere bruikers van gronden niet overbodig; evenmin als de polder, hoezeer buiten eenige oude binnengedijkte gronden geheel aan het huis van Egmond behoorende, een bestuur van molenmeesters geacht werd te kunnen missen. Tot richtig beheer van een polder oordeelde men destijds het burgerlijk recht onvoldoende, en de bevoegdheden, die het dijkrecht verleende, onmisbaar.

De groote kosten, die de ondernemers aan het werk hadden moeten besteden, deden hen op eenige verbetering der hun toegestane voorwaarden aandringen. Zij wezen den heer van Egmond op de vermeerdering van kosten door de hun aangedane processen veroorzaakt; op de vertraging daardoor in het voltooien van het werk teweeggebracht; op de geringere uitgestrektheid, die de polder bevonden was te hebben dan waarop men oorspronkelijk gerekend had; op de hechtheid van dijk en molen en de doelmatigheid der beslooting, ten behoeve van welk een en ander zij geene opofferingen te zwaar hadden geacht; eindelijk op de veel voordeeliger voorwaarden, waarop andere meren in Holland ter bedijking waren uitgegeven. Na vele onderhandelingen heeft Heer Lamoraal, Graaf van Egmond, broeder van de intusschen gehuwde Gravin Sabina, met vernietiging der vroeger toegestane huur, aan de bedijkers toegestaan een derde van de drooggemaakte gronden in eigendom met den dijk daarbij behoorende, behoudens 's Graven tiendrecht, onder bepaling dat de werken der dijkage voortaan onderhouden zouden worden door de gemeene eigenaars der bedijkte landen, morgen morgens gelijk. In de akte van deze nadere overeenkomst, opgemaakt 30 Juni 1598, machtigde heer Lamoraal Johan van der Molen om namens hem tot de verdeeling mede te werken en de noodige akte van overdracht te verlijden.

Nadat de landen door een gezworen landmeter met eenige buurlieden, in of omtrent den polder wonende, waren gewaardeerd en in drie gelijke deelen, met verschillende kleuren op eene kaart aangewezen, waren verdeeld, zijn partijen op den 18den Juli 1598 overgegaan om door middel van loting aan den

Graaf zijne twee, aan de bedijkers hun ééne aandeel toe te wijzen. De akte dier toewijzing, ten overstaan van een notaris en getuigen opgemaakt, bevat tevens eenige voorwaarden en regelen voor het toekomstig bestuur van den polder, waaromtrent partijen waren overeengekomen. Hierop vooral vestig ik de aandacht.

Eene eerste voorwaarde was, dat elk zou onderhouden het park in den ringdijk, hem bij verstoeling toebedeeld; doch ingeval van inbraak zou voor gemeene kosten het gat weder gedicht en de dijk hersteld worden. Het onderhoud zou moeten geschieden, zooals bij de meeste stemmen van de drie kavels, waarin de landen verdeeld waren, bevonden zou worden te behooren.

Voor gemeene kosten zouden onderhouden en schoongehouden worden de wegen, de molen- en tochtslooten, de molen, de bruggen en de pompen den polder aangaande, voorts de brug over de ringsloot op de Zijdewind.

De heiningslooten zouden onderhouden worden door de eigenaars der aangelegen landen, ter wijdte en diepte als door de molenmeesters gekeurd zou worden.

Ten aanzien van het stemrecht werd bepaald, dat elke kavel zou geven ééne stem. In elken kavel zouden stem hebben allen, die aldaar 12 geerzen land hadden, mitsgaders de bedijkers of hunne erven, zoolang die eenig land in den kavel behielden. Deze allen te zamen zouden bij meerderheid van stemmen de stem bepalen door den kavel uit te brengen, terwijl de meerderheid der drie stemmen van de kavels beslissen zou.

Door zoodanige stemming moesten, volgens de akte, jaarlijks op den 10den Mei gekozen worden twee molenmeesters om het beheer te voeren, toezicht te hebben op het onderhoud van den dijk, voor de werken des polders zorg te dragen, ten uitvoer te brengen al hetgeen door de stemmen der drie kavels werd geordonneerd, en te executeeren de penen, op het onderhoud van hekken en heiningslooten door de stemming dier kavels gesteld.

De rekening moest jaarlijks op den 10den Mei afgelegd worden, en zal alsdan, luidt de akte, alles gekeurd en geordonneerd worden, wat 's lands oorbaar vereischen zal. Indien de

geordonneerde en gekeurde werken op de bepaalde dagen niet volbracht zijn, zal de Schout van Harenkarspel, of de oudste molenmeester, ze besteden naar dijkrecht.

De omslag van kosten moest, volgens de akte, geschieden morgen morgens gelijk; en, bij gebreke van betaling in handen van de molenmeesters, geïnd worden naar dijkrecht of bij uitleg, d. i. bij voorschot door den oudsten molenmeester, den Schout voornoemd of den Baljuw van Egmond, den eenen penning om den anderen; waartoe jaarlijks door de ingelanden belegd zouden worden twee rechtsdagen, te houden onder den molen.

En zullen, lezen wij voorts, de ingelanden en bedijkers, hunne erven en rechtverkrijgenden, bij de meeste stemmen van de drie kavels deze en andere noodige ordonnantiën resumeeren en verder, bij verandering, vermindering of vermeerdering van dien, ordonneeren gelijk zij naar eisch van de zaken zullen bevinden tot 's lands dienst te behooren.

De gemachtigde van den Graaf van Egmond heeft vervolgens het deel, den bedijkers te beurt gevallen, voor Schout en Schepenen aan hen overgedragen, waarna de Graaf al het in zijnen naam verrichte, bij brief van 21 Juli deszelfden jaars, uitdrukkelijk heeft goedgekeurd en bekrachtigd.

Het schijnt dat heer Lamoraal kort daarop de gronden van den Slootgaard, die aan den huize van Egmond waren toebedeeld, heeft verkocht. Dit meen ik te moeten opmaken uit een lateren brief, op den 12den April 1600 door hem gegeven, waarin van een verkoop van de landen van den Slootgaard wordt gewaagd, maar op kavels aan dien huize nog behoorende niet meer wordt gedoeld. In dien brief bekent hij, dat bij het verkoopen van de landen van den Nieuwen Slootgaard zijne bedoeling geweest is (hoewel het in den koopbrief niet uitdrukkelijk stond vermeld), dat de koopers, Mr. W. Schouten en zijne medestanders, principaal opzicht zouden hebben over de dijkage van de landen van dien polder, met recht om keuren te maken, schouwen te drijven en boeten daarvan te executeeren, roerende het onderhoud van de dijken, kaden, molens, heulen, wateringen, watertochten enz., zooveel de ordre, regeering en conservatie van 't poldertje aanging; voorts met de bevoegdheid om zulke personen aan te stellen en te committeeren als hun

believen zou, hetzij uit hunne medeïngelanden of anderen, om alle ordonnantiën en keuren, reeds te voren gemaakt of nog te maken, te doen onderhouden, zoo het behoort; en zulks met dien verstande, dat de Schout van Harenkarspel of anderen zich met de zaken dier dijkage niet zouden hebben te bemoeien.

Onder den koopbrief, hier bedoeld, kan bezwaarlijk de akte van scheiding van 18 Juli 1598 verstaan worden. In die akte toch was de verkiezing der molenmeesters wèl bepaald geregeld en waren hunne bevoegdheden wèl uitdrukkelijk vermeld. Ook was bij die akte de bemoeiing van den Schout van Harenkarspel niet geheel uitgesloten. Wellicht heeft juist deze omstandigheid, — dat in de scheiding van 18 Juli 1598 de Schout was aangewezen om de verzuimde werken uit te besteden ten koste der nalatigen en om mede te werken tot inning der omslagen, terwijl de nadere verklaring van des heeren bedoeling bij den verkoop der hem toegewezen kavels inhield, dat die Schout zich met de zaken der dijkage niet had te bemoeien, — aanleiding gegeven tot het verschil over het dijkgraafschap, 't welk Hoofdingelanden beweerden door hen te moeten worden begeven, en waarop de Schout voor zich aanspraak schijnt te hebben gemaakt. De onderhandelingen over dit punt hebben den 26sten April 1617 tot dit accoord tusschen partijen geleid, dat, zonder praejudicie van het recht van Hoofdingelanden, de Schout van Harenkarspel voortaan met de molenmeesters den Slootgaard zou beschouwen, wat betrof dijkage, bruggen, kaden enz., naar de keuren die hem overgelegd zouden zijn, en zulks op de boeten en breuken in die keuren en ordonnantiën bepaald, waartegen hij afstand deed van al wat hij van vroeger meende te kunnen vorderen.

Hoe dit zij, de medegedeelde stukken leveren ons een merkwaardig voorbeeld op, hoe in eene heerlijkheid het recht om een polderbestuur te benoemen met de bevoegdheden volgens dijkrecht aan zoodanig bestuur toekomende, en de macht om keuren te maken, door den heer werden verleend bij de akten zelve, waarbij de ingedijkte gronden tusschen hem en de bedijkers verdeeld of door hem verkocht werden, of wel bij nadere brieven, indien de eerstgenoemde twijfel overlieten.

En juist de tegenstelling tusschen landen in eene heerlijk-

heid gelegen en die onmiddellijk onder de Grafelijkheid behoorende, komt in deze geschiedenis aan het licht. De Slootgaard namelijk strekte zich ook in den ban van Oude Niedorp uit. Dáár, buiten de heerlijkheid des Graven van Egmond, konden zijne officieren, die de dijken, kaden, wegen en wateringen van den polder binnen het gebied der heerlijkheid schouwden, geen gezag uitoefenen. Hoewel nu het gedeelte onder Oude Niedorp betrekkelijk klein is, was daardoor toch het opzicht over de dijken en kaden niet zooals het behoorde. En hoe is hierin voorzien? De ingelanden brachten de zaak ter kennis van de Rekenkamer van Holland. En deze, willende, voor zooveel in haar was, de bewaring van den polder bevorderen, heeft hun toegestaan en hen gemachtigd, één van de bekwaamsten uit hun midden te stellen en te committeeren tot Dijkgraaf van den Slootgaard, voor zooveel die in den ban van Oude Niedorp en onder de jurisdictie van de Grafelijkheid van Holland gelegen was, om aldaar met de ingelanden en molenmeesters al zulke ordonnantiën en keuren te helpen maken, als ten dienste des polders noodig zouden zijn; die keuren ter executie te leggen en voorts al zoodanig opzicht over de dijken, kaden, wegen en wateringen, molens, enz. te houden als een goed Dijkgraaf behoorde te doen; waartoe de ingelanden jaarlijks bij hunne gewone rekening hem een behoorlijken eed zouden doen afleggen. Zie het besluit der Rekenkamer van 2 October 1602.

Alzoo juist hetgeen voor de landen onder de heerlijkheid van Egmond door Graaf Lamoraal was toegestaan, is door de Rekenkamer voor de landen onder de Grafelijkheid van Holland vergund.

Een ander voorbeeld biedt de Schagerwaard aan.

De droogmaking van dezen polder, in de heerlijkheid Harenkarspel, was geschied krachtens het octrooi van 10 Mei 1630. Noch bevoegdheid tot benoeming van een bestuur, noch macht om keuren te maken, noch recht om de omslagen in te vorderen bij parate executie naar dijkrecht, was in dat octrooi verleend.

Maar op den 26sten Februari 1631 kwamen de gezamenlijke bedijkers bijeen te 's Gravenhage ten huize van Johan Basius, Heer van Harenkarspel, om hunne uit de wateren droogge-

maakte en bedijkte gronden te kavelen en te verdeelen, na eerst de voorwaarden, waarop die scheiding geschieden zou, te hebben vastgesteld. Onder die voorwaarden nu waren deze: dat de heer van Harenkarspel stellen en committeeren zou een Dijkgraaf; dat ieder ingeland, uit eigen hoofde drie kavels elk van 6 M. hebbende, als Hoofdingeland erkend zou worden, en stem zou hebben in het keuren, doen maken en onderhouden van de werken, mits de ordonnantiën, keuren en resolutiën, door Hoofdingelanden omtrent eenige zaken de dijkage aangaande te maken of te nemen, niet raakten de gerechtigheid en hooge of lage jurisdictie van den heer.

Voorts vergunde de heer van Harenkarspel aan zijne medebedijkers, dat gedurende zijn leven de Hoofdingelanden jaarlijks mochten benoemen of continueeren drie personen tot Heemraden, om door den Dijkgraaf, uit naam van den heer, te worden beëedigd.

Wijders werd goedgevonden, dat de ringdijken, ringslooten, wateringen, vaarten, molens, heulen of bruggen en andere gemeene werken onderhouden zouden worden ter ordonnantie en keur van Hoofdingelanden, en overeenkomstig deze op de schouw van Dijkgraaf en Heemraden, waarvan de executie zou staan aan den Dijkgraaf; eindelijk nog dat alle gemeene-landsomslagen, door Hoofdingelanden te doen ter bestrijding van de gemeene-landsuitgaven, van de in gebreke blijvenden zouden worden ingevorderd door den Dijkgraaf, met parate executie en op dijkrecht.

De heer behield dus aan zich de aanstelling van een Dijkgraaf, vergunde de benoeming van Heemraden tijdelijk aan de Hoofdingelanden, en stemde toe in de voorwaarde, dat de Hoofdingelanden de macht zouden hebben om keuren en ordonnantiën te maken.

Te vergeefs heb ik tot nog toe moeite gedaan om de akte van scheiding en verdeeling der gronden van den Berkmeer op te sporen, of wel eenige schriftuur betreffende hetgeen omstreeks den tijd dier verdeeling tusschen de heeren van Veenhuizen, Opmeer en Obdam en hunne medebedijkers is verhandeld. Maar ik houd mij overtuigd, dat, als de bescheiden

van dien tijd mochten worden teruggevonden, daaruit blijken zou, dat niet alleen de genoemde heeren in de benoeming van Dijkgraaf en Heemraden door de ingelanden hebben bewilligd, maar dat ook al het gezag, door het bestuur van den Berkmeer gedurende twee eeuwen uitgeoefend, en daarmede de macht om keuren te maken, aan dat bestuur, op de wijze zooals in dien tijd gebruikelijk was, is opgedragen; dat mitsdien zijne macht en gezag op wettigen grondslag hebben berust.

ERRATUM.

Op bladz. 86 reg. 12 van boven staat: *bedijking*, lees: *bedijkers*.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den DECEMBER 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN, W. MOLL, N. BEETS, J. VAN LENNEP, G. DE VRIES AZ., C. LEEMANS, H. J. KOENEN, A. KUENEN, J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL, H. C. MILLIES, R. P. A. DOZY, S. A. NABER, W. G. PLUIJGERS, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, A. RÉVILLE, W. G. BRILL, M. DE VRIES, J. C. G. BOOT.

De Heeren J. de Wal, J. Dirks, G. H. M. Delprat en Th. Borret hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden deze Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heeren Rutgers en Veth hebben bericht ingezonden, dat zij nog niet in staat zijn om rapport uit te brengen over de in hunne handen gestelde Oostersche inscriptie.

De Voorzitter geeft het woord aan den Heer Brill, die eenige inlichting wenscht te geven over de lijsten der plaatsnamen, naar aanleiding van hetgeen daarover in de Vergadering van October ll. is gesproken. De Spreker erkent, dat op die lijst gegronde aanmerkingen zijn gemaakt, maar meent, dat die immers gedeeltelijk het gevolg zijn van de wijze van bewerking.

Bij de laatste revisie der lijsten, die aan hem was opgedragen, stuitte hij telkens op onbekende namen, omtrent wier spelling hij niet genoegzaam was ingelicht. Alleen iemand in die streek wonend en daarmede bekend kon hier licht verschaffen. Daarom heeft hij meermalen onzekere punten aan den Secretaris der Afdeeling opgegeven, met verzoek, die aan de bewerkers der verschillende lijsten mede te deelen en juistere opgaven te vragen. Meestal waren ook dezen niet in staat om die te leveren. Wat zou men doen? Van de gemeentebesturen waren geen betere berichten te wachten, en de zaak, die al zoolang aanhangig geweest was, moest worden afgedaan. De Spreker zag zich dus wel genoodzaakt om eindelijk de lijst, zooals die is, te laten verschijnen. Wat misstellingen in het gebruik van kapitale letters, verbindingsteekens en dergelijke punten betreft, betuigt hij in de toepassing de gewenschte consequentie voor onbereikbaar te houden.

Daarna levert de Heer Kuenen de resultaten van zijn onderzoek naar de samenstelling van het Sanhedrin.

Na gewezen te hebben op het verschil van gevoelen over vele vragen, die zich hierbij voordoen, tusschen de geleerden van vroegeren en lateren tijd, verklaart hij dit uit den strijd die er tusschen de bronnen onzer kennis, aan den eenen kant de Talmud, aan den anderen Flavius Josephus en de historische boeken van het N. T. bestaat. De Spreker onderzoekt wat die bronnen over het Sanhedrin bevatten. Het Talmudische Sanhedrin is eene Vergadering van Schriftgeleerden. Maar dit is niet aannemelijk, en bepaald in tegenspraak met de overige meer geloofwaardige berichten. Volgens de Schrijvers van het N. T. bestaat het Sanhedrin uit Overpriesters, Ouderlingen en Schriftgeleerden, en staat de Hoogepriester aan het hoofd, en de schrale en niet altijd duidelijke berichten van Josephus voeren tot hetzelfde resultaat. De Spreker zoekt te bewijzen, dat deze voorstelling overeenstemt met den regeeringsvorm der Joden na Alexander den Groote, en dat latere wijzigingen met hooge waarschijnlijkheid zijn aan te toonen. Het Sanhedrin komt bij Josephus onder dien naam eerst voor onder Hyrcanus II,

maar als gerusia wordt het al vroeger genoemd. Het kan echter niet ouder zijn dan het jaar 330 v. C. en de voorstelling van zijn ontstaan in den Talmud is zeker onjuist.

De Spreker toont verder aan wanneer de opneming van Schriftgeleerden in het Sanhedrin waarschijnlijk heeft plaats gehad, en verklaart, dat vele vragen, die hier verrijzen, bij gebrek aan inlichting door de oude Schrijvers, niet te beantwoorden zijn.

Ten slotte bespreekt de Heer Kuenen de betwiste plaats in Numeri XI v. 16—25, waarop de gewone voorstelling van het aantal leden van het Sanhedrin steunt. Hij bestrijdt de bewering, dat die plaats eerst na de ballingschap zou ingeschoven zijn en beweert, dat zij in het verhaal niet kan gemist worden en steun vindt in andere plaatsen van den Pentateuch, aan wier echtheid niet getwijfeld kan worden.

Aan de discussie, die zich aan deze bijdrage hecht, wordt deelgenomen door de Heeren Dozy, Millies, Goudsmit en Scholten.

De Heer Dozy meent, dat het onstaan van het Sanhedrin onzeker blijft, en beweert, dat aan het stilzwijgen van Josephus over eene γερουσία ten tijde van Alexander geen gewicht te hechten is. Hij volhardt bij zijn gevoelen, dat v. 16—25 in Numeri XI een laat inschuifsel is, ter verheerlijking van het Sanhedrin. Hij denkt daarbij niet aan eene interpolatie in den gewonen zin, maar zoo dat door den interpolator het voorgaande en volgende tevens misvormd is. Mozes kan alleen het volk niet regeeren; er komen 70 oudsten bij, krijgen een deel van Gods geest, maar richten niets uit. Het verhaal staat ongepast tusschen de manna en de kwakkels in. De Heer Dozy kan niet toegeven, dat in Deuteron. I, 9 eene toespeling is op deze plaats, noch ook in Exod. XXIV, 1, alwaar zeventig in het algemeen een groot aantal beteekent.

Eindelijk meent hij, dat tusschen hem en den vorigen Spreker eigenlijk geen verschil bestaat. Is de plaats van Numeri het werk van een anderen auteur, zooals de Heer Kuenen toegaf, dan is zij eene interpolatie.

De Heer Millies spreekt over het Mischna-Sanhedrin en twijfelt of de tijd van het ontstaan van het Sanhedrin bepaald kan worden. Uit den naam zelven blijkt, volgens zijn oordeel, het ontstaan van het Sanhedrin in de Maccabeesche periode. Verder verdedigt hij de stelling dat èn de samenstelling èn de macht van het Sanhedrin wijzigingen hebben ondergaan, en ontkent dat de Schriftgeleerden bij de schrijvers van het N. T. en Josephus op den voorgrond worden geplaatst.

De Heer Goudsmit vindt het opmerkelijk, dat de Talmudische overlevering geen beroep doet op het gezag van het Sanhedrin. Daaruit zou hij afleiden, dat het ontstaan is uit priesters en levieten, die zich rechtsmacht aanmatigden, even als de pontifices te Rome. Eerst later werd het een staatslichaam. In den Talmud wordt aan het Sanhedrin geen macht over het godsdienstige toegekend.

Wat de plaats in Numeri betreft, meent de Heer Goudsmit, dat de verkiezing der LXX alleen vermeld wordt om haar zelve. Mozes, wien de last om de Israëlieten te leiden zwaar viel, verlangde dat anderen hem werden toegevoegd om dien last met hem te dragen.

De Heer Dozy vindt door deze onderstelling het bezwaar, dat hij tegen het verhaal heeft, niet opgeheven.

In zijne beantwoording der vorige Sprekers zet de Heer Kuenen zijne meening over den tijd van het ontstaan van het Sanhedrin nader uiteen en verdedigt de meening dat *γερουσία* en *συνέδριον* één en hetzelfde kollegie zijn geweest; dankt den Heer Goudsmit voor diens opmerking over de traditie van den Talmud, die, zoo zij juist is, zijne voorstelling bevestigt, en verklaart dat de vraag over de plaats in Numeri hier niet op eene afdoende wijze kan behandeld worden. Hij zou er geen gewag van gemaakt hebben, als het niet noodig ware geweest tot zijn betoog. Er bestaat meer dan eene logomachie tusschen hem en den Heer Dozy, die meent dat de interpolatie na de ballingschap heeft plaats gehad. Dit blijft de Spreker ontkennen en acht het wenschelijk, dat zijne tegenpartij zijn gevoelen nader moge uiteenzetten.

Op een vraag van den Heer Scholten, van welken tijd het getal van 70 leden van het Sanhedrin dagteekent, antwoordt

de Spreker dat hij het antwoord op deze vraag moet schuldig blijven. Dat Ezechiel VIII, 11 in een visioen van zeventig oudsten van het huis van Israël spreekt, bewijst niets. In het verhaal van Josephus, de bello Judaico II c. 20 § 5, dat hij 70 oudsten aan het hoofd stelde van het bestuur van Galilea, heeft men een bewijs voor het getal leden van het Sanhedrin willen vinden, maar Josephus bedoelt iets anders en spreekt elders (de vita sua § 14) van *ongeveer zeventig*. De Spreker is overtuigd, dat het getal niet altijd zeventig, maar afwisselend is geweest.

De Heer Kuenen biedt zijne bijdrage voor de Verslagen aan.

Het woord wordt daarop verleend aan den Heer Janssen. Om het ver gevorderde uur wenscht deze zijne aangekondigde bijdrage in de volgende Vergadering te leveren, en nu de aandacht der Afdeeling nog eenige oogenblikken te vestigen op den amethist met het opschrift *ΔΑΛΙΩΝ*. Hij heeft dien voor onecht verklaard, zie *Verslagen*, IX bl. 126 volg., maar wist toen niet op te geven, vanwaar hij in de verzameling van de Smeth gekomen was. Nu is onlangs uit de briefwisseling van Fr. Hemsterhuis met den boekhandelaar van Dam gebleken, dat hij verkocht is door Lorenz Natter, te Londen, waarschijnlijk voor een zeer hoogen prijs. Natter, een der grootste graveurs van zijn tijd, was best in staat om zulk een steen te maken, en heeft verscheiden antieken gemaakt en met namen voorzien, zooals Lud. Stephani verklaart te kunnen bewijzen. Ook de Spreker zag te 's Gravenhage cameën door Natter vervalscht. Waarschijnlijk is deze steen zijn werk, tenzij men liever wil gelooven, dat hij zelf door dezen of genen Italiaan zal bedrogen zijn.

De Voorzitter verklaart dat het noodig is in plaats van wijlen den Heer Bakhuizen van den Brink een lid te benoemen in de Kommissie van het Charterboek, en wijst daartoe aan den Heer R. J. Fruin, aan wien hiervan kennis zal gegeven worden.

Door den Heer Dirks zijn twee numismatische stukjes en het levensbericht van S. van Heemstra van zijne hand en Ovidius' eerste heroide geordend door Dr. J. G. Ottema voor de boekerij der Akademie gezonden.

De Heer Leemans bericht, dat bij de Kommissie voor de overblijfselen der oude Vaderlandsche Kunst mededeelingen en andere bescheiden zijn ontvangen van Burgemeester en Wethouders der gemeente Eindhoven en van de Heeren J. F. Frederiks te Oost-Kapelle, A. Schaepkens te Maastricht, en Jhr. van der Feltz te Bolsward.

Daar niemand verder iets voortestellen heeft, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE

SAMENSTELLING VAN HET SANHEDRIN.

BIJDRAGE VAN

A. KUENEN.

Algemeen wordt erkend, dat gedurende de jaren, die aan den ondergang van den Joodschen Staat voorafgingen, de hoogste rechtspraak en een zeker gedeelte van het staatsbestuur berustten bij een lichaam, te Jeruzalem gezeteld en onder den naam van „het Sanhedrin" bekend. Wanneer men evenwel de schrijvers over Joodsche geschiedenis en oudheden raadpleegt ten aanzien van den oorsprong en de samenstelling van dat lichaam, zijne inrichting, zijn praesidium, de grenzen zijner bevoegdheid enz., dàn stuit men op zeer groot verschil van gevoelen. Nemen wij tot proeve de vraag naar het praesidium, die trouwens met al de overige ten nauwste samenhangt. Hierover is men het tamelijk wel eens, dat aan het hoofd van het Sanhedrin twee mannen stonden: de Vorst (Nasi) en de Vader van het gerichtshof (Ab-beth-dîn), aan welke twee door sommigen nog een derde wordt toegevoegd, de Wijze (hêchacám) geheeten. Doch wanneer men verder onderzoekt, wie de betrekking van Nasi bekleedde, dan houdt de eenstemmigheid op. De strijd dagteekent niet van gisteren en duurt voort tot op dezen dag. De beroemde Selden, in zijn nog altijd lezenswaardig werk *de Synedriis veterum Hebraeorum*, vermeldt de meening van sommigen, dat de Hóógepriester steeds voorzitter van het Sanhedrin zou zijn geweest, en keurt haar af met woorden, die althans voor de vastheid zijner overtuiging pleiten: „hal-

lucinatione illa major nulla habetur" [1]). Met hem stemt o. a. Reland in [2]). Doch Meuschen, wel bekend door zijn *N. T. ex Talmude illustratum*, wijdde eene afzonderlijke verhandeling aan het betoog, dat niemand anders dan de Hoogepriester Nasi kon zijn [3]). Bestreden door J. G. Carpzov [4]) en anderen, vindt hij een verdediger in S. F. Bucherus, wiens *Synhedrium Magnum*, door Ugolinus waardig gekeurd om in Tom. XXV van den *Thesaurus Antiquitatum Sacrarum* te worden opgenomen, na overweging van de bewijzen *pro* en *contra* aldus besluit: „his omnibus probe perspectis, Pontificem Maximum caput fuisse synedrii ita planum est, opinor, ut vix dubium aliquod subnasci amplius possit" [5]). Zoo schijnt A. Th. Hartmann ook gedacht te hebben; althans hij schrijft eenvoudig: „den Vorsitz führte und die Geschäfte leitete der Hohepriester, wenn nicht Fehler oder Laster ihn dieser hohen Würde unfähig machten" [6]) — zonder zelfs van de tegenovergestelde meening te gewagen. Doch nagenoeg gelijktijdig wordt het gevoelen van Selden door de Wette [7]) en Saalschütz [8]) voorgestaan, evenals in onze dagen door Leyrer [9]), terwijl, omgekeerd, Winer [10]) en Keil [11]) verzekeren, dat de Hoogepriester althans gewoonlijk voorzitter was. De Joodsche geleerden van den jongsten tijd zijn evenmin eenstemmig. Zunz stelt het ontstaan van het Sanhedrin in het jaar 142 v. Chr. en oordeelt dat van toen af tot het jaar 70 n. Chr. het praesidium is waargenomen door de mannen, die in den Talmud als dragers der traditie voorkomen, van Jose ben Joëzer tot Simon II toe, derhalve nooit door den

---

1) L. l. Lib. II, 10. § 6. (Opp. Vol. I. Tom. II. 1439).

2) *Antiq. Sacr.* Pars II. Cap. VII. § 5.

3) In het genoemde werk, p. 1184—1199.

4) *Apparat. hist. crit. antiq. S. C. et gentis Hebraeae*, p. 553.

5) In den aangehaalden *Thesaurus*, p. MCLXIX.

6) *Die enge Verbindung des A. T. mit dem Neuen.* (1831). S. 192.

7) *Hebr. jüd. Archaeologie.* § 149b.

8) *Das Mosaische Recht*, 2e Aufl. S. 57n., 601 ff.

9) Art. *Synedrium* in Herzogs *Real-Encyclopaedie*, XV. 516 f.

10) *Bibl. Realwörterbuch*, II. 552.

11) *Handbuch der bibl. Archaeologie*, II. 258.

Hoogepriester [1]). In zijne voetstappen treden Frankel [2]), S. Sachs [3]), naar het schijnt ook Herzfeld [4]), doch vooral Graetz: hij is, gelijk ieder lezer van zijne *Geschichte der Juden* zich herinnert, zeer overvloedig in zijne mededeelingen over het Sanhedrin en de verordeningen, die daarvan uitgingen; ook de achtereenvolgende praesides worden door hem gekenschetst; zij zijn dezelfden, die volgens Zunz deze waardigheid bekleedden [5]). Een ander gevoelen wordt door Jost in de *Geschichte des Judenthums und seiner Secten* voorgedragen: hij meent dat het Sanhedrin meer in theorie dan in de practijk, veeleer *potentiâ* dan *actu* bestond; de politieke omstandigheden lieten niet toe, dat zulk een lichaam, als ons b .v. door Graetz geteekend wordt, werkelijk in het leven trad; de macht, die het had behooren uit te oefenen, werd door anderen geüsurpeerd, inzonderheid door den Hoogepriester en door de tumultuarische rechtbanken, die hij samenriep en bestuurde [6]). Met dit gevoelen staat Jost ongeveer in het midden tusschen Graetz c. s. en Geiger [7]), die geen anderen voorzitter van het werkelijke Sanhedrin kent dan den Hoogepriester, die volgens de overigen van het praesidium was uitgesloten of althans gedurende ruim 200 jaren die waardigheid nooit heeft bekleed.

Ondertusschen, deze strijd der meeningen schijnt zonderlinger dan hij nderdaad is. Ook het zelfvertrouwen, waarmede men zijn gevoelen uitspreekt, laat zich verklaren. Het één

---

[1]) *Die gottesd. Vorträge der Juden*, S. 37 n. c.

[2]) In het door hem uitgegeven *Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums*. I. (1844). S. 170 f.

[3]) *Ueber die Zeit der Entstehung des Synedriums* in het zoo even genoemde *Zeitschrift*, II. 301—312.

[4]) *Geschichte des Volkes Jisrael*, u. s. w. II. 380—396. Hij is bepaaldelijk van oordeel, dat sedert den Makkabeeschen opstand de Hoogepriester niet langer het voorzitterschap waarnam, doch ontveinst zich niet, dat sommige plaatsen van het N. Testament — waarover straks nader — daartegen pleiten. Op zijne denkbeelden over den samenhang tusschen de Groote Synagoge en het Sanhedrin komen wij beneden terug.

[5]) *Geschichte der Juden*, III. 88 ff., en elders (2e Ausg. 1863).

[6]) A. a. O. I. 120—128, 270—281.

[7]) *Urschrift und Uebersetzungen der Bibel*. S. 114 f., 121 f. en elders.

en het ander vloeit voort uit de gesteldheid der bronnen, waaruit onze kennis moet worden geput. Ze zijn ten aanzien van het praesidium, gelijk van zoo menig ander punt, met elkander in lijnrechten strijd. Tegenover den Talmud en de Rabbijnen, die den Talmud volgen, staan Flavius Josephus en de historische boeken van het N. Testament. Beginnen wij met het onderzoek naar de onderlinge verhouding van beider berichten! Wij bepalen ons daarbij tot de samenstelling van het Sanhedrin: wat hiermede niet dadelijk samenhangt, komt alleen in zóóver in aanmerking, als het tot opheldering dienen kan.

Waar kunnen wij met meer recht eene duidelijke en volledige voorstelling van de samenstelling des Sanhedrins verwachten dan in het tractaat der Mischna, dat dien naam draagt? Wij worden evenwel in die verwachting teleurgesteld. Wèl vinden wij daar vermeld, dat het Sanhedrin uit 71 leden bestond, de Voorzitter of Nasi daaronder begrepen, en wordt dat cijfer verklaard uit het bekende verhaal *Num.* XI. 4—34, waar aan Mozes op zijne bede 70 oudsten worden toegevoegd, om met hem den last van het bestuur over Israël te torschen [1]). Wèl wordt ons aangaande de bevoegdheid van dat lichaam het een en ander medegedeeld. Over de wijze van rechtspleging, het getuigenverhoor enz. vernemen wij vele bijzonderheden. Doch nergens vinden wij een ondubbelzinnig antwoord op de vragen, die wij natuurlijk op den voorgrond plaatsen: Wie waren tot leden van het Sanhedrin benoembaar? Van wie ging de benoeming uit? Wie bekleedde het voorzitterschap? Wat toch het eerste punt — de vereischten tot het lidmaatschap — aangaat, hetgeen daarover voorkomt is verre van duidelijk. „Allen" — zoo heet het [2]) — „allen mogen recht spreken over geldsommen [d. i. kunnen leden zijn van de kleinere Synedriën], maar niet allen mogen oordeelen over halszaken [d. i. zijn verkiesbaar in het groote Sanhedrin], alleen priesters, levieten en Israëlieten, die hunne dochters aan de priesterschap uithuwelijken." Worden door deze laatste bepaling alleen de proselyten

---

[1]) Cap. I. § 6. (Mischna ed. Surenhusius, P. IV. 214).

[2]) Cap. IV. § 2. (l. l. p. 227).

en bastaarden uitgesloten? Zoo oordeelen de Commentatoren [1]). Maar waarom dan niet eenvoudig gezegd, dat alle Israëlieten van onbevlekte afkomst leden konden zijn? Wat reden bestond er dan om de priesters en de levieten voorop te plaatsen of zelfs afzonderlijk te vermelden? Men zal wel willen erkennen, dat dit voorschrift althans niet ondubbelzinnig is. De beide andere punten — wijze van benoeming en praesidium — worden in het tractaat Sanhedrin niet rechtstreeks behandeld.

In spijt van deze onvolledigheid is het toch mogelijk, het Talmudische Sanhedrin nader te kenschetsen. Uit allerlei bijzonderheden blijkt, wat de Talmudisten willen, welke beschouwingen van het Sanhedrin aan hunne mededeelingen en voorschriften ten grondslag ligt. Waarom zij die niet met zoovele woorden hebben uitgesproken, zal later moeten worden onderzocht. Voorloopig stellen wij alleen, dat hun Sanhedrin eene vergadering is van Schriftgeleerden [2]). Maar — behoeft dit nog gezegd te worden? Ligt het niet in den aard der zaak, dat de leden van het hoogste rechterlijke collegie in de Wet en hare traditioneele verklaring ervaren waren? Kan dit ooit het onderscheidend kenmerk zijn van het Talmudische Sanhedrin? In dien zin, waarin wij het opvatten, is het dit ongetwijfeld. De bedoeling is namelijk deze, dat volgens den Talmud de Schriftgeleerdheid den toegang geeft tot het Sanhedrin; de Sopherîm hebben daarin zitting als zoodanig, om hunne bedrevenheid in de Wet, en niet om eenige andere reden, b.v. om hunne afkomst of om hunne verwantschap met de Hoofden van den Staat. Het zal straks nog duidelijker worden wat dit beteekent. Doch eerst moet worden bewezen, dat deze inderdaad de Talmudische voorstelling is. Ik wijs daartoe op de volgende feiten:

---

[1]) Verg. Geiger, a. a. O. S. 114 f. Zelf huldigt hij eene andere opvatting, die, hoeseer historisch juist, exegetisch onhoudbaar schijnt. Zie beneden!

[2]) Zoo oordeelt ook Jost, a. a. O. I. 124, als hij Simon „70 Männer aus dem *Gelehrtenstande*" tot leden van den Hoogen Raad laat benoemen. Ook Graetz (a. a. O. III. 90) noemt „tiefere Gesetzkunde und namentlich Kenntniss der traditionellen Schriftauslegung" de onmisbare voorwaarden om in het Sanhedrin te worden opgenomen.

1°. Mischna *Sanhedrin*, Cap. IV. § 4 wordt — na de beschrijving van de inrichting der vergadering (§ 3) — bericht, dat tegenover de Synedristen gezeten waren drie rijen van „leerlingen der wijzen" (תלמידי חכמים) en dat, wanneer er plotseling eene vacature ontstond, één hunner, op de eerste rij gezeten, werd bevorderd, d. i. door handoplegging (סמיכה) tot lid van het Sanhedrin verheven. Blijkbaar komen de Synedristen zelven hier als „wijzen" d. i. Schriftgeleerden voor; daaruit verklaart zich de tegenwoordigheid der „leerlingen," die tevens candidaten zijn voor het lidmaatschap van het geleerde lichaam, welks zittingen zij tot hunne oefening bijwonen [1]).

2°. Wat — niet in de Mischna (zie boven), maar — in de Jeruzalemsche Gemara *Sanhedrin* [2]) over de benoeming der Synedristen wordt gezegd, komt hiermede overeen. Zij had plaats *per cooptationem*: het Sanhedrin zond boden uit naar de steden van Israël; wanneer daar iemand gevonden werd, die de gevorderde eigenschappen bezat (t. w. wijsheid, nederigheid vredelievendheid, goedwilligheid, onderdanigheid enz.), dan gaf men hem zitting in de rechtbank op den tempelberg; van daar ging hij over in het hof bij den tempelmuur; van daar eindelijk in het Sanhedrin. Zulk eene geregelde bevordering verklaart zich alleen dán, wanneer het Sanhedrin eene vergadering is van Schriftgeleerden, en wel van diegenen hunner, die door kennis en ervaring boven anderen uitmunten.

3°. Niet minder beteekenisvol is een ander bericht, dat de Mischna zelve (l.l. Cap. X, § 2) ons mededeelt. De doodstraf wordt voltrokken aan den oudste. (זקן), die zich tegen eene uitspraak van het Sanhedrin verzet: zietdaar den regel, welks werking men ons nader beschrijft. Een oudste verkeert in onzekerheid ten aanzien van den zin eener wetsbepaling; hij begeeft zich — volgens *Deut.* XVII: 8 — naar Jeruzalem en verlangt inlichting eerst van de zoo even genoemde rechtbank „aan den ingang van den tempelberg," vervolgens — wanneer deze niet op de hoogte is — van de rechtbank „aan de deur van het

---

[1]) Verg. nog Cap. V. § 4, waar insgelijks de „leerlingen" voorkomen als vaste toehoorders in de zittingen van het Sanhedrin.

[2]) Fol. 17 b. Ook in Ugolini *Thes.* Tom. XXV, p. XLII.

voorhof," eindelijk — wanneer ook deze hem niet helpen kan — van het Sanhedrin. Naar de uitspraak van dit lichaam heeft hij zich te schikken. „Wanneer hij," — zoo gaat de Mischna voort — „in zijne stad teruggekeerd, voordraagt en onderwijst zooals hij (t. w. van het Sanhedrin) geleerd heeft, dan is hij onschuldig; maar als hij [anders] leert handelen, dán schuldig." Pleit niet wederom èn de opeenvolging der drie collegiën, èn de aard van het hier bedoelde misdrijf voor de onderstelling, dat de Mischna een Sanhedrin voor oogen heeft, uit de bekwaamste schriftgeleerden samengesteld?

4°. Wanneer het — wederom in de Mischna (l.l. Cap. X, § 3) — heet, dat hij die de woorden der Sopherîm overtreedt, zwaarder misdrijf begaat dan die de Wet schendt; wanneer (l.l. § 4) het uitspreken van het doodvonnis over den zoodanige bepaaldelijk aan het Sanhedrin wordt voorbehouden, dan strekt dit wederom tot bevestiging van het reeds verkregen resultaat.

5o. Niet minder stemt daarmede overeen wat over den Hoogepriester en het Sanhedrin in de Mischna voorkomt. Aangaande hem wordt gezegd (l. l. Cap. II. § 1): „de Hoogepriester oordeelt en men oordeelt hem," d. i. hij kan in het Sanhedrin worden opgenomen en staat daarvoor *casu quo* te recht. Dat hij krachtens zijn ambt het praesidium zou waarnemen, daarvan in de Mischna geen spoor. Zij gaat niet verder dan dat zij hem den toegang openstelt, voor het geval nl. dat hij de vereischten bezit, die ook voor anderen gelden. Zoo hebben de Commentatoren, o. a. Maimonides, de meening van den Talmud verklaard [1]). Men kan niet anders dan met hem instemmen. Hoe kon de Mischna den Hoogepriester meer rechten toekennen, daar zij elders [2]), geheel in het voorbijgaan, de mogelijkheid onderstelt, dat deze hooggeplaatste ambtenaar niet tot „de wijzen" behoort en tot de verklaring der Schrift, waarmede hij zich gedurende den nacht vóór den grooten verzoendag bezig houdt, de hulp van „de leerlingen der wijzen" behoeft?

---

[1]) *Mischneh Thorah Sanhedrin*, Cap. 2.

[2]) Tract. *Joma*, Cap. I. § 6. (ed. Surenhus. P. II. 210).

6°. Dit alles wordt eindelijk nog èn bevestigd èn aangevuld door de positieve mededeelingen van de Mischna over de mannen, die aan het hoofd van het Sanhedrin hebben gestaan. Het dagteekent, volgens den Talmud, uit den Mozaïschen tijd en bestond sedert onafgebroken voort: met de eeuwen vóór het einde der ballingschap laten wij ons evenwel niet in, daar thans algemeen erkend wordt, dat de berichten daarover willekeurige fantasiën zijn. Eerst ten aanzien van Ezra's tijd kan de mogelijkheid eener historische traditie worden toegegeven. Nu is het bekend, dat in het tractaat der Mischna *Pirke Abôth* eene reeks van leeraars opgesomd en aan ieder hunner één of meer kenmerkende spreuken wordt toegeschreven. De rij wordt geopend door „de mannen der groote Synagoge"; tot hare overblijfselen behoort nog Simon de Rechtvaardige [1]); leerling van dezen is Antigonus uit Socho; op hem volgen vijf paren van leeraars, de zoogenoemde Zûgôth (זוגות), zooals zij elders in den Talmud heeten: Jose b. Joëzer en Jose b. Johanan; Josua b. Perahja en Nithai uit Arbela; Juda b. Tabbai en Simon b. Schetah; Schemaja en Abtalion; Hillel en Schammai; dit laatste paar wordt vervangen door Hillels afstammelingen Simon I, Gamaliël en Simon II, welke laatste het beleg van Jeruzalem door Titus beleefde [2]). Nu wordt in *Pirke Abôth* niet gezegd, dat deze „paren" en na hen de nakomelingen van Hillel aan het hoofd van het Sanhedrin stonden. Des noods evenwel zouden wij zonder nader bewijs mogen aannemen, dat de Mischna het zoo had bedoeld: was er ten tijde van die mannen een Sanhedrin — en daaraan werd niet getwijfeld — dan waren zij alleen bevoegd om het te presideeren. Doch ten overvloede wordt dit elders met zoovele woorden gezegd, en wel niet slechts ten aanzien van Hillels afstammelingen, maar ook van die vijf „paren", waarvan — volgens Mischna *Chagiga*, Cap. II. § 2 [3]) — telkens de eerste Nasi en de tweede Ab-beth-dîn was [4]). De

---

[1]) Zie over zijn leeftijd mijn *Historisch-kritisch Onderzoek* enz. III. 414 v.

[2]) Simon I wordt in *Pirke Abôth* niet genoemd, terwijl zijn naamgenoot, de zoon van Gamaliël, tweemalen voorkomt (§ 17, 18).

[3]) Ed. Surenhus. P. II. 417 sq.

[4]) Over de afwijkingen van de gewone volgorde der namen, verg. Geiger, a. a. O. S. 142 Anm.

gevolgtrekking ligt voor de hand. Stond het Sanhedrin onder de leiding van die mannen, de heroën der schriftgeleerdheid, dan moet het ook zelf eene vergadering van Schriftgeleerden zijn geweest.

Doch al blijft, volgens al het voorafgaande, de Mischna in deze voorstelling van het Sanhedrin zich zelve volkomen gelijk, dit mag ons niet weêrhouden haar in hooge mate onwaarschijnlijk te noemen. Ware het Sanhedrin, volgens de bronnen die wij nog steeds raadplegen, niets meer dan het hoogste gerechtshof, dan zou men des noods kunnen aannemen, dat het uitsluitend uit Schriftgeleerden had bestaan. Ik zeg: des noods, want zelfs dán zou men kunnen vragen, of er in den Joodschen Staat geene andere machten waren, die eenigen invloed op de rechtspleging wilden en konden uitoefenen? Doch het Sanhedrin der Mischna is veel meer dan de eerste rechtbank: het beslist over oorlog en vrede, over de uitbreiding van de hoofdstad en van de tempelvoorhoven; het stelt nieuwe rechtbanken in [1]). Wie kan gelooven dat dit alles aan de Schriftgeleerden zal zijn overgelaten? Men bedenke dat niet van de Platonische Republiek, maar van een werkelijken staat sprake is! Doch genoeg reeds: hadden wij geene andere berichten dan de Talmudische, wij zouden verplicht zijn ze nauwkeuriger te toetsen, en zonder moeite ons wantrouwen nog nader kunnen rechtvaardigen. Thans ligt het voor de hand, ze eerst met de overige bronnen — de historische boeken van het N. Testament en Josephus — te vergelijken.

De uitkomst van die vergelijking is niet twijfelachtig. Te vergeefs zoeken wij bij deze getuigen naar een gerechtshof als het Talmudische. Zij kennen een Sanhedrin, maar het verschilt in meer dan één opzicht van dat der Mischna. Het gewicht van hunne tegenspraak is onmiskenbaar. Wèl zijn hunne berichten fragmentarisch; wèl zijn deze op hunne beurt onderhevig aan critiek en is hunne juistheid niet altijd boven bedenking verheven; doch daartegenover staat, dat zij ons onderwerp *incidenteel* behandelen en bij eene onware voorstelling daarvan geen belang hoegenaamd hebben. De Mischna daar-

---

[1]) Mischna *Sanhedrin*, Cap. I. § 5 (ed Surenhus. P. IV. 213).

entegen — om dit reeds voorloopig op te merken — houdt zich met het verleden bezig ter wille van de toekomst; haar vorm is historisch, hare strekking legislatief. Zoo zijn wij dan allezins gerechtigd om te verwachten, dat het geding ten haren nadeele zal worden uitgewezen. Doch geven wij ons eerst rekenschap van het verschil tusschen haar en de tegenpartij!

Volgens het N. Testament bestaat het Sanhedrin [1]) uit „de Overpriesters, de Oudsten en de Schriftgeleerden." Niet overal, waar van het Sanhedrin sprake is, worden deze drie klassen van leden, en wel in deze orde, genoemd. Doch eene nauwkeurige vergelijking van de verschillende plaatsen verheft boven redelijken twijfel, dat zij overal ondersteld worden: de minder volledige opgaven moeten blijkbaar uit andere berichten, van denzelfden auteur afkomstig, worden aangevuld. [2]) Ook dit is duidelijk, dat „de Overpriesters," *οἱ ἀρχιερεῖς*, de eerste plaats innemen: afgezien nog van het praesidium, waarover straks meer, blijkt dit uit hunne vermelding vóór de overigen en uit de formule *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον* (*Marc.* XIV : 55; *Matth.* XXVI : 59; *Hand.* XXII : 30).

Nu doet zich hier al aanstonds eene moeilijkheid voor: wie zijn *οἱ ἀρχιερεῖς*? wie *οἱ πρεσβύτεροι*? Het is niet meer dan natuurlijk, dat het N. Testament ons op deze vragen geen antwoord geeft. Doch ook van elders ontvangen wij daarom-

---

[1]) De naam, *τὸ συνέδριον*, komt voor *Matth.* V : 22; XXVI : 59; *Marc.* XIV : 55; XV : 1; *Luc.* XXII : 66; *Joh.* XI : 47; *Hand.* IV : 15; V : 21, 27, 34, 41; VI : 12, 15; XXII : 30; XXIII : 1, 6, 15, 20 28; XXIV : 20. Het meervoud vindt men *Matth.* X : 17; *Marc.* XIII : 9.

[2]) Men vergelijke onderling *Marc.* XIV : 53, 55; XV : 1 en daarmede de parallele plaatsen *Matth.* XXVI : 57, 59; XXVII : 1. Marcus is hier blijkbaar nauwkeuriger, want Mattheus zelf levert H. XXVII : 1 het bewijs, dat hij zich H. XXVI : 57 niet juist, althans niet volledig had uitgedrukt. H. XVI : 21 laat hij de *πρεσβύτεροι* aan de *ἀρχιερεῖς* voorafgaan, maar volgen op deze beiden de *γραμματεῖς*. — *Luc.* XXII : 66 ontbreken de *πρεσβύτεροι* en bestaat *τὸ πρεσβυτέριον* (verg. *Hand.* XXII : 5) alléén uit Overpriesters en Schriftgeleerden. Doch dat wij hier niets meer dan eene onnauwkeurige uitdrukking hebben, blijke uit hetgeen dezelfde auteur schrijft *Hand.* IV : 5, 6, 23 (verg. de volgende aant.); V : 21 (waar *τὸ συνέδριον καὶ πᾶσα ἡ γερουσία* vermeld en dus zeker *οἱ πρεσβύτεροι* [= *οἱ γέροντες*] niet uitgesloten worden); XXIII : 14 (waar zij uitdrukkelijk worden vermeld).

trent geen zekerheid. Sommigen zien in *οἱ ἀρχιερεῖς* de hoofden der 24 priesterklassen; anderen denken aan de gewezen hoogepriesters. Wij willen ons in deze vraag niet verdiepen, maar toch doen opmerken, dat de auteur der Handelingen eene andere opvatting, zoo al niet rechtstreeks, dan toch zijdelings schijnt aan te bevelen. Hij spreekt nl. eens (H. IV: 6) over Annas *ὁ ἀρχιερεύς* en Cajaphas en Johannes en Alexander en zoovelen verder *uit het hoogepriesterlijk geslacht* waren (*καὶ ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ*); elders noemt hij (H. V: 17, 21) *ὁ ἀρχιερεὺς καὶ πάντες οἱ σὺν αὐτῷ* — beide malen in verband met het Sanhedrin [1]). Deze uitdrukkingen leiden bepaaldelijk tot het vermoeden, dat *οἱ ἀρχιερεῖς* tot de aanzienlijke, met den Hoogepriester verwante priesterfamiliën behoorden — een vermoeden, dat in den loop van ons onderzoek zich zal bevestigen. De *πρεσβύτεροι* zijn blijkbaar leeken: of zij aan hunne afkomst, dan wel aan de hooge staatsambten, door hen bekleed, het lidmaatschap van het Sanhedrin te danken hadden, kan te eer onbeslist blijven, daar zeker gewoonlijk de aanzienlijke betrekkingen aan leden der voornaamste familiën werden toevertrouwd. In de Handelingen vinden wij duidelijke sporen van eene goede verstandhouding tusschen *οἱ ἀρχιερεῖς* en *οἱ πρεσβύτεροι* [2]). Over de derde klasse, die der Schriftgeleerden, bestaat minder onzekerheid; wij kunnen haar dus voorloopig laten rusten.

Voorzitter van het Sanhedrin is, volgens het Nieuwe Testa-

---

[1]) Schijnbaar worden H. IV: 5, 6 Annas c. s. onderscheiden van *οἱ ἄρχοντες*, evenals van *οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ γραμματεῖς*. Doch deze schijn komt op rekening van de onnauwkeurige schrijfwijze des auteurs. Want niet alleen richt Petrus (vs. 8) het woord tot *οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ Ἰσραήλ*, zonder Annas c. s. toe te spreken, die dus onder één van die twee benamingen mede begrepen moeten zijn, maar daarenboven geven de Apostelen later (vs. 23) aan de gemeente verslag van hetgeen *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι* hun hadden gezegd — waaruit duidelijk blijkt, dat de *ἄρχοντες* van *οἱ ἀρχιερεῖς* niet verschillen.

[2]) Niet zoozeer H. IV: 23 — uit welke plaats wij alleen afleiden, dat zij samen in het Sanhedrin den boventoon voerden — als wel H. XXIII: 14, waar de Joden, die Paulus den dood gezworen hebben, hun voornemen kenbaar maken aan *οἱ ἀρχ. κ. οἱ πρεσβ.*, opdat dezen (vs. 15) de noodige maatregelen van het Sanhedrin uitlokken.

ment, de Hoogepriester. Na het voorafgaande konden wij niet anders verwachten. Toch verdient dit punt afzonderlijke behandeling. Men heeft namelijk, ter wille van de harmonie der Evangeliën, aan het Nieuw-Testamentische ὁ ἀρχιερεύς behalve de gewone nog eene tweede beteekenis toegekend, die van Nasi, Synedrii Princeps. Deze beteekenis zal zelfs in het 3de Evangelie en in de Handelingen de eenige zijn [1]. Nu is het volkomen waar, dat in die twee geschriften ὁ ἀρχιερεύς het Sanhedrin presideert: hij roept het bijeen (*Hand.* V: 21) en ondervraagt de aangeklaagden (H. V: 28; VII: 1); er is zelfs sprake van ὁ ἀρχιερεὺς καὶ πᾶν τὸ πρεσβυτέριον (H. XXII: 5). Doch hieruit volgt wèl, dat de Hoogepriester Nasi was, maar niet dat de Nasi, hetzij de Hoogepriester, hetzij een ander, ὁ ἀρχιερεύς kon heeten. Het is immers geheel ondenkbaar, dat men dit zeer alledaagsche woord in meer dan één zin zal hebben gebezigd! De bewijzen, die men daarvoor bijbrengt, zijn dan ook zeer zwak. Het is zoo, *Hand.* V: 24 heet de Hoogepriester eenvoudig ὁ ἱερεύς, „de Priester" bij uitnemendheid. Doch mag daaruit worden afgeleid, dat ὁ ἀρχιερεύς een ander aanduidt? Veeleer wordt deze laatste benaming in hetzelfde verhaal voor de eerste in de plaats gesteld (vs. 27). Ook dit kan niet worden ontkend, dat *Hand.* IV: 6 Annas — en niet Cajaphas — voorkomt als ὁ ἀρχιερεύς, en dat *Luc.* III: 2, in de formule ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα, aan dienzelfden Annas de ἀρχιερωσύνη wordt toegekend: maar hoe weet men, dat de geschiedschrijver niet hem, maar zijnen schoonzoon Cajaphas, en wel dezen alléén, voor den Hoogepriester heeft gehouden? De tijden zijn voorbij, waarin men meende dit uit Flavius Josephus en uit de overige Evangelisten te kunnen bewijzen. Andere redenen om eene afwijking van het gewone spraakgebruik bij Lucas te onderstellen bestaan er niet. Want dat in het 4de Evangelie, in een kort bericht over eene zitting van het Sanhedrin (H. XI: 47—53), Cajaphas, „de Hoogepriester van dat jaar," genoemd

---

[1]) Aldus; op het voetspoor van anderen, vooral Wieseler, *Chron. Synopse* S. 183 ff. (en Herzogs *Real-Encyclopädie*. I: 354 f.). Verg. Veth in *de Gids*, 1846, Boekbeoordeelingen bl. 267 verv.

wordt *εἷς τις ἐξ αὐτῶν* (vs. 49), bewijst niet dat hij den voorzitterstoel niet bekleedde, en zou, al ware dit anders, tegenover de getuigenissen der oudere historische boeken geen gewicht hoegenaamd in de schaal leggen [1]). Het eenige punt, waaromtrent nog verschil kan bestaan, is de vraag, of Ananias, die *Hand.* XXIII: 2; XXIV: 1 als hoofd van het Sanhedrin optreedt, hoogepriester was, dan wel overpriester; deze laatste opvatting, voor weinige jaren door van Hengel verdedigd [2]), heeft veel voor; toch schijnen mij de bezwaren, waardoor zij gedrukt wordt, nog grooter [3]). Doch indien zij moest worden aangenomen, dan zou zij tevens medebrengen, dat in *Hand.* XXIII eene *tumultuaria concio* van het Sanhedrin werd gezien, waaruit derhalve geenerlei gevolgtrekking ten aanzien van het gewone praesidium mag worden afgeleid: dat overal elders in het N. Testament de Hoogepriester de vergaderingen van het Sanhedrin leidt, wordt ook door van Hengel niet geloochend.

Nog ééne bijzonderheid, voordat wij van het N. Testament afscheid nemen. Indien de Hoogepriester voorzitter is van het Sanhedrin, dan verdienen de opgaven der Mischna aangaande de opeenvolgende Nasi's geen geloof. De auteur der Handelingen weêrspreekt ze, als ten overvloede, niet alleen zijdelings, door hetgeen hij aangaande den Hoogepriester mededeelt, maar ook rechtstreeks, door zijn bericht over Gamaliël (H. V: 34—40). Deze is geen ander dan Hillels kleinzoon en was dus, volgens den Talmud, Nasi. Doch in het verhaal van Lucas is hij „een zeker Phariseër, een leeraar der Wet bij het gansche volk geeerd", die in het Sanhedrin zitting heeft, maar als gewoon lid, en geene andere macht uitoefent dan die hij te danken heeft aan de gepastheid van zijn advies.

Wij wenden ons tot Flavius Josephus. Nog veel minder dan het N. Testament geeft hij ons eene duidelijke beschrijving van het Sanhedrin; zijne mededeelingen zijn zelfs bijzon-

---

[1]) Scholten, *het Evangelie naar Johannes*, bl. 321, 273.

[2]) *Godg. Bijdragen* voor 1862 bl. 1001—1027.

[3]) Inzonderheid schijnt H. XXIII: 4 (*τὸν ἀρχιερέα τοῦ θεοῦ λοιδορεῖς;*) een krachtig bewijs, dat Ananias de Hoogepriester is.

der schraal. Doch wat hij geeft stemt met het N. Testament ten volle overeen. Het eerst komt het Sanhedrin — nl. onder dien naam — voor *Arch. Jud.* XIV. 9 § 3—5. In het jaar 47 v. Chr. [1]) maakte het gedrag van Herodes, die in Galilea de rooverijen met geweld onderdrukte en zich daarbij meer aanmatigde dan hem toekwam, de verontwaardiging van de Joodsche Grooten gaande; zij beklagen zich over hem bij den toenmaligen Hoogepriester en Vorst, den zwakken Hyrcanus II, die, hoezeer tegen zijn zin, Herodes voor het Sanhedrin daagt; in de vergadering van dat lichaam waagt niemand het den gedaagde, die zich van eenige wel gewapende lijfwachten had omringd, te beschuldigen, totdat Sameas — door Josephus aangeduid als *εἷς τις, Σαμέας τὸνομα, δίκαιος ἀνὴρ καὶ διὰ τοῦτο τοῦ δεδιέναι κρείττων* — het woord neemt, om aan Herodes zijne misdaden en aan den Vorst en het Sanhedrin hunne zwakheid tegenover den stoutmoedigen overtreder te verwijten; zijne rede maakt diepen indruk, zoodat de veroordeeling van Herodes waarschijnlijk wordt; maar juist daarom stelt Hyrcanus de beslissing uit tot een' anderen dag, waardoor Herodes gelegenheid verkrijgt om zich door de vlucht te redden. — Twee dingen verdienen hier onze aandacht: 1° de Hoogepriester en Vorst is tevens voorzitter van het Sanhedrin; 2° Sameas, die volgens den Talmud de waardigheid van Nasi bekleedde, is niet meer dan gewoon lid. — Wel is waar, het is niet geheel zeker wien Josephus hier en elders [2]) met dien naam aanduidt, waarschijnlijk zelfs, dat hij twee personen, wier namen groote onderlinge overeenkomst hebben, Schemaja en Schammai, met elkander heeft verward [3]). Doch voor ons doel is dit onverschillig: in geen geval kent de Joodsche geschiedschrijver aan Sameas — hij zij dan Schemaja, wat mij aannemelijker voorkomt, of Schammai — den hoogen rang toe, waarin de Talmud hem plaatst.

Dit getuigenis staat niet op zich zelf. Volgens *Arch. Jud.*

---

[1]) Verg. J. A. van der Chijs, *diss. chronol. hist. de Herode Magno*, p. III, 10 sq.

[2]) *Arch. Jud.* XV. 1 § 1; 10 § 4.

[3]) Verg. Graetz a. a. O. S. 481 (n. 17).

XX. 9. § 1 maakt de Hoogepriester Ananus (d. i. Hanan II) van het *interim* tusschen den dood van Festus en de komst van Albinus gebruik, om een *συνέδριον κριτῶν* bijeen te roepen en Jacobus, den broeder van Jezus, met andere Christenen ter dood te doen veroordeelen. Wel wordt hij wegens deze daad bij Albinus aangeklaagd, door dezen streng berispt, en zelfs kort daarna door Agrippa afgezet. Doch zijne fout bestaat niet hierin, dat hij het Sanhedrin had samengeroepen, maar dat hij dit gedaan had *χωρὶς τῆς ἐκείνου* [*Ἀλβίνου*] *γνώμης:* ook van elders weten wij, dat tot de voltrekking van een doodvonnis de toestemming der Romeinen werd vereischt [1]; Hanan had derhalve tegen hen overtreden, maar overigens toen hij het Sanhedrin samenriep de grenzen zijner hoogepriesterlijke bevoegdheid niet overschreden. Geheel anders zouden wij zijne daad moeten beoordeelen, indien toen, gelijk de Talmud bericht, Simon b. Gamaliël Nasi ware geweest. Doch daarvan weet Josephus niets, gelijk straks nader blijken zal.

Minder beteekenis moeten wij toekennen aan eene bijzonderheid, een weinig verder (l.l. § 6) door Josephus geboekt: de Levietische zangers verlangen eene wijziging in hunne kleeding en verzoeken Koning Agrippa, een Synedrium samen te roepen en daar de bedoelde verandering door te zetten; de Koning *μετὰ γνώμης τῶν εἰς τὸ συνέδριον ἐποιχομένων* bewilligt hun wat zij begeeren. Josephus keurt dit zeer af, doch alleen omdat hij de wijziging strijdig acht met de Wet. Over de macht, die Agrippa bij deze gelegenheid uitoefent, schijnt hij zich niet te verwonderen. Volgt hieruit niet, dat het Synedrium, waarvan hij spreekt, met het Talmudische weinig meer dan den naam gemeen heeft? De Mischna toch — wat wij reeds vroeger, bij het rechtsgeding tegen Herodes, hadden kunnen opmerken — ontzegt den Koning uitdrukkelijk het recht om in het Sanhedrin zitting te nemen [2]. Het blijft inmiddels mogelijk, dat Agrippa zijne macht is te buiten ge-

---

[1]) *Joh.* XVIII: 31 en de Commentatoren op deze plaats.

[2]) *Sanhedrin* Cap. 2 § 2 (ed. Surenhus. P. IV: 214 sq.)

gaan; wij vinden dus geene vrijheid om uit dit ééne voorval een' algemeenen regel af te leiden.

Zooveel te belangrijker schijnen ons de bijzonderheden, die Josephus in zijne autobiographie mededeelt. Hij onderstelt natuurlijk, dat zijne lezers met de inrichting van het staatsbestuur bekend zijn, en laat die dus meer raden, dan dat hij haar beschrijft. Doch zijne wenken laten zich kwalijk misverstaan. In Galilea aangekomen, schrijft hij (§ 12) aan „het synedrium der Jeruzalemmers", blijkbaar het lichaam dat hem derwaarts had afgevaardigd. Vroeger had hij bericht (§ 7) dat *οἱ πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* hem en twee anderen naar Galilea hadden gezonden. Het Sanhedrin bestaat dus, om het kort uit te drukken, uit de Jeruzalemsche aristocratie, welker beide hoofdbestanddeelen Josephus aangeeft, als hij schrijft (§ 5), dat hij kort vóór zijn vertrek naar Galilea verkeerde met *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Φαρισαίων*. Dat hier de *ἀρχιερεῖς* niet toevallig de eerste plaats innemen blijkt uit het vervolg. Gelijk bekend is had Josephus vele vijanden. Eén hunner, Johannes b. Levi, zendt gezanten naar Jeruzalem tot Simon b. Gamaliël, met verzoek dat deze *τὸ κοινὸν τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* bewege, om Josephus af te zetten en hem, Johannes, in zijne plaats te benoemen (§ 38). Is deze Simon, ook volgens Josephus, evenals in den Talmud, voorzitter van het Sanhedrin? Integendeel: hij heet een aanzienlijk en geleerd Phariseër, bij machte om door zijn verstand verwarde aangelegenheden in orde te brengen; maar om te bewerken, wat Johannes b. Levi van hem verlangt, moet hij Ananus (Hanan II), Jezus, den zoon van Gamalas en eenige andere *ἀρχιερεῖς* in zijn belang overhalen, wat hij eerst door redeneering beproeft en daarna door omkooping verwerft. De *πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν* zijn het nu onderling eens en vaardigen een gezantschap af, om de Galileërs van de gehoorzaamheid aan Josephus te ontslaan (§ 39): vermoedelijk werd dit besluit genomen in eene geheime zitting van het Sanhedrin, want later (§ 60) beklaagt zich het volk van Jeruzalem, dat men *χωρὶς τῆς γνώμης τοῦ κοινοῦ* Josephus had afgezet. Deze laatste zegt (§ 44), dat de gezanten *ὑπὸ τῶν περὶ Σίμωνα καὶ Ἄνανον τὸν ἀρχιερέα* waren gezonden, maar loochent daar-

mede niet, dat het Sanhedrin hen had gestuurd, want dit bestond werkelijk uit de aanhangers van die twee mannen, uit de ἀρχιερεῖς en de πρῶτοι τῶν Φαρισάιων — gelijk Josephus dan ook elders erkent, dat οἱ πρῶτοι τῶν Ἱεροσολυμιτῶν hem van zijne waardigheid hadden ontzet (§ 44, 49) en, door het volk gedwongen, op dat besluit terugkwamen (§ 60). — Dat dit alles overeenstemt met de voorstelling van het Sanhedrin, die wij in het N. Testament aantreffen, springt in het oog. Het bevreemdt ons dan ook niet, dat Josephus in zijn werk over den Joodschen oorlog (II: 22 § 1) denzelfden Ananus, den Hoogepriester, als het aangewezen hoofd van den Staat laat optreden en o. a. de versterking der wallen van Jeruzalem aan zijne bemoeiingen toeschrijft.

Wij hebben nu de beide partijen gehoord. Wèl zal Josephus nog eenmaal in het verhoor moeten genomen worden, doch aanvankelijk meenden wij ons te moeten bepalen tot zijne mededeelingen betreffende de laatste eeuw van den Joodschen Staat, omdat deze met de berichten van het N. Testament nagenoeg parallel loopen. Hoe zal nu ons oordeel moeten luiden? Het gaat niet aan, met Graetz, de Talmudische voorstelling stilzwijgend als de ware aan te nemen en die van Josephus te ignoreeren. Wanneer deze geleerde de regeering van Hyrcanus II bespreekt, dan verzuimt hij niet de verschijning van Herodes voor het Sanhedrin te vermelden, doch, hoewel wij deze bijzonderheid alleen uit Josephus kennen, bij hem wordt Sameas (εἷς τις — δίκαιος ἀνήρ) eenvoudig gemetamorphoseerd in Schemaja, den voorzitter van het Sanhedrin, terwijl de tegenwoordigheid van Hyrcanus op zeer gedwongen wijze wordt verklaard [1]) Als hij later over het rechtsgeding van Jezus handelt, dan wordt het bericht der Evangeliën, dat Cajaphas als voorzitter fungeerde, hem een bewijs, dat de aangeklaagde niet door het groote Sanhedrin, maar door een kleiner gerechtshof van 23 leden is veroordeeld [2]). Tot zoo willekeurige operatiën

---

[1]) *Gesch. der Juden* III: 151 ff. (2e Aufl.)

[2]) A. a. O. S. 243.

bestaat geen recht hoegenaamd. Maar hoe dan? Zullen wij, met Jost [1]), onderstellen, dat de voorvallen, ons door de schrijvers van het N. Testament en door Josephus geboekt, altemaal anomalieën zijn? Zullen wij, met andere woorden, het daarvoor houden, dat het Talmudische Sanhedrin, om zoo te zeggen, nagenoeg alleen op het papier bestond en, onder den druk der vreemde overheersching en ten gevolge van de aanmatigingen der Hoogepriesters, er bijna niet toe kwam, om de macht, die het rechtens bezat, ook feitelijk uit te oefenen? Doch dit gevoelen, — het zij gezegd met allen eerbied voor de onmiskenbare verdiensten van den geleerde, die het voordroeg — is, van nabij bezien, weinig beter dan ongerijmd. Welke redelijke voorstelling kunnen wij ons vormen van zulk een potentiëel bestaan van het Sanhedrin? Wordt daarmede niets meer bedoeld, dan dat eene partij onder de Joden zulk een lichaam wenschelijk of zelfs regelmatig achtte, dit geeft voorwaar nog geen recht om daaraan ook realiteit — welke dan ook — toe te kennen. Beteekent dat potentiëel bestaan iets meer — wat dan? en waar zijn de bewijzen voor dat meerdere? Maar daarenboven: welk een zonderling spel van het toeval, dat de geschiedschrijvers, die wij kunnen raadplegen, ons slechts uitzonderingen op den regel doen kennen en van den regel zelven blijkbaar geen kennis dragen! Doch welaan! geven wij voor een oogenblik de mogelijkheid van zulk eene speling toe: het zal dan toch vrijstaan, of liever: het is plicht te onderzoeken, of de voorvallen, die men ons wil doen voorkomen als uizonderingen, dat ook werkelijk zijn. Flavius Josephus is zeker een minder dan middelmatig geschiedschrijver, doch zijne Archaeologie zou toch al zeer gebrekkig moeten zijn — veel gebrekkiger dan zij in waarheid is — indien wij daaruit niet konden opmaken, voor hoedanig een Synedrium in den Joodschen Staat, gedurende de laatste eeuwen van zijn bestaan, plaats was. Wij bezitten daarenboven nog andere historische geschriften dan de zijne, b. v. het 1ste en het 2de Boek der Maccabeën. Is er in het tafereel, dat zij ons ophangen, van

---

[1]) In de boven (bl. 136 n. 3) aangehaalde plaatsen. Hij wordt gevolgd door Leyrer (Herzogs R. E. XV: 328).

de geschiedenis des Joodschen volks, ruimte voor het Talmudische Sanhedrin of niet? Zietdaar ongetwijfeld de hoofdvraag.

Bedrieg ik mij niet, dan kan het bewijs worden geleverd 1°. dat zulk een Sanhedrin, als wij uit het N. Testament en Josephus leerden kennen, geheel overeenkomt met den regeeringsvorm, waaronder de Joden, na Alexander den Groote, leefden; 2°. dat het dan ook althans van de 3de eeuw vóór onze jaartelling af onder hen heeft bestaan; terwijl 3°. de wijzigingen, die zijne samenstelling heeft ondergaan, zich zoo al niet met zekerheid, dan toch met hooge waarschijnlijkheid laten aanwijzen. Gelukt het mij, deze stellingen te staven, dan is daarmede de afwijzing van de Talmudische schildering van het Sanhedrin volkomen gerechtvaardigd en rest ons alleen nog, haar genetisch te verklaren.

1°. Op meer dan éene plaats van de Archaeologie laat Josephus zich uit over den regeeringsvorm, die na de Babylonische ballingschap onder de Joden werd ingevoerd. Zij leefden — schrijft hij Lib. XI: 4 § 8 — onder eene *πολιτεία ἀριστοκρατικὴ μετ' ὀλιγαρχίας*, want *οἱ ἀρχιερεῖς* stonden aan het hoofd van den Staat, totdat de Hasmoneeën koningen werden. Er is in deze uitspraak iets dubbelzinnigs: *οἱ ἀρχιερεῖς* zijn òf de elkander opvolgende Hoogepriesters, òf de overpriesters die gezamenlijk, nevens en door den Hoogepriester, beslissenden invloed oefenden op den gang der zaken. De laatste opvatting verdient de voorkeur: had Josephus aan den Hoogepriester alléén gedacht, dan zou hij uitdrukkelijk hebben moeten vermelden, met wie deze zijne macht deelde, opdat het bleek dat de Staatsinrichting werkelijk aristocratisch-oligarchisch en niet monarchaal was. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat elders aan den Hoogepriester, den eerste en het orgaan der *ἀρχιερεῖς*, het Staatsbestuur wordt toegeschreven. Zoo b. v. aan Jaddua, tot wien Alexander zich richt met den eisch om de Perzen te verlaten en aan hem gehoorzaamheid en trouw te beloven (Lib. XI: 8 § 3); en aan Onias b. Simon, die gezegd wordt *ἡ προστασία τοῦ λαοῦ* uit te oefenen en te „heerschen" (*ἄρχειν*) (Lib. XII: 4 § 2) [1]). In het overzicht van de Hooge-

[1]) Verg. ook de schildering van Simon b. Onias bij Jesus Sirach, H. L: 1—4.

priesters, waarmede Josephus zijn werk besluit (Lib. XX: 8), heet het dat Josua, de tijdgenoot van Zerubbabel, en zijne 14 opvolgers, tot Antiochus Eupator toe, gedurende 412 jaren ἐπολιτεύοντο δημοκρατικῶς — eene vreemde uitdrukking, die wel niets meer inhoudt dan dat deze Hoogepriesters geene alleen-heerschappij bezaten. Dat Josephus steeds voortgaat den Hoogepriester te beschouwen als het hoofd en den vertegenwoordiger van de aanzienlijke priesterfamiliën, bewijst het vervolg van zijn overzicht. De Hasmoneeën — schrijft hij (l.l.) — nadat hun ἡ προστασία τοῦ λαου toevertrouwd was en zij de Macedoniërs beoorloogd hadden, stellen Jonathan aan tot Hoogepriester. Daarna maakt hij gewag van de periode, waarin de Joden eerst door inheemsche koningen of vorsten, later door Herodes en Archelaus werden geregeerd; „na dezen" — zoo gaat hij voort — „was de staatsinrichting aristocratisch en het bestuur over het volk aan οἱ ἀρχιερεῖς toevertrouwd".

Dit alles is volstrekt niet dubbelzinnig. Maar indien nu, gedurende datzelfde tijdvak van nagenoeg zes eeuwen of eenig gedeelte daarvan, de hoogste rechterlijke macht en een deel van het staatsbestuur in handen waren van het Sanhedrin — en ook dit weten wij uit Josephus — dan moeten in dat Sanhedrin de leden der aanzienlijke priesterfamiliën niet alleen zitting gehad, maar ook zeer bepaald den boventoon gevoerd hebben. Elke andere voorstelling van het Sanhedrin is ongerijmd. Doch als ten overvloede brengt Josephus zijne mededeelingen over den regeeringsvorm der Joden met het Sanhedrin in verband. Eenmaal (Lib. XIV: 5 § 4) gewaagt hij van de maatregelen, in 57 v. Chr. door Gabinius genomen, waartoe o. a. behoorde de splitsing van Judea in vijf deelen, ieder met zijn eigen synedrium, waarop hij onmiddellijk laat volgen: καὶ οἱ μὲν (Ἰουδαῖοι) ἀπηλλαγμένοι τῆς δυναστείας (het monarchaal bewind van Hyrcanus II) ἐν ἀριστοκρατίᾳ διῆγον. Zoo blijkt, dat de aristocratische staatsinrichting en het bestuur der synedriën — of, want de nieuwigheid door Gabinius ingevoerd hield geen stand, van het Sanhedrin — bijeen behooren. Niet minder beteekenisvol is eene andere uitspraak van den Joodschen geschiedschrijver. In het 4de boek der Archaeologie geeft hij eene zoogenaamde paraphrase van de Mozaïsche

wetten, o. a. van *Deut.* XVII: 8—13, een voorschrift betreffende een hof van appèl te Jeruzalem (Cap. 8 § 14). Wanneer — schrijft Josephus — de rechters eenige zaak niet kunnen beslissen, dan zenden zij haar op naar de heilige stad, en maken daar de hoogepriester, de profeet en de senaat (*η γερουσία*), samengekomen zijnde, hunne meening bekend. Als paraphrase van de Deuteronomische wet zijn deze woorden meer dan onnauwkeurig. Doch zooveel te grooter is de waarschijnlijkheid, dat Josephus de gewoonte van zijn eigen tijd in de Mozaïsche periode overbrengt. „De profeet" — waarvan in Deuteronomium geen spoor — moet blijkbaar alleen dienen om aan de voorstelling eene archaïstische kleur te geven — zoodat overblijven *ὁ ἀρχιερεὺς καὶ η γερουσία*, waarin wij zonder moeite het latere Sanhedrin met zijn wettigen voorzitter herkennen. [1])

2°. Nog ééne plaats van Josephus verdient afzonderlijke vermelding, doch zij dient tevens tot bewijs voor de stelling (tot welker betoog wij thans overgaan), dat het Sanhedrin althans van de 3de eeuw v. Chr. af onder de Joden heeft bestaan. Reeds merkten wij op dat het Sanhedrin onder dezen naam voor het eerst door Josephus wordt vermeld onder de regeering van Hyrcanus II. Doch reeds voor vroeger tijd kent hij eene *γερουσία*, en wel onder het bewind van Antiochus den Groote (Lib. XII: 3 § 3). In het jaar 203 v. Chr. vaardigt deze koning een brief uit, door Josephus tot eer van zijn volk aan de vergetelheid ontrukt, waarin hij zijne tevredenheid betuigt o. a. hierover, dat de Joden hem vriendelijk in Jeruzalem hadden ontvangen en zelfs met den Senaat (*μετὰ τῆς γερουσίας*) hem waren te gemoet getrokken; in hetzelfde stuk verleent hij dan ook vrijdom van hoofdgeld en andere belastingen aan den Senaat en aan de priesters en aan de Schriftgeleerden

---

[1]) Het is dan ook zeer waarschijnlijk, dat Josephus, wanneer hij (*c. Apion.* II: 23) het de taak van den Hoogepriester noemt *δικάζειν περὶ τῶν ἀμφισβητουμένων, κολάζειν τοὺς ἐλεγχθέντας ἐπ' ἀδίκῳ*, voor oogen heeft wat deze als voorzitter van het Sanhedrin verricht. In elk geval verzet zich deze plaats tegen de meening, dat de hoogste rechtspraak zou zijn uitgeoefend door een collegie, waartoe de Hoogepriester òf in het geheel niet òf slechts als gewoon lid behoorde.

van den tempel en aan de heilige zangers. — Zonder eenige bedenking zien wij in deze gerusia het lichaam, dat later gewoonlijk het Sanhedrin wordt genoemd. Zij neemt, reeds in dit edict van Antiochus, maar ook elders, dezelfde plaats in het staatsorganisme in, die wij aan het Sanhedrin moesten toekennen. Ook elders, want de boeken der Maccabeën, in een aantal plaatsen, die hier niet behoeven te worden opgesomd, kennen evenzeer zulk eene gerusia, door den Hoogepriester (Jonathan, Simon) gepresideerd. Over hare samenstelling verspreiden die plaatsen alleen in zóóverre eenig licht, als zij haar van het volk (ὁ δῆμος) onderscheiden en met de oudsten (πρεσβύτεροι) en priesters in nauw verband brengen [1]). Doch daarop komen wij zoo aanstonds terug.

Vooraf zoeken wij een antwoord op de vraag, sedert wanneer deze gerusia, het latere Sanhedrin, heeft bestaan? Vóór

---

[1]) Het 3de boek der Macc. behandelt een voorval uit de regeering van Ptolemaeus Philopator (222—205 v. Chr.) en zou dus het eerst in aanmerking moeten komen. Doch het is niets meer dan een verdicht verhaal zonder eenige historische basis (Graetz a. a. O. III. S. 263 ff. 444 f.). Aan de vermelding der gerusia, H. I: 8, kan dus geen gewicht worden toegekend. Overigens stemt het daar gezegde wel overeen met hetgeen Josephus uit de regeering van Antiochus III mededeelt. — Meer beteekenis hebben de getuigenissen van het 1ste en 2de boek, die hier in chronologische orde volgen: 2 M. IV: 44 (drie mannen, door de gerusia gezonden, beklagen zich bij Antiochus Epiphanes over de geweldenarijen van Menelaus [170 v. Chr.]); XI: 27 (brief van Antiochus aan ἡ γερουσία τῶν Ἰουδαίων καὶ οἱ ἄλλοι Ἰουδαῖοι [164 v. Chr.]); I M. XII: 6 (Jonathan, de Hoogepriester, en de gerusia van het volk en de priesters en het overige volk der Joden schrijven aan de Spartiaten [± 144 v. Chr.]); XIII: 36 (Demetrius aan Simon, den Hoogepriester, en aan de oudsten en het volk der Joden [142 v. Chr.]); XIV: 20 (de Spartiaten aan Simon, den grooten Priester, en de oudsten en de priesters en het overige volk der Joden [140 v. Chr.]). Misschien verschillen οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, die Jonathan samenroept (I M. XII: 35), niet van ἡ γερουσία, even te voren (vs. 6) vermeld. Hierbij voege men nu nog 2 M. I: 10b, het opschrift van een brief van „de bewoners van Jeruzalem en van Judea en de gerusia en Judas" aan Aristobulus. Dit stuk is onecht en bewijst dus weinig meer, dan dat in de 1ste eeuw v. Chr. de naam ἡ γερουσία, ter aanduiding van het Sanhedrin, in Alexandrië gebruikelijk was. Verg mijn *Hist. Krit. onderzoek* enz. III: 403 v. — Volledigheidshalve moet hier eindelijk worden melding gemaakt van Judith IV: 8; XI: 14; XV: 8, in alle welke plaatsen de gerusia voorkomt, en wel tweemalen met den Hoogepriester als haar hoofd. De twijfelachtige ouderdom van het boek *Judith* verbiedt ons evenwel op deze plaatsen iets te bouwen.

het jaar 203 v. Chr. komt zij in onze bronnen niet voor. Dit neemt evenwel niet weg, dat zij reeds vroeger kan zijn voorhanden geweest. Doch om meer dan ééne reden kan zij niet wel ouder zijn dan het begin der Grieksche periode, ± 330 v. Chr. De boeken *Ezra* en *Nehemia* kennen zulk een lichaam niet: wij gaan zeker niet te ver, wanneer wij daaruit afleiden, dat het in de jaren 450 v. Chr. en vervolgens niet bestond. Hoe had b. v. Nehemia, in de beschrijving van de inwijding der muren van Jeruzalem (H. XII: 27—43), de gerusia onvermeld kunnen laten, wanneer hij zulk een collegie had gekend? Zou hij, die telkens van „de aanzienlijken" (החורים) en „de overheden" (הסגנים) gewaagt [1]), geene enkele maal aanleiding hebben gehad, om de gerusia te noemen, wanneer zij had bestaan? Aan dit eerste *argumentum e silentio* paart zich een tweede: als, volgens het verhaal van Josephus, de Hoogepriester Jaddua Alexander den Groote buiten Jeruzalem te gemoet trekt, dan wordt hij vergezeld door „de priesters, en de menigte der burgers" [2]) — niet door de gerusia, die toch, ruim 100 jaren later, Antiochus III verwelkomt (boven bl. 151). De bewijskracht dezer plaatsen wordt versterkt door eene overweging van meer algemeenen aard. Ongetwijfeld berustte terstond na den terugkeer der Joden uit de ballingschap en gedurende het geheele Perzische tijdvak de hoogste macht bij den Hoogepriester. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij deze zal hebben uitgeoefend in vereeniging en in overleg met de hoofden der priesters en met de aanzienlijksten des volks. Met andere woorden: de kiemen eener gerusia kunnen van het jaar 500 v. Chr. af voorhanden zijn geweest. Maar zulk een lichaam kon toen, en in het algemeen vóór het Grieksche tijdvak, niet wel in het leven treden, om de eenvoudige reden, dat

---

[1]) Zie de plaatsen in mijn *Hist. Krit. onderzoek* enz. I: 347 n. 11.

[2]) Πρόεισι μετὰ τῶν ἱερέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ πλήθους, *Arch. Jud.* XI: 8 §. 5. Deze plaats strekt mede ten bewijze, dat in § 2 van hetzelfde hoofdstuk οἱ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν πρεσβύτεροι niet als senaat, maar veeleer als de natuurlijke voorgangers en woordvoerders van de burgerij der hoofdstad optreden. Het heet dan ook t. a. p. dat zij ἐστασίαζον πρὸς αὐτόν (d. i. tegen Manasse, den broeder van Jaddua), en weinige regels verder wordt gezegd: τοῦ δ' ἀρχιερέως συναγανακτοῦντος τῷ λαῷ κτέ.

er voor zijne werkzaamheid geene ruimte was. De Joden, door de landvoogden „aan deze zijde van den Euphraat" bestuurd en onderdrukt, genoten slechts eene zeer geringe mate van zelfstandigheid. Eerst na Alexander, en vooral onder de Lagiden (301—203 v. Chr.) werd dat anders. Hunne Egyptische meesters hadden er belang bij hen aan zich te verbinden en zoo Judea tot een voormuur tegen de Seleuciden te maken. Natuurlijk was het vooral de regeerende aristocratie, die van deze gunstige gezindheid de vruchten plukte. Al zeer spoedig na de invoering van de nieuwe orde van zaken kan zij zich hebben geconstitueerd tot een collegie van staatsbestuur en rechtspraak, aan welks hoofd natuurlijk de Hoogepriester stond. Het is althans veel aannemelijker, dat dit toen, dan dat het reeds eene eeuw vroeger, onmiddellijk na Ezra en Nehemia, heeft plaats gehad.

Of zou wellicht uit den Talmud volgen, dat het Sanhedrin ouder is? Ongetwijfeld: het heeft immers zijn ontstaan aan Mozes te danken en sedert dien tijd niet meer opgehouden! Doch wannneer men, om redenen die thans niet meer behoeven te worden genoemd, deze voorstelling prijs geeft, dan mag men zich ook niet op de Joodsche traditie beroepen, om b. v. te bewijzen, dat het Sanhedrin in de dagen van Ezra bestond. Dit zou alleen dan moeten geschieden, wanneer aan Herzfeld [1]) en anderen [2]) moest worden toegestemd, dat de groote Synagoge de oudere naam is van het Sanhedrin. Doch dit gevoelen is blijkbaar onjuist. Wèl gaat b. v. in *Pirke Abôth* „de groote Synagoge" vooraf aan „de paren", d. i. aan de voorzitters van het Sanhedrin. Doch ons onderzoek heeft reeds geleerd, dat deze „paren" wèl in den Talmud aan het hoofd van het Sanhedrin worden geplaatst, maar dat dit in waarheid door den Hoogepriester werd gepresideerd en geheel anders samengesteld was dan wij uit den Talmud zouden opmaken. Wij kunnen toegeven, dat „de groote Synagoge" met het Talmudische Sanhedrin samenvalt, doch dit sluit te gelijk in, dat zij

[1]) A. a. O. II: 386 ff.

[2]) S. Sachs in Frankels *Zeitschrift* II: 304 ff. en de schrijvers, opgesomd door Leyrer a. a. O. XV: 323.

met het Sanhedrin der historie weinig of niets gemeen heeft. Er bestaat derhalve geene reden om van de boven gegeven tijdsbepaling af te wijken.

3°. Zoo kunnen wij dan nu beproeven de ontwikkeling van het Sanhedrin nog wat nader in het licht te stellen. Dat wij daaromtrent gebrekkig onderricht en eigenlijk tot gissingen bepaald zijn, behoeft na al het voorafgaande nauwelijks vermelding. Uit Josephus en uit het N. Testament blijkt duidelijk, dat althans van Hyrcanus II af en tot den val van Jeruzalem toe ook Schriftgeleerden in het Sanhedrin zitting hadden. Het is de vraag, of dit van den aanvang af het geval was, en, zoo niet, wanneer deze gewichtige verandering heeft plaats gegrepen? In het antwoord op deze vraag kan alles, wat over ons onderwerp nog te zeggen valt, worden opgenomen.

Bekend zijn de denkbeelden van Dr. Geiger over den oorsprong en de onderlinge verhouding der partijen onder de Joden na de ballingschap. Het staatsbestuur was in handen van de aanzienlijke priesterfamiliën en van de nauw met haar verbonden voorname geslachten, die van de priesterlijke verrichtingen waren uitgesloten: gezamenlijk vormden deze de regeerende aristocratie, die wèl over het algemeen de godsdienst op hoogen prijs stelde en de voorvaderlijke inzettingen getrouw handhaafde, maar tevens, uit kracht van hare positie, het belang van den Staat op den voorgrond plaatste en tegen de consequente — naar hare meening: overdreven — toepassing van de eischen der godsdienst gekant was. Tegenover die aristocratie stonden de mannen uit het volk, die de Wet altijd en overal op den voorgrond stelden, voor geene gevolgtrekking uit hare bepalingen terug deinsden en zich steeds bereid betoonden om het vermeende staatsbelang aan de godsdienst ten offer te brengen: zij waren het, die de huwelijksverbintenissen en meer in het algemeen de verbonden met vreemde volkeren verafschuwden en, gelijk het in het boek *Ezra* (H. VI: 21) wordt uitgedrukt, „zich afzonderden van de onreinheid der volkeren des lands." Het valt niet moeilijk in deze twee partijen de latere Sadduceën en Phariseën te erkennen. De juistheid der teekening schijnt mij, over het algemeen, boven bedenking verheven. Ten aanzien van bijzonderheden kan men

van Geiger verschillen. Zoo mag ik niet toegeven, dat de priesterlijke familiën, die na den terugkeer aan het hoofd van den Staat stonden, den gemeenschappelijken naam droegen van Bené Zadok of Zadokieten en dat hieruit later de benaming Sadduceën is ontstaan. Ook komt het mij voor, dat Geiger hier en daar de grenslijnen te scherp getrokken en op de natuurlijke overgangen van de ééne partij in de andere niet genoeg gelet heeft. Doch deze bijzonderheden brengen slechts geringe verandering in de hoofdzaak, die mij toeschijnt door den verdienstelijken geleerde voor goed in het licht te zijn gesteld. Het wordt dus de vraag, hoe wij ons de geschiedenis van het Sanhedrin, in verband met deze opvatting van den stand der partijen in Judea, hebben voor te stellen?

De Schriftgeleerdheid is een natuurlijk product der ontwikkeling van de Israëlietische godsdienst. Op de scheppende of profetische periode moest een tijdvak volgen, waarin men zich op de verzameling, toepassing en uitwerking van de overgeleverde schatten toelegde. Welken weg men daarbij volgde, behoeft hier niet te worden verklaard. Maar wèl is het van belang op te merken, dat de Schriftgeleerdheid uit haren aard evenmin aristocratisch was als der aristocratie vijandig. Beschouwd als geestesrichting en als methode was zij algemeen gangbaar, zoowel bij hen, die den Staat bestuurden, als bij de oppositie. Toch lag het evenzeer in den aard der zaak, dat de Schriftgeleerden gewoonlijk tegenover de regeering stonden. De studie van Wet en overlevering was voor allen toegankelijk, en, zij het ook dat vooral in den beginne bij voorkeur priesters en Levieten zich daarop toelegden, ook anderen, leeken, maakten zich de overlevering eigen, en in geen geval bleef zij het uitsluitend gebied van de aristocratie. De meerderheid der Schriftgeleerden stond dus niet onder den invloed van die — veelal politieke — beweegredenen, die bij de regeeringspartij het zwaarst wogen. Conflicten waren niet slechts mogelijk, maar konden zelfs dán alleen uitblijven, wanneer de personen, die krachtens hunne geboorte tot het Staatsbestuur geroepen waren, tegelijk de godsdienst hoog waardeerden en sympathie koesterden voor hen, wien zij het één en het al was. In het tegenovergestelde geval moesten de Schriftgeleerden, als

klasse beschouwd, zich tegenover de aristocratie stellen en haar bestrijden, in naam van de belangen die hun waren toevertrouwd. Zoo was Ezra, de eerste der Schriftgeleerden, zoo was Nehemia, zijn geestverwant, hen voorgegaan; zij konden niet anders dan navolgen. In één woord: de Sopherîm moesten allengs meer Phariseën worden. Het bevreemdt ons niet, dat in het N. Testament die beide benamingen zoo dikwerf dezelfde personen aanduiden.

Heeft nu de aristocratie aan deze Schriftgeleerden aanstonds rechtstreekschen invloed op het staatsbestuur toegestaan? Heeft zij later, toen zij zich als Gerusia of Sanhedrin constitueerde, aan de Schriftgeleerden in deze hunne hoedanigheid zitting gegeven? Dit zou van hare zijde eene vrijwillige daad zijn geweest, eene daad van zelfverloochening, die evenmin door de analogie waarschijnlijk gemaakt als door eenig historisch getuigenis gestaafd wordt. Eerst allengs konden de Schriftgeleerden, door het volk dat hen vereerde gesteund, der aristocratie een deel van hare macht ontwringen. Zelfs moesten zij om daarin te slagen door de omstandigheden worden geholpen. Nemen wij dit in aanmerking, dan worden wij als van zelf geleid tot de onderstelling, dat de opstand tegen Antiochus Epiphanes een keerpunt vormt in hunne verhouding tot de regeering, in dien zin dat deze hun den weg baande om daaraan persoonlijk deel te nemen.

Kort vóór dien opstand deed de aristocratie het mögelijke om zich zelve te benadeelen in de oogen van het volk, dat aan de voorvaderlijke godsdienst gehecht was: ik behoef slechts de namen te noemen van Jason en Menelaus. Wèl was het eene familie van priesters, die zich aan het hoofd der getrouwen stelde en hen tot de overwinning en zoo tot de onafhankelijkheid geleidde, doch het blijkt niet, dat zij tot de regeerende aristocratie behoorde, en in elk geval dankte zij niet aan geboorte, maar aan verdiensten hare verheffing tot de hoogepriesterlijke waardigheid. Indien ook daarna de aanzienlijke geslachten zich om haar schaarden en eene nieuwe aristocratie geboren werd, het lag in den aard der zaak, dat deze minder exclusief was dan de vroegere. Zoo was dan aan den éénen kant het *prestige* van de aristocratie gedaald en aan de andere

zijde de scheidsmuur tusschen haar en het volk niet meer zoo hoog opgetrokken als te voren. Daarentegen was het aanzien der Schriftgeleerden gestegen. Zij waren het volk voorgegaan in het lijden en strijden voor de godsdienst. De martelaren, wier uiteinde in het 2de boek der Maccabeën (H. VI: 18—31; VII) wordt beschreven, zijn Eleazar, „een der voornaamste Schriftgeleerden," en de moeder met de zeven zonen, die als om strijd getuigenis afleggen van hun geloof aan de opstanding, dat den Phariseër van de Sadduceën onderscheidde. Het boek *Daniël* voorspelt: „zij, die het volk onderwijzen [de Sopherîm], zullen aan velen inzicht geven, maaar dagen achtereen worden vervolgd door zwaard en vuur, door gevangenis en plundering; sommigen van de leeraars zullen vallen, opdat (het volk) door hen worde gelouterd, gereinigd en wit gemaakt" (H. XI. 33, 35), maar drukt dan ook de verwachting uit, dat na de opstanding der dooden „de leeraars zullen schitteren als de glans van het uitspansel, en zij, die velen tot gerechtigheid hebben geleid, als de sterren, tot in alle eeuwigheid" (H. XII: 3). Is het wonder, dat zij, die door hunne geestverwanten zoo werden verheerlijkt, van hunne politieke tegenstanders reeds in deze eeuw met een aandeel in het staatsbeleid voor hunne opoffering ten bate van het gemeenebest werden beloond? Dit aandeel nu kan nauwelijks in iets anders hebben bestaan dan in de opneming van een zeker aantal Schriftgeleerden in het Sanhedrin.

Dit resultaat ontvangt van meer dan één zijde bevestiging. Vooreerst uit den Talmud. Wij vinden daar tot tweemalen toe [1]) het bericht, dat het Johannes Hyrcanus was, die de Zugôth of „paren" aanstelde (העמיד). Over den zin dezer mededeeling kan men twisten. Letterlijk geloofwaardig is zij niet, want 1°. de „Zugôth," opgevat als Nasi en Ab-beth-dîn in het Sanhedrin, zijn, gelijk vroeger bleek, in het geheel niet historisch; 2°. het eerste „paar," Jose b. Joëzer en Jose b. Johanan, valt vroeger dan de regeering van Johannes Hyrcanus, en wel, naar alle

---

[1]) In de Jeruzalemsche Gemara, Maäser scheni 5, 13; Sotah 9, 11. Verg. Herzfeld a. a. O. II: 384; Geiger, *Urschrift* u. s. w. S. 118 (welke laatste eene andere opvatting voorstaat); S. Fraenkel in Jost, *Gesch. des Judenthums*, III: 392 f. (die wederom èn van Herzfeld èn van Geiger verschilt).

waarschijnlijkheid, ± 170 v. Chr. [1]). Doch is het niet zeer waarschijnlijk, dat zich in dezen vorm de herinnering bewaard heeft aan het feit, dat de Hoogepriesters uit de familie der Hasmoneeën aan de Schriftgeleerden den toegang tot het Sanhedrin hebben geopend? Als vertegenwoordiger der Hasmoneeën treedt hier Hyrcanus op, terwijl de Schriftgeleerden als het ware gepersonificeerd zijn in de „paren." In eene zoo twijfelachtige zaak is deze gissing wel niet te stout. — Meer steun evenwel ontleent de voorgedragen hypothese aan Flavius Josephus. De bijzonderheden, die hij over den strijd van Sadduceën en Phariseën onder de regeering van Johannes Hyrcanus, Alexander Jannaeus en Salome Alexandra heeft medegedeeld, zijn van dien aard, dat zij de deelneming van de (Phariseesch-gezinde) Schriftgeleerden aan het Staatsbestuur, of, met andere woorden, hunne zitting in het Sanhedrin onderstellen (*Arch. Jud.* XIII: 10 § 5, 6; 13 § 5; 14; 15 § 5; 16 § 1, 2). Zij bewijzen tevens — wat wij *a priori* konden vermoeden — dat hun invloed nu grooter, dan geringer was, en maken het althans waarschijnlijk, dat hunne getalsterkte in het Sanhedrin toe- en afnam naar de meer of minder gunstige gezindheid jegens hen, die bij den Vorst bestond [2]). Eenmaal

---

[1]) Verg. Herzfeld a. a. O.; Geiger S. 64 ff. Anders Zunz, a. a. O. S. 37, die zich houdt aan het in den tekst besproken bericht.

[2]) Wat ons t. a. pp. door Josephus wordt bericht is niet altijd duidelijk: gelijk bekend is, heeft de Joodsche geschiedschrijver, ten gevalle zijner Grieksche lezers, de partijen onder zijn volk scheef voorgesteld, als waren zij wijsgeerige secten; dientengevolge is het somwijlen moeilijk genoeg zich van de eigenlijke toedracht der gebeurtenissen eene voorstelling te vormen. Dat evenwel de Phariseën, door de Schriftgeleerden vertegenwoordigd, onder Hyrcanus en zijne opvolgers deelnamen aan het staatsbestuur en dus ook zitting hadden in het Sanhedrin, mogen wij zonder bedenking uit de berichten van Josephus afleiden. Men lette bepaaldelijk op hetgeen daar voorkomt over de betrekking van Hyrcanus tot de Phariseën, wier leerling hij heet; over de vraag betreffende de straf van Eleazar, die hij hun voorlegt; over hunne zachtmoedigheid in het straffen (waarvan zij dus reeds toen de blijken hadden gegeven); over Hyrcanus' „afval" van de Phariseën tot de Sadduceën (A. J. XIII: 10, § 5, 6). Ook de raad van den stervenden Alexander, maar vooral de maatregelen zijner weduwe (l. l. 15 § 5; 16 § 1, 2) verklaren zich dán het best, wanneer wij aannemen, dat de eerstgenoemde de Phariseesche Sopherîm uit hunne ambten verdreven, dat daarentegen de laatste hen in eere hersteld en hun zeer grooten invloed ingeruimd heeft.

toegelaten, werden zij evenwel nooit weêr geheel uitgesloten: zelfs Herodes, die overigens alle reden had om hen te haten en te vreezen, waagde het niet hen volstrekt te weren (*Arch. Jud.* XVII: 2 § 4).

Overigens blijft hier nog menige onbeantwoorde vraag over. De samenstelling van het Sanhedrin der twee laatste eeuwen uit ἀρχιερεῖς, πρεσβύτεροι en γραμματεῖς moge wel en wettig zijn bewezen en zich historisch laten verklaren — wij weten nog niet, door hoevele personen elk dier klassen gewoonlijk was vertegenwoordigd? hoe en door wie de Schriftgeleerden, die zitting namen, werden aangewezen? Josephus, die ons daaromtrent had kunnen inlichten, heeft niet goedgevonden deze bijzonderheden aan de vergetelheid te ontrukken [1]). Wij kunnen zelfs niet beproeven, deze duisternis door gissingen op te helderen.

Daarentegen is het volkomen duidelijk, hoe wij ons het ontstaan der Talmudische schildering van het Sanhedrin hebben voor te stellen. Wat Geiger daaromtrent heeft opgemerkt, bevredigt volkomen. De Mischna en de Gemara zijn op schrift gebracht, lang nadat door den val van den Joodschen Staat de aristocratie haren invloed had verloren, in een tijd toen „de wijzen" of Schriftgeleerden oppermachtig heerschten. Hare opvatting van het verledene wordt geheel beheerscht door het tegenwoordige. Zij beschrijven het Sanhedrin ongeveer zoo als het, in de 3de eeuw n. Chr. en later, bestond, of liever: zou bestaan hebben, indien er toen niet alleen eene Joodsche gemeente, maar ook een Joodsche Staat ware geweest. Zoo worden b. v. de mannen, die aan het hoofd van de scholen der wetgeleerdheid hadden gestaan, in de voorstelling der Talmudisten Nasi en Ab-beth-dîn van het Sanhedrin. Zoo nemen bij hen reeds vóór Jeruzalems val de Schriftgeleerden niet slechts den eersten rang

---

[1]) In het edict van Antiochus III (*Arch. Jud.* XII: 3 § 3) is sprake van οἱ γραμματεῖς τοῦ ἱεροῦ, die daar nog buiten de gerusia staan, maar toch zoo nauw met haar verbonden worden, dat men zich kan voorstellen, hoe zij, onder veranderde omstandigheden, daarin konden worden opgenomen. Ook de scholen der wetgeleerdheid behooren wij niet uit het oog te verliezen: hare hoofden waren zelfs de natuurlijke leidslieden van de Sopherîm en als het ware aangewezen om hen, ook in het Sanhedrin, te vertegenwoordigen.

in, maar hebben zij zelfs in het staatsbestuur en in de rechtspraak ter nauwernood mededingers. Dit alles neemt natuurlijk niet weg, dat in de Mischna en in de Gemara zeer vele zuiver-historische trekken zijn bewaard gebleven. Zelfs ten aanzien van de bovengenoemde punten schemert hier en daar de werkelijkheid door de latere opvatting heen [1]). Doch het kader, waarin die trekken moeten worden opgenomen, behooren wij van elders te ontleenen, om niet eene geheel onjuiste voorstelling te verkrijgen. Zelfs ten aanzien van kleinigheden kunnen wij niet genoeg op onze hoede zijn. Men is gewoon het als bewezen aan te nemen, dat het Sanhedrin steeds uit 71 leden bestond, 70 behalve den Nasi [2]). Doch van dit getal vinden wij buiten den Talmud geen spoor [3]). Uit onze voorafgaande beschouwing zouden wij evenmin opmaken, dat het Sanhedrin altijd even vele leden telde, als dat het gewoonlijk zóó talrijk was. Mogen wij nu toch in dit punt de Mischna volgen? Ons recht daartoe wordt meer dan twijfelachtig, wanneer wij zien, dat zij zich tot staving van haar bericht op *Num.* XI beroept. Doch al is hare bepaling meer dan een postulaat, al volgde zij in dit opzicht het bestaande, in geen geval zijn wij gerechtigd, om de gewoonte, die in de 3de eeuw n. Chr. en wel op grond van *Num.* XI werd gevolgd, ook voor vroegere eeuwen, als vasten en steeds geldenden regel aan te merken, wanneer daartegen — gelijk hier werkelijk het geval is — bedenkingen bestaan.

Doch het schijnt onnoodig nog verder in bijzonderheden af te dalen. Zelfs deze ééne had onvermeld kunnen blijven, in-

---

[1]) O. a. in de voorkeur, aan Priesters en Levieten gegeven, Mischna *Sanhedrin* cap. IV § 2 (boven bl. 134 v.) en in het bericht ald. cap. VII § 2, dat een hoog gerechtshof, welks beslissing daar wordt medegedeeld, onkundig was, d. i. andere beginselen volgde dan die onder de leeraars der Mischna gangbaar waren — hetgeen bij onze beschouwing niets minder dan vreemd is. Andere uitspraken van den Talmud, inzonderheid over de *zugôth*, bij Geiger a. a. O. S. 116 ff.

[2]) Twijfel daaraan ontdekte ik alleen bij Keil, *bibl. Archaeologie*, II: 259 n. 8, met wiens woorden ik ten volle moet instemmen: „schwerlich war die Zahl der Glieder zu allen Zeiten gleich und stieg wohl zu keiner bis auf Siebzig."

[3]) Tenzij men het bericht van Josephus, *d. B. J.* II: 20 § 5, als zoodanig mocht aanmerken: In Galilea aangekomen stelt hij 70 aanzienlijke mannen

dien ik haar niet — op gevaar af van te veel van uwe aandacht te vergen — toch had moeten bespreken. Mijne geheele beschouwing zou, namelijk, ineenstorten, wanneer ik mij niet sterk gevoelde, om haar te handhaven tegen de hypothese, die ten aanzien van *Num.* XI door Redslob [1]) even aangeduid, maar vooral door ons medelid Dozy [2]) ontwikkeld is. Wat voor den laatstgenoemde hoofdzaak is — de gissing over de episode van Eldad en Medad, *Num.* XI: 26—30 — kunnen wij hier met stilzwijgen voorbijgaan: zij is geheel onafhankelijk van de vraag naar den ouderdom van de pericope over de 70 oudsten (vs. 16—25); men kan die gissing aannemen, zonder dat daaruit volgt, dat de bedoelde pericope na de ballingschap is geschreven; men kan haar verwerpen, zonder daarom nog den vroegeren oorsprong van vs. 16—25 te erkennen. Daarentegen hangt de stelling, dat die verzen (16—25) in de 5de eeuw v Chr. zijn ingeschoven om aan het Sanhedrin als het ware eene hoogere goddelijke wijding te geven — met ons onderzoek ten nauwste samen. Moet zij worden beaamd, dan is tevens bewezen, dat het Sanhedrin toen, in de 5de eeuw, bestond en wel zóó, dat de Jeruzalemsche Schriftgeleerden, de vermoedelijke interpolatoren, daaraan hunne onverdeelde sympathie kondeh schenken; dan ontvangt, met andere woorden, het Talmudische Sanhedrin een zóó krachtigen steun, dat het den strijd tegen de bezwaren, aan Flavius Josephus en het N. Testament ontleend, nog lang kan volhouden. Vergunt mij u zoo beknopt mogelijk aan te wijzen, wáárom ik dezen steun voor ingebeeld moet houden.

(τῶν μὲν γηραίων τοὺς σωφρονεστάτους) tot bestuurders van het geheele landschap aan; in elke stad spraken 7 mannen over de kleinere zaken recht; doch de belangrijke aangelegenheden en de halszaken werden door hen opgezonden naar Josephus en de zeventig. Doch *de vita sua* § 14 geeft hij eene andere voorstelling: de Galileesche overheden, samen *omtrent* 70 in getal (οἱ ἐν τέλει τῶν Γ. ὅσον ἑβδομήκοντα πάντες), worden daar niet door hem gekozen, maar bestaan reeds bij zijne aankomst en ontvangen van hem een aandeel in de rechtspleging. Dit laatste bericht is vrij wat waarschijnlijker dan het eerste, maar verbiedt ons dan ook in dat Galileesche collegie eene copie te zien van het Jeruzalemsche Sanhedrin. Al kon het overigens als zoodanig gelden, dan zou daarmede nog niet bewezen zijn, dat het Sanhedrin steeds 70 + 1 leden had geteld.

[1]) *Die biblischen Angaben über Stiftung und Grund der Paschafeier*, S. 17 n.

[2]) *De Israëlieten te Mekka*, bl. 185 verv.

De samenhang tusschen het Talmudische Sanhedrin en *Num.* XI: 16—25 is onmiskenbaar en vordert in elk geval verklaring. Op zich zelf is het evenzeer mogelijk, dat de latere Joden hun Sanhedrin naar het voorbeeld, in *Num.* XI gegeven, hebben ingericht, als dat, omgekeerd, de pericope over de 70 oudsten geschreven is om het bestaande Sanhedrin te wijden. Doch de eerstgenoemde mogelijkheid wordt grooter, de tweede kleiner, naarmate het Sanhedrin blijkt jonger te zijn. Ons onderzoek nu deed ons daarvan geen spoor ontdekken vóór de 3de eeuw v. Chr. Om zijn vroeger bestaan — waarvan de mogelijkheid moet worden toegegeven — als werkelijk te erkennen, behoeven wij derhalve duidelijke bewijzen. Met andere woorden: de gronden, waarop de erkenning van *Num.* XI: 16—25 als na-exilische interpolatie zal rusten, moeten stevig genoeg zijn om ook het — van elders niet bekende — feit, dat er in de 5de eeuw een Sanhedrin van 71 leden bestond, te dragen. Beantwoorden zij aan dien eisch?

Veeleer blijkt aanstonds, dat de bedoelde pericope zich niet zoo gemakkelijk laat losmaken uit het verband, waarin zij voorkomt, en door meer dan één stevigen draad aan den Pentateuch is vastgehecht. De verzen 16—25 staan niet op zich zelve, maar hangen samen èn met vs. 4—15, èn met vs. 31—35: óók, naar mijn gevoelen, met vs. 26—30, doch deze — de episode van Eldad en Medad — laten wij rusten, om het onderzoek niet noodeloos ingewikkeld te maken. Op de eerste legerplaats na het vertrek van Sinaï — zoo luidt het verhaal — morren de Israëlieten over gebrek aan vleeschspijzen (vs. 4—9). Mozes, daardoor in verlegenheid gebracht, beklaagt zich bij God, dat hij niet in staat is geheel-alléén een zoo talrijk volk te besturen en aan deze zijne behoefte te voldoen (vs. 10—15). Het antwoord op die klachten is vervat in vs. 16—23: Mozes verzamele 70 mannen, op wie God een deel van den geest die op hem rust leggen zal, opdat zij hem helpen in het bestuur over Israël (vs. 16, 17); hij verkondige aan het volk, dat aan den wensch naar vleeschspijzen ruimschoots zal worden voldaan (vs. 18—20); die belofte zal worden vervuld, hoe ongerijmd zij moge schijnen (v. 21—23). Werkelijk worden nu de 70 oudsten rondom het heiligdom

verzameld en met den geest Gods bezield (vs. 24, 25). Maar daarmede is het verhaal natuurlijk niet ten einde: er moet nog volgen, hoe God zijne toezegging aan het volk gestand deed — wat wij werkelijk lezen in vs. 31—34: eene groote menigte kwakkelen daalde neder rondom het legerkamp en werd door de Israëlieten ingezameld; doch terwijl zij ze nuttigden ontstond er onder hen eene plaag, waaraan velen stierven; deze is de oorsprong van den naam *Kibrôth Thaäva* (*graven der begeerlijkheid* of *gretigheid*), dien de eerste legerplaats na Sinaï droeg. Op de verklaring van dezen naam is het geheele verhaal aangelegd, want aanstonds in vs. 4 heet het: „en het vreemd gespuis dat in hun midden was *werd zeer begeerig* (הִתְאַוּ תַּאֲוָה)". Na vs. 34 wordt het reisverhaal voortgezet in dezer voege: „van Kibrôth-thaäva trok het volk op naar Hazerôth enz." — De conclusie is niet twijfelachtig: zijn vs. 16—25 na de ballingschap ingevoegd, dan ook vs. 4—15 en vs. 31—34, die daarvan de onmisbare inleiding en het onontbeerlijke slot uitmaken. Maar kán dit geheele verhaal jonger zijn dan hetgeen voorafgaat en volgt? Neen, want het wordt ondersteld in vs. 35 („van Kibrôth-thaäva trok het volk op" enz.), terwijl het daarenboven ondenkbaar is, dat de oorsprong van een zoo beteekenisvollen naam niet reeds zeer vroeg zal zijn verklaard. Die naam zelf is niet mede ingevoegd, want hij komt óók voor *Num.* XXXIII, in de lijst van de rustplaatsen in de woestijn (vs. 16, 17). Ja, in Deuteronomium (H. IX: 22) wordt op Israëls zonde bij Kibrôth-thaäva als op een bekend feit teruggewezen. Er ontstaat derhalve door de wegneming van *Num.* XI: 16—25 d. i. van *Num.* XI: 4—34 een hiaat — terwijl, indien die verzen waren geïnterpoleerd, door hunne verwijdering de natuurlijke samenhang zou worden hersteld.

Doch er is meer. Niet slechts het verhaal van het gebeurde bij Kibrôth-thaäva, ook de aanstelling der 70 oudsten zelve wordt elders in den Pentateuch ondersteld. Terecht is opgemerkt [1]), dat de Deuteronomist H. I: 9—18 wèl bij voorkeur *Ex.* XVIII volgt, maar toch ook aan *Num.* XI eenige trekken ontleent. Zoo is o. a. de uitdrukking: „ik alleen kan u

[1]) Knobel, *Numeri, Deut. u.-Josua.* S. 209.

niet dragen" (*Deut.* I: 9 verg. 12) uit *Num.* XI (vs. 14 verg. 17) overgenomen en buitendien nog enkele andere kenmerkende woorden [1]). Dit heeft te grooter beteekenis, daar er niet de minste grond bestaat om het genoemde stuk van Deuteronomium aan den auteur van dat boek te ontzeggen — wiens spraakgebruik en schrijftrant daarin veeleer zeer duidelijk uitkomen.

Wellicht evenwel levert de pericope *Num.* XI: 16—25 zóó groote bezwaren op, dat wij, in spijt van dit alles, haar voor eene interpolatie moeten houden? Men noemt er eigenlijk slechts één: de pericope — zoo wordt beweerd [2]) — staat geheel op zich zelve; nergens elders wordt van dien raad der zeventig, die Mozes ter zijde stond, gesproken; volgens een ander verhaal in Exodus (H. XVIII: 21—26) had Mozes op aanraden van Jethro een groot aantal helpers benoemd en die over het volk gesteld als oversten der duizenden, der honderden, der vijftigen en der tienen; zij moesten hem bij de rechtspleging bijstaan en alle geringere zaken zelve beslissen; dit is geheel iets anders dan de raad der zeventig; ook de Elohist kent dien niet, want volgens hem zijn het de twaalf stamvorsten, die in alle gewichtige aangelegenheden Mozes en Aäron ter zijde staan. — Wanneer de Pentateuch een aaneengeschakeld verhaal behelsde en overigens van één hand ware, dan zou dit isolement van *Num.* XI: 16—25 ongetwijfeld de echtheid in verdenking brengen. Doch nu beteekent het weinig of niets. Het bewijst alleen — wat o. a. Ewald goed heeft ingezien [3]) — dat

---

[1]) Verg. Knobel a. a. O.

[2]) Dozy t. a. p. bl. 186.

[3]) Volgens hem behoort *Ex.* XVIII tot de overblijfselen van de oudste historische werken, die aan „het Boek der oorsprongen" (= de elohistische berichten) chronologisch voorafgaan; zoo ook *Num.* XI: 4—9; doch het vervolg van dit verhaal is deels aan het Boek der oorsprongen ontleend, deels afkomstig van „der dritte Erzähler", van dezen laatste met name de pericope over de 70 oudsten (*Gesch. d. V.* I. I: 84; II: 224). Knobel brengt *Ex.* XVIII tot het „Rechtsbuch", *Num.* XI: 4—35 tot het „Kriegsbuch", van welke beide geschriften hij, gelijk bekend is, „die Grundschrift" (= de elohistische verhalen) onderscheidt. Ook wanneer men zich de bijzonderheden in deze twee meeningen niet kan toeëigenen, zal men moeten erkennen, 1e dat *Num.* XI: 4—35 tot de jahvistische of profetische verhalen behoort, die onmogelijk met de elohistische of priesterlijke één herkomst

die pericope een ander auteur heeft dan de overgroote meerderheid der verhalen in Exodus en Numeri en bepaaldelijk een ander auteur dan *Ex.* XVIII en de elohistische berichten. Van den Schrijver, uit wiens pen *Num.* XI is gevloeid, is slechts een klein gedeelte van het vervolg des geschiedverhaals afkomstig [1]): is het niet een onbillijke eisch, dat de raad der zeventig ook daar moest voorkomen? De Pentateuch bevat dan ook een aantal bijzonderheden, die daar even geïsoleerd staan als deze. Wij behoeven ze niet ver te zoeken. Die oversten der duizenden enz., die Mozes op raad van Jethro aanstelt, waar worden zij verder nog vermeld? Nergens dan in het historisch overzicht, waarmede het boek Deuteronomium begint (H. I: 9—18), waar, zooals wij reeds opmerkten, evenzeer op *Num.* XI als op *Ex.* XVIII wordt teruggewezen. Een tweede voorbeeld ligt nog nader bij. De 70 oudsten van *Num.* XI komen later niet weder ten tooneele; het is zoo. Maar wèl waren zij ons vooraf reeds even vertoond. Volgens *Ex.* XXIV: 1, 9 ontvangt Mozes bevel om met Aäron, Nadab, Abihu en zeventig uit de oudsten van Israël den Sinaï te beklimmen, en doet hij dat inderdaad. Wie zijn die 70 oudsten? waar blijven zij? Zij verdwijnen spoorloos, tenzij men — wat ook om andere redenen hoogst waarschijnlijk is [2]) — hen wedervinde in *Num.* XI, of, met andere woorden, het bericht over hen in Exodus aan denzelfden auteur toekenne, van wien *Num.* XI afkomstig is.

---

kunnen hebben; 2° dat het volslagen stilzwijgen van *Num.* XI: 4—34 over de bijzonderheden, in *Ex.* XVIII (en XVI) modegedeeld, ons ten eenen male verbiedt deze verhalen aan één auteur toe te kennen.

[1]) Tot de jahvistische stukken van Numeri behooren H XII; gedeelten van XIII, XIV en van XVI; stukken van H. XX, XXI; de geschiedenis van Bileam, H. XXII: 3—XXIV: 25; misschien enkele verzen in H. XXV, XXXII, XXXIII. Daarmede is natuurlijk niet gezegd, dat al die verhalen van één hand zijn, en wel van den schrijver van H. XI: 4—34; wèl vormen zij samen één groep, maar daarom zijn ze nog niet van één auteur. Doch al ware dit anders, toch zou het stilzwijgen over den raad der zeventig ons niet kunnen bevreemden. Wordt deze niet vermeld, evenmin is sprake van eenig ander collegie, dat het bestaan van dien raad uitsluit.

[2]) Volgens Knobel zijn *Ex.* XXIV: 1, 2, 9—11, 16, 17 aan hetzelfde geschrift ontleend als *Num.* XI: 4—35. Verg. zijn commentaar op de beide hoofdstukken.

Bedrieg ik mij niet, dan is hetgeen men als bezwaar tegen de pericope over de 70 oudsten inbrengt veeleer een krachtig bewijs voor haren hoogeren ouderdom. Zij is veel te zelfstandig en te onafhankelijk om eene interpolatie te kunnen zijn. Haar auteur ignoreert ten volle èn de oversten over duizenden enz. uit *Ex.* XVIII, èn de twaalf stamvorsten van den Elohist. Hij laat Mozes met allen nadruk klagen, dat hij alleen den last van het bestuur over gansch Israël torschen moet (vs. 11, 12, 14 verg. 17). Zou een interpolator, die *Ex.* XVIII en de elohistische verhalen kende, zoo hebben kunnen schrijven? Had hij niet, al ware het slechts met een enkel woord, moeten aanduiden dat de raad der zeventig door die andere oversten niet overbodig werd gemaakt? — Ook in kleinigheden doet de Schrijver van *Num.* XI zich kennen als eén onafhankelijk verhaler. In strijd met de meest gewone voorstelling in den Pentateuch plaatst hij het heiligdom, „de tent der samenkomst", buiten het legerkamp, hetgeen, om redenen die ik elders heb aangewezen [1]), reeds op zich zelf verbieden zou hem na de ballingschap te stellen.

Aan deze opmerkingen ten gunste van de betwiste pericope moet nog eene andere worden toegevoegd. Zij heeft — beweert men — de strekking om het Sanhedrin als het ware te wijden. Inderdaad, de 70 oudsten ontvangen een aandeel aan den geest Gods en worden daardoor geschikt om „met Mozes den last van het volk te dragen" (*Num.* XI: 17). Maar valt het niet evenzeer in het oog, dat de Schrijver er zich op toelegt om hunne minderheid te doen uitkomen? Uitdrukkelijk wordt gezegd (vs. 17, 25), dat God nam van den geest die op Mozes was en dat op hen legde. Wanneer dit heeft plaats gehad, dan „spreken zij als profeten", maar — gelijk er aanstonds wordt bijgevoegd (vs. 25) — „daarna niet meer" (וְלֹא יָסָפוּ) [2]). Zonderlinge wijding van het Sanhedrin, dat vooral in zijn eersten tijd al zeer weinig profetisch was en welks leden, om aan hunne roeping te beantwoorden, niet door oogenblikkelijke en straks weêr uit-

---

[1]) *Godg. Bijdragen* voor 1864 bl. 471.

[2]) Ewalds opvatting van deze woorden (*Alterthümer*, S. 290 n. 1), volgens welke zij aanduiden dat de zeventig het *non plus ultra* der profetische rede bereikten, verdient alleen als curiositeit vermelding.

gedoofde geestdrift, maar door de blijvende eigenschappen van rechtvaardigheid, doorzicht en beleid zich moesten kenmerken! Dat men, zoekende naar een bewijs voor de goddelijke instelling van het Sanhedrin, zich tevreden heeft gesteld met hetgeen men vond in *Num.* XI, is begrijpelijk: de Pentateuch leverde niets beters op. Maar vreemd zou het mogen heeten, indien eene interpolatie *ad hoc* zoo weinig beantwoordde aan haar doel. Gaarne stem ik toe, dat wij, om *Num.* XI recht te verstaan, naar de strekking van dat verhaal moeten vragen. Doch ik geloof tevens, dat die strekking ons bepaaldelijk verplaatst in de profetische periode van Israëls geschiedenis, d. i. vóór de ballingschap. Het is den Schrijver te doen om het profetisme, om de aanwijzing van het verband tusschen Mozes en de profeten en van zijne meerderheid boven hen — een thema, dat ook elders in den Pentateuch en al aanstonds in *Num.* XII behandeld wordt [1]). Het getal 70 is te gewoon, dan dat het eene bepaalde verklaring zou vereischen [2]); doch niets verhindert ons te stellen, dat het dient om de geheele caterva van Mozes' navolgers — want zoo beschouwt de Schrijver de profeten — aan te duiden.

Van deze gissingen wensch ik evenwel de kracht van mijn betoog niet afhankelijk te maken. Het was mij alleen te doen om de handhaving der ten aanzien van het Sanhedrin verkregen resultaten, die ik verder aan Uw oordeel onderwerp.

---

[1]) Verg. *Num.* XII: 1—8; *Deut.* XVIII: 15—22; XIII: 2—6; XXXIV: 10—12; ook *Ex.* XXXIII: 11; 18—23; XXXIV: 5 vv.; 29—35.

[2]) Verg. behalve *Ex.* XXIV: 1, 9 ook *Ez.* VIII: 11. Hitzig teekent bij deze plaats aan (*der Proph. Ezech.* S. 60): „die Stellen 2 Mos. 24: 1 f. 4 Mos. 11: 16 f. lehren dass schon zur Zeit ihrer Abfassung, aus der Mitte der Geronten gewählt, ein Ausschuss von 70 Personen, eine Gerusie bestand." Gesteld dat dit moest worden toegegeven, dan zou uit *Ez.* VIII: 11 tevens volgen, dat die Gerusie reeds vóór de ballingschap zich had gevormd. Acht men dit (met Dozy bl. 187) minder waarschijnlijk, dan is wederom *Ez.* VIII: 11 een bewijs, dat uit de historische vermelding van zulk eene corporatie niet aanstonds tot haar bestaan ten tijde des auteurs kan worden besloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARI 1866.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN LENNEP, L. J. F. JANSSEN, A. RUTGERS, W. G. BRILL, M. DE VRIES, C. LEEMANS, P. J. VETH, H. C. MILLIES, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. E. GOUDSMIT, N. BEETS, L. A. TE WINKEL, B. J. LINTELO DE GEER, A. KUENEN, TH. BORRET, S. A. NABER, J. P. SIX, D. HARTING, J. C. G. BOOT.

De voorzitter heeft bericht ingezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de Vergadering bij te wonen. Bij afwezigheid van den onder-voorzitter neemt het oudste lid, de heer van Lennep, de leiding der Vergadering op zich.

Het Proces-Verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

Voor den wedstrijd in het vak van Latijnsche poëzie zijn vóór den 1sten Januari vjer stukken ingezonden, als: I. *Divi XL martyres Sebasteni,* onder de zinspreuk: *Unus accipit bravium. S. Paul.* II. *Antonius Santi frater Franciscalis atratus reconditis ossibus Dantis Aligherii XV. Kal. Nov.* CIDIOCLXXVII *rem enarrat,* waaraan de versen van Tibullus: *Quem referent Musae, vivet, dum robora tellus, Dum caelum stellas; dum vehet amnis aquas,* als motto zijn toegevoegd. III. *D. M. P. Hofmani Peerlkampii,* met de woorden uit Plautus Mercator: *haec si vobis lex placet, Ob senis hercle industriam nos aequumst ilare plaudere.* IV. *de Britannis,* met het devis: *et toto divi-*

sos orbe Britannos. Zij worden in handen gesteld van de Commissie van beoordeeling. De Secretaris verzoekt voor dit jaar ontslagen te worden als lid dier Commissie, omdat de dichters van twee der ingezondene versen door de postmerken aan hem bekend zijn en hij daarom als geen onpartijdig beoordeelaar zou kunnen beschouwd worden. Aan dit verzoek wordt voldaan en de Heer W. G. Pluygers tot mede-beoordeelaar benoemd.

De algemeene Secretaris heeft bericht ingezonden, dat door den Heer Mr. A. de Vries een welgelijkend portret van wijlen den Heer J. de Vries, lid van het Koninklijk Instituut, aan de Akademie ten geschenke is gezonden.

De Heer Rutgers brengt rapport uit over de Oostersche inscriptie, van welke eene photographische afdruk door het Bataviaasch genootschap aan de Afdeeling is gezonden met verzoek om over taal, schrift en inhoud inlichting te bekomen. Volgens opgave van den hoogleeraar Kern te Leiden is de taal nieuw-Tamil, met enkele sterke afwijkingen van de gebruikelijke vormen. Het stuk, aanvangende met de opgave van den datum, in de maand Margali van het jaar 1676, bevat het protocol van de onderhandelingen tusschen Egosi, den vorst van Tanjûr, als zaakgelastigde van den vorst van Vizâpur en de Oost-Indische compagnie, vertegenwoordigd door den gouverneur van Ceylon, Rijklof van Goens en twee bevelhebbers van Negapatam. Aan de O. I. Compagnie wordt vrije handel in Tanjûr verleend, eenige landstreken afgestaan, enz. De Commissie stelt voor haar rapport aan de direktie van het Bataviaasch genootschap te zenden en den Heer Kern openlijk dank te betuigen voor de uitstekende dienst aan de Afdeeling bewezen.

Op eene vraag van den Heer G. de Vries Az., of de Heer Kern niet behoorde uitgenoodigd te worden om eene woordelijke vertaling te geven, antwoordt de Heer Rutgers, dat die niet gevraagd was, en men te Batavia door het rapport genoeg ingelicht zou worden om de officiële vertaling in het archief te vinden.

De heer Millies, die niet verlangd had lid der Commissie te

zijn, acht zich evenwel geroepen om eenige opmerkingen te maken. Vooreerst heeft het hem bevreemd, dat het Bataviaasch genootschap de vraag om inlichting niet liever naar Madras heeft gezonden. De inscriptie zou daar gemakkelijk ontcijferd zijn geworden. Vervolgens brengt hij hulde aan de groote taalkennis van den Heer Kern, maar betwijfelt of de ontcijfering van het zeer zonderlinge schrift in alle opzichten juist is. Hem was het bij eene vluchtige inzage voorgekomen, dat het jaar 1677 of 1678 genoemd wordt. Hij stelt voor, dat de inscriptie in plaat gebracht en uitgegeven worde. Eindelijk noemt hij eenige werken, die de Commissie had kunnen raadplegen.

De Heer Rutgers vindt het ongepast, dat de Heer Millies, die geweigerd heeft lid der Commissie te zijn, in plaats van haar voor te lichten, nu na de lezing van het rapport met aanmerkingen voor den dag komt. Hij verdedigt de handelwijze van het Bataviaasch genootschap, daar voorzichtigheid gebood het onbekende stuk niet aan Engelschen in handen te geven, en komt met kracht op tegen den twijfel, geopperd tegen de juistheid der opgaven van den Heer Kern. Hij ontkent dat er eenige twijfel over de juiste lezing van jaar en maand kan toegelaten worden.

De Heer Millies antwoordt, dat hij wel verre van iets af te dingen op de dienst door den Heer Kern bewezen, diens talenten en taalkennis bewonderd en gehuldigd heeft en er zich in verheugt, dat Nederland nu ook een geleerde bezit, die Tamil verstaat en ontcijferen kan. Hij heeft het nu medegedeelde niet aan de Commissie geschreven, omdat hij oordeelde dat deze zijne voorlichting noch behoefde noch begeerde.

De Heer Veth voegt bij het gesprokene de opmerking, dat tijdsgebrek het raadplegen van andere schrijvers als Valentijn belet heeft, maar dat deze reeds voldoende was om de opgaven van den Heer Kern te bevestigen.

De Heer Janssen deelt, tot voortzetting van zijne vroegere archaeologische mededeelingen, berichten mede: 1°. over de grondslagen en andere overblijfselen van eene Romeinsche villa, op den akker Herkenborg te Meersen, in Limburg, welke onder

leiding van den Heer Habets in den vorigen zomer zijn opgegraven, terwijl de gevonden voorwerpen bewaard worden in het landhuis van den eigenaar Baron de Cortenbach aldaar. De spreker laat een door hem geteekend plan der grondslagen zien. 2°. Over de ontdekking van oudheden bij den bouwval van het kasteel te Valkenberg, die volgens berichten in dagbladen van Romeinschen en Karolingschen tijd zouden zijn. Een nader onderzoek heeft den spreker en den Heer Guillon van Roermond overtuigd, dat die ontdekking in de stad Valkenberg heeft plaats gehad en dat de gevonden voorwerpen niet hooger dan de zestiende eeuw opklimmen. 3°. Over de bij Wijhe in Overijssel gevonden oude houten putten. De spreker ontving eene naauwkeurige mededeeling van den Baron F. A. W. van Knobelsdorf aldaar met een plan en teekening van een der putten. Tot toelichting en vergelijking verwijst hij op dergelijke putten vroeger hier te land, en wel bij Katwijk-buiten, Noordwijk-binnen, op Arentsburg onder Voorburg en te Nijmegen gevonden. Hieruit blijkt, dat zij tot den Romeinschen en Frankischen tijd moeten gebracht worden.

De Heer Leemans voegt aan het gesprokene een en ander toe naar aanleiding van de twee putten op Arentsburg, die hij zelf opgemeten en afgeteekend heeft, en verklaart zich bereid om zijne aanteekeningen daarover aan den Heer Janssen mede te deelen.

Deze zal zijne mededeeling later aanbieden voor de Verslagen.

Het woord is aan den Heer van Lennep. Deze betreurt het, dat de bewerkers van het Nederlandsch Woordenboek in vele woorden eene N hebben ingeschoven, waar die letter niet moet geduld worden. De grond, waarop die letter wordt toegelaten, dat men daarin namelijk een meervoud moet zien, wordt door hem verworpen en in een aantal voorbeelden aangetoond, tot welke ongerijmdheden en willekeurige veranderingen die stelling leiden zou. Dat meervoud bestaat alleen in zulke samengestelde woorden, die bij scheiding het voorzetsel *van* vorderen, geenszins in al de anderen, wier aantal veel grooter is. In dezen dient het eerste lid slechts om de hoedanigheid van het tweede

te bepalen, en daarin behoort geen N geschreven te worden, tenzij die in enkele gevallen door de welluidendheid gevorderd wordt. De spreker heldert dit met eene menigte voorbeelden op, beroept zich op het gezag onzer beste schrijvers en op het gebruik in verwante talen, en vreest, dat al die Ns aanleiding zullen geven tot eene slechte uitspraak onzer taal.

De Heer te Winkel bespreekt eenige der gewraakte samenstellingen, en geeft eenige regels op, die bij de toelating der N door hem gevolgd worden. Hij geeft de geruststellende verklaring, dat de *koekenbakker* in een *koekbakker* herschapen is, en zou nog over meer woorden gehandeld hebben, als de Heer van Lennep hem niet had verzocht, de zaak nog eens ernstig te overwegen, waartoe hij zijne bijdrage gaarne afstaat.

De Heer M. de Vries erkent het moeijelijke van het onderwerp; maar wijst op de noodzakelijkheid voor de bewerkers van het Woordenboek om een besluit te nemen. De vergelijkende taalstudie leert, dat oorspronkelijk in samengestelde woorden geen meervoud in de samenstelling bestaat; maar men mag naar zijne meening de taalgeleerdheid niet als regel voor de spreektaal aannemen. Om het recht van het meervoud in de samenstelling te betoogen, wijst hij op de bedoeling bij het gebruik. Wij vragen niet naar het algemeen gebruik van het woord, maar of een zaak voor één of meer voorwerpen dienstig is. Daarbij is de algemeen aangenomen uitspraak geëerbiedigd, b. v. in *boekverkooper;* alleen waar de uitspraak wankelt of onzeker is, was het noodig eene beslissing te nemen. Wat de vrees van den Heer van Lennep betreft, dat de N de uitspraak zal bederven, verklaart de spreker dat dit dan niet aan de spelling, maar aan de schoolmeesters zal te wijten zijn. Hij noodigt den Heer van Lennep uit om zijn stelsel in vaste regels te brengen.

De discussie wordt hierbij afgebroken, om in de volgende Vergadering hervat te worden.

De heer Six biedt namens den schrijver den Heer R. Stuart Poole vier stukken aan, getiteld: *the Coins of the Ptolemies.*

De Heer Leemans meldt, dat bij de Commissie voor de over-

blijfselen der oude vaderlandsche kunst eene mededeeling ontvangen is over het plan tot slooping van een der oude vestingtorens te Maastricht, in de nabijheid van de St. Maartenskerk. Volgens het oordeel van een zeer bevoegden beoordeelaar zou het verlies van dien toren, vroeger tot kruidmagazijn gebruikt, zeer te betreuren zijn, daar hij zoowel uit een geschied- als oudheidkundig oogpunt de meeste belangstelling verdient. Men vreest, dat de tijd voor de slooping zeer aanstaande is. De Heer Leemans weet geen beter middel om zulks te verhoeden dan om de zaak hier ter sprake te brengen. De Afdeeling besluit den wensch tot behoud van dien toren in het verslag der zitting op te nemen.

De Vergadering wordt daarop gesloten.

RAPPORT

OVER EENE

OOSTERSCHE INSCRIPTIE.

UITGEBRACHT DOOR

A. RUTGERS en P. J VETH.

Door de Akademie van Wetenschappen is in handen Uwer Commissie (waarvan echter de Heer Millies zich geëxcuseerd heeft) gesteld de photographische afdruk eener beschrevene zilveren plaat, die te Batavia bewaard wordt en wier inhoud tot nu toe onbekend was.

Het is bij den eersten oogopslag duidelijk, dat het daar gebruikte schrift Tamil is en daardoor werd het reeds terstond zeker, dat de inhoud daarvan door de beide overblijvende leden niet konde worden opgegeven. Toch hebben zij zich aan den hun opgedragen last niet onttrokken. Te Leiden was juist in dien tijd Dr. Kern als Hoogleeraar in het Sanskrit in functie getreden en, ofschoon het Tamil licht evenveel verschilt van het Sanskrit, als het Engelsch van het Latijn, deed de uitgebreide taalkunde van den onlangs uit Benares teruggekeerden Hoogleeraar de hoop opvatten, dat hij ook met deze taal niet onbekend zoude zijn.

De uitkomst heeft die hoop gerechtvaardigd. Met bereidwilligheid heeft hij die taak op zich genomen en het is *zijn* duidelijk, beknopt en bepaald rapport, dat wij in zijn geheel, zoo als het door hem gegeven werd, de eer hebben U aan te bieden. Het luidt als volgt:

De taal van de zilverplaat is *Koḍun-Tamil'*, d. i. plat-Tamil', beter gezegd Nieuw-Tamil', zoo geheeten in tegenstelling tot het *Sen-Tamil'*, d. i. Klassiek-Tamil', beter gezegd Oud-Tamil'. In enkele punten, vooral in de schrijfwijze, wijkt de taal van ons stuk af van de gewone, niet alleen zooals die tegenwoordig gangbaar is, maar ook van die, welke in den tijd waarvan het stuk dateert, algemeen gebruikelijk was. Zoo vindt men steeds hier geschreven *pir'am* voor *pur'am* „zijde," zoo wisselt de werkwoordelijke uitgang *-ir'adu* af met het ongebruikelijk *-ur'adu*, enz. Gedeeltelijk zullen deze en dergelijke eigenaardigheden wel toe te schrijven zijn aan louter slordigheid, want het stuk is zeer slecht in stijl, grammatica en spelling, maar anderdeels kunnen het gewestelijke eigenaardigheden zijn. Er is, over het geheel, zou ik zeggen, in de spelling en in de keuze van woorden, eene toenadering te bespeuren tot het Telugu.

Het stuk opent met den datum, waarvan ik hier de transcriptie geef:

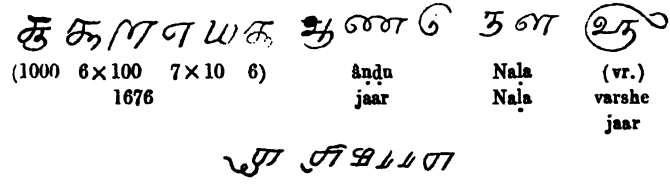

(1000 6×100 7×10 6) 1676 — ându jaar — Nala Nala — (vr.) varshe jaar

Mârgal'i — m' (mâsi) maand. Nov. Dec.

Dat is: „In den jare 1676, in het (Jupiter)jaar Nala genoemd, in de maand Mârgal'i *)." Ook de dag (*tithi*) is opgegeven, doch ik ben niet volkomen zeker, welke bedoeld is. Het teeken is [. = *tithi*]. Dit lijkt het meest op = 3, en wijkt zooveel af van de andere negen cijfers, dat we mogen aannemen, dat werkelijk de 3de dag gemeend is.

De jaartelling is de Christelijke. Zulks staat er niet uitdrukkelijk bij, maar dat was ook niet noodig, omdat uit de bijvoeging van het Jupiter-jaar Nala blijkt welke jaartelling men bedoelde. In zuidelijk Indië gebruikt men anders de

*) Het grootste gedeelte valt in onze maand December.

Çâka-jaartelling, beginnende 78 na Chr., maar het jaar 1676 der Çâka-jaartelling kan niet zamenvallen met het Jupiter-jaar Nala. Men telt in Indië behalve naar zonnejaren, ook naar Jupiter-jaren, waarvan elk ongeveer 12 jaar lang is. Vijf van die Jupiter-jaren vormen een Jupiter-cyclus, die dus ongeveer 60 jaar duurt. Elk van die 60 jaren heeft een bijzonderen naam. Het bovenvermelde jaar Nala viel de laatste maal in 1856; rekent men nu $3 \times 60 = 180$ jaar terug, dan komt men tot 1676, juist den datum van onze plaat. Niet alleen uit het bijgevoegde Jupiter-jaar, blijkt het, dat de Christelijke jaartelling bedoeld is, maar ook uit den inhoud van de plaat zelve. Daarin toch is vervat het protocol (*vibaram*) van de onderhandelingen (*vârtteippâdu*) tusschen een inlandsch vorst en de Hollandsche Oost-Indische companie (*Ulânda-uttama-kumbañi* „de verhevene Hollandsche companie"). De inlandsche vorst is zekere *Egosi* *) Mahârâja †), die zich betitelt als landvoogd of zaakgelastigde van wege den Sahib Pâdishâ van Vîzâpur (ook Vizeiyapur, i. e. बिजयपुर gespeld); voorts noemt hij zich vorst, en districtshoofd van Tanjûr.

De andere partij is de Hollandsche companie, vertegenwoordigd door den Luitenant-gouverneur §) van Indië, den hoog-Edelen (*usur*, verbasterd uit het Arab. *huzûr*) Raadsheer **), Gouverneur (*kuvar'a-ṇador*) te land en ter zee van Ceylon, de kust van Coromandel en Madura, Sinjeur (*Siññor*) Admiraal (*Amerâl*) Mahârâja Rijklof van Goens (*r'ikkaloppuvangûnsu*),

---

*) De naam is mij niet van elders bekend. Het laatste gedeelte van het woord schijnt het in Mahratsche eigennamen zoo veelvuldig voorkomende *oji* of *ojî* te wezen, b. v. in *Nâgoji*, *Bhaṭṭoji*, enz. Het eerste gedeelte schijnt mij toe een verkorting te zijn, b v. uit *Ekanâtha*, of iets dergelijks Dezelfde persoon, die *Nâgoji* genoemd wordt, heet ook *Nâgeça* *).

†) Mahârâja is een zeer rekbare titel; het komt zoowat overeen met ons Prins, maar dit laatste klinkt iets voornamer in onze ooren dan Mahârâja.

§) In het oorspronkelijke staat Klein-Generaal (sinna-sennerâl), zeker ter onderscheiding van den Gouvernenr-Generaal, die te Batavia zetelde.

**) In het oorspronkelijke *tûṇei talavan*, eene benaming voor eerste ministers of leden van de koninklijken raad.

---

*) Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, V. 1, blz. 4, noemt dezen vorst Egoschirascha, en kent hem den titel toe van Naik van Tanajouwer (Tanjûr). Hij overleed in 1713. P. J. V.

dan de Groot-bevelhebber van Negapatam (*nâgapaṭṭaṇam*) Sinjeur Pieter (*Pittiru*) Worver (?) *), dan de Klein-bevelhebber Sinjeur Thomas (*tomâsu*) Van der o, (?) beide Raadsheeren †).

De hoofdbepalingen van het verdrag (*oppandam*) komen hierop neêr, dat de dienaren en handelaars der Hollandsche Oost-indische companie vrijelijk toegang zullen hebben tot het gansche district van Tanjûr, en daar handel mogen drijven; dat eenige stukken land, naauwkeurig in de oorkonde gespecificeerd, in de nabijheid van Negapatam, aan de companie zullen afgestaan worden, tegen uitbetaling van een zekere som; de betaling zal geschieden in bepaalde termijnen, in het stuk opgegeven. Verder regeling van de waardij eeniger muntspeciën. Voorts zal de Companie, zonder molestatie, de in verval geraakte factorij §) te Karikal, benevens de belendende pakhuizen (*kiṭṭangugaḷ*) mogen herstellen.

Het verdrag zal, volgens afspraak, gegrift worden op een zilveren plaat.

Dit is in het kort hetgeen de oorkonde behelst.

Met dit rapport meenen wij te hebben voldaan aan de bedoeling, waarmede dit stuk in onze handen gesteld was en vertrouwen, dat men te Batavia, vanwaar de vraag is uitgegaan, hiermede volkomen voldaan zal zijn. Wij oordeelen dat Dr. Kern openlijk dank verdient voor de bereidwilligheid, waarmede hij ons heeft ingelicht.

Leiden, 7 Jan. 1866.

---

*) Het kan ook *Wowâ* gelezen worden; *er* of *â* zijn in het Tamil-schrift niet te onderscheiden.

†) Uit Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indië*, V. 1, blz. 6, blijkt, dat van 1674 tot 1681 Pieter Vorwer opperhoofd was van Negapatam en van 1674 tot 1679 Thomas van Rhee tweede op dit kantoor. Dit zijn dus vermoedelijk de bedoelde namen. Dezelfde schrijver leert ons, ibid. blz. 363, dat Rijklof van Goens de Jonge, Extraordinair Raad van Indië, van 1675 – 1679 Landvoogd was van Ceylon. P. J. V.

§) In het oorspronkelijke staat *pettiri-viḍu*. Het woord *viḍu* is de gewone term voor „huis," in 't algemeen. *Pettiri* zoekt men in de Woordenboeken te vergeefs. Doch het komt zoo dicht bij *factorij*, als de aard van het Tamil toelaat; en de bijvoeging van „pakhuizen" maakt het meer dan waarschijnlijk, dat het Europesche woord *factorie* bedoeld is.

OUDHEIDKUNDIGE ONTDEKKINGEN

IN

NEDERLAND *).

BIJDRAGE VAN

L. J. F. JANSSEN.

I.

ONTDEKKING VAN DE GRONDSLAGEN VAN EEN ROMEINSCH GEBOUW TE MEERSSEN, BIJ MAASTRICHT.

Gelijk vroeger te Ravensbosch (bij Valkenberg) en te Rondebosch (bij Houthem), zoo werden in de lente van 1865 op den Herkenbergh (bij Meerssen) grondslagen en andere overblijfsels van een romeinsch gebouw ontdekt. Als ontdekker daarvan maakte zich aan mij bekend de Heer J. Habets, priester te Bergh Ter Blijt, bij Meerssen, die mij tevens voorstelde om tot onderzoek over te komen en er voor rekening van den lande opgravingen te laten bewerkstelligen. Nadat hierop mijnerzijds zoo gunstig mogelijk geantwoord was, ontving ik van denzelfde de mededeeling, dat de eigenaar van den akker, waarop de fondamenten ontdekt waren, Baron R. de Lambertsen van Cortenbach (Belg van geboorte en woonplaats) het voornemen had opgevat om zelf de opgravingen voor zijne rekening te nemen, en wel onder toezigt van den Heer Habets, en dat de werkzaamheden tegen den herfst een aanvang zouden nemen. Hierdoor verviel, even als vroeger bij de ontdekkingen te Rondebosch, de gelegenheid om dezerzijds

*) Vervolg van D. VIII. bl. 22.

bij die opgravingen mede werkzaam te zijn. Intusschen meende ik toch kennis te moeten nemen van hetgeen bij die gelegenheid voor de vaderlandsche oudheidkunde belangrijks aan het licht mogt komen, en, even als vroeger te Rondebosch, het terrein en opgravingswerk te moeten gaan verkennen; te meer, omdat het in naauw verband stond met onderzoekingen, vroeger door mij in het nabijgelegen Ravensbosch en elders in de Provincie Limburg gedaan.

Vergezeld van den geachten Roermondschen oudheidkundige Ch. Guillon, begaf ik mij den 18 Oct. 1865 derwaarts, en het mogt ons beiden gelukken, na twee herhaalde bezoeken uit Valkenberg aan den Herkenbergh gebragt te hebben, een voldoend overzigt over die ontdekking te erlangen. De opgravingen waren toen voor het grootste gedeelte afgeloopen en, tijdelijk althans, gestaakt; maar de ontdekte grondslagen lagen bloot, en de vervoerbare voorwerpen, die men gevonden had, waren naar Meerssen overgebragt, naar een landgoed van voormelden Heer de Cortenbach, waar zij in eene kamer zorgvuldig waren geborgen, en ons door den Burgemeester der gemeente, tevens opzigter over dat landgoed, met de meeste heuschheid vertoond werden. Gemeld landgoed is de voormalige abdij van St. Gerlach, waaraan sedert de oudste tijden ook de akker Herckenbergh toebehoord heeft.

De ligging van den akker, eertijds bosch, nu bouwland, is zeer bekoorlijk. Men heeft op die hoogte, die zuidelijk zacht glooijend afhelt, vér strekkende gezichten, ter eene zijde naar Maastricht, ter andere naar Valkenberg, en zuidwaarts in het fraaije Geul-dal, met zijne groene beemden en donkere bosschen, waarbij de gele mergelrotsen treffend afsteken. Ik behoef niet te zeggen, dat zulk eene lokaliteit voor eene *villa* zeer goed gekozen was.

De akker echter onderscheidde zich van den belendenden akker door niets dan door eenige sleuven, p. m. 2 el breed en diep, die er tot nasporing van de rigting der fondamenten in gegraven waren en die elkaâr hier en daar regthoekig kruisten. Zoo waren er over eene uitgestrektheid van p. m. 300 el fragmentarische muurfondamenten blootgelegd van een vrij groot gebouw; te zamen ruim 30 stuks, die oorspronkelijk hadden

gediend tot verschillende kamers, die vierkant en langwerpig vierkant van gedaante waren. De oriëntering van het gebouw was zuidwestelijk en noordoostelijk, zooals de romeinsche villa's, althans buiten Italie, blijkens de gevonden overblijfselen, veelal gelegen waren; terwijl dan het front en de ingang, in het zuidwesten gelegen zijnde, beschermd waren tegen de noordoostelijke winden.

De ontdekte fondamenten hadden bijna alle dezelfde breedte, te weten van 62 duim, immers niet daarboven, en zij bestonden uit mergelblokken, die van verschillende grootte en vierkant of langwerpig vierkant van vorm waren. Naar deze fondamenten te oordeelen schenen de buitenmuren aan de noordwestelijke en aan de zuidoostelijke zijde p. m. 50 el lang geweest te zijn. Tusschen de kamers, waarvan er een 12 el lang en 3 breed geweest was, hadden zich zeer kleine vertrekjes bevonden, van slechts 2 tot 4 el middellijn. Het best bewaard was de grondslag en de vloer van een klein vertrek, dat tot badkamer scheen gediend te hebben; het was langwerpig vierkant, 9.78 el lang en 3.25 el breed, en sloot aan drie zijden halfcirkelvormig, terwijl aan de vierde zijde (de zuidwestelijke) zich twee kleine reservoirs aansloten die, als vleugels van den ingang, 1 el lang en 35 duim (van binnen gemeten) breed waren, en ons toeschenen tot bewaarplaatsen van het in den *alveus* te leiden badwater gediend te hebben. De bevloering of grondslag van dit badkamertje, of dezen *alveus*, was zoo hard als portlandsche cement, en bovendien zeer glad geslepen of gepolijst; zij bestond van boven uit fijne *testa contusa*. Bij de uitspringende halfcirkels zag men nog overblijfsels van een wand van de badkom, op wier rand of boord de badenden konden gezeten hebben. Maar voor meer dan twee personen te gelijk, was in dit bad geene ruimte geweest. Tot bevestiging dat het een badvertrekje geweest was, kon de ontdekking dienen, dat daarin, of zeer digt bij, een reliëf gevonden was, dat zwemmenden of badenden voorstelde. Wij zagen dit op het voormelde landgoed te Meerssen, doch het was geschonden en onvolledig. Het was eene kalksteenen vierkante plaat, waarop, in reliëf, het hoofd van een zwemmenden of badenden man gezien werd, wiens lijf onder de golven verborgen

was, en tegenover hem, aan de overzijde, eene afgebroken hand en een arm van een tweeden zwemmer, naar het scheen, die zich ergens op steunde. Op een ander fragment was nog een afgebroken mansbeen overig; een en ander op $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ levensgrootte. In hetzelfde vertrek was ook gevonden een kleine pyramiede van mergelsteen, slechts 30 duim hoog, en welligt tot opzetsel en versiering van een boog of kolommetje gediend hebbende. Niet minder belangrijk was de ontdekking ter zelfder plaats van een korinthisch kapiteel van eene kolom, van witten zandsteen; eene steensoort die, gelijk men mij verzekerde, de steengroeven van het niet ver verwijderde Herzogenrade thans nog opleveren. Aan dat kapiteel zat nog een klein gedeelte der afgebroken schaft, met eene gordellijst van 3 duim breedte. Het kapiteel was niet minder dan 50 duim hoog en van zulk eene zuivere, schoone en fraaije bewerking, dat het den eersten romeinschen keizertijd geene oneer zou aandoen. Het had vermoedelijk aan eene der kolommen van een corridoor, peristiel of dergelijke behoord. Aangezien de afmetingen er van bijzonder groot waren (de schaft had de middellijn van 45 duim), vooral in vergelijking met den betrekkelijk kleinen omvang en ligten bouw van het huis tusschen welks puin het gevonden werd, zou men bijna vermoeden dat het van eene andere, grootere en oudere en romeinsche constructie afkomstig, en misschien gebruikt was tot voetstuk van een standbeeld of dergelijke.

Ook dit stuk bevond zich reeds op het genoemde landhuis te Meerssen. Daar troffen wij voorts hoofdzakelijk de volgende, ter zelfder plaats opgegravene overblijfselen aan.

Van aardewerk: eenige platte dakpannen, gebogen geut- of nokpannen en vloertegels, op eene van welke laatste de stempel van den fabrikant, M H *Fecit*, ingedrukt stond *). Voorts bestond het aardewerk grootendeels uit fragmenten en scher-

*) Na onze mededeelingen in de Akademie, verscheen van den Heer Habets eene *Notice sur quelques marques de potiers trouvées à Meersen, près de Maestricht*, in het *Bulletin du cercle archéologique de Mons* (1866); waarin hij dezen stempel, en ook andere door ons opgeteekende fabriekstempels vermeld en eenigzins toegelicht heeft. Wij verwijzen daarnaar te eer, omdat onze lezingen *somwijlen* van de zijne verschillen.

ven van potten, schotels, borden, kommen, kannen en kruiken van verschillenden vorm, verschillende fijnheid en kleur. Tusschen deze bevonden zich slechts een paar volledige schoteltjes en een kommetje van *terra sigillata* en enkele fragmenten met beeldwerk in reliëf. Op een der schoteltjes stond de fabrikantenstempel ANSTIVIM, d. i. *Anstivi manu* *); op het voetstuk van een ander stond DONATIM, d. i. *Donati manu.*

Op een fragment van eene schaal bevond zich een stempel, die vrij onduidelijk was, deels wegens twee verkeerd gesneden letters, deels ook misschien wegens eene herstempeling; — wij lazen VBBRA. Op een ander fragment, kennelijk van denzelfden stempel, was nog slechts het begin van dit opschrift overig; het luidde VBR †). Op een ander fragment las men CAIVS *Fecit* §); op nog een ander MEVIO*fficina.* Op den rand van het fragment eener schaal stond in smalle, gerekte en gebrekkige letters, SATVRNINI, in dier voege verkort, dat de letters I met de voorafgaande N verbonden waren.

Op den rand van een geschonden bordje van *terra sigillata* stond in cursiefschrift *Adalis;* welke lezing echter eenigzins onzeker is, omdat bij het begin wel een of twee letters konden weggebroken zijn **). Het was daarin gegrift met een scherp werktuig, nadat de aarde reeds gebakken was.

Van been: een dun plat schijfje, waarop aan de ééne zijde ingekrabd was: BM en VA, en aan de andere zijde NAX, naar het scheen; denkelijk had het bij een spel, of als toegangsmerk tot het tooneel gediend; men vergelijke over soortgelijke schijfjes de *Annali dell' Instit. d. Corr. Arch.* XX. p. 280 en Overbeck, *Pompeji* (2e Ausg.) I, 160, en vooral

---

*) Daar de tweede letter (N) meer op eene dubbele i (II) dan op eene N geleek, las de Heer Habets t. a. pl. AIISTIVIM, d. i. *Aestivi* of *Aistivi manu.*

†) De Heer Habets meende t. a. p. dat de eerstgenoemde stempel den naam van VRBANVS bevatten zou.

§) De Heer Habets l. c. las GAIVS.

**) De Hr. Habets l. c. las DOLIIS. Dezelfde heeft l. c. nog de volgende, door ons niet geziene, merken medegedeeld, die dus waarschijnlijk eerst na ons bezoek aldaar gevonden zijn: CAR, misschien CAR*pus*; CR....., denkelijk CR*escens* en . . . . OR, misschien *Vict*OR.

Wieseler, *Commentatio de tesseris eburneis osseisque theatralibus quae feruntur*, I. *Götting.* 1866, 4°. *). Hier komen ook in aanmerking verscheidene beenderen, waaronder de schedel van een' jongeling of jongen man, gevonden onder steenen en puin aan den zuidwestelijken ingang, ter plaats waar men vermoedde dat de ingangsdrempel gelegen had. De wijze waarop het lijk daar was bijgezet, liet geen twijfel over, dat het uit den romeinschen tijd afkomstig was.

Van glas: vele brokstukken van vierkante flesschen, voor wijn en welriekende oliën; alsmede kleine ronde schijfjes van groene en witte pâte, zoogenoemde stemsteentjes, maar die deels tot spel en deels tot versiering van gordels of dergelijke zullen gediend hebben.

Van metaal: twee bronzen schrijfstiften (*stili*) en een fragment van eene derde; een bronzen reukdoosje, om aan den hals gedragen te worden; twee bronzen ooren van vazen, het ééne met een leeuwenkop versierd. Voorts eene menigte ijzeren bouten, spijkers en ander fragmentarisch en zeer geoxydeerd ijzerwerk. Eindelijk, vier muntjes: van Vespasianus, Trajanus en Hadrianus.

Ofschoon uit dit alles te zamen vrij duidelijk bleek, dat deze bouwvallen tot eene romeinsche *villa* behoord hadden, waarvan het front naar de geulzijde toe gestaan had, zal men het onderzoek naar de oorspronkelijke bestemming der verschillende vertrekken eerst met vrucht kunnen voortzetten, wanneer de opgravingen geheel zijn afgeloopen. Zij zijn sedert ons bezoek aldaar voortgezet, en men heeft nog eenige andere grondslagen van muren gevonden, waarvan de Heer Habets ons onder het afdrukken dezer welwillend mededeeling heeft gedaan. Daarmede konden wij den platten grond van het gebouw, door ons ter plaatse opgenomen, nog eenigzins aanvullen. Gemelde Heer zal zeker na den geheelen afloop der opgravingen over deze ontdekking uitvoerig verslag uitbrengen, vergezeld van een volledigen platten grond. Hij heeft reeds bij voorraad, behalve in het genoemde *Bulletin Archéologique* van Mons, in het *Bulletin* van het Limburgsche Oudheidkundige Genootschap, op deze

*) De opschriften van het schijfje zijn bij Habets l. c. niet vermeld.

ontdekking gewezen, en de meening geuit, dat het gebouw zeer oud en reeds onder Hadrianus door invallende barbaren verwoest zal zijn geweest; en zulks vooral, omdat er geene latere munten dan van Hadrianus gevonden zijn. Dit laatste komt ons intusschen voor geen sterke grond voor die meening te zijn, omdat er slechts zeer weinige, slechts vier, munten gevonden zijn, en omdat het zeer dikwijls bij het opgraven van oude romeinsche constructiën is opgemerkt, dat nevens munten uit het hoogere rijk er ook uit het lagere werden aangetroffen. Ook komt het ons niet zeer waarschijnlijk voor, dat reeds onder Hadrianus dit gebouw door een inval der barbaren zou verwoest zijn, omdat de slooping blijkbaar zoo volledig is geweest, dat bijna al het materieel, het zwaarst vervoerbare niet uitgezonderd, naar elders versleept is, zeer waarschijnlijk om aan andere bouwwerken gebruikt te worden, en dit zou men in dien vroegen tijd van barbaren, hetzij Germanen of Galliërs, kwalijk durven veronderstellen. Eer zou ik vermoeden, dat die verwoesting en slooping in later tijd, b. v. in de IIIe eeuw, had plaats gehad, toen germaansche volksstammen zich reeds gedeeltelijk onder den naam van Franken verbonden hadden en de door de Romeinen aan Rijn en Nedermaas bezeten streken innamen; toen b. v. onder Galliënus (259—268), zoo als de geschiedenis meldt, de „civitates trans Rhenum — — a barbaris occupatae" werden; zie Mommsen's uitgave van de lijst van het rom. rijk enz. in de *Jahrbb. des V. v. Alt.* XXIX, 10. Doch ook dit is niet meer dan een bloot vermoeden.

Te Meerssen vernamen wij nog van den burgemeester, dat de eigenaar van een akker, genaamd de Putsteegh, slechts eenige minuten westelijk van den Herkenberg verwijderd, daar mede oude romeinsche grondslagen ontdekt had en voornemens was deze in de lente van 1866 te doen opgraven. Met nieuwe belangstelling zien wij de uitkomsten dier opgravingen te gemoet. Dit zou dan reeds het vierde romeinsche gebouw zijn, tusschen Maastricht en Valkenberg, aan de romeinsche heirbaan gelegen, waarvan de grondslagen ontdekt zijn.

II.

FRANKISCHE EN ROMEINSCHE WATERPUTTEN, TE WIJHE, KATWIJK, NOORDWIJK, NIJMEGEN EN VOORBURG OPGEGRAVEN.

Wijhe. De nieuwsbladen bragten voor eenige dagen de tijding, dat digt bij Wijhe, bij gelegenheid van het graven van bermslooten, oude houten waterputten ontdekt waren. Reeds vóór dit openbaar berigt was mij de ontdekking welwillend medegedeeld door den Heer Baron van Knobelsdorff, op den huize Gelder, digt waarbij de ontdekking had plaats gehad. Deze Heer had daarbij tevens den wensch uitgedrukt, dat ik mogt overkomen, om het ontdekte te zien en te beoordeelen. Daar mij evenwel niet gebleken was, dat er andere voorwerpen gevonden waren, wier onderzoek over de oudheid en afkomst dier putten licht verspreiden kon, en bovendien het wintersaizoen en de hooge waterstand een lokale opneming zeer bemoeijelijkten, meende ik mij alsnog van een plaatselijk onderzoek te moeten verschoonen, maar verzocht den geachten berigtgever, mij met eenige nadere opgaven te willen begunstigen, aangaande den vorm en de zamenstelling der putten, die ik, op grond van andere in ons vaderland gevondene, vermoedde tot den frankischen tijd te behooren, en mij tevens de juiste plaats enz. aan te duiden waar zij gevonden waren. Hieraan werd met de meeste heuschheid voldaan door toezending van een uitvoeriger berigt, vergezeld van een situatieplan en eene teekening van een der gevonden putten (zie Pl I). Wij ontleenen aan dat berigt het volgende. „Men had, bij gelegenheid van het schieten van bermslooten, voor den spoorweg, omstreeks 200 el ten oosten van het dorp, zes oude houten putten ontdekt, vijf ronde en één vierkante, wier bovenranden twee el diep onder den grond zaten. De ronde putten hadden geheel den vorm van tonnen, zonder bodem, waren uit eikenhouten duigen zamengesteld, en in den zuiveren zandgrond bevestigd. Het hout echter was zoo zeer vermolmd, dat men het met de vingers kneden kon. De duigen hadden 10 bij 28 duim zwaarte (breedte) en de middellijn der putten, van binnen gemeten, bedroeg 0.66 tot 1.10 el. De afstand van drie dier putten van elkander was

naauwelijks ééne el, terwijl een vierde vijf el van een dier drie verwijderd was.

De vierkante put had bestaan uit dennen planken van p.m. 2 el lengte, doch daarvan was niets overgebleven dan de vier palen, tegen wier buitenzijden de planken gerust hadden; deze palen hadden naar elkander overgeheld. Voor het overige was daarbij of daaromtrent niets gevonden wat over de oudheid licht verspreiden kon. Intusschen werden er, op den afstand van 200 el, in een bosch, genaamd de Schijvenberg, en toebehoorende aan den Heer van Knobelsdorff, van tijd tot tijd oude potscherven opgegraven."

Daar het mij niet onwaarschijnlijk voorkwam, dat deze scherven, als overblijfselen van huiselijk bedrijf, in verband konden staan met de eveneens van huiselijk gebruik getuigende waterputten, verzocht ik meergemelden eigenaar er mij zoo mogelijk van over te zenden, om na te gaan of daarvan misschien de ouderdom bepaald kon worden. Ook aan dit verzoek werd welwillend beantwoord. Onderscheidene dier scherven, benevens het bovengedeelte eener ruw bewerkte graauwe kan met twee ooren en opstaande tuit, en een rood kruikje, dat van binnen verglaasd en aan den rand geschonden was, werden mij overgemaakt. Bij onderzoek dezer voorwerpen bleek mij, dat de oudste hetzelfde karakter hadden als het oud-frankische aardewerk, dat elders, zoo buiten als binnen ons vaderland op verscheidene plaatsen, b. v. te Wijk, Apeldoorn, Dorewaard, Katwijk, Noordwijk, gevonden is en tot den tijd van de VIe tot de IXe eeuw onzer jaartelling behoort. Er waren ook enkele scherven tusschen die tot de XVe en XVIe eeuw behoorden; maar geene, die bewijzen van romeinsche techniek vertoonden.

Wanneer dus dit aardewerk met de ontdekte putten in betrekking staat, zouden de putten, zoover men tot hiertoe kan oordeelen, niet boven den frankischen tijd, of de VIe eeuw onzer jaartelling, opklimmen. Mogelijk echter dat nadere plaatselijke onderzoekingen, bij lageren waterstand ondernomen, tot meer bepaalde uitkomsten leiden; want zoo ver mij bekend is heeft men tot hier nog slechts één dier putten, de thans door ons in afbeelding medegedeelde, opgegraven. Inmiddels maken wij van deze aanleiding gebruik om op de ontdekkingen van

soortgelijke putten, elders in ons vaderland gedaan, te wijzen, ook omdat deze tot opheldering van die te Wijhe kunnen dienen en hunne kennismaking voor verdere ontdekkingen van dien aard van nut kan zijn.

Katwijk-Buiten. Hier werden in het jaar 1858, in eene zanderij, onder de duinen, drie houten putten opgegraven, twee tonvormige en één vierkante, waarover in der tijd uitvoerig berigt gegeven is in onze *Oudheidkundige Verhandelingen* St. III, bl. 46—64. De ronde hadden overeenkomst met de te Wijhe gevondene. De afbeelding van twee dier putten is in voormeld geschrift op Plaat N° 3 en 4 medegedeeld. Ook is daar alles wat er bij gevonden werd, deels romeinsch en deels frankisch van afkomst vermeld, en daaruit een besluit opgemaakt over den beschavingstrap en het huiselijk-maatschappelijk leven der bewoners, waarvan die voorwerpen getuigden. Wij kunnen hier naar die aanteekeningen verwijzen, omdat wij ze ook nu nog onderschrijven *), en herinneren enkel wat over de afkomst dier putten, als resultaat van opzettelijk onderzoek, werd aangestipt. Op bl. 59 heet het: „Voor de romeinsche afkomst van één der putten pleit, dat er digt bij eenige romeinsche scherven gevonden zijn, en dat de daarbij gevondene tufsteenen eer van romeinsche dan frankische afkomst schijnen te zijn. Ook werden soortgelijke houten putten, van romeinschen oorsprong, elders in ons land, bepaaldelijk te Voorburg, Vechten en Westervoort ontdekt; zie Reuvens, l. c., en onze *Oudheidkundige Mededeelingen*, III, 228. Het laat zich zeer goed verklaren, dat de Franken, als eerste opvolgers der Romeinen, zich nederzettende op de plaatsen door de Romeinen verlaten, de nog bruikbare constructiën der Romeinen zullen geütilizeerd hebben, waaruit zich dan de frankische scherven, in den put gevonden, zouden laten verklaren."

---

*) Hiervan moet alleen worden uitgezonderd de op bl. 54 gegeven verklaring van de bestemming der doorboorde aarden schijven, toen, naar het voorbeeld van een Duitsch oudheidkundige, voor werpschijven gehouden. Wij zijn sedert overtuigd geworden, dat de vroeger door ons gegeven verklaring, van „vischnet-gewigten," de eenig juiste is. Zij waren reeds als zoodanig bij de Grieken in gebruik; zie daarover Stephani, in zijne *Parerga archaeologica*, N. XX, 25.

Inmiddels werd hierover nog geen beslissend oordeel uitgesproken, gelijk zulks ook uit den aard der zaak niet doenlijk was. Er werd bijgevoegd: „Daar de in en bij den put gevonden scherven deels uit romeinschen en deels uit frankischen tijd zijn, is op grond hiervan *niet met zekerheid* te bepalen of de put van romeinsche of frankische constructie is." Het onderzoek der beide andere ter zelfder tijd te Katwijk gevonden putten leidde tot geen bepaalder uitkomsten.

In de jaren 1860 en 1861 werden op dezelfde plaats te Katwijk-Buiten wederom verschillende romeinsche en frankische oudheden opgegraven, waarvan de voornaamste in de *Staatscourant* van 1861, N°. 74 en 1862, N°. 70 vermeld zijn. Toen werden ook weder twee houten waterputten gevonden, waarvan wij thans op Pl. II, A en B de afbeelding geven. De plaats waar de ééne put (A) gevonden werd, was 45 el noordelijk van de plek verwijderd waar de vroeger vermelde vierkante put (zie *Oudheidk. Verh.*, l. c. N°. 4) opgegraven was. Deze put was uit eiken duigen zamengesteld, doch zonder bodem, even als die van Wijhe, en in taai leem bevestigd. De hoogte was 0.72 el, de middellijn van boven 0.72 en van onderen 0.62 el. Alleen van onderen was hij nog met wilgenhouten hoepels voorzien, die digt naast elkander gelegd waren en wier sluiting met dunne teentjes spiraalsgewijs omwonden was. De duigen waren geschaafd en sloten goed aan elkaâr; maar van boven waren zij vermolmd en afgebrokkeld, vermoedelijk door brand, hetgeen men uit daarbij gevonden houtskolen en andere sporen van brand mogt besluiten. Deze put bevatte van binnen zandige aarde, vermengd met vergaan hout en riet, en voorts, op onderscheidene diepten, dierenbeenderen en potscherven, van welke laatste echter vele te klein waren om er met zekerheid den ouderdom van te kunnen bepalen. Intusschen bleek voldoende, dat enkele van frankische afkomst waren, terwijl er ook één stukje tusschen was van romeinsche *terra sigillata*. Romeinsch was ook het fragment van een rooden aarden tegel. Een ruw brok vuursteen had vermoedelijk tot vuurslaan gediend. Tusschen de dierenbeenderen, met wier onderzoek de Heer Dr. Schlegel zich had gelieven te belasten, waren: de *tibia* van een kalf, ter eener zijde plat geslepen en dus als schaats gediend heb-

bende; zij was o. a. overeenkomstig met de te Wijk gevondene en afgebeeld in onze *Oudheidk. Mededeel.*, Pl. VI, 1; voorts, het schouderblad, een rib en een hoorn van een bok; eene *tibia*, een rib en een kaak van een rund; graten van een kleinen visch (onherkenbaar) en fragmenten van een kippenei. In de nabijheid van den put werden nog drie *tibia's* van runderen gevonden, waarvan eene weder ter eener zijde plat geslepen en daarenboven van voren en van achteren van een gaatje voorzien was, om door een bandje om den voet te kunnen bevestigen. In die nabijheid trof men ook onderscheidene eikenhout en palen en paaltjes aan, over eene oppervlakte van p. m. 20 el. Volgens verzekering der werklieden had men die daar vroeger meer gevonden; zij waren echter niet in geregelde orde of op gelijke afstanden geplaatst, maar hier en daar verspreid. Soms was de afstand twee, soms meer el. Een dier palen, van 50 duim lengte en 7 duim middellijn was, volgens verzekering van een deskundige, „het kniehout eener gesloopte schuit"; een andere was vierkant van vorm en had 19 duim middellijn; een derde was een eikenboomstam, van boven ruw toegehakt, van onderen bijgescherpt, 16 duim dik. Het scheen mij toe, dat die palen overblijfsels waren van de hutten, waarbij gemelde waterputten behoord hadden. Men zou alligt genegen zijn hier aan overblijfsels van paalwoningen te denken, wanneer men veronderstellen mogt dat deze streek vóór ruim 10 eeuwen aan overstroomingen had blootgestaan. Op dit zelfde terrein werden nog, in den omtrek van slechts weinig ellen, verschillende voorwerpen van huiselijk gebruik gevonden, die het bestaan van vroegere woningen bevestigden; zij bestonden uit aardewerk, been en metaal. Van aardewerk: scherven van p. m. 15 onderscheidene graauwe en gele, ruw bewerkte, maar hard gebakken potten en kannen, deels van romeinschen, deels van frankischen oorsprong. Een paar fragmenten van *terra sigillata* waren opzettelijk gefatsoeneerd, om tot ander gebruik, misschien tot speelgoed, te dienen. Voorts eene ronde aarden schijf met een gat door het midden (vischnet-gewigt). Van been: eene haarkam, in vorm en versiering overeenkomstig met frankische uit Wijk, en afgebeeld t. a. pl. Pl. II, fig. 5—7 en VI, fig. 3—8; voorts een schijfje met een gat in het midden, denkelijk een mantel-

knoop, overeenkomstig met Wijksche, afgebeeld t. a. pl. Pl. I, fig. 18, III, fig. 9, IV, fig. 10 en 12. Van metaal: eene gebroken haarnaald, met een veelzijdig geslepen knop, uit een mengsel, naar het schijnt, van koper en ijzer en lang 7 duim; een ijzeren mesje van 10 d. lengte, overeenkomstig met Wijksche, denkelijk frankisch, en een ijzeren hakmes, waarvan de waaijervormige snede ruim 10 duim lengte heeft.

Eenige maanden na het vinden van den put A, werden nabij dezelfde plaats, wederom twee houten putten ontdekt, bij wier opgraving ik, even als bij die der vroeger gevondene, tegenwoordig was. De eerste was slechts 8 el van den zoo even beschrevenen verwijderd, en was vierkant, dus overeenkomstig met één van de vroeger daar gevondene en afgebeeld in onze *Oudheidk. Verhand.*, III, fig. 4; maar hij was steviger van hout en constructie; zie de afbeelding op Pl. II, B. In elk zijner vier hoeken, die in de windstreeken oriënteerden, stond een vierkante eikenhouten paal, waarvan de dikte 8 bij 14 duim middellijn was. Deze palen waren van onderen toegescherpt, om te beter in den taaijen leembodem gedreven te kunnen worden; van boven waren ze door gebindtbalken vereenigd, van 4 duim dikte en 7 tot 11 breedte. Dit houten putgeraamte had de hoogte van 92 d., maar scheen oorspronkelijk op zijn minst 1 el hoog geweest te zijn. Aan de buitenzijden was het met eiken planken bezet, doch aan elke zijde slechts één plank, die 50 d. breedte en 3 d. dikte had, en ook deze planken waren van onderen toegescherpt, om te beter in het taaije leem gedreven te kunnen worden. In elke plank bevonden zich ronde, geboorde gaatjes, van p. m. 2 d. middellijn, en in sommige van die gaatjes zag men nog houten pennen bevestigd. Dit laatste ontlokte aan een daarbij tegenwoordigen schipper de uitspraak, dat deze planken „van den bodem eener gesloopte schuit" afkomstig moesten zijn. In den put, die in vast, dik en geen water doorlatend leem bevestigd was, werd niets gevonden dan humusachtige aarde, die gedeeltelijk uit vermolmd hout scheen te bestaan en waartusschen zich enkel een fragment van een romeinschen tegel bevond. Digt bij de buitenzijde van den put lagen eenige kiezen en onderkaakbeenderen van twee verschillende runderen.

Op twee el afstands, ten noorden, werden vier palen ontdekt, die p. m. 12. voet van elkaâr verwijderd stonden en door de werklieden eenparig voor overblijfsels van de hoekstijlen eener hut gehouden werden. Dit is te meer waarschijnlijk, omdat men daarbij twee oude vuurhaarden ontdekte, waaruit eene menigte houtskolen opgehaald werden. Op een dier haarden had een gebroken aarden pot gelegen, waarvan de gele, hard gebakken bodem nog teruggevonden werd, en die mij toescheen het frankische karakter te hebben. Beide haardsteden waren bevloerd met brokstukken van tegelsteenen, die men had weggeworpen, maar waarvan er gelukkig nog drie door mij teruggevonden werden. Bij zuivering er van bleek mij, dat zij romeinsch van afkomst waren, terwijl op ééne de bekende romeinsche stempel stond: EX GERINF d. i. *exercitus germaniae inferioris.* Het is bekend, dat tegels, met deze stempels voorzien, op de meeste plaatsen aan den Neder-Rijn, en ook in ons vaderland, waar eertijds romeinsche standplaatsen waren, ontdekt zijn, gelijk zij dan ook in de nabij gelegen grondslagen van het huis te Britten gevonden werden. Maar al bevestigt de hier gevonden stempel, dat de tegelfragmenten der bevloering, waarvan boven gewaagd is, romeinsch van afkomst zijn, dit is nog niet voldoende om te bewijzen, dat de houten putten en overblijfsels van hutten, mede romeinsch werk zijn. Wij vermoeden veeleer, op grond van den fragmentarischen staat dier tegels, alsmede van de doorgaans kunstelooze of ruwe zamenstelling dier putten, en van het vinden van vele oud-frankische voorwerpen, zoowel vroeger als ook wederom nu, dat gemelde tegelfragmenten aan eene vroeger vervallen of verwoeste romeinsche constructie uit de nabijheid ontleend en door de plaatsvervangers der Romeinen, de Gothen of Franken, bij den bouw hnnner hutten herwaarts overgebragt en alzoo geütilizeerd zijn.

Op den afstand van 8 el ten noorden van dezen put werd wederom een tonput ontdekt, die p. m. 1 el middellijn had en zeer ruw was zamengesteld, niet uit duigen, maar uit in de rondte naast elkaâr gezette planken, die van onderen toegescherpt en ter lengte van p. m. 20 duim in de taaije klei bevestigd waren. De planken waren 10 tot 29 duim breed en 2 tot 3 dik, en de langste had nog slechts 75 duim lengte.

Bij het uitdiepen en uitgraven van dezen put werd niets dan humusachtige aarde gevonden. Des te meer verdient opmerking, hetgeen door de werklieden nog in de nabijheid van dezen en van den even vooraf vermelden vierkanten put, vóór zij ontdekt waren, gevonden werd. Wij laten hier de korte opgave volgen, onder vermelding, dat die voorwerpen zich sedert in het Museum van Oudheden te Leiden bevinden.

Van gebakken aarde: Behalve de genoemde romeinsche tegelfragmenten, twee brokjes van *terra sigillata*, waarvan een met lofwerk versierd; een slingerbal, overeenkomstig met de vele soortgelijke in 1841, in hetzelfde dorp, tusschen de zeesluisbrug met drijfdeuren en de gemetselde brug, in den Noordwijkerweg, aan de zuidzijde, gevondene en mede in het Museum te Leiden bewaard. Deze ballen zijn door mij gehouden voor germaansche slingerballen; zie daarover onze verhandeling *Over oude werptuigen*, in Nijhoffs *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudh.*, III, 137 en vlgg. Voorts eene doorboorde schijf (vischnet-gewigt) en twee spinsteentjes, waarvan het eene nog sporen van glazuur vertoont; deze twee laatste zijn frankisch van afkomst.

Van been: Twee schaatsen, als bovengemeld, uit *tibiae* van paarden, voor en achter van een gaatje voorzien; eene rijg- of naainaald; eene nestel- of boorpin; een ruw bewerkte pijlpunt, en een hakblok, vervaardigd uit het voorarmbeen van een' walvisch; eindelijk, een kakebeen en kiezen van een rund en de hersenpan van een volwassen mensch. Deze beenen voorwerpen en beenderen schenen alle uit den frankischen tijd te zijn.

Van hout: een cylindertje, dat voor hechtpin scheen gediend te hebben.

Van metaal: Een ijzeren mesje en een paar brokjes koper, misschien van een' mantelhaak.

Voorts werden er nog enkele brokken gelen kalksteen gevonden, die mij toeschenen, even als de vroeger opgegraven tufsteenen (zie daarover onze *Oudheidk. Verhand.*, III, 49 en verv.), van eene vroeger bestaan hebbende romeinsche constructie afkomstig te zijn, en die door de latere germaansche aanplanters tot bevloering of fundamentering zullen geütilizeerd zijn.

De nieuwe uitkomsten, waartoe deze laatstgemelde katwijksche ontdekkingen leiden, komen hoofdzakelijk hierop neder:

1. De gevonden putten hebben behoord bij woningen, of houten hutten, die van haardsteden voorzien waren en die digt bij elkaâr, soms slechts twee el van elkaâr verwijderd, gestaan hebben.

2. Men heeft zich tot het optrekken dier hutten soms van ouder, onbruikbaar geworden, materiëel, b. v. stukken van schuiten bediend; waaruit men mag besluiten op den niet weelderigen staat der oprigters, die gebrek hadden aan het daartoe noodige nieuwe materiëel.

3. De gevonden hersenpan van een mensch leidt tot het vermoeden, dat niet ver van die woningen de begraafplaats geweest is; tenzij men liever aan een geïsoleerd begravene denken wilde.

4. De pijlspits van been bewijst in zoo ver den armelijken staat van haar bezitter, dat hij of gebrek zal gehad hebben aan het meer doelmatige ijzer, of nog niet in staat was om pijlspitsen van ijzer te vervaardigen; voorts, dat men op klein wild, vogels en dergelijke, jagt heeft gemaakt.

5. Terwijl de slingerbal aantoont dat men ook tot vijandelijken aanval of afwering zich bereid hield, leert het vischnetgewigt, dat het visschen met netten in zoet water (dáár, de Rijn) tot de bezigheden des levens behoorde.

Noordwijk-Binnen. In het jaar 1861 werden achter de landhoeve van den Hr. Hoog, burgemeester van Noordwijkerhout, bij gelegenheid dat deze achter zijne woning een bassin liet graven, drie oude houten putten ontdekt. De vindingsplaats was 50 el achter die woning, en de afstand der putten onderling was: tusschen den eerstgevondenen en den tweeden 4 el, en tusschen den tweede en derden 32 el. Zij waren 1.40 el diep, deels met duinzand, deels met humusachtige aarde overdekt, en zaten dus met de bovenranden, die zeer afgebrokkeld en verteerd waren, 1.40 el onder den zandgrond. Deze putten waren vierkant van vorm, ofschoon twee niet meer evenredig of gelijkzijdig; hetwelk deels aan gebrekkige zamenstelling, die bovendien reeds sporen van oude restauratie droeg, deels aan den hoogen ouderdom en den invloed van tijd moet toegeschreven worden. Zij oriënteerden met de hoeken in de windstreken.

Elk der drie putten had ruim 1 el middellijn, maar geene was geheel vierkant *), ten bewijze van de ruwe of weinig bouwkunstige zamenstelling. Zij bestonden uit dikke en tamelijk breede planken, van dennenhout naar het scheen, die naast elkaâr geplaatst en door zware hoekpalen bevestigd waren; soms was daartoe ook een smaller dwarsplankje aangewend; maar van spijkers, zwaluwstaarten of andere bevestigingsmiddelen was geen spoor te ontdekken.

De hoekpalen en de planken waren niet evenredig breed of dik; de breedste plank had 36 duim breedte en 8 duim dikte, en de langste had nog 98 duim lengte. De hoekpalen waren meest vierkant; een der vierkante had 16 duim middellijn, en een der ronde 15 duim. De lengte der planken en ook der palen, die nu p. m. 1 el bedroeg, kon oorspronkelijk ten minste ½ el meer bedragen hebben. Aan de bovenranden waren sporen te bemerken van eene opzettelijke vernieling; van onderen waren zij met eene scherpe bijl goed toegescherpt, ten einde te beter in het leem en den harden veengrond in te dringen. Bij omzigtig opgraven dezer putten (op den 12 Junij 1861), in tegenwoordigheid van den Hr. Burgemeester voormeld, bleek het, dat de stof, waarmede deze putten gevuld of mogelijk opzettelijk gedempt waren, bestond in eene donkere humusaarde, waarin zich verteerde boombladeren, riet, teentjes enz., als mest zamengevloeid, vertoonden, en die eene onaangename lucht verspreidden. Er werd hoegenaamd niets tusschen gevonden dan een brokje graauw gebakken pan of tegel, een brokje zeer oud, bruin, weinig gebakken aardewerk, een kiezel- en een vuursteentje; voorwerpen die over de oudheid en afkomst hoegenaamd geen licht konden verspreiden. Dat echter ook deze putten tot eene zeer hooge oudheid moeten opklimmen, volgt niet slechts uit hunne overeenkomst, in bouw en in toestand,

---

*) Dit kan blijken uit de onderstaande afmetingen. N°. 1. was breed: aan de n. o. zijde 1.10 el, aan de z. w. zijde 1.24 el, en aan de n. w. zijde 1.20 el.

N°. 2 was breed: aan de n. o. zijde 1.15 el, aan de z. w. zijde 0.87 el, en aan de z. o. en n. w. zijden 1.25 el.

N°. 3 was breed: aan de n. o. en z. w. zijden 1.10 el, en aan de z. o. en n. w. zijde 1.02 el.

met de vroeger vermelde Katwijksche, maar ook hieruit, dat zij gevonden werden ter diepte van 80 duim onder het stuifzand der duinen, dat hier eeuwen lang niet meer in beweging is geweest, en daarenboven nog overdekt was met eene laag bovengrond, die zich kennelijk eerst van lieverlede gevormd had door hout- of struikgewas, dat dáár eertijds moet gegroeid hebben, maar er thans ontbreekt. Eindelijk, de ontdekkingsplaats ligt zoo geïsoleerd, dat er bij menschengeheugen geene woningen in de nabijheid geweest zijn. Ik geloof derhalve dat men eenige vrijheid heeft, om als waarschijnlijk te uiten, dat ook deze putten, zoo al niet romeinsch, dan toch frankisch van afkomst zijn.

Bij deze gelegenheid merken wij nog op, dat reeds vroeger te Noordwijk-Binnen verscheidene, zoowel romeinsche als frankische overblijfselen gevonden zijn, waardoor dus het gevoelen nopens de hooge oudheid dier putten versterkt kan worden. In 1838 werden onder het duin, in het Langeveld, tusschen Noordwijk en Haasveld, gevonden romeinsche *denarii* van Domitianus en Trajanus, thans in het Museum van Oudheden te Leiden. Later, in 1851, werden op een akker, genaamd *Kosten verloren* en toebehoorende aan den emeritus-predikant E. C. Groeneveld (vroeger aan de abdij Leeuwenhorst), vele romeinsche en frankische scherven opgegraven; zij zaten ter diepte van 5 voet onder den grond, in den zandbodem die zich onder het veen bevond, en boven dat veen bevond zich, volgens verzekering van den genoemden eigenaar, nog eene laag rivierklei van een voet dikte. De mij tot onderzoek gezonden overblijfselen waren: een gedeelte van een wit aarden kruikje met één oor; brokken van kommen en schotels van gebakken aarde, tamelijk ruw bewerkt en geel, rood en graauw van kleur; het voetstuk van een beker van gebakken aarde; een fragment van eene vierkante glazen flesch, zeegroen van kleur, en de bodem eener ronde glazen flesch of kom, met eene astervormige bloem in reliëf versierd. Dit alles romeinsch.

Frankisch waren: ronde ooren van donker graauwe en gele kannen en nappen van gebakken aarde; een voetstuk van een gelen pot van gebakken aarde, en vele andere scherven van aardewerk, geheel overeenkomstig met het frankische, zoo als dat bij Wijk en elders in ons vaderland en daarbuiten veel-

vuldig ontdekt is. Eindelijk een stuk halfvermolmde hertshoorn.

Te *Nijmegen*, aan de Winseling, werd in het jaar 1865 een dubbele houten tonput ontdekt, die vooral belangrijk is omdat de omstandigheden waaronder zij gevonden werd geen twijfel overlaten aangaande zijne romeinsche afkomst. Hij werd gevonden door de Stedelijke Commissie voor Oudheden, bestaande uit de HH. Dr. J. H. A. Scheers en Krul van Stompwijk, die mij met de meeste welwillendheid een verslag over de opgraving verstrekt hebben, vergezeld van eene teekening der putten van de hand van den Heer Scheers; zie Pl. III, A. B.

Wij weten die ontdekking niet beter toe te lichten dan dat verslag hier verkort te laten volgen.

„Reeds op den 17den November 1864 was door den Hr. Krul van Stompwijk bij een zeer lagen waterstand van 1,05 el ontdekt, dat aan den Waal-oever, grenzende aan de Winseling, ongeveer 10 minuten beneden de stad, ter plaats waar bij lagen waterstand steeds tallooze scherven van romeinsch aardewerk gevonden worden, een voorwerp in het rivierzand zigtbaar werd, hetwelk men nog niet konde bereiken, omdat het onder water stond, doch dat men geneigd was voor eene ton of kuip te houden, op grond van den bovenrand, die ongeveer 0,05 el boven het zand uitstak. Aan verder onderzoek viel niet te denken, zoo lang het water niet verder weg viel; daarvan had echter het tegenovergestelde plaats, want kort daarop begon de rivier te wassen en werd de kuip weder onzigtbaar.

Dit duurde tot den 4den Oct. 1865. Op dien dag gelukte het de Commissie, bij een waterstand van 1,03 el, de kuip weder in het oog te krijgen. Zij hoopte echter op nog meer val van het water, omdat dan de kuip te bereiken en gemakkelijker op te graven zou zijn. Dit had eindelijk plaats op den 6den Oct. daaraanvolgende, bij den ongehoord lagen waterstand der Waal van 0,98 el.

Bij nader onderzoek bleek nu, dat de kuip geheel in het rivierzand zat, boven hetwelk sommige duigen slechts ongeveer 0,05 el uitstaken, en daardoor te naauwernood den vorm der

kuip aangaven. Het opgraven bleek een zeer moeijelijk werk te zijn, door de onmiddellijke nabijheid der rivier, ten gevolge waarvan bij iederen steek der spade terstond water opborrelde en het zand weder om de kuip toeliep.

Het bleek dan ook al spoedig dat er geen denken aan was om de kuip in haar geheel uit te graven, daar de hoepels vermolmd waren en er hier en daar slechts fragmenten van te voorschijn kwamen. Er schoot dus niets over dan de duigen voorzigtig één voor één op te graven en behoorlijk te nummeren, ten einde ze later zoo goed mogelijk weder in de oorspronkelijke volgorde te herstellen.

Nadat er vijf duigen opgegraven waren, bleek dat zich in deze kuip nog eene tweede bevond, die slechts eenige duimen minder middellijn had en omstreeks 0,25 duim lager of dieper zat.

Voorzigtig met de opgraving der brooze en doorweekte duigen voortgaande, gelukte het eindelijk alle duigen der buitenste en daarna ook der binnenste kuip aan het licht te brengen; daarbij bleek, dat beide kuipen zonder bodem en dus zoogenoemde *waterputten* waren.

De duigen van de buitenste waren 18 in getal en van verschillende breedte, gemiddeld 0,42 el lang, 0,16 el breed en 0,03 el dik, welke afmetingen echter later door opdrooging en inkrimping eenigzins verminderden *), terwijl de doorsnede bedroeg 0,86 el, boven en beneden nagenoeg gelijk; zie Pl. III, A. — De duigen der tweede of binnenste kuip waren 0,50 tot 0,60 el lang, 0,14 tot 0,17 el breed en 0,02 el dik, terwijl de middellijn dier kuip slechts 0,74 el bedroeg; zie Pl. III, B.

De duigen der binnenste kuip hadden veel meer geleden dan die der buitenste; zoodat zij bij het opgraven veel meer afbrokkelden. Het hout der duigen schijnt tot het greenenhout gebragt te moeten worden. Beide putten waren met kleine vierkante paaltjes in den grond bevestigd, van welke er echter slechts twee gedeeltelijk zijn behouden gebleven.

---

*) Hierdoor is ook de middellijn kleiner geworden, daar bij het herstellen de duigen weder zooveel mogelijk aan elkander moesten sluiten.

In de putten, die geheel met rivierzand waren aangevuld of toegeloopen, werd niets gevonden dan scherven van romeinsch aardewerk, van de zeer bekende gele kruiken en schalen, alsmede van *terra sigillata*, zoo als op deze zelfde plaats bij laag water altijd te voorschijn komen; voorts drie, bijna geheel vergane, schouderbladeren van dieren, welligt herten, doch dit durft de Commissie niet met zekerheid te bepalen.

De duigen werden, na opgedroogd te zijn, met behulp van breede hoepels weder in elkander gezet, zoodat beide kuipen nu weder zoo getrouw mogelijk in den ouden vorm hersteld zijn, en het mogelijk geworden is er eene schets van te maken. Het is echter te vreezen dat wanneer de duigen volkomen droog zullen zijn, zij weder in elkander zullen vallen, hetwelk vooral voor de binnenste kuip te vreezen is. De Commissie is echter in overleg om ze door een preparaat voor verderen ondergang te bewaren."

Te *Voorburg*, op de hofstede Arentsburg, de plaats waar men vermoedt de romeinsche standplaats *Forum Hadriani* gelegen te hebben *), werden bij gelegenheid van de wetenschappelijke opgravingen, in de jaren 1827 tot 1829 door wijlen den Hoogleeraar Reuvens op lands kosten bewerkstelligd †), vier houten waterputten ontdekt, die eveneens wegens hunne stellig romeinsche afkomst, opmerking verdienen. Zij zijn in de aangevoerde *Notice* van Reuvens aangestipt en op het *Plan* beteekend door de nummers I, 16, III, 36, 37 en IV, 40 gekenmerkt. Twee daarvan (III, 36, 37) waren tonvormig, rond; de beide andere vierkant. Van deze putten en hetgeen er in gevonden werd, zijn in der tijd ten behoeve van Prof. Reuvens naauwkeurige teekeningen vervaardigd door Dr. C. Leemans, om te dienen voor een door Reuvens ontworpen groot plaatwerk over deze Arentsburgsche opgravingen, en waarvan het ten hoogste te

---

*) Zie Westreenen van Tiellandt, *Recherches sur l'ancien* Forum Hadriani; *Amsterdam et la Haye*, 1826. 12°.

†) Zie C. J. C. Reuvens, *Notice et plan des constructions romaines, trouvées dans les fouilles faites en* 1827—1829, *sur l'emplacement présumé du* Forum Hadriani, *à la campagne nommée Arentsburg*. Leide, La Haye et Amsterdam, 1829. in-fol.

betreuren is, dat de bewerking door den vroegtijdigen en onverwachten dood van Reuvens werd afgebroken.

De Hr. Leemans, wien de bewaring van de voor dat plaatwerk gemaakte teekeningen en bescheiden door de weduwe Reuvens werden toevertrouwd, heeft de goedheid gehad mij daaruit zijne teekeningen van de vier houten putten en van het daarin gevondene ten vrijen gebruike te geven. De uitvoerigheid evenwel dier teekeningen, waarbij platte gronden, opstanden en velerlei details gevoegd waren, noodzaakte mij, wegens de te groote kosten, er met groote bescheidenheid gebruik van te maken en mij enkel bij de teekeningen van de twee, in mijn oog belangrijkste putten, de vierkante, te bepalen (zie Pl. I. A en B); onder vermelding van de bijzonderheden, waartoe de genoemde detailteekeningen, in verband met de *Notice*, het *Plan* en eenige andere bescheiden de stof aanboden.

De twee tonputten op *Plan* III, 36, 37 aangestipt, maar waarvan wij de afbeeldingen nu niet mededeelen, waren zeer eenvoudig van zamenstelling, en van boven zeer geschonden en onvolledig. Zij kwamen in vorm overeen met die van Wijhe, Katwijk en Nijmegen, en liepen slechts naar onderen een weinig naauwer toe. Zij waren van geene hoepels of banden voorzien, die er evenwel oorspronkelijk niet aan ontbroken hebben, daar de duigen, onbevestigd in den grond gezet, te spoedig zouden uitgeweken zijn; ook werd bij de ééne nog een stukje van een hoepel gevonden, die van eiken hout bleek te zijn. Beide werden, volgens de *Notice*, op „eene groote diepte" in den grond gevonden. De ééne was zonder bodem, en had van onderen de middellijn (van binnen gemeten) van 85 duim, van boven van 1.05 el; de breedte der duigen was 8 tot 15 duim, de dikte 2 tot 3 duim en de lengte der duigen, die van greenenhout waren, had nog 70 duim lengte. De andere had een dubbelen bodem, wanneer men namelijk voor een bodem mag houden een mengsel van groven metselkalk, grind en leisteentjes, waarmede hij tot op $\frac{2}{3}$ gevuld was. In deze ton bevonden zich ook nog enkele duigen van eene tweede kleine ton, en een dwarsplank, op kant gezet, spalkte het midden, terwijl tegen de buitenzijde ook enkele planken lagen, denkelijk tot steun. Zij was van greenenhout en had

de middellijn van boven van 92 duim; de breedte der duigen was 10 tot 14 duim, de dikte 2 tot 3 duim. Men vond er in: twee ijzeren romeinsche aksen of houweelen en een breekijzer; de aksen zijn ook vermeld onder V, 1250—1251 der *Grieksche, Romeinsche*, enz. *monumenten van het Museum van Oudheden* te Leiden. De beide vierkante putten, zie Pl. I, A en B, bleken, bij naauwkeurige meting, niet volkomen vierkant te zijn. Put A (zie *Plan* I, 16) had 1.9 en 2 el breedte voor 't kruis, van binnen gemeten. Zij bestonden uit eene dubbele beschoeijing van greenen planken; aan de buitenzijde stonden de planken overeind naast elkaâr, aan de binnenzijde lagen zij horizontaal op elkander, en ten noorden was aan de binnenzijde eene driedubbele rij planken gezet, mogelijk gevolg eener latere herstelling, of omdat aan die zijde meer drukking van den grond was. Deze schoeijing was van boven bevestigd tegen vier eikenhouten dwarsbalken van omstreeks $\frac{1}{4}$ el middellijn, terwijl zij in elk der vier hoeken, aan de binnenzijde, geschraagd werd door een' eikenhouten stijl van 15 duim middellijn. Deze hoekstijlen, die nog de lengte hadden van 2.4 el, waren van onderen toegescherpt om te beter door het veen door te dringen tot in het zuivere zand, waarin de put bevestigd was. De planken der schoeijing waren 10 tot 30 duim breed en 4 tot 5 duim dik. Uit dezen put werden onderscheidene romeinsche overblijfselen opgehaald, te weten: vele tufsteenen, uit de Andernachsche groeven, twee vloertegels en zes fragmenten; een daktegel en twee brokken van warmtebuizen; voorts vier hengseltjes van emmers, drie van brons en een van ijzer; negen, deels fragmentarische, ijzeren puthaken, met fragmenten van eene ijzeren putketen en van emmer-banden; een ijzeren sleutel, eene haarnaald, een fragment van een beenen vingerring, een bronzen knoop of schijf en een fragment looden buis of waterpijp enz., benevens onderscheiden bronzen munten van Trajanus, Hadrianus, Faustina minor, Aelius Verus, Septimius Severus en Marc. Aurelius.

In de *nabijheid* van den put vond men, volgens de *Notice* van Reuvens, „un *avant-bras* de marbre de dimension colossale, et *un bras d'enfant* de terre cuite;" hij voegt er bij „il paraît que la célèbre *main* colossale de bronze (achetée depuis par le gouvernement) a été découverte en 1771, non loin de ce même

lieu *). Un pareil assemblage de statues autoriserait à croire qu'il y avoit là une place publique."

Put B, gevonden in de romeinsche constructie op het *Plan* van Reuvens IV, 40 en gemerkt 41, was, even als de Nijmeegsche, dubbel, doch had behalve den verschillenden vorm ook dit onderscheidende, dat de ruimte tusschen den binnensten en buitensten put grooter was. Of de zamenstelling *oorspronkelijk* dubbel is geweest, dan of men eerst later, b.v. bij vermolming of verzakking van den buitenput, den binnenput gemaakt heeft, is ons onbekend. Bij het vinden was de buitenste put verzakt of verschoven, gelijk mij uit eene der gemelde teekeningen gebleken is; duidelijkheidshalve echter meenden wij die teekening ter uitgave te moeten kiezen waarbij hij gerestaureerd is voorgesteld. Deze dubbele put bestond uit eiken planken, van p. m. 20 duim breedte en 4 tot 6 duim dikte, die met hare kanten op elkaâr geschoeid, en waarvan die van den buitensten put bevestigd waren tegen vier eiken hoekstijlen, die aan de binnenzijde stonden. Ook deze hoekstijlen waren wederom van onderen toegescherpt, om beter in den grond door te dringen, en zij hadden de middellijn van 20 duim. Tegen eene der buitenzijden van den binnensten put stond ook nog een stijl- of steunpaal, denkelijk dáár ingeslagen, om het overzakken naar die zijde te voorkomen.

De middellijn van den buitensten put, van binnen gemeten, was 1.7 bij 1.8 el; dien van den binnensten put 85 bij 90 duim.

De romeinsche afkomst, ook van dezen dubbelen put, bleek ten duidelijkste uit de voorwerpen dié er in gevonden werden. Zij bestonden in eene beenen haarnaald, een bronzen schijfstift (*stilus*), eene graauw aarden kan met één oor, potscherven, waaronder vijf fragmenten van *terra sigillata*, en een lederen schoen (*soccus*), dié voor eenige jaren door ons uitgegeven is in de verhandeling *Over het schoeisel der Ouden*, opgenomen in de *Verh. der Tweede Klasse van het Koninkl. Nederl. Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten*, D. II. (1851).

*) Die bronzen hand, afgebeeld in van Wijns *Hist. Avondst.* II, bl. 6, bevindt zich in het Museum van Oudheden te Leiden, onder V, 237 van de *Grieksche* enz. *monumenten*.

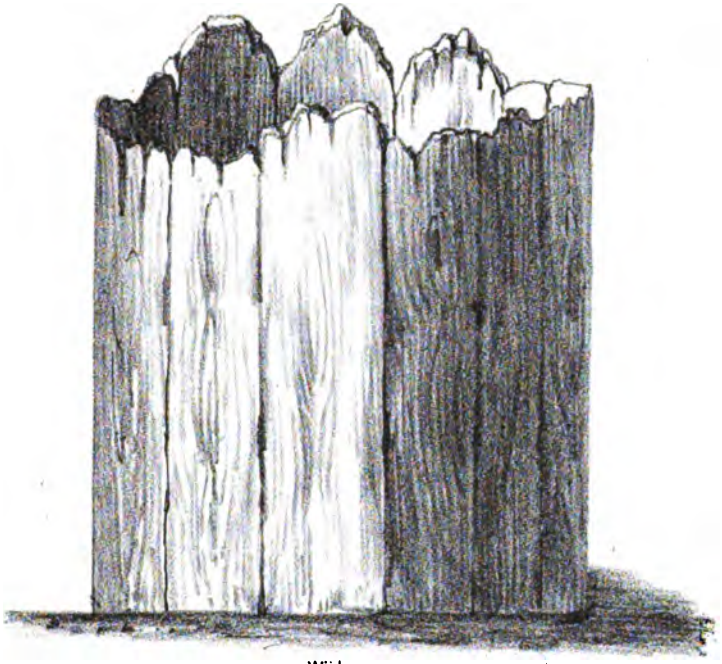

Wijhe.

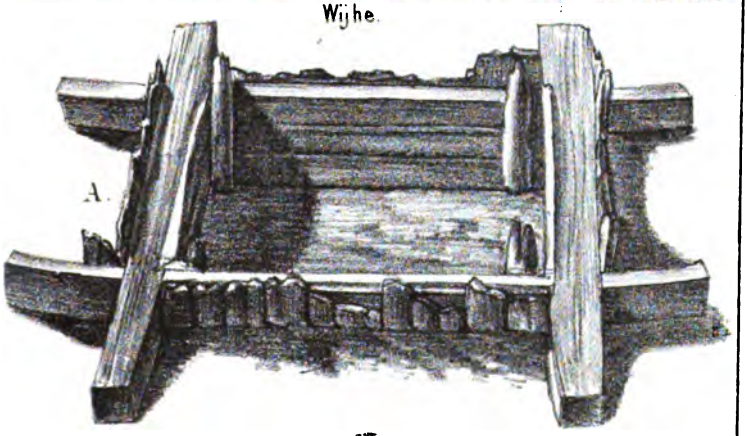

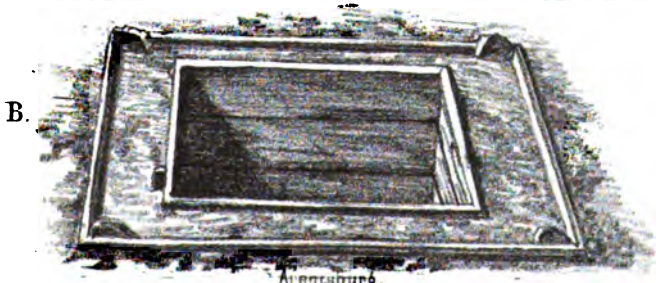

Arentsburg.

Steendr. v. T. Hoolberg & Zn. Leiden.

A.

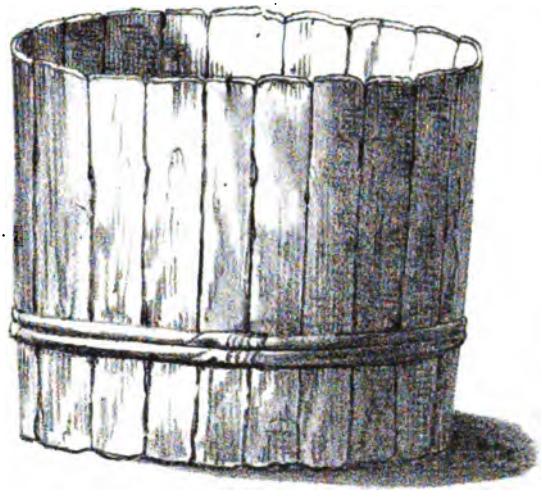

B.

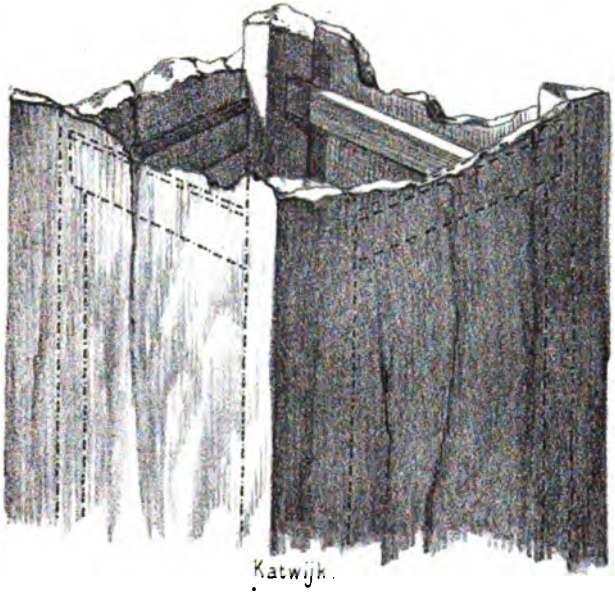

Katwijk.

Steendr. v. T. Hoeiberg & Zn. Leiden.

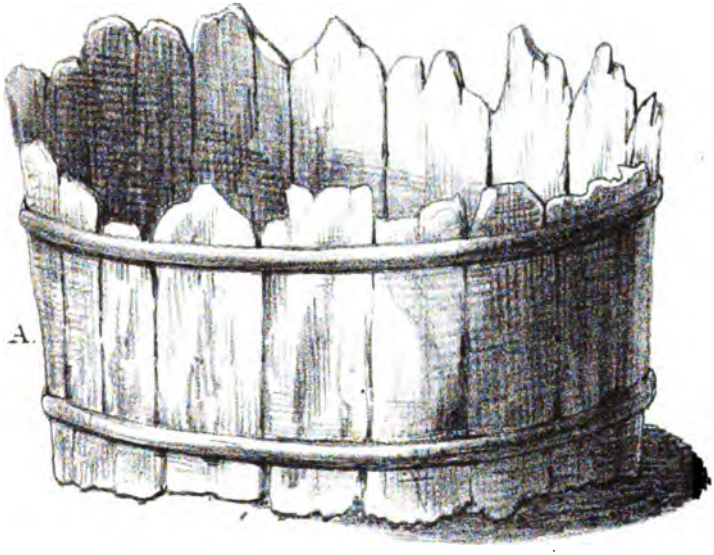

A.

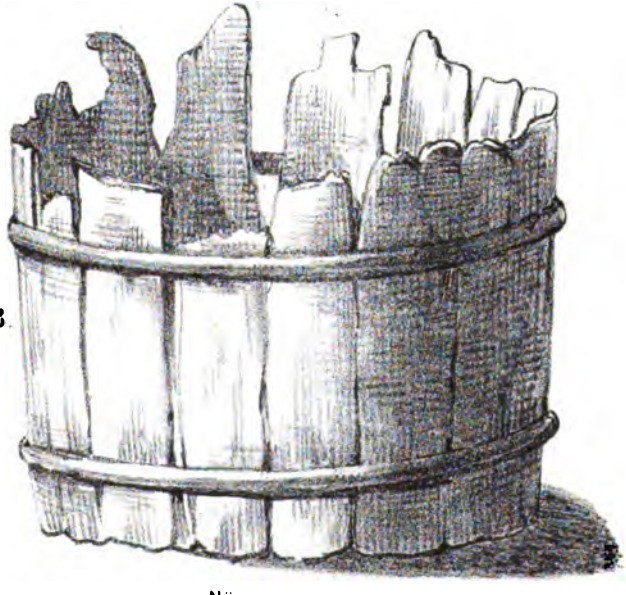

B.

Nijmegen.

Steendr. v. T. Hooiberg & Zn. Leiden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den FEBRUARI 1866.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN, W. MOLL, J. VAN LENNEP, M. DE VRIES, W. G. BRILL, S. VISSERING, H. J. KOENEN, J. P. SIX, C. LEEMANS, TH. BORRET, A. KUENEN, R. J. FRUIN, A. RÉVILLE, W. C. MEES, P. J. VETH, G. DE VRIES AZ., L. A. TE WINKEL, N. BEETS, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt, nadat de Heeren M. de Vries, de Voorzitter en C. Leemans op enkele uitdrukkingen aanmerkingen gemaakt hadden, vastgesteld.

De Secretaris bericht, 1° dat de Heer Pluijgers de benoeming tot beoordeelaar der Latijnsche Prijsverzen heeft aangenomen; 2° dat op eene aanvrage bij het Rijks-Archief door den Heer Mr. J. K. J. de Jonge is geantwoord, dat, in het Contractenboek der O. I. Compagnie, deel 3, bl. 175 gevonden wordt eene vertaling van het „Contract en articulen van verdrag en alliantie tusschen de Doorlugtige Nederlandsche O. I. Compagnie en Egosie Ragie, veltoverste en grootgouverneur der Tansjouwersche landen wegens de croone Viscapoer, aangegaan met den oppercoopman Verwer c. s. en andere leden van den raad tot Negapatnam van wege den Ed. Rijklof van Goens, enz. op den 11 December 1676.

Verder zijn ontvangen het programma der geschied- en oudheidkundige vragen, die op het Archaeologisch Kongres te Antwerpen zullen behandeld worden en vier exemplaren eener circulaire van de Nederlandsche commissie voor het Bopp-fonds.

Vervolgens wordt het woord verleend aan den Heer te Winkel, ter beantwoording der bezwaren door den heer van Lennep in de vorige Vergadering tegen de *n* in samengestelde woorden geopperd. De spreker verdedigt den regel door de bewerkers van het Nederlandsch Woordenboek gevolgd tegen de beschuldiging van wijdloopigheid. Hij zoekt aan te toonen, dat de Heer van Lennep zich zelf niet aan zijn regel houdt, dien hij willekeurig noemt; hij beweert, dat het meervoud in vele samenstellingen wel degelijk gevonden wordt, dat men niet om consequent te zijn geijkte woorden zal veranderen, en in dit opzicht het wijze voorbeeld van Vondel wil volgen. De spreker wijst ook in het Hoogduitsch en Fransch meervouden in het eerste lid van samengestelde naamwoorden aan. Ten slotte verdedigt hij den regel om *n* achter de toonlooze *e* in te voegen, als het eerste lid een meervoud vertegenwoordigt, als gemakkelijk in de toepassing, al zijn er enkele woorden, waarin de beslissing eenig nadenken vordert.

De Heer M. de Vries verklaart in te stemmen met hetgeen door den vorigen spreker gezegd is. Hij wenscht daaraan iets toe te voegen om het goed recht van het meervoud in het eerste lid van samengestelde woorden te staven. In de Minneloof vindt men *rozengaard* en *bloemenschat*, bij M. Stoke *vrouwenraad* en *kraaijennest*, bij Maerlant *menschentroost*, in de Lancelot *nonnenkleed*. Het is onnoodig bij Huijgens en lateren voorbeelden aan te wijzen; zelfs de gewraakte *sterrenkunde* en *zedenleer* komen bij Wolf en Deken voor. Ook de Heer van Lennep doet het in *slavenzoon*, *soldatenkind*, *heldenhart* en meer anderen. De spreker vindt in *deugdenvol*, *vlammenzwanger*, *eeuwenheugend*, *rozenwangen*, enz. geen genitiven, maar meervouden.

De Heer Veth merkt op, dat het meervoud in Engelsche samenstellingen niet geheel ontbreekt, en wijst op *clothesbrush* en *cloteshorse*.

De Heer van Lennep beantwoordt de vorige sprekers, en geeft nadere verklaring van een paar punten, waarop zijne meening niet goed begrepen is. Hij behoudt zich voor om nader op het gehoorde terug te komen, maar verklaart reeds nu, dat vele zoogenaamde meervouden genitivi zijn, b. v. in *soldatenkind*, *eierschaal*, *hoenderei*, ten anderen, dat hij geen waarde

hecht aan de aanhalingen uit zijne werken, die dikwijls door willekeur van zetters en gebrekkige correctie misvormd zijn; eindelijk acht hij het door hem aangewezen orthoëpische bezwaar niet gering.

De Heer Beets komt op tegen het gezag aan plaatsen uit dichters verleend. De dichter eischt voor zich de vrijheid om dien vorm te kiezen, die hem telkens meest geschikt voorkomt. Hij bindt zich niet angstig aan spel- en taalregels; hij vraagt meer wat is schoon, dan wat is regelmatig.

De bijdragen der Heeren van Lennep en te Winkel zullen in de *Verslagen* worden opgenomen.

De Heer Leemans biedt voor de Boekerij namens de Regering aan de 23ste aflevering der Aegyptische monumenten van het Museum van Oudheden te Leiden en treedt daarbij in eenige ophelderingen van de daarbij behoorende platen. Van het schrift op een potscherf N. 457 geeft hij de volgende ontcijfering, met gedeeltelijke aanvulling van het ontbrekende:

['Ισίδωρ]ος καὶ 'Ηρακλείδης μισ[θωταὶ]
[ίε]ρᾶς πύλ[ης] Σοήνης διὰ Σ[αρα]πίω
νος βοηθ[οῦ]. Διέγραψ[εν] Παχ....
Παχ.... τοῦ καὶ...χει...ις μη[τρὸς]
.Σι..κῶνος ὑπὲρ(?) λαογραφ[ίας]τοῦ
δ'[ἔτους], 'Αντωνείνου Καί[σαρος] τοῦ κυρίου
[δ]ραχ[μὰς] εἴκοσι δύο (?) L κγ'...
.....ποτ [ἔτει] ε' 'Αντω[νείνου]
Καίσαρος] τοῦ κυρίου, 'Αθύρ...

hetgeen vertaald dezen zin zou opleveren:

Isidorus en Heraclides de pachters van de heilige poort van Syene, (hebben) door (hunnen) helper Sarapion (dit bewijs afgegeven). Heeft afbetaald Pach.... de zoon van Pach.... ook... (geheten), wiens moeder (is) Si.... voor hoofdgeld van het vierde jaar van Antoninus Caesar den heer, 22 drach-

men... In het 5de jaar van Antoninus Caesar den heer, (in de maand) Athyr.

Bij het op vele plaatsen bijna onleesbare schrift erkent de spreker, dat de lezing en verklaring niet volkomen vaststaan.

Dezelfde bericht, dat bij hem voor de Commissie voor de overblijfselen der oud-vaderlandsche kunst opgaven zijn ontvangen van: Z.Exc. den Minister van Oorlog, het Lid der Afdeeling Knoop en den Heer A. Schaepkens te Maastricht, en van het Gemeentebestuur te Oudorp.

Daar niemand verder iets voor te stellen heeft, wordt de vergadering gesloten.

OVER
EENE POTSCHERF MET GRIEKSCHEN TEKST,

IN HET

MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN,

DOOR

Dr. C. LEEMANS.

In de laatst verschenen 23ste aflevering (de 16de van de IIde afdeeling) der *Aegyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden,* die op last en voor rekening van de Regering door mij worden uitgegeven, komen de afbeeldingen voor van een aantal potscherven, met Aegyptisch-demotische, Koptische en Grieksche teksten. De onbeduidendheid van die voorwerpen op zich zelve, als weggeworpen brokken van gebroken potten, kannen of vazen van ruwe bewerking en grove zamenstelling, wordt gewijzigd, klimt zelfs tot eene wetenschappelijke waarde, door de aanteekeningen, die zij gedurende zoovele eeuwen voor ons bewaard hebben, en de bijzonderheden, die zij ons doen kennen; bijzonderheden, in haren tijd van zeer ondergeschikte waarde, maar die ons vaak eenen blik doen werken in de geldelijke belangen, en gewigtige bijdragen leveren tot de kennis van de inkomsten en de wijze van beheer, van den Staat, onder het gebied der Ptolemaeussen en later dat der Romeinsche keizers.

Oppervlakkig zou het kunnen bevreemden, dat in Aegypte, het land van de Papyrusplant *), en van waar, vooral sedert de Grieken er zich vestigden, het papier, of de papyrus, over bijna de geheele beschaafde wereld werd uitgevoerd, men zich van schijnbaar zoo weinig geschikte middelen als potscherven, be-

*) *De Cyperus Niloticus papyraceus.*

diende, om zijne gedachten te bewaren en zijne aanmerkingen op te teekenen. Wèl leest men van tijden, waarin de aanvoer uit Aegypte niet geheel en al aan de behoefte kon voldoen, zoo als dit bijv. in Rome onder Tiberius het geval was *); maar evenwel bleef voorzeker in Aegypte zelf de prijs van het artikel binnen ieders bereik. Toch kon het gebruik van potscherven voor aanteekeningen, als die wij hier bespreken, zich aanbevelen. Het papier had altijd eenige, al ware het dan ook maar eene zeer geringe waarde; tallooze voorbeelden bewijzen, hoe zuinig men in het gebruik er mede te werk ging. Voor het schrijven leverde de toch altijd nog vrij gladde oppervlakte van gebakken aardewerk, althans geen meerder bezwaar dan die van de grovere soort van het papier van dien tijd, en voor aanteekeningen, die uit den aard der zaak slechts tijdelijk moesten dienen, maar die zoolang zij nog noodig konden zijn, tegen beschadiging of verlies moesten beveiligd worden, boden zij, vooral bij de minvermogende inwoners, betere waarborgen van behoud, dan dit met kleine snippertjes van het zoo brooze papier van de grovere soorten het geval zou geweest zijn. Bovendien is het toch ook mogelijk, dat zoo geheel aan de zuidelijkste grens van het gebied, het papier niet immer in zulk eenen overvloed voorhanden of beschikbaar bleef, om het gebruik van andere stoffen bij het schrijven geheel op te heffen. Dat overigens aanteekeningen van gelijken aard ook op papier werden afgegeven, spreekt van zelf, en wordt buitendien bewezen door meer dan eene proeve daarvan tot op onzen tijd bewaard gebleven.

Behalve op de beide genoemde stoffen, schreef men in Aegypte ook op linnen, maar dan, voor zoo ver mij bekend is, alleen de heilige teksten, uit het zoogenaamde *Doodenboek* ontleend, op de zwachtels, enz., waarin de gebalsemde lijken ingewikkeld, en waardoor dan geheel of gedeeltelijk die teksten, anders gewoonlijk hetzij op Papyrusrollen, hetzij op de oppervlakten der kisten geschreven, vervangen werden. Het Vaderlandsche Museum bevat daarvan onderscheidene voorbeelden. Verder werd ook hout, steen en zelfs leder (van eigenlijk per-

*) Plinius, *Hist. Nat.* XIII, 27 op het einde.

kament is hier thans geen spraak) dienstbaar gemaakt tot het bewaren van teksten.

In de laatste aflevering der *Aegyptische Monumenten* komen de afbeeldingen voor van brokken kalksteen, in tweeën gespleten en op eene der binnenzijden met aanteekeningen in loopend hiëroglyphen-schrift voorzien; wanneer nu het andere stuk wederom op het eene gelegd werd en beide aan elkander met eenen band bevestigd waren, kon de tekst als vrij wel beveiligd worden beschouwd. Naar het schrift te oordeelen, meenen wij dat die teksten wel tot de 13de of de 14de eeuw vóór onze jaartelling kunnen gebragt worden, en hebben wij dus voorbeelden van zulk schrijven op brokken steen, van aanteekeningen voor huiselijk gebruik of dagelijksch beheer, reeds voor een vrij wat vroeger tijdperk, dan dat waartoe onze potscherven behooren. Wij komen straks nog op dit onderwerp terug. Tot de eerste of den aanvang der tweede eeuw onzer jaartelling zou een vrij groot stuk kalksteen, ongeveer 22 bij 20 Nederl. dm. gebragt kunnen worden, dat op beide zijden den Griekschen tekst volgens de overzetting van de Zeventig, van den lofzang van Mozes, *Exod.* XV voor ons bewaard heeft. Van Aegyptisch-hiëratische, demotische, Koptische en Grieksche teksten op hout, plankjes of tafeltjes, bestemd om aan eene koord te worden opgehangen, bezit het Museum onderscheidene, die ook in de bovengenoemde Aflevering zijn bekend gemaakt; maar vooral mag de verzameling van potscherven met teksten in de drie genoemde talen rijk worden genoemd. Drie bewaren ons Demotische teksten; op ééne vinden wij eenen Griekschen tekst (een bewijs van betaalde belasting) en eenen regel in Demotisch schrift; negen scherven bieden ons elf teksten (op een tweetal bevinden zij zich zoowel op de binnen- als op de buitenzijden) in het Koptisch, van godsdienstigen inhoud, opteekeningen van uitgaven en ander beheer, enz.; terwijl zestien zulke scherven, waarvan echter twee te zamen oorspronkelijk een geheel hebben uitgemaakt, ons het bezit van zeventien verschillende teksten verzekerd hebben.

Wij zeiden straks, dat wij op hiëratisch-Aegyptische teksten van een vrij wat vroeger tijdperk zouden terugkomen, en doelden op een brok kalksteen van ongeveer 1½ Nederl. dm. hoogte

en breedte, door den bekenden reiziger Caillaud uit Aegypte medegebragt, waar hij zelf het te Thebe had gevonden. Het bevat in zeven regels hiëratisch schrift, dat in zijne trekken het tijdperk van het XIX^de^ stamhuis, dus der 14de eeuw vóór onze jaartelling aanwijst, een bewijs van ontvangst van regten, verschuldigd wegens visscherijen en geïnd door eenen schrijver Neferhotepoe. Deze belangrijke, meer dan 30 eeuwen oude oorkonde is vertaald en toegelicht door den Franschen geleerde Théodule Devéria, in eene *Lettre à M. Caillaud sur un Ostrakon Égyptien*, afgedrukt in het XXV^de^ deel van de *Mémoires de la Société des Antiquaires de France*.

Maar wij keeren terug tot de scherven met Grieksche teksten. Reeds meer dan veertig jaren geleden hebben die voorwerpen de aandacht der geleerde reizigers tot zich getrokken, die opper-Aegypte bezochten, en vooral aan de zuidelijke grens in den omtrek van Syëne, of op het eiland Elephantine zich eenigen tijd hadden opgehouden. Th. Young had van verschillende zijden afschriften van zulke teksten ontvangen, en maakte die bekend op de platen 53—55 van zijne in 1823—1828 te Londen in het licht gegeven *Hieroglyphics collected by the Egyptian Society*. De Fransche reiziger F. C. Gau vervaardigde van een groot aantal soortgelijke teksten zeer getrouwe afteekeningen, die op de platen 8 en 9 van zijne *Antiquités de la Nubie, ou monuments inédits des bords du Nil, situés entre la première et la seconde cataracte*, te Parijs in 1821 – 1827 bekend zijn gemaakt. Zij werden door G. B. Niebuhr gelezen en toegelicht. Ook de Baron H. M. von Minutoli wijdde aan deze soort van oorkonden zijne aandacht en deelde daarvan de teksten mede in zijne *Reise zum Tempel des Jupiter Ammon in der libyschen Wüste und in Oberägypten in den Jahren* 1820 *und* 1821, te Berlijn in 1824 door E. H Toelken in druk bekend gemaakt; laatstgemelde en Buttmann hebben van enkele de lezing en verklaring gegeven.

De scherfteksten van het Nederlandsch Museum, alle afkomstig uit de door de Regering in 1828 aangekochte verzameling van d'Anastasy, zijn door Reuvens behandeld in de III^de^ zijner *Lettres à M. Letronne, sur les Papyrus bilingues et Grecs*, Leide 1830, bladz. 55—59; twee dier teksten op de binnen- en buitenzijde

van eene zelfde scherf geschreven, werden door hem gelezen, vertaald en toegelicht; zij zijn in de meer genoemde 23ste aflering der *Aegyptische Monumenten* op Pl. CXXXIX onder N°. 453 *a* en *b* afgebeeld. Egger leverde eene uitvoerige verhandeling over het onderwerp in zijne *Observations sur quelques fragments de poterie antique provenant d'Égypte et qui portent des inscriptions grecques,* uitgegeven in 1857 in de *Mémoires de l'Acad. des inscriptions et belles lettres,* T. XXI, en naderhand in 1863 nog eens afgedrukt in de *Mémoires d'hist. et d'archéologie*; de afbeelding bij die belangrijke verhandeling gevoegd leverde het facsimile van eene scherf met tekst van godsdienstigen inhoud. Dat voor het overige de bekend geworden teksten in de onderscheiden verzamelingen van Grieksche opschriften zijn opgenomen, spreekt van zelf.

In het vorige jaar maakte Dr. W. Froehner, adjunct-conservator voor de oudheden bij de Keizerlijke Museën te Parijs, deze soort van monumenten tot een onderwerp van opzettelijk onderzoek, in eene verhandeling, die onder den titel van: *Ostraca inédits du Musée impérial du Louvre,* in de *Revue archéologique,* van dit jaar, N. S. VI, bladzz. 422—437; 2e P. 30—51 werd afgedrukt. Behalve van de onuitgegevene, erlangen wij hier de lezing en vertaling van een groot aantal scherf teksten, welker facsimilés reeds in Youngs *Hieroglyphics* verschenen, maar meestal nog onverklaard gebleven waren. Van de 46 scherven leveren alle, met uitzondering van de laatste, die eene aanteekening van uitbetaalde gelden aan onderscheidene personen inhoudt, verklaringen of quittanties van geheel of gedeeltelijk betaalde belastingen en regten, hoofdgeld, belasting op bedrijven (patent), uit-, in- en doorvoer van waren en voortbrengselen van het land; havengeld, bijdragen tot onderhoud van de vloot op den Nijl (denkelijk aan de grenzen bij Elephantine) en van het schip van den Praetor. De meeste evenwel hebben betrekking op de beide eerstgenoemde opbrengsten, vele spreken van betalingen op rekening of in mindering op het bedrag van de belasting, verschuldigd over het laatst verloopen dienstjaar. Bij 39 zijn het jaar en de dag der betaling uitgedrukt, waaruit blijkt, dat 2 behoorden tot de regering van Vespasianus, 4 tot Trajanus, 6 tot Hadrianus, 25 tot Antoninus

Pius en 2 tot M. Aurelius en Lucius Verus. Een der scherfteksten van het Museum te Leiden klimt nog een vijftigtal jaren hooger op, tot den keizer Tiberius; de scherf is afgebeeld op Pl. CCXXXIII der *Aegypt. Monumenten*, N°. 448, en onderscheidt zich van de overige, door de toevoeging van eenen regel Demotisch schrift. Eene andere, Pl. CCXXXIX, n°. 455, behoort tot het 5de jaar van Vespasianus, en bevat een bewijs van betaald hoofdgeld voor het 4de jaar van dien keizer. De overige scherven, behalve die, welke wij hier meer opzettelijk willen behandelen, en die van het 5de jaar van keizer Antoninus Pius dagteekent, hebben, voor zoo ver zij tot nog toe leesbaar zijn, geene genoegzame aanwijzingen geleverd, om haar tot de regering van eenen bepaalden keizer te huis te brengen.

Bij de mij door de Regering opgedragen taak ter uitgaaf van de Aegyptische Monumenten, heb ik mij van den aanvang tot onveranderlijken regel gesteld, om, voor zooveel de beschikbare middelen het gedoogden, spoedig en geregeld, en vooral met de meest mogelijke naauwkeurigheid, de monumenten bekend te maken en van de teksten, waar het slechts eenigzins geschieden kon, facsimilé's te leveren; in mijnen bijgevoegden tekst bepaalde ik mij meestal tot korte opgaven en toelichtingen, die uit de afbeeldingen alleen niet ontleend konden, maar toch gekend dienden te worden. Eene enkele aanhaling of verwijzing, nu en dan eenige meer uitvoerige opmerkingen, hield ik niet terug, wanneer het toeval mij in den gang mijner studiën daartoe de stof aanbood, en de uitgaaf der afleveringen er niet door vertraagd werd. Nimmer echter meende ik met de uitgaaf van eenig voorwerp of eenigen tekst te moeten wachten, tot eigen onderzoek mij in de gelegenheid zoude stellen, om daarin eene min of meer volledige verklaring te geven. Bij ondernemingen als de bedoelde, vooral wanneer zij een Museum gelden, waarheen niet, zoo als bijv. naar die van Turijn, Londen, Parijs, Berlijn, enz. buitenlandsche geleerden zoo gemakkelijk eene opzettelijke reis ondernemen, acht ik het eenen eersten pligt, te zorgen dat door naauwkeurige afbeeldingen ieder, die zich aan de beoefening der Aegyptische oudheidkunde wijdt, in de gelegenheid wordt gesteld, om zonder zich tot de oorspronkelijken zelve te moeten begeven, de gedenkteekenen tot een onderwerp zijner onderzoe-

kingen te stellen, en de vruchten zijner nasporingen tot hunn verklaring, algemeen bekend te maken. Wanneer vele geleerden zich tot de taak aangorden, kan de opbrengst hunner gezamenlijke pogingen al spoedig belangrijk worden; in ieder geval beter en spoediger, dan wanneer een enkel oudheidkundige, al wordt hij door den meesten ijver en den besten wil bezield, de schatten onder zich houdt, totdat hij die met aanwijzing hunner waarde en beteekenis, aan de beoefenaars der wetenschap kan aanbieden.

De bovengenoemde verhandeling van den heer Froehner kwam mij door de *Revue archéologique* ter kennis, juist terwijl ik, bij de voorbereiding ter uitgaaf van de meer vermelde laatste aflevering der *Aegyptische Monumenten*, genaderd was tot het nazien van de proeven der platen, waarop de scherven met hare teksten afgebeeld waren. Gelijk ik in dergelijke gevallen meermalen met andere belangrijke oud-Aegyptische teksten handelde, waarvoor ik de meening ingeroepen had van geleerden, die zich uitsluitend onledig hadden gehouden met de verklaring van soortgelijke oorkonden, meende ik ook hier eene poging te mogen doen, om mij voor den toelichtenden tekst der platen, met betrekking tot de Grieksche scherfteksten in overleg te stellen, met den geleerden schrijver van de *Ostraca inédits du Musée Impériale du Louvre.* Ik zond hem daartoe proefdrukken der facsimilé's, daarbij mijn verlangen uitdrukkende, om de vruchten van zijn onderzoek dier stukken in tijds te mogen kennen, en die onder vermelding van zijnen naam in mijne toelichtende beschrijving op te nemen. De heer Froehner was volkomen bereid om aan dit verlangen te voldoen, maar zag zich, door eene vrij ernstige ongesteldheid aan de oogen, verhinderd om aan de teksten, die door hun veelal slecht, onduidelijk, en door afslijting bovendien vrij wat beschadigd schrift, buitengewone zwarigheden aanboden, al zijne krachten en zijne door langdurige oefening verkregen ervaring, te wijden; hij deelde mij echter als eene eerste vrucht van voorloopig onderzoek, zijne lezing mede van vier regels van eene scherf, n°. 448, van vijf regels van scherf n°. 455, van twee regels en gedeelten van drie andere van scherf n°. 461, en van eenen regel, den 6den, van scherf n°. 457, welke laatste, indien de voorgestelde lezing juist

was, tot den tijd van de zamenregering der keizers Antoninus en Verus zou behooren.

Aan de verpligting tot uitgaaf van deze soort van bescheiden voldaan hebbende, meende ik eenige vrije oogenblikken te mogen uitzuinigen, om mij aan eene meer opzettelijke poging tot lezing en verklaring van die teksten te wagen, en werd in mijne keuze van dien van scherf n°. 457, gedeeltelijk door het toeval, maar vooral geleid door de omstandigheid, dat ik tot nog toe slechts van eenen der 9 regels van dien tekst eene lezing ontvangen had en ik mij, bij nadere vergelijking, bij die lezing niet geheel en al kon nederleggen.

De uitkomst, die ik verkreeg, laat wel nog wat onverklaard, twijfelachtig, of ook nog geheel ongelezen, maar zij bevat toch ook genoeg, om als niet geheel onbelangrijk beschouwd te worden, en eene mededeeling te wettigen *). Onderzoek van anderen, die met meer geluk zich aan het onderwerp kunnen wijden, of ook nieuwe pogingen van mijne zijde, kunnen later verbeteren en aanvullen, wat nu onvolledig moest blijven, of onjuist bevonden wordt.

Ik zal eerst van de palaeographisch getrouwe afbeelding van de scherf, zie de hierbij gevoegde Plaat, den tekst, voor zoover mij dit mogelijk is, letterlijk wedergeven, en dan de wijze waarop ik dien meen te moeten lezen, laten volgen; eenige aanmerkingen mogen het geheel besluiten.

1) .....ος και ηρακλειδης μισ..
..ερας πῡ σοηνης δια σ..απιω
νος βοηθ διεγραψ παχομιος
παχομιο. του και α.χ....ις μητ
5) σενικωνος υρνη.....του
..αντωνεινου καισαρο του κυριου
..αχ εικοσιδ. οβλ τεσσ..
.∠.κγε. L ε αντω.....
....του κυριου αθυρ..

---

*) Sedert mijne mededeeling in de vergadering van de Afdeeling van 12 Februarij, heeft nader onderzoek mij hier en daar aanleiding gegeven tot wijziging mijner toen voorgestelde lezingen.

C. LEEMANS, Potscherf met Griekschen tekst.

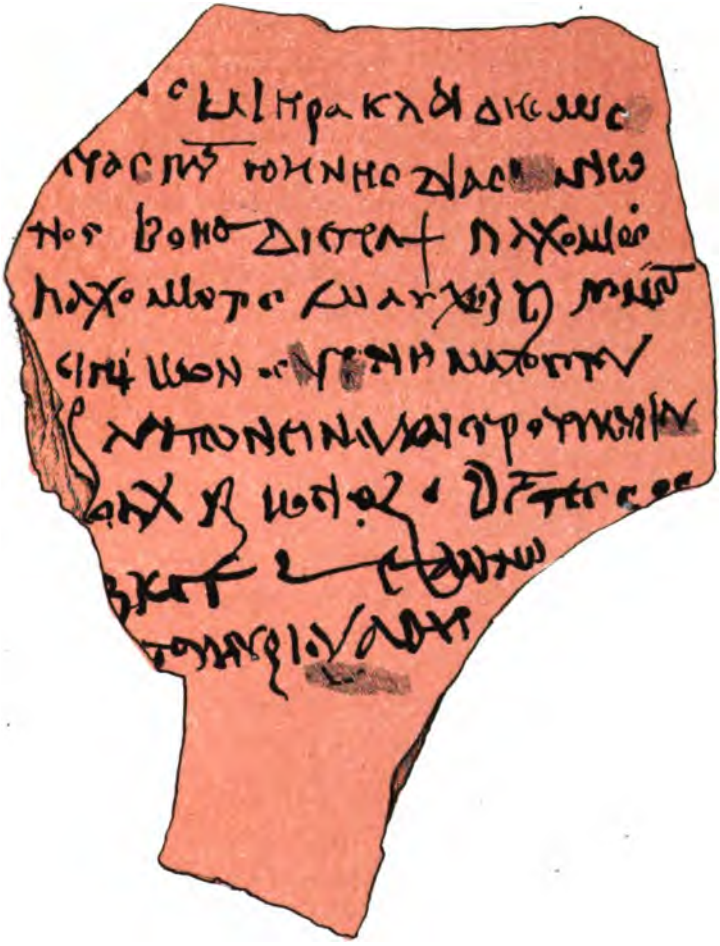

Steendr. v. T. Hoeberg & Zn.

1) [Ἰσίδωρ]ος καὶ Ἡρακλείδης μισ[θ]ωταὶ
[Ἱ]ερᾶς πύλης Σοήνης, διὰ Σ[αρ]απίω-
νος βοηθοῦ. Διέγραψεν Παχόμιος
Παχομιο[υ], του καὶ Ἀ.χ...., μητρὸς
5) Σενικῶνος, ὑπὲρ.....τοῦ
[δ' L]Ἀντωνείνου Καισαρος τοῦ κυρίου,
[δ]ραχμὰς εἴκοσι... ὀβόλους τέσσαρας.
∠ κ' γε L ἑ Ἀντω[νείνου καίσαρος]
τοῦ κυρίου, Ἀθὺρ..

De vorm van diergelijke kwijtingsbewijzen is genoegzaam bekend, zoodat men van te voren de volgorde, waarin de onderscheiden onderdeelen elkander opvolgen, weet, en alleen de namen der handelende personen, der soort van belasting, de opgaaf der betaalde som, van het jaar waarvoor zij verschuldigd was, en van den dag en het jaar der voldoening, verscheidenheid aanbieden. Het betaalde bedrag wordt meestal eerst in woorden voluit uitgedrukt en dan in cijferletters herhaald. Wij vertalen:

[*Isidor*]*us en Heraklides, pachters van* (de belastingen van) *de heilige poort van Syëne* (hebben) *door Serapion* (onzen) *helper* (dit bewijs doen afgeven). *Pachomios* (de zoon) *van Pachomios, ook A.ch.... geheeten, en van* (zijne) *moeder Senikon, heeft wegens.....* [van het 4de jaar] *van Antoninus den Keizer den heer,... twintig drachmen, vier obolen betaald. Dr.* 20.... *Van het* 5de *jaar van Anto*(ninus den Keizer) *den heer, den..* (der maand) *Athyr.*

Regel 1. De twee eerste teekens bewijzen dat, sedert er op geschreven werd, de scherf niet onbeschadigd is gebleven; aan den aanvang der beide eerste regels, en, gelijk wij later zien zullen, ook van den 6den en der drie volgende regels zijn stukjes met eenige letters afgebroken en verloren gegaan; gelijk dit ook met de uiteinden der drie laatste regels het geval is. Aan den aanvang van den 1sten regel blijkt ook uit het voegwoord *καὶ*, dat wij hier met den naam van Heraklides, nog dien van een zijner ambtgenooten moeten verbonden achten. De door Froehner medegedeelde bescheiden kunnen ons op den weg helpen. Op de scherven, door hem onder N°. 18, 21 en 22 vermeld, wordt in het 4e, 5e en 6e jaar van Antoninus, als ambtgenoot van Heraklides, Isidorus genoemd, maar gaat de naam van eerst-

genoemde vooraf, terwijl op onze scherf aan Isidorus de voor rang is toegekend. Dit verschil van opvolging levert echter onzes inziens geen bezwaar, om het ontbrekende begin van den tekst met den naam van *Ἰσίδωρος* aan te vullen, waarvan alleen de twee laatste letters nog overgebleven zijn. Het laatste woord op den regel, *μισ*, is eene der verkortingen, elders ook *μισθ* en *μισθωτ* geschreven, van *μισθωτής*, *μισθωται*, *Pachter*, *Pachters*. De invordering en ontvangst der belastingen werden verpacht, en naar het schijnt dikwerf door eene vereeniging van twee of ook meer personen. Want, behalve de ontvangstbewijzen als het hier behandelde en andere, die wij aanhaalden, door twee pachters afgegeven, zijn er ook (zie Froehner, 7 en 8), waarop een der pachters zich noemt, maar tevens het bewijs afgeeft in naam zijner medepachters, *καὶ οἱ λοι[ποὶ] μισθ[ωταί]*; de leden van zulk eene vereeniging noemden elkander *μέτοχοι*.

Behalve de *μισθωταί*, leeren ons de scherfteksten nog onder andere benamingen, eenige andere klassen van ontvangers kennen, misschien ook wel daarbij dezelfde, maar onder gewijzigde titels. Zoo worden dikwijls vermeld de *ἐπιτηρηταὶ ἱερᾶς πύλης Συήνης*, of *de wachters, de bewakers van de heilige poort van Syëne;* waarschijnlijk dezelfde als de *μισθωταί*, doch zóó, dat deze laatste benaming meer op hen toegepast werd als de pachters van de belastingen, die zij onder den titel van *ἐπιτηρηταί* invorderden. Wij vinden ons in die opvatting versterkt door de gelijksoortigheid van enkele der belastingen, die bij hen werden voldaan; maar zien toch ook eenig bezwaar in de betaling van uitvoer(?)regten (Froehner N°. 32) voor boomvruchten aan de *ἐπιτηρηταί* te Syëne betaald, en in de omstandigheid, dat, volgens twee andere scherfteksten (Froehner 8 en 9) in hetzelfde jaar, het 8e van Keizer Hadrianus, doch met een tusschenverloop van vier maanden, voor dezelfde soort van belasting betalingen geschieden bij beambten, die in het eene geval als Valarion *καὶ οἱ λοιπ[οὶ] μισθ[ωταί]*, in het andere, op het einde van dat jaar als Longinus, Iximus en *οἱ λοιπ[οὶ] ἐπιτηρηταὶ ἱερᾶς πύλ[ης] Συήνης*, bewijs van ontvangst geven. Deze laatste moeijelijkheid kan intusschen worden opgelost, wanneer wij aannemen, dat aan onder-

scheiden leden der vereeniging het regt van teekening, zooals wij het noemen, was toegekend.

Wij vinden verder vooral dikwerf vermeld den *πράκτωρ* en de *πράκτορες*, meestal met bijvoeging van *ἀργυρικ*[*ῆς*] *Ἐλεφ*[*αντίνης*], ook *ἀργ*[*υρικῆς*] *καὶ σιτικ*[*ῆς*] *Ἐλεφαντίνης* *), dus van belastingen in geld en in levensmiddelen. Zij schijnen het hoofdkantoor op het eiland Elephantine gehad te hebben. Bij hen geschiedden onder anderen de betalingen voor het onderhoud van de vloot, van het schip van den Praetor, enz.; maar toch ook wederom van eene belasting die te Syëne aan de *μισθωταί* en de *ἐπιτηρηταί* werd betaald, en met de benaming *δεσμός* (zie bijv. Froehner 10, 17, 21, 24, 27, 40), wordt onderscheiden.

Op twee scherven (Froehner 27 en 29) geeft, in het 9de jaar van Keizer Antoninus, een pachter Zeno, de zoon van Heraklides, bewijs van ontvangst; zou deze welligt zijnen vader, die twee jaren vroeger (Froehner 22) tot de pachtersvereeniging behoorde, opgevolgd zijn?

Reg. 2. [*Ἱ*]*ερᾶς πύλης Σοήνης* (verbeter *Συήνης*). De herstelling van de eerste ontbrekende letter, en de aanvulling van het verkorte *πῡ* tot *πύλης* behoeft niet gewettigd te worden, zij volgen van zelve uit de gelijkluidende teksten van andere scherven; even als de verbetering van de *o* in *υ* in *Σοήνης*. *De heilige poort van Syëne*, de enge doorgang, waardoor de Nijl tusschen een tal van eilanden heen, over de rotsbrokken der digt tot elkander naderende bergketens, zich eenen weg in Aegypte baant, en die, zoowel daarom, als wegens de beroemde watervallen, en vooral om de nabijheid van het, een weinig hoogerop gelegen, geheimzinnige, onder de Ptolemaeussen en sedert heilig geachte eiland Philae, zelf op den bijnaam van heilig zijn regt had zien erkennen.

διὰ Σαραπίωνος βοηθοῦ. De aanvulling van het laatste woord, behoeft, ofschoon het ook in de andere bekende teksten, voor zoover mij bekend is, niet voluit geschreven voorkomt, wel aan geen twijfel onderhevig zijn. De Grieksche pachters bedienden zich van eenen klerk of gemagtigde, en wel meestal van

*) Zie Froehner, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 23, 25, 26 en 28.

eenen Aegyptenaar, om in hunnen naam de bewijzen af te geven. Sarapion (de naam is Aegyptisch met eene Griekschen uitgang) is hier in de bedoelde betrekking bij Isidorus en Heraklides werkzaam. Misschien ontmoeten wij hem vier jaren later, als gemagtigde van den pachter Zeno, den zoon van Heraklides, namens wien hij op den 9den Thoth, de 1ste maand van het jaar, een bewijs afgeeft (Froehner, N°. 27); maar op het einde van datzelfde jaar op den 21sten der maand Mesori wordt namens denzelfden pachter een soortgelijk bewijs afgeleverd door den gemagtigde Pachompsachis (Froehner 29), die in het 4e, 5e en 6e jaar van denzelfden Keizer, bij Heraklides en Isidorus gelijke betrekking bekleedt (Froehner, 18, 21, 22). Waarschijnlijk waren Sarapion en Pachompsachis (deze laatste naam is evenzeer echt-Aegyptisch, Paëmsah, *de aan den krokodil gewijde*), gelijktijdig zoowel bij Heraklides en Isidorus, als later bij den zoon van den eersten als helpers of gemagtigden aangesteld. Op eenen scherftekst van het 10e of 11e jaar van Keizer Trajanus wordt ook een Serapion, zoon (?) van Pana, genoemd, die in gelijke betrekking op het kantoor van ontvangst van bedrijfbelastingen en van de levering van levensmiddelen voor het wachtschip werkzaam was. Mogen wij in hem denzelfden Sarapion die op onze scherf voorkomt, aannemen, dan had hij, ofschoon misschien met tusschenpoozen voor de waarneming van andere werkzaamheden, eenen langen diensttijd achter den rug, en kon hij onder Zeno reeds zijn 60e levensjaar bereikt hebben. De invulling van de twee, op het oorspronkelijk bijna geheel verdwenen, letters in den naam zal wel geene tegenspraak ontmoeten; en evenmin de aanvulling van de steeds weggelaten woorden: „hebben dit bewijs afgegeven," „doen afgeven, verklaren," of iets dergelijks.

Reg. 3. *Διέγραψεν, hij heeft voldaan, hij heeft gedelgd, doorgehaald. Διαγράφειν* is hier het wettige woord voor dergelijke betalingen. Men zie de uitvoerige aanteekening van den Turijnschen geleerde, A. Peyron, *Papyri Graeci Reg. Taur. Mus. Aeg.* I, blz. 144 en volgg., en *Papiri Greco-Egizi di-Zoide*, blz. 31.

Παχο... De namen van den betaler en van zijne ouders, die op den volgenden regel 5 vermeld worden, heb ik nog niet

met genoegzame zekerheid kunnen ontcijferen. Ik gis *Παχόμιος Παχομίου*, Pachoom of Pachomius, den zoon van Pachomius; het vrij duidelijk volgende *τοῦ καὶ*, dat is *die ook* (*heet*) doet eenen tweeden naam vermoeden, waardoor de vader van den zoon onderscheiden werd. Voorbeelden van zulke dubbele namen zijn volstrekt niet zeldzaam in Aegypte; men denke aan de leden van het gezin van Soter Corneliuszoon en van Kleopatra uit den tijd van Hadrianus, wier lijken en kisten in onderscheidene Museums, ook in het Nederlandsche, bewaard worden.

Pachoom, of met den Griekschen uitgang Pachomios, is een echt Aegyptische naam en beteekent *de arend, de aan den arend gewijde;* op de Koptische el in het Nederl. Museum (afgebeeld in de 23e aflev. der *Aeg. Monumenten*, Pl. CCXLVIII, No. 636) komt hij voor met Koptische letters als Ⲡⲁϩⲱⲙⲉ. De tweede naam van den vader is mij bijna geheel onleesbaar gebleven; de links naar onder doorgehaalde en tot in den volgenden regel doorloopende trek is mij geheel vreemd, de twee daarop volgende letters, (misschien is het wel slechts ééne enkele) zullen den uitgang van den tweeden naamval, waarschijnlijk *ος*, moeten bevatten. Daar bij de aanduiding der personen in zulke stukken niet alleen de naam van den vader, maar ook die van de moeder volgens het gebruik in Aegypte werd uitgedrukt. mogen wij de verkorting *μητ* op het einde van den regel, wel tot *μητρός* aanvullen.

De naam der moeder, op regel 5 blijft mij duister, ofschoon het einde *κῶνος* vrij duidelijk te lezen is; misschien ontbreekt eene letter aan het begin, en zouden wij aan den niet onbekenden vrouwennaam Senchonsis of Tsenchonsis kunnen denken; dan zou echter *Σενχώνσιος* of *Τσενχώνσιος* (d. i. de dochter van Chons) moeten gelezen worden.

Op deze namen moet de vermelding volgen van de soort der belasting, en kan hier ook niets anders worden verwacht. Intusschen ben ik er nog niet in geslaagd, om, behalve de drie laatste letters, het overige van dezen 5den regel te ontwarren. Het voorzetsel *ὑπέρ*, dat op de gelijksoortige scherfteksten bijna altijd tot *ῡρ* verkort wordt, zal welligt uit de twee eerste letters te voorschijn kunnen treden, wanneer wij den eersten trek van de *υ* herstellen.

Maar dan de naam der belasting? Wanneer wij de scherfteksten raadplegen van andere bewijzen van betalingen, namens de pachters van de heilige poort van Syëne afgegeven, dan vinden wij dat zij de schuld aanduiden als voortspruitende uit: χειρωνάξιον (Froehner 18, 29) of patentregt; λαογραφία, hoofdgeld (ib. 22, 27, 37, 38, 39, 41, 42); δεσμός (ib. 8, 27, 40) en μερισμὸς δεσμοῦ (ib. 21), of μερὶς δεσμοῦ (ib. 7), ook komt μερισμός alleen voor, zonder nadere bepaling van den aard der belasting (bijv. Froehner 19, 20, 25, 28) en μερισμὸς πρῆμος (l. πρῖμος ib. 10), waarna dan onmiddellijk het jaar waarover de schuld loopt, vermeld wordt. Het is mij niet wel mogelijk een der drie eerstgemelde woorden in de letters van onzen tekst terug te vinden *); ook niet zoo als zij meestal verkort voorkomen: χιρρυ (Froehner 18), χειρω (ib. 29); λωγ (ib. 27), λαοκ (22); λαοκαρ (37, 38), λαγρ (39), λαωκρ (41), λαοραφ (*ib.*), en λαογρ (42); δεσμου (5); δεσμο (7, 27) en δ (24, 40). De verkortingen van μερισμός en μερίς zijn: μερισμ (10, 20, 28); μερισμω (23), μερισ (19, 26), μερι (17); en zelfs μο (21); ééns vinden wij (17) μερι δ voor μερισμοῦ δεσμοῦ, en op eene andere scherf (7) τῆς μδος voor τῆς μερίδος. Ik ontken niet, dat ook nog andere soorten van belastingen in aanmerking kunnen komen, dan die wij tot nog toe op de kwijtingsbewijzen der μισθωται of pachters vermeld vinden; maar voorshands dienen wij ons tot deze laatste te bepalen, tot dat wij de zekerheid omtrent die andere zullen verkregen hebben. Welligt mogen wij aannemen, dat onze scherf slechts van eene gedeeltelijke betaling spreekt, zonder den aard van de schuld, die als genoegzaam bekend wordt ondersteld, uit te drukken. Dit geschiedt, zoo als wij boven zagen, met de woorden μερισμός, μερίς. Is het te gewaagd, wanneer wij de tweede helft van regel 5 lezen, ὑπὲρ τῆς μερίδος τοῦ en vertalen *voor het gedeelte* (van de belasting) *van*, enz.?

*) Het zijn vooral de twee letters die op ὑπέρ volgen, waardoor de lezing bezwaar oplevert; het zou anders welligt toch nog kunnen zijn, dat in het volgende woord, λαογρ, of λωγρ, als verkorting van λαογραφίας verborgen lag, en wij alzoo hier aan eene betaling van hoofdgeld moesten denken; de voorvoeging van het lidwoord τῆς wordt echter op de andere soortgelijke teksten vóór de aanduiding van de soort van belasting niet gevonden.

Regel 6. Aan den aanvang moet het getalmerk en het teeken van het woord *jaar*, L (doch dat met veel vrijheid in vorm wel eens, en hier bepaald zeer gewijzigd voorkomt) ingevuld worden. Wij lezen δ′ L of τετάρτου ἔτους. Achter den naam Antoninus moeten de woorden καίσαρος τοῦ κυρίου, zoo als de overige scherfteksten ons duidelijk leeren, noodzakelijk volgen; en wij erkennen hen ook hier, al is het dat de 4e letter van καίσαρος weggesleten, en de laatste geheel en al overgeslagen is; het enkelvoudig τοῦ κυρίου belet ons volstrekt, om Ἀντωνείνου καὶ Οὐήρου, te lezen, waarop καισάρων τῶν κυρίων zou moeten volgen.

Regel 7. Aan het begin ontbreekt de δ en een gedeelte van de ρ van het woord δραχμάς. In het volgende εἴκοσι is de eerste ι met eene krul doorgetrokken tot in en door den volgenden regel, zoo als dit bijv. op de scherf bij Young, *Hierogl.* Pl. 53, N°. V, reg. 6, (Froehner N°. 18) met de beide jota's van hetzelfde woord, maar vooral met de laatste, het geval is; de twee trekken die onmiddellijk volgen zijn mij onduidelijk, welligt bevatten zij in vlugtig geschreven trekken, het woord δύο, waardoor wij een bedrag van 22 drachmen erlangen. Vervolgens ὀβόλους, de λ boven de tweede ο geplaatst, zoo als bij Young N°. X, (Froehner 16); eindelijk, als laatste woord van dien regel, τέσσαρας, waarvan de vijf laatste letters gedeeltelijk afgesleten zijn.

Regel 8. Het eerste teeken is dat van drachmen, ∠, doch waarvan de horizontale streep schuins naar beneden en met eene krul is omgetrokken. De betaalde som wordt in diergelijke verklaringen meestal eerst voluit geschreven, en dan, voor zoover het de drachmen betreft, in cijferteekens (of letters met de waarde van cijfers gebruikt) herhaald; dus hier ∠ κ′. Met de twee onmiddellijk volgende letters γε weet ik geen raad. Wanneer op den voorgaanden regel op het woord εἴκοσι werkelijk δύο volgt, dan zouden wij hier bij de herhaling van het bedrag κβ′ moeten vinden; daar dit nu stellig het geval niet is, wordt dat δύο wederom meer bedenkelijk. Het overige van den 8en regel biedt geene bezwaren. L is het gewone teeken voor ἔτους, men meende vroeger het als eene Λ te moeten beschouwen en er dan de eerste letter van het Homerische Λυκάβας, Λυκα-

βαντος in te kunnen erkennen; maar men zou eerst moeten aantoonen, dat wij in den Latijnschen vorm L de gelijkluidende Grieksche letter vóór ons zien; genoeg is het dat de beteekenis *ἔτος* vaststaat. Het eind van den regel, de tweede helft van des keizers naam en den titel *καίσαρος* bevattende, is met een brok van de scherf verloren gegaan.

Regel 9 biedt geene zwarigheid; de getalletter van den dag der maand is, even als het eind van den vorigen regel, verdwenen.

Ik vlei mij met het bovenstaande den hier behandelden tekst, op een paar twijfelachtige woorden na, in de hoofdzaken ontcijferd, en genoegzaam te hebben toegelicht; wat nog twijfelachtig of niet juist genoeg verklaard bleef, moge door de pogingen van latere bewerkers tot helderheid gebragt of verbeterd worden.

Ik moet nog met een enkel woord terugkomen op het, als naam eener belasting, zeer dikwerf voorkomende en ook door mij hierboven vermelde, *δεσμός*, welks beteekenis mij tot nog toe geheel duister is gebleven. Froehner vertaalt het in zijne verhandeling steeds met *dîme*, maar op welken grond hij die beteekenis aanneemt is mij niet gebleken, *Δεσμός* beteekent *band*, *boei*, *gevangenis*, overdragtelijk een *beletsel*, een *bezwaar*, maar met welke belastingsoort die beteekenissen, en zij zijn de eenige, in eenig verband kunnen gebragt worden, zie ik niet in. Tienden heeten *δεκάτη*, *δεκάται*, *δέκατον*, met welke woorden men de verkorting *δ* zou kunnen aanvullen, ware het niet, dat de lezing *δεσμός* door de teksten, bij Young onder IV, XIV en XX gegeven (Froehner 27, 5 en 7) geen twijfel toelaat. Het is mogelijk, dat de Heer Froehner het woord *dîmes* gebezigd heeft in eene algemeene beteekenis van *belasting*, en daarmede het woord *δεσμός* onvertaald en zonder nadere bepaling heeft gelaten, maar ik geloof niet dat het door hem gebezigde woord zulk eene onbepaalde beteekenis toelaat, en meen te moge aannemen, dat *δεσμός* en *dîme* of *dixme*, alleen in de overeenkomst der medeklinkers tot elkander in verband staan.

Met onzen scherftekst kan een andere vergeleken worden, die, tot het tijdperk der Ptolemaeussen behoorende, insgelijks te

Syëne, doch op papyrus, door eenen beambte der ontvangsten voor de betaling op rekening van eene achterstallige belasting is afgegeven, en in het Nederlandsche Museum bewaard wordt. Reuvens gaf de lezing en verklaring van dit stuk in zijne *Lettres à M. Letronne* III, blz. 52—55, en het werd door mij in het eerste deel der *Papyri Graeci Mus. antiq. publ.* blz. 83—87, met een paar verbeteringen in de lezing, en bijvoeging van een naauwkeurig fac-simile op Pl. VI, No. 3, op nieuw uitgegeven. Wanneer de meening van Reuvens, die door mij ook gevolgd werd, juist is, dan zou dat kwijtingsbewijs in het 26ste jaar van Ptolemaeus (XIII) Neos Dionysos zijn afgegeven, het 56e jaar vóór onze jaartelling, zoodat er eene tijdsruimte van nagenoeg twee eeuwen tusschen beide teksten, van den Papyrus en van de scherf, zou liggen. In aard van belasting komt de eerstgenoemde dezer bescheiden overeen met dien van de twee hierboven vermelde, en het eerst door Reuvens gelezen en bekend gemaakte teksten, op de scherf I, 453 (Pl. CCXXXIX der *Monumenten*), bij welke evenzeer de betaling geschiedt, wegens belasting van voortbrengselen van land- en wijnbouw, in natura verschuldigd.

Ik sluit hier met herhaling van mijnen wensch elders reeds uitgesproken, dat Dr. Froehner de wetenschap moge verrijken met een werk, waarin al de tot nog toe ontdekte Grieksche scherfteksten uit Aegypte opgenomen, bekend gemaakt en verklaard worden, onder bijvoeging van palaeographisch getrouwe afbeeldingen. In een bijzonder schrijven deelde hij mij mede, dat de Heer Prisse d'Avesne, bekend door zijne reizen in Aegypte en de uitgaaf van prachtige plaatwerken, eene belangrijke verzameling van zulke teksten bezit, en hem ter beschikking heeft gesteld.

Leiden, *Mus. van Oudheden*,
Februarij 1866.

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD TER

BEOORDEELING VAN LATIJNSCHE GEDICHTEN,

INGEZONDEN TER MEDEDINGING NAAR DEN

EEREPRIJS UIT HET LEGAAT VAN *HOEUFFT*.

M. H.

Uwe Commissie heeft van den Heer Secretaris vier Dichtstukken ter beoordeeling ontvangen. Nadat hare leden eerst ieder afzonderlijk zich een oordeel over hunne waarde gevormd hadden, zijn zij in een vergadering bijeengekomen. Hier bleek dadelijk, dat zij in de schatting der verdiensten van die vier stukken volkomen overeenstemden; uwe Commissie meende eenparig, dat geen dier gedichten behoort bekroond, of met lof vermeld te worden. Ge verwacht M.H. dat ik u de gronden, waarop die meening berustte, mededeel, en zult mij dus vergunnen, dat ik bij ieder der ingezonden stukken een oogenblik stil sta.

N°. I.

Met het opschrift:

Divi XL Martyres Sebasteni,

en het symbolum:

Unus accipit bravium,

bestaat uit 200 hexameters.

De dichter maakt zich bekend als inwoner van Jesi, in de nabijheid van Ancona. Hij wenscht de verdiensten te doen kenken van de 40 martelaars, die in de 4e eeuw onder de vervolging van Licinius (hier telkens metri causa *Licinus* gehee-

ten) in Armenie als slachtoffers van hun geloof zijn bezweken. Deze christenhelden, Cappadociërs, zoo als later blijkt, behoorden tot de Legio Fulminatrix. Hunne heiligheid was reeds vroeger door een wonder bevestigd, als op hun vroom gebed een zware stortregen plotseling, na langdurige droogte, de verdorde velden van Armenie had verfrischt.

Op hunne weigering om aan Jupiter te offeren worden de veertig eerst op bevel van den Praeses van Armenie mishandeld. Deze, met name Agricolaus,

v. 59. Imperat obstringi vinclis et carcere diro
Cappadoces, saxis quin imo frangier ora
Et caedi dentes.

Geen kreet noch klacht ontsnapt hun onder deze, vrij duister voorgestelde, strafoefening. Maar na een bemoedigende toespraak van een hunner heffen de mishandelden een Psalm David's aan.

Maar de eigenlijke marteling, welke met den dood en de zegepraal der geloofshelden zou eindigen, wordt uitgedacht en bestuurd door Lycius den bevelhebber van het Legioen. Aan den voet der muren van de Armenische stad Sebaste, het eigenlijke tooneel der voorgestelde feiten, ligt een meer, nu door de fellen wintervorst zoo diep bevroren, dat het ijs zelfs zwaar geladen wagens draagt. Op dat ijs worden de veertig geheel naakt bij nacht aan de nijpende koude blootgesteld. Vreeselijke marteling! door den dichter in eenige verzen afgemaald, waaronder een enkel kreupel:

v. 86. livor suffunditur ater
Et pellis tumet imas exuritque medullas
Immanis dolor.

En toch geen weenen noch klagen, maar gebed en gezang.

Over dit volhardend geloof in woede ontstoken, tracht Satan de gemoederen der lijdenden te bekruipen. Hij had er nog juist den tijd toe, zegt de dichter:

v 100. Nam modicum iam tempus habet.

Zijn plan wordt verijdeld door tusschenkomst van den beschermengel der 40 geloovigen.

Ondertusschen is het nacht (gebleven of weder geworden? is niet helder).

v. 109. Nox erat et vino madidi fractique labore
Custodes somno indulgent.

Welke voorafgaande inspanning hun den plicht der waakzaamheid doet vergeten, wordt niet gemeld en is niet te gissen.

Één evenwel, Augias, vindt door de beweging zijns gemoeds geen rust. En wakende ziet hij 39 engelen nederdalen, en in hunne handen 39 kroonen, schitterende van edel gesteente, smaragden en saffieren, karbonkels en topazen, waaraan zich, trouwens in een mank vers, paren

v. 126. Berilli virides et purpurea amethystus.

Waarom slechts 39 kroonen? vraagt Augias zich zelf af, terwijl 40 naar de eer van het martelaarschap staan? En ziet! daar ontzinkt de moed aan één der martelaren; hij stort zich in het water en maakt een eind aan zijn ondragelijk lijden. *) Nu eerst slaken de negenendertig toonen van jammer en droefheid.

Niet lang echter zouden de vier tientallen onvolledig blijven Augias getroffen door de volharding en de gebeden der geloovigen, wekt zijne medewachters en verklaart dat hij zich tot Christus bekeerd heeft. Zoo wordt het heilig getal 40 weder aangevuld, heilig om de vasten van 40 dagen welke Christus eenmaal in de woestijn verduurd heeft.

Na de bekeering van Augias nieuwe verbittering bij den

*) De woorden van den dichter zijn:

Haec inter quidam vires animique ferendae
Cui desunt hyemi tepefactis insilit undis
Heu miser! extemplo solvuntur corpora letho!

Ter vergadering werd opgemerkt, dat in het verhaal bij de Bollandisten, dat de dichter in een naschrift verklaart te volgen, een lauw bad is vermeld, waarin die zwakgeloovige werd gebracht. Van dit bad is in het geheele gedicht geen andere aanduiding, dan in de uitdrukking *undae tepefactae* schemert. Die schemering wordt alleen voor hem licht, die het verhaal der Acta Sanctorum voor den geest heeft. Ieder ander moet in de voorstelling vervallen hierboven gegeven.

woesten hoop der vervolgers, en voor de martelaars, na nieuwe pijniging, de dood en de verheerlijking.

Wederom is de aard dier pijniging uit de volgende verzen niet duidelijk op te maken:

v. 140. fera turba irarum incenditur aestu
Suppliciumque novum molitur; crura bacillis
Algida confringit: repetitis ictibus omnis
Vita fugit. Coeli reserantur regna beatis
Claraque victrices cingunt diademata frontes.

Zoo varen zij ten hemel en vinden het loon voor hun volhardend geloof.

De lijken worden verbrand. Satan verstrooit de asch over de wateren, opdat geen eer aan de overblijfselen der heiligen zou kunnen worden bewezen. Maar door de zorg van een engel en van den H. Petrus zijn ze bewaard gebleven en strekken thans te Brescia den vromen tot gedenkteeken.

Ziedaar, M. H., een overzigt van den inhoud der 200 verzen. Meent niet dat het een ligte arbeid was om uit 's dichters woorden een tamelijk zamenhangend en niet geheel ongerijmd verhaal op te stellen van de feiten, welke hij heeft bezongen. Zijne voorstelling is zoo duister en verward, dat zelfs herhaalde lezing geen klaar begrip geeft van den loop der zaken en van de tafereelen welke u worden voorgehouden. En geen wonder! het blijkt dat de dichter zelf geen helder, juist omteekend beeld voor den geest had van de tooneelen, welke hij tracht af te schilderen.

Eén voorbeeld is genoeg om die veroordeeling van zijn werk en, ik vrees, van zijn geheelen aanleg te regtvaardigen.

Zoo als wij zagen worden de martelaars in het barre wintergetijde op het voeten dikke ijs gebracht.

v. 78. Bruma viget, furit et boreas algentibus alis;
Constitit unda rigens duroque simillima saxo
Sustinet et grandes, immania pondera, currus.

Terwijl zij

v. 98. sic *gelidis* torquentur in undis .

verschijnt Satan, en met hem de ontluikende lente; immers hij verbergt zich in de groenende kruiden aan de boorden van het meer.

v. 102. Ille lacus specie colubri *viridantibus herbis*
Occulitur.

En die wisseling der saizoenen schijnt met het verloopen der feiten voort te gaan. Want bij de laatste marteling en den dood der heiligen bevinden wij ons terug in de barre winterkoude.

v. 142. Crura.. *algida* confringuntur.

Maar bij de uitvaart heeft het weder zich ontlaten en drijft hun asch op de ontdooide wateren:

v. 177. .. sacri cineres volvi coepere secundo
Flumine... *natantes.*

Doch waarom langer bij die onzinnige verwarring stilgestaan. Het aangehaalde is toereikend om onze geringschatting der waarde van het geheele stuk te regtvaardigen.

Over taal en versbouw spreken wij niet. Dat de inzender ook hierin te kort komt blijkt uit de aangevoerde verzen genoegzaam. Zijne fouten in het breede uit te meten is voor de veroordeeling van zijn werk overtollig, en zou daarom tegenover hemzelven onheusch zijn.

N°. II.

Van geheel anderen aard is het talent van den tweeden inzender. Boven wiens stuk geschreven staat:

Antonius Santi sodalis Franciscalis atratus reconditis ossibus Dantis Alighieri XI' Kalendas Novembres MDCLXXVII rem enarrat.

Zijn symbolum heeft hij gekozen uit Tibullus (I. El. IV):

Quem referent musae, vivet etc.

Hier is alles even klaar en duidelijk. De voorstelling is geleidelijk; de zin- en versbouw gemakkelijk, zoo dat men den dichter zelfs op 't gehoor verstaat. Voorwaar! eene zeldzame eigenschap in de hedendaagsche Latijnsche poëzie! Maar zijne helderheid is niet die van een zonnig landschap: het is die van

een geheel effen wit gepleisterden wand. Zij doet te sterker uitkomen, dat de dichter niets te zeggen heeft, wat het gemoed aandoet of op eenige wijze beweegt.

Zie hier den inhoud van zijne verzen. Een Franciscaner monnik verhaalt zelf, hoe hij de stoffelijke overblijfselen van Dante uit het monument, door Bernardus Bembus te Ravenna opgerigt, heimelijk ontvoert.

Deze daad van heiligschennis en van oneerbiedigheid voor het gebeente van Dante, gemotiveerd als ze is door vrees voor brand of voor verplaatsing naar elders, komt ons in een geestelijke en een vurig aanbidder van den gevierden dichter uiterst onwaarschijnlijk voor; zij wekt ook niet de minste belangstelling, te minder omdat zij later wordt voorgesteld als een daad van ijdelheid:

V. 12. Inceptum perago et nomen super ossa poetae
Divini inscribo, pereat ne gratia facti.

en verder:

V. 22. Tunc subito Italiam vulgetur fama per omnem
Tangat et astra meum nomen cum nomine Dantis.

Na dien roof vervalt de dader in eene mijmering en ziet in den geest de eer, welke na eeuwen aan Dante zal bewezen worden; met andere woorden: hij ziet de feesten in de laatst verloopen maanden ter herinnering aan Dante in Florence en elders gevierd. Geheel Italië zal Dante's gebeente in statigen optogt komen vereeren, de natuur tooit zich dan in buitengewone pracht; en Dante zelf — hij zal dan in den hoogen Olympus zijne goddelijke zangen voordragen, en om hen heen zullen de engelen — in stille verrukking luisteren, vermoedt ge — om hem heen zullen de engelen zingen en dansen:

V. 31. Ipse etiam Dantis celso gaudebit Olympo
Spiritus, ipse etiam clara mage luce nitebit
Et sua tunc repetet. . . . . .
Carmina. . . . . .
Quem circum aligeri regni coelestis alumni
Cantabunt una pedibus plaudentque choreas.

Eerst na deze roerige kennisneming zijner werken erkennen de engelen in Dante, welke hun tot de pas gevierde feesten onbekend schijnt gebleven te zijn, den goddelijken dichter en bekransen zijne slapen met lauweren:

V. 39. *Tum demum* illius praecingent tempora lauro
Atque salutabunt concordes voce poetam.

Met eene korte peroratie, waarin onze monnik zich zelven toewenscht eenmaal in den rei der engelen om Dante heen te mogen zingen en dansen, eindigt het onbeduidend gedicht.

Eén goede eigenschap bezit het, welke uwe Commissie bij tegenstelling geleerd heeft op hoogen prijs te stellen, kortheid. Alles wordt in 50 verzen afgedaan, juist het minimum door hem, welke den wedstrijd uitschreef, voor de mededingende dichters bepaald. Hadden die 50 verzen gehalte, uwe Commissie zou ze gaarne ter bekrooning hebben voorgedragen.

N°. III.

De inzender van N°. III, die zich aan ons voorstelt als een vreemdeling te Bonn de Muzen dienende, wijdt een Elegie van 246 verzen aan de nagedachtenis van Peerlkamp.

D. M.
P. Hofmani Peerlkampi.

Zijn symbolum is ontleend aan het slot van Plautus' Mercator:

Haec si vobis lex placet etc.

Hij legt ons zijne 246 verzen voor in een schrift, dat weinig achting voor de akademie of medelijden met de beoordeelaars aantoont.

Reeds het gekozen onderwerp, M. H., deed ons vreezen, dat wij misschien wel verzen zouden vinden, maar geen poëzie. Immers de verdiensten van Peerlkamp, zijne uitgebreide geleerdheid en groote scherpzinnigheid, zijn van dien aard, dat ze wel beproken, maar niet bezongen kunnen worden. Zij geven rijke stof voor een verhandeling, ja, zelfs voor een lijvig boek, maar ze liggen buiten het gebied der dichtkunst. Want de Muze heeft omtrent verdiensten hare eigenaardige opvatting. Zij

deelt die met het gemoed van den mensch niet met zijn wikkend verstand. Sommige ontdekkingen der wetenschap — het zijn vooral die de natuur en hare krachten onthullen — doen de snaren van ons binnenste trillen; andere laten ons gemoed geheel kalm en onbewogen. Tot die laatste behooren de groote ontdekkingen van Peerlkamp op het gebied der kritiek: de zaakkundigen bewonderen ze, maar zonder geestvervoering.

De vrees dan welke het opschrift

D. M. P. Hofmani Peerlkampi

opwekte, dat wij verzen zouden vinden maar geen poëzie, werd bij het lezen van het gedicht volkomen bevestigd. Het is een mat en langwijlig stuk, waarin overdreven gedachten en gezwollen uitdrukkingen de plaats van gevoel en verheffing des gemoeds innemen.

Het verwijt van matheid en langwijligheid, M. H., laat zich niet met gronden bewijzen noch door voorbeelden staven. Overdrijving en gezwollenheid zijn ligter aan te toonen.

B. v. De strijd door sommigen tegen Peerlkamp's kritiek van Horatius gevoerd ontlokt onzen dichter deze ontboezeming:

v. 149. Hei mihi non venit tantis conatibus apta
Gratia; pro magnis cui fuit ampla bonis?
Cui primum patuit sapientia, nempe venenum
Hausit: erat nimium vera docere nefas!
Atque ea, quis constat Romanae gloria linguae,
Antoni coniunx ora notavit acu.
Qui veterem mundum duplicaras orbe reperto,
Praemia quae praeter vincla, Columbe, tibi?
Nec non expertus longo Peerlkampius aevo,
Quid fraus, quid levitas, quid valeatque furor. —
Ac veluti subito cum tempestate coorta
It contra rabiem nautica turba maris:
Tum varii strepitant motus; trahit ille rudentes
Hic remos trepida *) rapitve manu;
Infima, summa ruunt: tremuit sic turba virorum
Doctorum ingentes expediitque minas.

*) De slordige afschrijver heeft hier een woord overgeslagen.

Ik wil eerst even doen opmerken hoe weinig hier de gedachten sluiten. De stelling

Gratia pro magnis cui fuit *ampla* bonis?

d. i. groote verdiensten vinden zelden *grooten* dank, maar toch dank, wordt opgehelderd met voorbeelden, waarin aan de verdiensten niet alleen in het geheel geen dank, maar zelfs mishandeling te beurt viel: Socrates, Cicero, Columbus. Maar ik wenschte u op overdrijving te wijzen, M. H.! Peerlkamp, wien de krijg tegen hem gevoerd, geen leed deed, niet raakte, ja, bijna onbekend bleef, op één lijn te stellen met Socrates, die den giftbeker drinkt, met Cicero nog na een geweldigen dood mishandeld, met den in den kerker versmachtenden Columbus, ik vraag het u, M. H.! is dit geen buitensporigheid? En dan de vergelijking op het slot, ge hebt opgemerkt hoe ongepast en verkeerd zij is: „Even als bij een storm" zegt de dichter, „de schepelingen tegen de woedende zee (rabies maris) kampen „en onder een verward geraas de één de touwen, de ander de „riemen met onzekere hand aangrijpt, en de wanorde algemeen „is, zoo sidderen de geleerden en uiten vreesselijke bedreigingen." Welke overeenkomst is er, vragen wij, tusschen het werkelooze sidderen en dreigen der Heeren Philologen en den krachtigen strijd der matrozen tegen de *rabiem maris?* En verder, M. H.! die *rabies maris*, voelde de dichter niet, dat zij in zijne vergelijking de parallel van Peerlkamp's kritiek is, zoo dat de vorm door hem gekozen in lijnregten strijd is met zijne gedachten. Niet voor hem, die onder Peerlkamp's hoogschatters telt, maar voor diens tegenstanders in zijne kritiek gelijk aan een *rabies maris.*

Maar over het geheel is onze dichter niet gelukkig in zijne vergelijkingen. Weet ge onder welk beeld hij, Peerlkamp's bewonderaar, het wezen van diens kritiek voorstelt? Onder dat van Alexander, welke „Phrygia mirante caterva" den knoop doorhakt (v. 139). Voorwaar! een zonderlinge lofspraak op een criticus!

Die onmatigheid in opvatting en uitdrukking, welke wij in den onhandigen vriend meenden te moeten afkeuren, leidt hem nu en dan binnen de grenzen van het belachelijke. Peerlkamp's

dood in grijzen leeftijd, maar in het midden van nog rustige werkzaamheid, wekt bij hem de zeer juiste gedachte op: een man van verdiensten, op welken leeftijd ook gestorven, moet men beweenen als te vroeg gestorven. Maar nu de uitdrukking:

vs. 119. Sed quisquis meritis superat communia fata
Flendus is, ut primo pignora rapta die.

d. i.: „moet men beweenen als een kindje van één dag."

Overigens bewijst de inzender groote bekendheid met Latijnsche dichters en dichtkunst. Zijne verzen zijn onberispelijk. Een acrostichis aan het slot van zijn gedicht op het vers

Peerlcampi nomen per saecula cana manebit

bewijst zijne groote vaardigheid. Zijn taal is rijk; de geheele schat der Lat. dichterspraak, louter en onlouter, schijnt hem ten dienste te staan. Toch lukt het hem niet altijd binnen de grenzen door den maat gesteld de passende uitdrukking te vinden. B. v. wanneer van Peerlkamp gezegd wordt (v. 178) dat hij was:

Divorum metuens metuensque sui,

zoo is dit laatste onverstaanbaar.

In v. 192

mansit et in calidis frigidus ipse minis,

vatten wij de lof op Peerlkamp's bezadigdheid en kalmte als hij werd aangevallen, schoon *frigidus* nooit de beteekenis heeft er hier aan gegeven.

In v. 38 wordt een goede gedachte door onhandigheid van uitdrukking bedorven. De dichter wil duidelijk de bewogen klacht uiten: „Waarom moest de lente, welke aan geheel de natuur het leven wedergeeft, juist voor u, Peerlkamp, doodelijk zijn?" Maar in zijn woorden ligt geen klagt over Peerlkamp's dood, maar over den tijd van zijn dood:

Hei mihi! quod suevit terras aperire sepultas,
Cur tibi ver brumis exitiale magis?

d. i.: waarom was de lente u doodelijker dan de winter? Of anders: waarom zijt ge in de lente gestorven en niet in den winter?

Wij willen nog kort stilstaan bij een plaats uit de schildering van Peerlkamp's jeugd en het verlaten van zijn vaderstad:

V. 57. „Hinc ubi praeceptis imbutus corda Ruardi
Liquit Groningae tecta paterna suae,
Non tamen Aonidum cum sedibus exuit ignem.

Non exuere Aonidum ignem voor „de dichtkunst blijven beoefenen" laten wij voor rekening van onzen dichter, of van wie hem in die uitdrukking mag zijn voorgegaan. Onze eigenlijke aanmerking raakt het teere punt, in hoe verre in de nieuwe Latijnsche poëzie de oude mythologische nomenclatuur kan worden aangewend. Niemand zal hier den dichter bepaalde regels willen voorschrijven. Maar verbiedt het gezond verstand en de goede smaak dergelijke tweeslachtige voorstelling niet, waarbij de moderne plaatsnaam Groningen onmiddellijk met een plaatsbepalend epitheton uit de oude fabelleer verbonden wordt? Het verlaten van Groningen wordt hier vereenzelvigd met het verlaten van den zetel der *Aoniden*. Bij die voorstelling wordt de genoemde aanzienlijke stad in ons vaderland de werkelijke bakermat der Muzen en verplaatst men den Helicon uit Boeotie in de Ommelanden.

Maar wij willen geen verdere bijzonderheden van stijl en uitdrukking aan het licht halen. Gaarne erkennen wij, dat het geheele stuk pleit voor meer dan gewone oefening van den vervaardiger en dat het grondige geleerdheid doet vermoeden. Doch Hoeufft heeft zijn eermetaal niet aan geleerden uitgeloofd, maar aan dichters. En een dichter is de inzender van N°. III zeker niet.

N°. IV is een gedicht van 200 Hexameters: *de Britannis*, onder het symbolum (Virg. Ecl. I 67):

„...et toto divisos orbe Britannos."

De inzender verklaart vroeger de Bataven te hebben bezongen. Het Hoeufftiaansche certamen heeft daarvan herinnering.

De dichter rekent zich bevoegd de zeden en gewoonten der Engelschen af te teekenen, daar hij reeds als jongeling in hun

midden heeft geleefd. De zaken en het volk zijn sedert dien tijd niet veel veranderd, in 't Latijn:

(v. 10.) Anglia qualis erat quondam manet Anglia *firma*
Statque immota intus specie mutata *parumper*.

Liefde voor de vrijheid is er algemeen en daar naast lust om deel te nemen aan het bestuur van den staat. Dit is voor allen de hoofdzaak, of in 't Latijn:

(v. 27.) Quaestio magna agitur cunctis.

Het Parlement heeft twee partijen „*pars conservativa*" en „*pars destructiva*" v. 33. In de twee Huizen worden de belangrijkste zaken behandeld. Wie zou dus niet begeeren daar onder de Baronnen of de Commoners te zitten? of in 't Latijn:

(v. 48.) Quis non patricius vel *publicus* esse cupiret.

Maar Engeland heeft een keerzijde en de inwoners zijn ver van volmaakt. In het breede en niet zonder welbehagen schildert nu de dichter de avondtooneelen op de Londensche straten, waar

(v. 68.) Effrenis morum Venerisque licentia saevit.

Zijne verbeelding volgt de vrouwen tot dat zij dronken voor den magistraat worden gesleept (in 't Latijn: „trahi *ante* magistratum" v. 71), en de mannen tot hun bezoek bij den quackdoctor met zijn ongepaste kaartjes en vieze aanbiedingen:

(v. 75.) Charta Veneris doctor quam porrigit aegro.

Om die losbandigheid te ontgaan trouwen de Engelschen vroeg, te vroeg; daardoor ongelukkige huwelijken; de man zit in den club grog te drinken, de vrouw blijft alleen t'huis. De dichter geeft de voorkeur aan gezelschappen:

(v. 106.) ubi sexus uterque
Consocialis amat dulci garrire susurro.

(Iets verder noemt hij den heer des huizes *herus*) enz. enz. Op diezelfde ligtvaardige wijze gaat het gesnap voort, 200

verzen lang. Ge zult de voortzetting van de inhoudsopgave niet verlangen, M. H.! Hetgeen ge gehoord hebt is genoeg om u het onware en onwaardige van dergelijk een voorstelling van een volksbestaan als dat der Engelschen te doen afkeuren.

Hiermede, M. H.! is uwe Commissie gehoord. Zij stelt u voor aan geen der ingezonden stukken den eereprijs of de loffelijke vermelding toe te kennen.

G. H. M. DELPRAT.
J. VAN LENNEP.
W. G. PLUYGERS.

OVER HET

AL OF NIET WETTIGE

VAN

HET INSCHUIVEN EENER *N*

IN

SOMMIGE SAMENGESTELDE WOORDEN,

DOOR

Mr. J. VAN LENNEP.

Verschoont mij, geächte medeleden, indien ik wederom met een spellingquestie voor u optreê. — Misschien hadt gij u gevleid, nu eenmaal het eindverslag over het *Woordenboek* is uitgesproken en in 't licht gegeven, dat ik, die meer dan iemand den arbeid der bouwmeesters van dat reuzenwerk waardeer, die mij steeds hun bondgenoot en, *pro portiuncula mea*, hun medehelper heb getoond, hun niet meer met mijn vitterijen zou lastig vallen. Maar neen! lastig vallen kan het woord niet zijn, waar zij, in datzelfde eindverslag *) mij en een iegelijk hebben op het hart gedrukt, niet blindelings en volgzaam in hun uitspraken te berusten, waar zij mij en een iegelijk hebben aangespoord tot eigen nadenken en zelfstandig onderzoek. Welnu! 't is omdat ik aan die wenschen gehoor heb gegeven, 't is omdat ik heb nagedacht en onderzocht, dat ik mij durf verstouten, nogmaals met bescheiden kritiek voor den dag te komen. Maar, vraagt gij wellicht, waarom dat juist hier gedaan? voegde zoodanige kritiek niet beter in 't een of 't ander tijdschrift, aan taalstudie gewijd? — Mijn antwoord ligt voor de hand. Plaats ik mijn bedenkingen in een tijdschrift, of geef

*) Zie *Handelingen van het* VIII*e* *Taal- en Letterkundig Congres*, blz. 84 en 85.

ik ze afzonderlijk uit, ik breng mijn vrienden in een onaangenaam dilemma: òf zij begrijpen, een antwoord op mijn kritiek te moeten geven, en dat rooft hun een deel van den kostbaren tijd, dien zij zoo goed besteeden; òf hun ontbreekt tot antwoorden lust en gelegenheid, en dan konnen zij vreezen, mijn eigenliefde te kwetsen, voor zoo verre ik hun zwijgen mocht opnemen als een bewijs, dat zij het door mij aangevoerde de moeite der wederlegging niet waardig keurden. — Breng ik daar-en-tegen wat ik te zeggen heb hier en in hunne tegenwoordigheid ter tafel, dan bestaat er voor hen gelegenheid om, zonder dat zij er afzonderlijke moeite of tijd aan behoeven ten koste te leggen, mij te antwoorden, en, zoo ik gedwaald heb, te recht te wijzen; — en, wat niet minder zegt, wij kunnen aan onzen vriendschappelijken redetwist zien deelnemen door zoo velen onder u als zich daartoe opgewekt gevoelen, en ook met hunne opmerkingen ons voordeel doen. — Dan ter zake.

De Redactie van het Woordenboek heeft doorgaans het stelsel aangenomen, om, in 't midden der woorden, zoodanige letters als tot de uitspraak van een woord minder afdeden, of die uit anderen hoofde overtollig geächt kunnen worden, weg te werpen. Zoo zijn in hun woordenlijst de *g* uit *kaychel, ligchaam, lagchen,* de *d* uit *thands* en *volgends* (waarom ook niet uit *aanstonds,* wat analogisch billijk had geschenen), de *c* uit *scepter,* weggeschrapt. Ik heb mij over dat aanwenden van 't snoeimes verheugd: ik geloof, dat, ook in de spelling, het *quod abundat nocet* mag worden toegepast: ik had zelfs wel willen zien, dat men verder had durven gaan, en dat men, op het voorbeeld van Vondel en anderen, daar, waar, in een samengesteld woord, het tweede lid der samenstelling met dezelfde letter aanvangt als waar het eerste lid meê sluit, eene van die twee letters had durven wegwerpen en de andere, om zoo te zeggen *à deux mains,* als slot- en aanvang-letter tevens gebruiken; en b. v. *rouwinkel, kuischeid, halstarrig* schrijven. — Dit echter is een punt, waar ik minder aan hecht. Maar wat bepaald voor mij een grief is, en wat aanleiding geven moet en geven zal tot wanbegrip en wanspraak, is, dat men in tal van woorden een *N* heeft ingeschoven waar die geen recht van burgerschap hoegenaamd bezit.

Op bladz. 148—161 van *de Grondbeginselen der Nederlandsche spelling* behandelt de heer Te Winkel die samenstellingen, waar omtrent gedurende de laatste vijftig jaren bij het ongeletterd publiek groote twijfel bestond of men achter dat eerste lid een enkele E of een EN zou plaatsen: samenstellingen als b. v. *brievetas, peereboom, dennebosch, boekekast*, enz. Dat er dertien bladzijden aan het onderwerp besteed zijn bewijst genoeg, dat de beslissing van het vraagpunt, waar de E en waar de EN gebezigd moest worden, verre van gemakkelijk was. Die dertien bladzijden getuigen dan ook van een naauwgezette studie; maar zij vereischen ook bij den lezer niet weinig studie, en ik geloof, dat, met al de onderscheidingen en uitzonderingen, die hij er ontmoet, het hem wel onmogelijk zal zijn, zich de juiste spelling van negen tienden der bedoelde samenstellingen zoodanig in 't hoofd te prenten, dat hij zich er van zal kunnen bedienen, zonder tot de nu onlangs verschenen *Woordenlijst* zijn toevlucht te nemen.

Ik geloof intusschen, dat die twijfel en onzekerheid, waarin de massa der lezers ook na de lezing der gestelde regelen zal blijven verkeeren, hadden kunnen worden weggenomen, en dat het onderwerp in twee in plaats van in dertien bladzijden had kunnen worden afgehandeld, indien de Heer Te Winkel niet van de stelling ware uitgegaan, dat in woorden, als de door hem aangehaalde *bessensap, biezenkistje, boekenrek* en dergelijke, men bij het eerste lid aan een meervoud heeft te denken. Op dat meervoud of enkelvoud, in het eerste lid ondersteld, is zijn geheel betoog gegrond en zijn het evenzeer al de vernuftige, maar, met verlof gezegd, hier en daar wat spitsvondige onderscheidingen, die wij er in aantreffen, als b. v. tusschen *paardEdek* en *paardENstal, pijpEdop* en *pijpENrek*, enz. — Indien nu, gelijk ik mij vlei te kunnen aantoonen, bij dat eerste lid der samenstelling noch aan een meervoud noch aan een enkelvoud te denken valt, dan vervallen al de redeneeringen, op de onderstelling van den Hr. Te Winkel gegrond, en de spelquestie wordt dood eenvoudig.

Ik moet beginnen met de verdenking van mij af te weeren, als zou ik in geen enkel der woorden, die in 't betoog voorkomen, een meervoud erkennen. Gewis erken ik dat meermalen, maar alleen in die woorden, die, wanneer zij gescheiden worden

en hetzelfde denkbeeld, dat in het samengestelde woord lag, zullen uitdrukken, noodwendig het voorzetsel *van* tusschen zich vereischen. Zoo is een *hertENkamp* een *kamp* (of strijd) van *herten;* een *vinkENvlucht* een *vlucht*, een „vliegen" van *vinken*: een *vriendENkring*, een *kring* van *vrienden;* maar in al de woorden, waar die omzetting met het voorzetsel *van* geen plaats kan hebben — zoo als b. v. in *paardEstal*, d. i. niet „een stal *van*, maar een stal *voor* paarden", een *hoedEmaker*, d. i. niet een „maker van hoeden", maar „iemand, wiens beroep het is, hoeden te maken", een *pijpErek*, d. i. niet „een rek *van*", maar een rek *voor* pijpen," — is er bij het eerste lid der samenstelling geen questie van een enkel- of meervoud, en is dat eerste lid eenvoudig niets anders dan een *qualificatie* van het tweede: een *adjectie*, dienende tot aanduiding van den aard, het gebruik, de eigenschap, de hoedanigheid, het doel, de bestemming, van het hoofdwoord.

Wat den Hr. T. W. aan een meervoud heeft doen denken is blijkbaar de meervoudige vorm, die, volgens hem, in sommige dier samenstellingen zou voorkomen. Hij haalt als zoodanig aan *kinderschooltje*, *kalverliefde*, *eierkorf*, *raderwerk*, *luciferdoosje*, *meisjesgek*, *sigarenkoker*, *huisjesmelker*, *krankzinnigengesticht*. Van al die woorden zijn het alleen de beide laatsten, waarin ik een meervoudigen vorm erken; maar *huisjesmelker* = *melker van huisjes* valt in de kategorie, zoo straks door mij besproken, en dat men in *krankzinnigengesticht* die N heeft gebracht is wellicht alleen daardoor ontstaan, dat men die aantrof in *gekkENhuis;* wat intusschen niets bewijst: men schreef *weeshuis*, *hoerhuis*, *oesterhuis*, en de *EN* in *gekkenhuis* is alleen ingelascht ter wille der eufonie. En 't is datzelfde gevoel voor eufonie, bij onze voorouderen altijd zoo sterk, dat hun het qualificeerende lid der samenstelling met een staart verlengen deed. In *kalvERliefde* is dat VER zoo min een meervoudige vorm als de S in *kalfSkop*. Een paar voorbeelden zullen dit duidelijk maken. Men spreekt hier ter stede van een *KeizeRSgracht* en van een *WolveR-* of *WolvEstraat*. Dat schijnt wederom voor de stelling van den Hr. T. W. te pleiten. En toch bewijzen die woorden juist daartegen. Immers de *Keizersgracht* is geen gracht van of voor *keizers*, en men is bij de uitlegging der

stad niet zoo dwaas geweest, zich te verbeelden, dat daar ooit zelfs een enkele *keizer* zou komen wonen: maar 't was de gracht, *ter eere van den keizer*, wiens kroon op de aanbelendende Westerkerk prijkte, zoo genoemd, en de *S* is hier alleen welluidendheidshalve ingelascht. Even zoo is de zoo even genoemde straat geen straat *van* of *voor wolven;* neen: zij is genoemd naar een enkelen *wolf*, die in een huis aldaar in den gevel stond en er nog staat: en men vindt zelfs in de oudste bescheiden den naam gespeld *WolfSstraat;* doch dat klonk te hard en werd tot *WolvE*- en *WolvERstraat* verzacht: 't is eerst het latere misbegrip om dat *wolver* voor een mv. aan te zien, dat tot de tegenwoordige wanspelling van *WolvENstraat* aanleiding heeft gegeven. Maar uit deze voorbeelden blijkt, geloof ik, dat bij *kindERschooltje*, *radERwerk*, *eiERkorf*, alleen aan een streven naar welluidendheid valt te denken. Wij blijven toch van *kindERliefde* spreken, al is er maar sprake van een enkel kind, en een *kindERkamer* blijft een *kinderkamer* of er een dan wel zes kinderen in huizen, en als wij zeggen *eiERschaal* is er stellig toch niet meer dan *een* ei; blijk genoeg, dat bij *eiERkorf* en *eiERstruif* even min het enkel- of meervoud in tel komt.

Lucifersdoosje — ik voor mij heb nooit anders gezegd en hoor dagelijks nog *luciferdoosje* even als *bonbondoosje* — is een te nieuwerwetsch woord om, waar het taalregelen geldt, op te letten. Wil men *luciferSdoosje* schrijven, ik heb er niets tegen; maar ik zie in dat woord, en in 't mede aangehaalde *meisjesgek* even min een meerv. als in *schaapskooi* — waarover nader: en zie niet in, waarom men *cigarENkoker* zou moeten schrijven, en waarom *cigaarkoker* of, welluidender, *cigaREkoker* niet even zeer zou gezegd worden als *pijlkoker*.

Gaan wij nu eens de woorden na, waarin door den Heer T. W. de N. als kenteeken van het meerv. wordt ingeschoven. Dat ik bij die nalezing wel eens van den hak op den tak zal moeten springen, is daaraan toe te schrijven, dat zij bij den Hr. T. W. doorgaans alfabetisch gerangschikt zijn, waardoor woorden elkander opvolgen, wier samenstelling uit oorzaken van geheel verschillenden aard is ontstaan.

Bessensap, druivennat. Staat dat gelijk met het *nat* van *bessen*

of van *druiven*? Ik geloof het niet. Wij zouden dan ook *appelENgeleî*, *citroenENvla*, *limoenENsap*, *amandelENtulband*, enz. moeten schrijven. Wanneer mijn arts mij gelast, water met *citroensap* te drinken, dan is, ter vermenging met een glas water, het nat van één citroen, ja van een halve, meer dan voldoende. In de hoeveelheid der uitgedrukte citroenen zit het hem dus niet: het *sap* van een enkele *bes* is en blijft *bessesap*. Van een meerv. is alzoo geen sprake, en gewis zou men, even als *appeldrank*, ook *bessap* geschreven hebben, indien de welluidendheid de verlenging van 't eerste woord niet gevorderd had.

Biezenkistje: de Hr T. W. schrijft zelf, blijkens zijn Woordenlijst, *mandEwagen*; omdat het geen *wagen* van *manden* is, maar het eerste woord der samenstelling den aard van den wagen uitdrukt, t. w. dat hij uit *mandwerk* gevlochten is; en even zoo is het kistje van *bieswerk* vervaardigd. Willen wij hier aan een meerv. denken, dan moeten wij ook voortaan, *a fortiori*, de *Biesbosch* in het *BiezENbosch* herscheppen.

Boekenkast, *boekenrek*, *boekENstalletje*. Ook hier toonen weêr de door den Heer T. W. zelf elders aangehaalde woorden *pijlkoker* en *patroontasch*, waarbij ik nog *bijlbondel*, *letterkast*, *wapenkamer*, *geweerfabriek* en tal van anderen zou kunnen voegen, dat men bij de samenstelling alleen aan de bestemming dacht der genoemde voorwerpen. Volgens de spelling, door den Heer T. W. voorgestaan, had de „*Boekzaal* der geleerde wereld", waar toch meer dan een boek in besproken werd, de *BoekENzaal* moeten heeten. Wat *boekENstalletje* betreft, ik betuig hier ter stede nooit anders te hebben hooren spreken dan van *boekstallen*, zelfs zonder de overgangs-E. Moeten wij nu misschien ook voortaan *boekENdrukker*,- *binder*,- *verkooper* zeggen?

Brievenbesteller, *brievenpost*. Daniël Mostert noemde zeker boek, dat hij uitgaf: „de *zendbrief*-" niet „de *zendbrievEN*-schrijver": en even zoo zeggen wij nog een *geheim*- niet een *geheimENschrijver* (al toont de Lat. uitdrukking *a secretis*, dat hem meer dan een enkel geheim vertrouwd zal worden), de *prul*- niet de *prullEN-schrijver*. Ook hier moge het zeer waar zijn, dat aan den bestelder, en vooral aan de post, de rondbrenging van menigen brief is opgedragen; doch wat doet dit tot de vorming van 't woord? En toch wil ik hier onderscheiden.

Wie uit bloote liefhebberij er zich op toelegde alle mogelijke brieven, die hem door Jan en Piet en Klaas ter hand werden gesteld, te bezorgen, zou met recht een *brievENbestelder*, d. i. een *bestelder van brieven* heeten; maar, waar het woord een bepaalde bediening uitdrukt, laat het zich niet omzetten tot *bestelder van brieven:* het is dan de *bestelder van* DE *brieven*, de man, die benoemd is om bepaaldelijk die brieven te bezorgen, die hem te dien einde door het Postwezen worden touvertrouwd. Gevoelt men voorts het onderscheid niet tusschen een *brievEtas*, d. i. een *tas*, waarvan de bestemming door 't woord *brief* nader wordt aangeduid, een *porte-feuille* ('t Fr. heeft hier ook geen *feuilles*) en een *brievENtas*, d. i. een *stapel brieven*.

Brillenslijper, hoedenmaker, kleérenmaker, kousenwever, mandenmaker, messenmaker, pottenbakker, pruikenmaker, stoelendraaier enz. — Dus ook in 't vervolg *schoenENmaker, wagenSmaker, horologieSmaker, molenSmaker, zadelENmaker, orgelSmaker, borstelSmaker, spiegelSmaker, gewereENmaker, pianooSmaker, schrijnENwerker, hoevENsmid, rijtuigENschilder, huizENschilder, zwaardENveger, schoorsteenENveger, steenENbakker, wafelENbakker, baardENscheerder, kaartENlegster, boekENhouder, rentENmeester, beeldENhouwer, leiENdekker, tonnENbreker*? — Van die woorden zijn er vele, die tot eigen namen geworden zijn; men denke hier aan *Zwaardemaker, Messemakers, Kaarsemaker, Paardekooper* enz. In niet een van hen vindt gij die tusschengeschoven N: zelfs is *Mandemaker* tot *Manmaker* samengetrokken.

Maar tot mijn verbazing verlangt de Heer T. W. zelfs dat men *koekenbakker* schrijve! Er zijn hier ongeveer 150 *koekebakkers* in de stad, en ik wil met mijn geächten vriend een weddenschap aangaan, dat niet een hunner, als hij om *koeken* vraagt, hem die zal kunnen leveren. Allen zullen zij hem naar de vastenavond-kramen of naar den kruiwagen aan de sluis verwijzen. Met *koeken* verstaat men naar het algemeene spraakgebruik nooit iets anders dan *plaatkoeken, pannekoeken, oliekoeken, gooische koeken, boekende koeken*, en geen van die alle bakt de *koekebakker*. Die bakt *koek*, even als de *broodbakker brood*: en, tenzij men *broodENbakker* en *meelENverkooper* aanneme, mag

dus *kockenbakker* ons niet opgedrongen worden in plaats van het oude *koekEbakker*, met de ingeschoven toonlooze *e*.

Dennenwoud, *eikenbosch*, *iepenlaan*. Derhalve ook *boomENgaard*, *bloemENtuin*, *kruidENhof*, *dierENgaarde?* — Mij dunkt, de vier laatstgenoemde woorden wijzen genoeg aan, dat bij dergelijke samenstellingen het eerste lid niet meer is dan een bloote qualificatie.

Dievenbende, *paardenvolk*. Zeker kan een bende niet dan uit onderscheiden personen bestaan, en toch heeft men altijd *ruiterbende* en *burgervendel*, nooit *ruiterENbende* of *burgerSvendel* gezegd en geschreven. Maar *PaardENvolk!* dus ook *voetENvolk?* — 't Is immers geen *volk* van *paarden*, zoo min als van *voeten*; 't is een volk, dat *te voet* of *te paard* gaat, en aan een meervoud valt weder met betrekking tot het eerste lid van het woord niet te denken.

Eendenkooi, *paardenstal*, *hartenkamp*, *vinkenvlucht*, *pijpenrek*. Dus ook in 't vervolg *koeiENstal*, *vogelENkooi*, *schapENkooi*, *oesterENput*, *haringENbuis*, *pluimENgraaf*, *pluimENgedierte*, *vogelENverschrikker*, *pijpENuithaalder*. — Mijn grootvader schreef in zijn *Fasti fringillares* wel *vinkeNhuis*, om dat de *h* altijd in dergelijke samenstellingen een *N* vóór zich vordert; maaar *vinkEbaan*, d. i. een *baan*, bestemd om *vinken* op te lokken, en *vinkEvlucht*, d. i. een *vlucht*, of kooi, om *vinken* in te bergen; en zoo ook heeft men tot aan het verrijzen van het spoorwegstation, dat het eerst met die ingeschoven N voor den dag kwam, het daarbij gelegen landgoed nooit anders genoemd dan *de VogelEzang* en de mede in de buurt gelegen hofstede nooit anders dan *de HartEkamp*, om dat het geen *kamp* tusschen *harten* was, maar een *kamp* om *harten* in te bewaren. Zoo ook, in den Haag, de *koekamp*, niet de *koeiENkamp*, zoo ook in alle oude keuren, de *ossEmarkt* niet de *ossENmarkt*.

Engelenkoor, *hanengevecht*, *heldenschaar*, *jodenbuurt*, en dergelijke woorden moeten zeker de N hebben; want hier kan de omzetting *koor van engelen*, *gevecht van hanen* enz. plaats hebben.

Kiezentrekker, *paardenkooper*, *ziekentrooster*: — alzoo in 't vervolg *oogENarts*, *tandENmeester*, *wondENheelder*, *ezelSdrijver*, *schapENherder*, *RossENkammer*, *lijkENbidder*, *krankENbezoeker?*

Gortenteller: maar dat zou iemand wezen, die *gorten* telt:

en ik ken geen mrv. *gorten*. Wel korrels *gort*, en die korrels zijn meervoudig, maar niet die *korrels* komen in 't woord voor: 't is de *gort*, die niet meerv. is.

Maar wat nog nieuwer is dan dit alles, is de *N*, die door de Redactie van 't Woordenboek in de woorden *zedeleer*, *zedekunde*, *zedemeester*, *sterrekunde* geschoven is. 't Verwondert mij intusschen, dat zij niet opgemerkt heeft, hoe met die *N* de woorden zijn veranderd van beteekenis. De *zedEleer* is de „moraal": de *zedENleer* zou beteeken „het onderwijs of de leer der zeden". De *zedEmeester* is *le précepteur, celui qui donne des préceptes de morale*: de *zedeNmeester* zou wezen *celui qui enseigne les moeurs et coutumes*, even als *zedENhervormer celui qui change non la morale mais les moeurs*. De *sterrEkunde* is de *astronomie*, d. i., de kennis van het firmament en al wat daartoe betrekking heeft: de *sterrENkunde* zou ons niet verder brengen, dan het aanwijzen en noemen der sterren.

Ik moet mij beperken; doch anders zou ik niet schroomen om al de samenstellingen van dezen aard, die in de *Woordenlijst*, onlangs door de Heeren de Vries en Te Winkel uitgegeven, voorkomen, met hen na te gaan, en hun aan te toonen, hoe, naar ons voortdurend spraak- en schrijfgebruik, de besproken *N* nergens voorkomt, dan waar zij ten gevalle der welluidendheid is ingeschoven, als in *eendeNei*, *vrouweNoog*, *paardeNarts*, of waar zij een 2den naamval uitdrukt, als in *heldeNmoed*, „de moed eens helds," *reuzeNkracht*, „de kracht eens reuzen" enz.

En dat men het steeds zoo heeft begrepen wil ik thans nog nader bewijzen met eenige aanhalingen uit onze beste schrijvers.

Ik lees bij Hooft, *Brieven*, 1.70 (uitg. v. Vloten) *Schepenbanck* — maar 1.97 *Schepenen-vonnisse*, omdat het laatste kan omgezet worden met „vonnis van Schepenen," terwijl *bank van Schepenen* geen zin heeft.

SieckEtrooster 1.113.
BurgeRmeester 1.132.
ZinnEpop, *EikEplank* II, 106.
VoghelEsang II, 192.
Artzenyhof II, 298.
HeerEgracht II, 323;

maar, eufonisch, *heerENhuis* II, 413.
en 1.365: „Ik heb 't in de *Woordboeken* niet konnen vinden. Doch ik heb mijn voornaamst *Woordboek* oft *Woordenaer*, hoe men op 't Duits heeten wil, niet hier." —

Bij HUYGENS

Deel IV. 54 (uitg. v. Bilderdijk) *rattEkruyd*.
KoussEmaker 62.
KaartEblad 176.
HoerEjager 256.

BRANDT noemt in *Vondels leven*, diens vader een *hoedtstoffeerder* — geen *hoedENstoffeerder*.

Bij VONDEL lees ik:

Fabelvinders, voorr. Herschepp.
Starrekunst ald.
Handvestboek (aenl. Ned. Duitsch).
Wondmeester (voorr. Sofompaneas).
Zedekenner en
Zedevormer (opdr. David Herstelt).

Eindelijk, bij onze bijbelvertalers, vinden wij bij *Matth.* 17: 7 en *Rom.* 9: 21 van den *potbacker* — niet van den *pottenbakker* gesproken.

En nu, ten slotte, hoe is het met betrekking tot die zelfde soort van samenstellingen, in de ons verwante talen gelegen? — Volkomen gelijk het tot nu toe in de onze was. In 't H. D. toch lees ik *Austerschüssel*, *Buchhändler*, *Bildhauer*, *Eseltreiber*, *Kuhstall*, *Schornsteinfeger*, *Schuhmacher*, *Schwerdtfeger*, enz. enz. — in 't Engelsch, *Applewoman*, *Balladsinger*, *Beargarden*, *Beehive*, *Birdcatcher*, *Bookseller*, *Hatmaker*, *Watchmaker*, *Oysterwoman*, *Letterbox*, enz., enz.

Aldus in twee verwante talen; maar zien wij nu, hoe het in 't Fransch is, waar wel geen samenstelling, maar aaneenhechting plaats heeft en 't qualificeerende woord niet voor, maar achter staat. Daar vind ik: *casse-tête*, *coupe-jarret*, *garde-fou*, *gâte-sauce*, *gratte-papier*, *pique-tête*, *porte-manteau*, *porte-feuille*, *saute-ruisseau*, enz., enz. Men ziet het, ofschoon in al die woorden aan personen of zaken gedacht wordt, wier beroep of bestemming het is, tal van voorwerpen te vervaardigen, te verkoopen, te bergen, enz., het eerste lid nimmer een meervoudigen vorm aan-

neemt, doch, evenzeer als in 't Neêrduitsch, bloot qualificatief is, en ik zie in de overeenstemming, die wij op dit punt aantreffen in drie talen, waarvan de spelling anders onderling niet weinig verschilt, het krachtigste bewijs, dat voor het stelsel, door mij verdedigd, kan worden aangevoerd.

En nog zou ik die kwalijk te pas gebrachte en noodeloos inktverspillende *N* met minder ijver bestrijden, indien ik maar, bij het voorschrift om haar te spellen, het verbod vond om haar immer uit te spreken. Maar helaas! dit is niet geschied, en wij hebben noch aan de academies een leerstoel voor de orthoëpiek, noch in onze hoofd- of hofplaats een *conservatoire* voor de uiterlijke welspekendheid: wij missen alzoo de waarborgen, dat men, 't zij van den kansel, 't zij van de balie, 't zij van het tooneel, de taal zal hooren spreken, zoo als zij gesproken moet worden. En wanneer ik dan de ervaring heb, dat men op scholen, door mannen aan wie het toezicht over het onderwijs is vertrouwd, de leer hoort verkondigen, dat de slot-*n* der infinitiven in de uitspraak duidelijk moet gehoord worden, en dat men die b. v. in *spreken* even hard moet doen klinken als in *ik reken*, dan heb ik voor die tusschengeschoven Ns een dubbelen schrik.

BEANTWOORDING DER BIJDRAGE

VAN

Mr. J. VAN LENNEP,

OVER HET

INSCHUIVEN DER *N* IN SAMENGESTELDE WOORDEN,

DOOR

L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren!

Ge herinnert U ongetwijfeld, dat ons geacht medelid, de Heer van Lennep, in de vorige zitting mij het handschrift zijner voorlezing heeft medegedeeld, ten einde mij in staat te stellen om zijne bezwaren tegen onze leer aangaande het inschuiven eener *n* in sommige samenstellingen op mijn gemak in alle bijzonderheden te kunnen nagaan. Ik betuig daarvoor den geëerden spreker opnieuw mijnen dank. Die edelmoedigheid is een overtuigend bewijs, dat het hem om de zaak zelve, om het belang onzer moedertaal te doen was, niet om een triomf, die den schijn kon hebben bij verrassing behaald te zijn, en die dus voor de wetenschap alle waarde zou missen. Van het geschonken vertrouwen heb ik een dankbaar gebruik gemaakt, en het is mij aangenaam heden in de gelegenheid te zijn om het bewijs te leveren, dat ik alle bedenkingen van den Heer van Lennep ernstig overwogen en van alle zijden bekeken heb. Ik heb echter mijne tegenbedenkingen, voor welke ik om de welwillende aandacht der vergadering vraag.

Van belang is het al aanstonds op te merken, dat de woorden, tegen wier spelling Spreker bezwaren inbracht, tot eene en dezelfde soort van samenstellingen behooren, dat alle met een zelfst. naamwoord beginnen, zoodat wij met andere soorten, wier

eerste lid een bijvoeglijk woord of een werkwoord is, b. v. *alledaagsch*, *brekebeen*, *stokebrand* en dergelijke niet te maken hebben. Het waren louter woorden als *kaarsemaker*, *paardemarkt* enz., waarin het eerste lid eene nadere bepaling van het tweede uitmaakt. Spreker keurde het af, dat wij daarin eene *n* schuiven als teeken van het meervoud. Onze regels dienaangaande zouden tot wanbegrip en wanspraak leiden; zij waren bovendien ingewikkeld, te omslachtig en besloegen 13 bladzijden, terwijl de regel, dien ZEd. gevolgd wilde hebben, er slechts twee zou vullen.

Zeker, dertien is een onheilspellend getal; en dan 13 bladzijden grammatische regels! het is meer dan onrustbarend. Op zich zelve echter kan die veelheid geene reden tot veroordeeling zijn. Een schoolboek, dat de geographie van Frankrijk behandelt, is niet daarom slechter dan een dergelijk boek over Nederland, omdat de jeugdige Franschman meer moeite zal hebben met zich de 86 departementen van zijn vaderland in het geheugen te prenten dan een Hollandsche jongen onze 11 provinciën. Buitendien is het bezwaar eenigermate weggenomen in § 213, waar diezelfde regels nog geene twee wijd uiteen gedrukte pagina's, en in onze *Woordenlijst*, waar zij weinig meer dan ééne bladzijde beslaan. Ook ben ik overtuigd, dat de geëerde spreker onze breedvoerigheid niet als een bezwaar zou hebben doen gelden, indien hij niet voor een oogenblik het doel en de strekking van ons werkje over de spelling uit het oog had verloren. Het is niet bestemd om voor anderen een leerboek te zijn, maar om voor ons zelven een legger uit te maken, dien wij bij voorkomende gelegenheden, wanneer zich twijfelingen opdoen, kunnen naslaan, ten einde bij het bewerken van ons woordenboek niet ieder oogenblik door spellingquaesties opgehouden en afgeleid te worden met het gevaar van telkens inconsequentiën te begaan. Alle onzekerheden moesten vooraf voor ons beslist zijn. Wij moesten uit de bestaande spellingen hebben gekozen; een aantal punten, die òf nog nooit òf niet voldoende behandeld waren, moesten nauwkeurig onderzocht en vastgesteld zijn; en niet slechts de resultaten van ons onderzoek, maar ook de gansche gedachtenloop, die ons tot die resultaten gebracht had, moest zorgvuldig worden opgeteekend. Niet alleen moesten wij ons zelven dat alles te allen tijde weder nauwkeurig

kunnen herinneren, maar de openbaarmaking van de gronden, waarop wij ons stelsel hadden gebouwd, de aaneenschakeling onzer redeneeringen moest de verantwoording wezen, die wij meenden aan onze landgenooten verschuldigd te zijn. Ziedaar wat wij èn met de samenstelling èn met de uitgave van ons boek beoogden; ziedaar tevens de oorzaak van de ongelijkheid, die er in gevonden wordt. Wat nagenoeg van zelf sprak, of wat reeds door anderen behandeld was en gemakkelijk is toe te passen, kon met weinig woorden afgedaan worden; maar grootere uitvoerigheid vereischte datgene, wat ingewikkeld was en niet zoo voor de hand lag; en daartoe behoorde vooral de leer der samenstelling, een veld, dat wat de spelling betreft, nog zoo goed als braak lag. Men vindt op die dertien bladzijden dan ook niet de uitkomsten alleen, maar een kort verslag van ons onderzoek en van onze redeneering.

Doch ik kom tot de hoofdzaak. De geachte spreker wil onze regels — acht in getal — door éénen regel vervangen hebben, die aldus luidt: het eerste lid eener samenstelling is „alleen meervoudig in die woorden, die, wanneer zij gescheiden „worden en hetzelfde denkbeeld dat in het samengestelde „woord lag, zullen uitdrukken, noodwendig het voorzetsel *van* „tusschen beide vereischen." Als voorbeelden dienen *harten-* of *hertenkamp*, een *kamp* of strijd van herten; *vriendenkring*, een *kring* van *vrienden; vinkenvlucht*, een *vlucht* of vliegen van *vinken*.

Ongetwijfeld, die regel luidt eenvoudig, schijnt ook niet moeielijk in de toepassing, en zou, zoo eenvoud en gemak de hoofdeigenschappen mochten zijn, waarvoor alle andere vereischten moesten zwichten, voorzeker alle aanbeveling verdienen. Maar hoe nu, indien die regel door zijn geëerden maker of uitvinder zelven, wel stilzwijgend, maar daarom niet minder welsprekend, wordt afgekeurd; indien deze facto toont, dat het voorschrift hem zelven niet voldoet, en een aantal woorden opnoemt, welke onloochenbaar in de genoemde rubriek vallen, en waarop hij toch den regel niet wil toegepast hebben? Of zijn *bessennat* en *druivensap* geen *nat* en *sap* van *bessen* en *druiven;* en evenwel wordt aan die woorden door Spreker de *n* van het meervoud niet gegund. — Vraagt men niet wel

eens, in zuiver Hollandsch: wie is de maker *van* dit gedicht, de schrijver *van* dat boek, de opsteller *van* dat verzoekschrift? Zoo ja, dan zijn *hoeden-* en *pruikenmakers* ook makers *van* hoeden en pruiken; dan is een *stoelendraaier* ook een draaier *van* stoelen, evenzeer als een *huisjesmelker* een melker *van* huisjes is; en toch *huisjesmelker* wordt goed-, maar *hoedenmaker*, *pruikenmaker* en *stoelendraaier*, met de *n* er in, worden afgekeurd. *Vinkenvlucht*, *engelenkoor*, *heldenschaar* vinden, als vlucht *van* vinken, koor *van* engelen, schaar *van* helden, zonder bedenken genade; doch niet *dievenbende*, *dennenwoud*, *eikenbosch* en *iepenlaan*, en toch spreekt men dikwijls van eene gansche bende *van* de behendigste dieven, van een geheel woud *van* dennen, van eene lange laan *van* de prachtigste eiken.

Gesteld dus, dat wij den regel hadden aangenomen, dan zou de consequente toepassing den geachten Spreker toch niet voldaan en tot geheel andere uitkomsten geleid hebben, dan hij verwachtte; en, wat ook niet voorbij te zien is, anderen zouden ons met het volste recht van willekeur hebben kunnen beschuldigen. Men zou niet nagelaten hebben ons te vragen: waarom erkent gijlieden het meervoud alleen in zulke woorden, wier leden onderling in de betrekking van den genitief staan; en waarom niet in andere, waarbij men evenzeer aan het meervoud denken moet? Op welke gronden steunt die onderscheiding? Toch wel niet op de meening, dat het eerste lid slechts in die gevallen, welke de omschrijving met *van* niet gedoogen, een *qualificatie* van het tweede zou zijn, maar niet wanneer *van* wel kan gebezigd worden. In *vinkenvlucht* en *vriendenkring* dienen *vinken* en *vrienden* evengoed om *vlucht* en *kring* te qualificeeren en tot eene bijzondere soort te herleiden, als *kerk* en *school* in *kerkdeur* en *schoolboek* aan de woorden *deur* en *boek* eene bijzondere beteekenis geven. Of zijn een *vinkenvlucht* en een *vriendenkring* geene heel andere dingen dan de *uilenvlucht* en een *tocverkring*? Is een *engelenkoor* niet een ander koor dan een *mannen-* of *vrouwenkoor*? In al die samenstellingen, die gijlieden hier bedoelt, dient het eerste lid — in welke betrekking het ook staat, en door welk voorzetsel deze kan uitgedrukt worden — eenig en alleen om het tweede lid te bepalen en het woord, in zijn geheel genomen, tot de benaming eener

ondersoort te maken; *kerkboeken*, *keukenboeken*, *leerboeken*, *leesboeken*, *opschrijfboeken*, *prentenboeken*, *schoolboeken*, *zakboeken* zijn alle bijzondere soorten van *boeken*. Wat recht hebt gijlieden dan om een onderscheid te stellen, dat niet bestaat? — Op al die vragen en tegenwerpingen zouden wij geen antwoord weten te geven.

De voorbeelden door Spreker tot staving van zijn beweren uit de Statenoverzetting van den bijbel, en de geschriften van Hooft, Vondel, Huygens en Brandt aangevoerd, laten zich dan ook slechts schijnbaar door den regel verklaren. Een *schepenbanck*, met den enkelvoudsvorm, is wel degelijk eene *bank* van *schepenen*, een gerechtshof uit schepenen samengesteld, evenzeer als een *vinkenvlucht* eene vlucht of troep is *van* vinken, d. i. uit vinken bestaande. Een *siecketrooster* is een trooster *der* of *van de* zieken; *voghelesang* is zang *van* vogels; een *keerssemaker*, een maker *van* kaarsen. De *starrekunst* is de kunst of kunde — *kunst* en *kunde* werden vroeger door elkander gebruikt — de *starrekunst*, zeg ik, is de kunde of kennis *van* de sterren, gelijk de *aardrijkskunde*, waarin de *s* het teeken van den 2den nv. is, de kunde of kennis is *van* het aardrijk. *Handvestboeck* is wel is waar niet een boek *van* handvesten; maar er staat *gebedenboek* tegenover, dat ook geen boek *van* gebeden is, maar waarin *gebed* ontwijfelbaar in het mv. voorkomt. *Zedekenners* en *zedevormers* zijn kenners en vormers *der* of *van de* zeden. In de Statenoverzetting leest men van *potbackers* en *pottebackers*, zonder *n*; maar daarentegen ook van *ooghensalve* en *ossenstocken*, ofschoon de zalf niet *van de* oogen is, en de stokken niet *van de* ossen zijn.

Maar daarmede zijn de bezwaren tegen onzen regel niet weggeruimd; bezien wij ze van naderbij. Zij hebben voornamelijk drie oorzaken.

De eerste bestaat hierin, dat de geëerde spreker onze regels strijdig acht met ons taaleigen, omdat hij in een aantal woorden, wier eerste lid in het meervoud staat, dien meervoudsvorm niet erkent. Reeds in de vorige vergadering is door mijn geachten mederedacteur een aantal woorden opgenoemd, waarin die vorm niet kàn ontkend worden, dewijl de daarin voorkomende vocaal van die van het enkelvoud verschilt. B. v. *slotenmaker*

is samengesteld met het meervoud *sloten*, niet met het enkelvoud *slot*. Daaronder bevond zich ook *godenleer*, dat niet de leer van *God*, noch *van* de *goden*, maar *betreffende* de goden beteekent. Ik voeg er bij *glazenmaker*, *radenmaker*, niet *glas*- en *radmaker*, en *gatenplateel*, een plateel niet *van*, maar *met* gaten.

Eene tweede soort met onmiskenbare meervoudsvormen is die, waarin de *s* het teeken van het meervoud is. Spreker erkende het meervoud in *huisjesmelker*, als *melker van huisjes*; ik voeg er bij *meisjesgek* en *potjeslatijn*, die geen gek *van* meisjes, geen Latijn *van* potjes beteekenen; vervolgens *beeldjes*- en *mandjeskoop*, *liedjeszanger*, *praatjesmaker*.

Ten derde hebben de woorden, tusschen wier leden de lettergreep *er* is ingevoegd, den meervoudsvorm. De uitgang *–er* is, gelijk men weet, nog heden ten dage in het Hoogduitsch en teeken van het meervoud; hij is dit ook in onze taal. Het Middelndl. zei *kind–kinder*, *ey–eyer*, *calf–calver* enz., en alleen in den datief *kinderen*, *eyeren*, *calveren*, omdat deze nv. in allè geslachten in het mv. op *en* eindigde. Later heeft deze lettergreep *en* zich ook aan de drie overige naamvallen opgedrongen, tengevolge waarvan wij nu steeds *kinderen*, *kalveren*, *eieren* zeggen, behalve in samenstellingen, waarin nooit een 3de naamval voorkwam. Dat *–er* werkelijk het meervoud aanduidt, blijkt reeds uit de meervoudige verkleinwoorden. Men zegt mv. *kinderkens*, maar enkelv *kindeken*; zoo ook *kindertjes*, *kleertjes*, *eiertjes*, *radertjes*, *bladertjes*, maar nooit in het enkelvoud *kinderken*, *kindertje*, *kalvertje*, *eiertje*. — Ook bij eene vergelijking van de meeste samenstellingen ziet men duidelijk, dat *er* dient om het meervoud aan te kondigen. Men denke aan *beenderhuis* en *beendersoep* naast *beenvlies* en *beeneter*; aan *bladerloos* en *bladerkroon* naast *bladluis* en *bladsteel*; aan *lammermarkt* en *lammertjespap* naast *lamsbout* en *lamsvleesch*. Men zegt *kindskind* en *kindsdeel*, maar ook *kinderschool* en *kinderliefde*, d. i. liefde zooals ouders in 't algemeen jegens hunne kinderen koesteren, niet in het bijzonder de liefde van vader Braafhart voor zijn eenigst zoontje Hendrik. Naast *kalfskop* en *kalfsbout* hebben wij *kalvermarkt* en *kalverliefde*, d. i. niet de liefde van een kalf, maar liefde zooals die van *kalveren*, *kalfachtige liefde*. *Rad* is enkelvoudig in *radbraken*; het mv. *raderen* zit in

raderwerk, terwijl het in de beteekenis van wiel (in het mv. *raden* of *raaien*) *radenmaker* oplevert. Een werktuig om *kleeren* te kloppen heet *kleerklopper;* dient het om *vloerkleeden* uit te slaan, dan zegt men *kleedenklopper*.

Ik erken, er bestaan uitzonderingen. Men heeft woorden, waarin de lettergreep *er* niet past, als *eierdop* en *eierschaal*; maar zij zijn alle in lateren tijd gevormd, toen men de beteekenis van *er* begon te miskennen. Kiliaan heeft nog *eydop* en *eyschael*. *Runderhaas* en *runderharst* zijn af te keuren; maar die woorden waren aan Plantijn en Kiliaan nog onbekend; wel *rindvleesch*, *rinderherder*, *rindermerckt*, *rinderstal*, en zoo ook *rindermerch*, dat vertaald wordt door „*mouelle de boeufs*", dus met uitdrukkelijke vermelding dat men ook daarbij aan het meervoud dacht. — De geëerde spreker houdt de invoering van *er* voor een streven naar welluidendheid. Ik kan dat niet toegeven: *eierdop* en *eierschaal* kunnen onmogelijk op zich zelve welluidender zijn dan *eidop* en *eischaal*. De invoeging van een medeklinker bevordert alleen dan de welluidendheid, als een zwakke medeklinker moet gesteund worden, gelijk b. v. de zoo zachte *j* in de verkleinwoorden als *koetje*, *bloempje;* maar de *d* van *dop* en de zeer scherpe *sch* hebben geen steun noodig. De ratelende klank der *r* kan de schorre *sch* onmogelijk welluidender maken. En toch zal men — en te recht — zeggen, dat *eierdop* en *eierschaal* beter luiden dan *eidop* en *eischaal*. Bij eenig nadenken zal men bevinden, dat de oorzaak eenig en alleen daarin gelegen is, dat *eidop* en *eischaal* nu vreemd klinken, afwijkingen zijn van de gewone uitspraak. Schijn bedriegt overal, ook in de Taalkunde. *Vreemdklinkend* en *wanluidend* zijn in de Orthoëpiek dikwijls woorden van gelijke beteekenis. Waarom is de Geldersche uitspraak van *jaor*, *maond*, *slaop* afschuwelijk in het oor van den Hollander, terwijl hij dienzelfden klank in de Fransche woorden *corps*, *encore*, *dort*, *mort*, *sort* volstrekt niet wanluidend vindt? Waarom ergert de Gelderschman, die anders van *oa*-klanken volstrekt niet afkeerig is, zich op zijne beurt over het Groningsche *maoken*, *daogen*, *vaoder*, *waoter?* Kan het wel om iets anders zijn, dan omdat de Hollander in alle woorden, en de Gelderschman in *maken*, *dagen*, *vader*, *water* de *a* zuiver uitspreekt? Wil men een sterker bewijs; de regel voor

het inlasschen eener *n* ter vermijding van den hiatus levert er een op; een regel, die ook door den geëerden spreker erkend wordt, en op grond waarvan hij *gekkenhuis, vinkenhuis, vrouwenoog, paardenarts* goedkeurt. Hier, zal men zeggen, staat men op zuiver aesthetisch gebied! Misgeraden, ook hier doet de gewoonte zich gelden. *Zee, twee, drie,* luiden in het meervoud *zeeën, tweeën, drieën,* maar *zeen, tween, drien* zijn ongehoorde vormen; daarom zegt en schrijft men in weerwil van den hiatus *zeeëend, tweeoogig, driearmig,* niet gelijk de welluidendheid op zich zelve eischen zou, *zeeneend, tweenoogig, drienarmig. Mode, bede, mede, vrede* nemen nooit eene *n* aan; daarom zegt men ondanks de onwelluidende gaping: *modeartikelen, bedehuis, medearbeider, vredehandel,* terwijl *modenartikelen, bedenhuis, medenarbeider, vredenhandel* onaangenaam klinkt; kennelijk alleen omdat men er niet aan gewoon is.

De gewoonte om *eierboer, eierkorf, eierkooper, eierstruif* te zeggen en te hooren zeggen, deed *eierdop* en *eierschaal* ontstaan; te gemakkelijker, omdat men even dikwijls van meer dan éénen dop of schaal sprak, en dan van zelf ook lichtelijk aan eene veelheid van eieren dacht. Maar *eierrond,* voor *eirond,* waarbij men noodwendig slechts één ei voor oogen heeft, is mij onbekend.

Doch behalve de opgenoemde woorden bestaat er nog eene gansche klasse, wier eerste lid in het meervoud staat; het zijn juist die woorden, waarop het hier aankomt, namelijk vele met de toonlooze *e* in het midden. Er zijn woorden, die op zich zelve staande, d. i. buiten de samenstelling, op de toonlooze *e* eindigen of er voorheen op eindigden, b. v. *vrède, eere, wiege, wille.* Komen dezulke in samenstellingen voor, als in *vredebode, eerepost, wiegedeun, willekeur,* dan kan men met het enkelvoud te doen hebben. Doch er zijn er ook, die nooit, ten minste niet zoover de geschiedenis onzer taal reikt, in het enkelvoud op de toonlooze *e* eindigden. Deze behoorden tot de sterke declinatie; d. w. z. zij namen in het meervoud in den nom., genit. en accus. de bloote toonlooze *e* aan, en alleen in den 3den nv. *en.* Men zei in nom. en gen. *die* en *der hoede, stoele, honde, wolve, geite, ganse, peerde, schape;* in dat. alleen *den hoeden, stoelen, honden,* enz. Daar nu de datief nooit, maar meestal de

genitief in samenstellingen voorkwam, zoo is het natuurlijk, dat men oudtijds zeer veel samenstellingen aantreft, waarin de toonlooze *e* het teeken van den genitivus plur. is. De door Spreker opgenoemde familienamen *Zwaerdemaker*, *Paardekooper*, *Messemakers*, waarin men juist den genitivus pluralis aantreft, behooren tot de bedoelde soort van woorden. De daarin voorkomende *e* laat zich dan ook op geene andere wijze verklaren. Dat zij blootelijk *euphoniae causa* aanwezig zou zijn, is onaannemelijk en volstrekt onbewijsbaar. Ook in de taal geldt: *nihil fit sine causa.* Indien de *e* in *Zwaerdemaker* voor de welluidendheid moet dienen, waarom ontbreekt zij in *paardmensch?* en vooral in *paardrijder* (met *rdr*)? en zouden de vier medeklinkers achtereen in *zwaardbloem* en *zwaarddrager* dan niet behooren door *e* gescheiden te worden? Om de welluidendheid alleen wordt nooit eene *e* ingelascht; men denke aan *baardscheerder* en *wantsnijder* met 4, aan *baardschraper* en *handschrobber* met 5 onmiddellijk achtereenvolgende medeklinkers, die niet tot de zoetvloeiendste behooren. Hier mag men Steinthals stelling: *quod non est in sono, non est in sensu*, gerust omkeeren, en zeggen: *nihil in sensu, nihil in sono.*

De onderscheiding der sterke verbuiging (d. i. mv. op *e*) en der zwakke (mv. op *en*) hield, toen het in de op zich-zelve staande woorden reeds lang had opgehouden, nog stand in de samengestelde, waarin de datief op *en* nooit voorkwam en dus ook geene aanleiding gaf om in den genitief *en* te schrijven. Daarom schreven de Statenoverzetters nog *peerdepoorte* en *peerdestal*, ofschoon zij aan het op zich zelve staande *peerden* de *n* gaven. Daarentegen schreven zij *oogendienst*, *oogenblik*, *oogensalve*, omdat *oog* of *ooge* zwak verbogen werd en in het meerv. steeds *oogen* geluid had. Dat zij daarbij aan het meervoud dachten, blijkt uit hun *oogappel*, hetwelk het enkelvoud eischt.

Uit alles volgt, dat wij, indien wij nu *hoedenmaker*, *stoelendraaier*, *hondenkoopman*, *wolventeelt*, *geitenblad*, *ganzenmarkt*, *schapenkooi*, *paardenstal* schrijven, precies dezelfde denkbeelden uitdrukken, die men voorheen uitdrukken wilde, toen men met vol bewustzijn *hoedemaker*, *peerdestal*, enz. schreef. Of wij wèl doen met de onkenbaar geworden verouderde vormen voor de hedendaags meer verstaanbare te verruilen, en zoo-

doende aan de genoemde en alle dergelijke woorden den vroeger zoo duidelijken zin terug te geven, is eene andere vraag, waarvan straks; het zij voor het oogenblik genoeg, aangetoond te hebben, dat onze voorouders wel degelijk het meervoud wilden uitdrukken.

De tweede bron der bezwaren van den geëerden spreker was een misverstand. ZEd. is van meening, dat wij voornemens zijn te schrijven, of althans volgens ons systeem behoorden te schrijven: *appelengelei*, *citroenenvla*, *limoenensap*, *amandelentulband*, *Biezenbosch*, *boekendrukker*, *geheimen-* en *prullenschrijver*, *schoorsteenenveger*, *baardenscheerder*, *wagens-*, *molens-*, *horologiesmaker*, enz, enz. Ik herhaal het, hier bestaat een misverstand; wij hebben daar nooit aan gedacht. Die spelling vloeit ook volstrekt niet uit onze regels voort; en wij zouden wellicht de eersten zijn, die er tegen protesteerden. Men heeft de grammatici dikwijls beschuldigd, dat zij de taal naar hunne inzichten, naar willekeurig door hen gestelde regels verwrongen; onze eerste zorg is tot hier toe altijd geweest, en zal altijd zijn, dat verwijt niet te verdienen. Wat deugdelijk is, d.w.z. wat volgens ons inzien met de wetten der taal strookt, laten wij onveranderd bestaan; voor eene verkeerde opvatting van onze bedoelingen zijn wij niet aansprakelijk. In ons oog is het onverantwoordelijk het goede aan te tasten. Bedrieg ik mij niet, dan huldigt de geachte spreker dat beginsel ook; dan is zijne geheele voorlezing ééne pleitrede geweest voor het behoud van het vroegere, voor zooverre dat in zijn oog goed en houdbaar is. Dat grondbeginsel is ook het onze. Wij strekken het zelfs nog verder uit dan Spreker; wij passen het ook toe op de basterdwoorden, die wij, zooveel onze taal het gedoogt, onveranderd laten. omdat de vreemde spelling deugdelijk is, d. w. z. in overeenstemming met de wetten der vreemde taal, waaraan wij niet mogen, maar ook niet kunnen tornen zonder ons in zeker opzicht belachelijk aan te stellen. De opgenoemde woorden nu: *appelgelei*, *Biesbosch*, *boekdrukker*, *schoenmaker*, enz., met den enkelvoudsvorm, zijn volkomen goed, zijn in overeenstemming met eene thans nog heerschende, ook door ons erkende taalwet; het is daarom niet bij ons opgekomen er iets aan te veranderen.

Wij hebben in onze *Grondbeginselen*, § 161—181, tamelijk uitvoerig aangetoond, dat de taal — behalve misschien in de alleroudste tijden — bij het samenstellen gelijktijdig naar verschillende beginselen te werk ging, zonder dat men altijd de redenen van het verschil kan aanwijzen. Nu eens liet zij het eerste lid geheel onveranderd; dan eens koos zij den vorm van den sterken of zwakken genitief van het enkelvoud; een andermaal dien van het sterke of zwakke meervoud. De oudste wijze van samenstellen, die met den geheel onveranderden stamvorm, is ook nu nog in gebruik, is ook nu nog wettig, getuige de nog jeugdige woorden *kettingbrug*, *spoorweg*, *stoomboot-maatschappij* enz. Er bestaat dus geene de minste reden om *citroenvla*, *hoefsmid*, *ruiterbende* enz. in *citroenenvla*, *hoevensmid*, *ruitersbende* te veranderen.

Wij hebben dan ook volkomen vrede met de uit Vondel, Hooft, Huygens enz. aangehaalde voorbeelden *artsenijhof*, *eikeplank*, *faselvinden*, *schepenbanck*, *wondmeester* (gelijkstaande met *wondheeler*); en wij zouden vrede hebben met *burgermeester*, *hoedstoffeerder*, *potbacker* en *woordboeck*, indien men die woorden nog zoo uitsprak. Nu men er echter eene toonlooze *e* in laat hooren, die, behalve in het verminkte *burgemeester*, niets anders kàn zijn, dan het teeken van het meervoud, zijn die vormen, evenmin als *paardekooper* en *schapestal*, niet langer in overeenstemming met de hedendaagsche wetten der taal. Deze erkent geene meervouden op *e* meer; zelfs niet meer op *er*. Dit blijkt duidelijk uit de samenstellingen, die men in de jongste tijden gevormd heeft; reeds in de vorige eeuw maakte men er, waarin *en* het meervoud aanduidde. Men denke aan *dooden-* en *schimmenrijk*, *duivelenlist*, *engelenreinheid*, *krankzinnigengesticht*, *Statenbijbel*, *volkenkunde*, *volkenrecht*, *stedenbedwinger*, *stedenveroveraar*, *stierengevecht*; en dat de deftigheid van het woord hier niets afdoet, blijkt uit de alledaagsche, hoogst prozaïsche woorden *kolentrein*, *sigarenfabriek*, *stoelenmagazijn*, *warenkennis*, *beenderenmeel*, *goederenkantoor*, *goederentrein*. Naast deze vormen maken *kolemijn*, *stoeledraaier* enz., wel beschouwd, eene even onderwetsche figuur als b. v. de spelling „*'s Coninck*" naast *de Koning* maken zou.

Elke taal heeft hare geschiedenis, die zich in tijdperken laat

verdeelen. Die tijdperken worden niet gekenmerkt door het verdwijnen van verouderde en het opkomen van nieuwe woorden, maar door veranderde wetten en veranderde richting der taal. Ook in de onze zijn tijdperken te onderscheiden. In de oudste voerde de uiterlijke, de zinnelijke zijde, klank en vorm, de boventoon, niet zelden tot merkelijke schade voor de duidelijkheid. In de latere doet het intellectueele element zich meer en meer gelden. De taal heeft het knellend juk van het mechanisme afgeworpen en laat zich door het verstand besturen. De thans niet meer verstaanbare imperatieven *doch, gef, slach, stand, sich,* van *doen, geven, slaan, staan* en *zien,* heeft zij te recht in *doe, geef, sla, sta, zie* veranderd. Van *kam, lam, nat,* maakt zij niet meer *kemmen, verlemmen, netten,* maar *kammen, verlammen, natten* . (boekdrukkersw.); *netten* zou men niet meer verstaan, en bij *verpletteren* denken weinigen aan het stamwoord *plat.* Doch vooral in het stuk der samenstelling is de toeneming van het intellectueele beginsel duidelijk waarneembaar. In de alleroudste tijden had het eerste lid den onveranderden stamvorm, zonder eenig casusteeken; het was noch enkel- noch meervoudig, stond noch in den nom., noch in den gen., noch in eenigen naamval, Het getal, en de betrekking tot het tweede lid werden geheel buiten rekening gelaten. Van die periode dagteekenen *bruidegom, dageraad* en *nachtegaal,* en misschien nog andere, die evenwel moeielijk met zekerheid zouden aan te wijzen zijn. Deze regel houdt later, ja tot heden ten dage stand, alleen met die verandering, dat de stamvorm niet meer van den nomin. en accus. singul. te onderscheiden is. Doch nevens die eenvoudige wijze van samenstellen kwam eene andere in zwang, waarbij wel degelijk op het getal en den naamval van het eerste lid acht gegeven werd; naast *oogappel* en *rindvleesch* zag men *oogensalf* en *rindermerckt,* naast *godvreezend* en *vaderlandlievend godsvrucht* en *vaderlandsliefde* ontstaan. Wie zou willen ontkennen, dat het verstand hier werkzaam geweest is en de vormen opzettelijk gekozen heeft? Het woordje *woord* zelf is een sprekend bewijs van het streven naar grootere bepaaldheid en duidelijkheid. Kiliaan en Plantijn schreven nog *woordboeck, woordstrijd, woordkrijch, woordrijck, woordprachtich* (magniloquus). Nu zegt men, met den meervoudsvorm, het zij dan zon-

der of met *n* : *woordenboek, woordenlijst, woordenrijk, woordentwist, woordenwisseling, woordenzifter*, aan het meervoud denkende; maar daarentegen *woordverbrekers* en *woordvoerders*, als men spreekt van menschen, die *hun woord*, niet *hunne woorden* verbreken, of die *het woord* voeren; terwijl iedereen het onderscheid zal voelen tusschen *woordverdraaier* en *woordenverdraaier*. Ook ziet men, dat het volk ruim zoo verstandig met de taal weet om te gaan dan de grammatici, die de uitdrukking *woordvoeging* in zwang hebben gebracht, een vorm, die zeker niet van het volk is uitgegaan. Wij zouden meenen even onhandig te handelen, indien wij de wenken, die de taal ons geeft, niet opmerkten en volgden.

Niemand kan door sprekende daden meer achting betoonen voor den *vorst onzer dichteren* dan de Heer van Lennep, die door den verbazenden arbeid, welken hij aan de smaakvolle uitgave van Vondels werken te koste legt, zoo overtuigend bewijst, dat hij een niet minder groot kenner van de taal en de geschiedenis der 17de eeuw is, dan hij zich steeds meester van de taal der 19de betoond heeft. Hij kan het niet in ons afkeuren, dat wij op onze wijze Vondels nagedachtenis willen eeren, door namelijk zijn voorbeeld ten aanzien der taal te volgen. Hij gevoelde, dat de taal in zijnen tijd eene groote verandering onderging, en begreep te recht, dat hij den stroom moest volgen, doch zonder daarbij in uitersten te vervallen. Zijne taal is niet meer de laffe, smakelooze der Rederijkers, zij is zuiver en gespierd, maar toch ook niet de gewrongene van Spieghel, noch de gekunstelde van Hooft. Hij wist wat hij deed; hij handelde met vol bewustzijn, en gaf van zijne handelwijze rekenschap in zijne *Aenleidinge ter Nederlandsche Dichtkunste.* Wij volgen zijn voorbeeld door de verouderde meervoudsvormen op *e* voor die op *en* te verruilen; maar wat niet verouderd is, de woorden als *schoenmaker*, *zwaardveger* laten wij onaangeroerd; en wij zijn overtuigd, dat Vondel in onzen tijd evenzoo zou hebben gehandeld.

Ik kom tot de derde oorzaak van het verschil in onze zienswijze. Zij bestaat in eene onderscheiding, die van de scherpzinnigheid van den geëerden spreker getuigt, maar die ik — hij houde het mij ten goede — niet als geldig erkennen kan.

ZEd. is van oordeel, dat woorden als *hertenkamp*, *zedenleer*, *sterrenkunde*, *brieventasch* door het invoegen eener *n* van beteekenis zouden veranderen. *Zedenleer* zou niet meer de *moraal* beteekenen in haar ganschen omvang, maar het *onderwijs* in de zeden; de *sterrenkunde* zou niet verder brengen dan tot het aanwijzen en noemen der sterren; terwijl *sterrekunde* de *astronomie* is, de kennis van het geheele firmament, met alles daartoe betrekkelijk. *Hertenkamp* en *brieventasch* zouden niet een park voor herten en eene portefeuille kunnen zijn; maar zouden niets anders kunnen beteekenen dan een kamp of gevecht van herten en een tas of hoop [van] brieven. Is het mij gelukt Sprekers gedachtenloop na te speuren, dan zijn juist de twee laatste voorbeelden voor hem de aanleiding geweest tot het stellen van zijn regel, betreffende het omzetten van de deelen eener samenstelling met invoeging van *van*. Zoo *hertenkamp* inderdaad een gevecht van herten beteekende, dan zouden wij hier een voorbeeld hebben van eene samenstelling, die niets meer was dan de uitdrukking van een zuiveren genitivus; doch zulke samenstellingen bezitten wij niet. Zij zijn dan ook strijdig met ons taaleigen. Wij Nederlanders stellen alleen dan samen, wanneer wij iets meer willen uitdrukken dan door de bloote opeenvolging van woorden geschieden kan, in welken naamval zij ook mogen voorkomen. *Koningsmoord* is iets anders dan *de moord des* of *eens konings;* het is een blijvend begrip dat in den schat onzer voorstellingen voor goed is opgenomen en daar bewaard wordt, het is eene andere soort van moord dan *vader-* of *kindermoord; de moord eens konings* drukt geen begrip uit, maar eene oogenblikkelijke verbinding van twee begrippen, die terstond weder los gemaakt wordt en niets blijvends achterlaat. Wie op eene wandeling twee stieren heeft zien vechten, kan alleen schertsend zeggen, dat hij een *stierengevecht* heeft bijgewoond. Wil hij niet misleiden, dan zegt hij *een gevecht van stieren*, omdat het spraakgebruik door *stierengevecht* iets anders verstaat. Zoo ook is een *hanengevecht* niet maar eenvoudig een gevecht van twee hanen; het ziet tevens op het eigenaardige, dat bij het vechten dier dieren is op te merken. *Vischwijvengevecht* is om dezelfde reden een goed woord; men zal het ook bezigen al zijn de kampioenen

niet juist vischvrouwen. *Hertenkamp* zou ook een goed woord kunnen zijn, wanneer het gebezigd werd als de titel van eene fabel of eene ballade, waarin een gevecht van herten werd beschreven. Het ware dan de naam van een blijvend begrip geworden, doch had daarmede ook opgehouden een zuiveren genitivus uit te drukken. Bilderdijk noemde een gedicht van hem: *Muis- en kikvorschkrijg;* hij had er het recht toe, want hij bedoelde er niet den krijg zelven mede, maar eene beschrijving er van. En toch, wanneer men bedenkt, dat geen zijner oorspronkelijke gedichten een dergelijken titel draagt, dat hij schrijft: *Eens palings klacht, Zucht eens vaders, De eed der meisjens,* niet *Een palingsklacht, Een vaderszucht, De meisjenseed,* dan wordt het waarschijnlijk, dat hij *De krijg der muizen en kikvorschen* zou geschreven hebben, zoo zijn Grieksch model, *βατραχο-μυομαχία*, hem niet verleid had tot eene samenstelling, die blijkbaar vreemd is. Ook heeft de Heer van Lennep zelf, naar het schijnt, niet veel met zulke woorden op; hij schreef: *Het beleg van Korinthe, De vloed des tijds, De dochteren van Pretus;* niet *Het Korinthesbeleg, De tijdsvloed, De Pretus-dochteren.*

Brieventas, voor *tas* of *hoop van* brieven, zou reeds daarom geen goed woord zijn, omdat de gebruikelijke uitdrukking is *tas* of *hoop brieven;* gelijk men zegt een *tas* of *hoop papieren, boeken,* enz.; — *een prullenboel,* met of zonder *n* er in, is iets anders dan een *boel prullen.*

Wat *zedenleer, zedenmeester* en *sterrenkunde* betreft, ik moet eerlijk bekennen, dat ik niet kan inzien, hoe de aanduiding van het meervoud eenige verandering in de beteekenis zou kunnen veroorzaken, daar die woorden, hoe men ze ook opvat, toch altijd een meervoudig begrip onderstellen. Die woorden staan dan ook volstrekt niet gelijk met *woordverdraaier* en *woordenverdraaier.* Reeds in de vorige eeuw schreven Bilderdijk en anderen: *zedenleer, starrenkennis, starrenvoorzegkunde, woordenboek.*

Ik kom tot de aangehaalde Hoogduitsche woorden, waarin het eerste lid den enkelvoudsvorm heeft. De meeste Nederlandsche woorden stemmen daarmede, ook volgens ons systeem, volkomen overeen. *Austerschüssel, Buchhändler, Bildhauer, Eseltrei-*

ber, *Kuhstal*, *Schornsteinfeger*, *Schuhmacher* en *Schwertfeger* vertalen wij, en wel volgens ons stelsel, door *oesterschotel*, *boekhandelaar*, *beeldhouwer*, *ezeldrijver*, *koestal*, *schoorsteenveger*, *schoenmaker*, *zwaardveger*. Wij gaan zelfs nog verder met het gebruik van het enkelvoud. J. Grimms *Austernesser* zouden wij vertalen door *oestereter*, niet door *oesters-* of *oestereneter*. — *Blumentopf*, *Armenpflege*, *Runkelrübenzucker* heeten bij ons *armverzorging*, *bloempot*, *beetwortelsuiker*.

Ook moet men niet vergeten, dat het Hoogduitsch een groot aantal samenstellingen met het meervoud heeft; b.v. *Bärenjagd*, *Buchenhain*, *Dosenfabrik*, *Eichenwald*, *Geisterseher*, *Göttertrank*, *Hexentanz*, *Männerwürde*, *Steinkohlenbergwerk*, *Sittenlehre*, *Weiberlist*, *Wörterbuch*, *Zigarrenfabrik*, enz., die volkomen overeenstemmen met onze schrijfwijze: *berenjacht*, *beukenbosch*, *dozenfabriek*, *eikenwoud*, *geestenziener*, *godendrank*, *heksendans*, *mannenwaarde*, *steenkolenmijn*, *zedenleer*, *vrouwenlist*, *woordenboek*, *sigarenfabriek*.

Het Engelsch levert, voor zooverre ik mij herinner, geene voorbeelden van samenstellingen met den meervoudsvorm op. Zulks kan echter niet bevreemden, als men bedenkt, dat die taal zooveel mogelijk alle buigingsuitgangen heeft afgeworpen. Ook zal men haar bezwaarlijk als een model voor samenstellingen kunnen aanmerken, dewijl zij in het stuk van compositie zeer zonderling te werk gaat, klakkeloos een aantal substantieven als adjectieven beschouwt en die als zoodanig los voor een volgend woord plaatst, waar wij noodwendig samenstellingen zouden erkennen.

Daarentegen is het Fransch een machtige bondgenoot. Nagenoeg al de door den geëerden spreker opgenoemde woorden brengen ook het begrip van een enkelvoud mede, en zouden, indien zij letterlijk vertaald konden worden, ook bij ons het enkelvoud eischen; als *hoofdbrekerij*, *sausbederver* enz.; en er staan een aantal tegenover die den meervoudsvorm hebben, als *brèche-dents*, *casse-noisettes*, *chasse-chiens*, *chasse-mouches*, *couvre-pieds*, *chauffe-pieds*, *cure-dents*, *cure-oreilles*, *entre-bats*, *essuie-mains*, *serre-papiers*, *tire-bottes*, enz. Zelfs zijn er Franschen die *un cent-suisses* en *un cent-pieds* schrijven. Un *porte-manteau*, een *kapstok*, niet *kappenstok*, wordt door sommigen met

de *x* van het meervoud gespeld. *Portefeuille* zonder *s* bewijst, volgens de *grammairiens*, niets: het wordt niet meer als samengesteld woord erkend; men schrijft het aaneen, zonder de trait d'union. Daarentegen vind ik *porte-clefs* voor *claviger*, *porte-mouchettes*, *porte-lettres* met den meervoudsvorm.

Een punt, dat wel niet onmiddellijk tot de leer der samenstellingen behoort, maar er toch nauw mede samenhangt, is de uitspraak der *n* achter de toonlooze *e*. De Heer van Lennep zou vrede kunnen hebben met onze *n*, indien wij slechts verboden hadden ze immer uit te spreken. Ik herinner mij niet, of ik bij het stellen der hier bedoelde regels al dan niet aan de uitspraak gedacht heb; doch al ware zulks het geval geweest, het zou niet bij mij opgekomen zijn dienaangaande een voorschrift te geven. De orthoëpiek ligt niet op onzen weg als schrijvers van een woordenboek, waarvan wij als 't ware aan de gansche natie rekenschap verschuldigd zijn. Naar ons inzien mogen wij ons op dat gebied niet verder begeven, dan de taalwetenschap reikt. Waar deze ophoudt, moeten wij blijven staan; daar begint het rechtsgebied van andere bevoegden dan grammatici. Zoo mogen wij b.v. gerustelijk de afschuwelijke uitspraak van *n–g* in *tangen*, *hangen*, *ringen*, *zingen*, *ringvinger* afkeuren, omdat het op zuiver taalkundige gronden kan bewezen worden, dat zij niet deugt; maar hetgeen subjectief wel- of wanluidend is, of men b.v. *waereld* of *wereld*, *kaerel* of *kerel*, *staart* of *steert* heeft uit te spreken, is niet van onze competentie; het hangt van den smaak af, of liever — het is hier wederom hetzelfde — van de gewoonte.

Eene inrichting als door den Heer van Lennep een *conservatoire* voor uiterlijke welsprekendheid genoemd is, zou hier moeten beslissen. Dit zou vooral het geval zijn ten aanzien der *n*, die in ons land op drie wijzen uitgesproken wordt. In de geheele westelijke strook van ons land, waar vroeger Friezen gewoond hebben, wordt de *n* achter de toonlooze *e* geheel of nagenoeg geheel onderdrukt; in het oostelijke, namelijk het Saksische gedeelte — de uitspraak der Limburgers ken ik niet — wordt de *n* sterk, met veel klem uitgebracht; in de zuiver Frankische streken, die gedeeltelijk tusschenbeide liggen, houdt men de middelmaat; men spreekt daar de *n* wel dege-

lijk uit, maar toch flauwer.. Ieder der drie partijen acht zijne uitspraak de normale, en ergert zich over de twee andere, ten minste zoolang men niet door onderling verkeer aan het hooren eener tegengestelde eenigszins gewend is. De uitspraak is een teer punt, een punt van smaak; waarom zouden wij noodeloos — hoe men het ook neemt — altijd twee derden der natie kwetsen. Ik heb eenmaal de onvoorzichtigheid gehad te beweren, en — wat nog dommer was — op grond van een algemeen erkenden aesthetischen grondregel onwedersprekelijk te bewijzen, dat zekere spelling niet fraai is; al mijne betuigingen, dat ik voor het overige den smaak der aanhangers van die spelling huldigde, hebben mij niet gebaat; men heeft het mij niet vergeven en zal het mij nimmer vergeven. Dáár stond ik op vasten bodem; hier zou de wetenschap mij geheel in den steek laten, want zij moet de onderdrukking der *n* volstrekt afkeuren, al ware het alleen omdat zij een ramp voor onze taal geweest is. Wij voor ons zijn niet aan het behoud der *n* gehecht, waar zij geheel nutteloos is; getuige onze spelling der verkleinwoorden, waar zij geen nut doet en ook niet op de afleiding steunt. Hier echter is de zaak anders gelegen en is er de duidelijkheid mede gemoeid. Had de onderdrukking der *n* niet juist plaats in het heerschende dialect, dat de schrijftaal is geworden, de geslachten der zelfst. naamw. zouden niet zoo deerlijk in de war zijn, en onze taak zou vrij wat gemakkelijker zijn geweest. De regels, die wij gedwongen waren te stellen, en die men als ingewikkeld afkeurt, waren dan geheel onnoodig. Ieder zou weten, of hij *pere-* of *perenboom*, *ooge-* of *oogendienst* te schrijven had, gelijk ieder Duitscher zulks weet, omdat hij de *n* steeds duidelijk uitspreekt, zoodat er voor hem geen twijfel bestaat. Nu echter heerscht er bij ons verschil in uitspraak, en juist dien ten gevolge ook verschil in spelling, hetgeen ons noodzaakte voor ons zelven regels te stellen, en daarbij het logische element tot richtsnoer te nemen, omdat de uitspraak en het gebruik ons verlegen lieten.

De door ons aangenomen regel is één en op zich zelven doodeenvoudig; hij luidt: Schrijf achter de toonlooze *e* in het midden der samengestelde woorden eene *n* als teeken van het meervoud, indien het eerste lid of deel der samenstelling een

meervoud vertegenwoordigt. Niemand zal kunnen beweren, dat die regel irrationeel is. De taal toch is de uitdrukking der gedachten en voorstellingen. Hoe juister en duidelijker zij deze uitdrukt, des te beter beantwoordt zij aan hare bestemming. Duidelijke onderscheiding in de taal werkt niet alleen gunstig op den hoorder of lezer, maar ook op den spreker of schrijver zelven. Deze is dan genoodzaakt scherper te denken, zich helderder voor te stellen, wat hij zeggen of schrijven wil; de taal dwingt er hem toe. Voor het verstand kan onze regel derhalve niet schadelijk zijn; juist het tegendeel. Ook kan hij de taal niet wezenlijk veranderen, laat staan bederven. Wij willen de *n* alleen achter de toonlooze *e*; dus blijven *citroensap*, *weeshuis*, *schoenmaker*, *hoefsmid*, *orgeldraaier*, *wagenmaker*, *bezembinder*, waarin die *e* niet voorkomt, volstrekt onaangetast.

Een bezwaar echter, dat wij zelven niet kunnen noch willen ontveinzen, is eenige moeielijkheid in de toepassing. Denken is daarbij onvermijdelijk; en, *denken* — heeft een der beste en scherpzinnigste denkers gezegd — *denken ist schwer*. Evenwel geloof ik, dat een goed en verstandig lager onderwijs hier veel kan afdoen. In verre weg de meeste gevallen is het niet zoo moeielijk te weten, of men met een enkel- of met een meervoud te doen heeft. Iedereen, indien hij er slechts eenmaal opmerkzaam op is gemaakt — zal gevoelen, dat *brilleman*, voor man, die een bril draagt, het enkelv., maar *brillenman*, voor *brillenkooper*, het meervoud eischt; dat een *ossekop* de kop is van éénen os, maar dat niemand den naam van *ossenkooper* zal krijgen, indien hij geen handel in *ossen* drijft; dat eene *duiveveer* de veer is éénen *duif* (of *duive*, vandaar de *e*), doch dat de plant, die *duivenkervel*, heet niet op *éene duif*, maar op het genus *duiven* ziet.

Er zijn evenwel gevallen, waar de beslissing niet zoo voor de hand ligt; er zijn woorden wier begrippen de beide getallen toelaten; daarbij moet opzettelijk geleerd worden, hoe de taal ze wil opgevat hebben. De woorden b. v. wier eerste lid een persoonsnaam is, die een geheelen stand vertegenwoordigt, eischen den meervoudsvorm. De vergelijking van *mannenmoed* met *manslag*, leert duidelijk dat *mannenmoed* niet als de moed van éénen man moet opgevat worden, maar als een moed gelijk

mannen bezitten; daarom is ook *boerenwoning* aan te merken als eene woning voor iemand uit den *boerenstand*, niet als de woning van een bepaalden boer. Hetzelfde geldt ook van de namen van dieren als *wolvenaard*, *kalverliefde*, nevens *wolfsklauw* en *kalfsborst*. Zoo moet ook *kinderlijk* verstaan worden. Dat woord, ofschoon door Vondel gebezigd, kan wel niet anders zijn dan een aansprekers- en kistenmakersterm; het ziet op de soort van het lijk. De Heer van Lennep, reken ik, zou het liefelijke en roerende gedichtje, dat zoo heet, den titel: *Bij het lijkje van een kind*, hebben gegeven.

Een andere bijzondere regel, die volstrekt geene moeielijkheid in de toepassing heeft, betreft de namen van boomen, wier eerste lid de benaming is van de vrucht die zij opleveren. Een opzettelijk onderzoek heeft ons geleerd, dat men oudtijds, bijna zonder uitzondering, aan de onverbogen stamvormen, die toen meest op de toonlooze *e* eindigden (*bese*, *pere*, *note*, *vijghe*), en die noch het enkel- noch het meervoud uitdrukten, de voorkeur gaf. Men deed zulks met recht, omdat slechts het geheel onbepaalde begrip der vrucht moet vertegenwoordigd worden, daar besse- en pereboomen altijd *besse-* en *pereboomen* zijn en blijven, al zit er ook geene enkele bes of peer aan. In dit geval past het eigenlijke enkelvoud even weinig als het meervoud. Daarom schrijven wij zonder uitzondering *besseboom*, *pereboom*, enz. gelijk *appelboom*, *kastanjeboom*, enz. In zeer enkele gevallen slechts komt alles op het gezond verstand aan; b. v. de vraag of men *paardemarkt* en *paardestal* of *paardenmarkt* en *paardenstal* zal schrijven, wanneer er toevallig maar één paard aan de markt is en de stal voor slechts één paard is ingericht. Ik geloof dat men aan den meervoudsvorm de voorkeur zal geven, eveneens als men van de *kinderkamer* spreekt, al heeft men ook maar één kind.

Dat onze regels geheel en al van spitsvondigheid vrij te pleiten zijn, wil ik niet beweren. Wij moesten er ons op toe leggen om zooveel mogelijk met de in Holland heerschende uitspraak in overeenstemming te blijven, dat wil zeggen, het invoegen der *n* zooveel te beperken als, zonder stelselloos te worden, slechts doenlijk was. Reeds in de Inleiding in onze *Grondbeg.* (§ 67), voorzagen wij, dat min of meer spitsvondige

onderscheidingen bij het uitwerken van een allesomvattend stelsel soms onvermijdelijk zouden zijn. Ieder die niet maar de eene of andere bijzondere soort van woorden, te zijner keuze, behandelt, maar die in de noodzakelijkheid verkeert om de spelling van al de woorden eener taal te bepalen, ook van dezulke, die hij liefst niet zou aanroeren, die zal bevinden dat de keus tusschen twee nagenoeg even goede schrijfwijzen slechts door eene kleinigheid, door een onbeduidend iets kan beslist worden.

Onze regels kunnen zeer beknopt worden samengevat. In het voorwerk voor onze *Woordenlijst* beslaan ze weinig meer dan ééne bladzijde; in een schoolboek zouden zij wellicht nog meer bekort kunnen worden. Prent men zich die in het geheugen, dan blijven er maar weinig gevallen over, waarbij men in twijfel zal staan. Doelmatig taalonderwijs, ik herhaal het, kan veel gemakkelijk maken. Bedenkt men dat het gevoel of de kennis van den 4den naamval, die ten gevolge van het onderdrukken der *n* geheel uit het bewustzijn der natie geweken is, alleen door onderwijs weder opgewekt wordt, dan kan het niet twijfelachtig wezen, of de vaardigheid om enkel- en meervoud te onderscheiden, die nog wel degelijk bestaat, moet door onderwijs kunnen worden verlevendigd.

Ziedaar, Mijne Heeren, wat ik gemeend heb, u allen en in het bijzonder den Heer van Lennep in overweging te moeten geven. Ik vlei mij niet met de gedachte, dat het mij zou gelukt zijn alle bedenkingen en bezwaren weg te nemen; ook is het geenszins mijne bedoeling geweest te betoogen, dat ons systeem het eenige mogelijke, of zelfs maar het beste zou zijn. Ik heb alleen willen aantoonen, op welke gronden onze regels berusten, wat ons genoopt heeft ze te stellen en voor ons zelven aan te nemen. Mocht iemand uwer, mocht in het bijzonder de Heer van Lennep zich door het gehoorde opgewekt gevoelen om het zoo belangrijke gedeelte onzer spraakkunst zelf, voor het eerst of bij vernieuwing, ter hand te nemen, ten einde een beter en gemakkelijker systeem uit te denken dan het onze, ik zou rekenen niet vergeefs gesproken te hebben.

AANTEEKENING.

Ik wensch van harte, dat de Heer Te Winkel met zijne *beantwoording* alle lezers overtuigd hebbe, dat in deze spellingquestie het gelijk aan zijne zijde is: niets zou mij aangenamer geweest zijn, dan dat hij ook mij had kunnen overtuigen — al ware 't maar overreden — zoodat ik mij zonder te ver gedreven zelfsverloochening naar zijn spelling kon voegen. Ongelukkig is zulks het geval niet. De geheele vraag komt hierop neêr: Valt er in de besproken woorden aan een meervoud te denken? — De Heer T. W. ontdekt dat meerv. bijna overal; ik bijna nergens en kan het ook niet ontdekken, zoolang mij niet bewezen wordt, niet, dat een ander het er in ziet, maar dat het er werkelijk in ligt. Een breedvoerig wederantwoord ware ongepast; — men zal mij echter ten goede houden, indien ik mij enkele aanmerkingen veroorloof op sommige der aangehaalde voorbeelden en daaruit afgeleide gronden: de reden, waarom ik mijn gevoelen voor als nog niet prijs kan geven, zal daaruit verklaard worden.

Blz. 250, reg. 3 v. o. Op de hier gedane vraag antwoord ik eenvoudig *neen*, en verwijs naar blz. 241, v. o. en blz. 242.

Blz. 251, reg. 1 volgg. Ik ontken de gevolgtrekking: het gedicht, het boek, enz. *zijn gemaakt*, en *bestaan;* doch in *hoedemaker* ligt volstrekt de gedachte niet opgesloten aan een *reeds gemaakten* en *bestaanden* hoed, veel minder aan reeds gemaakte en bestaande *hoeden*.

Ald. reg. 5. *Huisjesmelker* staat niet gelijk met *hoedemaker:* bij 't laatste denkt men aan een *beroep;* bij 't eerste aan een *feit*. Vergelijk wat blz. 243 gezegd is over *brievenbestelder* *). En nog is 't zeer mogelijk dat *huisjes* — als *schaaps* in *schaapskooi* eenvoudig de vorm zij van den genitief.

Ald. reg. 12 en 13. De tusschengesmokkelde woorden *de behendigste*, de *prachtigste* doen de questie van natuur veranderen. De vraag is, of men zeggen kan: een bende *van* dieven, een laan *van* eiken. — Immers neen.

---

*) De *Woordenlijst* noemt hem *besteller;* ik heb nooit, waar ook hier te lande, hem anders dan *bestelder* hooren noemen.

Blz. 252, reg. 10, 13. Is een *Schepenbank* een bank *van* Schepenen? heeft de Heer T. W. dat zonder lachen kunnen neêrschrijven? 't Is niet eens, gelijk hij beweert, een bank, *uit Schepenen samengesteld;* immers veelal zat er, om partijen te hooren, maar *een* Schepen, even als op *king's Bench* maar een rechter zit.

Ald. reg. 16 en 17 v. o. Toegegeven: een *zedenvormer* is een vormer der *zeden* (*des moeurs*); maar ik heb gesproken van *zedekunde* (*connaissance de la morale*). 't Enkelv. *zede* was bovendien vroeger zeer in gebruik.

Ald. reg. 1 v. o. Bewijst het verschil van den vokaal het meervoud? dat kan de Heer T. W. niet ernstig meenen. Is dan *grave* in *ten grave dalen* een meervoud, omdat de *a* anders luidt dan in *graf?*

Blz. 253, reg. 4. *Glazenmaker:* er is een vlinder die zoo heet: welk denkbeeld aan *gemaakte glazen* voert die mede? — *Rademaker:* aan de Stadsscholen te Amsterdam was een hoofdonderwijzer van dien naam; men heeft hem nooit verweten, dat hij niet spellen kon, omdat hij geen N in zijn naam had.

Ald. reg. 10 v. b. en reg. 15 en 11 v. o. De Heer T. W. bewijze mij eerst, dat de *s* in *meisjesgek* en *potjeslatijn*, gelijk de *r* in *kinder*, *beender*, enz. een meerv. en geen genitief aanduidt.

Blz. 254 *kleedenklopper;* hier geloof ik, neemt de Heer T. W. een kleine *licentie* en smeedt een woord om er een argument uit te halen.

Ald. reg. 4. In al wat hier volgt wordt uitgegaan van het beginsel dat *er* een bewijs van 't meerv. is. Maar zoo lang dat beginsel zelf niet bewezen is, hebben al de argumenten, die men er uit halen wil, geen kracht.

Blz. 266, reg. 11. De Heer T. W. wil de *n* alleen achter de toonlooze *e;* maar zal dan nu waarlijk iemand, die *koek bakt*, en geen *koeken*, een *koekeNbakker*, een, die *korrels gort* telt een *gorteNtelder*, volk, dat *te paard zit*, *paardeNvolk*, (een volk *van* paarden) moeten worden? Dat ware toch wat heel erg.

J. VAN LENNEP.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den MAART 1866.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN, W. MOLL, M. DE VRIES, H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN, J. DIRKS, J. VAN LENNEP, G. M. H. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., D. HARTING, J. P. SIX, P. J. VETH, J. H. HOLWERDA, W. G. PLUIJGERS, S. HOEKSTRA BZ., S. A. NABER, L. A. TE WINKEL, W. C. MEES, TH. BORRET, J. C. G. BOOT.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt na lezing goedgekeurd.

De Heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij door bezigheden verhinderd wordt deze Vergadering bij te wonen, en de Heer Sloet heeft nader beschikt over de botanische teekeningen, die hij aan het oordeel der Afdeeling had onderworpen. De Secretaris bericht, dat hij die teekeningen aan den Heer Janssen te Leiden gezonden heeft.

De Heer Pluijgers, leest het rapport van de beoordeelaars der Latijnsche prijsversen. De Commissie acht op uitvoerig door haar aangevoerde gronden, dat geen der vier ingezonden gedichten eermetaal of loffelijke vermelding verdient. De afdeeling neemt eenparig deze conclusie aan.

Daarna wordt het woord verleend aan den Heer Scholten. Deze deelt de resultaten mede van zijn onderzoek naar den oorsprong der zoogenaamde *Acta Pilati*. Aanleiding daartoe was gegeven door C. Tischendorf, die uit dit apocrief geschrift een bewijs ontleend heeft voor het ontstaan van het vierde evangelie in de eerste en van den canon van het Nieuwe Testament in het begin der tweede eeuw. Tischendorf beweert, dat Justinus Martyr zijne eerste apologie in 138 n. C. geschreven en toen reeds deze acta gekend heeft; dat deze acta dus vroeger moeten geschreven en dat het evangelie van Johannes, waaraan stukken ontleend zijn, lang vóór die acta, reeds aan het einde der eerste eeuw moet ontstaan zijn.

De Spreker toont het onvoldoende van deze bewering aan, zelfs voor het geval dat Justinus in 139 (niet 138) zou geschreven en onze acta gebruikt hebben. Maar hij ontkent ten sterksten de identiteit van de door Justinus Apol. I, 36 en 48 en Tertullianus Apol. 21 genoemde *acta Pilati* met onze *ὑπομνήματα — ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου*. Onder genen heeft men te denken aan een officieël rapport, dat volgens genoemde kerkleeraars, door den landvoogd van Judaea aan den keizer is ingezonden, hetgeen zij nooit gezien hebben, maar dat volgens de traditie en naar de vaste overtuiging van Justinus moest bestaan en in het rijksarchief zou te vinden zijn. Vandaar aarzelt hij niet de Antonynen met een *δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ — Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων* daarop te verwijzen.

De thans nog bestaande hypomnemata kunnen ook daarom niet voor dat rapport gehouden worden, omdat zij niet kunnen geschreven zijn in de eerste helft der tweede eeuw. Ten bewijze hiervan vestigt de Spreker de aandacht op de volgende punten: 1° op het apocrief gebeuzel en de vreemde namen, die wij hier aantreffen; 2° op de hier besproken bewering van Jesus onwettige geboorte, die het eerst door Origenes tegen Celsus vermeld wordt; 3° op den naam Veronica, aan de bloedvloeiende vrouw gegeven, die met den Aeon der latere Gnostiken Prounikos in verband moet staan; 4° op de wijze, waarop Pilatus door de Joden met den titel *uwe hoogheid, τὸ σὸν μέγεθος*, wordt toegesproken, eene titulatuur, die niet eens in de tijden

van Constantijn in gebruik kwam; 5° op enkele woorden, die insgelijks in de tweede eeuw niet bestonden.

De Spreker toont eindelijk aan, dat eerst schrijvers van het einde der vierde eeuw en later, zoo als Epiphanius en Chrysostomus (?) de thans bestaande Hypomnemata gebruikt hebben, en trekt uit een en ander het besluit, dat deze hypomnemata, gesta of acta Pilati eerst onder Theodosius den Grooten zijn opgesteld, waarschijnlijk met het doel om soortgelijke acta, die onder Keizer Maximinus in een anti-christelijken geest geschreven waren, te verdringen of te vervangen, en dat zij voor de kritiek ter beoordeeling van den oorsprong der schriften van het N. T. niet de minste waarde hebben.

De Heer Borret vraagt, hoe Justinus bij herhaling tot de Antonynen kon zeggen *δύνασθε μαθεῖν*, als hij het bestaan van het stuk, waarop hij zich beroept, alleen giste of bij overlevering aannam. De Heer Scholten meent, dat eene vaste overtuiging van het bestaan van zulk een rapport, Justinus tot die uitdrukking heeft bewogen.

De Heer Harting oordeelt, dat de eenige vraag is, of de acta die wij bezitten de acta Pilati zijn, van welke Justinus spreekt. Hij wijst eenige redenen aan, waarom dit niet aannemelijk is. Overigens schreef Justinus zijne apologie in het jaar 160 n. C.

De Heer Naber onderwerpt aan het oordeel van den Spreker eene gissing betreffende den titel van het besproken geschrift. Hij wil daarin *σταυρώθεντος* lezen in plaats van *πραχθέντα*, dat niet goed past bij *ὑπομνήματα*. De Heer Scholten zou liever *γραφθέντα* daarvoor in de plaats stellen.

De Heer Brill verwerpt de stelling van den Spreker, dat Pilatus de zaak van Jesus niet belangrijk genoeg zou geacht hebben om daarover aan den Keizer een bericht in te zenden. De responsa Sibyllina, de vierde ecloga van Vergilius, en Tacitus bewijzen, dat men uit het Oosten een belangrijk persoon verwachtte. Pilatus wist dit zeker en moest het naar Rome melden.

De Heer Moll ondersteunt dit gevoelen en wijst op de brieven van Plinius aan Traianus, in welke telkens zaken van zeer gering lokaal belang aan de kennisneming en beslissing van den Keizer onderworpen worden.

De Heer Scholten biedt zijne bijdrage niet aan voor de *Verslagen*, daar hij die op eene andere wijze wenscht uit te geven.

De Heer van den Bergh biedt een exemplaar van het laatste verslag over het Rijks-Archief voor de boekerij der Akademie aan.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst is ingekomen een bericht van den Heer Roeterink te Harlingen.

De Vergadering wordt om twee uren gesloten om in eene buitengewone over te gaan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den APRIL 1866.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN, C. LEEMANS, A. RUTGERS, J. A. C. VAN HEUSDE, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, S. HOEKSTRA BZ., H. C. MILLIES, J. E. GOUDSMIT, C. M. FRANCKEN, S. A. NABER, J. P. SIX, TH. BORRET, J. HOFFMANN, G. MEES AZ., J. C. G. BOOT.

De Heeren G. H. M. Delprat en J. van Lennep hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden de Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer Six doet mededeelingen over de gouden munten der Grieksche steden in Klein-Azië en toont ter opheldering eene reeks munten uit zijne verzameling. Het laatste werk daarover is van Sestini, *Descrizione degli stateri antichi. Firenze* 1817. Hij beschreef daarin ongeveer twee honderd stuks en trachtte met behulp der zilveren munten met opschriften, de gouden munten, die meestal zonder opschrift zijn, aan bepaalde steden toe te kennen. Bij enkelen is het hem gelukt, maar bij de meesten niet. Door de sedert bekend geworden munten zoude het mogelijk zijn eene classificatie der gouden munten te ondernemen met hoop op beteren uitslag. Dit heeft Spreker ge-

noopt een overzicht te geven van hetgeen thans vast staat, opdat blijke moge wat er nog overblijft te onderzoeken.

De meesten van die munten zijn in de vijfde, anderen in de vierde eeuw vóór onze jaartelling geslagen tot op den tijd van Alexander den Grooten. De Spreker verdeelt haar in zeven klassen.

1. De ΧΡΥΣΟΥ ΣΤΑΤΗΡΕΣ ΔΑΜΨΑΚΗΝΟΙ, die het gewicht van den Darikus hebben, 8^{49} tot 8^{35} wichtjes. De typen zijn een godenkop en op de keerzijde de helft van Pegasus, het wapen van Lampsacus. De laatsten schijnen geslagen omstreeks 387 v. C., daar zij den kop van Artaxerxes II hebben, anderen in 394—391 na den slag bij Cnidus. Men vindt ze vroeger vermeld in 434, toen Lampsacus onder de aan Athene schatplichtige steden behoorde.

2. De ΚΥΖΙΚΗΝΟΥ ΧΡΥΣΙΟΥ ΣΤΑΤΗΡΕΣ, waarvan als onderdeelen Hekten, Hemiekten en vierde Hekten bekend zijn. Gewicht 16^{35}—15^{72} w.; 2^{76}—2^{50} w.; 1^{33} w.; 0^{65} w. De typen zijn een tonijnvisch en daarboven een godenbeeld of het attribuut van eene godheid en op de keerzijde een ingeslagen vierkant in vieren gedeeld.

Zij worden vermeld in 434, 423, 418, 415, 412 toen Cyzicus tot den Atheenschen bond behoorde en men vindt er de Boeotische type op van 394—391. Of er geslagen zijn tusschen 387 en 364 toen Cyzicus onder Persië was, blijkt niet met zekerheid, maar wel uit Demosthenes adv. Phorm. 23, dat er in 350 nog Cyziceensche staters in omloop waren.

3. De ΦΩΚΑΙΚΟΙ ΣΤΑΤΗΡΕΣ, vermeld in 398, doch nog niet terug gevonden, en de ἕκται ΦΩΚΑΙΔΕΣ, kenbaar aan den phocus, die onder den godenkop zichtbaar is, verder gelijk in type en gewicht aan de Cyziceensche Hekten.

4. Dergelijke Hekten, die een dolfijn in plaats van een phocus vertoonen, en denkelijk onder den algemeenen naam Phoceische Hekten begrepen werden, ofschoon ze waarschijnlijk te Byzantium, te Abydus of te Sinope en omliggende plaatsen vervaardigd werden, welke steden een dolfijn op hare munten hebben.

5. Andere Hekten, maar met een paauw, het teeken van Samos of ook zonder paauw, op welker keerzijde de type niet

opstaand maar ingeslagen is. Ze zijn door Samos in vereeniging met Clazomenae, Erythrae, enz. geslagen.

6. Staters van Samos, van Clazomenae, van Chios, van Abydus en Hekten van Naxus, Priene, Cebren, Erythrae? Sardes? Methymna? en andere steden, zonder bijzonder bijteeken, alle met het quadratum incusum op de keerzijde en dus van vroegeren tijd. De Staters van Clazomenae wegen slechts 14 w. Die van Chios evenveel als de Cyzicenen.

7. Eindelijk Hekten, waarop het quadratum incusum door een type is vervangen, en die blijkbaar van later tijd zijn dan al de vorigen. Sommigen kunnen met vrij groote zekerheid toegekend worden aan Mytilene, Methymna en Eresus op Lesbos, aan Naxus, Pergamum, Parium, Halicarnassus en Chrysaoris, andere met eenige waarschijnlijkheid aan Naxus, Smyrna, Chios, Birytus, Sardes, Pitane, Abydus, enz. en andere steden.

Wij weten, dat de Aziatische Grieken zich dikwijls vereenigden tot gemeenschappelijke handelingen. Zoo werd volgens Herodotus II, 178, het Hellenium te Naucratis in Egypte gesticht door de Joniërs uit Chios, Teos, Phocea en Clazomenae, de Doriërs uit Rhodus, Cnidus, Halicarnassus en Phaselis en de Aeoliërs uit Mytilene. Geen wonder dan ook dat de oudste zilveren munten van Lindus en Camirus op Rhodus, van Cnidus, Halicarnassus en Phaselis, allen hetzelfde eigenaardig dubbele quadratum incusum op de keerzijde hebben, en dat ook de oudere munten van Lampsacus, Chios, Clazomenae, Ephesus, Erythrae, Naxus, Teus, enz. zich door een eigen quadratum incusum van anderen onderscheiden.

Ook van 394—391 vereenigden zich Samos, Ephesus, Rhodus, Cnidus, Lampsacus en Cyzicus om hetzelfde Boeotische type op hunne munten te plaatsen.

Men kan dus aannemen, dat toen de Aziatische Grieken in den Atheenschen bond werden opgenomen, zij zich vereenigden om gelijkvormige gouden munten te slaan, en er opzettelijk niet de namen der verschillende steden, maar alleen de wapens op plaatsten, omdat ze bestemd waren om in den geheelen bond in omloop te worden gebragt, zoo als wij weten dat ze te Athene gangbaar waren.

Wij hebben dan onder Lampsaceensche, Cyziceensche en Pho-

ceische Staters en Hekten, goudgeld te verstaan van het gewicht en met de hoofdtypen dier steden, maar moeten dan uit de bijtypen zien voor welke andere steden zij zijn geslagen, en dit kan alleen geschieden door vergelijking der zilveren munten, die denzelfden typus en de namen der steden dragen.

Deze wijze van zien wordt bevestigd door de vermelding in 412, 411, 398 en 385 van *στατῆρες Αἰγιναίοι*, ofschoon sedert 465, toen de Atheners het eiland innamen, Aegina wel geen zilveren staters meer heeft geslagen. Het zijn zeker Boeotische en andere staters geweest van Aeginetisch gewicht, misschien ook nog enkele oude Aeginetische, die nog in omloop waren.

Bij den vrede van Antalcidas in 387 kwamen de Aziatische Grieken wel onder de Persen en men vindt dan ook nu munten die schijnen te bewijzen, dat zij verplicht waren Persisch geld te slaan, maar spoedig vereenigden zich vele steden weder tot een bond met Athene, zoo als Cyzicus in 364, Mytilene in 369, Samos in 374? enz. en het is in dien tijd dat de laatste Staters en Hekten waarschijnlijk behooren, vooral omdat het voorbeeld der Satrapen van Carië, die eigen geld begonnen te slaan, aanduidt, dat het muntrecht van den Koning van Persië hoe langer hoe minder door hem zelven werd uitgeoefend.

Eindelijk, terwijl in den regel op de Grieksche munten slechts aan de eene zijde een godenkop wordt gezien en op de andere zijde het symbool der godheid, vindt men op vele Hekten aan beide zijden een godenkop. Ook dit duidt aan, dat de munt voor twee steden in vereeniging is vervaardigd.

De Heer Goudsmit vraagt den Spreker, of de Persische koningen aan de Grieksche steden, die zij in hun rijk inlijfden, het muntrecht ontnomen hebben. De Romeinen waren niet gewoon dit te doen. Hoe had Persië dadelijk genoeg materiaal om de onderworpen steden van munt te voorzien?

De Heer Six antwoordt, dat de Persen geen munt sloegen voor die steden, maar de typen veranderden, zoo als de Romeinen elders munt lieten slaan met den kop des Keizers en met veranderde geldswaarde.

Op eene vraag van den Heer Janssen of in het quadratum

incusum van eene munt van Camirus door den Heer Six getoond, ook letters staan, en of die leesbaar zijn, antwoordt de Spreker ontkennend. Wel bestaan er dergelijke stukken van Camirus en ook van Lindus waarop de namen dier steden gevonden worden, maar uit de vergelijking daarmede blijkt juist, dat op deze munt geene letters, maar slechts figuren tot versiering te zien zijn. De twee koppen op munten der koningen van Cyprus, waarover de Heer Millies opheldering vraagt, stellen volgens hem waarschijnlijk Salamis en Venus voor.

De Heer Six biedt voor het verslag de inhoudsopgave van het gesprokene, en voor de bibliotheek het vervolg van Stuart Pooles *Coins of the Ptolemies* aan.

Bij afwezigheid van den Heer van den Bergh, door wien rapport zou uitgebracht worden over het Charterboek, deelt de Secretaris uit een brief van dat medelid in dato 29 Maart l.l. mede, dat de voorraad van onbekende oorkonden nog met eenige stukken vermeerderd is. De druk van het eerste stuk, vertraagd door de nasporingen van den Voorzitter Dr. Bakhuizen van den Brink in buitenlandsche archiven, later door zijn onverwacht overlijden, is nu zoover gevorderd, dat in den loop van dezen zomer de eerste aflevering het licht zal kunnen zien. De Heer Delprat houdt zich ijverig bezig met het bewerken der registers, die achter ieder deel zullen gevoegd worden.

De Heer Leemans bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst berichten en toezendingen zijn ontvangen van de Dames Leemans te Warmond en van den Heer A. C. Bonn te West-Schouwen.

De Vergadering wordt door den Voorzitter gesloten om tot eene buitengewone over te gaan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den MEI 1866.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, W. MOLL, C. LEEMANS, G. H. M. DELPRAT, A. KUENEN, J. A. C. VAN HEUSDE, H. J. KOENEN, L. A. TE WINKEL, G. MEES AZ., J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, J. C. G. BOOT.

Van de Heeren J. van Lennep en J. Dirks is bericht ingekomen, dat zij verhinderd zijn de Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarop wordt het woord verleend aan den Heer Naber. Tot inleiding op eene bijdrage over de kritiek van de overgebleven boeken van Dio Cassius deelt deze een overzicht mede van Dio's leven en van den toestand, in welke zijn groot geschiedkundig werk tot ons is gekomen. Als geschiedschrijver verdient hij niet hoog geplaatst te worden. Even lichtgeloovig als bijgeloovig en in de hoogste mate partijdig en geneigd om schandalen te verhalen zou Dio naauwelijks verdienen, dat men na de jongste uitgave van L. Dindorf zich nog veel om zijne woorden bekommerde, als die studie niet tevens eene bijdrage leverde voor de geschiedenis der Grieksche taal. In een tijd levend toen de taal schromelijk verbasterd was, heeft Dio zich van barbarismen weten zuiver te houden en de zuivere Attische vormen zorgvuldig opgenomen. Dio had Attisch geleerd van grammatici, vooral van Phrynichus, wiens lijsten van Attische woorden zorgvuldig door hem zijn geraadpleegd. Dindorf heeft uit de twee minst vervalschte afschriften de echte vormen op

vele plaatsen hersteld; dat in dit opzicht nog hier en daar verbetering noodig is, wordt door den Spreker in voorbeelden aangewezen. Waar Dio dwaalt, is hij door Phrynichus of andere grammatici tot die dwaling gebracht. Hij had geen Grieksch geleerd uit de schriften van Plato, Xenophon, Demosthenes en Thucydides, maar zich uit verschillende verzamelingen van gezochte uitdrukkingen een woordenschat verworven, en zoodoende een soort van mozaïk geleverd, waarin nu deze, dan gene auteur de grondlaag vormt. Bijna alle idiotismen van Thucydides worden bij hem terug gevonden; vandaar kan hij meermalen uit Thucydides, somtijds Thucydides uit Dio verbeterd worden. De Spreker wijst dit met verscheidene voorbeelden aan en toont, dat ook Dindorf er nog niet in geslaagd is om een volkomen zuiveren tekst te leveren.

De Heer Brill meent bij den Spreker eene neiging tot het gevoelen van Ad. Stahr bespeurd te hebben, en vraagt of de Heer Naber gronden heeft om vele keizers voor minder slecht en minder dwaas te houden, dan zij door Tacitus en Dio worden voorgesteld.

De Heer Naber antwoordt, dat de voorstelling van die schrijvers veel te sterk gekleurd en stellig overdreven is. Dio ziet alleen heil in den Senaat, waarin hij zelf zitting had gehad, en veroordeelt iederen keizer, die niet gunstig voor den senaat was gestemd geweest. Op eene vraag van den Heer Mees, of Dio onbeschaamd genoeg zou geweest zijn om het verhaal van Commodus in het amphitheater te verzinnen, antwoordt de Spreker, dat hij het feit niet heeft ontkend, maar de lachlust van Dio voor eene rodomontade houdt.

De bijdrage wordt aangeboden voor de *Verslagen* en zal aan de Commissie van Redactie gezonden worden.

De Heer Leemans leest eene bijdrage ingezonden door het buitenlandsch Lid F. Chabas, waarin gehandeld wordt over eenige Aegyptische werktuigen in het Museum van Oudheden te Leiden voorhanden. De Spreker heldert het gesprokene op met voorstellingen op het bord en met platen uit de werken van Champollion, Lepsius en de op last van de Regering door hem uitgegeven *Aegyptische Monumenten van het Nederl. Mus. v. Oudh.*

Eene vraag van den Heer Koenen over de Koptische literatuur wordt door den Heer Leemans beantwoord. Het stuk wordt aangeboden voor de *Verslagen*.

Vervolgens komt de Heer te Winkel aan het woord. Hij betoogt, dat de psalmen van Wachtendonck, die in 1816 door von der Hagen te Breslau zijn uitgegeven, en de glossen van Lipsius, die op die zelfde vertaling betrekking hebben, en die minder slordig dan in een der uitgegeven brieven van Lipsius in eene kopij op de Leidsche bibliotheek zijn terug gevonden, de oudste overblijfselen der Nederlandsche taal bevatten. Hij toont aan dat de woorden noch Oud-Saksische, noch Nederrijnsche zijn, en dat de Hoogduitsche vormen, die er in gevonden worden, aan een afschrijver zijn te wijten.

De Heer Moll vraagt, of die psalmvertaling ouder of jonger is dan de Friesche vertaling, die door Ludger omstreeks het jaar 810 is vervaardigd. De Spreker meent dat er voldoende gronden bestaan om haar tusschen 750 en 850 te plaatsen.

De Heeren Boot en Delprat dringen bij den Spreker aan, dat hij om deze belangrijke vraag met de meeste volledigheid te beantwoorden, nasporingen zal doen zoowel te Wachtendonk naar het handschrift der psalmen, als in de Leidsche bibliotheek naar het oorspronkelijke handschrift der glossen. De Spreker verklaart zich bereid om aan die uitnoodiging te voldoen. Hij wenscht zijne bijdrage te herzien, voordat zij in de *Verslagen* wordt opgenomen.

De Heer Janssen biedt het derde supplement op de *Nederlandsch-Romeinsche Daktyliotheek* voor de boekerij aan.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn mededeelingen en teekeningen ontvangen van den Heer M. Berntsen te Beek, gem. Berch, en van den Heer J. H. L. van der Schaaff te Lochem, nu te Leiden.

Niemand verder iets hebbende mede te deelen, wordt de Vergadering gesloten.

NOTE

SUR

QUELQUES OUTILS ÉGYPTIENS

DU MUSÉE DE LEIDE.

PAR

F. CHABAS.

Membre de l'Acad.

Salomon, le roi philosophe, s'écriait il y a une trentaine de siècles: Rien de nouveau sous le soleil. Le progrès des sciences naturelles a quelque peu démenti ces paroles, que la sagesse des nations a cependant retenues. Mais l'innovation, résultat du progrès, porte surtout sur les procédés d'exécution. Toujours soumis aux mêmes faiblesses, exposé aux mêmes dangers, sujet aux mêmes terreurs, dominé par les mêmes passions, excité par les mêmes espérances, l'homme se meut de siècle en siècle dans la même ornière; il applique constamment ses forces et son intelligence au renversement des mêmes obstacles, à la satisfaction des mêmes besoins.

De l'application de cette loi d'analogie instinctive naissent des faits d'analogie extrêmement remarquables, lorsqu'ils sont séparés par de longs intervalles. Les investigateurs des monuments et des écritures égyptiennes ont de fréquentes occasions de constater ces singuliers rapprochements, non seulement dans le fonds des idées, mais encore dans le tour des expressions, dans les images du style, dans les idiotismes, etc.; et il leur arrive quelquefois de se surprendre à hésiter devant des phrases dont la tournure leur paraît trop essentiellement moderne.

Le style imagé n'a presque pas changé ses allures: pour les

Egyptiens de l'âge des pyramides, comme pour les humoristes de notre époque, la femme vicieuse est un *sac de malices;* pour l'époque pharaonique, comme dans la littérature moderne, un chef intrépide est *un mur de fer* devant l'ennemi; la main du conquérant *pèse lourdement* sur le pays conquis; un homme faible et lâche est *un brin d'herbe qu'emporte le moindre souffle;* d'un personnage grossier et malpropre on dit que c'est *un canard qui grouille,* etc., etc.

Rien n'est plus intéressant que de noter ces ressemblances, dont on pourrait citer des milliers d'exemples; elles n'ont pas un intérêt purement linguistique, car elles nous révèlent clairement les impressions et les tendances des hommes des divers âges du monde; elles nous montrent en quelque sorte le mécanisme de la pensée, qu'elles rendent très-saisissable.

Analysés à ce point de vue, les prières aux dieux, les hymnes, le texte des lois, les décrets des souverains, les légendes dédicatoires, les inscriptions publiques, et même les simples correspondances privées, sont remplis de curieux renseignements. On est étonné de rencontrer à chaque pas des indices frappants de la ressemblance qui existe entre les hommes d'époques si éloignées, lorsqu'ils ont appartenu à des milieux sociaux policés et éclairés.

Je ne veux pas aborder ce sujet dans son ensemble, car ce serait entreprendre un gros livre, avec des matériaux encore insuffisants. Mon attention s'y est portée à propos de la constatation que je viens de faire d'un fait d'analogie dans les usages, assez remarquable pour mériter une mention particulière. Les fondateurs des villes et des monuments ont toujours tenu à attacher leur nom aux grandes constructions dont ils ont été les promoteurs. Il en est ainsi de nos jours; des inscriptions commémoratives placées ostensiblement rappellent le nom des fondateurs; et de plus, des médailles frappées exprès, des monnaies et d'autres objets sont placés soit dans les fondations, soit dans quelque cachette, où un lointain avenir pourra les retrouver après la destruction du monument lui-même.

Cette coutume était également observée par les Egyptiens, ce peuple de grands constructeurs. Les pharaons de toutes les époques aiment à se faire un mérite tout personnel de l'exécu-

tion des grandes travaux qu'ils ont ordonnés; partout ils écrivent: *j'ai fondé, j'ai élevé, j'ai construit.* Jamais le nom de l'architecte ne se lit sur les monuments; et dans les dédicaces dont les murailles sont décorées à profusion, le roi demande aux dieux d'éterniser son nom sur la demeure qu'il vient de leur consacrer.

Mais l'analogie ne s'arrête pas là. De même qu'aujourd'hui le roi ou le grand personnage sous l'autorité duquel un monument est érigé vient en poser solennellement la première pierre, de même aussi les pharaons se livraient à un simulacre de travail lors du creusement des fondations.

Le mot égyptien qui exprime l'ideé *fonder, jeter les fondements* est ; le copte l'a conservé tel quel dans ⲥⲉⲛϯ, ⲥⲟⲛϯ, *fundare.* Mais il existait encore dans la langue antique un autre mot, dont la langue dérivée n'a pas conservé la trace; c'est le verbe , dont la lecture n'est pas bien assurée à cause du rôle incertain du syllabique . Ce syllabique vaut quelquefois ϣ; conséquemment le groupe entier pourrait se lire ϥϣϣⲥ. ϥ initial et ⲥ final sont seuls certains. Mais si la lecture est douteuse, le sens ne l'est pas; exprime l'action *d'enfoncer der pieux en terre,* de *piloter.* C'est le travail qui doit précéder la pose der premières assises des fondations sur les sols mobiles ou tourbeux, tels que les alluvions.

Il est à présumer que la construction des villes et des édifices dans l'étroite vallée du Nil a très-souvent exigé ce travail préparatoire de pilotage, dont l'expression graphique est restée dans la langue comme équivalent de l'ideé *fonder.* Il ne serait peut-être pas trop hardi de faire remonter cette expression à l'époque de ces constructions lacustres ou fluviales sur pilotis, dont les débris nombreux, rencontrés dans un grand nombre de localités et surtout dans les lacs de la Suisse, ont si fortement excité de nos jours, l'attention du monde savant.

Quoiqu'il en soit, et pour en revenir à ce qui a trait directement au sujet que je traite, il est bien certain que les pharaons, pour revendiquer fortement leur action personnelle dans

la création de certaines édifices, faisaient constater par des inscriptions, qu'ils avoient pris part aux travaux du pilotage. Dans cette action ils se font assister par la deésse Safkh, la compagne du dieu des Lettres Thoth, la déesse de l'architecture et de la langue sacrée, la patrone des bibliothèques.

Sur le mur extérieur du grand temple de Karnak à Thèbes, on voit Ramnès II enfonçant un pieu, relié à un second pieu sur lequel frappe la déesse Safkh; une légende explique la scène en ces termes: *Enfoncement de pieux par le roi lui-même, avec la déesse Safkh, qui donne la vie, la stabilité et le bonheur* *).

Dans d'autres légendes le mot est combiné avec 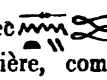 , et l'action qu'il représente est mentionnée la première, comme l'on doit s'y attendre: *Je pilote pour ton temple une fondation sur la terre à une grande profondeur* †).

Ou pourrait croire que ces sortes de scènes sont purement symboliques en ce qui concerne les pharaons, comme elles le sont pour les divinités qu'on y voit figurer. Mais il est à remarquer que le texte se sert à dessein de l'expression *le roi lui-même,* qui ne peut guère se référer qu'à une action matériellement exécutée par le monarque en personne, comme c'est le cas pour d'autres cérémonies expliquées dans les mêmes termes; par exemple lorsqu'il est dit que le roi accompagne *lui-même* autour des murs du temple le cortège des statues divines.

S'il pouvait exister quelques doutes sur ce point, la question serait résolue selon moi par les curieux outils de charpentier que possède le Musée de Leide, et qui portent la légende du pharaon Thothmès III; ils sont au nombre de cinq, savoir:

1°. Une hache de bronze à manche de bois rond et legèrement arqué (Aeg. Mon. van het Nederl. Mus. IIe Afd. Pl. XC, 1, 155).

2°. Deux ciseaux à bois emmanchés) Ibid. 157 et 159).

3°. Un grand couteau de bronze à manche de bois (Ibid. 161).

4°. Une espèce de doloire ou de rabot, dont le travailleur

---

*) Lepsius, *Denkm.* III, 148, a.

†) Champollion, *Monum.* pl. 149.

se servait en ramenant fortement vers lui la lame fixée à plat et horizontalement sous une poignée ou manche de bois. C'est l'outil avec lequel les menuisiers polissaient leurs pièces; on le voit entre les mains des fabricants d'arcs etc. (Ibid. IIe Afd. Pl. LXXX, 1, 3*a*, 3*b*.)

Ces outils, d'assez petites dimensions, représentent parfaitement les truelles et les marteaux mignons qu'on met entre les mains des grands personnages lors de la pose des premières pierres. Ils n'étaient pas destinés à un travail bien sérieux: Thothmès III les a touchés cérémonieusement lorsqu'il a eu à frapper quelques coups sur les premiers pieux d'un édifice élevé par ses ordres, au lieu dit Ammon-Sor. C'est ce qu'explique positivement la légende identique de chacun de ces cinq instruments:

Le dieu bon, Men-kheper-ra (Thothmès III) *l'aimé d'Ammon, lorsqu'il a enfoncé des pieux à Ammon-Sor.*

Après la cérémonie, ces outils ont dû être religieusement conservés dans le trésor du temple, ou peut-être enfouis dans quelque cachette ou ils auront été retrouvés tous ensemble. Si la localité et les circonstances de la trouvaille étaient connues, nous apprendrions par là la situation et la nature de l'édifice que les textes égyptiens nomment Ammon-Sor. Ce serait un renseignement utile. Dans tous les cas ces sinq outils que toucha de ces mains, il y a près de 35 siècles, le grand conquérant de l'Asie, sont de bien précieuses et de bien curieuses reliques, même au milieu des autres richesses du Musée de Leide.

Chalon s/S., 24 *Avril* 1866.

---

*) , variante de , écrit aussi .

OVER DE

GRONDSLAGEN DER CRITIEK

VAN

DIO CASSIUS.

BIJDRAGE VAN S. A. NABER.

Voordat ik tot de behandeling van het u aangekondigde onderwerp overga, vergunt gij mij een paar woorden ter recapitulatie van bekende zaken.

Dio Cassius Coccejanus, de schrijver over wien ik wensch eenige opmerkingen in het midden te brengen, schijnt omstreeks het jaar 155 te Nicaea geboren te zijn, derhalve onder de regeering van Antoninus Pius. Zijn grootvader van moederszijde was vermoedelijk de welbekende rhetor Dio Chrysostomus; zijn vader heette Cassius Apronianus en heeft als legatus Caesaris het bestuur gevoerd over Dalmatië en later over Cilicië, werwaarts hem ook zijn zoon op nog jeugdigen leeftijd gevolgd is. Nadat Dio op vijf-en-twintigjarigen ouderdom, in den aanvang van de regeering van Commodus, in den Senaat is opgenomen, hooren wij verder niets van hem, totdat hij acht-en-dertig jaar oud, door Pertinax tot praetor wordt benoemd. Kort daarop wordt de aandacht van Septimius Severus op hem gevestigd door een opstel, waarin hij verslag geeft van de droomen en voorteekenen, die aan dezen het uitzigt op de overwinning geven in den strijd tegen zijne beide mededingers. Na ontvangst van eene vleijende dankbetuiging krijgt Dio in den slaap eene ingeving, dat hij de geschiedenis moet beschrijven van hetgeen hij beleefd heeft. Zoo komt het Leven van Commodus tot stand, hetwelk den keizer dermate behaagt, dat Dio, wederom door

een droomgezigt vermaand, zich opgewekt gevoelt de geheele Romeinsche geschiedenis te behandelen, terwijl een derde verschijning in den slaap noodig schijnt, om hem moed in te spreken tot het bewerken der regeering van Septimius Severus en Caracalla, welk verhaal hij ten slotte nog heeft aangevuld tot aan de eerste jaren van Alexander Severus. Intusschen liet de belooning, waarop de schrijver vermoedelijk gerekend heeft, zich wachten. Voor den oorlog tegen Clodius Albinus hevig tegen Commodus ingenomen en zijne nagedachtenis overal vervolgende, had Septimius Severus het smaadschrift van Dio geprezen, doch toen de keizer, na zijne bevestiging in het gezag, zich deed kennen als den verdediger van den laatsten der Antoninen, was voor Dio het goede getij verloopen. Twee-en-twintig jaar lang arbeidt hij in stilte: tien jaren gebruikt hij om zijne stof te verzamelen, twaalf om haar te ordenen. Eindelijk wordt hij in 218, op drie-en-zestigjarigen leeftijd in zijne rust gestoord. Macrinus, Caracallaas moordenaar en opvolger, zendt hem naar Pergamum en Smyrna, om een einde te maken aan de aldaar heerschende verwarring. Eerst onder Alexander Severus, in 223, wordt hij consul, gaat in 224 als proconsul naar Africa, in 226 als legatus Caesaris naar Dalmatië en in 227 in dezelfde betrekking naar Pannonië, waar hij door zijne gestrenge tucht de soldaten zeer tegen zich inneemt. In 229 is hij weder in Italië terug en bekleedt met den keizer het consulaat ten tweedenmale, doch brengt den meesten tijd in Campanië door, van waar hij weldra naar zijne geboortestad Nicaea vertrekt, om de laatste hand aan zijn werk te leggen en zijne overige dagen in rust te slijten. Ook dit was hem in den droom voorspeld, want toen hij een jaar of wat vroeger door Macrinus naar Azië was gezonden, had hij, gedurende eene ziekte te Nicaea, een gezigt gezien, waarbij hem bevolen was zijn werk te besluiten met de woorden:

Ἕκτορα δ' ἐκ βελέων ὕπαγε Ζεὺς ἔκ τε κονίης
ἔκ τ' ἀνδροκτασίης ἔκ θ' αἵματος ἔκ τε κυδοιμοῦ.

De tachtig boeken, waarin de uitvoerige geschiedenis van Dio Cassius door een lateren grammaticus verdeeld is, bestonden in de elfde eeuw nog nagenoeg in hun geheel, doch sedert dien tijd is meer dan de helft verloren gegaan. In den oor-

spronkelijken vorm bezitten wij slechts omstreeks vijf-en-twintig boeken, nam. van boek XXXVI—LX, dat wil zeggen van den tweeden oorlog tegen Mithridates tot op de regeering van Nero; doch ook van deze boeken zijn de zes laatste hier en daar onvolledig. Twee handschriften, die aan de verbeterzucht van een onbekwaam grammaticus gelukkig ontsnapt zijn, dienen als grondslag voor de critiek: een te Florence, loopende van boek XXXVI tot omstreeks boek L; een in de Marciaansche bibliotheek te Venetië, dat boek XLIV tot LX bevat.

In de elfde eeuw is Dio Cassius eenen monnik, Xiphilinus genaamd, in handen gekomen, die, met verwaarloozing der eerste 35 boeken, wier inhoud hem minder belang inboezemde, de 45 volgende heeft geëxcerpeerd, grootendeels met behoud van de eigen woorden en uitdrukkingen van Dio Cassius zelven. Voor dat gedeelte, dat in zijn geheel bewaard is, dus tot boek LIX, is dit excerpt natuurlijk van minder waarde, maar den inhoud van boek LXI—LXXX kennen wij nagenoeg uitsluitend in deze verkorte recensie.

Eene aanmerkelijke reeks fragmenten zijn wij verschuldigd aan de belangstelling in de oude letterkunde, welke in de tiende eeuw voor een oogenblik opflikkerde. Constantinus Porphyrogenitus beval, dat de werken van Polybius, Diodorus Siculus, Dionysius Halicarnassensis, Appianus, Dio Cassius en anderen naar de gelijksoortigheid der onderwerpen zouden worden gesplitst en gerangschikt. Zoo ontstonden 53 titels, waarvan behalve een groot fragment van een vierden en enkele brokstukken van een vijfden titel, thans nog drie overig zijn. De eerste, περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, bevat de naar den eersten uitgever aldus genaamde Fragmenta Valesiana of Peiresciana De tweede, περὶ πρεσβειῶν, is door Fulvius Ursinus aan het licht gebragt. De derde eindelijk, περὶ γνωμῶν, is door Mai ontdekt in een Vaticaansch palimpsest en op de hem eigene wijze uitgegeven. Het is zeer te betreuren dat de te sterke reagentia het perkament zoozeer hebben aangetast, dat deze Codex — de scrittori der Vaticana noemen hem il carbonaccio — op de meeste plaatsen bijna volkomen onleesbaar is geworden. Nog zou men, geholpen door eene nauwkeurige kennis van de gewoonte des schrijvers, zeer vele fouten van Mai kunnen herstellen, maar ook na

de collatie van Prof. van Herwerden blijven er tal van plaatsen over, waar de oorspronkelijke lezing voor altijd verloren is. Sommige gedeelten van den Codex — zelf heb ik het ondervonden met de excerpten uit Polybius — zijn letterlijk zwart geworden en alleen onder gunstige omstandigheden ziet men hier en daar — geen woorden, maar schimmen van letters, die in het leven kunnen worden teruggeroepen, wanneer de phrase overigens onbedorven is, maar die zich gewillig leenen tot het vormen van allerlei phantastische woordengroepen op de passages, die door den afschrijver bedorven zijn. Bovendien heeft de Codex, die vroeger deze titels bevatte — 't was inderdaad oorspronkelijk slechts één, geschreven naar het schijnt ten gebruike des keizers zelven — veel te lijden gehad van den lastigen ijver van al te haastige verbeteraars. Het herstellen van de oorspronkelijke uitdrukking is in deze excerpten niet zelden eene hopelooze zaak.

Met een enkel woord vermeld ik nog dat, behalve sommige losse fragmenten bij enkele grammatici, een aanmerkelijk gedeelte van het LXXVIII^{ste} en LXXIX^{ste} boek bekend is door een Vaticaanschen codex, die den tekst van Dio Cassius wel niet in zijn oorspronkelijken vorm bevat, maar toch veel meer bewaard heeft dan het excerpt van Xiphilinus. Het is zeer te betreuren dat van dezen buitengemeen ouden codex, die met fraaije unciaalletters in drie kolommen geschreven is, de buitenste kolom door eene schendende hand voor ruim de helft is weggesneden. De conjecturen ter aanvulling van het ontbrekende zijn goeddeels zeer onzeker en laten ons juist daar in den steek, waar eene van elders onbekende bijzonderheid verscholen is.

De waarde, welke men aan de overblijfsels van het geschiedwerk van Dio behoort toe te kennen, is zeer verschillend naarmate van de gedeelten, die men zich ter beschouwing kiest. De eerste 35 boeken, die wij thans nagenoeg uitsluitend kennen uit de excerpten van Constantinus Porphyrogenitus, werden reeds oudtijds minder hoog geschat. Ons leeren zij niet veel, wat niet van elders bekend is; doch soms leveren zij eene kleine bijdrage, gelijk uit dit ééne voorbeeld zal kunnen blijken. Van Papirius Cursor schrijft Livius IX, 16: Victorem cursu omnium aetatis suae fuisse ferunt, seu virium vi seu

exercitatione multa, cibi vinique eundem capacissimum nec cum ullo asperiorem (quia ipse invicti ad laborem corporis esset) fuisse militiam pediti pariter equitique. In de *Mnemosyne* VIII, 105, stelt de Engelsche philoloog Badham voor, om Papirius van cibi vinique capacissimum tot parcissimum te maken. Stellig had hij zich aan de schijnbare onmatigheid van den grooten Romein niet geergerd, als hij aan de verdediging gedacht had, die Papirius zelf van zijn gedrag geeft, bij Dio Cassius Vol. I, p. 50 Dindf.: *ὀνειδίσαντός τινος αὐτῷ ὅτι οἴνῳ πολλῷ ἔχρητο, ἔφη ὅτι τὸ μὲν μὴ εἶναί με μεθυςικὸν παντί που δῆλον ἔκ τε τοῦ πρωϊαίτατά με ὀρθρεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ ὀψιαίτατα καταδαρθάνειν ἐςίν· διὰ δὲ τὸ τὰ κοινὰ ἀεὶ μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ ὁμοίως ἐν φροντίδι ποιεῖσθαι καὶ ὑπὸ τοῦ μὴ δύνασθαι ῥᾳδίως ὕπνου λαχεῖν, τὸν οἶνον κατακοιμήσοντά με παραλαμβάνω.*

Van oneindig grooter belang is de geschiedenis van boek XXXVI—LX. Dio Cassius, die, gelijk het schijnt, voor de oudere tijden Q. Fabius Pictor volgt, steunt hier op sommige andere voorname berigtgevers, wier werken verloren zijn. Van degene, die door Wilmans in zijne commentatie over dit onderwerp worden aangewezen, noem ik slechts Livius, Sallustius en de commentarii van Augustus. Er kunnen grove dwalingen worden aangewezen, maar niettemin is voor die tijden Dio Cassius een der hoofdbronnen. Men moet zich intusschen door hem niet laten leiden: zijn doorzigt in de politiek gaat niet diep. Zijne grondstelling is, dat de republiek in Caesars tijd eene onmogelijkheid was geworden en dat de slechtste keizerregeering altijd nog te verkiezen is boven de heerschappij der menigte, die niet minder verdorven is, LIV, 1: *ἡ μοναρχία δυσχερὲς μὲν ἀκοῦσαι, χρησιμώτατον δ' ἐμπολιτεύσασθαί ἐςιν· ῥᾷόν τε γὰρ ἕνα τινὰ χρηςὸν ἢ πολλοὺς εὑρεῖν· — εἰ δ' οὖν καὶ φαῦλός τις αὐταρχήσειε, ἀλλά τοῦ γε πλήθους τῶν ὁμοίων αἱρετώτερός ἐςιν.* Derhalve zijn alle die zich willen verzetten tegen den natuurlijken loop der dingen, welke naar het keizerrijk heenwijst, opgewonden dwazen en niet veel beter dan zelfbewuste schurken. Toch zou, in weêrwil van deze hinderlijke en oppervlakkige partijdigheid, het oordeel der nakomelingschap over dit gedeelte van zijn werk vermoedelijk gunstiger zijn geweest, had de schrijver zich niet laten medeslepen, mogelijk op het voorbeeld van Asinius Pollio, om tegen Cicero op boersche en afgunstige wijze

te razen en te schelden. De redevoering, die hij Q. Fufius Calenus in den mond legt, is een toonbeeld van wansmaak. Ciceroos aanval op Antonius in de tweede Philippica is gématigd, als men zijne woorden met deze taal uit de achterbuurt vergelijkt. Daarbij is Dio Cassius even ligtgeloovig als afgunstig. Het lafste praatje vindt bij hem gereedelijk gehoor en zelfs de mannen, voor welke hij eenige sympathie moest koesteren, worden in zijne voorstelling zoo klein, dat men soms meent eene geschiedenis van pygmaeën voor zich te hebben.

Het is mijn oogmerk volstrekt niet eene lofrede op Dio Cassius te houden en ik vind dus vrijheid hierbij nog dit te voegen, hetwelk meer bepaald op het excerpt van Xiphilinus betrekking heeft. Gekomen aan de beschrijving der eerste jaren van Augustus alleenheerschappij, zegt Dio het volgende, LIII, 19: „Aldus werd het staatsbestuur toen beter en veiliger ingerigt; immers het was volkomen ondoenlijk de republiek langer in stand te houden. Evenwel kan nu het vervolg niet op gelijke wijze verhaald worden als het voorafgaande. Vroeger werd alles, ook wat in den vreemde gebeurd was, voor den senaat en het volk gebragt; daardoor kwam het ter kennis van iedereen en waren er steeds velen die het te boek stelden. Zoo al het een en ander uit vrees of uit gunst, uit vriendschap of uit vijandschap verdraaid werd, kon men de waarheid toch opmaken uit de berigten van anderen of wel uit de Acta publica zelven. Doch van dezen tijd af begon het meeste in het geheim behandeld te worden en zoo er al het een of ander werd openbaar gemaakt, vindt het toch geen geloof, omdat het bewijs ontbreekt. Steeds vermoedt men dat alles gezegd en gedaan wordt overeenkomstig den wensch van de keizers of van hen, die hun het naast staan. Op deze wijze wordt veel oververteld, wat nooit gebeurd is en veel niet geloofd, wat toch wel degelijk heeft plaats gehad. Het meerendeel wordt anders overgeleverd dan het geschied is. Ook de grootte van het rijk en de menigte der zaken maakt eene nauwkeurige kennis moeielijk. Zoo te Rome als in de provinciën gebeurt dagelijks zooveel, waarvan niemand het regte weet behalve hen die het zelven verrigt hebben; de meesten vernemen er niets van. Daarom zal ik in het vervolg alles mededeelen, zoo als ik het beschreven

heb gevonden, hetzij dan overeenkomstig de waarheid of niet. Zooveel mogelijk zal ik evenwel mijne eigene meening zeggen, wanneer ik geloof iets beters te kunnen geven dan het gewone verhaal, uit het vele dat ik gelezen of wel gehoord en gezien heb." Op eene andere plaats, LIV, 15, drukt Dio zich zelfs nog iets sterker uit.

Bij de keizergeschiedenis in het algemeen, bijv. niet alleen bij Suetonius, maar zelfs — waarom zou ik het verzwijgen? — bij Tacitus, doch vooral bij Dio Cassius moeten deze woorden wel overwogen worden. Soms schijnt het mij onder het lezen dat ik mij in een tweede half historisch half anecdotisch tijdvak bevind. Alleen het karakter dier ziekelijke verhalen van hofschandalen en serail-intrigues verschilt aanmerkelijk van de aloude gezonde volkstraditie. Rondom in het moeras zinkt bij iederen stap de weeke grond onder de voeten weg. Het meeste is kennelijk verzonnen of ten minste sterk overdreven; wat overblijft is niet altijd voldoende tot het vormen eener eenigermate volledige en bestaanbare voorstelling. Die lange lijst van krankzinnigen en schurken, wreedaards en wellustelingen, waartoe de Romeinsche keizers onder Dioos vingers verknipt worden, heeft iets verbijsterends. Men begrijpt het staatsorganisme niet, dat gedurende zulke veeljarige perioden van wanbestuur het leven heeft kunnen rekken. Gruwelen op gruwelen gestapeld, ziedaar het kort begrip dezer phantastische geschiedenis, waarin zonder de regeering der Antonijnen elk rustpunt en lichtpunt ontbreken zou. Soms is men geneigd Xiphilinus dankbaar te zijn, dat hij de eentoonige breedsprakigheid van zijn auteur heeft ingekort.

Bij de voorliefde van Dio Cassius voor schandalen komt nog iets anders. Hij is in merg en been senator: heeft hij eenige sympathiën, dan is het voor deze vergadering, waarvan hij, gelijk gezegd is, op vijf-en-twintigjarigen leeftijd lid is geworden. Toch valt uit zijne eigene berigten met zekerheid op te maken, dat Cineas thans niet meer zou geloofd hebben in eene vergadering van koningen te zijn. Veeleer zou hij gesproken hebben van eene laffe menigte vleijers en zwetsers. Die senaat, een vermolmd erfstuk uit den ouden tijd, is een gewillig werktuig geworden in de handen des keizers, van wien alle gunsten moe-

ten afdalen. Kleingeestig maar trotsch, slaafsch en toch hoogmoedig, bekommeren deze egoïsten zich om niets dan om hun eigen best. Zij dragen hunne schande en hunne onmagt ten toon en sidderen op den wenk der Praetorianen. Deze senaat nu, waaruit burgerdeugd voorlang was geweken — reeds in den tijd van Augustus is het verval zeer merkbaar — is het voorwerp, waarvoor Dio Cassius eerbied en ontzag vraagt. Zijn oordeel hangt slechts van de beantwoording dezer vraag af: heeft de keizer wel behoorlijk zijne onderdanigheid betoond aan den senaat? Daar nu bijna geen enkel keizer deze achtbare vergadering in het bestuur der zaken placht te kennen, de een uit vrees voor oppositie, de ander uit nog beter gegronde minachting, blijft er ten slotte bijna niemand, die bij Dio sympathie vindt. De kleingeestige wraak van een lafaard komt u overal te gemoet.

Het pleit niet voor de zorg, waarmede Dio is te werk gegaan, dat zijne geschiedenis wonderbaarlijker wordt, naarmate hij den tijd nadert, dien hij zelf beleefd heeft. Zijne ligtgeloovigheid is ons reeds gebleken uit het eerste onderwerp dat hij zich ter behandeling gekozen had en uit het berigt, hoe hij tot driemalen door een droom is aangezet moeten worden om zijn werk te ondernemen. Wij verwonderen ons dus niet dat de mededeeling der prodigia bij hem eene zeer ruime plaats inneemt; wij glimlagchen en gaan voorbij. Doch men zou niet gelooven, hoe diep de Romeinen kort na den tijd der Antonijnen reeds gevallen waren, zonder kennis te hebben genomen van de fabeltjes, die zij zich op den mouw lieten spelden. In het voorbijgaan veroorloof ik mij een paar voorbeelden. Van de komst van Commodus tot de regeering zegt Dio, LXXII. 4: λέγω δὲ ταῦτά τε καὶ τὰ λοιπά, οὐκ ἐξ ἀλλοτρίας ἔτι παραδόσεως ἀλλ' ἐξ οἰκείας ἤδη παρατηρήσεως. Nu komt hij eerst regt op zijn dreef. Bijv. dit verhaal, LXXIII 21: „Commodus in het amphitheater den kop van een struisvogel, dien hij gedood had, afgehouwen hebbende, kwam naar de plaats, waar wij senatoren zaten, in de linkerhand den kop, in de regter het bebloede zwaard opheffende en zeide niets, maar schudde zijn hoofd, terwijl hij de tanden liet zien, daarmede willende te kennen geven, dat hij ons evenzoo zou behandelen. Daarop zouden ve-

len, omdat zij lachten, onmiddellijk door hem zijn afgemaakt, want wij hadden inderdaad meer neiging om te lachen dan om ons te bedroeven, zoo ik geen laurierbladen uit den krans dien ik droeg, zoowel zelf had gekauwd als er van gegeven had aan die naast mij zaten: zoo ontkwamen wij het gevaar." Wij weten genoegzaam dat Dio geen held was en schenken dus aan zijn lachlust geen geloof, vooral niet als wij met deze anecdote vergelijken zijn gedrag bij eene andere gelegenheid, LXXVI 8. Septimius Severus zendt aan den senaat berigt van de veroordeeling van zekeren Apronianus, wiens misdaad daarin bestond dat zijn grootmoeder gedroomd had, dat hij keizer zou worden, ten gevolge waarvan hij zich met tooverij had afgegeven. „Toen het berigt van het onderzoek dezer zaak in den senaat werd voorgelezen, vernam men onder anderen dat iemand van hen die met het onderzoek waren belast geweest, had gevraagd, wie den droom verhaald en wie het gehoord had en dat daarop een ander onder meer had gezegd, dat hij had gezien, dat een zeker senator met kalen schedel bij Apronianus was binnengegaan. Toen wij dit hoorden, werden wij alle schrikkelijk bevreesd, want de aangever had geen naam genoemd en ook Severus had er niets bijgevoegd; de vrees beving zelfs hen die nooit bij Apronianus waren aan huis geweest, niet alleen hen die geheel kaal waren, maar zelfs hen die een kale plek op het voorhoofd hadden. Niemand was gerust behalve die het hoofd vol haar hadden en wij keken rond en fluisterden: die is het, neen die is het. Ik zal niet verzwijgen wat mij toen gebeurd is, al is het wat dwaas: ik was zoo bang, dat ik met mijne hand naar mijne haren greep en zoo deden velen met mij." Aldus schreef men de geschiedenis in de dagen van Alexander Severus.

Van Plautianus, den gunsteling van Septimus Severus, vernemen wij: ἀνθρώπους ἑκατὸν εὐγενεῖς Ῥωμαίους ἐξέτεμεν οἴκοι καὶ τοῦτ' οὐδεὶς ἡμῶν πρὸ τοῦ τελευτῆσαι αὐτὸν ᾔσθετο. Van Didius Julianus, die het rijk van de Praetorianen gekocht had, zegt Aelius Spartianus: „Etiam hi primum qui Julianum odisse coeperant, disseminarunt prima statim die Pertinacis coena despecta, luxuriosum parasse convivium ostreis et altilibus et piscibus adornatum: quod falsum fuisse constat." Dit verwijt is tegen Dio

gerigt, die zich moeite geeft Didius Julianus, dien hij haatte, zoo verachtelijk mogelijk te maken. Aelius Spartianus, wien Didius Julianus nec injuria nec beneficio cognitus erat, wederlegt de lage bijzonderheden die Dio opdischt en verdient m. i. in dit geval alle geloof.

Ik veroorloof mij nog één voorbeeld van Dioos ongeloofelijke ligtvaardigheid. Op den dag dat Caracalla vermoord is, was hij de deur uitgegaan — ik verhaal letterlijk en het voorval staat te lezen LXXVIII. 7 — „zonder zich te bekommeren om den leeuw dien hij Acinaces noemde en tot zijn tafel- en bedgenoot had gemaakt; deze hield hem terug, toen hij de deur wilde uitgaan en scheurde zijn kleed open. Caracalla hield namelijk een groot aantal leeuwen en altijd had hij er eenige rondom zich, maar dezen kuste hij dikwijls in het openbaar." Ik vraag verschooning, dat ik uwe aandacht een oogenblik met deze dwaze praatjes ophoud; ik zou ook dit verhaaltje niet hebben medegedeeld, wanneer ik niet tevens den oorsprong van zulk een ongerijmd gerucht meende te kunnen aanwijzen. Op de vorige bladzijde vermeldt Dio zelf, dat Caracalla eene lijfwacht van Scythen en Germanen had, die hij zijne leeuwen noemde. Die uitdrukking, letterlijk opgevat, is langzamerhand misvormd tot het ijdel gerucht, dat Dio, even ligtgeloovig als bijgeloovig, zonder gemoedsbezwaar heeft opgeschreven.

Door de zorg van L. Dindorf, wien de philologie reeds zooveel verpligt is, verscheen ten vorigen jare eene nieuwe uitgave van Dio Cassius, die eene geheele revolutie in den overgeleverden tekst beoogt. Ontelbaar is het aantal der plaatsen, welke Dindorf voor het eerst leesbaar heeft gemaakt. Ik wensch niet de waarde te beoordeelen van al de verschillende uitgaven, die Dindorf zijn voorafgaan, maar durf toch wel beweren, dat hij de eerste is geweest die een vasten grond voor verdere methodische critiek gelegd heeft.

Men vraagt hier met eenig regt, of wij dan voor het oogenblik niet te vreden kunnen zijn en ons niet nuttiger kunnen bezig houden dan met de verdere verbetering van een auteur, die zulke zorg zoo weinig verdient. Het laat zich hooren, dat geene moeite wordt gespaard, om ook de kleinste vlekjes te doen verdwijnen uit de gevierde auteurs, maar men zou kun-

nen volhouden, dat voor de schrijvers van minder allooi genoegzaam gezorgd is, als zij in het algemeen verstaanbaar zijn gemaakt. Deze bedenking een oogenblik toegegeven en met de volledige erkenning, dat sedert Dindorf Dio Cassius voor den geschiedschrijver voldoende bruikbaar is gemaakt, moet ik mij de opmerking veroorlooven, dat de vraagpunten, die ik wensch te berde te brengen, niet Dio Cassius alleen raken, maar veeleer de strekking hebben eene bijdrage te leveren tot de kennis van de geschiedenis der Grieksche taal. Wij kunnen met eenige juistheid nagaan, welke zwarigheden Dio Cassius heeft moeten bekampen bij het gebruik van een allerwege verbasterd idioom en welken weg hij heeft ingeslagen, om de betrekkelijke zuiverheid van taal te bereiken, die hem kenmerkt. Zijne methode is eenigermate die van al zijne tijdgenooten, die zich op keurige dictie toelegden. In dezen zin vraag ik eenige oogenblikken uwe aandacht. Meer dan een overzigt van mijne resultaten kan ik niet geven; voor de volledige uitwerking zou ik de ruimte van een boekdeel behoeven.

Het Grieksch, gelijk het in den tijd van Dio Cassius algemeen gesproken werd, was als schrijftaal volstrekt onbruikbaar. Nadat het de taal was geworden van de geheele oostelijke helft van het Romeinsche gebied, werd het gebezigd door volkeren, die het als eene aangeleerde en vreemde taal misverstonden en misvormden. De juiste en logische beteekenis der woorden ging verloren; de dialecten werden dooreen gemengd; vreemde constructies werden aan de taal opgedrongen; nieuwe woordvormen werden deels zonder noodzaak, deels tegen de analogie, steeds zonder smaak overgenomen; declinaties en conjugaties verbasterden gaandeweg tot onherkenbaarwordens toe. Niemand schreef die taal, ook de slordigste niet. In een woord, het Grieksch was op den breeden weg om eene lingua franca te worden. Wij hebben, naar het mij voorkomt, een voldingend bewijs dezer stelling. Een der werken van Phrynichus, een grammaticus, die in de jeugd van Dio Cassius bloeide, bezitten wij in uittreksel: ik bedoel de Eclogae uit zijn boek περὶ Ἀττικῶν ὀνομάτων. De schrijver stelt zich daarin voor, aan te wijzen welke de zuivere Attische uitdrukkingen zijn voor de bedorven spreekwijzen, die in zijn tijd gangbaar waren. Eerst wanneer

men onder zijne leiding zich rekenschap heeft gegeven van de barbaarschheid, die allerwege was ingedrongen, wordt het begrijpelijk hoe zelfs in onze oudste Codices de taal der beste auteurs dermate bedorven kan zijn. Wil men zich eene voorstelling maken van de moeite, die het aan de latere Grieken moest kosten, zich zuiver en zonder aanstoot uit te drukken, dan bestaat er geen beter middel dan de kennismaking met dit kleine boekje. De tijden dat een vreemdeling werd uitgelachen, die χαίρομαι zeide, waren lang voorbij. Ieder was tevreden zoo hij slechts verstaan werd; die beter wilde spreken dan de groote hoop, werd meestentijds niet begrepen, soms bewonderd, doch in den regel met meer regt bespot.

Van al deze grove fouten bij Dio Cassius geen spoor. Hierin ligt juist de groote voortreffelijkheid van Dindorfs uitgave, dat hij door het verstandig gebruik der beide oude handschriften, die den tekst betrekkelijk zuiver bewaard hebben en in ieder geval door geen halfgeleerden librarius verbasterd zijn, zonneklaar heeft aangetoond, dat de zuivere Attische vormen steeds door Dio Cassius gebruikt zijn. Een zeer sterk bewijs ligt in de onverstaanbare lezingen, die, rigtig geëmendeerd, telkens den Attischen vorm laten doorschemeren. Een enkel voorbeeld uit vele is hier niet overtollig. *Ibamus, ibatis, ibant,* luidde in het Attisch, gelijk bekend is, ἦμεν, ἦτε, ἦσαν. De librarii, die deze vormen niet verstonden, schrijven daarvoor geregeld ἡέμεν, ἥετε, ἡέσαν in drie lettergrepen. Op deze wijze is de onvervalschte vorm uit alle Attische auteurs en natuurlijk ook uit Dio Cassius spoorloos verdwenen. Doch door eene gelukkige vergissing hebben de afschrijvers somwijlen met wegwerping der ἰῶτα geschreven ἦμεν, ἦτε, ἦσαν, meenende dat hun auteur had willen zeggen *eramus, eratis, erant.* Men gevoelt, dat deze vergissing alleen denkbaar is bij de schrijvers, die den Attischen vorm gebruikten en daarin derhalve een vast criterium gevonden wordt ter beantwoording der vraag, of een later levend auteur zich zorgvuldig of slordig heeft uitgedrukt. Ten bewijze dat Dio te dezen naauwkeurig te werk ging, haalt Dindorf ééne plaats aan, LIII. 25, waar in plaats van *erant* kennelijk *ibant* vereischt wordt. Er zijn er evenwel nog twee andere, die door hem over het hoofd zijn gezien. De eerste vindt

men, XLIII, 6, in de beschrijving van Caesars Africaansche oorlog: Ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ δυνάμεις ἄλλας οἴκοθεν προσμετεπέμπετο καὶ ὀψὲ μὲν καὶ χαλεπῶς ἐλθούσας αὐτάς, οὔτε γὰρ ἀθρόαι ἦσαν ἀλλὰ κατὰ βραχὺ συνελέγοντο, enz. Gij gevoelt dadelijk dat, zoo ergens, hier ἦσαν het vereischte woord is. De andere plaats is in het verslag van hetgeen gebeurd is na den slag bij Cremona, waarin Otho verslagen is, LXIV. 12: πάντων ἑτοίμως ἐχόντων ἀναμαχέσασθαι, αὐτοί τε γὰρ συχνοὶ ἦσαν καὶ ἕτεροι ἐκ Παννονίας παρῆσαν, enz. Die soldaten uit Pannonië waren natuurlijk nog niet tegenwoordig, derhalve niet παρῆσαν maar παρῆσαν: men verwachtte iederen dag hunne aankomst. Zie ten overvloede Tacit., *Histor.* II. 46, Suet, *Oth.* 9, Plutarch., *Oth.* 15.

Hier doet zich de vraag voor: hoe komt Dio aan zijne betrekkelijke zuiverheid van taal? Ter beantwoording wijst hij zelf ons den weg, LV. 12. Sprekende van den Romeinschen *aureus* zegt hij: Χρυσοῦν γὰρ δὴ καὶ ἐγὼ τὸ νόμισμα τὸ τάς πέντε καὶ εἴκοσι δραχμὰς δυνάμενον κατὰ τὸ ἐπιχώριον ὀνομάζω καὶ τῶν Ἑλλήνων δέ τινες, ὧν τὰ βιβλία ἐπὶ τῷ ἀττικίζειν ἀναγινώσκομεν, οὕτως αὐτὸ ἐκάλεσαν. Het spreekt van zelf dat Dio met deze Ἕλληνες geene auteurs bedoelt, maar die Grammatici, die juist in den tijd der Antonijnen zich hebben bezig gehouden met het verzamelen der noodige hulpmiddelen voor hem, die de beste modellen naar vermogen wilde navolgen. Het is duidelijk genoeg, dat Dio Cassius in zijne jeugd bij eenen rhetor heeft ter schole gegaan; maar overigens is hij niet het meeste verschuldigd aan eigen lectuur maar aan de grammatici, die uit de beste auteurs, waaronder hier niet in de laatste plaats moeten verstaan worden de werken der oude Alexandrijnsche geleerden en hunne navolgers, de noodige woorden en formulae loquendi hadden geëxcerpeerd.

Voor de kennis der Grieksche literatuur in dit tijdperk is het belangrijk dit onderwerp iets nader te beschouwen. Welken grammaticus volgt Dio, hetzij uitsluitend, hetzij bij voorkeur? En hieraan sluit zich van zelf de andere vraag: op welke wijze heeft hij de oude auteurs nagevolgd?

Een direct betoog van het antwoord, dat ik meen te moeten geven, laat zich niet verwachten. Eene andere methode is hier alleen mogelijk. Dio Cassius volgt bij voorkeur zijn landgenoot uit Bithynië, welligt zijn leermeester, den reeds door mij ge-

noemden Phrynichus. Mijn betoog kan alleen daarin bestaan, dat in deze onderstelling alle verschijnselen, die wij kunnen waarnemen, eene gereede verklaring vinden. Ik begin derhalve met aan te nemen wat te bewijzen is en laat ten slotte ieder vrij, om te beoordeelen welken graad van waarschijnlijkheid hij aan mijne hypothese wil toekennen. Het doet mij leed dat de korte tijd, waarover ik durf beschikken, mij tot zeer groote spaarzaamheid dwingt in de keuze mijner voorbeelden.

De grove fouten, die Phrynichus in de Eclogae berispt, zijn, gelijk ik reeds opmerkte, bij Dio Cassius uiterst zeldzaam, zoo zeldzaam, dat, naar het schijnt, wij haar veilig op rekening der afschrijvers mogen stellen. Dit schijnt te eer geoorloofd, wanneer men de opmerking gemaakt heeft, dat Xiphilinus, wien wij in zijne excerpten natuurlijk zijne eigen taal moeten laten spreken, tegen diezelfde voorschriften zeer dikwijls zondigt. Reeksen van voorbeelden aan te geven acht ik niet noodig: liever wijs ik er op, dat Phrynichus en Dio sommige fouten gemeen hebben, iets wat heel wat meer bewijskracht heeft. Eenmaal gebruikt Phrynichus een zoogenoemd paulo-post-futurum en wel op de wijze der latere Grieken als een gewoon futurum, p. 285 Lobeck. Zelf zou hij zich niet ligt vergist hebben, had hij ooit zijne lezers op de ware beteekenis van dezen vorm opmerkzaam gemaakt. Inderdaad begaat Dio dezelfde fout meermalen. Met verwondering bemerkt men in de nette taal van Dio eene zekere slordigheid in het gebruik der futura media. Hij zegt zonder bedenken ἀκούσειν, ἁμαρτήσειν, διώξειν en dgl. voor ἀκούσεσθαι, ἁμαρτήσεσθαι, διώξεσθαι. Het geldt hier eene bijzonderheid van het Attische dialect, die door Phrynichus nimmer wordt aangeroerd; integendeel vindt men bij hemzelven γελάσειν en ἁμαρτήσειν. Phrynichus maakt ergens de tamelijk willekeurige distinctie, dat ἀνέκαθεν alleen van plaats wordt gebruikt, terwijl ἄνωθεν ook van tijd mag gezegd worden, zoodat men zou moeten zeggen ἀνέκαθεν κατέπεσον, maar ἄνωθέν σοι φίλος εἰμί, niet ἀνέκαθεν φίλος, Het is zeer opmerkelijk, dat het gebruik bij Dio Cassius met deze vrij willekeurige onderscheiding overeen stemt.

Behalve deze Eclogae bezitten wij van Phrynichus de uittreksels uit een veel grooter werk, de σοφιστικὴ παρασκευή, welke door Bekker zijn uitgegeven in het eerste deel der *Anecdota*

Graeca. In dit eertijds zeer uitvoerige werk waarschuwt Phrynichus ook wel tegen fouten, maar zijn hoofddoel is toch zijne tijdgenooten bij het schrijven eene ruime keuze van gelijke woorden en spreekwijzen aan de hand te doen. Opmerkelijk is hoe een zeer groot aantal van de eenigermate vreemde woorden en uitdrukkingen, die Dio gebruikt, bij Phrynichus insgelijks vermeld worden, bijv *ἀποδιοπομπεῖσθαι*, *ἀναφαλαντίας*, *ἀναρριχᾶσθαι*, *ἄωρος*, *ἀπομερμηρίσαι*, *γυμνοπαιδία*, *γνωσιμαχῆσαι*, *δωροληψία*, *διασιλίου*, en eene menigte andere. Nog veel grooter wordt dit aantal — de lijst klimt tot bij de vierhonderd woorden — wanneer wij insgelijks in aanmerking nemen het zoogenoemde zesde lexicon van Bekker, hetwelk voor een aanmerkelijk deel uit excerpten van Phrynichus bestaat, terwijl niet weinig van het overige het werk van Aelius Dionysius is, dien, gelijk ik meen vroeger bewezen te hebben, Phrynichus dikwijls uitschrijft. Van dit vrij uitvoerige lexicon is alleen de letter A overgebleven: ik geloof niet dat er onder de min of meer zeldzame woorden bij Dio Cassius, welke met die letter beginnen, een enkel is, hetwelk in de lijst ontbreekt. Onder zeer vele andere komen hier bijv. in aanmerking de woorden: *ἀβουλεῖν*, *ἀδοξεῖν*, *ἀείνως*, *ἀθυρόγλωσσος*, *ἀκολαζαίνειν*, *ἀλλοτριονομεῖν*, *ἀρρενωπός*, *ἀρτιμελής*, *ἀρτίφρων*, *ἀγυσία*, *αὐτογνωμονῆσαι*, *ἀφασία* enz. Een paar woorden verdienen eene bijzondere vermelding. Ik wensch te wijzen op de plaats, XXXIX. 22, waar verhaald wordt, dat Cato uit Cyprus terugkeerende, geheel vrijwillig, zonder daartoe aangezocht te zijn, volledige rekenschap van zijne administratie aflegde. Dio drukt dit aldus uit: *οὐδὲν ᾐτιάθη ἀλλ' ἀνεπικλήτως πάντ' ἀπέδειξεν.* Het woord *ἀνεπικλήτως* is hier niet het passende. „Hem werd niets verweten, maar zonder verwijt deed hij een volledig verslag:" dit is eene tautologie. Dio wil natuurlijk zeggen, dat hij dit vrij, uit eigen beweging, deed. Hoe komt hij aan deze vreemde beteekenis van *ἀνεπικλήτως*? Hij had bij Phrynichus gelezen — wij vinden het in een kort uittreksel bij Bekker, p. 400. 23 — dat Thucydides het woord aldus gebruikt had. Inderdaad staat het bij dezen I. 92 in al onze handschriften, doch deze overoude fout der afschrijvers is onlangs door Prof. Cobet op overtuigende wijze verbeterd; *ἀνεπιλήπτως* is het woord, dat daar op zijne plaats is: *οἱ πρέσβεις ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου*, niet *ἀνεπικλήτως*, dat

geen zin geeft, maar ἀνεπιλήπτως. Nu is het duidelijk hoe Dio Cassius aan dit vreemd gekozen woord gekomen is. Een tweede voorbeeld levert ons het werkwoord ἀναχρῆσθαι. *Occidere* is gewoonlijk διαχρῆσθαι of καταχρῆσθαι, zeer enkel vindt men ἀποχρῆσθαι, een flauw en onzeker gerucht spreekt van een vorm ἀναχρῆσθαι. Ik roer nu de lastige quaestie niet aan, welken vorm Thucydides verkozen heeft, maar vraag eenvoudig: van waar bij Dio het herhaald gebruik van dit overigens zoo zeldzame ἀναχρῆσθαι? Aan het feit zelf valt niet te twijfelen. Een grammaticus, door Dindorf te veel verwaarloosd, welke blijkbaar den geheelen Dio Cassius gekend heeft — zoo bezat hij bijv. het zestigste boek in zijn geheel — spreekt aldus: men vindt de plaats in het nog weinig bearbeide derde lexicon in Bekkers *Anecdota*, p. 124. 29: Ἀπεχρήσαντο ἢ ἀνεχρήσαντο, διφορεῖται γάρ — αἰτιατικῇ. Δίωνος τεσσαρακοστῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ ὁ μὲν οὖν Βροῦτος ὅ τε Κάσσιος οὕτως ἀπώλοντο τοῖς ξίφεσιν, οἷς τὸν Καίσαρα ἀνεχρήσαντο, τὸ δ' ἀκριβὲς ἀπεχρήσαντο θέλει, καθὼς αὐτὸς ὁ Δίων μετά τινα ἔφη· αὐτόν τ' ἐκεῖνον παρ' ὀλίγον ἦλθον ἀποχρήσασθαι. Het verwondert mij zeer, dat Dindorf op de bedoelde plaats toch ἀπεχρήσαντο heeft uitgegeven: men had dit niet kunnen verwachten, na hetgeen hij zelf, trouwens op eene ver van duidelijke wijze, in den Thesaurus van Stephanus opmerkt. Voor ons evenwel is alleen van belang de vraag: van waar bij Dio die vreemde vorm, die overigens zoo goed als volkomen verdwenen is? Wij slaan wederom het zesde lexicon van Bekker op en vinden p. 399. 17: ἀνεχρήσαντο· διέφθειραν· οὕτω Θουκυδίδης, ofschoon op de bedoelde plaats, I. 126, de handschriften niet dit woord hebben, maar διεχρήσαντο of ἀπεχρήσαντο. Blijkbaar volgt Dio deze aanwijzing. — Zoo straks zal ik aantoonen, dat Dio de taal van Thucydides overal navolgt en overneemt. Hoe verklaart men het nu, dat Dio ἀδυναμία zegt voor onvermogen, hoewel Thucydides den vorm ἀδυνασία heeft? Hij heeft het woord verkozen, dat Phrynichus in de eerste plaats noemt: bij Bekker, p. 345. 26 — en deze plaats is stellig van Phrynichus, gelijk door Ritschl is aangetoond: ἀδυναμία ἐρεῖς ὡς Δημοσθένης, καὶ ἀδυνασία ὡς Ἀντιφῶν καὶ Θουκυδίδης, καὶ ἀδυνατία ὡς Δεινόλοχος.

Ziehier eene andere opmerking. Dio volgt de beste modellen op den voet. Men vindt enkele woorden en uitdrukkingen, die

aan Aeschines ontleend zijn, veel dat uit Xenophon en Demosthenes genomen is, niet weinig plaatsen die aan Herodotus doen denken, geheele reeksen van woorden die overigens bij niemand voorkomen dan bij Plato, hier en daar een woord uit een tragisch dichter, vele uit de comoedieschrijvers, niet alleen uit Aristophanes maar ook uit Eupolis en Cratinus en dgl., maar niemand volgt hij vlijtiger dan Thucydides. Ik geloof niet dat er in den geheelen Thucydides een enkel caput is, dat welbezien geene bijdrage levert. Ik vraag: hoe komt Dio aan al die geleerdheid? Aan den eenen kant heeft het den schijn dat dit zwakke hoofd de gansche Attische literatuur in zich heeft opgenomen; aan den anderen kant schrijft diezelfde man, die overal zijn Thucydides weet te pas te brengen, een stijl, zoo vervelend eentoonig als slechts mogelijk is. Alle zijne perioden zijn volgens één model opgezet: in elkander geschoven tusschenzinnen en parenthesen, naar wier werkwoorden men vruchteloos moet raden, totdat men ze aan het slot der phrase in het gelid naast elkander vindt staan. In deze κεκαλλιεπημένοι λόγοι, gelijk Dio zijne kunsttaal met welgevallen noemt, geen zweem van leven. Van Thucydides zeide men dat de leeuw eens had gelachen, bij de beschrijving der zamenzwering van Cylon; hier hebt gij niet den koning der dieren, maar een zijner onderdanen, die zich in de vorstelijke huid drapeert. Met aandrang vragen wij naar de verklaring van dit verschijnsel.

Om Phrynichus beter te leeren kennen dan in onze uittreksels mogelijk is, nemen wij het Myriobiblon van Photius ter hand. Hij zal ons verhalen wat Phrynichus werk eertijds was. Ἔστι δὲ τὸ βιβλίον λέξεών τε συναγωγὴ καὶ λόγων κομματικῶν, ἐνίων δὲ καὶ εἰς κῶλα παρατεινομένων τῶν χαριέντως τε καὶ καινοπρεπῶς εἰρημένων τε καὶ συντεταγμένων. Χρήσιμον τὸ βιβλίον, zegt Photius verder, τοῖς τε συγγράφειν καὶ ῥητορεύειν ἐθέλουσιν. Voor anderen heeft hij verzameld καλοῦ καὶ ὡραίου λόγου ὕλην. Nu wordt het duidelijk: Dio Cassius heeft al die auteurs niet zelf gelezen, maar zijn voordeel gedaan met hetgeen hij bij Phrynichus geëxcerpeerd vond. Inderdaad zijn de auteurs, die de grammaticus bij voorkeur volgt, juist dezelfde die men ook bij Dio Cassius in de eerste plaats herkent: Plato, Demosthenes, Thucydides, Xenophon en anderen. Nog een ander verschijnsel vindt nu zijne

gereede verklaring: hoewel Dio Cassius elders bij voorkeur Thucydides navolgt, merkt men met verwondering op, dat hij in de smakelooze redevoeringen, die hij Cicero en Fufius Calenus en anderen in den mond legt, op eens zijn Thucydides nagenoeg schijnt te vergeten en nu weêr vol is van phrasen aan Demosthenes ontleend. Wat hij van Thucydides navolgt, er is in zijne conciones niets, wat aan dezen herinnert. Dit is onverklaarbaar, zoo lang men gelooft, dat Dio zijn groot model in succum et sanguinem had opgenomen. Daar komt Photius ons weder te hulp. Phrynichus had zijne rijke collectie van gezochte uitdrukkingen in verschillende categoriën gescheiden: *τὰς μὲν γὰρ αὐτῶν ῥήτορσί φησιν ἀποδεδόσθαι, τὰς δὲ τοῖς συγγραφεῦσι, τὰς δὲ συνουσίαις ἐφαρμόζειν, ἐνίας δὲ καὶ εἰς τὰς σκωπτικὰς ὑπάγεσθαι λαλιὰς ἢ καὶ εἰς ἐρωτικὰς ἐκφέρεσθαι τρόπους.* Zoo was het voor Dio gemakkelijk telkenmale naar den aard van zijn onderwerp de geschikte uitdrukkingen te kiezen. Nu begrijpen wij, hoe hij twintig en meer jaren heeft kunnen vijlen aan een werk, waarin toch geen zweem van critiek is of van zelfstandig onderzoek:

Sunt lepide *λέξεις* compostae, ut tesserulae omnes
Endo pavimento atque emblemate vermiculato.

Voor ik overga tot het aantoonen van het gebruik, hetwelk van deze opmerking kan gemaakt worden, wensch ik door een paar voorbeelden mijne stelling nader te betoogen.

Het is zeer bekend, dat de offers die door de legers op expeditie bij het uittrekken, het binnentrekken, het doortrekken aan de goden gebragt worden, de namen dragen van *ἐξιτήρια, εἰσιτήρια, διαβατήρια, ἀποβατήρια,* enz. Wat heeft Dio verleid voor dit laatste woord den vreemden vorm *ἀπόβαθρα* te kiezen in de beschrijving der expeditie van Crassus tegen de Parthen, XL. 18? *τά τε διαβατήρια τά τε ἀπόβαθρά σφισι δυσχερίζατα ἐγένετο.* Wij vinden het antwoord weder bij zijn grammaticus, zie lex. rhet. Bk. p. 426. 18: *ἀπόβαθρα· ἀποβατήρια· οὕτω Σοφοκλῆς.*

In boek LV. 14 komt een zeer wijs gesprek voor tusschen Augustus en Livia, waarin de eerste zich beklaagt dat zijne vijanden hem geen oogenblik rust gunnen. *Καὶ τίς ἄν,* zegt hij, *ὦ γύναι, κἂν ἐλάχιστον ἀπομερμηρίσειε τοσούτους τε ἀεὶ ἐχθροὺς ἔχων καὶ συνεχῶς οὕτως ἄλλοτε ὑπ' ἄλλων ἐπιβουλευόμενος;* van waar dit woord *ἀπομερμηρίσαι?* Kan men bij Dio zoo groote bekendheid onder-

stellen met Aristophanes, uit wiens Wespen vs. 5 het blijkbaar is overgenomen? ἐπιθυμῶ σμικρὸν ἀπομερμηρίσαι. Het zal niet noodig zijn. Dio Cassius had bij Phrynichus gelezen, *Anecd. Bk.* p. 28. 4: ἀπομερμηρίσαι· ἀπονυςάξαι· μέρμηρα γὰρ ἡ εἰς ὕπνον καταφορά. Waarbij men nog kan opmerken, dat hij een blinden leidsman volgt, die het woord zelf dat hij aanbeveelt, niet volkomen verstond.

Boek XLIV. 8 ontvangt Caesar de Senatoren zonder voor hen op te staan. Als dit aller toorn in hooge mate opwekt, bedenken zijne vrienden eene zeer huislijke reden om hem te verontschuldigen. Zij zeiden dat hij τῆς κοιλίας ἀκρατὴς ὑπὸ διαρροίας ἐγεγόνει καὶ διὰ τοῦτο ἵνα μὴ ἐξιδίσῃ κατέμεινεν. Evenwel vindt dit geen geloof διὰ τὸ μετ' οὐ πολὺ ἐξεγερθέντα αὐτὸν αὐτοποδίᾳ οἴκαδε κομισθῆναι. Daar Caesar niet in slaap was gevallen, zal het beter zijn ἐξεγερθέντα niet te behouden, maar te gelooven dat hij zich ἐξ ἀγορᾶς naar huis begaf. Doch nu lette men op de bijvoeging dat Caesar was blijven zitten ἵνα μὴ ἐξιδίσῃ. Dio had deze drie woorden stellig moeten weglaten, maar meende zich nu eens recht elegant uit te drukken. Waarschijnlijk had hij het woord gevonden bij zijn grammaticus, wiens aanteekening thans verloren is. Deze evenwel had ongetwijfeld Aristophanes voor oogen: *Av.* 791:

εἴ τε Πατροκλείδης τις ὑμῶν τυγχάνει χεζητιῶν,
οὐκ ἂν ἐξίδισεν εἰς θοἰμάτιον ἀλλ' ἀνέπτετο.

Dio Cassius heeft zich dus blijkbaar vergist: ἐξιδίειν is eene zeer platte uitdrukking. Hij heeft juist zoo gehandeld, als die Javanen, welke Hollandsche matrozenwoorden in hunne hoftaal hebben opgenomen.

In boek LV. 11 vraagt Tiberius aan zijn waarzegger Thrasyllus διὰ τί συννένοφε, waarom hij zoo ernstig ziet. Men vindt inderdaad bij Hesychius dat συννένοφε dit beteekent, doch het is kennelijk onmogelijk. Συννένοφεν· ἐσκυθρώπακεν. Ξυννενοφυῖαν· σκυθρωπήν. Hoe komt een woord dat *bewolkt* moest beteekenen — wij zeggen: *betrokken* — aan de acceptie van *norsch*, *stuursch*, *ernstig*. De tweede glosse van Hesychius ξυννενοφυῖαν brengt ons op den weg. Wij vinden dit woord, en wel juist in dezen vorm, slechts eenmaal bij een oud auteur. Photius heeft in zijn lexicon de plaats van Aristophanes bewaard:

ἡ δ' ἐς τὴν γῆν κύψασα κάτω καὶ ξυννενοφυῖα βαδίζει.

Ook hier kan ik bezwaarlijk met Bergk gelooven, dat het zal beteekenen *moesta demissoque vultu*, zij het dan ook de gewone verklaring, die de grammatici elkander naschrijven Wel vinden wij het woord συννέφειν overdragtelijk gebruikt, doch steeds zoo dat de oorspronkelijke beteekenis doorschemert. Wanneer Euripides in de Electra zegt:

εἰ μὲν τὰ Τρώων εὐτυχοῖ, κεχαρμένην,
εἰ δ' ἧσσον εἴη, συννέφουσαν ὄμματα

of dezelfde dichter in een ander fragment schrijft:

οὕτω δὲ θνητῶν σπέρμα τῶν μὲν εὐτυχεῖ
λαμπρᾷ γαλήνῃ, τῶν δὲ συννέφει πάλιν.,

dan is blijkbaar het bewustzijn nog levendig, welk beeld aan deze spreekwijze ten grondslag ligt Er volgt uit die plaatsen in het minst niet dat συννέφειν eenvoudig voor σκυθρωπάζειν mag gebruikt worden; veeleer het tegendeel. Maar de aangehaalde versregel is genomen uit eene comedie, welke de Νῆσοι, de Eilanden, heette, die het koor vormden. Ik verbeeld mij dat deze achtereenvolgens binnenkomen, even als het koor in de Vogels. Een der eilanden wordt voorgesteld door een acteur, die gebogen gaat onder een zwaren last; een hooge in wolken gehulde berg, dien hij op den rug draagt, moet dienen om het bedoelde eiland aan te duiden.

Ἡ δ' ἐς τὴν γῆν κυψασα κάτω καὶ ξυννενοφυῖα βαδίζει,

roept iemand uit. Ξυννενοφυῖα beduidt σκυθρωπή, zeggen daarop de grammatici en de later levende auteurs zijn hun dankbaar voor eene zoo keurige uitdrukking.

Een voorbeeld om aan te toonen, hoe Dio Plato navolgt, zal voldoende zijn. Hij verhaalt LXV. 4, wat de aanzienlijken te lijden hadden van de onmatigheid van Vitellius: ἄλλοι μὲν ἀκρατίσασθαι παρεῖχον, οἱ δ' ἀριςῆσαι, οἱ δὲ δεῖπνον, ἕτεροι μεταδόρπιά τινα πλησμονῆς παραμύθια. Van waar deze sierlijke wending? Wij vinden haar terug bij Plato in den Critias p 115 B: δυσθησαύριςος ἀκροδρύων καρπός, ὅσα τε παραμύθια πλησμονῆς μεταδόρπια ἀγαπητὰ κάμνοντι τίθεμεν. Zoo ziet men: quum duo dicunt idem, non est idem. Wat bij Plato natuurlijk en dus bevallig is, is bij Dio vol affectatie Zullen wij nu aannemen dat Dio den Critias gelezen heeft? Ik hecht meer aan eene andere explicatie. Door

Athenaeus p. 640 E wordt diezelfde plaats van Plato uitgeschreven in eene reeks citaten, die περὶ τῶν ἐπιδορπισμάτων handelen. Het is genoegzaam bekend, dat Athenaeus dergelijke plaatsen niet zelf verzameld heeft, maar ze gevonden heeft bij een der schrijvers, die hij gewoonlijk volgt, vermoedelijk bij Pamphilus, die zelf weêr alles aan de oudere Alexandrijnen verschuldigd is, want al deze lexicographen vormen te zamen eene φωρῶν ἀγορά. Het excerpt van Pamphilus door Diogenianus vervaardigd, was wederom een der bronnen van Aelius Dionysius, die zelf op zijne beurt uitgeschreven is door Phrynichus. Wel is de plaats van dezen laatsten verloren, maar wij vinden eene bevestiging van mijn vermoeden in het lexicon van Photius, die, naar allen schijn uit Aelius Dionysius, het woord μεταδόρπια, blijkbaar uit de gezegde plaats van Plato getrokken, met ἐπίδειπνα verklaart.

Ik heb gezegd, dat Dio op ontelbaar veel plaatsen Thucydides navolgt; reeds Photius merkt dit op. Meermalen is men daardoor in de gelegenheid om Dio Cassius uit Thucydides te verbeteren en, hetgeen van wel zooveel belang is, Thucydides uit Cassius. Wederom een paar voorbeelden.

Thucydides verhaalt I. 118, dat de Lacedaemoniërs aarzelden den oorlog te beginnen, πρὶν δὴ ἡ δύναμις τῶν Ἀθηναίων σαφῶς ἤρετο καὶ τῆς ξυμμαχίας αὐτῶν ἥπτοντο. De Atheners vielen niet het bondgenootschap aan, maar het land der bondgenooten, derhalve τῆς ξυμμαχίδος αὐτῶν ἥπτοντο. Men vergelijke Dio Cassius Vol. I. p. 83, Dindorf: ὡς δ' οὐχ ὑπήκουσαν ἀλλὰ καὶ τῆς ξυμμαχίδος σφῶν ἥπτετο.

In datzelfde caput belooft Apollo aan de Lacedaemoniërs, dat hij hen zal bijstaan καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος. Dio Cassius, of zoo men liever wil Phrynichus, las iets anders. Hij zegt LVII. 7: ἐπεφοίτα δὲ καὶ ἐπὶ τὰ τῶν ἀρχόντων δικαστήρια καὶ παρακαλούμενος ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀπαράκλητος. Dat evenzoo Thucydides geschreven heeft ἀπαράκλητος, niet ἄκλητος, maak ik op uit Plutarchus, die dezelfde plaats uitschrijft *de Pyth. Orac.* p. 403 B en insgelijks ἀπαράκλητος heeft.

Bij Thucydides I. 137 vindt men het bekende verhaal van Themistocles vlugt naar Admetus den Koning der Molossiërs. Themistocles zet zich op raad der koningin met het konings

kind aan den heiligen huislijken haard. Admetus te huis gekomen ἀνίςησιν αὐτὸν μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ υἱέος, ὥσπερ καὶ ἔχων αὐτὸν ἐκαθέζετο. Deze woorden geven geen aanstoot, maar Thucydides voegt er bij: καὶ μέγιςον ἦν ἱκέτευμα τοῦτο. Deze oogenschijnlijk noodelooze bijvoeging heeft veler verwondering opgewekt; met anderen heb ik lang gemeend, dat zij moest geschrapt worden. Dio Cassius zal iets anders leeren. Zijne woorden LXVIII. 21: ὁ γὰρ παῖς λαμπρόν· οἱ ἱκέτευμα ἦν, toonen aan dat hij bij Thucydides ἱκέτευμα niet opvatte als *supplicatio*, maar als *supplex*. Zoo wordt bij Euripides niet zelden παίδευμα voor παῖς gebruikt, waarover eene aanteekening bestaat van Valckenaer in zijne *Diatribe* p. 241. Het komt mij voor, dat wij verstandig zullen doen, met Dio Cassius het woord ἱκέτευμα aldus op te vatten, dat het zoontje van Admetus zelf den vader gesmeekt heeft den vreemdeling te sparen en deze vooral door zijn kind zich heeft laten verbidden. Wel zijn de eigen woorden van Thucydides hiermede niet hersteld en moeten wij vermoeden, dat er oorspronkelijk stond: καὶ μέγιςον ἦν ἱκέτευμα οὗτος in plaats van τοῦτο; doch dit wensch ik voor het oogenblik in het midden te laten.

Wij lezen II. 59, dat Pericles wilde de Atheners πρὸς τὸ ἠπιώτερον καὶ ἀδείςερον καταςῆναι. Aanbeveling verdient de lezing van Dio Cassius, als hij zegt LV. 7: ἐς τὸ ἠπιώτερον μεθίςη. De verwarring der praeposities κατὰ en μετὰ is bekend.

In boek III. 33 vervolgt Paches eene vloot der Peloponnesiërs; ὡς δ' οὐκέτι ἐν καταλήψει ἐφαίνετο, ἐπανεχώρει. Men behoeft slechts met den vinger naar οὐκέτι te wijzen: alsof er een oogenblik ware geweest, waarop de Spartaansche bevelhebber wel ware in te halen geweest. Gerust kunnen wij schrijven: ὡς δ' οὐκ ἐν καταλήψει ἐφαίνετο. Dio Cassius blijft borg met deze woorden, LI. 1: ἐπεὶ δ' οὐκ ἐν καταλήψει ἐφαίνοντο, ἀνεχώρησαν.

Nog gemakkelijker is de verbetering IV. 55: de Spartanen zijn ongerust na de bezetting van Pylos en Cythera, πανταχόθεν σφᾶς περιεςῶτος πολέμου ταχίος καὶ ἀπροφυλάκτου. Ieder gevoelt dat ταχίος niet deugt, maar, voor zoover ik weet, is de emendatie nog aan niemand gelukt. Ik vergelijk Dio Cassius XXXVI. 6: συνεχῆ καὶ ἀπροφύλακτον πόλεμον. Dit is blijkbaar het woord dat ook Thucydides gebruikt heeft: πανταχόθεν σφᾶς περιεςῶτος πολέμου

συνεχοῦς καὶ ἀπροφυλάκτου. Ook palaeographisch is de emendatie zonder overwegende zwarigheid.

Merkwaardig is eene plaats bij Dio Cassius XXXIX. 25, waar van Pompejus gezegd wordt: τοσαύτῃ γάρ φιλοτιμίᾳ ἐχρῆτο, ὥςτε ἐκείνῳ, Caesar namelijk, μεγάλως ταινιουμένῳ καὶ τὰ ἑαυτοῦ συσκιάζοντι ἄχθεσθαι. Wat zal dat beteekenen μεγάλως ταινιουμένῳ? Ταινιοῦσθαι is bekend: met eene ταινία, een haarband, begiftigd worden. Maar bij dit werkwoord past het bijwoord μεγάλως niet; er kan daarbij geen spraak zijn van meer of van minder. De schrijver schijnt eenvoudig te hebben willen zeggen τιμᾶσθαι, doch van waar nu die vreemde uitdrukking? Ik geloof te kunnen aanwijzen, hoe de vergissing ontstaan is. Van Brasidas verhaalt Thucydides IV. 12: ἰδίᾳ δὲ ἐταινίουν τε καὶ προσήρχοντο ὥσπερ ἀθλητῇ, alwaar, gelijk bekend is, voor προσήρχοντο de ware lezing is προσῆσαν. Het woord ἐταινίουν beteekent hier hetzelfde als overal elders, maar Dio Cassius kon het aldus opvatten, alsof er eenvoudig stond, dat Brasidas van vele bijzondere burgers in het algemeen sommige buitengewone eerbewijzingen ontving. Ik heb reden om te vermoeden, dat Dio Cassius het Onomasticum van Pollux niet gebruikt heeft, maar zijne vergissing wordt zeer verklaarbaar, maar daarom nog niet verschoonbaar, als wij aannemen dat hij bij Phrynichus iets dergelijks gelezen heeft, als nu bij Pollux staat III. 152, die evenwel dwaalt, als hij Xenophon noemt in plaats van Thucydides: τὰ δὲ τῶν ἐνεργούντων ῥήματα ἀνειπεῖν, ἀνακηρῦξαι, ἀναγορεῦσαι, ἀναδῆσαι, στεφανῶσαι, ταινιῶσαι. Ξενοφῶν γάρ εἴρηκεν· ἐταινίουν τε καὶ προσῆσαν ὥσπερ ἀθλητῇ.

Ten slotte wensch ik uwe aandacht nog een oogenblik te vragen ter mededeeling van enkele verbeteringen in den tekst van Dio Cassius, die als proeven kunnen dienen van hetgeen te dezen, zelfs na Dindorf, nog valt te verrigten.

Allereerst valt mijn oog op de plaats, XXXVI. 32, waar de Romeinen in den nacht door Mithridates overvallen worden: καὶ ἐν ταὐτῷ τοῖς τε ἵπποις καὶ ταῖς καμήλοις καὶ παντοδαποῖς οὖσι καὶ οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες ἀναστρεφόμενοι, enz. Ik stuit op de woorden: παντοδαποῖς οὖσι. Of die paarden uit Numidië zijn geweest en de kameelen uit Bactrië, dan wel van minder edel ras waren, zal tot de meerdere verwarring niets hebben afgedaan. Daarentegen missen wij de vermelding der bagage, welke niet

ontbreekt bij Thucydides VII. 84, in de beschrijving van een soortgelijk tooneel. ΠΑΝΤΟΔΑΠΟΙCΟΥCΙ met unciaalletters geschreven, laat de ware lezing zeer duidelijk doorschemeren: ἐν ταὐτῷ τοῖς τε ἵπποις καὶ ταῖς καμήλοις καὶ παντοδαποῖς σκεύεσι. Dergelijke, naar ik meen, evidente verbeteringen kunnen tevens leeren op welk soort van fouten wij verdacht moeten zijn.

Niet moeijelijker is de emendatie van eene plaats op het einde van boek XXXVII, alwaar wij vernemen, hoe een θέατρον ἐκ ξύλων ᾠκοδομημένον instortte. Dus een dergelijk tooneel, als bij Tacitus beschreven wordt in de *Annal.* IV. 62. Welligt zou de medegedeelde lezing geen bezwaar ondervinden, wanneer zij op het gezag der handschriften steunde Deze intusschen hebben het onzinnige ἐκ Σύρων voor ἐκ ξύλων. De conjectuur is van Lipsius, die den zin wel hersteld heeft, maar het regte woord niet heeft gevonden. Het theater was uit balken in elkander geslagen: ἐξ ἐκρίων ᾠκοδομημένον. Dit is de zeer bekende uitdrukking, die meer dan eens bij Dio Cassius voorkomt: het verbum ἐκριοῦν staat bijv. XLIII. 22: θέατρόν τε κυνηγετικὸν ἐκριώσας.

In boek XLI. 9 beschrijft Dio den toestand van Rome in den nacht, voordat Pompejus met de zijnen op de aankomst van Caesar de vlugt nam. Er staat ook dit: τὴν νύκτα πᾶσαν ἀναγκαζόμενοι καὶ περιφοιτῶντες ἐθορύβουν. Wat zal hier ἀναγκαζόμενοι wezen? Wij zullen het regte woord van Thucydides leeren I. 18, die het van de Atheners gebruikt, toen zij op de nadering der Perzen de stad verlieten. Men schrijve ἀνασκευαζόμενοι, *oppakkende.* Dio Cassius had de phrase bij zijn Phrynichus gevonden, gelijk wij mogen opmaken uit *Lex. rhet.* Bk. p. 392, 29.

In boek XLIII. 20 zijn eenige letters uitgevallen. Men weet wat de soldaten aan Caesar bij zijn triumphus verweten: τούς τε γὰρ ἐς τὸ συνέδριόν σφων ὑπ' αὐτοῦ καταλεχθέντας ἐτώθασαν καὶ τά τε ἄλλα, ὅσα ποτ' ἐντίζετο καὶ ἐν τοῖς μάλιςα τὸν τῆς Κλεοπάτρας αὐτοῦ ἔρωτα. Het woord ἐντίζετο is natuurlijk niet dan een klank: vijf letters zullen in het oude afschrift onleesbaar zijn geweest en door den librarius weggelaten. Caesars ooren moesten alles verduren, wat hij ooit jocose fecerat, ὅσα ποτ' ἐχαριεντίζετο.

In den Spaanschen oorlog belegert Caesar de stad Attegua: Sextus Pompejus weet dat de bezetting behoefte heeft aan een

kundigen bevelhebber. Hij wil hun derhalve Munatius Flaccus zenden: ἠδυνήθη γὰρ ἐκεῖνος ὧδε ἔσω παρελθεῖν, en daarop volgt de beschrijving van de list die hij gebruikte om de belegeraars te misleiden en de stad binnen te sluipen, die van alle zijden was ingesloten. De ware uitdrukking kan dus niet zijn ἠδυνήθη, maar διενοήθη ὧδε ἔσω παρελθεῖν.

Dio Cassius deelt de bekende redevoering mede, die Cicero gehouden heeft in aede Telluris: dat wil zeggen, de redevoering, die Dio Cassius gepast vond, want ik betwijfel sterk of Cicero met deze goedkoope welsprekendheid zou zijn tevreden geweest. Ziet, zegt hij, de eene partij houdt het Capitool bezet, alsof zij voor de Galliërs bevreesd ware; de andere maakt zich gereed hen te belegeren, alsof zij uit Carthagers bestond en niet uit Romeinen, zoo goed als gene. Maar de Carthagers hebben nimmer het Capitool gezien; die Dio Cassius eenigzins kent, zal mij toegeven dat hij moet zinspelen op eene gebeurtenis, die werkelijk heeft plaats gehad. Nu hadden de Romeinen slechts eenmaal het Capitool belegerd, namelijk toen het door Appius Herdonius met zijne slaven en ballingen bezet was. Het is de eenige gebeurtenis, waarop Dio doelen kan en waarop hij dus doelen moet. Zien wij nu den Griekschen tekst: οἱ δ' ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται καθάπερ Καρχηδόνιοί τινες ἀλλ' οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες. Wel beschouwd zal het zoo moeijelijk niet zijn, de vermelding van Herdonius in te schuiven. Dio Cassius schreef: καθάπερ μεθ' Ἑρδωνίου τινάς ἀλλ' οὐ Ῥωμαίους καὶ αὐτοὺς ὄντας. Toen eenmaal μεθ' Ἑρδωνίου als καθ' Ἑρδωνίου en vervolgens als Καρχηδόνιοι gelezen was, is het overige zooveel veranderd, als noodig was om aan deze lezing ten minste eenigen zin te geven.

In de oratie van Fufius Calenus wensch ik op twee fouten te wijzen. De eerste plaats luidt, XLVI. 15: οὕτω μὲν οὖν οὐδ' ὁτιοῦν αὐτῷ διαφέρει, πᾶν ὅτι ποτ' ἂν ἐπὶ τὴν γλῶτταν αὐτοῦ ἐκβλῇ, ὥσπερ τι πνεῦμα ἐκχέαι. Er moet staan: ὥσπερ τι πλῦμα ἐκχέαι Ciceroos woordenvloed met vuil water te vergelijken, is eene grofheid, gelijk Calenus er zoovele zegt. Daarentegen zou het moeijelijk zijn te gissen, wat πνεῦμα ἐκχέαι beteekent. De verandering is gering, maar wordt zelfs nog geringer, wanneer Dio den vorm πλύσμα gebruikt heeft, welken ik reden heb te gelooven dat

Phrynichus, zij het dan ook ten onregte, zal hebben aangeprezen.

De volgende plaats, XLVI. 19, luidt aldus: Caesar bedacht niet ὅτι οὐκ Ἄφρων οὐδὲ Γαλατῶν οὐδὲ Αἰγυπτίων ἀλλ' αὐτῶν Ῥωμαίων τυραννεῖν ἐπεχείρει. Mijn bezwaar ligt in de woorden αὐτῶν Ῥωμαίων. Caesar beproefde te heerschen, niet over Africanen, Galliërs of Aegyptenaren, maar over de Romeinen zelven: men verwacht niet dit, maar: echte, onverbasterde Romeinen. Zoo noemen de Grieken zich met zelf behagen αὐτοέλληνες en zien met verachting neer op de μιξέλληνες. Plato zegt in den *Menexenus* volgens eene waarschijnlijke verbetering van Prof. Cobet: αὐτοέλληνες οὐ μιξοβάρβαροι οἰκοῦμεν. Mij dunkt dat Dio evenzoo geschreven heeft: οὐκ Ἄφρων οὐδὲ Γαλατῶν οὐδὲ Αἰγυπτίων ἀλλ' αὐτορωμαίων τυραννεῖν ἐπεχείρει. Volbloed Romeinen is mogelijk de uitdrukking, die wij in het dagelijksche leven zouden verkiezen. Heeft evenwel Dio deze uitdrukking gebruikt, dan heeft hij haar nagevolgd: op eigen gezag waagt hij zich niet aan dergelijke vormen. Kunnen wij soms de plaats aanwijzen? Het eerst zoeken wij natuurlijk bij Thucydides. Wij vinden dergelijke composita bij dezen nergens, maar slaan wij eens op VII. 57: Ἀθηναῖοι μὲν αὐτοὶ Ἴωνες ἐπὶ Δωριᾶς Συρακοσίους ἑκόντες ἦλθον. Wij hebben hier juist hetzelfde bezwaar als bij Dio Cassius. Maar hoe gepast is het, die Atheners, die zoo trotsch waren αὐτόχθονες te zijn, αὐτοίωνες te noemen. Het komt mij voor, dat deze beide emendaties elkander steunen.

Van de tweede proscriptie zegt Dio Cassius, XLVII. 3: αἱ σφραγῖδες ἐκεῖναι αἷς ποτε ὁ Σύλλας ἐκ τῶν προγραφῶν ἐκέχρητο, ἐποιήθησαν. Het is genoegzaam bekend, dat het passivum ποιηθῆναι niet op deze wijze gebruikt wordt. De zin eischt gebiedend *renovari* of *reduci*: het Grieksche woord daarvoor is ἐπανήχθησαν, hetwelk men ook vindt Cap. 16.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat de Atheners van den vorm ἔρχομαι, met uitsluiting van het compositum ὑπέρχεσθαι in den zin van vleijen, alleen het praesens indicativi gebruiken, terwijl al de overige modi van ἰέναι worden afgeleid. Waarschijnlijk had Phrynichus hierop reeds gewezen; zeker is het dat Dio Cassius — ik zeg niet Xiphilinus — den regel kent en naauwkeurig opvolgt. Eene plaats, waar hij zich schijnt te vergissen,

kan gemakkelijk geëmendeerd worden. Ἵνα τοῖς θεοῖς προσερχώμεθα, zegt hij LVI. 9. Hij zal wel geschreven hebben ἵνα τοὺς θεοὺς προσευχώμεθα.

Men weet dat op de lijst der keizers, wier handelingen door de senatoren in het begin des jaars bezworen werden, Tiberius en Caligula niet voorkwamen. Juist uit Dio Cassius en verder uit Tacitus is deze bijzonderheid genoegzaam bekend; de plaatsen zijn verzameld door Lipsius in zijn Excursus op het zestiende boek der Annalen van Tacitus. Nu verhaalt Dio Cassius, wat onder de regering van Caligula geschied is, LIX. 9: οἱ ὅρκοι περὶ μὲν τῶν ὑπὸ τοῦ Τιβερίου πραχθέντων οὐκ ἐπήχθησαν καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ νῦν γίγνονται· οὐ γάρ ἔξιν ὅς τις αὐτὸν ἐν τοῖς αὐταρχήσασιν ἐς τὴν τῆς οἰκίας νόμισιν καταλέγει. Het is duidelijk dat Dio niet geschreven heeft de zinledige woorden ἐς τὴν τῆς οἰκίας νόμισιν, maar εἰς τὴν ὁρκωμοσίαν. Dit is niet de eenige plaats ten bewijze dat het oorspronkelijke handschrift hier en daar moeijelijk leesbaar is geweest en door de librarii vrij willekeurig met gedeeltelijk ongerijmde Grieksche woorden is ingevuld. Een paar bladzijden verder vindt men een ander voorbeeld, c. 14. Op eene lacune volgt het berigt, dat Caligula ταῦτά τε ἅμα ὡς καὶ πάνυ πενόμενος ἐφόνευε. Er heeft gestaan, dat Caligula allerlei gouden en zilveren vaatwerk liet versmelten, derhalve, om aan geld te komen, niet ἐφόνευε ταῦτα, hetwelk geen zin oplevert, maar ἐχώνευε.

Nog ééne emendatie en ik eindig. Domitianus doodt Rusticus Arulenus, LXVII. 13: ὅτι ἐφιλοσόφει καὶ ὅτι τὸν Θρασέαν ἱερὸν ὠνόμαζε. Hij zal Thrasea wel niet ἱερὸν maar ἰσόθεον genoemd hebben, want, gelijk Dio elders zegt, LII. 35: ἀρετῇ ἰσοθέους πολλοὺς ποιεῖ. Met unciaalletters geschreven en de gewone verkorting van θεὸς in acht genomen, gelijken beide woorden sprekend op elkander (ΙϵΡΟΝ-ΙϹΟϴΝ).

Zwolle, 21 April 1866.

OVER

DE PSALMEN VAN *WACHTENDONCK*

EN

DE GLOSSEN VAN *LIPSIUS*.

DOOR

L. A. TE WINKEL.

De groote Duitsche taalvorscher Jacob Grimm, aan wien ook wij Nederlanders zoo veel verplicht zijn, verdeelt de geschiedenis der meeste Germaansche tongvallen in twee of drie tijdvakken, en neemt iederen vorm, waaronder zij zich in de verschillende perioden voordoen, als eene afzonderlijke taal in behandeling. Zoo behandelt hij den ouderen vorm van het Nederduitsch, het hedendaagsche Platduitsch, onder den naam van *Oudsaksisch*; *Oudnoordsch* heet bij hem de oudste vorm, waaronder het Deensch en Zweedsch zich vroeger vertoonden; het Hoogduitsch onderscheidt hij in *Oud-*, *Middel-* en *Nieuwhoogduitsch*.

Van onze taal behandelde Grimm twee vormen, die hij het *Middel-* en *Nieuwnederlandsch* noemde. Deze benamingen onderstellen een *Oudnederlandsch*, waarvan hij dan ook werkelijk het vroegere bestaan erkende, en de eenige reden, waarom hij dit niet aan een opzettelijk onderzoek onderwierp, was het gemis van oude oorkonden. Grimm meende, dat er geene overblijfselen van het Nederlandsch bestonden die hooger klommen, dan het jaar 1170, het tijdstip, waarop hij ongeveer het begin van het Middelnederlandsch stelde. Ik kan dat volslagen gemis van gegevens niet erkennen, en vermeen te mogen beweren, dat er bouwstof genoeg aanwezig is om, toegerust met de kennis van het Goth., Ohd., Osaks. en andere verwante talen, het

mechanisme onzer taal vóór 1100 te bepalen. Reeds de eigennamen, die in oude Latijnsche stukken voorkomen, en waarvan ons geacht medelid Mr. v. d. Bergh in het *Taalk. Magazijn* eene aanzienlijke lijst heeft medegedeeld, leveren niet onbelangrijke bijdragen, inzonderheid voor de klankleer; doch het document, waarop ik hier voornamelijk het oog heb, is eene vertaling van de Psalmen en eenige andere lofzangen, die vroeger in het bezit was van Arnold Wachtendonck. Wel is waar Wachtendoncks handschrift zelf schijnt verdwenen te zijn, doch de 19de Psalm en de Glossen, door Lipsius daaruit afgeschreven, maar vooral de 20 Psalmen (van 53, vs. 7 tot en met 73, vs. 9) die von der Hagen uitgegeven heeft, stellen ons in staat om betrekkelijk veel van den vroegeren toestand onzer taal te weten te komen. Opzettelijk noem ik niet den 1sten, 2den en 3den Psalm, waarvan Dr. Halbertsma in zijne *Hulde aan G. Japiks* twee lezingen heeft medegedeeld. Ofschoon zij ongetwijfeld ook in hetzelfde HS. stonden, hebben zij weinig waarde, doordien de vroegere afschrijver kennelijk niets van de oude taal begreep en zelfs het schrift niet lezen kon. Beter is het gesteld met de Glossen van Lipsius, de 20 Psalmen van v. d. Hagen, en den 19den, die eerst door van der Mijle, later door Dr. Halbertsma, is in het licht gegeven. Het een en ander is ook wel niet zonder fouten, maar kan met een weinig critiek zeer goed gezuiverd en in den oorspronkelijken staat hersteld worden. De voorname vraag is, of het daarin vertegenwoordigde dialect het Ondnederlandsche is. Ik acht het van groot belang, dat zulks wordt uitgemaakt. Immers hetgeen geldt van de toestanden van staten en volken, namelijk, dat het heden niet gekend en juist beoordeeld kan worden zonder de kennis van het gisteren en eergisteren, is geldig ten aanzien van alles wat aan verandering onderworpen is, en dus ook van talen. Zijn die Psalmen werkelijk in een Nederlandsch dialect vertaald, dan mag de kennis, die er uit getrokken kan worden, ons niet onverschillig blijven. Het is om die reden, dat ik de welwillende aandacht der vergadering inroep, wanneer ik in de eerste plaats tracht aan te toonen, dat het dialect der genoemde Psalmen echt Nederlandsch is, en vervolgens het bezwaar, dat men geopperd heeft, en andere, die men nog

zou kunnen opperen, poog uit den weg te ruimen. Vooraf echter zal het onvermijdelijk zijn U het een en ander betreffende de Psalmen en Glossen te herinneren, en U mede te deelen, welk licht daarover onlangs is opgegaan.

De bedoelde 20 psalmen zijn het eerst in 1816 te Breslau in druk verschenen, onder den titel: *Niederdeutsche Psalmen aus der Karolinger Zeit.* Von der Hagen vermeldt in zijne voorrede, dat zij afgedrukt zijn naar een HS. afkomstig van den geneesheer en dichter van Swieten *) te Weenen, hetwelk, met andere in éénen band gebonden, toen in het bezit was van Herrn Legationsrath von Diez. Hij komt tot het besluit, dat dit MS. eene kopie moet zijn van het HS., dat Lipsius bij Wachtendonck had gevonden en waaruit hij zijne bekende glossen getrokken heeft, dewijl de meeste dezer bijna woordelijk daarin teruggevonden worden. Het gemis van den Latijnschen grondtekst, die stellig in Wachtendoncks HS. aangetroffen werd, en het niet volkomen overeenstemmen der Glossen met zijn MS. waren de gronden, waarom hij dit voor eene kopie, niet voor een fragment van Wachtendoncks HS. hield, hetwelk hij verloren achtte.

De Breslausche Psalmen zijn bij ons, met eene overbrenging in het Nieuwnederlandsch en met ophelderende aanteekeningen overgedrukt in het 1ste, 3de en 4de deel van Dr. de Jagers *Taalk. Mag.* De tien eerste zijn bewerkt door den Hoogl. A. Ypey, de overige door den Hoogl. J. Clarisse, welke laatste er eene hoogst belangrijke „inleidende verhandeling" aan toevoegde. Verschillend zijn de oorzaken, die hebben samengewerkt om te maken, dat deze arbeid de belangstelling, die hij verdiende, niet gevonden heeft noch vinden kon.

Vooreerst is het eigenlijke bestudeeren van een document in eene zoo oude taal, waarbij het onophoudelijk opzoeken en vergelijken van gelijkluidende woorden en uitdrukkingen noodzakelijk is, hoogst lastig en vervelend, wanneer de tekst verspreid ligt in brokken, die op zeven verschillende plaatsen in

*) Haupt vermeldt in zijn *Zeitschrift für deutsches Alterthum, neue Folge, B.* I, *H.* 2, blz. 347, dat v. d. Hagen zich in den naam vergist heeft, en dat men niet van Swieten, maar van Santen moet lezen.

drie verschillende deelen van een tijdschrift gevonden worden; vooral wanneer, gelijk hier, een volledige index ontbreekt.

De overbrenging in de hedendaagsche taal, met weglating van den Latijnschen grondtekst, ofschoon wenschelijk voor die lezers van het *Taalk. Mag.*, die geen Latijn verstaan, was verre van een gelukkig denkbeeld. Zonder vergelijking met het Latijn is het Oudnederl. der Psalmen grootendeels onverstaanbaar. Men zal dit inzien, als men bedenkt dat de vertaling interliniair was, en de Nederl. woorden kennelijk meestal juist boven de respectieve Latijnsche geschreven stonden, zoodat de constructie, op weinige uitzonderingen na, geheel de Latijnsche is. Maar niet slechts de constructie, ook de kracht van vele woorden wordt eerst duidelijk door het Latijn. Zoo luidt b. v. Ps. 59, 7 (*salvum fac dextera tua*) in de overzetting: *behaldon duo mit fortheron thinro;* hetgeen Ypey te recht vertolkt door „*doe behouden met* (of *door*) *uwe rechterhand.*" Zal nu iemand den zin van „*doe behouden*" recht vatten, zoo hij dien van *salvum fac* niet verstaat? En ook *fortheron* (*dexterâ*) voor *fortheron hendi* (*dexterâ manu*), moet hem, in weerwil der verklaring: „*rechter* staat voor *rechterhand*", min of meer duister blijven, althans door hem verkeerd beoordeeld worden, indien hij niet met het gebruik van *dextera* en *sinistra* gemeenzaam is. In Ps. 60, 4, komt voor: *factus es spes mea;* de overzetting heeft: *gedan bist tohopa min,* hetgeen Ypey vertolkt door: „*gij zijt geworden mijne hoop.*" Hier is de kennis der conjugatie van *fieri* onmisbaar, anders zal de minkundige *gedan* lichtelijk voor een ouderen vorm voor *geworden* houden, en in geen geval zal hij kunnen begrijpen, waarom er niet, gelijk elders, *geuuurthan* (lees: *gewurthan*) staat.

Doch ook voor latinisten, die den Oudnederl. tekst bestudeeren willen, is de bijvoeging van den Latijnschen zoo goed als onmisbaar, dewijl het niet genoeg is de Vulgata naast zich te leggen. De tekst, die aan de vertaling ten grondslag gestrekt heeft, is misschien nergens meer te vinden. Meestal moet hij overeengestemd hebben met dien, welke op het concilie te Trente voor echt verklaard is; maar ook niet zelden vindt men meer overeenkomst met dien, welken Nôtkêr gebezigd heeft, en Schilters *Thesaurus,* waarin die gevonden wordt, is lang niet in

ieders handen. Wil men de taal met vrucht bestudeeren, dan moet de grondtekst zooveel doeulijk vooraf bepaald zijn. De uitgave in het *Taalk. Mag.* is dus slechts voor weinigen bruikbaar, en moet noodwendig iedereen, geleerd en ongeleerd, van eene gezette studie afschrikken.

Ik kom tot de Glossen van Lipsius. Zij worden gevonden in een brief aan Henricus Scottius te Antwerpen, t. w. in den 44sten der *Centuria III epistolarum ad Belgas.* Lipsius stelde de vertaling, waaruit hij ze getrokken had, gelijktijdig met de bekende eeden van Lodewijk den Duitscher en Karel den Kalen, Hij deelde zijne excerpten mede om zijnen vriend te doen zien. hoezeer de taal sedert was veranderd; en wel met het doel om de dwaasheid. der befaamde etymologieën van Becanus in het licht te stellen, die, met de oudere taalvormen onbekend, alle woorden uit gelijktijdige vormen wilde verklaren. Overeenkomstig dit zijn doel had Lipsius een aantal woorden opgeteekend, die òf geheel verouderd waren, òf in verbuiging sterk van het toenmalig spraakgebruik afweken.

Reeds Clarisse heeft opgemerkt, dat die Glossen hoogst slordig zijn uitgegeven, hetgeen wel aan het herhaalde overschrijven moet geweten worden. Zeker heeft dit driemaal, waarschijnlijk vijf- of zesmaal plaats gehad, vóór zij gedrukt werden. De eerste maal zijn zij, volgens Lipsius verklaring, door hem zelven naar den codex gekopieerd. Vervolgens zijn zij door een onbekende in alphabetische orde gebracht, waarbij deze ze waarschijnlijk meer dan eenmaal heeft moeten overschrijven. In den brief aan Scottius komen zij echter niet in dezelfde orde voor, maar geschift in nomina en verba; welke schifting wel afzonderlijk, vóór het schrijven van den brief, geschied zal zijn, zoodat zij door Lipsius zelven denkelijk nog tweemaal zijn gekopieerd. Bedenkt men daarbij, dat Lipsius, zijn collaborator en de zetter te doen hadden met hun geheel vreemde vormen, en dat het toen gebruikelijke schrift, bij de minste onoplettendheid van de zijde des schrijvers, tot groote onzekerheid en daardoor tot allerlei misvattingen aanleiding gaf, dan kan het wel niet verwonderen, dat de gedrukte glossen vol fouten zijn en dikwijls niet overeenstemmen met het HS., dat von der Hagen gebruikt heeft. Liet men de diacritische teekens weg, dan was

de *u* niet van de *n*, de consonant *dubbele u* (*uu*, nu onze *w*) niet van *nu*, *mi* en *un* te onderscheiden; en volgde daarop nog eene *i*, of de vocaal *u*, dan had men vijf of zes gelijke beentjes naast elkander, en was de onzekerheid nog grooter. In bekende talen was dit bezwaar niet zoo groot, maar in eene onbekende, gelijk het Oudnederl., was falen onvermijdelijk. Een voorbeeld van eene daardoor ontstane vergissing, onder talloozen andere, is de glosse *uinsos* (lees: *vinsos*, visitas) voor *uuisos* (*wisos*) van *uuison*, ohd. *uuisan*, dat *bezoeken* beteekent. De glossen, zoo als zij afgedrukt zijn, hebben dan ook voor een eigenlijk taalonderzoek geene waarde en kunnen tot veel verkeerde gevolgtrekkingen aanleiding geven. Daarom noem ik het voor onze taal eene gelukkige gebeurtenis, dat ons geacht medelid Prof. Pluygers bij een onderzoek der papieren van Lipsius, in de bibliotheek der Leidsche Academie, een handschrift der glossen ontdekte, namelijk de in alphabetische volgorde gebrachte kopie van den collaborator. Uit dit MS., dat ik kortheidshalve de *alphabetische lijst* noemen zal, blijkt, dat de collaborator het schrift van Lipsius niet altijd goed kon lezen; om zijn twijfel te kennen te geven, schreef hij dan: *vide an*, waaruit ik meen te moeten opmaken, dat hij niet in de gelegenheid was den codex zelf in te zien.

De wedergevonden alphabetische lijst geeft een aantal betere lezingen, en maakt van Lipsius arbeid, die tot nu toe onbruikbaar was, een gewichtige bijdrage tot de kennis onzer oude taal *). Als voorbeelden van juistere lezingen in het HS. voer ik aan: *abulgi* (ira) voor *abalgi*, gelijk er in de epistola gedrukt staat; *acusin* (securibus) voor *arusin*, *alendi* (insulae) voor *aleudi*, *anbardon* (asciae) voor *aubardon*, *barinda* (germinans) voor *barida*, *oriepinda* (reptilia) voor *crepinda*, *egiso* (pavor) voor *egisso*, *uuirthan sal* (fiet) voor *uuurthan sal*.

Het wedergevonden HS. is ook in menig ander opzicht eene

*) Onder het drukken dezer mededeeling verschijnt het reeds boven vermelde 2de *Heft* van het „*Zeitschrift für D. Alterthum.*" Haupt heeft daarin de alphabetische lijst naar het Leidsche HS. met een aantal emendaties uitgegeven. Bij meer kennis van het Nederl. zou hij er nog andere gevonden hebben, b. v. voor *tothiti* of *totithi*, waarvan beneden, zou hij geschreven hebben *toti thi*.

groote aanwinst. Het bevat vele woorden, die niet afgedrukt zijn, ofschoon het aantal niet zoo groot is, als het zich aanvankelijk liet aanzien. Er blijkt uit, dat Wachtendoncks MS. zuiverder was dan het door v. d. Hagen uitgegevene, en stelt een toekomstigen uitgever der Psalmen in staat, om menig bedorven woord te emendeeren. Op sommige verbeteringen als *saca* voor *sara*, *geluui* voor *geluni*, *anfreson* voor *anfrison* e. a. zou men van zelf gekomen zijn; maar het is niet waarschijnlijk, dat men van *gesligenero* (*inclinato*, *Ps.* 61, 4) ooit iets had kunnen maken, zoo de glossen niet de lezing *gesigenero* gaven. Doch, wat van het grootste belang is, het MS. geeft bijna overal op, uit welken psalm of lofzang de glosse is ontleend, hetgeen ons nagenoeg altijd in staat stelt om het verband na te gaan, waarin eenig woord voorkwam. Een paar voorbeelden mogen het belang daarvan doen inzien. Van de gedrochtelijke vormen *tothiti* en *totithi* (*apud*) zou niets te maken zijn, indien de cijfers niet naar Ps. 80 verwezen. In mijne edities der Vulgata komt wel is waar in Ps. 80 de praepositie *apud* in 't geheel niet voor, maar wel *in*, dat daar ter plaatse zeer goed door *apud* vervangen kan worden. Vers 8 en 9 luiden: *Audi, populus meus* (sic), *et contestabor te: Israel, si audieris me, non erit* in *te deus recens. Hier* meen ik te mogen lezen: *non erit* apud *te deus recens*. Mag men aannemen, dat de oorspronkelijke tekst die lezing gehad heeft, dan werd *apud* gevolgd door het pronomen personale *te*, hetwelk in de Psalmen door *thi* wordt overgezet; en dan is de uitdrukking *totithi* volkomen gezond en verklaarbaar. Men heeft ze dan slechts in tweeën te scheiden: *toti thi*, d. i. *apud te*. De fout bestaat dan hierin, dat Lipsius *totithi* voor één woord heeft aangezien, en *thi* (acc. van *thu*) onder *apud* begrepen heeft. *Toti* is dan het eigenaardige Nederl. *tot*, mnl. nog *tote*. Tevens blijkt dan dat *totithi*, niet *tothiti*, de ware lezing is. Dergelijke verkeerde aaneenschrijvingen komen in de glossen veel voor; b. v. *geuueinodami* (educavit) voor *geuueinoda mi* (educavit me); *bilgistuthi* (irasceris), een monster, zoo men het niet in drieën scheidt: *bilgis tu thi*, mnl. *belgs du di*, mnl. *belgt gij u*. Een ander voorbeeld levert het 6de vers van Ps. 73, dat ook in de Breslausche uitgaaf gevonden wordt. Daar komt tweemaal het woord *acus* voor, ons he-

dendaagsche *aaks* of *aks* (zware bijl), hd. *axt;* eens in dat. pluralis ter vertaling van *securibus*, den tweeden keer ter vertaling van *securi*. De lijst geeft alleen den meervoudsvorm *accusin* op, doch verklaart dien niet door *securibus*, maar door *securi*, waaraan het enkelv. *acusi* beantwoordt. Daarachter staat geschreven *curis*, denkelijk met het oogmerk om aan te duiden, dat men niet aan *securus* (veilig), maar aan *securis* (bijl) te denken heeft. Intusschen, niets duidt aan, dat *curis* eene abreviatie is, en Lipsius, hoewel hij dat woord den eersten keer zelf moet geschreven hebben, was de bedoeling vergeten. Ofschoon de *c* van *acusi* volstrekt niet onduidelijk is, liet hij toch drukken: „*Arusin*. curis, ut Galli *cures*." Ware de lijst niet teruggevonden, men zou aan het vroeger bestaan van een Nederlandsch woord *arus* (zorg) hebben kunnen gelooven, al zag men ook het verband met het Fransche *ruse* niet in; nu is de dwaling voorkomen, en de cijfers 70 maken alles klaar en duidelijk.

Uit de cijfers volgt nog meer. Er blijkt vooreerst uit, dat de eerste, tweede en derde Psalm, door Dr. Halbertsma uitgegeven, werkelijk ook in Wachtendoncks handschrift stonden, hetgeen tot nog toe slechts eene niet al te waarschijnlijke gissing was, daar in die Psalmen veel meer Hoogd. vormen voorkomen, dan in de latere, dan zelfs in Psalm 19. Voorts blijkt er uit, dat de vertaling niet slechts al de Psalmen bevatte, maar ook de lofzangen van *Mozes*, *Habakuk*, *Jezaia*, *Simeon*, *Zacharias*, *Ambrosius*, *Hanna*, *Maria* en der *drie jongelingen in den vurigen oven*. Er ontbreken wel is waar 19 nummers, waaronder 150; doch dit bewijst m. i. niet meer, dan dat Lipsius uit sommige psalmen niets heeft aangehaald, maar nog volstrekt niet, dat de codex niet compleet was. Uit den 1sten en den 149sten is wèl aangehaald, en de hymnen zullen ook hier, evenals in andere middeleeuwsche psalters, achteraan gestaan en het slot uitgemaakt hebben. Het begin en het einde waren dus aanwezig; en de lacunes bevinden zich op acht verschillende plaatsen, zoodat het niet waarschijnlijk is, dat er in het midden bladen ontbraken.

Ik zou uwe aandacht met die bijzonderheden niet hebben vermoeid, indien zij niet konden strekken om het verband der verschillende brokstukken in te zien en het aanwezig zijn van

een aantal Hoogd. woorden te verklaren te midden van eenen tekst, die m. i. echt Nederlandsch is. Dit laatste is wel gegist en beweerd, maar nog nooit bewezen. Lipsius bepaalde niets aangaande het dialect; hij noemde de vertaling onbepaald *versio Germanica.* Schilter, in zijn *Catalogus auctorum Germanicorum*, laat zich iets bepaalder uit: „ *Idioma non tam Francicum est, quam Saxonicum,*" door *idioma Francicum* blijkbaar het Hd. der Franken in Duitschland, door *Saxonicum* dat der Oudsaksische *Harmonia Euangeliorum* verstaande; het Nederlandsche dialect schijnt hem onbekend gebleven te zijn. Schilter beweerde dus slechts, dat de taal der glossen meer naar het Saksisch trok dan naar het Hoogd., niet dat zij juist Saksisch was. Ypey echter nam zijne woorden zóó op, en verklaarde er zich uitdrukkelijk tegen, met de bijvoeging: „ indien „ wij niet dwalen, zoo is het nederduitsch in dit fragment (der „ psalmen) noch nedersaksisch, noch nederrijnsch, maar zuiver „ nederlandsch duitsch."

Clarisse omhelsde het gevoelen van Ypey, doch voerde niets ter bevestiging aan. Intusschen kunnen wij ons niet van een opzettelijk betoog ontslagen rekenen: vooreerst, omdat Grimm, die nogtans nergens blijken geeft, dat hij de Breslausche Psalmen bestudeerd had, het bestaan van Oudnederlandsche stukken ontkent: maar vooral, omdat Schmeller in zijne uitgaaf van het Oudsaksische heldendicht *Heliand* op de taal onzer psalmen als 't ware beslag heeft gelegd door de meeste woorden in zijn *Glossarium Saxonicum* op te nemen. Ik wenschte het betoog, dat de taal Nederlandsch is, te leveren; en reken mijne taak volbracht, wanneer ik bewezen zal hebben, dat de taal der Psalmen noch Saksisch, noch Nederrijnsch is; dat zij verscheidene uitsluitend Nederlandsche woorden bevat, en de sporen draagt van die eigenaardigheden, die het latere Nederl. kenmerken; en eindelijk, als ik de ongegrondheid zal hebben aangetoond van eenige bedenkingen, die men zou kunnen opperen, of reeds geopperd heeft.

Daar mijn betoog echter niet geldig is van de tongvallen in Groningen, Drente, Overijsel en Gelderland aan gene zijde van den IJsel, evenmin als van het Friesch, zal het vooraf noodig zijn te bepalen, wat ik *het Nederlandsch* noem.

Door het algemeene Nederlandsch versta ik de gezamenlijke tongvallen in de Nederlanden, die, in weerwil van grootere of geringere verschillen in de uitspraak, ééne en dezelfde grammatica hebben, d. i. op dezelfde wijze verbuigen en vervoegen, en die in onze schrijftaal vertegenwoordigd zijn. Daartoe reken ik de verschillende tongvallen in Holland, Utrecht, Noord-Brabant, Zeeland, Antwerpen, Oost-Vlaanderen en Gelderland tot aan den IJsel; ook het Noordhollandsch, dat, hoewel vol Friesche woorden en uitdrukkingen, toch dezelfde grammatica volgt. Aangaande West-Vlaanderen, dat door Saksen bevolkt is en zich nog heden ten dage door eene eigenaardige uitspraak onderscheidt, durf ik niets bepalen. Het bedoelde taalgebied is derhalve ten Noorden en Westen door de zee begrensd, en strekt zich zuidwaarts uit tot aan die gewesten in België en Frankrijk, waar de Romaansche tongvallen beginnen.

De oostelijke grenzen zijn moeielijk, misschien in 't geheel niet te bepalen. Alleen de Geldersche IJsel maakt eene eenigszins scherpe afscheiding; zuidelijker, waar tusschen Maas en Rijn, geene rivieren noordwaarts loopen, vloeien de Nederlandsche en Nederrijnsche tongvallen naar het schijnt onmerkbaar ineen; mij althans zijn geene gegevens bekend, die in staat stellen eene scheidlinie te trekken. De dialecten, die onmiddellijk aan het algemeen Nederl. taalgebied grenzen, zijn derhalve de Saksische aan gene zijde van den Gelderschen IJsel, het Kleefsche en de zuidelijker Nederrijnsche aan den linker Rijnoever, waarin zich sporen van Hoogduitsch vertoonen.

Reeds bij den eersten blik ziet men, dat de taal der Psalmen Germaansch en wel Nederduitsch is; het zou dus bespottelijk zijn, indien ik wilde aantoonen, dat men aan geen Grieksch, Romaansch, Slavoonsch of Keltisch te denken heeft.

Evenzeer acht ik het overtollig het groote verschil met het Scandinavisch, Angelsaksisch en Oudfriesch in het licht te stellen. Alleen zal ik moeten bewijzen, dat wij [illegible] Oudsaksisch, noch ook met Nederrijnsch te do[illegible]

Het Oudsaksisch [illegible] zich, behal[illegible] van verscheidene [illegible] duidelijk [illegible] punten, te weter [illegible] der [illegible] stantieven en in [illegible] ve[illegible]

Het is namelijk bekend, dat de Saksische masculina der zoogenaamde *a-* en *ja-declinatie*, bij Grimm de 1ste en 2de *sterke declinatie* genoemd, in den nom. en acc. van het meerv. op *-os* en *-jos* eindigen, zoodat b. v. *dag* en *herdi* (herder) aldus verbogen worden:

Sing.	*dag*	Sing.	*herdi*
	dagas (*es*)		*herdjas*
	daga (*e*)		*herdja*
	dag		*herdi.*
Plur.	*dagos*	Plur.	*herdjos*
	dago		*herdjo*
	dagun		*herdjun*
	dagos		*herdjos*

Op dezelfde wijze als *dag* gaan ook *berg*, *thorn* (doorn), *hund* (hond), *cuninc* (koning) en vele andere.

De Psalmen volgen die declinatie niet: er komt geen enkele meervoudsvorm op *os* of *s* in voor; en evenweinig in de Glossen. De woorden, die tot de *a*-declinatie behooren, eindigen daarentegen in den nom. en accus. plur. op *a*; namelijk de nominat. plur. *berga, thorna, hunda, cuninga*, en de acc. plur. *daga, biscoba* en *locka*; — van de niet rijke *ja*-declinatie heb ik geen voorbeeld aangetroffen.

In het Saksisch zijn de drie personen van het meerv. der verba steeds gelijkluidend; in het praes. eindigen alle drie op *-ad*, in het praeteritum op *-un*. *Fallen* (vallen) b. v. wordt dus vervoegd:

Praes.	*fallu*
	fallis
	fallid
	fallad
	fallad

geen voorbeeld opgemerkt, doch er is geene reden om te denken, dat hij niet op *t* zou uitgegaan hebben. Zoo vind ik prima plur. *uui salun gesian* (vidimus), *duon sulun* (faciemus), *sulun blithan* (laetabimur), *uui lithon* (transivimus); secunda pl. *anafallit* (irruitis), *reslat* (interficitis); *waint* (suspicamini); tertia plur. *bident* (expectant, *zij verbeiden*), *macunt* (faciunt), *minnunt* (diligunt), *uuerthint* (fiant) enz.

Het aangevoerde toont genoeg, dat het mechanisme van de taal der Psalmen een ander is, dan dat van het Oudsaksisch. Ten overvloede doe ik nog opmerken, dat de Psalmen nog vol zijn van de tweeklanken *ei* (*e i*) en *uo*, die in het Saksische dialect, in *é* en *ó* zijn overgegaan; en dat het eigenaardige Saksische woord *hebhan* of *hevan*, voor *hemel*, er niet in voorkomt, maar wel herhaalde malen *himil*.

De taal onzer Psalmen is evenmin Nederrijnsch als Saksisch, hoeveel schijn daarvoor ook bestaat. De Nederrijnsche dialecten zijn in den grond Nederduitsch, maar met Hoogd. vormen vermengd. Nu komen er in de Psalmen en Glossen, te midden der overgroote meerderheid van Nederduitsche vormen, inderdaad Hoogd. woorden voor, hetgeen natuurlijk aan een gemengd dialect als het Nederrijnsch moet doen denken. Men oordeele echter niet te voorbarig en wete, dat naast al de Hd. woorden, op één na, t. w. *loz* (lot), ook de Nederduitsche vormen aanwezig zijn. Nevens de Hoogd. *butriche* (uter), *ci* en *ce* (ad), *cende* (dentes), *beceihnedo* (signatus), *farnozzun* (consumtus), *lief* (transivit), *luzzilheide* (pusillanimitas), *uuir* (nos), vindt men de Nederd. *butric* en *butrike*, *ti* en *te*, *tende*, *teikon*, *nieton* en *nuton*, *loup*, *luttic*, *uui*, enz. Het doel van den vertaler of glossator kan wel geen ander zijn geweest dan den leek bekend te maken met den inhoud der psalmen en lofzangen, die deze bij de godsdienstoefeningen hoorde aanheffen. Is het denkbaar, dat iemand die zulk een ernstig werk onderneemt, ter vertolking van dezelfde woorden geheel willekeurig nu en dan eene vreemde taal bezigt, met het gevolg, dat hij zijn doel mist? Zal hij zich niet uitsluitend van die taal bedienen, die gesproken en verstaan wordt door hen, voor wie hij vertaalt? Het gezond verstand verbiedt ons zulke onwaarschijnlijkheden aan te nemen en de ongelijkheden aan den oorspronkelij

ken vertaler toe te schrijven? Men kan ze slechts op de rekening stellen van een kopiist, die een ander dialect sprak; in dit geval een Hoogduitscher die iets van het Nederduitsch verstond? Er komen dan ook in de Psalmen en Glossen bijzonderheden voor, die ons volstrekt noodzaken om de germanismen voor fouten van een afschrijver te houden.

In den tijd, toen onze Psalmen vertaald zijn, werd de *ch*-klank in het Saksisch en Hoogd. door het enkele letterteeken *h* voorgesteld, en had de *c*, gevolgd door de *h*, de waarde van *k* + *h*. Zoo ook hier, blijkens *noh*, *thoh*, *naht*, *riht* enz., en *besuuicheide* (lees: *beswic-heide*) van *besuuikan*, *guolicheide* (lees: *guolic-heide*) van *guolic*. De *ch*, ter uitdrukking van den klank *che*, is hier dus eene abnormaliteit. Nu vindt men juist het Hoogd. *butriche* voor *butrike* en *uuerch* voor *uuerc*, van *uuirkan*, met die abnormale *ch* gespeld. Die vormen kunnen dus niet van den oorspronkelijken vertaler zijn; deze zou, gelijk hij ontelbare malen doet, eene enkele *h* gebezigd hebben. — Nog iets, dat opmerking verdient. In de 24 verzen van de drie eerste Psalmen komen 30 germanismen en 6 abnormale *ch's* voor; de glossen, uit den 4den en 5den getrokken, zijn voor meer dan de helft germanismen; maar in de 16 verzen van Ps 19 zijn slechts 2 germanismen en 2 abnormale *ch's*. In de latere Psalmen zijn die fouten nog zeldzamer; b. v. in de 36 verzen van den 68sten komt geen enkel germanisme en slechts ééne abnormale *ch* voor. Is het niet, als of men den kopiist, die aanvankelijk zeer slordig te werk ging, op de vingers getikt en tot grootere oplettendheid aangespoord heeft? — Ons verstand laat dus evenmin toe aan het Nederrijnsch, dat wel Hd. vormen heeft, maar deze dan ook consequent en niet bij afwisseling bezigt, als aan het Saksisch te denken; d. w. z. de taal der Psalmen is evenmin die onzer naaste buren, als die der verderaf wonende taalverwanten; zij kan derhalve wel geene andere dan onze eigene oude taal wezen.

Nu het Saksisch en Nederrijnsch ter zijde gezet zijn, ga ik over tot het meer positieve gedeelte van mijn betoog, namelijk, dat de taal der Psalmen reeds de beginselen der kenmerkende eigenaardigheden van het hedendaagsche Nederlandsch vertoont.

De verbuiging der nomina en de vervoeging der verba van het

Nieuwnederlandsch stemmen het meest met die van het Hoogduitsch overeen; zoo ook die der Psalmen met die van het Oudhoogduitsch. Daarentegen verschillen de pronomina, gelijk nog heden ten dage, zeer in het oog loopend van de Hoogd., en zijn zeer kennelijk echt Nederlandsch. Men treft aan: de personalia *ik* of *ic*, *mi*, *thu* (mnl. *du*), *thi* (mnl. *di*) *hi*, *gi*, *iu* en *sia*; niet *ih*, *mir* of *mih*, *du*, *dir* of *dih*, *ir* (thans *ihr*), *iuh* (thans *euch*); — het possessivum *iuue* (vestrae), niet *iure*; — het interrogativum *uuie* (quis), niet *huuer* (thans *wer*); — de demonstrativa en relativa *dat* en *uuat*, niet *daz* en *huuaz*; *thie*, *thie* (is, qui), niet *der*, *der*. Opmerkelijk zijn de pronom. *iu* (te) en *iuue* (vestrae), die ook nog onder de vormen *iu* en *iuwe* bij sommige Middelnederl. schrijvers voorkomen. Zij geven den sleutel tot de verklaring, hoe wij aan de dubbele vormen *je* en *jou* naast *u*, en *jouw* naast *uw*, gekomen zijn; zij liggen alle in *iu* en *iuue* opgesloten. *U* en *uw* ontstonden door dezelfde versmelting der *i* in de volgende *u*, waardoor uit *fiur*, *diur*, *hiuran*, *stiuran* ons hedendaagsche *vuur*, *duur*, *huren* en *sturen* ontstaan zijn. In *jou* en *jouw* treft men de *wriddhi* (de tweede klankversterking) der *u* aan, die ook in *nou* en *rouw* naast *nu* en *ruw* gehoord wordt.

Tot de woorden, die ik in geene andere Germaansche taal heb aangetroffen, en daarom meen voor uitsluitend Nederlandsch te mogen houden, breng ik: *facon* (dormitare) en *fakinga* (dormitatio), mnl. *vaken* en nnl. *vaak* in *vaak hebben*; *gîpendi* (patens, *gijpend*) van *gijpen*, in *op het gijpen liggen*; *nosada* (impedivit), van *nosan*, mnl. *nosen* (hinderen), nog over in *onnoozel*; *sêr* (dolor), ons *zeer* in *zeer doen*, *hoofdzeer*, enz.; *aland* (insula), thans *eiland*; *huo* (quomodo) ons *hoe*; en vooral het reeds boven besprokene *toti*, mnl. *tote*, nu ons *tot*, waarvoor het Oudhoogd. *zuo za* heeft.

Wel niet uitsluitend Nederlandsch, maar toch ook niet Hoogduitsch zijn *duro* (per), ons voorz. *door*; *hevit* (habet), ons *heeft*; *iemer* (in aeternum), mnl. *ie meer*, nnl. *immer*: *nu* (nunc) ons *nu*; *locka* (capilli), ons (*haar*)*lokken*; *seuu*, *seuuis* (mare, maris), hetwelk de vormen *Zeeuwsch* en *verzeeuwd*, naast *zee*, verklaart.

De zoogenaamde mutae van het Nieuwnederlandsch staan,

over 't geheel genomen, op den eersten trap der klankverschuiving. De hedendaagsche afwijkingen bestaan voornamelijk hierin, dat de aspiraat *th* geheel verdwenen en in *d* overgegaan is, welke *d* in den derden persoon van het enkel- en den tweeden van het meervoud, waar zij steeds als sluitletter voorkomt, tot *t* is verscherpt; dat de *f* aan het begin van eene lettergreep tot *v*, en de *ch* en *b* tusschen twee klinkers tot *g* en *v* verzacht zijn. De Psalmen staan eigenlijk nog geheel op den eersten trap; maar de sporen der genoemde wijzigingen beginnen zich te vertoonen en voorspellen de toekomst. De *th* heerscht nog; maar *dod* en *doud*, *fadur*, *houid* e. a. voor *doth*, *fathar*, *hobith*, hebben reeds de *d* aangenomen. De *f* heeft nog de overhand; maar de *v* vertoont zich in *vardiligodos*, *vergeldan*, *verthe*, *varnunst* e. a. De *ch* (*h*) is reeds tot *g* verzacht in *gisagi* en *giuuigit*; de *b* tot *v* in *heuit* en *houid*. De verzachting der *p* tot *b*, die wij in ons *bestel*, soort van brood of beschuit (lat. *pastellum*) en in *bisschop* waarnemen, vindt men ook hier in *dubi* (profundum) nevens *diupi*, en in *biscoba* (sacerdotes) nevens *biscop*.

Onder de eigenaardigheden van ons idioom behoort de uitstooting der *ch* (*h*) voor eene sluitende *s*; b. v. in *das*, *was* (cera), *wassen* (crescere), in *zes*, *os*, *vos*, voor *dachs*, *wachs*, *wachsan*, *sechs* enz. De Psalmen hebben die *h* nog in *uuahs*, *uuahsmo*, *ohs*; maar *uusso* (lees: *vusso*, vulpium) kondigt de uitstooting aan. — Vervolgens is de overgang van eene *e* vóór eene *n* in *ei*, b. v. in *einde*, *heinde*, *peinzen*, *veinzen*, voor *ende*, *hende*, *pensen*, *vensen*, een eigenaardig Nederlandsch verschijnsel. De Psalmen blijven ook hier niet achterlijk, maar geven *einde*, *heinde*, *eintisc*, nevens *ende*, *hende* en *entisc*; *geuueinoda* (educavit) voor *geuuennoda* (?) behoort er waarschijnlijk ook toe. — Ook de afwisseling van *ei* en *e* in dezelfde woorden, b. v. in *klein* en *kleen*, *bereiden* en *gereed*, *verbreiden* en *breed*, wordt in geene andere taal waargenomen. Men vindt ze insgelijks in de Psalmen, in *einodis* (solitudinis) en *énodi*, in *freison* (interitu) en *frêsa* (interitum), in *teikon* (signum) en *furitêkin* (prodigium).

Er rest mij van de schijnbaar onnederlandsche vormen te spreken. Ik breng er in de eerste plaats toe de pronomina *ini* (eum), thans *hem*; *it* (id), thans *het*; en *iro* (eorum, earum).

Zij schijnen aan het Hd. *ihn*, *ez* (thans *es*) en *ihr* te herinneren, doch kunnen slechts bedenking geven aan hen, die met Middelnederlandsch onbekend zijn en het Nieuwnederl. niet goed beluisterd hebben. Wie geen vreemdeling is in onze Mnl. schrijvers, die weet, dat zij *en* of *ene* en *et* zonder *h*, in de plaats van *hem* en *het* enclitisch bezigden: *hi sloeghen, histen, greepene, saeghet, namet*, voor *hij sloeg hem, gebood hem, greep hem, zag het, nam het. Iro* leeft nog onder den vorm *er*, b. v. in uitdrukkingen als: *Hier zijn stalen pennen; zoek er* (d. i. *van die pennen*) *de beste uit.*

Ook de vormen *hende, tende* enz., met den zoogenaamden *Umlaut*, kunnen aanstoot geven en voor Hoogd. aangezien worden. Men bedenke echter, dat die klankwijzigingen zuiver mechanisch zijn, dat zij oorspronkelijk geene beteekenis hadden, maar, toen de taal nog den hedendaagschen vasten vorm niet had, onder zekere omstandigheden van zelve ontstonden. De *a* veranderde regelmatig in *e*, wanneer zij door eene *i*, later ook, wanneer zij door *e* gevolgd werd; zij bleef echter, waar eene *a*, *o* of *u* volgde. Zoo werd *fani* (lutum) ons *veen*, *hani* (gallina) ons *hen*; maar *fana* (pannus) en *hano* (gallus) werden *vaan* en *haan*. Vele *e's* in onze taal hebben daaraan hun ontstaan te danken; behalve *veen* en *hen*, o. a. *behendig, bestendig, ellendig, inwendig, amechtig* enz. van *hand, stand, land, wand, macht*. Die wet heerschte ook in de taal der Psalmen: naast *hende*, uit *handi*, vindt men *handun* met *a*, omdat daar eene *u* volgt. Het Hoogduitsch heeft dat vermogen om den klank naar gelang der omstandigheden te wijzigen, ofschoon verzwakt, tot heden toe behouden. Het Nederlandsch heeft het verloren, maar dàt het eenmaal dezelfde gevoeligheid bezeten heeft, blijkt onloochenbaar uit de verbuiging van *stad: de stad, der stede, der stede, de stad*; mv. *de, der, den, de steden*, die eerst begrijpelijk wordt, als men weet, dat de vormen der declinatie, waartoe *stad* behoorde, in alle naamvallen, behalve in nom. en acc. sing. op *i* eindigden. In het Ohd. vindt men *stad* aldus verbogen:

Sing.	*stad*	Plur.	*stedi*
	stadi en *stedi*		*stedio*

stadi en *stedi*	*stedin*
stad	*stedi*

Thans zegt men doorgaans *der stad,* en klinkt *der stede* ouderwetsch. Neemt men hierbij in aanmerking, dat men, teruggaande, in het Middelnederlandsch meer dergelijke afwisselingen van *a* en *e* aantreft, o. a. in het achterv. *-schap*, dat naast *-scap* ook *-scepe* (voor *scapi*) luidde, dan kunnen de vormen *hende, tende* enz., voor *handi, tandi* enz. niet bevreemden; zij waren in het toenmalige mechanisme der taal gegrond.

Tot hiertoe heb ik gesproken van bedenkingen, die zouden kunnen geopperd worden; eene andere die mij werkelijk gemaakt is, heb ik opzettelijk tot het laatste bewaard. In onze Psalmen komt het woordje *sig* (sibi, se) voor; dit zou bepaald Hd. wezen en tegen den Nederl. oorsprong der vertaling pleiten. Ik meen de zaak anders te moeten beschouwen. Waar is het, dat het reflexivum *zich,* althans voor zooverre ik weet, bij onze Mndl. schrijvers niet wordt aangetroffen, en evenzeer dat de regelmatige Nederl. vorm *zik* zou wezen. *Sick* treedt tegen het einde der 16de eeuw bij Marnix e. a. plotseling te voorschijn; doch aan eene ontleening uit het Hd. valt niet te denken. Dat een woord bij schrijvers van een geheel tijdvak niet voorkomt, is geen afdoend bewijs, dat het in de taal niet bestaat. Hooren we niet dagelijks in het gemeenzame gesprek zeer gepaste woorden en uitdrukkingen, die in de schrijftaal niet gebezigd worden, maar die er als 't ware slechts op wachten, dat een toongevend schrijver ze voor het eerst of bij vernieuwing in zwang brengt? Hebben wij zoo iets niet beleefd ten aanzien van het pronomen *ze* (4de nv., *eos, eas, ea*), dat sedert eene eeuw uit de schrijftaal verbannen scheen, maar door de talentvolle schrijvers in *den Gids* weder in gebruik is gebracht? Wij hebben verscheidene substantiva, adjectiva en verba van de Hoogduitschers overgenomen; doch is het wel denkbaar, dat *zich* het reflexieve gebruik van *hem* en *haar* had kunnen verdringen, indien het niet in de spreektaal had bestaan? *Dezelve,* dat wij aan de vertaling van Hd. liturgische geschriften te danken hadden, heeft zich in de spreektaal niet kunnen vestigen, en is thans zoo goed als geheel verbannen. — Aan Hd. woorden ge-

ven wij bij het overnemen een Nederlandschen vorm: *derselbe* werd *dezelve*, *ausbündig* werd *uitbundig*, *vorräthig* werd het fraaie *voorradig*. De twee laatstgenoemde woorden, die wij niet aan geleerde vertalers, maar aan blijkbaar ongeletterde winkeliers te danken hebben, bewijzen dat het taalgevoel van zelf de analogie zoekt en vindt. Wie op een reisje door Duitschland Hollanders heeft aangetroffen, die in de landtaal niet zeer vast waren, heeft het onbewuste streven naar analogie zelf kunnen waarnemen, als hij onze onervaren landgenooten van een *dichen tsach* en een *dikten zach*, voor een *dikken tak* en een *dichten zak* heeft hooren spreken. Het zich overal openbarende gevoel voor analogie zou, indien men het Hd. *sich* overgenomen had, er ongetwijfeld *zik* van gemaakt hebben. De overgang van *zik* in *zich* moet dus in den boezem onzer eigene taal hebben plaats gehad; de Psalmen leeren, dat zulks werkelijk het geval geweest is. Het Ohd. schreef *sih*; ware dit overgenomen, de glossator zou ook *sih* hebben geschreven, evenzeer als hij *thoh*, *noh*, *nouanthoh* enz schreef. Nu geven de Psalmen niet *sih* te lezen, maar éénmaal *sic selvan* (Ps. 65, 7) en overal elders *sig*. Dit bewijst, dat *zik* reeds van ouds in het Nederlandsch bestond, en toont tevens, hoe het allengs in *zich* is overgegaan. De *g* in de Psalmen is nog niet onze hedendaagsche *g*, de zachtere zuster der *ch* (*che*), maar de Fransche en Friesche in *grand*, *guerre*; de spelling *auuigki*, *rugki* en *teignon* voor *teiknon* bewijzen het. *Sig* luidde toen nog niet als *sich*, maar zóó wij het Fransche *zig*(*zag*) uitspreken. De *c* of *k* van *sic* begon dus reeds ten tijde onzer overzetting eene verzwakking te ondergaan; zij werd *g* (*gu*), en toen later alle *g's* (*gue's*) de hedendaagsche uitspraak verkregen, moest *sig* wel volgen. Dat men het toen met *ch* schreef, was analoog met *dach*, *wech*, *mach* enz. Ik vermeen derhalve te mogen beweren, dat het woordje *sig* in de Psalmen veeleer vóór dan tegen den Nederl. oorsprong der vertaling pleit, en dat deze vertaling juist strekken kan om een tot heden toe onverklaard verschijnsel op te lossen.

En nu de slotsom mijner beschouwing. Er is buiten het Nederlandsch geene nieuwere taal aan te wijzen, waarvan de taal der Psalmen en Glossen niet in de eene of andere hoofdzaak sterk afwijkt; deze stemt daarentegen òf volkomen met onze

hedendaagsche overeen, òf zij vertoont reeds de sporen der eigenaardigheden, die haar later kenmerken; het onnederlandsche, dat er in voorkomt, is niet afkomstig van den glossator, maar van een lateren afschrijver, die geen Nederlander was; en datgene, wat men als bewijzen van eene vreemde taal zou kunnen aanmerken of werkelijk aangemerkt heeft, is gebleken juist echt Nederlandsch te zijn. Wij mogen ons die Psalmen en Glossen derhalve met het volste recht toeëigenen; en dit kan ons niet onverschillig wezen, want wie ze bestudeert, die zal er eene rijke bron voor de geschiedenis onzer taal van de 9de eeuw af, en daarmede tevens voor de kennis der hedendaagsche in vinden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JUNI 1866.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL, T. ROORDA, L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN, J. P. SIX, J. A. C. VAN HEUSDE, L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, D. HARTING, J. VAN LENNEP, J. H. HOLWERDA, L. A. TE WINKEL, O. VAN REES, J. C. G. BOOT.

De Heeren Leemans, Borret en het nieuw benoemde Lid Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge hebben bericht ingezonden, dat zij door bijzondere redenen verhinderd zijn deze Vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering van de Afdeeling wordt gelezen en vastgesteld.

De Secretaris leest eene Missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken, gedateerd op 11 Mei ll., maar eerst na afloop der vorige Vergadering aan hem bezorgd, inhoudende kennisgeving, dat Z. M. op den 7den Mei de benoemingen der Afdeeling heeft bekrachtigd. Aan de Heeren H. Kern te Leiden, O. van Rees te Utrecht, Jhr. J. K. J. de Jonge te 's Gravenhage is van hunne benoeming tot gewone Leden kennis gegeven. De Heer van Rees ter Vergadering verschenen, wordt

door den Voorzitter verwelkomd. Ook aan den nieuw benoemden Correspondent den Heer A. W. Kinder de Camarecq, Direkteur der kultures op Java, en aan het buitenlandsch Lid den Heer H. Hoffmann von Fallersleben op het slot Corvey bij Höxter is van die benoeming kennisgeving gezonden.

De Heeren C. W. Opzoomer en W. Moll zijn weder tot Voorzitter en Onder-Voorzitter benoemd.

Wordt gelezen een brief van den Heer Hoffmann von Fallersleben, dankzeggend voor de eervolle onderscheiding, waarmede de Afdeeling zijne wetenschappelijke verdiensten heeft vereerd.

Voorts zijn nog ingekomen en worden voor kennisgeving aangenomen een brief van de Commissie tot regeling van het 9de Nederlandsch letterkundig congres uit Gent, en twee programma's der prijsvragen door de philosophisch-historische klasse der koninklijke Pruisische Akademie van Wetenschappen voor 1868 uitgeschreven.

Vervolgens wordt het woord verleend aan den Heer Brill. Hij levert eene bijdrage tot beantwoording der vraag, of het met de wijsheid en het juiste inzicht onzer voorvaderen wel overeen te brengen is, dat zij in 1715 het Barrière-traktaat hebben gesloten. Was het raadzaam eene krijgsmacht zoover buiten de grenzen te zenden, blootgesteld aan verwikkelingen met den landsheer en de ingezetenen van de Zuid-Nederlandsche gewesten en in gevaar om afgesneden te worden? Was het niet beter de natuurlijke grenzen, de groote rivieren, des noods de linie van de Greb te versterken? Het jaar 1672 had immers geleerd, dat een veroveraar de zuidelijke gewesten kon ontzien, en toch onze grenzen overtrekken.

De Spreker meent, dat onze voorouders voldoende gronden hadden om op het bekomen van die zuidelijke barrière gesteld te zijn. Vooreerst waren zij feitelijk in het bezit gekomen van verscheidene grenssteden in de zuidelijke Nederlanden, toen de laatste Oostenrijksche vorst op den troon van Spanje hunne

hulp tegen Lodewijk XIV had ingeroepen. De uitslag van den Spaanschen successieoorlog bevestigde hen in het bezit der zuidelijke gewesten. Dit niet als een waarborg te gebruiken tegen het gevaar van op nieuw bedreigd te worden van den kant van Frankrijk, kon niemand wenschelijk voorkomen.

Doch, zal men vragen, waarom hebben onze voorouders niet veeleer getracht de soevereiniteit over de zuidelijke Nederlanden te bekomen, en hun macht aldus te versterken? De vraag eener vereeniging tusschen de noordelijke en zuidelijke gewesten was niet zoo gemakkelijk op te lossen. Hoe en met welk een titel zouden de laatsten in het staatsverbond zijn opgenomen? Zou hun op gelijken voet vertegenwoordiging en stem in de Staten-Generaal zijn verleend? Maar in dit geval zou de geest, die in de vereenigde gewesten heerschte, door de feodale en klerikale elementen van het Zuiden geheel verdrukt zijn. Of zou men het Zuiden als generaliteits-landen hebben bestuurd? Maar de macht en het aanzien van Vlaanderen en Brabant verboden daaraan zelfs te denken. Al hadden dus de andere mogendheden eene vereeniging kunnen goedkeuren, zij zou voor ons niet nuttig zijn geweest.

Ten anderen: er waren vorsten, die het bezit der zuidelijke gewesten voor zich begeerden, en hiertegen moesten de Staten waken. Vestigde zich te Brussel een eerzuchtig, ondernemend landvoogd, hetzij een edelman of een vorst, zoo zoude zijn streven en zijn invloed voor de noordelijke gewesten bedenkelijk hebben kunnen worden. Hij zou daar eene partij gevonden hebben, geneigd om een eminent hoofd in te roepen, en moeijelijk zou hij aan de verzoeking weerstaan hebben om de beide van één gereten stukken van een geheel weder te vereenigen onder zijn bestuur. Het is bewijsbaar, dat Marlborough zich gevleid heeft met de landvoogdij der Spaansche Nederlanden en te gelijk niet vreemd is geweest aan de hoop, dat hem het stadhouderschap der vereenigde provinciën eens zou worden aangeboden. Later lachte den Maarschalk van Saxen het denkbeeld toe, dat hij van de door hem veroverde Zuidelijke Nederlanden een vorstendom zou maken. Daarom spaarde hij in 1747 het Oostenrijksche leger; want van Oostenrijk had hij de verwezenlijking van zijn denkbeeld te ontvangen. Wie zich daar

kon vestigen, voor hem bestond de kans om te bewerken, wat noch aan Spanje, noch aan Frankrijk gelukt was, om namelijk de gezamenlijke Nederlanden in de wettige vormen van staat en godsdienst te vereenigen. Aan geen Prins van Oranje hebben de Staten immer de aanwinst der zuidelijke Nederlanden gegund; hoe zouden zij dan hebben kunnen dulden, dat een eerzuchtig landvoogd van minder rang dan de Prinsen van Oranje van daar uit hunne vrijheid kon belagen? Dit werd volgens den Spreker best verhoed door het Barrière-tractaat. Hierdoor toch behielden de Staten invloed en konden door hunne krijgsmacht de geheele zelfstandigheid der zuidelijke Nederlanden keeren; zij werden voor de jaloersche regering der vereenigde provinciën als het ware geconfiskeerd.

De Heer van Lennep kan zich met de zienswijze van den Heer Brill wel vereenigen, maar meent dat de begeerte om een voormuur tegen Frankrijk te hebben vooral de Staten leidde. De Staten hadden geld over om de bezetting der grensvestingen te onderhouden, ten einde de Noordelijke provinciën tegen een aanval van Lodewijk XIV te waarborgen. — De Heer Brill antwoordt, dat de voorstelling van den Heer v. Lennep meer past op den tijd, toen aan de Barrière minder de hand werd gehouden en toen keizer Josef II onze stelling in zijne Nederlanden ondermijnde. In den beginne was daar een aanzienlijke legermacht, bestaande uit Nederlandsche en Duitsche soldaten. Daarom werd de godsdienstoefening der protestantsche troepen bij het tractaat geregeld en zag de Roomsche geestelijkheid met leede oogen de tegenwoordigheid dier manschappen in die gewesten.

Op een vraag van den Heer van den Bergh, of het sluiten van de Schelde ook niet een der motieven van het Barrière-tractaat is geweest, antwoordt de Spreker, dat die opmerking zeer juist is. De handelsjaloezij was zeker een gewichtige drijfveer om geenerlei autonomie aan de zuidelijke gewesten te gunnen.

De bijdrage van den Heer Brill wordt niet voor de bijdragen aangeboden.

De Heer te Winkel leest eene bijdrage ten betooge, dat de spelling van *nogtans* met *g* steunt op de beginselen, die bij de regels der spelling moeten gevolgd worden, namelijk die van de uitspraak en die van de gelijkvormigheid. Nu het nuttig geacht is de onderscheiding tusschen *nog* en *noch* te behouden, vordert de gelijkvormigheid *nogtans* van *nog*, *etiam*, afgeleid en met *dan* samengesteld, ook met *g* te spellen, even als de *g* in *klaagtoon* en *oogtand* wordt behouden. *Nogtans* is eene bevestiging; *nochtans* zou niet anders dan eene ontkenning kunnen wezen. De Spreker beweert, dat wie desniettemin om de volgende *t* in dit woord de *ch* noodig acht, dan ook *koochte*, *laachte*, *droochte* enz. moet schrijven.

De Heer Koenen verklaart zich met het resultaat van den Spreker te vereenigen, maar komt op tegen de reden opgegeven voor de verschillende spelling van *nog* en *noch*. Volgens hem komt *nog*, quoque, van *nu* en *ook*; *noch*, nec, is verkort van *nochte*, bestaande uit het ontkennende *ne* en *ofte*. De Heer te Winkel verwerpt de eerste afleiding, daar de *o* dan lang zou moeten zijn, en kort is.

De Heer Roorda zegt, dat in de Friesche uitspraak wel degelijk verschil tusschen de g en ch op het slot der woorden wordt gehoord en meent, dat dit ook in het Hollandsche *nog er eens* het geval is. In de plaatsing van de *g* vóór *t* vindt hij geen bezwaar.

De Heer Brill meent, dat in de woorden *hoogte*, *laagte*, *diepte* de *d* is uitgevallen, die zich in *koude* heeft staande gehouden. Het suffix *te* achter bijvoegelijke naamwoorden is naar zijne meening eene latere formatie van zelfstandige naamwoorden.

De Heer Harting vraagt, of men volgens den regel der gelijkvormigheid dan ook niet onderscheid moet maken in de spelling van *ligt*, levis, en *licht*, lux, en van *digt*, densus, en *dicht*, poësis.

De Heer te Winkel verklaart niet te gelooven, dat in deze woorden gelijk gevaar van misverstand bestaat als in *nog* en *noch*, en daarom heeft men den regel van de scherpe *ch* vóór *t* vastgehouden.

De Heer Janssen biedt een exemplaar aan van zijn jongste geschrift: *Les inscriptions Grecques et Etrusques des pierres gravées du cabinet de S. M. le roi des Pays-bas, la Haye* 1866. Het wordt in dank voor de boekerij aangenomen.

De Heer Leemans heeft bericht ingezonden, dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst berichten zijn ingezonden door het Lid der Afdeeling Mr. J. Dirks te Leeuwarden en door den Heer Arnaud Schaepkens te Brussel.

Niets meer in behandeling zijnde, wordt de Vergadering gesloten en verdaagd tot September.

OVER

DE OUDHEID EN BETEEKENIS

VAN HET

WAPEN VAN HAARLEM.

DOOR

H. J. KOENEN.

Sints eenigen tijd heeft de Wapenkunde ook hier te lande meer algemeene aandacht begonnen te wekken, dan tot dus verre het geval was geweest; een verschijnsel, waartoe ons geacht Medelid L. Ph. C. van den Bergh, zoo niet de eerste aanleiding gegeven, dan toch het eerst eene zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd *). Sedert dien tijd hebben de belangstelling, die men voor de Sphragistiek heeft opgevat, en de verzamelingen van zegels, hier en daar aangelegd, die studie aanmerkelijk bevorderd, en heeft de voorlezing van onzen bekwamen stadgenoot Ter Gouw, „Over den oorsprong der Wapens van geslachten en steden" †) veler aandacht getrokken. Nog dezer dagen heeft de Heer Alberdingk Thijm eene doorwrochte Verhandeling gewijd aan een hernieuwd onderzoek naar den oorsprong van het Wapen van Amsterdam §). Ik gevoelde mij door dit een en ander genoopt, om op mijne beurt een onderzoek in te stellen naar den oorsprong en de beteekenis van het Wapen van Haarlem, waarover èn Ter Gouw, èn ons geacht Medelid Dirks, die dit onderwerp eenige jaren vroeger behandelde, **) zich

*) In Nijhoffs *Bijdragen*, Dl. IV. Later door het afzonderlijke werk: *Grondtrekken der Nederlandsche Wapenkunde*. Amst. 1847.

†) In bovengenoemde *Bijdragen*, Dl. II der Nieuwe Reeks, bl. 1 vv.

§) Septembernummer van *de Gids*, bl. 389—422.

**) In *De Vrije Fries*, Dl. II. bl. 286—288.

gehouden hebben aan het gevoelen, nu eene eeuw geleden uitgesproken door Van Oosten de Bruyn in zijne *Beschrijving en Geschiedenissen van Haarlem;* een gevoelen, dat mij voorkomt, na al hetgeen sedert is aan het licht gekomen, de proef niet meer te kunnen doorstaan.

Volgens de Haarlemsche overlevering heeft deze hoofdstad van het aloude Kennemerland haar wapen te danken aan de uitstekende dapperheid harer burgers bij de verovering van Damiate gedurende den zesden kruistocht; ten gevolge waarvan de Duitsche Keizer onzen Graaf Willem I tot ridder zou hebben geslagen, en de Haarlemmers, die hem op den tocht naar Egypte gevolgd waren, als hulde aan hunne krijgsdeugd, op hun wapenschild een zilveren zwaard geschonken; terwijl de Patriarch van Jeruzalem, uit erkentenis van 'tgeen op dien tocht, ook ten behoeve der vrijheid van het Heilige Land, was verricht, er het Patriarchenkruis aan toevoegde. Wien is het niet bekend, dat onze begaafde Tollens die gebeurtenis in zijne *Nieuwe Gedichten* onder den titel van „De Verovering van Damiate" op keurige wijze heeft bezongen?

De oudste Schrijver, die deze overlevering heeft te boek gesteld, is de bekende prior van het voormalige Karmelietenklooster te Haarlem, in de tweede helft der XV^de^ eeuw, Johan Gerbrandsz. van Leiden, gewoonlijk Johannes a Leidis genoemd, wiens Kroniek langen tijd den grondslag onzer oudere Hollandsche Geschiedenis heeft uitgemaakt, en nadat hij door velen als een uitventer van oude sprookjes was verworpen, door de kritiek van Kluit op goede gronden, als „een Schrijver, nog nooit naar verdienste gewaardeerd," is gehandhaafd geworden *). En ofschoon het waar is, dat Jan van Leiden ruim twee eeuwen na de gebeurtenis heeft geleefd, hij is toch de oudste Schrijver, wiens getuigenis kan worden bijgebracht; een getuigenis dat wel mag gelden, zoolang het niet door nog oudere stukken of oorkonden weêrsproken wordt.

Met het verhaal van Jan Gerbrandsz. stemt overeen de getuigenis van een onuitgegeven Haarlemsch Kroniekje, waarvan

---

*) „Scriptor suo merito nunquam aestimatus." *Hist. Crit.* Tom. I. Pars 2. p. 93.

ons Van Oosten de Bruyn een uitvoerig uittreksel geeft *); de zoogenaamde *Divisie-Kroniek*, die Jan van Leiden meestal op den voet volgt, en voorts de Goudsche arts Reinier Snoy in zijne Annalen, te Frankfort in 1620 door den Rotterdammer Jacob Cool in het licht gegeven. Van deze oude overlevering getuigt ook het jaarlijksch feest, nog ten tijde van Hadrianus Junius telkens op Nieuwjaarsdag gevierd, waarop de kinderen ter herdenking der overwinning, door de Haarlemsche koggen op den Nijl behaald, een optocht door de stad hielden met vaartuigen, waarvan de voorstevens van zagen voorzien waren; en de Haarlemsche rector Schrevelius vermeldt ook nog het spreekwoord, aan dezelfde gebeurtenis ontleend: „tis een manneken om op een prauw te zetten" †); terwijl eindelijk de klokken, te Damiate veroverd, eene plaats kregen in het bovenste van den toren der St. Bavo'skerk, waar zij dagelijks, ter nagedachtenis van den bevochten zegepraal, werden geluid. De schilderijen en kunstig geweven tapijtwerken, waarmede de Regeering van Haarlem de overlevering heeft willen vereeuwigen, zijn alle eenige jaren jonger dan de eerste uitgave der Kroniek, en waarschijnlijk naar aanleiding daarvan vervaardigd in de eerste helft der Zeventiende eeuw §).

De Hoogleeraar Hamaker heeft vóór een veertigtal jaren, bij gelegenheid der uitgave van den Arabischen geschiedschrijver Makrizi, in de Gedenkschriften van de Derde Klasse des Instituuts op zeer voldoende wijze betoogd, dat het verhaal van het doorzagen der ijzeren keten, waardoor de Nijl was afgesloten, op geen genoegzamen historischen grond steunde; maar hij voegt er als in éenen adem bij: „Hetgeen Johannes a Leidis vervolgens vermeldt, dat de Keizer Graaf Willem wegens zijne krijgsdeugd tot Ridder geslagen, en aan de Hollandsche Vorsten

---

*) *Beschrijving en Gesch. van Haarlem*, Dl. I. bl. 42.

†) *Harlemias*. Haarl. 1641, bl. 39—42.

§) Jo. a Leidis werd eerst uitgegeven door Fr. Swerts, in diens *Rerum Belgicarum Annales Chronici, de bellis, urbibus, situ et moribus gentis antiqui recentioresque Scriptores*. Francof. 1620, fol. Met zijn verhaal komt overeen de *breviculus* onder de beeltenis van Graaf Willem I, insgelijks afkomstig uit het Haarlemsche Karmelieten-klooster en thans nog op het stadhuis te Haarlem voorhanden; (waarschijnlijk uit de XVde eeuw).

toegestaan heeft om onder de keizerlijke banier ten strijde te trekken, en dat van Keizer Frederik en den Jeruzalemschen Patriarch eershalve een nieuw wapenschild aan de Haarlemmers is geschonken: dit bevat op zich zelf genomen, niets verwerpelijks, wanneer niet wellicht uit geloofwaardige oorkonden, door een Stadswapen gewaarmerkt, mocht kunnen worden bewezen, dat die zinnebeelden òf ouder zijn dan de krijgstocht tegen Damiate, òf eerst in lateren tijd in gebruik zijn gekomen. Mits men slechts het door Johannes van Leiden aan Frederik Barbarossa toegekende bedrijf op Frederik II overbrenge, die, ofschoon hij zelf aan den kruistocht geen deel nam, evenwel aan de kruisvaarders bijstand verleende, en niets méer verlangde, dan de Leenvorsten van het Duitsche Rijk, die destijds tot afval overhelden, door zulk een betoon van goedgunstigheid en vereering aan hunne aanvaarde verplichting te verbinden. Daartoe vereerde hij dan in de eerste plaats den Graaf zelven; vervolgens, daar hij niet allen hoofd voor hoofd met eerbewijzen kon begiftigen, en hij in de talrijke schare van Hollanders en Friezen moeielijk onderscheiden kon, welke stedelingen boven anderen lof verdiend hadden, oordeelde hij vooral de stad te moeten onderscheiden, welke de Graaf zelf ten zetel van zijn gezag had verkozen" *). — De Hoogleeraar alzoo de overlevering niet onwaarschijnlijk oordeelende, heeft voor later onderzoek overgelaten, na te vorschen, uit welke betrouwbare historische gegevens de sage omtrent het aandeel der Haarlemmers in de verovering van Damiate ontstaan is, en welke gevolgen men daaruit omtrent den oorsprong van het Haarlemsche wapen op wettige wijze mag afleiden. Laat ons zien, wat daarvan is.

In de eerste plaats doet zich hierbij de vraag voor: of men wel reeds in 1219 aan een Haarlemsch wapenschild kan denken, daar Haarlem eerst, (zoo men wil,) in 1245 stadsrechten heeft erlangd; en in een tot dus verre onuitgegeven stuk van een eeuw vóor den tocht naar Damiate (voorkomende in het

*) *Comment. lat. Classis Tertiae*, Tom. II. p. 88, 89. Bij deze verhandeling zijn twee platte gronden van de stad en den omtrek van Damiate gevoegd, welke de gelegenheid van het oorlogstooneel zeer aanschouwelijk voorstellen.

Nieuwe Charterboek door onze Afdeeling der Akademie uitgegeven *),) in zekere Acte, behelzende eene verdeeling van goederen tusschen Abt Adalard van Egmond en zekeren Eilger (eene oorkonde van ongeveer 1120), van Haarlem niet als *oppidum* wordt gewag gemaakt, maar slechts als een *locus Harlem nominatus:* dus eerder een vlek, eene *villa,* dan eene eigentlijke stad. De vraag ligt voor de hand: wanneer Haarlem eene eeuw vroeger nog slechts een vlek was, hoe kan zij in 1219, honderd jaar later, reeds met een stadswapen zijn begiftigd geworden?

Ik antwoord: die eeuw was juist de eeuw van de krachtige opkomst der Steden. In Duitschland was de stichting van eigentlijke *oppida* door het aanleggen van wallen en het graven van grachten reeds onder de regeering van Hendrik den Vogelaar in de tiende eeuw aangevangen †). En waar behoefde men in de gansche streek tusschen de Wezer en Schelde, zóo zeer eene beveiliging door poorten, wallen en grachten, als in Kennemerland, dat onophoudelijk voor de invallen der Westfriezen blootstond: zoo als dan ook, volgens getuigenis van Melis Stoke, de Haarlemmers in 1155 een aanval van de Drechter Friezen afsloegen, en bij die gelegenheid negenhonderd hunner deden sneuvelen §). Hieraan zal het ook wel toe te schrijven zijn, dat de Graven van den tweeden, den Hamelandschen of Gentschen Stam, van Dirk VI af, hunnen hoofdzetel in Haarlem schijnen gevestigd te hebben, omdat die veste en Alkmaar de brandpunten waren der telkens hernieuwde worsteling tegen zijne strijdlustige naburen. Het komt mij dan ook voor, eene dwaling te zijn, dat Haarlem vóór het verleenen van het Charter van 1245, door Graaf Willem II gegeven, toen het onder dien Vorst kwam, geen *oppidum* zoude geweest zijn **). Volgens de overlevering stond Haarlem vroeger onder de Vrijheeren

---

*) Dl. I. N°. 106. De plaats is mij nog vóor de uitgave van dit Deel door de goedheid van ons geacht Medelid Delprat bekend geworden.

†) Van dezen Keizer schrijft de Annalista Saxo (ad Ann. 927): *Concilia, conventus et convivia in urbibus voluit celebrari, quibus exstruendis die et nocte operam dabat, ut in pace discerent, quid in necessitate agendum esset.*

§) *Rijmkronijk.* Uitg. van Huydecoper, Dl. I. bl. 391.

**) Men leest al aanstonds in het begin: *Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem, petitioni incolarum ejusdem oppidi condescendens,* caet. — *Handvesten,* bl. 1.

van Oud-Haarlem, en voerde hun wapenschild, bestaande in twaalf meerlen zonder bek of klaauwen, drie aan drie door een zilveren kruis afgedeeld. Onder al de Handvesten van Haarlem is dit eerste het éenige, dat door den Graaf wordt gegeven onder medewerking van getuigen, en daaronder treedt in de eerste plaats op, als natuurlijke beheerscher dier stede, Simon van Haarlem; voorts Lubbrecht, Abt van Egmond, Nicolaas van Persijn, Diederik Burggraaf van Leiden, en Heer Diederik van Teylingen. In de XVII^de^ eeuw was een nazaat van dezen Ridder Van Teylingen nog in het bezit van alle de Handvesten van Haarlem, volgens hetgeen Schrevelius meldt *). Wij mogen er, mijns inziens, uit opmaken, dat in 1245 de stad van het destijds zeer vervallen geslacht harer oorspronkelijke heeren ontslagen, onder de schuts der Grafelijkheid overging, zoo als dan ook haar zegel sedert het randschrift voerde *Oppidum liberum de Haerlem* †). Vandaar dat, toen omstreeks den tijd van den Munsterschen vrede, de familie van Renesse van Elderen, die de heerlijkheid Oud-Haarlem van de Van Teylingens had verworven, zich „Vrijheeren van Haarlem" noemden, de Staten van Holland en Westfriesland bij Resolutie van 11 Mei 1649 hun verboden dien titel te voeren.

In de tweede plaats verdient de bedenking te worden overwogen, waarom andere Historieschrijvers, zoo als een Melis Stoke, en vooral de ooggetuige der verovering van Damiate, Magister Olivier, Scholasticus van Keulen, die de kruisvaart naar Egypte gepredikt en naderhand beschreven heeft, van de roemrüchtige bedrijven der Haarlemmers geene uitdrukkelijke melding maken? Ik antwoord, dat behalve de geringe waarde, die men aan een *argumentum a silentio* te hechten heeft, het stilzwijgen van een Egmonder monnik, die op Haarlem geene rechtstreeksche betrekking had, niet behoeft te bevreemden. — En wat den Magister Oliverius aangaat, zoo valt van zelf in het oog, dat veel van hetgeen hij van de Friezen verhaalt, ook van de Kenne-

*) *Harlemias*, p. 216. Dat de meeste steden omstreeks het midden der XIII^de^ eeuw reeds van wapens voorzien waren, leert ons Meerman, *Geschiedenis van Graaf Willem van Holland*. Dl. III, bl. 338.

†) Even zoo voerde Purmerend het wapen van Eggert, Woudrichem dat van Altona, Maassluis dat van Egmond Kenenburg, welke eigentlijk geslachtswapenen harer heeren waren. Ter Gouw, t. a. pl. bl. 21.

mers kan en moet verstaan worden. als die, nevens de Keulenaars, een groot aandeel in de verovering van Damiate gehad hebben In den persoon van Egidius van Zierikzee, wiens heldenfeiten voor Damiate door ons geacht Medelid Delprat vóor eenige jaren op eene belangwekkende wijze zijn beschreven, hebben wij het voorbeeld van een Zeeuw, die bij den Keulschen Magister onder de algemeene benaming van *Friezen* schuilt *); en zouden wij daaronder niet nog eerder Kennemers te verstaan hebben, die, aan de Westfriezen grenzende, en soms met hen gemeene zaak makende, wel-meer onder die benaming vermeld worden? Zeker waren zij door de gedurige worsteling met hunne naburen tot het krijgsleven gehard, en worden wellicht als 's Graven keurbende in de Kronijk van a Leidis door de uitdrukking van *armigeri electissimi* bedoeld.

De legende van de zaagschepen schijnt ontstaan te zijn uit de zamenvoeging van twee feiten: dat der verovering van den toren op het eiland in den Nijl door het gebruik maken van twee koggeschepen, waarop, naar de aanwijzingen van den Scholasticus van Keulen, een houten toren was gebouwd, bestemd om den Nijltoren der Sarracenen te vermeesteren; — en op de verbreking van de schipbrug door een tiental wakkere krijgslieden, waaronder wederom, naar het verhaal van Magister Oliverius, de Friezen den voornaamsten rol gespeeld hebben †). De verovering van den toren en het doorbreken van de afsluiting der rivier, zijn de twee hoofdfeiten der belegering geweest, die men in de overlevering heeft dooréén vermengd; en dat dit verhaal de gedaante kreeg van een doorzagen der ijzeren keten, die den Nijl afsloot, is waarschijnlijk voortgekomen uit de herinnering van den aanval der Venetianen op de ijzeren keten, die de haven van Constantinopel afsloot, bij de verovering van die stad door de Kruisvaarders in het jaar 1203 §). Geneigd

*) Men verg. den Zesden Excursus van Kluits *Historia Critica*: *De Hollandiae et Frisiae sub Roberto Fresone distinctione.* Tom. I. p. 91—99.

†) Eccard, *Corpus hist. medii aevi.* Tom. III. p. 1407, 1408.

§) "The enormous and massy links of iron were cut asunder by the shears, or broken by the weight of the galleys, and the Venetian fleet, safe and triumphant, rode at anchor in the port of Constantinople." Gibbon, *Decline and Fall.* ch. 60.

om andere Oostersche steden met Constantinopel te verwisselen, heeft ook de „Klerk der lage landen" in zijne Kroniek den Patriarch van Constantinopel in plaats van dien te Jeruzalem genoemd.

Hoe het zij, de overlevering omtrent den oorsprong van het Haarlemsche wapen is onafhankelijk van de legende omtrent de zaagschepen, daar er op het wapen der Stad noch zagen noch koggen voorkomen. Men heeft zich dan ook niet te bekommeren om den vorm der drie zaagscheepjes, tegenwoordig in de Groote Kerk te Haarlem opgehangen, daar deze geenszins de oude koggen van den tijd van Graaf Willem voorstellen, maar naar de schilderijen van den Haarlemschen Schilder Corn. Van Wieringen door zekeren David Koenen vervaardigd zijn, en namens het groot Schippersgilde te Haarlem aan de kerkmeesters van genoemde kerk in 1686 vereerd *).

Wat, in de tweede plaats, de overlevering omtrent de buitgemaakte kerkklokken die in de St. Bavo's kerk zouden opgehangen zijn, betreft, daaraan schijnt niet dezelfde waarde te kunnen worden toegekend als aan de verleening aan de Stad Haarlem van het wapen, waarvan zij zich sedert bediend heeft. Immers in eene nog onuitgegeven Kroniek van het eiland Marken, geschreven door zekeren Muus Elbertsz., bijgenaamd Casteleyn †), en begonnen in 1508, wordt verhaald, dat de zoogenaamde Damiaatjes waren vervaardigd door eenen Klokkengieter geheeten Johannes Dirkes te Aalst, bloedverwant van Nicolaas van Nieuwland, die door Paus Pius IV den 26sten Mei 1561 tot Bisschop van Haarlem benoemd was, toen de Parochiekerk van die stad tot bisschoppelijken Dom zou worden verheven; waartoe de nieuwe Bisschop de vrijwillige giften van alle geloovigen inriep. Johannes Dircks wilde door die klokken de nagedachtenis vieren van zijnen voorzaat Wybo Wartena, die in 1219 voor Damiate het leven liet, en verklaarde daarbij „zich

*) Zie J. Wolff, *Beschrijving van de Groote of St. Bavo-Kerk te Haarlem.* Haarl. 1846, bl. 87—91. Verg. Mijne *Voorlezingen over de Geschiedenis van Scheepsbouw en Zeevaart*, 2de Lezing.

†) Deze Muus was mogelijk een nabestaande van Cornelis Musius, abt van St. Aagtekloster, die ooggetuige was van de plechtige inwijding des bisschops van Haarlem den 5den Febr. 1562, waarvan hij een nauwkeurig verhaal gaf in eenen brief welke nog bewaard wordt. Zie Wolff t. a. p., bl. 60.

door die gifte te willen verzekeren van die hulpe onzes lieven Heeren Jesu Christi, tot syn waereltlicke en eeuwige profyte, ende opdat syne clockegieterye in bloeie soude augmenteeren." — Deze klokken moesten volgens het verlangen van den gever: „elcken dagh getrocken worden, om als cloosterbellekens voor de geestelicke broeders ende vrome susterkens te dienen, en teffens om tot herinnering te verstrekken aan synen voorzaat Wybo Wartena, soowel als aan den roem en de heerlickheyt van Haerlems poorteren en heur ghetrouwe helpers op hare toghte naer den Heylighen Lande, en tot Damiaten, tot eere onses lieven Heeren Jesu Christi;" om welke reden de klokjes van Dircks versierd waren met het opschrift: *Vicit Vim Virtus;* terwijl aan de andere zijde stond: *Joh^s. Dircks me fecit A^o. Jesu Christi XV^cLXIIII. Aelst.* Beide de opschriften waren gescheiden door de af beelding van twee kasteelen of torens met het onderschrift DAMIATEN *).

Het geschenk van Dircks werd op de gestelde voorwaarde aangenomen, en de geschonkene klokken ingewijd en voor het eerst geluid op den 19^den November, zijnde de verjaardag der inneming van Damiate: „naar welke gebeurtenis (voegt de Kroniek er bij) om het bijzonder aandeel, dat de Haarlemmers met die van Staveren en die van het eiland Merchem (Marken) in dien tocht genomen hadden, zoo heeft men om die reden deze klokjes eerst de „Damiaten-bellekens" genoemd, waarvoor men later eenvoudig „de Damiaatjes" heeft gezegd †)" — Toen eenige jaren later de Hervorming te Haarlem doorbrak, zal ten gevolge der mislukte kerkelijke organisatie van Filips II de oorsprong dezer klokken waarschijnlijk zijn in vergetelheid geraakt.

Er waren voorts nog twee bepaalde redenen voor den Duitschen Keizer om de Nederlanders in het algemeen, en in het bijzonder de Kennemers die Graaf Willem vergezelden, door eene buitengewone eerbetooning te begunstigen.

---

*) Deze klokken van 1564 zijn in de vorige eeuw vervangen door 2 andere die het jaarmerk van 1732 voeren, en in de wandeling *Piet* en *Hein* genoemd worden.

†) De Kroniek, waaruit deze aanteekening is overgenomen, behoorde nog in 1855 in eigendom aan eenen afstammeling van den Schrijver, Jacob Casteleyn, op Marken.

Vooreerst hebben daarop de Hollanders die den Grave gevolgd waren, nadat zij bij het vertrek van zeer vele Friezen uit Egypte in den herfst van 1218, in het belegeren van Damiate tot den einde toe zijn blijven volharden, eene bijzondere aanspraak verkregen. Men zal zich hiervan lichtelijk overtuigen, wanneer men den ernstigen brief van Oliverius leest aan de Abten, Priors, Proosten en Grietmannen van Friesland, waarin hij zich beklaagt over de lauwheid en ontrouw hunner landslieden in het verlaten van de kruisbanier *).

Ten tweede, omdat de Hollanders bij het verdeelen van den buit, uit de torens, wijken en huizen der stad, bijna niets bekomen hadden, ofschoon zij de gegrondste aanspraken konden doen gelden om rijkelijk uit den buit der veroverde stad te worden bedeeld. „Die lofwaardige, gehoorzame en wakkere natie (schrijft de Keulsche Magister:) wêlke van den aanvang af met grooten moed Damiate heeft aangetast, heeft echter in de uitdeeling van het veroverde óf geen aandeel hoegenaamd, òf niet dan het geringste en laatste verkregen; terwijl echter uit de vloot van koggen, welke dat volk heeft aangevoerd, de legerplaats der geloovigen vervuld is geworden van levensmiddelen en wapenen, en door hen de Nijltoren veroverd, de overtocht tot den tegenovergelegen oever voorbereid, de boven- en benedenschipbrug geslecht, de kijktorens gebouwd, en de wallen met grachten zijn versterkt geworden" †).

Wanneer men nu dit een en ander overweegt, dan zijn de bezwaren tegen de overlevering bij onzen Haarlemschen Kroniekschrijver al van zeer weinig gewichts te achten. Die overlevering, van enkele onjuistheden gezuiverd, levert, gelijk Hamaker wel te recht zeide, niets ongerijmds of onaannemelijks op. Het is trouwens bekend, dat Frederik II onzen Graaf Willem alleszins genegen was, en dat hij hem, kort na zijn vertrek uit Egypte, te Frankfort ontmoette, en dus de gereede gelegenheid had om hem tot Ridder te verheffen, terwijl de Patriarch van Jeruzalem zóoveel deel nam in de dappere aanvallen der Nederlanders op Damiate, dat hij daarbij met het aange-

*) Bij Van Mieris, *Groot Charterboek*, Dl. I. blz. 176.

†) Oliverius bij Eccard, Tom. II. p. 1439.

zicht op den grond voor een kruisbeeld geknield lag, om den zegen des hemels op de pogingen der belegeraars af te smeeken.

Waarom zou ook Frederik II niet eene uitstekende onderscheiding aan onzen Graaf hebben toegekend, daar zijn doorluchtige voorganger Barbarossa gedurende een vorigen kruistocht, aan Leopold, Hertog van Oostenrijk, wegens zijne betoonde dapperheid bij de verovering van Ptolemaïs, het later zoo beroemde wapen van dat machtige Huis, ten blijke van hoogschatting en toegenegenheid, heeft geschonken *)? En heeft de Keizer onzen Graaf door den ridderslag verheven, waarom zou hij dok niet eene keurbende, uit de burgers van 's Graven hofplaats, door een buitengemeen eerbetoon onderscheiden hebben, even als dit door Willem van Henegouwen in 1342 ten aanzien der burgers van Amsterdam geschied is †), of zoo als naderhand Maximiliaan in het laatst der XV^de^ eeuw deed, toen die stad van hem de Duitsche Rijkskroon ter versiering en opluistering van haar wapenschild ontving?

Laat ons nu, na deze historische beschouwingen omtrent de bronnen der Haarlemsche overlevering, zien, wat het archief van die stad ons door hare nog voorhanden zegels en gedenkstukken leert, ten aanzien van het gebruik door de Stad van haar wapen gemaakt. Wij komen daardoor tot het besluit:

1°. Dat het zegel met een veld van keel, beladen met een staand zwaard van zilver, waarboven een kruis van hetzelfde, geplaatst *en pâl accosté* van vier sterren, reeds voorkomt, gehecht aan stukken van het midden der XIV^de^ eeuw; en wel met het randschrift *Sigillum majus oppidanorum Harlemencium* (sic), zoodat het ruim eene eeuw na de verovering van Damiate reeds als het groot zegel der Stad aangenomen en in gewoon gebruik was §). Of de Stad zich vóor 1219, zoo als de

---

*) Zie Ter Gouw, *Over den oorsprong der Wapens*, blz. 13, 18.

†) Zie den Gedenkpenning vermeld door Dirks in *De Vrije Fries*, Dl. II. blz. 287.

§) De Damiatenklokjes aan den dorren boom, of aan een der voorpooten der leeuwen, als tenants van het wapen, gehecht, komen eerst veel later voor.

overlevering wil, van een wapen van vier sterren van zilver op een veld van keel, zonder meer, bediend heeft, is bij gebrek aan oudere oorkonden, bezwaarlijk uit te maken. Daarvoor zoude alleenlijk pleiten de analogie van het wapen van Gouda met zes sterren *).

2°. Dat gelijktijdig met dit groot zegel, een ander in de XIVde eeuw gebruikt werd, voorstellende de Parochiekerk der Stad (St. Bavo), omgeven door de stadsmuren, terwijl daarbuiten twee groenende boomen den Hout aanduiden, met het randschrift: *Sigillum liberi oppidi de Haerlem.* Het verdient opmerking, dat het oudste zegel van Dordrecht mede eene kerk vertoonde, en dat een groot zegel met tegenzegel der Stad Groningen haar Romaansche hoofdkerk met dwarspand, zijbeuken en toren afbeeldde. Het wapen van 's Hertogenbosch hield ook in de XIIIde eeuw een bosch in, voorgesteld door één grooten en twee kleine boomen †). Daar de Haarlemsche zegels van de veertiende eeuw alle evenzeer *groenende* boomen vertoonen, zou men mogen vragen, of de dorre boom, in de XVde eeuw aangenomen, ook ter herinnering kan strekken aan de omhouwing van het geboomte in den Haarlemmerhout tijdens de belegering door het krijgsvolk van Vrouw Jacoba in 1426 §)?

3°. Dat de wapenspreuk: *Vicit Vim Virtus*, ofschoon reeds vóor de bevrijding der Stad van de Spanjaarden als zinspreuk van Haarlem in zwang, echter zelfs in 1574 en 1575 nog niet op het dagelijksch zegel van Haarlem als randschrift was aangenomen. Wapenspreuken toch waren in de middeleeuwen, althans hier te lande, nog zeldzaam, en kwamen eerst allengs in gebruik naar aanleiding van het wapengeroep, dat oude geslachten in den oorlog bij den aanval deden hooren. Later werden zij bij verscheiden geslachtswapens aangenomen, doch zonder ooit algemeen te worden **).

---

*) Men behoort zorgvuldig te onderscheiden tusschen het *Wapen*, en de *Zegels*. Het Patriarchaal-Keizerlijk wapen schijnt alleen op het *Sigillum majus* der Stad te zijn opgenomen geworden.

†) *De Gids*, 1866. blz. 392.

§) Verg. Schrevelius, *Harlemias*. p. 4.

**) Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, Gouda 1857. blz. 318—321. Van den Bergh, *Grondtrekken*, blz. 40.

4°. Dat het Haarlemsch devies eerst op de vroedschapspenningen in het begin der XVII^de eeuw als randschrift is geplaatst, gelijktijdig met de zorg der toenmalige Haarlemsche Regeering om door schilderijen en geweven tapijtwerk, thans nog in het Haarlemsch Museum voorhanden, nadat de Kronieken van Johannes a Leidis was in het licht verschenen, de overlevering, daarin geboekstaafd, te vereeuwigen.

Na de ontwikkeling van mijn eigen gevoelen, moet ik nog met een enkel woord de meening van Van Oosten de Bruyn wederleggen, welke nu ongeveer eene eeuw lang door de meeste Schrijvers zonder nader onderzoek is aangenomen, en U mijne eigene gissing omtrent het Haarlemsche wapendevies mededeelen.

Volgens het gezegde gevoelen, dat reeds door Boxhorn was geopperd, zoude het zwaard en het daarboven geplaatste kruis oorspronkelijk afbeelden het oude grafelijke rechtsgebied over Kennemerland, door de Hollandsche Graven aan Haarlem geschonken; waarbij dan nog wordt gevoegd, dat Graaf Willem II aan de Stad het recht verleende van een eigen scherprechter te mogen aanstellen. Doch de echte oorkonde is nog voorhanden, waarin de Roomsch-Koning aan Haarlem een aantal bepalingen van burgerlijk en strafrecht verleent „een juweel der oudheid, wiens wedergade geene stad in Holland bezit," gelijk bij de uitgave der *Handvesten van Haarlem* werd gezegd; doch in dat stuk wordt van een stadswapen, dat als zinnebeeld van zoodanig recht zoude moeten gelden, met geen enkel woord gerept *). Daarentegen vindt men het zwaard terug op een ouden gedenkpenning van Graaf Willem I, en wel in onderscheiding van zijne voorgangers en volgers, bij wier borstbeeld het nergens wordt aangetroffen †). Eindelijk geeft ook deze verklaring geene reden van het kruis boven het zwaard, dat het onderscheidend veld- en merkteeken der kruisriddèrs uitmaakte.

Even onvoldoende is de verklaring die Van Oosten de Bruyn

*) *Handv. van Haarlem*, Haarl. 1751. blz. 1—7.

†) Zie Van der Chijs, *Munten der voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland*. blz. 67. 68. verg. met plaat I. N°. 2

van het devies geeft. De stad Haarlem zou dat verkregen hebben ten gevolge van den dapperen wederstand, dien hare vrome burgerij tegen het Spaansche geweld geboden heeft in 1572 en 1573. Doch zulk eene spreuk zou gewis beter voor Leiden en Alkmaar gepast hebben dan voor Haarlem, dat voor de overmacht bukken moest. Ook geeft geen der Resolutiën van de Staten noch van de Vroedschap aan deze onwaarschijnlijke gissing eenigen den minsten steun.

Mij heeft eene aandachtige overweging van het randschrift *Vicit Vim Virtus* tot eene geheel andere gissing geleid. Ik ontdekte namelijk in die zinspreuk een Chronogram, waarvan de getalletters het jaar der verovering van Damiate uitmaken, op deze wijze:

V	=	5
I	=	1
C	=	100
I	=	1
T		—
V	=	5
I	=	1
M	=	1000
V	=	5
I	=	1
R		—
T		—
U		—
C	=	100

De C namelijk, die in opschriften meermalen, gelijk bij de Grieken, als sluit-S geldt *), moet hier de waarde van 100 vertegenwoordigen. Telt men dan deze cijfers bij elkander op, zoo verkrijgt men het jaartal 1219, in welk jaar, en wel volgens de nauwkeurigste berekening, op den 9den November de stad Damiate door de kruisvaarders veroverd is †). Mij dunkt, dit

*) Zoo staat ook C voor S in het op bl. 350 aangehaalde randschrift van het zegel van Haarlem.

†) Men zie over den juisten tijd der inneming van Damiate (9 (19) November) de uitvoerige noot van Hamaker, t. a. pl. p. 108, 109.

zamentreffen kan onmogelijk toevallig zijn; vooral daar de overwinning van het Sarraceensche *geweld* door de *dapperheid* der kruisvaarders, door die zinspreuk veel juister wordt uitgedrukt dan de vruchtelooze verdediging van Haarlem tegen den Spanjaard, toen die stad voor het zegepralende geweld moest onderdoen. De meening van Van Oosten de Bruyn berust, naar het schijnt, op eene noodmunt van 1573, op welke men leest *Vincit Vim Virtus*, maar die thans door alle deskundigen voor onecht wordt gehouden *).

Indien (gelijk ik meenen zou) het devies door Johannes Dircks is uitgedacht, zoo heeft hij door de Initialen V V V waarschijnlijk het cijfer van zijn dapperen voorzaat V(IBO) V V(ARTENA) willen vereeuwigen †).

Zoo heeft men dan, Mijne Heeren, de overlevering omtrent de oudheid en beteekenis van het stadswapen van Haarlem in die breede reeks van feiten te rangschikken, die wegens hare vermenging met enkele opsieringen het karakter van een kinderlijken tijd vertoonende, ten onrechte verworpen, bij grondiger onderzoek blijken geven op waarheid te steunen; iets waarop de gezochte uitleggingen van lateren tijd geene aanspraak kunnen doen gelden.

---

*) Zij is opgenomen bij Van Loon, *Nederlandsche Historiepenningen*, Dl. I. bl. 163.

†) Eene dergelijke zinspeling werd ook op de Initialen van den Bisschop Nicolaas van Nieuwland gemaakt, gelijk men in Wolffs Beschrijving der St. Bavo'skerk vermeld vindt, bl. 62. Des Bisschops wapens voeren het onderschrift *Nemo Expers Hostis*, waarvan de drie voorletters beteekenen *Nicolaus Episcopus Harlemensis*.

BIJLAGE.

(De plaats van Joh. Gerbrandsz.).

Interea Wilhelmus de Hollandiâ, secundo genitus praefati Florentii Comitis Hollandiae, cum Haerlemensibus confoederatus est: qui cooptata nova classe, patrem suum ad terram sanctam cum armigeris electissimis assecutus est Intelligens autem idem Wilhelmus situm et statum Damiatensis urbis ex industria sui ingenii fecit in modum sarrae navem suam per aquam findere, exspectans ad tempus ventum sibi prosperum. Tandem flatu [et vento] adoptato ventorum flante, praefatus Wilhelmus ratem aptavit, vela tetendit et portum expetivit. Et ecce mole velificans navis et acumine sarrae corrodentis vectes aeneae disruptae sunt, et catenae ferreae dissolutae sunt; ita quod Damiatensis urbis patefactus est aditus, et christianorum navalis intromissus est exercitus, caesis paganis, Turcis, Agarrenis cum caeteris gentilibus universis.

Fredericus quidem Imperator, attendens, quam eximiam urbem per industriam Wilhelmus de Hollandia coepisset, ac inestimabiles opes in eâ invenisset, ex imperiali munificentia donavit principibus Hollandiae sub Caesaris vexillo habere propugnatorium, ac etiam ipsum Wilhelmum in Militem ordinavit. Insuper tribuit Haerlemensibus, quatuor stellas in vexillo rutilo pridem deportantibus, argentei coloris deferre gladium. Patriarcha vero Ierosolymitanus donavit etiam Haerlemensibus deferendum triumphale signum sanctae crucis, ex eo quod tanta honorificentia constituti sunt in terra promissionis.

Jo. a Leidis, Lib. XVIII. c. 20.

JUN 21 1943

Widener Library
2044 092 696 160